

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2

HELYBEN
OLVASHATÓ

TURCOLOGY IN TURKEY

Selected papers

SZEGED

TURCOLOGY IN TURKEY
Selected papers

Studia uralo-altaica 47

Redigunt

MARIANNE BAKRÓ-NAGY

ÁRPÁD BERTA

ANDRÁS RÓNA-TAS

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2

HELYBEN
OLVASHATÓ

X25544

TURCOLOGY IN TURKEY

Selected papers

SZEGED

SZEGED

Edited by
LÁSZLÓ KÁROLY

Papers selected by
NURETTIN DEMİR and EMİNE YILMAZ

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000532575

X 25 5 4 4

ISBN 963 482 774 8

ISSN 0133 4239

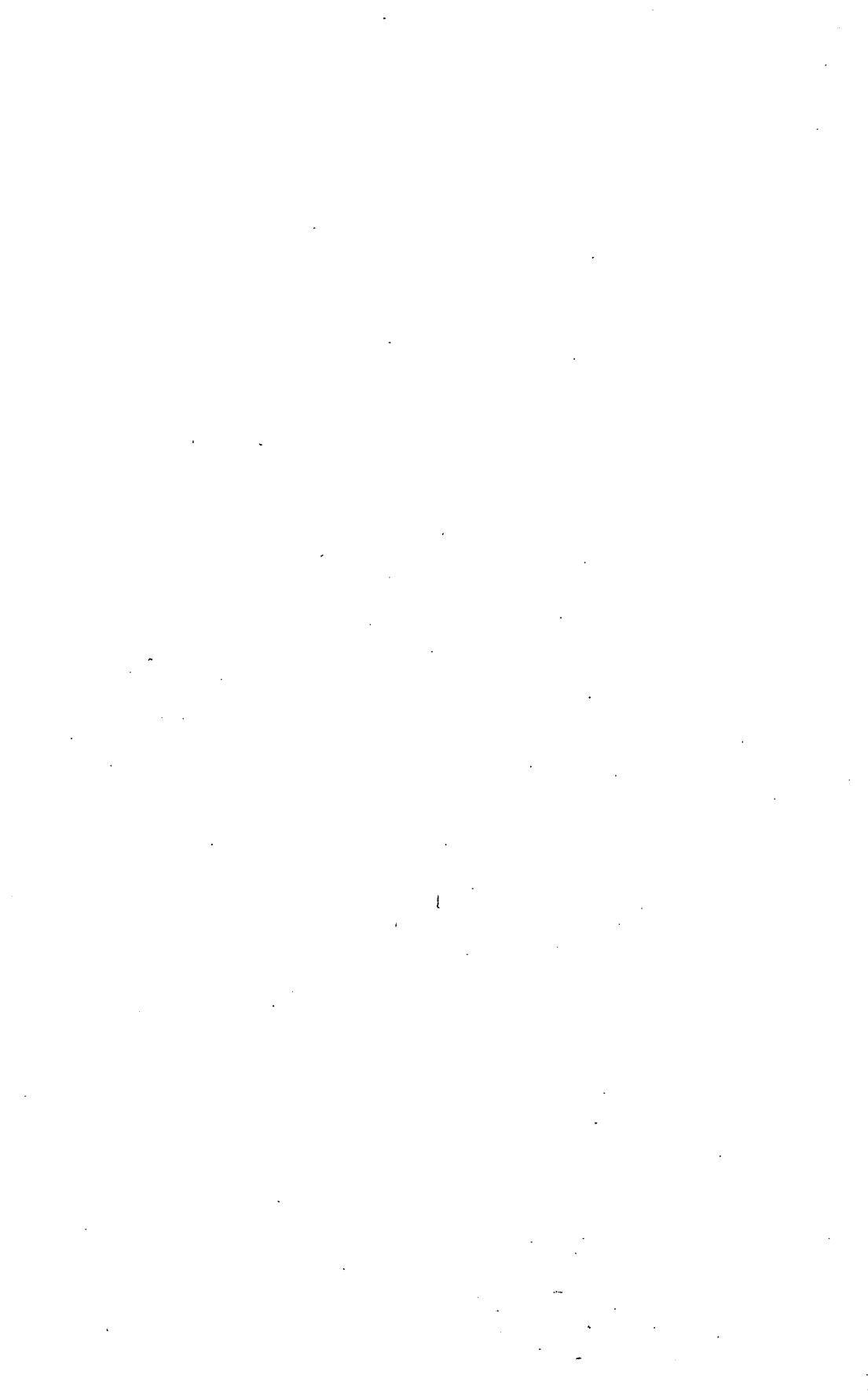
© SzTE BTK ALTAJISZTIKAI TANSZÉK 2007
© MTA-SzTE TURKOLÓGIAI KUTATÓCSOPORT 2007

CONTENTS

IX	PREFACE
XI	ÖNSÖZ
1	ARGUNŞAH, MUSTAFA <i>Bilinmeyen bir fıkıh kitabı çevirisi: Hıyeretü'l-fukaha</i>
11	ATA, AYSU <i>Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler.</i>
39	ATABEY, İBRAHİM <i>Cümle bağlayıcıları ve Türkiye Türkçesindeki kullanımı</i>
55	AYDIN, ERHAN <i>Tonyukuk Yazıtı'ndaki problemli bir cümle üzerine</i>
65	BOSNALI, SONEL <i>İran'da "diller çatışması" ve Azeri Türkçesinin konumuna toplumdilbilimsel bir bakış</i>
79	COŞKUN, MENDERES <i>The most literary Ottoman pilgrimage narrative: Nabi's Tuhfetü'l-haremeyn</i>
107	ÇELİK, YAKUP <i>Tarih roman ilişkisi – tarihi romanda kişiler</i>
123	ÇOBAN, ERDAL <i>Tapu tahrir defterlerine göre Batı Macaristan'daki Türkçe kökenli yer adları üzerine</i>
143	DEMİR, NURETTİN <i>Ağız terimi üzerine</i>
159	DEMİRCİ, KERİM <i>Japoncadaki birleşik fiiller ve Türkçedeki fiillere benzerlikleri: fiil + fiil</i>
171	DILMAÇ, ELİF <i>Einige Bemerkungen zu einem Vergleichenden Wörterbuch der Russisten in den Türksprachen Sibiriens</i>

- 181 EKER, SÜER
Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri
- 199 ERDEM, MEVLÜT
Historical development of passives in Turkish
- 211 GARİPER, CAFER
Nâzım Hikmet'in Kerem Gibi'si Çolpan'ın Otlı suv'ı: Metinler arasılık ve karşılaştırmalı edebiyat çerçevesinde okuma-anlamlandırma denemesi
- 231 GÖKALP-ALPASLAN, G. GONCA
From tale to novel: a theoretical study on the common features of tale and novel
- 243 GÖKDAYI, HÜRRİYET
Takisız ad tamlamaları
- 253 GÜNŞEN, AHMET
Teberce: Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman ve Keskin yöresi Abdallarının gizli dilleri
- 277 HORATA, OSMAN
Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki manzum kısımlar
- 291 İSEN, MUSTAFA
Akmcılığın Türk kültür ve edebiyatına katkıları
- 301 KARABULUT, FERHAT
Dil ölümü tehlikesini yaşamış bir dil: Kazak Türkçesi
- 327 KARAHAN, LEYLÂ
Belirtisiz nesnenin söz dizimindeki yeri üzerine
- 337 KARAKOÇ, BİRSEL
Nogayca ve Türkiye Türkçesinde tümleç yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştiricilerin bir karşılaştırması
- 361 KORKMAZ, RAMAZAN
Kara Kitap'taki simgesel dönüş ingelerinin postmodernist açıdan yorumu
- 373 KUTLAR, FATMA SABIHA
Değerli taşlar-I: Firûze
- 387 MENZ, ASTRID
*„Pour apprendre une langue avec methode, il faut commencer par étudier les termes de la grammaire“:
Eine türkische Grammatik aus dem Jahre 1730*
- 401 ÖGÜT EKER, GÜLİN
Türk düğün geleneği içinde Karakeçili Türk düğününün ritüel açıdan değerlendirilmesi

- 413 ÖNAL, M. GÜRKAN
Ein Vergleich ausgewählter Lexik des Tofalarischen bei Castrén und Rassadin
- 423 ÖZYETGİN, A. MELEK
*Eski Türk resmî yazışma geleneğine dair: Timürlü hükümdarı
Ebü Sa'îd Küregen'e ait Uygur harfli 1468 tarihli bir bitik*
- 455 TURAN, FİKRET
*Participial constructions in Old Anatolian Turkish:
A morpho-syntactic analysis*
- 477 UÇURLU, MUSTAFA
Zur Rolle der Schrift bei der Standardisierung der Sprache
- 485 YALÇIN-ÇELİK, S. DİLEK
Turkish poetry in popular culture in post-1980 period
- 505 YILDIRIM, FARUK
-(y)XşXn zarf-fili üzerine
- 521 YILMAZ, EMİNE
Ana Türkçede kapalı e ünlüsü

PREFACE

The Department of Altaic Studies of the University of Szeged and the Research Group of Turcology of the Hungarian Academy of Sciences are publishing a special volume in the series *Studia uralo-altaica*.

The authors of this volume are turcologist colleagues working at universities and/or research groups in Turkey.

We have several reasons for publishing this volume:

By bringing out these papers outside of Turkey we would like to present a selection for international turcology studies on the research orientations, projects, or subjects dealt with by colleagues, who are either Turkish or non-Turkish but working in Turkey. In addition, we are trying to help disseminate the new results of Turkish turcology through this additional channel to the researchers who take part in international turcological projects.

In the preparation of this volume, we have narrowed the list of papers offered because of scientific criteria and limitations in the size of the volume. However, the volume is a representative overview of the state of turcology in Turkey. In this regard, we would like to express our thanks to Prof. Dr. Nurettin Demir and Prof. Dr. Emine Yılmaz for undertaking this difficult, precise, and time-consuming task of pre-selection. This book could never have been published without their proposal and invaluable activity. In his preface Prof. Dr. Demir also has undertaken the task of making a short survey of the selected papers.

Another aim of this volume is to pay tribute to the long lasting and tireless effort of Prof. Dr. Demir and Prof. Dr. Yılmaz to make the turcology of Szeged better known in Turkey.

The Department of Altaic Studies of the University of Szeged and the Research Group of Turcology of the Hungarian Academy of Sciences, together with other institutes hope to strengthen the bridge between the Turkish and international turcology for the future.

Szeged, November 2006

Árpád Berta and László Károly

ÖNSÖZ

Bu kitapta, 1990 sonrasında Türk vatandaşı akademisyenlerin Türkçe ağırlıklı dergi ve kitaplarda yayımlanmış makaleleri bir araya getirilmek suretiyle günümüz Türkiye Türkolojisindeki eğilimler gösterilmeye çalışılmıştır. Yazıların çoğu, yurt içinde ve/veya yurt dışında yetişmiş ama Türkiye'de çalışan Türkoloji kökenli akademisyenlere aittir. Ancak Dilbilim, Batı Dilleri, Halkbilim gibi farklı disiplinlerde de Türkolojinin ilgi alanına giren konularda bilgi üretilmektedir. Seçkide bu birimlerden de örnek yazılara yer verilmeye çalışılmıştır. Yazılar, dergiler ve makale yayımlayan kitaplar taranarak veya yazarlarla doğrudan temasa geçilerek temin edilmiştir.

Seçkide birtakım ölçütler göz önünde bulundurulmuştur. Bilimsel araştırma yöntemlerine uygunluk, ele alınan konunun iyi değerlendirilmesi, özenli dil kullanımı, bilimsel düzey, doğal olarak kullanılan en önemli ölçütler olmuştur.

Önemli ölçütlerden biri de yayının dilidir. Kitap yurt dışında yayımlanacağı için Türkçe olmayan yazılara da yer vermek amacı güdülmüştür. Ancak seçki için taranan kaynaklarda Türk akademisyenlere ait Türkçe dışındaki dillerle yazılmış çok az yazı bulunmaktadır. Yabancı dille yayın Türk üniversitelerince teşvik edilse de çevirisi uzman olmayanlarca yapılan, uygun içerikli bazı İngilizce yazılar, dilleri sorunlu olduğu için seçkiye dahil edilememiştir. Bu nedenle derlemeye Almanca 4, İngilizce 5 yazı alınabilmiştir. Geri kalan 24 yazı ise Türkçedir. Bu sayıda Türkçe yazıya yer veren bir seçkinin Türkiye dışında yayımlanması da sanırız bir ilk olacaktır.

Türkiye Türkolojisi için yeni sayılabilecek alanlara ait ve/veya tartışılmakta olan kimi sorunlara çözüm üretmeye yönelik, benzer çalışmalara örnek olabilecek yazılar seçki için özellikle tercih edilmişlerdir.

Yazıların çoğu üniversite eğitimlerini seksenli yıllarda ve sonrasında almış olan akademisyenlere aittir. Etkinlikleri gün geçtikçe artan bu araştırmacıların bir bölümü doktora eğitimlerini yurt dışında almışlardır ve Türkolojideki yenileşmede önemli bir rol üstlenmektedirler.

Türkoloji çalışmalarında metin yayınları veya metinlerle ilgili konular ağırlıklı bir yer tutsa da bu durum seçkiye yansıtılmamıştır. Aynı şekilde da-

ha çok popüler bir üslupla yazılmış "Türkçenin güncel sorunları" türü yazılar da seçki dışı tutulmuştur.

Türkiye dışındaki çalışmalarda dil incelemeleri ağırlıklı olduğu için seçkide dil yazılarına ağırlık verilmiş ve Türkiye Türkolojisinin bu yönü öne çıkarılmıştır. Türkiye'de yayımlanan Almanca ve İngilizce yazıların daha çok dil alanında olması da bu durumun bir başka nedenidir. Öznel ve hepsinden önemli bir neden ise seçmeyi yapan editörlerin dil alanında çalışıyor olmalarıdır.

Derlemeye alınmak üzere seçilen yazıların ilk editörlüğü Türkiye'de yapılmıştır. Yazarlarıyla temas halinde son şekli verilen yazılar yayımcılara gönderilmiştir. Szeged'deki yayımcı ve teknik editörlerle iş birliği içinde hem son eleme, hem de son editörlük yapılmış, format birliği sağlanmış, yazarlarca yapılan iki okumadan sonra yazılar elinizdeki şekli almıştır.

Yazıların önemli bir bölümü daha önce başka yerlerde yayımlanmıştır. Bazılarının orijinallerinde var olan editörlük sorunları bu derlemede giderilmeye çalışılmış, düzenlemede belli bir birlik sağlanmasına özen gösterilmiştir. Aynı şekilde editörlerin önerisi üzerine yazarlar tarafından bazı bölümlerin çıkarılması, üslup zaaflarının giderilmesi, göndermelerin, kaynakların kontrolü ve güncellenmesi gibi değişikliklere gidilmiştir. Bu nedenle bazı yazılar gözden geçirilmiş yeni baskı durumundadırlar.

Seçkide dil ve edebiyat incelemelerinin farklı alanlarından çalışmalara yer verilmiştir.

Sesbilgisiyle ilgili ilk yazıda *Süer Eker*, standart Türkçenin sesbirimleri ve altsesbirimleri üzerinde durmuş, Türkçenin sesbirimlerinin bir dökümünü çıkarmayı denemiştir. İkinci yazıda ise *Emine Yılmaz*, Türkçenin önemli fonolojik sorunlarından biri olan kapalı *e* sesini art ve eş zamanlı bakış açısıyla ele almıştır. Bu makale, seçkideki en eski tarihli yazı olmakla birlikte Türkiye Türkolojisinde konuyla ilgili tek geniş kapsamlı araştırma olması ve zor ulaşırlılığı nedeniyle, güncellenerek seçkiye alınmıştır.

Morfosentaks ve sentaks içinde değerlendirebilecek yazılardan biri *İbrahim Atabey*'in kaleminden çıkmıştır. *Atabey* cümle bağlayıcılarının ayrıntılı bir dökümünü vermiş ve sözdizimindeki yerleri üzerinde durmuştur. Edilgen çatının tarihi gelişimi ise *Mevlüt Erdem*'in çalışmasının konusunu oluşturmaktadır. *Hürriyet Gökdayı*, Türkçe dilbilgisi incelemelerinde önemli bir yer tutan ve *takisiz ad tanılaması* adıyla da bilinen *isim+isim* öbeklerini ele almıştır. *Gökdayı*'nın yazısı sorunun çözümü için yeni bir öneri sunmaktadır. *Leyla Karahan*, belirtisiz nesne konusunu inceler; bu tür nesnelere yüklemle ilişkisini farklı dönemlerden örneklerle irdeler. *Birsel Karakoç*, Nogayca ve Türkiye Türkçesinde yan cümlelerde kullanılan yüklemleştircileri karşılaştı-

rır. *Fikret Turan*, Türkiye Türkolojisinin en fazla mesai ayırdığı alanlardan biri olan Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait dokuz sıfatfiili geçmiş, şimdi ve gelecek zaman olmak üzere üç ayrı kategoride değerlendirir.

Türkiye Türkolojisinin ağırlıklı konularından birisi de ağızlardır. Derlemede ağız araştırmaları örneği olarak üç yazı yer alır. Bunların ilkinde *Nurettin Demir*, ağız teriminin günümüz dil incelemelerine daha uygun, bilimsel bir tanımını vermeyi denemiştir. Ağız araştırmaları çerçevesinde *gizli dil* olarak da adlandırılan özel diller de çalışma konusu yapılmaktadır. *Ahmet Günşen*, Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman ve Keskin Yöresi Abdalları ve kullandıkları özel dil Teberce üzerinde durmuş, cümle örnekleri ve kelime listesi vermiştir. *Faruk Yıldırım* ise Anadolu ağızlarında rastlanan -XşXn e-kiyle ilgili tespitlerini bir araya getirmiştir.

Kitaba sözlüklerle ilgili üç yazı alınmıştır. İlk yazıda *Aysu Ata*, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan ve yayımlandığı günden bu yana Türk dili incelemelerinin en önemli kaynaklarından biri olan *Derleme Sözlüğü*'nde 13. yüzyıl öncesi biçimleriyle geçen kelimeleri tespit etmiştir. Yazıda sözlüğün D harfine kadar olan bölümü üzerinde durulmuştur. *Elif Dilmaç*, Sibiryada Türk dillerindeki Rusça alıntılarını karşılaştırmalı sözlüğüyle ilgili bazı tespitlerini dile getirmiştir. *Gürkan Önal*, Castrén ve Rassadin'de yer alan, insan anatomisiyle ilgili Tofalarca verileri fonetik açıdan karşılaştırmıştır.

Astrid Menz 1730 yılında İstanbul'da basılmış anonim bir Osmanlıca dil bilgisi kitabını incelemiştir. Metin neşri ve tarihi metinler hakkındaki çalışmalar Türkiye Türkolojisinin büyük mesai ayırdığı ve oldukça başarılı olduğu bir alandır. *Mustafa Argunşah*'ın, Farsçadan Türkçeye çevrilmiş, 50 yapraklık, çeviri yeri ve zamanı bilinmeyen, 18. yüzyılda istinsah edilmiş bir fıkıh kitabını tanıttığı yazısı bu tür yayınların bir örneği olarak seçkiye dahil edilmiştir.

Türkçenin tarihi dönemleri Türkiye Türkolojisinin önemli araştırma alanları arasındadır. *Erhan Aydın*, Eski Türkçe çalışmaları örneği olarak seçilen makalesinde, Tonyukuk yazıtındaki en tartışmalı bölümlerden birinin çözümü üzerinde yoğunlaşır. *Melek Özyetgin* ise Timürlü Hükümdarı Ebü Sa'îd Küregen tarafından, Akkoyunlu hükümdarı (Uzun) Hasan Bey'e yazılmış, 1468 tarihli Uygur ve Arap harfli *bitiki* inceler.

Türkiye'de neredeyse iki ayrı kol gibi duran Türkoloji ve Dilbilim arasındaki kopukluğu giderme yönünde son yıllarda önemli adımlar atılmaktadır. Derlemeye aldığımız bu tür yazıların ilkinde Sonel Bosnalı, İran'da Azerice'nin konumunu toplumsal dilbilim açısından ele almıştır. *Ferhat Karabulut*, Kazaklar ve Kazakçanın geçirdiği evreler üzerinde durmuş, tarihî, sosyokültürel, politik ve ekonomik değişimleri inceleyerek bunların dil üzerinde-

ki etkisini tartışmıştır. *Mustafa Uğurlu* ise bir dilin standartlaşmasında yazının rolünü konu edinmiştir.

Kerim Demirci çalışmasında, Japonca ve Türkiye Türkçesindeki *fil+fil* şeklindeki birleşmeler üzerinde durmuştur. Yazı, Türkolojide artan bir ilgiyle karşıya karşıya olan bu tür birlikleri iki dilden örneklerle ele almayı denediği için derlemeye dahil edilmiştir.

Türk dili ve edebiyatı incelemelerinin ilgi alanında giren konular başka disiplinlerde çalışan uzmanlarca da araştırılmaktadır. Bu tür yazılara bir örnek olarak Macarca uzmanı *Erdal Çoban*'ın tapu tahrir defterlerinde geçen batı Macaristan'daki Türkçe kökenli yer adları hakkındaki makalesi seçkiye alınmıştır. Macaristan'la ilgili olması da yazının alınmasında bir başka etken olmuştur.

Akademik kurumlardaki çağdaş edebiyat çalışmalarında, yaşamakta olan edebiyatçıları ve eserlerini araştırma konusu yapmama eğilimi vardır. Seçkiye bu tür anlamsız tabuların dışında kalan iki yazı alınmıştır. *Dilek Yalçın-Çelik*'in 1980 sonrası popüler kültür ögesi olarak sıkça karşımız çıkan şiir hakkındaki incelemesi, popüler kültürle ilgili çalışmaların iyi bir örneğidir. *Yalçın-Çelik*, şiir ve iletişim araçları arasındaki ilişkiye kısaca değindikten sonra, radyo veya televizyonlardaki video klipler ve müzik piyasasında satılan albümlerdeki şiirlerden hareketle 1980 sonrası Türk şiirinin popüler kültür içindeki yerini incelemiştir. *Ramazan Korkmaz* ise günümüz Türk edebiyatının hiç kuşkusuz en popüler ve kimi yönleriyle en tartışmalı romancılarından biri olan Orhan Pamuk'un yine çok tartışılan *Kara Kitap* adlı romanını postmodern açıdan yorumlamıştır.

Yeni Türk Edebiyatı alanındaki diğer yazılar ise şöyledir: *Yakup Çelik* edebiyat araştırmalarında giderek daha fazla ilgi gören tarih ve roman ilişkisini ele almıştır. *G. Gonca Gökalp*, masal ve roman arasındaki benzerlikler ve farklılıklara tarihsel, sosyal açılardan, gerçeklik, yazar-eser-okuyucu ilişkisi ve yapı bakımından yaklaşmaktadır. Türkiye Türkolojisinde Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dilleri ve bunların edebi ürünleriyle daha çok diltçiler ilgilenirken, son yıllarda edebiyat bilimi ile uğraşanların da konuya ilgi göstermeye başladıkları ve dikkat çekici çalışmalar ortaya koydukları görülmektedir. Seçkiye alınan yazısında *Cafar Gariper*, Nâzım Hikmet'in bir şiiri ile Çolpan'ın bir şiirini metinler arasılık ve karşılaştırmalı edebiyat çerçevesinde okuma-anlamlandırma denemesi yapmıştır.

Osmanlı edebiyatı alanına giren yazıların ilki, divan edebiyatının en seçkin şairlerinden biri olan Nabî'nin, bir hac ziyaretini anlattığı *Tuhfetü'l-Haremeyn* adlı eseri hakkında *Menderes Coşkun*'un geniş bir değerlendirmesidir. İkinci yazıda günümüz edebiyat tarihçiliğine yeni bir soluk getirme çabası

içinde olan *Osman Horata*, Evliya Çelebi'nin meşhur *Seyahat-name'sindeki* manzum bölümler üzerinde durmuştur. Aynı şekilde divan edebiyatı araştırmalarının öncülerinden *Mustafa İsen*, akıncılık geleneğini, Türk kültür ve edebiyatının yayılmasına olan etkileri açısından ele almıştır. Değerli taşlar üzerine çalışan *Fatma S. Kutlar* ise firûzeyi incelemiştir.

Bir yönüyle Türkolojinin bir parçası, diğer taraftan da bağımsız bir alan olarak gelişen Halkbilim çalışmalarını örneklendirmek için *Gülin Ögüt Eker'in*, bir düğünü ritüel açıdan değerlendirdiği yazısı seçilmiştir.

Yazılar hakkındaki bu kısa bilgilerden sonra şunu vurgulamakta yarar görüyoruz: Türk Dili ve Edebiyatı ile ilgili olup yukarıdaki ölçütlere uygun 1990 sonrası çalışmaların sayısı elbette buraya alınanlardan çok daha fazladır. Farklı konulara göre tasnif edilmiş olarak birkaç cilt halinde ve çok daha geniş çaplı kitaplar hazırlamak mümkündür. Fakat bu seçki kapsayıcı bir derleme olmayıp eğilimleri yansıtmaya amaçındadır. Bu amacı da tümüyle gerçekleştirdiği iddiasında değildir. Örnek olarak günümüz Türkçesindeki dil ilişkileri kaynaklı ve Türkiye Türkolojisinin en sevilen konusu durumunda gelişmeler, dil eğitimi ve sorunları gibi konularda seçkiye yazı alınmıştır. Başka bir çerçevede bu tür çalışmaların bir araya getirilmesi düşünülebilir.

Seçkinin hazırlanma sürecine katkısı olan meslektaşlarımıza teşekkür borcumuz vardır. Seçkiye yazıları alınan meslektaşlarımıza yardımları ve gösterdikleri işbirliği için teşekkür ediyoruz.

Árpád Berta'ya; önerisi, ısrarı ve desteği olmadan bu kitap çıkamayacağı için sonsuz teşekkürler...

Nurettin Demir

Ankara, Ekim 2006

SELECTED PAPERS

Bilinmeyen bir fıkıh kitabı çevirisi: Hıyeretü'l-fukaha

Mustafa Argunşah
Erciyes Üniversitesi, Kayseri

Yazar ve eserin tanıtımı

Ankara'da Millî Kütüphane'de *Kesik Baş Hikâyesi* üzerinde çalışırken Yz. A. 2461 numaralı yazmanın içinde tesadüfen bulduğum ve kütüphane katalogunda kaydı bulunmayan bir fıkıh kitabı dikkatimi çekmişti. İçerisinde dokuz adet kitabın bulunduğu bu cildin 169b-219a yaprakları arasında yer alan 50 yapraklık bu kitabın adı *Hıyeretü'l-fukaha*'dır.

Hıyeretü'l-fukaha, Abd el-Gafûr b. Lokman b. Muhammed el-Kerderî (öl. H. 562/M. 1166–1167) tarafından Arapça olarak yazılmış bir fıkıh kitabıdır. Hanefî fıkının âlimlerinden birisi olan Kerderî, *Taceddin*, *Şerefü'l-kuzât* ve *Ebu'l-mefahir* adlarıyla da tanınmaktadır. Aslen Harezmi'nin Kerder köyündendir. Halep'te yaşamıştır. Yazarın Hanefî fıkına dair bilinen beş eseri vardır: *Usûl el-fıkh*, *Şerhü't-tecrîd*, *Şerhü'l-câmi el-sagîr*, *Şerhü'l-câmi el-kebîr* ve *Hıyeretü'l-fukaha*.¹

Hıyeretü'l-fukaha önce Arapçadan Farsçaya tercüme edilmiştir. Türkiye Kütüphanelerinde Arapça ve Farsça çok sayıda nüshası bulunmaktadır.² Bizim üzerinde duracağımız nüsha ise Farsçadan kısaltılarak Türkçeye çevrilmiştir. Eserin Farsçadan Türkçeye kim tarafından, ne zaman ve nerede çevrildiği ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Bu nüsha, Tomruka Molla bin Ahtula tarafından 1190 senesi Ramazan ayında (14 Ekim–13 Kasım 1776) katı günü (?) istinsah edilmiştir. Kitabın sonunda bu bilgiler şöyle yer al-

1. Kerderî hakkında şu kaynaklara bakınız: Mustafa b. Abdullah (Hacı Halife) (1941: 346, 562), Hayreddin Zirikli (1997: 32), Bağdatlı İsmail Paşa (1951: 587), Bağdatlı İsmail Paşa (1945: 425), Ömer Rıza Kehhale (1376: 269), Fuat Sezgin (1967: 429).
2. Örnek: Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Böl., 3288/1 ve 1551/4; Giresun İl Halk Kütüphanesi, 3437/2; Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi İlavesi, 130 vb.

maktadır: “İn kitâb katı küni tamâm boldı v’ allâhu a’lem bi’s-savâb rama-zân ayında tamâm boldı... fi târîh sene 1190” (219a).

Kahverengi harap bir cilt içerisindeki eser, 208×160, 168×139 mm ölçülerindedir ve filigranlı kâğıda talik kırmızı yazıyla yazılmıştır. Her sayfada 15 satır vardır. Yalnız 180a ve 180b sayfaları 14 satırdan oluşmaktadır. Kitapta çok az başlık kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde iki yerde kopma vardır ve buralarda kaçar yaprak düştüğü belli değildir.

Elimizdeki nüsha besmeleyle başlamaktadır. Bu besmele satırın yarısında biter ve onun bittiği yerden itibaren üç satırlık Arapça bir ibare yer alır. Dördüncü satırın dördüncü kelimesinden sonra Türkçe metin başlar.

Girişte mütercim, eserin adını vererek Farsçadan çevirdiğini söyler. Ayrıca kitabın hacminin geniş olduğunu belirterek, aslında bulunan bazı meseleleri bilmenin faydasızlığı yüzünden kısaltarak Türkçeye çevirdiğini anlatır: “Bu kitâbnın adı hıyeretü’l-fukaha turur, bu fârsî êrdi, türkî dili birle tercüme kıldı[m] kim tükellerim [?] bundan fâyide algaylar (...) ve kitâbnın barısın beyân kılsak söz köp êrdi, ol sebebden ba’zı mesâ’il kim der-kâr turur, anı bilmekden çâre yok, bu fakîr (...) bu bâbda maksûd êrdi, kudreti yetgünçe iştigâl kıldı” (169b4-10).

Eserin Arapça ve Farsça nüshalarının adı bazı kaynaklarda ve kataloglarda *Hayretü’l-fukaha* olarak geçmektedir.³ Bu durum, yazmalarda eserin adının ilk harfinin bazen ha (ح) bazen hu (ه) ile yazılmasından kaynaklanmaktadır. Anlama dikkat edilirse kitabın adının *Hayretü’l-fukaha* olmadığı açıkça görülecektir. *Hıyeretü’nin* ‘aralarından beğenme, seçme; beğenilmiş, seçilmiş’ gibi anlamlarından hareket ettiğimiz zaman eserin adı ‘Fakihlerin seçkinleri veya seçkin fakihler’ anlamına gelmektedir.

Eserin muhtevası

Eser İslam diniyle ilgili sorular ve cevapları şeklinde tertip edilmiş bir fıkıh kitabıdır. Kitapta kısa bir mukaddimeden sonra hemen “tahâret ve gusl beyânında turur” (169b11) başlığıyla konuya girilir. Kitap boyunca bap ve fasıl başlıkları kullanılmamıştır. Yalnız bir yerde bap (*bâb teyemmüm kılmak beyânında* 179b5), bir yerde fasıl (*fasıl mekrûhlar beyânında* 203a2) geçmektedir. İçerisinde bazen başlıklar varmış gibi görünüyorsa da (örnek: *hâcet namâzı beyânında* 214a12) aslında hiçbir tasnife bağlı değildir. İslam fıkına ait yüzlerce soru “mes’ele” şeklinde ortaya konulmakta ve cevaplar verilmektedir.⁴

3. Beyazıt Devlet ve Süleymaniye Kütüphanelerinin katalogları.

4. Metinde bazen sorulan soruların cevabı verilmeden başka bir meseleye geçildiği de tespit edilmiştir. Örnek: 180a/14.

Bu cevaplar Hanefi fıkıhuna göredir. Zaman zaman Şafî mezhebindeki farklılıklar da gösterilmekte, yeri geldikçe konuya uygun hikâye ve kıssalar anlatılmaktadır. Bunlar ya "hikâyet" yahut "hikâyetde ayturlar" gibi başlıklar altında verilir. Konularla ilgili ayet ve hadisler Arapça olarak zikredilmekte, arkasından "yani" diye başlayarak Türkçe açıklamaları yapılmaktadır.

Eserdeki bazı konular ve başladıkları sayfa ve satırlar şunlardır: *tahâret ve gusül* (169b11), *teyemmüm* (179b5), *namâz* (180a8), *cuma namâzı*, *namaz vakitleri*, *bayram namazları*, *mezarlıkta tekbir getirmenin fazileti* (182a7), *tekbirin sevabı*, *oruç* (184b9), *teravih namazının faziletleri* (187b15), *kabir ziyareti* (183a1), *zekât* (183a13), *öşür* (184b5), *tekbir-i teşriklerin sevabı* (188a13), *iki bayram arasında nikâh kıymak* (188b6), *kâbin* (189a5), *nikâh* (189b15), *miras*, *boşanma* (193a2), *ticaret* (194b11), *tavan 'diyet'* (195b4), *hiyanet* (197a4), *avlanmak*, *av eti*, *hayvan kesmek*, *etin haram ve helalliği* (198a11), *miras ve kısmet* (202a1), *çeşitli kıssa ve hikâyeler*. Son bölümde ise Hz. Muhammed'in eşlerinin adları (218a5-10) verilmektedir.

Yazar eserini çeşitli şahıs ve kaynaklardan yaptığı alıntılarla anlatmaktadır. Yalnız bir yerde "sahib-i hiyeretü'l-fukaha aytur" (200a11-12) diyerek kendi görüşünü de belirtmiştir.

Eserin bazı imlâ özellikleri

Eserde çok kötü bir yazı kullanılmıştır. Eserin yazısı müstensihin bu devrin diline hâkim olmadığını yahut Türkçeyi iyi bilmediğini düşündürmektedir. Çünkü;

1. Aynı müstensih Eski Osmanlıca ile yazılmış (muhtemelen 14. yüzyıl) Kirdeci Ali'nin *Kesik Baş Hikâyesi*'ni de istinsah etmiştir. *Hiyeretü'l-fukaha* ile aynı ciltte bulunan 87 beyitlik bu manzum metinde çok sayıda yanlış yazılmış kelime vardır. Hatta manzum metin âdeta mensur bir esere dönüştürülmüştür. Zaman zaman kelimeler bile atlanmış, bu yüzden de birçok beyitte vezin bozulmuştur.

2. *Hiyeretü'l-fukaha* çok düzensiz bir metindir. Eserin daha ilk sayfasının 6. satırında cümle tekrar edilmiştir.

3. Metinde birçok kelime yanlış yazılmıştır. Bunlar da müstensihin bu dili ya hiç bilmediğini yahut az bildiğini göstermektedir: *arılmasa* yerine *ayrılmasa* (175a13), *arılğay* yerine *ayrılğay* (194b7) vb. Müstensih tanımadığı kelimeleri âdeta uydurmuş ve onlara yeni biçimler vermiştir.

4. Yazmalarda pek alışık olmadığımız üzere, satır sonlarında kelimeler sık sık bölünmüştür. Fakat bu bölünmelerde hatalar yapılmıştır: *batka-ndın* (187a4-5), *bilme-klik* (196b6-7), *dervişle-rge* (172a1-2), *tuta-rsen* (186b7-8), *saklamakda* (196b10-11), *yo-kımu* (180b8-9) vb.

5. Nazal *n* sesi metin boyunca *n/ng* biçiminde karışık yazılmıştır.

6. *song* kelimesi metinde sıklıkla *sonüñ* biçiminde yazılmıştır.

7. Metinde birçok kelime birbirinden farklı imlalarla yazılmıştır. Kimi örnekleri şunlardır:

at (11 kez) ~ *aṭ* (15 kez) ~ *ad* (1 kez)
deve (1) ~ *teve* (2) ~ *tëve* (14)
donguz (1) ~ *doṅuz* (1) ~ *tonguz* (2)
etin (6) ~ *eṭin* (1)
içün (4) ~ *üçün* (metin boyunca)
kindük (1) ~ *kündik* (3)
su (54) ~ *suy* (13)
toprak (2) ~ *tokrak* (4)
yeddi (9) ~ *yedi* (2) ~ *yeti* (5) ~ *yetti* (2).

8. Metin çalاکalem yazılmış görüntüsü vermektedir. Kimi kelimelerde bazı harfler veya ekler yazılmamıştır: *boğazla[ga]nga* (197a2), *bolu[r]mu* (177b7), *[dü]rüst* (179a14), *kıldu[ru]p* (174b14), *togur[ur]da* (179b14), *üçü[n]* (185a15), *yigitle[rniñ]* (186a11) vb.

Eserin bazı dil özellikleri

İlk bakışta bu kitabın hangi tarihi lehçeyle yazıldığı hakkında kesin bir sonuca varmak zordur. Eserde dikkatimi çeken bazı dil özelliklerini tartıştıktan sonra sonuç bölümünde bir şeyler söylemek mümkün olacaktır. *Hiyeretü'l-fukaha'nın* metninin tamamını bilgisayarına yükledim ve metnin gramatikal dizinini çıkardım. Eserin dilini tayin etmede belirleyici olacak bazı özellikler şunlardır:

1. *b- > v-*: Eserde Eski Türkçenin kelime başı *b-*leri korunmuştur. Yalnız iki kelimedede *b- > v-* değişmesi tespit edilmiştir: *bar* (52 kez), *bar-* (26 kez); *var* (1 kez), *varduqda* (1 kez).

2. *bol- ~ ol-*: Metnimizde *bol-* fiili yanında *ol-* biçimi de kullanılmıştır: *bol-* (576 kez) ~ *ol-* (22 kez).

3. Eski Türkçenin *er-* yardımcı fiili metnimizde *ér- ~ ê-* olarak birlikte kullanılmaktadır: *ér-* (194 kez) ~ *ê-* (32 kez).

4. Eski Türkçenin *er-* fiilinden yapılan ve 'değil' anlamı veren kelime metnimizde *êrnes*, *êrmez* ve *ênes* olarak kullanılmıştır: *êrnes* (35 kez) ~ *êrmez* (5 kez) ~ *ênes* (14 kez). Metinde üç yerde *degül ~ döğül* kelimesi tespit edilmiştir: *câ'iz degüldür günâh turur* (206a7), *dөгüldür* (205a13), *oları otğa yaqacaq döğülün* (207a7). *êrnes ~ êrmez ~ ênes* Çağataycanın, *degül ~ döğül* Memluk Kıpçakçasının özelliğidir.

5. Metnimizde *teg* 'gibi' edatı yanında bir kez de *kibi* edatı geçmektedir: *teg* (14 kez) ~ *kibi* (1 kez). Çağataycada kullanılan *dæg/tæg* örneğine rastlanmamıştır. Bu edat, Çağataycada Nevayi öncesinde *teg*, Nevayi'den sonra çoklukla *dæg/tæg* şeklindedir. *Hıyeretü'l-fukaha*'da *dæg/tæg* yoktur, tamamen *teg*'dir. Kıpçakçada ise *dek/dey* biçimindedir. Yalnız CC'de daima *teg* kullanılmıştır (Karamanlıoğlu 1994: 17, 112). *Gülistan Tercümesi*'nde *tig* (*tæg*) kullanımı da yaygındır.

6. Metnimizde iki ve daha fazla heceli kelimelerin sonundaki *g* sesi çoklukla devam etmesine rağmen bazı kelimelerde düşmüştür. Bazılarında ise ikili hatta üçlü kullanımlar görülmektedir: *kuyug* (6 kez) ~ *kuyu* (3 kez), *tolug* (3 kez) ~ *tolu* (1 kez). Son ses *g*'leri düşmüş, +*l* ~ +*lU* ekli örnekler Oğuzcalaşmış Memluk Kıpçakçasının özellikleridir: *âzâdlu* (1 kez), *çaklıg* (6 kez) ~ *çaklık* (84 kez) ~ *çaklı* (1 kez) vb. Yaygın olarak kullanılan +*lXG* eki eserdeki Çağatayca özellikleri göstermektedir.

7. Metnimizde kelime başı *t*'leri çoklukla devam etmesine rağmen bazı kelimelerde *d*'leşmiştir: *tag* (3) ~ *dağ* (1), *takı* (2) ~ *dahı* (14), *tamak* (4) ~ *damak* (1), *taşla-* (7) ~ *daşla-* (1), *teg-* (14) ~ *tæg-* (21) ~ *deg-* (1) ~ *dæg-* (8), *teve* (2) ~ *tëve* (14) ~ *deve* (1), *tê-* (34) ~ *dê-* (12), *til* (9) ~ *dil* (1), *tile-* (15) ~ *dile-* (1), *tonguz* (2) ~ *donguz* (1) ~ *doğuz* (1), *tört* (2) ~ *dört* (26), *tur-* (40), *turur* (502) ~ *dur-* (4), *tut-* (37) ~ *dut-* (2), *tüş-* (21) ~ *düş-* (9). Metinde yalnız *t*'li ve yalnız *d*'li biçimlerde rastlanmaktadır. *d*'li biçimler eserdeki Kıpçakça öğelerdir. *t*'li biçimlerin çokluğu ise Çağatayca özelliklerin ağırlığını göstermektedir.

8. Ayrılma durumu eki +*dAn* ve +*dIn* olarak birbirine yakın sayıda kullanılmıştır: +*dIn* (185 kez) ~ +*dAn* (197 kez) ~ +*tAn* (1 kez), +*dAn/dIn* (*y*'li ve üstünlü) (4 kez). Eserde +*dIn*'li örnekler Çağataycanın, +*dAn*'li örnekler (bunlar çoklukla elifle yazılıyor) Memluk Kıpçakçasının özellikleridir. Çağataycanın hiçbir döneminde +*dIn* yanında +*dAn* eki yarı yarıya kullanılmamıştır. Eckmann'ın da belirttiği gibi bu, Memluk Kıpçakçasının hususiyetidir (Eckmann 1988: 67).

9. Geniş zamanın olumsuzu çoklukla *-mAs* şeklindedir. Nadiren de olsa *-mAz*'lı kullanımlar vardır. Örnek: *bolmas* (58 kez) ~ *bolmaz* (1 kez).

10. Görülen geçmiş zaman eki ünsüz uyumuna uymamakta ve çoklukla tonlu ünlü ile gelmektedir. Metnimizde 4 yerde uyuma girdiği görülür: *-dl* (eser boyunca) ~ *-tl* (4 kez). *-dl* eki Memluk Kıpçakçasının özelliğidir.

11. 3. teklik şahıs iyelik eklerinden sonra zamir *n*'si bazen kullanılmakta bazen kullanılmamaktadır: *agzığa* (5 kez) ~ *agzına* (2 kez) ~ *agzına* (1 kez), *arasıda* (2 kez) ~ *arasında* (5 kez), *ayında* (hepsi *n*'li), *burıda*, *burıdan*, *burığa* (hepsi *n*'siz). *n*'siz kullanımlar Çağatayca özelliğidir.

12. 3. teklik şahıs iyelik eki düz olmasına rağmen metinde bazen yuvarlak ünlülü olarak da gelmektedir: *ehlüga* (214a3), *ornunda* (178a11), *sözüdü* (200a9), *söziini* (177a3), *tüğüni* (172b14), *tüşünde* (214b7), *üstünden* (179b3), *üstüğe* (179a4), *üstünge* (187a6) vb.

13. Soru kelimesinin yalnız iki yerde (aynı cümlede) düz ünlülü örneğine rastlanmıştır, gerisi yuvarlak ünlülüdür: *mU* (83 kez) ~ *ml* (2 kez). *ml/mU* soru kelimesi Kıpçakçada düz ve yuvarlak ünlülü olabilmektedir (Karamanlioğlu 1994: 139). Çağataycada ise tamamen yuvarlak ünlülüdür. Eser bu konuda Çağataycaya yaklaşmaktadır.

14. Metinde ilk hecedeki *e/é* seslerinin durumu karışıktır. Tasniften anlaşıldığına göre *e*'li yazımlar daha ağırlıktadır. Eserde ikili örneklere rastladığımız gibi yalnız birisinin kullanıldığı örnekler de vardır. Şu kelimeler *e* ile yazılmıştır: *ber-*, *ye-*, *yeddi*, *yedi*, *yem*, *yer*, *yet-*, *yetiş-*, *yetmiş*. *e*'li kullanımlar Kıpçakçanın, *e*'li kullanımlar ise Çağataycanın özelliğidir. Eserde çok sayıda kelimenin başında ya da ilk hecesinde *e* sesi kullanılmıştır. Bu kullanım Çağataycanın temel karakteridir.

15. *Ne* soru kelimesi çoklukla *ne* olarak yazılmış, *né* biçimi de kullanılmıştır: *ne* (47 kez) ~ *né* (5 kez).

16. Üç kelimedede başta *y-* türemesi olmuştur: *yip* 'ip' (5 kez), *yipek* 'ipek' (1 kez), *yiplik* 'iplik' (1 kez).

17. Kelime başında *b-/m-* konusu karışıktır. Aynı kelimenin ikili kullanımına da rastlanmaktadır:

b-	~	m-
<i>banga</i> (6 kez)	~	<i>manga</i> (12 kez)
-	~	<i>men</i> (24)
-	~	<i>menden</i> (3)
<i>bendeş</i> (1)	~	-
<i>beni</i> (1)	~	<i>meni</i> (4), <i>mini</i> (2)
-	~	<i>menim</i> (2), <i>meniñ</i> (23)
<i>bing</i> (2)	~	<i>ming</i> (15)
-	~	<i>min-</i> (4)
<i>biz</i> (8)	~	-
<i>boyun</i> (10)	~	-
<i>bu</i> (hepsi)	~	-
<i>bular</i> (9), <i>bunlar</i> (2)	~	-
<i>bunga</i> (1)	~	<i>muña</i> (1)
-	~	<i>munça</i> (1)
-	~	<i>mund</i> (2)
<i>bundan</i> (2)	~	-
<i>(uş-)bundag</i> (3)	~	<i>mundag</i> (24)

-	~	<i>mundan</i> (4), <i>mundın</i> (3)
-	~	<i>munga</i> (1)
<i>bum</i> (2)	~	<i>muni</i> (5)
<i>bunñ</i> (1)	~	<i>munñ</i> (1), <i>munuñ</i> (4).

18. Metnin dili hakkında karar verirken belirleyici olabileceklerini düşünerek zarf-fiil eklerinin bir dökümü de çıkarılmıştır:

- p zarf-fiili: düz ünlülü kök/gövde + -Ip (214 kez)
- düz ünlülü kök/gövde + -Up (21 kez)
- yuvarlak ünlülü kök/gövde + -Ip (1 kez)
- yuvarlak ünlülü kök/gövde + -Up (89 kez)
- UncA (2 kez) ~ -GUñÇA (6 kez), -GAÇ (3 kez), -dUKdA (2 kez), -GAndA (14 kez)
- y (3 kez), -mAy (10 kez) ~ mAyln (7 kez) ~ -mAdl (2 kez)
- gAll '-mek için' (1 kez)
- UrdAl/-ArdA (15 kez)
- UrdIn '-dikten' (1 kez)
- KAndIn/-KAndAn (18 kez)
- mAsdAn/-mAsdIn (3 kez)
- A al- (5 kez), -A başla- (1 kez), -A bil- (3 kez), -A bol- (1 kez), -A kör- (1 kez), -A tur- (25 kez)
- U bér- (1 kez)

Değerlendirme

Hıyeretü'l-fukaha Harezmi Türkçesi eseri olamaz. Çünkü eser $d > d > y$ değişimini tamamlamıştır. Bütün örnekler y 'leşmiştir.

Eserin dilinde Kıpçakça ve Çağatayca özellikler yan yanadır. Doerfer'in *Münyetü'l-Guzat* için yaptığı tespitlerin *Hıyeretü'l-fukaha* için de geçerli olduğunu düşünüyorum. Doerfer'in tespitine göre, "Münyet, Çağatayca olarak yazılmak istenmiş; ancak yazarı Memlûk Kıpçakçası konuşulan bir ortamda, çevresindeki dilin bütün şekillerinden alıntılar yapmıştır. Benzeri husûslar, eski Osmanlı şairlerinin Çağatayca olarak yazmaya niyetlendikleri şiirlerinde de görülmektedir" (Doerfer 1996: 232). Mısır'da yazılan *Hıyeretü'l-fukaha* da Memlûk Kıpçakçası-Çağatayca karışık dilli bir eserdir. Eserde kimi Oğuz (Eski Osmanlıca) unsurlar da bulunmaktadır.

Örnek metin

(187b)(13) (...) **mes'ele** müsâfir seferde (14) rûze tutmaklık yahşırak turur 'ulemânîñ ittifâ[k]ı birle ve eger yese zev bolğay (15) ve hâzırda kazâsı tutğay **terâvîh namâzınıñ fezâyili** bilgil kim rasûl 'aleyhi's-selâm (188a)(1) mi'râc keçesi ve namâznu şevâbını kördiler ve hudây ta'âlâdın der-hâst kıldılar siz ümmetler (2) üçün rasûl 'aleyhi's-selâm üç keçe terâvîh namâzı cemâ'at birle kılıp turur (3) dördünçide aytıp tururla[r] her keçe cemâ'at birle kılsam otuz keçe bu terâvîh namâzı (4) ümmetlerimge farîzâ bolğay ve kâhillik kılğaylar tēp korğar-men tamuğğa (5) sizâ-vâr bolğaylar pes hücrelerinde kılurlar êrdiler ve za'ifelerige (6) buyurdılar tâ kim alarğa iktidâ kılurlar êrdiler emîrû'l-mü'minîn 'Alî ekremu'llâhi (7) veche rivâyet kılurlar kim ramazân ayınıñ avvalğı keçesi namâz-ı terâvîhni (8) cemâ'at birle oquğan kimersele barça günâhlarındın arılğay andağ anadın (9) yengi tuğğan teg bolğay ve 'arş namâzın oquçılar barça günâhlarıngız yarlıkandı (10) ve hudây ta'âlâ aytıp turur kimerse terâvîh namâzını okumasa men andan tiler-men (11) kim ne içün okumadıñ her kişi bir 'özü birle terâvîh namâzın okumağan bolsa tâ kim ramazân (12) ayı bâkî turur kazâ kılmak kerek ve kündüz terâvîh namâzınıñ her rek'atını bir rek'at (13) birle koşsunlar ve tamâm sünnetlerde hüküm uş-bu turur **mes'ele** qurbân 'iydiniñ tekbîr-i (14) teşrîk aytmaklık sünnet turur tokuzunçı kün 'arefe küni turur ve qurbân ayında (15) uş-ol künden başlağay her farîza namâzından song öredin burun İmâm Hanîfe rahmetu'llâh katında (188b)(1) sekiz vaqt namâzğaça aytğay imâmın katlarıda tâ yigirmi üç namâzğaça (2) aytğay imâmın ve fetvâ bu kavlgâ turur rasûl 'aleyhi's-selâm aydılar tekbîr-i teşrîk (3) aytmaklık barça peygamberler sünnet aytmış ve hiç 'ibâdet şevâbın bu künlerde tekbîr-i teşrîk (4) aytmaklık şevâbıga yetmes (...) (6) (...) **mesâ'il-i nikâh** iki 'iyd arasında nikâh kılmak beyânında turur rivâyet (7) kılurlar kim şevvâl 'iydi cum'a küni bolup êrdi rasûl 'aleyhi's-selâm cum'a (8) namâzıga kelip olturup êrdi bir kimerse nikâh kılmakğa rasûl 'aleyhi's-selâm(9)nu ündedi êrse rasûl 'aleyhi's-selâm aydılar nikâh beyne'l-'iydeyn (10) ya'nî biri 'iyd namâzı ve biri cum'a namâzı bu ikisi iki 'iyd turur bir künde (11) kelse bu iki arasında nikâh revâ êrme ve 'Âyişe (raz. 'anhâ) aytıp (12) turur kim meni rasûl 'aleyhi's-selâm şevvâl ayında evige keltürdi (...)

Kaynaklar

- Bağdatlı İsmail Paşa (1945) *İzahu'l-Meknun 1*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Bağdatlı İsmail Paşa (1951) *Hedıyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin 1*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Doerfer, G. (1996) Müstafa Uğurlu (Nâşir): Anonim. *Münyetü'l-Guzât*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 676, Ankara 1987. 331 s., 3 levha [tanıtma], *Türk Dünyası Araştırmaları* 104 (Ekim 1996), 229–232. [Yazının orijinali *Central Asiatic Journal* 33 (1989), 139–142'de yayımlanmış, Almanca aslından E. B. Özbilen tarafından Türkçeye çevrilmiştir.]
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
- Fuat Sezgin (1967) *Geschichte des Arabischen Schrifttums 1*, Leiden: Brill.
- Hayreddin Zirikli (1997) *el-A'lâm Kamusu Terâcim 4*, Beyrut.
- Karamanlioğlu, A. F. (1994) *Kıpçak Türkçesinin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Mustafa b. Abdullah (Hacı Halife) (1941) *Keşfü'z-Zünûn 1*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Ömer Rıza Kehhale (1376) *Mucemü'l-Müellifin*, Dımaşk: Darü'l-Kütübü'l-Mısıriyye.
- Toparlı, R. et al. (2003) *Kıpçak Türkçesinin Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler*

Aysu Ata

Ankara Üniversitesi, Ankara

Bu çalışmanın konusunu, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Derleme Sözlüğü*'nde geçen en eski kelimelerin tespiti teşkil etmektedir. Burada "en eski" sıfatı ile Türk dilinin Orta Asya'da henüz siyasî ve kültürel bölünmelere maruz kalmadığı, nispeten tek kol halinde gelişimini sürdürdüğü, 7. ve 13. yüzyıllar arasındaki birbirini izleyen Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemleri kastedilmiştir. Gerçi bu dönemlerde de 13. yüzyıldan sonra meydana gelen bağımsız yazı dillerinin özelliklerini tespit etmek mümkün olmuş ve bu konuda pek çok çalışma yapılmıştır. Eski Türkçede ve *Divanü Lugati't-Türk'te* (DLT) Güney-Batı Oğuz Türkçesinin belirtileri ve Kaşgarlı Mahmud'un "Oğuzca" kaydıyla vermiş olduğu kelimeler değerli Türkologlar tarafından ortaya konulmuştur.

Türk dilinin yukarıda sözünü ettiğimiz dönemleri (7-13. yy.), bazı Türkologlar tarafından "Eski Türkçe" terimi ile de karşılanmıştır. Bugüne kadar gün ışığına çıkmış metinler doğrultusunda ve bunlar üzerinde yapılan metin-sözlük çalışmaları ile bu dönem yazılı Türk dilinin söz varlığı hemen hemen ortaya konulmuştur diyebiliriz. Ayrıca etimolojik sözlük çalışmaları ile de bu kelimelerin tarihi gelişimleri, çağdaş Türk dillerindeki yansımaları bir bakıma tespit edilmiştir. Örneğin; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (EDPT) adlı etimolojik sözlüğünde 13. yüzyıla kadarki Türk dilinin yazılı metinlerinde geçen kelimeleri ele alırken bunların çağdaş Türk dillerinden Güney-Batı Oğuz grubuna dahil olan Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi ile tespitini *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* ve *Söz Derleme Dergisi*'ni esas alarak yapmıştır.

* *Türkoloji Dergisi* 113/1 (2000), 67-99; Çınar, A. A. (haz.) (2001) *Uluslararası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu*, Muğla: Muğla Üniversitesi, 35-49.

Dil devriminin başlangıç yıllarında Anadolu ağızlarında kullanılıp da standart Türkçede bulunmayan kelimelere büyük önem verilmişti. Türk Dil Kurumu'nun kurulduğu yıl Hamit Zübeyr Koşay ve İshak Refet tarafından yayımlanan *Anadilden Derlemeler* büyük ilgi görmüştü. Türk Dil Kurumu da konuyla ilgilendi ve uzun yıllar süren bir derleme çalışmalarına başlandı. 1932-1934 yılları arasında yapılan derlemeler *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adı altında altı cilt yayımlandı. Bu yayının eksiklerini tamamlama, genişletme ve yanlışlarının düzeltme amacıyla 1952-1959 yıllarında yapılan yeni derleme çalışmaları sonunda 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü* (DS) ortaya çıktı.

Derleme çalışmaları başlangıçta Türk dilini sadeleştirmede halk ağzından yararlanma amacı güdüyordu. Bu konuda fazla başarılı olduğu söylenemezse de Anadolu ağızlarının oldukça yetkin bir diyalektoloji sözlüğü meydana getirilmiş oldu.

13. yüzyıldan itibaren Türkiye Türkçesi ile yazılmış 160 eserin taranması ile 1943-1957 yılları arasında 4 cilt olarak yayımlanan *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, sonradan yapılan daha kapsamlı bir tarama faaliyeti ile 1963 ve 1972 yılları arasında yayımlanan 6 ciltlik *Tarama Sözlüğü*'ne (TS) yerini bırakmıştır.

Drevnetyurkskiy Slovar' (DTSI.) da eski Türkçe dönemine ait söz varlığını kapsayan diğer bir sözlüktür.

Ayrıca, E. V. Sevortyan'ın, *Etimologičeskiy slovar' tyurkskix yazıkov* (ESTJa.) adlı sözlüğünde eski ve yeni Türk diyalektlerinde yaşayan ortak Türkçe sözcükler yer almaktadır. Bu sözlüğün ilk iki cildi 1974 ve 1978 yıllarında yayımlanmış, Sevortyan'ın 1978'de vefatı ile diğer üç cilt, çalışma arkadaşları ve öğrencileri tarafından baskıya hazırlanmıştır. Bu sözlük henüz tamamlanmamış olup *l-s* ve *t-ş* harfleri ile başlayacağını öğrendiğimiz son iki cilt eksiktir.

Bu çalışmada bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayıp halk ağzında yaşayan kelimelerin eski Türkçe ile ilgisini kurmada esas aldığımız diğer bir sözlük de Hasan Eren'in etimolojik sözlüğü (TDES)dür.

Anadolu Türkçesinin Tabakalanışı adlı yazısında "Anadolu Türkçesi için en mühim tarihî olay Türklerin Anadolu'ya gelmesi ve yerleşmesidir ve Anadolu Türkçesinin esas tabakası Türklerin Anadolu'ya gelip yerleştikleri anda kullandıkları dildir. Hemen söylemek lazımdır ki Oğuzların o zaman konuştukları Türkçe tarihsiz bir dil değildi, kendi tarihi gelişmesi neticesi oldukça kompleksleşmişti. Türklerin eski komşuları olan Toharlardan, Moğollardan alınmış kelimeler vardı, bilhassa kuvvetli İran kültür tesirleri ve İslamlaşma devresinin yadigarı olan Arapça unsurlar boldu..." diyerek

Anadolu Türkçesinin ortaya çıkışını yedi tabakada değerlendiren A. Tietze (1957: 73), yukarıdaki açıklamaları doğrultusunda esas tabakayı Türklerin Anadolu'ya beraberlerinde getirdikleri dile ayırmıştır.

Tietze'nin de dediği gibi bugün Anadolu ağızlarında Moğolca, Arapça, Farsçadan ve diğer pek çok dilden alıntı kelimeler vardır. Ve bu alıntı kelimeler üzerinde değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda özellikle H. Eren'in "etimoloji araştırmaları" ve "etimolojik sözlüğe katkılar" başlıklı yazıları ve Tietze'nin çalışmaları kayda değer.

Gerçekte Anadolu ağız malzemesine, yurdumuza dalga dalga gelen çeşitli Türk boylarının söz varlıkları da karıştı (Eren 1961: 319). Kırım Tatarları, Türkmenler, Azeriler, Uygurlar, Afganistan'dan gelen Kazak ve Tatar boyları Anadolu'nun potasında eriyerek, söz varlıklarından anılar bıraktılar.

Biz ise çalışmamızda Türkiye'de halk ağzından yapılan derlemelerle oluşturulan *Derleme Sözlüğü*'müzde geçen 7-13. yüzyıla ait kelimeleri ortaya koyarak 7. yüzyıldan başlamak sureti ile 20. yy. arasındaki dil bağını kurmaya çalıştık. Bunu yaparken bu kelimelerin 13. yüzyıldan sonra Türkiye Türkçesi ile yazılmış metinlerde geçip geçmediğini de *Tarama Sözlüğü*'ndeki tespitlerimizle ortaya koyduk. Ele alınan her kelime için 7. ve 13. yüzyıla ait metinlerden birkaç örnek vererek bu kelimelerin eski Türkçe dönemi sözlüklerinde ve etimolojik sözlüklerde geçtiği sayfa numaralarını vermekle yetindik. Elbette uzun yıllar alacak böyle bir çalışmayı tamamlayarak Anadolu ağızlarının yüzyıllara dayanan Türkçe söz varlığını bir kitapla ortaya koymak isterim.

Bu karşılaştırmada kelimelerin anlam, yapı bakımından aynı olması esas kuralımız olmuştur.

1. aba, apa

DS I: 1 **aba** [apa (III)-2] '2. anne. (krş. DS I: 5 **abaç** 'annesi gibi, annesine çeken, annesi ahlakında', **abacık** 'anne')' (Li 1999: 108).

TS I: 1 **aba**: 1. anne.

DLT IV: 1 **aba** 'ana' (Oğuzca). Ayrıca DLT IV: 30 **apa** 'ana' (Karluk Türkmenlerince).

Kelime Orhon yazıtlarında (Tekin 1988: 133) **eçü apa** şeklinde 'ata, ecdat' anlamında geçmektedir: KT D1 *eçüm apam bumın kağan iştemi kağan olurmuş*. Kelimenin 'ata, ecdat' anlamı ile ilgili olduğunu düşündüğümüz DS sözlüğündeki bir varyantı da:

DS I: 282 **apa** (III) '1. ağabey.'

DS V: 1763 **epe** (I) '[ede (I)-2] 2. baba.'

apa Kutadgu Bilig'de 'insan' anlamı ile geçmektedir: (Arat 1979) KB 3653

buzulğay ajun barça kalğay kuruğ / apa oğlanı barça kesgey uruğ.
[EDPT 5 aba / apa / ebe / epe, DTSI. aba 1, EST]a. 1: 54 ve 158]

2. açığ

DS 1: 46 açığ (ı) '1. öç, intikam, kin, garaz, 3. keder, kahır.' (krş. DS 1: 48 acık (ıı) [acığ, açuv] 1. keder, ıstırap, elem, 3. hiddet, gazap, öfke, 6. sıkıntı, eziyet.)

TS 1: 4 açığ (acığ, açuğ) 'acı, dert, ıstırap.'

Eski Türkçede 'sıkıntı, keder, eziyet, öfke' anlamlarında geçmektedir:

(Bang – Gabain 1929) TT 1: 179–180 *iltin kıantın açığ bolur*; TT iv: B26 *açığ emgek engennište ökünser-biz ne tusu bolğay*; (Müller 1922) U iii 55:10 *türlüg açığ ağrığ bar*; KB 4204 *kalı teñrilik iş tutunsa özüñ / yükin yüđ açığ kılma tügme yüzüñ.*

[EDPT 21 açığ (?acığ), DTSI. 4, EST]a. 1: 89 acı]

3. adaş

DS 1: 64 adaş '1. dost, arkadaş, 2. kardeş, kardeş edinilmiş olan.' (İnan 1945)

Bu kelime bugün Türkiye Türkçesi ve diğer bazı Türk dillerinde olduğu gibi 'aynı isimde olan' anlamında değil Türk dilinin en eski yazıtlarından olan Yenisey yazıtlarında da 'dost' karşılığı kullanılmıştır (Orkun 1986: 546): *altmış er adaşingız ilig er edgü eşingiz*. Ayrıca:

TT viii B:4 *eş adaş bolmak*; U iii 33:16–18 *kadaş yeğen takay adaş böşük edgü ögli kim bar er ser*; KB 3485 *kadaş sen tilese yime tut adaş / adaşlı kadaşlı ikigün tudaş*;

DLT iv:5 *adaş* 'arkadaş, dost'.

[EDPT 72, DTSI. 9, EST]a. 1: 203 atdaş]

4. ağ-

DS 1: 102 ağmak '2. aşmak, 10. yükselmek, yukarı çıkmak.'

TS 1: 49 ağmak '1. çıkmak, yükselmek.'

BK D37 *yışka ağdı*; TT iii: 58 *ağmak inmek ajunlarığ körgittinüz*; KB 1959 *uruğ edgü bolsa er edgü toğar / er edgü bolup ötrü törke ağar*; DLT 1: 173 *ol tağka ağdı*.

[EDPT 77, DTSI. 16, EST]a. 1: 68]

5. ağdıık ~ ağdıık

DS 1: 87 ağdıık (ı) '1. yaramaz, sırnaşık, münasebetsiz, densiz, nâdan, 2. ters, aksi, 3. yanlış, değişik, 4. hatalı, kusurlu, 5. yakışsız, yersiz.'

TS 1:31 ağdıık (ağdıık) 'karışık, bozuk, kusurlu, fena, ters, aksak.'

KP 56: 4 *men yañı ağdıık bitkeçi*; DLT iv: 9 *ağdıık* 'bozuk, belirsiz, değişik', *ağdıık kişi* 'kim olduğu belli olmayan sığıntı adam.'

[EDPT 80, DTSI. 17]

6. ağır

DS 1: 90 ağır (ı) '3. kıymetli eşya, para, 2. itibarlı, hatırı sayılır.'

'değerli, kıymetli' anlamlarında: BK D2 *ağır törüg*; KB 1281 *ağır tut negü erse yarlığların / ağır kılğa teñri bu kün hem yarını*; DLT 1: 52 *ağır neñ*. (krş. DLT iv: 10 *ağırılığ kişi, ağırılık, ağırıla-, ağırlal-, ağırlan-*)

[EDPT 88, DTSI. 19, EST]a. 1: 85]

7. ağırşak ~ ağırşak

DS 1: 92 ağırşak '1. kağrı, arabalarında tekerlekler üstüne konulan ağaçların

gerdirilmesi için kullanılan parça, 2. el değirmeninde iki taş arasına yatay olarak

konulan tahta veya demir.'

TS 42 **ağırşak** 'iplik eğrilecek iğe takılan tahta yuvarlak.'

DLT iv: 13 **ağırşak** 'ağırşak.'

[EDPT 92 ağırçak 'spindle whorl, millstone', DTSl. 24 ağırşak (oğurşak), TDES 4]

8. ağlak

DS i: 101 ağlak '1. ıssız, تنها, boş.'

U iii: 63 *kodı tüşüp ağlak yirte ol tiş[i];* DLT i: 11 **ağlak** 'ıssız, çorak, oturulmayan yer, boş.' (DLT ağla-, ağlat-)

[EDPT 86, DTSl. 21, EST]a. 64]

9. ağna-

DS i: 106 **ağnamak** '1. hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak, 2. balık kendine has hareketler yapmak.' (krş. DS i: 105 **ağnak** '1. at, eşek gibi hayvanların debelendikleri tozlu, topraklı yer.')

(Hamilton 1998) KP 58:7 *balıkça ağnayu*; KB 79 *elik külmiz oynar çiçekler üze / sığın muygak ağnar yorır tip keze*; DLT i: 289 *at ağnadı*.

[EDPT 87, DTSl. 22, EST]a. i: 75]

10. ağrık ~ ağrığ

DS i: 110 **ağrık (ıı)** '1. ağrı, sancı, yel, 2. hastalık.' (krş. DS i: 391 **avruk (ııı)** 'hasta')

TT vii 40:56 *ağır ig ağrığ*; U iii 38:34 *et özinteki ağrığı tegigi söniüp*; (Kaya 1994) AY 590:17 *ağrığ tegig ig toğa adıra bilser*; KB 2147 *bedük iş budun başlamakı ağır / baş ağrığ bile tutçı emgek tegir*; DLT iv: 12 **ağrığ** 'ağrı'.

[EDPT 90, DTSl. 22, EST]a. i: 87]

11. ağrık ~ ağruk

DS i: 109 **ağrık (ı)** '1. eşya, yük, yolculukta önden gönderilen eşya, ağırlık.' (krş.

DS i: 317 **ağrık, arık (ııı)**, DS i: 391 **avruk (ıı)**)

TS i: 56 **ağruk (ağrık ıı)** 'ağırlık, eşya, ev eşyası.'

KP 68:3 *ağruk bultı* 'ağır bir yük görererek'; DLT iv: 12 **ağruk** 'pılı pırtı, ağırlık, yük'.

[EDPT 90, DTSl. 23]

12. ağu

DS i: 114 **ağu (ı)** '1. zehir.' (krş. DS i: 114 **ağulamak** 'zehirlenmek', DS i: 394 **avu** 'zehir, ağı'; DS i: 395 **avulamak** 'zehirlenmek')

TT ii 16:13 *ağusı küçedip*; KP 38:4 *ağu tını*; DLT iii: 339 *ağız içre ağu sağdı* (krş. DLT iv: 13 **ağulamak** 'ağılamak')

[EDPT 78, DTSl. 24, EST]a. i: 67 awı]

13. ağuz

DS i: 115 **ağuz** 'yeni doğmuş bir hayvandan ilk günlerde sağılan, koyu yapışkan süt, ağız.' (krş. DS i: 272 **anız añız (ıv)**; i: 433 **âz, az (ıı)**)

TS i: 59 **ağuz [ağız (ııı)]** 'doğuran hayvanın ilk sütü.'

DLT i: 55 *ağuj*: *ağız, inek veya koyun doğurduktan sonra ilk gelen süt. Bu kelime (z) ile (j) arasında söylenir; (z) ile de yazılabilir.*

[EDPT 98 ağuj / ağuz, DTSl. 24, TDES 5 ağız ıı]

14. ahtar-

DS I: 134 ahtarmak, ahtarmak (I) [ahtarmak- 2] 'karıştırmak, alt üst etmek, çevirmek.'

TS I: 67 ahtarmak [aktarmak, akdarmak, ağıdarmak] '1. yere sermek, devirmek, altetmek, yenmek, 2. altını üstüne getirmek.'

U I 14:5 *tavğaç tılındın ikileyü türk tılınça ahtarnuş*; U II 4:10 *ahtarü toñdarü tegzinürler*; DLT I:219 *ol yer axtardı, tüpi yığaçığ axtardı*. Bk. DLT IV: 13 ahtar- 'aktarmak, devirmek; yenmek.'

[EDPT 81 ahtar- / axtar-, DTSI. 23 ahtar-, EST]a. I: 73 ahtar-]

15. al I

DS I: 165 al 'hile, tuzak.'

TS I: 79 al 'hile.'

U II 48:15 *al altağı üze*; TT VI 58:20 *al çeviş*; KB 2226 *bitip koğmasa erdi bilge bitig / saķışka negü erdi al yañ itig*; DLT I: 63 *awçı neçe al bilse adığ ança yol bilir*.

[EDPT 120, DTSI. 31, EST]a. I: 126]

16. al II (krş. alın)

DS I: 166 al (III) 'ön, ön taraf.' (krş. DS I: 225 allı 'ileri, ön.')

TT I: 130 *beğ tamğası eliginde ornağlıg orun alıñta*; (Le Coq 1922) M III 37:5 *suw kum alıña [i]linsir*.

[EDPT 121, DTSI. 32 al (III)]

17. ala

DS I: 166 ala (I) '1. siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı, 7. açık al, doru ile al arası bir at donu.' (krş. DS I: 182 ala düşmek (I) '3. vücut veya yüz leke olmak.')

TT VII 23:5 *kaıñın kılıp ala kişige sürtser alası kiter*; DLT IV: 18 *ala* 'ala, alaca; ala tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık', DLT I: 81 *ala at: alaca renkli, ala kır at*.

[EDPT 126, DTSI. 32, EST]a. I: 129]

18. alacık ~ alaçu

DS I: 178 alacık [alacuk-1] '1. üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulubesi, çardak, 2. çul veya keçeden yapılan çadır.'

TS I: 83 alacuk (alacık, alaçık, alaçuk) 'göçebe çadırı.'

U III 6:2 *Hariçandri tegin alaçu tuşında yoriyur erken*; DLT IV: 18 *alaçu* 'alaçuk, çadır.'

[EDPT 129 ala:çu, DTSI. 33, EST]a. I: 130 alacık, TDES 7 alaçık]

19. alañ

DS I: 194 alan, alañ '1. açıklık, düzlük yer, 3. orman içindeki düz ve ağaçsız yer, 5. kır ova.' (krş. DS I: 197 alanyazı 'göz alabildiğine geniş düzlük ova'; DS I: 424 aylan [aylak (v)] '1. açıklık, meydan.')

DLT IV: 18 *alanğ* 'alan, düz ve açık yer'; *alanğ yazı*: 'düz ova.'

[EDPT 147, DTSI. 33, EST]a. I: 134 alan]

20. alar-

DS I: 198 alarmak (I) '1. kızarmak'; (II) 'gözleri açarak dik dik bakmak.'

DLT IV: 18 *alar-* 'kamaşmak -göz-; kızarmak, al olmak.' (krş. DLT IV: 18 *alart-*

'belertmek -göz-, yan bakmak.')

[EDPT 150, DTSl. 34, EST]a. 1: 146]

21. **alda-**

DS 1: 209 **aldamak** 'aldatmak, kandırmak.' (krş. DS 1:209 **aldak buldak, aldanc;**

DS 1: 210 **aldauk, aldaukçu**)

TS 1: 93 **alda-** 'aldatmak, kandırmak, oyun etmek.'

TT 1 8:26 *allıg çevişlig kişiler aldayu turur*; DLT 1: 472 *kuğruk katıg tügdümüz / teñriğ üküş ögdümüz / kemşip atıg tegdimiz / aldap yana kaçtımız.*

[EDPT 133 alta-, DTSl. 34 alda-, EST]a. 1: 127]

22. **alık, aluk ~ alıg**

DS 1: 217 **alık (ıı)** '1. düzensiz, tertipsiz, 3. sözünde durmayan, yalancı, döneç.'

(krş. DS 1: 234 **aluk (ıı)** '2. alık, aptal, sersem.')

DLT 1v: 19 **alıg** 'kötü, fena, alık (Oğuzca ve Kıpçakça)'; DLT 1: 384 *bardı eren konuk bulup kutka sağar / kaldı alıg oyuk körüp ewni yıkar.*

[EDPT 135, DTSl. 35, EST]a. 1: 146]

23. **alın**

DS 1: 219 **alın** 'karşı, karşı taraf.'

DLT 1: 78 **alın** 'insanın karşısına gelen yer, cephe.'

[EDPT 147, EST]a. 1: 146]

24. **alk-**

DS 1: 223 **alkmak** 'yok etmek, tüketmek.'

TT v 6:41 *sakınç kılı alkşar*; KB 5404 *sini alktaçı bu et öz tatğı ol / et öz kılkı barça saña katğı ol*; DLT 1v: 20 **alk-** 'bozmak, mahvetmek, yiyip bitirmek, batırmak.'

(krş. DLT 1v: 20 **alkın-, alkış-**)

[EDPT 135, DTSl. 37]

25. **alkış**

DS 1: 223 **alkış** 'hayır dua, iyi dilek'; **alkış etmek [alkış vermek]** 'dua etmek, iyi dileklerde bulunmak.' (krş. DS 1: 312 **arhış** '1. dua.')

TS 1: 106 **alkış** 'medih, sitayiş, dua.'

U 1 6:16 *ögmek alkış ötündüler*; M 1 27:11 *esengü alkış*; KB 1802 *yana ma ay ilig ata alkışı / oğulka tegir ol sewinçi tuşı*; DLT 1v: 21 **alkış** 'alkış, öğme'; DLT 1: 97 *ol begke alkış bérđi.*

[EDPT 137, DTSl. 39, TDES 9]

26. **alma**

DS 1: 226 **alma** '1. elma.'

TS 1: 108 **alma** 'elma.'

DLT 1v: 21 **alma** 'elma (Oğuzca).'

[EDPT 146, DTSl. 35, EST]a. 1: 138]

27. **anaç**

DS 1: 246 **anaç (v)** 'huy ve şekil bakımından anneye benzeyen'; DS 1: 247 **anaç yapılı** 'annesinin huyunda olan.'

U III 9:2 *anaçını-a birök*; DLT 1v: 24 **anaç** 'küçükken büyük bir anlayış gösteren

kız; anacık.'

[EDPT 172 anaç 'dear mother', DTSl. 43]

28. **anarı ~ añaru, naru**

DS I: 252 **anarı (ııı)** '1. itibaren, -den beri (yer ve zaman hkk.), 2. -den doğru, yönünden, tarafından, 4. karşı taraf, karşı yaka, 5. öteye, öte taraf, öte.'

TS I: 123 **añaru (añarı)** 'öte, ileriye doğru, o bir taraf.'

(Tekin 1997) Tuny. *öñre kağanğaru sülelim temiş añaru sülemeser*; DLT I: 352 *munda naru keslinür*; DLT IV: 418 *naru* 'bir taraf, yan, bir yana; nere, nereye.'

[EDPT 190 añaru / iñaru / inaru, DTSl. 46 añaru, EST]a. I: 157]

29. **andan**

DS I: 258 **andan (ı)** '1. mademki, sonra, bakalım, 2. ondan.'

DLT IV: 24 **andan** 'ondan, ondan sonra (Oğuzca)'; DLT I: 108 *andan üstün*, I: 109 *andan aydım* 'ondan sonra söyledim'.

[EDPT 177 andan / andın, DTSl. 44]

30. **andız ~ añduz**

DS I: 260 **andız (ı)** [**anduz (ıı)**] '5. zararlı bir ot, 6. kırlarda yetişen yabancı bir otun kökü olup sütü olamayan inek, koyun gibi hayvanlara yedirilir, 7. kırdan yetişen bir çeşit ot ki nezleye karşı kökü toz haline getirilip buruna çekilir.'

TS I: 149 **anduz (andız)** 'kökü ilaç olarak kullanılan bir bitki, razıyane.'

DLT IV: 26 **ağduz** 'andız, bu otun kökü çıkarılarak atın karnu ağrıdığı zaman tedavi edilir'; DLT I: 115 *ağduz bolsa at ölmes*.

[EDPT 178, DTSl. 47, EST]a. I: 150 andız]

31. **anğa, inğa**

DS I: 262 **anğa (ı)** 'ahmak, sersem, akılsız, dangalak, angıt.'

KB 2064 *bularda eñ inğa bu arkuğ kılınç / bu arkuğ kılınçlığ ne muñluğ erinç;*

DLT IV: 25 **anğa** 'değersiz, kıymetsiz'; DLT I: 128 *anğa er: değersiz adam*.

[EDPT 183 inğa, DTSl. 45 anğa, EST]a. I: 155]

32. **angıt- ~ añıt-, eñit-**

DS I: 267 **angıtmak** 'şaşırmak, aptallaşmak.' (krş. DS I: 271 **anıtmak, añıtmak**)

DLT IV: 27 **añıt-** 'şaşırtmak' (Dankoff – Kelly 1985: 24 *eñit- [hayyara]*. krş.

DLT IV: 182 **eñg-** 'şaşmak'; **eñgit-** 'şaşırtmak'; **eñgtür-** 'işinde şaşırtmak, dandırmak'). **eñ-** şekli için krş:

DS V: 1756 **engiteng olmak [engi bengi olmak]** 'şaşmak, şaşa kalmak',

DS I: 1758 **eñü yeñü** 'şaşma bildirir ünlem.'

TS III: 1476 **eñü yañu** 'mütehayyir, şaşırmış'; **eñü yañu olmak** 'mütehayyir olmak, şaşırmak, şaşmak.'

[EDPT 179 eñit-, DTSl. 175 eñit-, EST]a. I: 155]

33. **añız**

DS I: 271 **anıız, añız** '1. ekinin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap kısmı.'

TS I: 159 **añız (ı), (añız)** 'biçilen ekinin tarlada kalan dip kısmı.'

DLT IV: 27 **ağız**.

[EDPT 191 añız, DTSl. 47, TDES 13]

34. **añla-**

DS I: 275 **añlamak (II)** 'anlamak, idrak etmek.' (krş. DS I: 274 **anlak** 'anlayışlı.')

TS I: 161 **añlamak** 'telakki etmek.'

U I 8:16 *añlap bilip korqup töpün tüşüp*; KB 4025 *könülke kirür mü sözüñ tıñlayın / özüm öğrenür mü anı añlayın*; M I 26:14 *köni kertü añağ törülüğ*; DLT IV: 27 **añla-** 'anlamak (Oğuzca).'

[EDPT 186, DTSl. 47, EST]a. I: 153]

35. **anuk**

DS I: 281 **anuk (II)** [**anık (II)**] 'hazır, mevcut, var.'

TS I: 153 **anık** 'mevcut, hazır.'

U III 28:16 *tıñlağalı anuk turur biz*; KB 1323 *ölümüğ unıtma anuk tur saqın / özüñni unıtma tıbüñke baqın*; DLT IV: 29 **anuk** 'hazır.' (bk. DLT IV: 29 **anu-**, **anukla-**, **anukluk**. krş. DS I: 271 **anıtlamak**, **añıtlamak** '2. bir işe girişmek, yapmaya hazırlanmak.')

[EDPT 182, DTSl. 46, EST]a. I: 151]

36. **ar-**

DS I: 328 **armak, ārmak (I)** 'güçsüz kalmak.' (bk. DS I: 320 **arımak (I)** 'yorulmak');

DS I: 324 **arıtılmak (II)** 'yormak'; **arıtılmak** 'bir başkası tarafından yorulmak'; DS I:

311 **arğın (I)** 'yorgun, zayıf, bitkin'; DS I: 315 **arğan** 'yorgun, çabuk yorulan.')

TS I: 224 **armak** 'yorulmak, yorgun düşmek.' (bk. TS I: 205 **arımak** 'yorulmak, zayıflamak.')

İrk B. 35 *er süke barmış yolta atı armış*; KB 3702 *tilek birle mañsa kişi ārzulap / arıp yolda qalmaz tilekin ulap*; DLT I: 172 *er ardı*.

[EDPT 193, DTSl. 50, EST]a. I: 160]

37. **arduç ~ artuç**

DS I: 307 **arduç (I)** 'ardıç.'

TT I: 165 *artuç söğüt butıki yüz türlüğün ırğalır*; DLT I: 424 *tañga suwı taşra çıqıp tağığ öter / artuçları tegre ünüp tızgın yeter*.

[EDPT 204 artuç (?arduç), DTSl. 57, TDES 16 ardıç]

38. **arığ**

DS I: 314 **arığ (I)** '1. [arı (I)] temiz, tertemiz, saf, iyi.'

TS I: 198 **arık (I)** [**arı**] 'temiz, pak, saf.'

TT III 20:164 *arığ yollarda yorıp*; TT V 6:22 *arığ süzük altun öñlüğ*; TT VII 40:18 *arığ iduk*; AY 134:14 *arığ turuğ* (krş. DS I: 313 **arı duru**); AY 144:15 *arığ silig* (krş.

DS I: 313 **arı sili**); KB *yana qoptı yandı tarandı arığ / namāz kıldı virdin okıdı arığ*;

DLT I: 63 *arığ neñ*.

[EDPT 213, DTSl. 51, EST]a. I: 184 arı]

39. **arık**

DS I: 314 **arık (I)** '1. su yolu, ark, 2. dere, çay.' (bk. DS I: 318 **arıklamak**)

TS I: 201 **arık (III)** 'su cedveli.'

DLT I: 65 *ağılda oğlağ tuğsa arıkda oti üner*. (bk. DLT IV: 33 **arıklan-**)

[EDPT 214, DTSl. 52, EST]a. I: 187, TDES 17 ark]

40. arın-

DS 1: 321 arınmak (I) '1. temizlenmek, yıkanmak.'

TS 1: 205 arınmak 'temizlenmek.'

AY 141 *ol antağ ağır ayığ kılınçlarından arınmak tileser*; KB 3522 *apa uçmak içre yidi kör evin / arınğu kılındı bu dünyā evin*; DLT 1: 201 *er arındı*.

[EDPT 235, DTSI. 52]

41. arķalan-

DS 1: 325 arķalanmak 'güvenmek.' (bk. DS 1: 325 arkacı '2. koruyucu.')

DLT iv: 35 arķalan- 'arka -yani yardımcı- sahibi olmak.' (bk. DLT 34 arķa 'sıkıntılı anlarda yardım eden kişi, yardımcı.')

[EDPT 220, DTSI. 54]

42. arķaş-

DS 1: 326 arķaşmak 'birbirine arķa çıkmak, yardımcı olmak, yardımlaşmak.'

TT viii: C11 *arķaşmak üze*; DLT iv: 35 arķaş- 'yük yüklemekte yardım etmek';

DLT 1: 237 *alplar arığ alķışur / küç birle kılıp arķaşur / bir bir üze alķaşur / edgermedip ok atar*.

[EDPT 218, DTSI. 54]

43. arkuri, arkırı, arkuru ~ arķuru

DS 1: 327 arkuri 'aykırı, ters.' (DS 1: 327 arkırı (II) 'çarpık, çapraz, aykırı.')

TS 1: 221 arķuru (arķuri, arķırı) 'iğri, yan üstü, tersine, aykırı, yanlamasına, karşı, ters.'

TT vii 27:15 *ķunçuyılarınñ ķarında oğul arķuru turup toğuru umasar*; AY 133:20 *üstün altın arķuru turķuru oğtarılı toñtarılı evrilü tevirilü*.

[EDPT 219, DTSI. 55]

44. arpağan

DS 1: 330 arpağan 'yabani arpa.' (bk. DS 1: 330 arpa (I))

DLT iv: 36 arpağan 'arpaya benzer başağı bulunan, evini bulunmayan bir bitki.' (krş. DLT iv: 36 arpa)

[EDPT 200, DTSI. 53, TDES 19]

45. artıl-

DS 1: 335 artılmak 'birinin üstüne kapanmak, çullanmak.'

DLT 1: 244 *tağar eşyek üze artıldı*. (bk. DLT iv: 38 artın-).

[EDPT 209, DTSI. 57]

46. aruķ

DS 1: 337 aruķ (I) [arık (II)] '1. zayıf, cılız, sıska' (bk. DS 1: 317 arıklamak (II))

TS 1: 241 aruķ [arık (II)] 'zaif, cılız.'

KP 55:4 *siz aruķ siz*; DLT iv: 33 aruķ 'zayıf, cılız (Oğuzca).'

[EDPT 214, DTSI. 58, EST]a. 1: 161]

47. asığ

DS 1: 342 asığ [ası (III), asığ, asık, assı (II)] 'fayda.'

TT iii: 123 *asığ tusu ķiltıñız*; M 1: 34 *maña ol kişi asığ bolğay*; KB 2893 *boğuzuğ küdezse başıña asığ / asığ az yise bu ağızğa tatığ*; DLT 1: 13 *iş yarağında sart asığında*.

[EDPT 244, DTSI. 60, EST]a. 1: 196 ası]

48. asra

DS 1: 347 **asra** 'aşağıda.'TS 1: 246 **asra** 'öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri.'KT D1 *üze kök teñri asra yağız yer*; KB 4527 *yime edgü tutğül elig asrakıg / yigü ıggü birgil bütür oprakıg*; DLT iv: 41 **asra** 'alt, aşağı.'

[EDPT 250, DTSl. 61, EST]a. 1: 196]

49. ast

DS 1: 347 **ast** (ıı) 'alt.'DLT 41 **astın** 'aşağı, alt'; KB 18 *kidin öndün ermez ne soldın oñun / ne astın ne üstün ne otru orun.*

[EDPT 250 ast, DTSl. 61, EST]a. 1: 195]

50. aş-

DS 1: 256 **aşamak** (ı) 'yemek yemek.' (bk. DS 1: 352 **aş etmek** 'yiyecek, yemek'; DS 1: 360 **aşlık** (ıı) 'buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler'; DS 1: 351 **aşat**; krş. TS 1: 264 **aşat** 'doyurmak, yedirip içirmek.')KP L:5 *yetti kün löläp tapağım uduğım aşadı* 'yedi gün boyunca, ejderhaların tapınması ve saygı göstermesi sayesinde yedi içti'; TT v: 45 *kértgünç erser nonluğ tatıgıg aşagıluğ elig erür*; KB 1553 *yir öpti kör ögdülmiş aydı ilig / uzun kiç yaşağıl aşayı ilig*; DLT iii: 253 *er aş aşadı*. (bk. DLT iv: 42 **aş** 'yemek, aş'; DLT iv: 43 **aşlık** 'yemeklik; buğday (Oğuzlarca)'; DLT iv: 43 **aşat**)

[EDPT 256, DTSl. 62, EST]a. 1: 212]

51. aşak

DS 1: 349 **aşak** (ıı) 'aşağı.'TS 1: 262 **aşak** (**aşah**) 'alçak, aşağı.'DLT iv: 42 **aşak** 'aşağı. (Oğuzca)'

[EDPT 259, DTSl. 62, EST]a. 1: 214]

52. aşık- ~ aşuk-

DS 1: 354 **aşıkmaq** 'acele etmek.'TS 1: 265 **aşıkmaq** (**aşımmaq**) 'acele etmek, ivmek.'AY 624:13 *am körüp ilig beg katım birle aşıkup inçe tip ayıtdı*; DLT 1: 191 *ol ewge aşıktı.*

[EDPT 259 aşuk- 'to long for, to be in a hurry', DTSl. 64, EST]a. 1: 217]

53. aşu

DS 1: 363 **aşu** [**aşur** (ı)-2] 'boya yapılan kırmızı toprak.'DLT iv: 44 **aşu** 'kırmızı toprak, aşı toprağı.'

[EDPT 256, DTSl. 64]

54. aşuk

DS 1: 363 **aşuk** [**aşşığı**] 'aşık kemiğı.'TS 1: 267 **aşuk** (**aşuğ**) 'aşık.'DLT iv: 44 **aşuk** 'insanın aşığı, topuğı; topuk kemiğı.'

[EDPT 259, DTSl. 64 aşuk ı, EST]a. 1: 216]

55. atasagan ~ atasagun

DS 1: 366 **atasagan** 'alim tabip.' (Karaağaç 1989: 91)

DLT iv: 48 atasagun 'hekim, doktor' (bk. DLT i: 403 sagun: *Karlık boyunun büyüklüklerine verilen bir unktur. Türk doktorlarına 'atasagun' denir.*)

[EDPT 71, DTSl. 66 ata sagun]

56. avın- ~ awın-

DS i: 383 avınmak (ii) 'avunmak.'

TS i: 283 avınmak 'avunmak, teselli bulmak.'

KB 1142 *erejlerke awınp osal bolğuçı / ölüm tutsa oğlur yetilmez küçi*; DLT ii: 263 *badram kılıp awnalın.*

[EDPT 12 avın-, DTSl. 69, EST]a. i: 66 avun-]

57. aya-

DS i: 406 ayamak [ayalamak (i)-1] '1. uz kullanmak, kayırmak; korumak, 7. saygı göstermek.'

KT GB *tört bir yılkısin ayağma tuyğut*; U ii 14:2 *kamağ yalañğuklar ayayu ağırlayu tutmuş kergek*; AY 510:1 *burkanığ ayadaçı*; KB 1494 *ayama oğul kızğa berge yitür / oğul kızğa berge bilig öğretür*; DLT iv: 53 aya- 'korumak'; DLT i: 271 *ol tonın ayadı.*

[EDPT 53, DTSl. 267, EST]a. i: 101]

58. ayağ

DS i: 397 ayağ (i) 'lakap.'

AY 453:3 *ağır ayağığı tileser ed tavarığ küseler il uluş kingürülsün*; U ii 77:18 *ayağka çiltege*; KB 5771 *sini at ayağ birle kıldı uluğ / saña edgülükke ol açtı kapuğ*;

DLT iv: 53 ayağ 'lakap, takma ad.'

[EDPT 270, DTSl. 26]

59. ayak

DS i: 399 ayak (i) '1. tas, maşraba, 2. kadeh.'

TS i: 297 ayak (i) [ayağ ı] '1. kadeh, 2. tas, çanak.'

IrKB 42 *iğişin ayağını kodupan barmış*; H i: 16 *bir batır ayak bor bir batır ayak suv*; KB 4645 *ayak tirkı ev bark arığ tut töşegil / töşegil aş içgü yime kedkererek*; DLT i: 84 *ayak: kap kacak. Bunu Oğuzlar bilmezler, onlar bu gibi şeylere 'çanak' derler.*

[EDPT 270 ayak ı, DTSl. 27 ayak ı, EST]a. i: 105 ayak iii]

60. ayala-

DS i: 405 ayalamak (v) 'alkışlamak.'

DLT iv: 54 ayala- 'el ayalarını birbirine vurmak'; DLT iii: 328 *kız ayaladı.*

[EDPT 273, DTSl. 27]

61. ayıt-

DS i: 421 ayıtmak (i) [aytmak (i)] '1. söylemek, anlatmak, nakletmek, konuşmak.'

TS i: 323 ayıtmak (eyitmek, aytmak, eytmek, etmek, itmek) 'söylemek, demek, anlatmak.'

TT vi: 331 *bilmedin ukmadın körümçi ulatı ters tetrü törüçige bilig aytıp ... ayığ kılinçlığ iş işleyürler*; KB 1904 *kereklig söz aytur men emdi saña / idi ked bakıp sözleyü bir maña*; DLT iv: 55 *ayıt- 'söylemek (Oğuzca)'*; DLT i: 216 *men añar söz ayıttım.*

[EDPT 268, DTSl. 29, EST]a. i: 111]

62. ayruk

DS i: 431 ayruk (i) '2. başka.'

- TS I: 339 **ayruk** (ayrık I) 'başka, gayrı, maada, diğer.'
 DLT IV: 55 **ayruk** 'başka, ayrı (Oğuzca). Bk. **adrük**'; DLT I:417 *koldaçıkı miñ yağak / barça bile ayruk tayak*.
 [EDPT 65 **adrük**, DTSl. 30 **ayruk**]
63. **az-**
 DS I: 441 **azmak** (IV) [**azmağ**] 'yolunu kaybetmek, şaşırarak, kaybolmak.'
 TS I: 351 **azmak** (II) '2. yolu kaybetmek, yolu şaşırarak.'
 TT III: 69 *azmışlarğa yolçı yerçi boltuñuz*; TT I: 33 *yol azsar ev tapmaz*; KB 3089 *aya yolda azmış başı tezgünük / ayı sewme dünyag tüpi ol üyük*; DLT I: 173 *ol yol azdı*.
 [EDPT 279, DTSl. 72, EST]a. I: 94]
64. **azuk**
 DS I: 443 **azuk** [**azzık** (I)] 'azık.'
 TS I: 355 **azuk** (**azık**) 'yiyecek, yol yiyeceği, erzak.'
 KT D39 *biziñ sü atı toruk azuğı yok erti*; DLT I: 66 *sartuñ azuğı arıg bolsa yol üze yer*.
 [EDPT 283 **azuk** I, DTSl. 73 **azuk** I, EST]a. I: 98]
65. **bağa - bağa**
 DS II: 471 **bağa** (III) [**bağa** (II)] '1. kaplumbağa, 2. suda yaşayan, boğaza kaçtığı zaman vücutta yaşadığına da inanılan küçük hayvancık, 3. birkaç günlük kurbağa yavrusu.'
 TS I: 362 **bağa** '1. kaplumbağa.'
 AY 34f:11 *müyyüz bağa*; DLT IV: 62 **bağa** 'kurbağa'; **müñüz bağa** 'kaplumbağa.'
 [EDPT 311, DTSl. 82, EST]a. II: 41]
66. **bağda-**
 DS II: 477 **bağdamak** [**bağdalamak**] 'çelme takmak.' (bk. DS II: 476 **bağda** (I) [**bağdama**] '1. çelme, güreşte bacak atma'; DS II: 477 **bağda vurmak** 'güreşte ayağa çelme takarak düşürmek.'
 DLT IV: 59 **bağda-** 'güreşte sarmaya almak, sarmalamak, ayak yakalamak, çelme vurmak. Bk. **badğa-**'; DLT III: 276 *ol anıñ adakın bağdadı*.
 [EDPT 313, DTSl. 77]
67. **bağır**
 DS II: 479 **bağır öhve**: 'karaciğer ve akciğer.'
 TS I: 368 **bağır** '3. karaciğer.'
 H I 142:3 *kızıl bağır ikisin yar tuz birle*; KB 2610 *bağır sak tapuğçı bağır sanı teg / bağırda yakınrak yürek kanı teg*; DLT III: 85 *bağırım başın emledi*.
 [EDPT 317, DTSl. 78, EST]a. II: 17]
68. **bağırçak**
 DS II: 478 **bağırçak** [**bağarcık** (I)] 'at ve öküz arabalarında ön yastık ile ön dingil arasına konulan ve dingil üzerindeki oku yerinde tutmaya yarayan enli uzun parça.'
 DLT IV: 59 **bağırçak** 'eşek semeri.'
 [EDPT 318, DTSl. 78]
69. **bağırdağ**
 DS II: 478 **bağırdağ** (I) 'küçük çocukların göğüslerine sarılan kuşak. (bk. DS II:

- 479 **bağırdaklık** 'yörük kadınların giyim eşyası', DS II: 480 **bağırtlak (II)** 'kadınların göğüslerini kapamak için kullandıkları göğüslük', DS II: 535 **bartlak (I)** '4. genç kızların ve kadınların kullandıkları göğüslük, sütyen.' DLT IV: 59 **bağırdak** 'kadın göğüslüğü.' [EDPT 319, DTSl. 78]
70. **bağırsık, bağırsuk ~ bağırsuk, bağırsuk**
 DS II: 479 **bağırsık [baarsak (bağırsuk)]** 'bağırsak.'
 TS I: 371 **bağırsuk (bağırsık)** 'bağırsak.'
 U III 79:3 *bağırsukın öpkesin bağırmı*; U I 39:6 *etin yeyü kanın içip bağırsukların et özlerine yörgütürler*; DLT IV: 60 **bağırsuk** 'bağırsak.'
 [EDPT 320 bağırsuk (?bağırsok), DTSl. 77 bağırsuk, ESTJa. II:22]
71. **bağış**
 DS II: 480 **bağış** 'boğum.'
 IrkB. 18 *bağışı neteg bar ol*; DLT IV: 60 **bağış** 'parmakların ve başka uzuvların ek yerleri; kamış ve benzerlerinin boğumları.'
 [EDPT 321, DTSl. bağış II, ESTJa. II: 15]
72. **bakanak**
 DS II: 490 **bakanak (I)** '1. geniş getiren hayvanların körelmiş tırnakları, 2. geniş getiren hayvanların tırnaklarının arası, 3. geniş getiren hayvanların tırnakları.'
 TS I: 382 **bakanak** '1. çatal tırnaklı hayvanların tırnakları.'
 TT IX: 82 *bakanak turkurup*; DLT IV: 62 **bakanak** 'çatal tırnaklıların iki tırnakları arası ve iki tırnaktan her biri. Bk. **bakayak**'
 [EDPT 316 bakañak, DTSl. 82 bakanak, ESTJa. II: 43 bakanak]
73. **bala I**
 DS II: 496 **bala (I)** '1. çocuk, yavru, küçük.' (bk. DS II: 498 **balalamak** 'yavrulamak'; krş. DLT IV: 64 **balala-**)
 TS I: 386 **bala (I)** 'yavru.'
 AY 633:20 *üç kögürçgen atayın ... eng kiçigi balakınak kiçigi oğlumı saşınur men*;
 DLT III: 232 *kuş balası kusunçığ it balası oşşançığ*.
 [EDPT 332, DTSl. 80 bala I, ESTJa. II: 47]
- bala II**
 DS II: 496 **bala (I)** '2. oğlan çocuğu.'
 DLT IV: 64 **bala** 'bir adamın işlerinde -çok kere çiftlik işlerinde- yardımcısı, çırağı.'
74. **balıkçın**
 DS II: 504 **balıkçın** 'balıkçıl (kuş).'
 TS I: 390 **balıkçın (balıkçır, balıkçıl)** 'balıkçıl.'
 DLT IV: 65 **balıkçın** 'balıkçıl kuşu.'
 [EDPT 337, DTSl. 80]
75. **barak**
 DS II: 524 **barak (I)** '2. çok tüylü köpek, 7. sırtı çok tüylü av köpeği.'
 DLT IV: 69 **barak** 'çok tüylü köpek.'
 [EDPT 360, DLT 83, TDES 39]

76. bark

DS II: 533 bark (i) '1. otel.'

KT D12 *añar adınçığ bark yaraturtum*; AY 121:16 *bay barımlıg edgü evde barkda toğayın*; DLT III: 333 *ewin barkın satıgsadı*.

[EDPT 359, DTSl. 84 bark ı]

77. basa

DS II: 536 basa (ii) 'arkasından, hemen sonra.'

TT v 26:86 *yana munda basa*; AY 86:1 *anta basa sekiz tümen dört miñ kata çakravart kan bolup*; KB 1898 *sewer seumezin öz bileyin tise / köñülke bağa körgü bilgey basa*; DLT IV: 71 *basa* 'sonra'; DLT III: 224 *men anda basa keldin*.

[EDPT 371, DTSl. 85 basa ı, EST]a. II: 77]

Kelimenin Clauson tarafından tespit edilen diğer bir anlamı 'more and more, increasingly'dir. (U IV: 46 *basa basa seviglig közün*). Bu anlam ile krş. DS II: 536 *basa (i)* 'fazla, baskın, üstün.'

78. baş

DS II: 549 baş (vi) 'çıban, yara.'

TS I: 414 baş '4. yara.'

TT VII 21:2 *baş kılsar*; KB 3826 *yanut birdi oğğurmuş aydı kadaş / bu söz sözlemegil köñül bolğa baş*; DLT III: 151 *köni barır keyiküñ közinde adın başı yok*.

[EDPT baş 2, DTSl. baş III, EST]a. II: 88, TDES 42 baş II]

79. başlak - başlağ

DS II: 562 başlak (i) '3. bağımsız.'

DLT IV: 73 *başlağ* 'başı boş bırakılmış'; DLT I: 461 *başlağ neñ, başlağ yılki* (bk. *boş yılki*). (Dankoff - Kelly 1985:77 *boşla?* [muhtal]. Atalay, DLT I: 461 dipnottaki açıklamasında Brockelmann'ın bu kelimeyi 'boşlağ' okuduğunu fakat yazma nüshada iki defa geçen bu kelimenin 'başlağ' şeklinde yazıldığını ve kelimeye 'kendi başına, başlı başına bırakılmış' anlamlarının verilebileceğini belirtmiştir. Arat'ın *Kutadgu Bilig Metin* ve *İndeks* çalışmalarında *boşlağ* (boş+la-ğ) okunan ve 'boş, avare' anlamları verilen kelime, *başlağ* ile benzer anlamda olan farklı bir kelime olsa gerek. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'de on yerde geçen bu kelime Fergana nüshasında beş yerde *başlağ* okumaya müsait yazımdadır. Bu bakımdan benzer anlamlarda olan bu iki farklı kelimenin aralarındaki nüans göz önünde bulundurulurken yeniden ele alınması yerinde olacaktır kanaatindeyiz.)

[EDPT 381 *boşlağ* (boşla-ğ), DTSl. 88 *başlağ* II]

80. başmak

DS II: 564 başmak (i) '1. ayakkabı, 2. takunya, 3. terlik.'

TS I: 448 başmak (paşmak) 'ayakkabı.'

DLT IV: 75 başmak 'pabuç (Oğuzca ve Kıpçakca).' (bk. DLT IV: 74 *başak*,

DLT IV: 75 *başmaklan-*)

[EDPT 382, DTSl. 88, EST]a. II: 93, TDES 43]

81. batman

DS II: 572 batmanlık (i) 'bir batman ağırlığında.' (bk. DS II: 572 *batman taş*, *batman teraz*).

(Radloff 1928) Usp. 71:4 *yegirmi batman edgü bor*; DLT 1: 444 *bir batman et*.
[EDPT 306, DTSl. 89, EST]a. 11: 81]

82. **atur-**

DS 11: 573 **aturmak** (11) 'batırmak, sokmak'; (111) 'saklamak, kaybetmek.'
AY 149:7 *yaşurmadın aturmadın aç a yada sözlemek*; KB 2530 *kapuğda yarutsa karañku tüniğ / kapuğda atursa yarunış küniğ*; DLT 1v: 76 **atur-** 'saklamak, batırmak', DLT 11: 73 *ol sözin mendin aturdu; ol anı suwka aturdu*.
[EDPT 308, DTSl. 89, EST]a. 80]

83. **ay**

DS 11: 574 **ay** (1) 'zengin, ağa.'
KT D29 *çıgan bodunuğ ay kıltım az bodunuğ ükiş kıltım*; TT v1: 24 *ay barımlığ tınlığlar*; DLT 111: 239 *könül kimiñ bolsa kalı yok çığay / kılsa küçün bolmas anı tok ay*.
[EDPT 384, DTSl. 79 ay 1, EST]a. 11: 7]

84. **aya**

DS 11: 576 **ayak** (1) 'demin, az önce, şimdi.'
TS 1: 461 **aya** (**ayak**) 'demin, geçen zaman, az evvelki zaman.'
U 11 88:77 *hayakiya tuğnuş küñ teñri*; AY 189:12 *hayatın berü men nomladaçı*;
DLT 1:37 *aya oğ keldim*.
[EDPT aya, DTSl. 79, EST]a. 11: 30]

85. **ayık**

DS 11: 579 **ayık** (111) 'doğru, gerçek, şüphesiz.'
TS 1: 465 **ayık** 'açık, aşikar, muhakkak, gerçek, şüphesiz.'
DLT 111: 166 *ayık söz: doğru söz (Oğuzca)*.
[EDPT 385, DTSl. 79]

86. **beçel**

DS 11: 591 **beçel** (1) '2. at, eşek gibi hayvanlarda bel soğukluğuna benzeyen bir çeşit hastalık, 3. bel soğukluğuna tutulmuş köpek.' (bk. DS 11: 593 **beçel** 'sakat insan veya hayvan.')
DLT 1v: 77 **beçel** 'sünnet edilmemiş kadın; hadım edilmiş erkek, içdiş edilmiş at ve başka hayvanlar.'
[EDPT 295, DTSl. 90, TDES 46]

87. **bediz**

DS 11: 596 **bediz** '1. heykel.'
KT K13 *barğ itgüçi bediz yaratığma bitig taş itgüçi*; Irk B. 60 *bediz tiz üze ünüpen*; KB 20 *ay sırka yaqtın ay köñülke ediz / tanuğ ol saña barça şüret bediz*; DLT 1: 436 *bediz burhan: heykel*.
[EDPT 310, DTSl. 90]

88. **bek**

DS 11: 600 **bek** (1) 'sert, katı, sağlam, kuvvetli.' (bk. DS 11: 602 **bekimek**; **bekişmek** '1. pekişmek, sertleşmek, katılaşmak, sıkışmak, 2. [berkimek (11)] iyileşmek, sağlamlaşmak'; DS 11: 603 **bekitmek** (1), DS 11: 635 **berk** (1) [**bek** (1)] 'sert, katı, sağlam, kuvvetli'; DS 11: 635 **berkitemek** (1) '1. [bekiştirmek] sağlamlaştırmak, pekiştirmek.')
[EDPT 310, DTSl. 90]

TS I: 483 **bek (II) (pek)** 'katı, sert, sıkı, sağlam.'

M III 36:3 *bek katıg*; AY 190:12 *bek katıg süzük kirtgünç köñülin*; KB 2768 *bağır sak kişi ol kişi ödrümi / bağır sakmı bek tut ay er ködrümi*; DLT I: 333 *bek neñ (Bk. berk)*.

(bk. DLT IV: 80 **bekiş-** 'pekişmek, sağlamlaşmak'; DLT IV: 80 **bekit-**; DLT IV: 81 **bekü-** **berkişmek**; DLT IV: 84 **berk** 'muhafaza edilmiş, tahkim edilmiş, sağlam'; DLT IV: 85 **berkit-** 'berkitmek, sağlamlaştırmak.')

[EDPT 323 *bek (?pek)*, DTSI. 92 *bek II*, EST]a. II: 117]

89. **bekmez ~ bekmes**

DS II: 604 **bekmez** 'pekmez.'

TS I: 485 **bekmez** 'pekmez.'

DLT IV: 80 **bekmes** 'pekmez (Oğuzca). Bk. pekmes.'

[EDPT 327 ? *bekmes (p-)*, DTSI. 92, EST]a. II: 108]

90. **bele-**

DS II: 610 **belemek, bélemek (I)** 'çocuğu kundaklamak, sarmak, beşiğe bağlayarak sararak yatırmak'; DS II: 611 **belemek (II)** '1. bulamak, bulaştırmak.' (bk. DS II: 608 **belek (I)** 'kundak, çocuk bezi.')

TS I: 488 **belemek, (bilemek (I))** 'kundaklamak.'

DLT IV: 81 **bele-** 'belemek, beşiğe bağlamak; bulaştırmak'; DLT III: 270 *ol kençin beledi, ol anı kıniğa beledi*. (bk. DLT IV: 82 **belel-**)

[EDPT 332 *béle- 2*, DTSI. *bele- II*, EST]a. II: 111]

91. **belek**

DS II: 609 **belek (III)** 'hediye, armağan.' (bk. DS II: 608 **beleg (II)** 'erkeğin kız tarafına verdiği düğün hediyesi'; II: 768 **bölek** 'hediye')

TS I: 486 **belek (I)** 'hediye, armağan.'

DLT IV: 81 **belék** 'armağan, konuğun hısımlarına getirdiği armağan, bir yerden başka bir yere gönderilen armağan.' (Dankoff - Kelly 1985: 70 *beläg* 'gift' [*hadiyya*], *beläglä-*. bk. DLT IV: 82 **belekle-**)

[EDPT 338 *béleg*, DTSI. *belek*, EST]a. II: 112 *belek*]

92. **belgi ~ belgü**

DS II: 616 **belgi (III)** 'nişan.' (bk. DS II: 616 **bélgisiz** 'belirsiz'; krş. TS I: 490 **belgülü** 'aşkar, açık olarak.')

M I 24:10 *teñri belgüsinçe*; AY 170:5 *belgüke ilinmemek köñültin belgüdin öñi bulmamak*; DLT IV: 82 **belgü** 'alamet, nişan, im, belge.' (bk. DLT IV: 82 **belgülüg**,

belgüsüz)

[EDPT 340, DTSI. 93, EST]a. II: 108]

93. **beliñle-**

DS II: 618 **belinlemek, beliñlemek (I)** 'şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkemek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşımak.'

TS I: 492 **beliñlemek (belüñlemek)** 'korku ile birden sıçramak, irkilmek.' (bk. TS I: 491 **beliñ** 'ürkü, korku.')

AY 141:7 *artuğrak qorqsar beliñleser*; DLT III: 409 *er beliñledi*. (bk. DLT IV: 82 **beliñ** 'düşman gelmesi yüzünden halka düşen ürküntü ve korku'; **beliñçi** 'çok korkan, çok ürkek.')

- [EDPT 344, DTSl. 94, TDES 47]
94. **bengü - beñgü**
 DS II: 628 **bengutaş [bekgütaş, bengü]** 'anıt.'
 KT G11 *neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum.*
 [EDPT 350 beñgü, DTSl. 94, EST]a. II: 113]
95. **ber-**
 DS II: 636 **bérmek (ı)** 'vermek.'
 BK D21 *il berig[me t]eñri türük boğun atı küsi yok bolmazun tiyin; DLT I: 120 men üstek bérdim.*
 [EDPT 354 bérr-, DTSl. 95, EST]a. II: 114]
96. **bert-**
 DS II: 638 **bertmek** '1. incinmek, burkulmak, 2. yara azmak, 3. morarmak.' (krş.
 DS II: 636 **bertik** '1. yara, bere'; II: 637 **bertilmek, bertinmek**; TS I: 523 **bertinmek**
 'burkulup incinmek.')
- TT I: 17 *sıdı sirii bertgeli*; KP VIII: 5 *köñilin bertineñler*; DLT III: 425 *ol anıñ eligin bertti.* (bk. DLT IV: 85 **bertin-, bertiş-**)
 [EDPT 358 bert- (?p-), DTSl. 96, EST]a. II: 70]
97. **bezek**
 DS II: 650 **bezek, bézek (ıı)** '1. süs, ziynet.'
 TS I: 529 **bezek** '1. süs, ziynet.'
 AY 544:12 *ulati hualıg bezekler ursunlar*; KB 128 *bu kökteki yulduz bir ança bezek / bir ança kulavuz bir ança yezek*; DLT IV: 86 **bezek** 'nakış'; DLT II: 99 *ol maña bezek bežeşti.*
 [EDPT 392, DTSl. 97, EST]a. II: 106]
98. **bezgek.**
 DS I: 652 **bezgek, bézgek [bizgek]** 'sıtma.'
 (Arat 1930) H I 102 *bezgek em*; DLT IV: 87 **bezgek** 'titreme, titretici sıtma. Bk. bezig' (krş. DLT IV: 87 **bezi-** 'titretmek.')
- [EDPT 391, DTSl. 97, EST]a. 104]
99. **bıçılğan**
 DS II: 656 **bıçılğan (ı)** 'kadınların meme uçlarında, çocukların ayaklarında, hayvanların ayak parmaklarıyla bileklerinde ter, pislik vs sebeplerden ileri gelen sulu yara.'
 DLT IV: 88 **bıçılğan** 'elde, ayakta ve yeryüzünde olan yarıklar. Bk. bıçıl' [EDPT 295, DTSl. 105, TDES 50 bıçılğan]
100. **bıkın**
 DS II: 663 **bıkın** 'omurga, bel.'
 TS I: 537 **bıkın** 'böğür.'
 TT VII 36:16 *bıkın üze ısırsar*; DLT IV: 89 **bıkın** 'böğür, boş böğür.'
 [EDPT 316, DTSl. 105, EST]a. II: 304, TDES 51]
101. **bıldır**
 DS II: 664 **bıldır sene [bildir]** 'geçen yıl.' (bk. DS II: 788 **buldur (ı)** 'bıldır, geçen (yıl)')

- TS I: 538 **bıldır (buldür)** 'geçen yıl.'
 DLT IV: 89 **bıldır** 'bıldır, geçen yıl.'
 [EDPT 334, DTSL. 89 bıldur, EST]a. II: 139 bildir]
102. **bilik ~ bilig**
 DS II: 693 **bilik (ı)** [**bili (ı)**] 'bilim.' (bk. DS II: 693 **bilikli [bilimli]** 'anlayışlı, akıllı, bilgili.')
- TS I: 561 **bilik (ı)** 'akıl, us, anlayış, kavrayış, bilgi.'
 KT K10 *bilir bilgim bilmez teg boltı*; KB 4557 *başım kökke tegsün tise sen turup / bilig birle işle kamuğ iş körüp.*
 [EDPT 339 bilig 'knowledge', DTSL. 99, EST]a. 139]
103. **bilış**
 DS II: 693 **bilış (ı)** [**bilışik, bilış tanış, bilüş**] 'tanıdık.'
 TS I: 562 **bilış** '1. bildik, tanıdık, dost, aşına.'
 KB 497 *kişike kerek tegme yırde bilış / bilış birle itlür kamuğ türlüğ iş*; DLT IV: 94 **bilış** 'bilış, tanış; bilen, bilici.'
 [EDPT 344 bilış 'acquaintance, friend', DTSL. 100]
104. **bitik ~ bitig**
 DS II: 711 **bitik (v)** '1. [biti (ı)-2] mektup, 2. [biti (ı)-3] kitap, 3. [biti (ı)-5] muska, 4. [biti (ı)-6] vesika, vekaletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere.'
 TS I: 619 **bitik (ı)** [**biti**]: '1. mektup, yazılmış şey, 2. defter-i a'mal.' (bk. TS I: 619 **bitikçi** 'katip.')
- KT G13 *bu bitig bitigme atısı yolluğ tigin*; TT IV 14:68 *nom bitig*; DLT IV: 96 **bitig** 'kitap; mektup; yazma, yazı, yazış; yazılı şey. **bitig** II 'muska, afsun, üfrük (Oğuzca).'
 [EDPT 303 bitig, DTSL. 103, EST]a. II: 157]
105. **boğ**
 DS II: 722 **boğ** '1. bohça, 3. bağlanmış paket.'
 TS I: 627 **boğ** 'bohça.'
 Usp. 3:4 *toğuz otuz boğ bözke*; DLT IV: 98 **boğ** 'bohça, boğ, eşya konan heybe.' (bk. DLT IV: 99 **boğla-**, **boğlan-**), DLT II: 341 *añar boğ bağlattım.*
 [EDPT 311, DLTSI. 109, EST]a. II: 165]
106. **boğmak**
 DS II: 729 **boğmak (ı)** '3. gerdanlık.'
 TS I: 630 **boğmak (boğmağ)** 'gerdanlık, kolye.' (bk. TS I: 632 **boğmaklanmak**)
 DLT IV: 99 **boğmak** 'gerdanlık, gelin gerdanlığı.'
 [EDPT 315, DTSL. 109, EST]a. II: 170]
107. **boğuz**
 DS II: 731 **boğuz (ı)** [**boğoz**] 'boğaz.'
 TS I: 634 **boğuz** 'boğaz.'
 TT V 26:116 *boğuz bağı yok erser*; KB 994 *biliglig boğuz tilke erklig kerek / boğuz til küdezgen biliglig kerek*; DLT III: 264 *amñ boğzi aşka kurıdı.*
 [EDPT 322 boğuz (boğoz), DTSL. 110 boğuz, EST]a. II: 167, TDES 56]

108. bol-

DS II: 735 **bolmak** 'olmak.'

TS I:637 **bolmak** 'olmak.'

BK K14 *ebiñe kirteçi sen buñsuz boltaçı sen*; KT D11 *türük boğun yoğ bolmazun tiyin boğun bolçun tiyin*; DLT III: 36 *yabaku boldı*.

[EDPT 331, DTSl. 111, EST]a. 185]

109. boluş-

DS II: 735 **boluşmak** 'yardım etmek.' (bk. DS II: 735 **boluşçu** 'yardımcı'; **boluşluk** 'yardım.')

DLT IV: 103 **boluş-** 'birinden yana çıkmak, birinin dileğine uymak', II: 108 *ol maña boluşdı*; (bk. DLT IV: 103 **boluş** 'sözle yardım', I: 367 *ol maña boluş kıldı*.)

[EDPT 345 **boluş** 'help, helper', **boluş-** 'to help', DTSl. 112]

110. botuk

DS II: 744 **botuk** [**boduk** (I)-1] '1. deve yavrusu.'

DLT IV: 105 **botuk** 'potuk, deve yavrusu. Bk. botu.'

[EDPT 299 **botu** (?poto), DTSl. 115 **botuk**, EST]a. 198, TDES 339 **potuk** I]

111. boymul

DS II: 746 **boymul** 'boynu siyah koyun.'

TS I: 649 **boymul** '1. boynu halka gibi vücudunun renginden başka renkte olan hayvan veya kuş. 2. doğan cinsinden yırtıcı bir kuş.'

Irk B. 64 *kök boymul toğan kuş men*; DLT IV: 105 **boymul** 'boynunda beyazlık olan hayvan, moymul', DLT III: 176 *boymul at. Koyun ve koyundan başkasına da denir. (Dankoff – Kelly 1985: 77 boymul 'white-necked (animal))'*

[EDPT 386 **buymul**, DTSl. 121 **buymul**, TDES 297 **moymul**]

112. bozla-

DS II: 751 **bozlamak** (I) [**bozulamak-1**] '1. deve acı acı bağırarak, 2. deve gibi bağırarak, 3. acı inilti, kuvvetli ses çıkarmak, haykırmak, ağlamak.'

(bk. DS II: 753 **bozulaş-**)

TS I:661 **bozlamak** 'bağırarak, böğürmek.'

DLT I: 120 *iñen iñrese botu bozlar*. (bk. DLT IV: 106 **bozlat-** 'böğürtmek.')

[EDPT 392, DTSl. 115, EST]a. II: 175]

113. böğ

DS II: 759 **böğ** (I) [**böçük** (I)-4] 'böcek, akrep, çıyan, örümcek.' (bk. DS II: 763

böğevi 'örümcek ağı'; II: 759 **böğe**, II: 773 **böy**)

TS 662 **bö** (**böy**) 'zehirli örümcek.'

DLT IV: 107 **böğ** 'bir çeşit örümcek, böğ (Türk ve Türkmen dillerinden birinde).

bk. böy.'

[EDPT 323, DTSl. 116]

114. böğ-

DS II: 814 **büğmek** (I) [**böğemek-1, bövmek, böye-**] 'suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak, göl haline getirmek.' (bk. DS II: 763 **böğet** '1. su birikintişi, gölcük, bataklık, 2. taştan veya balçıktan yapılan ve içinde su biriktirilen havuz', II: 831 **büvet** '1. suyun önüne çekilen set, bent.')

TS 1: 737 **bügmek** 'önünü tutup engel olmak.' (bk. TS 1: 663 **böğet (büğet)** 'su bendi, akar çayda suyun biriktiği çukur yer'; TS 1: 736 **bügenmek (büğelmek)** 'bir şeyin önü engel ile tutulmak.')

DLT iv: 122 **büğ-** 'durdurmak, hareketine mani olmak; kapanmak, sed çekilmek.' (Dankoff – Kelly 1985: 78 *bög-* 'gather'.)

[EDPT 324 *bög-* 'to collect, gather together, dam up', DTSl. 117 *bök-* II, ESTJa. II: 208, TDES 66]

115. **bögrül**

DS II: 765 **bögrül (ı)** 'yan tarafı beyaz olan sığır.'

DLT iv: 107 **bögrül** 'bögrü ak olan hayvan, b. at: böğürleri ak olan at.'

[EDPT 329, DTSl. 116]

116. **bögür**

DS II: 758 **bögür** '1. böğür.'

TT VII 41:1-2 *iki böğür üze urğu ol*; DLT iv: 107 **bögür** 'böğrek, böbrek.'

[EDPT 328, DTSl. 116, ESTJa. II: 207]

117. **bök**

DS II: 767 **bök, böke**: 'aşık kemiğinin yumru tarafı.'

DLT iv: 107 **bök** 'aşığın sırtunun, tümseğinin yukarı gelmesi.' (Dankoff – Kelly 1985: 78 *bök* 'falling of knuckle on back in game.')

[EDPT 323 *bög* 'game of knucklebones', DTSl. 117 *bök* I]

118. **buğa**

DS II: 779 **buğa, boğa** 'yerden 5-10 cm. yükselen başı top ince bir bitki.' (bk.

DS II: 779 **buğa diken** [**tiken**]) '1. yılan sokmasında ilaç yerine kullanılan bir bitki.')

DLT iv: 111 **buğa** 'hindistandan getirilen bir ilaç.' DLT III: 224 *sarığ buğa, boz buğa.*

[EDPT 312, DTSl. 120]

119. **bukaç**

DS II: 784 **bukak (ıı)** 'gerdan.'

DLT iv: 112 **bukaç** 'kuş kursağı.' (Dankoff – Kelly 1985:v76 *bokaç*.)

[EDPT 313 *bokaç* (?boçok) 'crop (bird)', DTSl. 125 *bukaç*, ESTJa. II:v202 *boxaç*]

120. **burçaklan-**

DS II: 795 **burçaklanmak**: 'ter damla damla birikmek.'

DLT II: 273 *ter burçaklandı*. (bk. DLT iv: 117 **burçaç** 'ter taneleri.')

[EDPT 358, DTSl. 125, ESTJa. II: 275]

121. **bük ı**

DS II: 814 **bük (ıı)** '3. akarsuya yakın bahçeler, 4. çalılık, sazlık ve ormanların en sık olduğu yer.', **bük (ı)** '1. ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu, 3. dere kıyılarındaki söğütlük.' (bk. DS II: 829 **bürük (ıı)** '1. [bük (ı)-1], 2. orman.')

TS 1: 738 **bük (ı)** 'sık çalılık, fundalık.'

DLT iv: 123 **bük** 'bük, sık ağaçlık'; DLT 1: 260 *ol bük örtetti*. (Tezcan 1981: 285.

Tezcan, bu yazısında genelde *bük* okunan bu kelimenin Uygurcada 'koru' anlamındaki *berk* ile ilgisini kurarak *bök* okunması gerekliliğine işaret etmiştir.)

[EDPT 324 *bük* 'thicket', DTSl. 131, ESTJa. II: 290]

122. **bük II**

DS II: 815 **bük (III)** '1. dönemeç, 3. köşe.'

Irk B. 9 *bükiñe tegi qodmaduq*; KB 1286 *saña qaldı mälım maña boldı yük / erej birle yip yat sevinç birle bük*; DLT IV: 123 **bük** 'köşe, bucak (Arguca).'

[EDPT 324, DTSl. 131, ESTJa. II: 290]

123. **bükrü ~ bükri**

DS II: 818 **bükrü** 'kambur.'

TS I: 737 **bügrü** 'kambur, tümsek, eğik.'

DLT IV: 123 **bükri** 'eğri bügrü' (Dankoff – Kelly 1985: 83 *bükri* 'hunchbacked')

[EDPT 328, DTSl. 132, ESTJa. II: 293]

124. **bürge**

DS II: 825 **bürge** [bürçe] 'pire.'

DLT IV: 125 **bürge** 'pire.' (bk. DLT IV: 125 **bürgelen-** 'öfkeden pire gibi sıçramak, pirenlemek', krş. DS II: 825 **bürelen-** 'birinin üstüne çullanmak.')

[EDPT 362, DTSl. 133, ESTJa. II: 299]

125. **bürünçük**

DS II: 829 **bürünçük** [bürümcek (I)-1] 'ham ipekten dokunmuş bez, [bürümcek (I)-2] baş örtüsü.'

DLT IV: 126 **bürünçük** 'bürünçük; kadın baş örtüsü'; DLT II: 151 *urağut bürünçük sarıdı.*

[EDPT 367, DTSl. 133]

126. **çabak**

DS III: 1030 **çabak (I)** 'küçük cins balık.'

DLT IV: 129 **çabak** 'Türk gölünde bulunan ufak bir balık.'

[EDPT 395 çabak I (?çapak), DTSl. 135, TDES 79 çapak]

127. **çağşa-**

DS III: 1040 **çağşamak (I)** [çağşamak (II)] 'gevşemek, birbirinden ayrılmak, eskimek.'

TS II: 794 **çağşamak** 'sarsılıp gevşemek, kağşamak.'

DLT III: 286 *taş çağşadı*, DLT IV: 130 **çağşa-** 'çağıl çağıl etmek, takılan süs eşyası ses vermek.'

128. **çağşak**

DS III: 1040 **çağşak (II)** [çağşak (I)-2] 'aşınarak dökülmüş dağ veya duvar yığıntısı, moloz.'

DLT I: 469 *çağşak üze ot bolmas çağrak bile uwut bolmas*; DLT IV: 130 **çağşak** 'dağ tepelerindeki taşlık yer.'

[EDPT 412, DTSl. 142]

129. **çak-**

DS III: 1046 **çakmak (V)** 'kötülük etmek' (bk. DS III: 1046 **çakmakçı (I)** 'konuşan iki kişiyi kızıştırarak birbirine takan adam.')

TS II: 803 **çakmak (I)** '2. kovlamak, gamzetmek, jurnal etmek.'

DLT II: 17 *ol ikki kişi ara çakdı*, DLT IV: 131 **çak-** ' (Oğuzca) kışkırtmak.'

[EDPT 405, DTSl. 140]

130. çal

DS III: 1047 çal (vi) '1. ala renk, 3. kül rengi.'

DLT III: 156 çal koy 'alacalı koyun'; KB 1098 *yahn yüzlüg erdim bütürdi saçal / kara kuzğun erdim kuğu kıldı çal.*

[EDPT 417, DTSl. 137]

131. çalın-

DS III: 1056 çalınmak (vi) 'dedikodu yayılmak', III: 1056 (VIII) '1. atıştırarak, az yemek, 2. hayvan az otlamak.'

DLT II: 149 *at çalındı* 'yemin kötülüğünden at arıkladı', II: 150 söz *beg kulakına çalındı*, DLT IV: 133 çalın- 'kulağına söz erişmek, arıklanmak, zayıflamak.' (bk.

DLT IV: 132 çal- 'söz kulağa çalmak', II: 23 *ol sözüğ meniñ kulakka çaldı.*)

[EDPT 421, DTSl. 137]

132. çart

DS III: 1084 çart 'suların getirdiği çörçöp.' (bk. DS III: 864 *cartı* (II) 'yarım, parça.')

DLT I: 341 *biziñ anda bir çart algımız bar*, DLT IV: 137 çart 'parça.' (bk.

DLT IV: 137 çart çurt 'her şeyin ufağı, döküntüsü.'

[EDPT 428, DTSl. 141]

133. çaruk

DS III: 1085 çaruk [çaruḥ (II)] 'çarık.'

DLT I: 381 *yadağ atı çaruk küçi azuk.*

[EDPT 428, DTSl. 141 çaruk II, TDES 80 çarık]

134. çav

DS III: 1093 çav (v) 'şöhret.'

TS II: 839 çav (I) '3. şöhret, nam.'

KB 1711 *biligsiz bedük bolsa devlet bile / biliglig bedükrek kü çav at bile*; DLT I: 45 *tutğil konuḥ ağırlıḡ / yaḍsun çavıñ bodunḡa*; DLT IV: 138 çav 'şöhret, şan, ses.'

((Müller 1911) U II 59:4 *utmış çavıkmış vacır psaklıḡ*; (Kaya 1994) AY 34c/16 *çavıkmış atlıḡ*; KB 5916 *atıñ eḡü bolḡay çavıḡḡay özüñ*; DLT IV: 138 çavıḡ- 'ün sahibi olmak, ünlenmek'.)

[EDPT 393, DTSl. 142]

135. çeçek

DS III: 1105 çeçek (I) 'çiçek.'

TT v 10:105 *ol hua çeçek tuta*; (Radloff 1928) Usp. 54:3 *kır çeçek*; DLT IV: 119 *türlüg çeçek yarıldı / barçın yaḍım kerildi.*

[EDPT 400 çeçek; DTSl. 143, TDES 91 çiçek]

136. çekik

DS III: 1112 çekik (I) 'serçe büyüklüğünde tarla kuşu.'

TS II: 848 çekik [çekük] 'tarla kuşu, turgay.'

DLT IV: 140 çekik 'serçeye benzer alacalı bir kuş ki siyah kayalıklarda bulunur.'

[EDPT 415, DTSl. 143 çekik I]

137. çeküg ~ çekük

DS III: 1116 çeküg 'çekiç.'

DLT IV: 140 çekük 'çekiç (Oğuzca)'

[EDPT 415, DTSl. 143]

138. **çepiş**

DS III: 1144 **çepiş (i) [çebiç (i)-1, 2, 3]** '1. bir yaşındaki keçi yavrusu, 2. bir yaşındaki dişi keçi yavrusu, 3. bir yaşındaki erkek keçi.'

TS II: 859 **çepiş (çebiş)** 'bir yaşamış erkek keçi.'

DLT IV: 141 **çepiş** 'altı aylık keçi yavrusu, çepiç.'

[EDPT 399, DTSl. 144, TDES 85 çepiç]

139. **çermele- ~ çermel-**

DS III: 1147 **çermelemek** 'örtünün kenarlarını bir araya toplamak.'

DLT II: 231 **çawıg çermeldi**; IV: 142 **çermel-** 'bir şeyin ucu kıvrılmak, bükülmek.'

[EDPT 430, DTSl. 144]

140. **çert-**

DS III: 1148 **çertmek** '1. yontmak'

TS II: 869 **çert âleti** 'çerçi eşyası, çerçiye gerek olan şey.'

DLT III: 426 **ol yarmak uçin çertti**; DLT IV: 143 **çert-** 'bir şeyin ucunu kırmak.'

[EDPT 428, DTSl. 144]

141. **çetük**

DS III: 1152 **çetük (i)** 'kedi.' (bk. DS III: 1152 **çetüklemek** 'kedi yavrulamak.')

TS II: 871 **çetük** 'kedi.'

DLT IV: 143 **çetük** 'kedi (Oğuzca)'

[EDPT 402, DTSl. 145, TDES 88 çetik 2]

142. **çıbık**

DS III: 1157 **çıbık (i) [çıbıh]** 'çubuk.'

AY 637:20 **tal çıbıki teg titreyü**; U III 7:20 **huanuñ çıbıki teg**; DLT II: 3 **ol atın çıbık birle çapdı**; DLT IV: 144 **çıbık** 'çubuk, yaş olan dal.' (bk. DLT **çıbıkla-** 'taze çubukla vurmak.')

[EDPT 395, DTSl. 147]

143. **çığ**

DS III: 1158 **çığ (i)** 'süt kazanlarının üzerini kapatmak için kamıştan yapılan örtü, 2. çadırlarda kamıştan yapılmış bölme, 4. ucu dikenli bir çeşit kamış.'

TS II: 886 **çığ (ii)** 'çadırlarda çubuklardan örülmüş paravana gibi bölme.'

TT VII 24:10 **bir çığ iki xwa**; DLT IV: 144 **çığ** 'göçebelerin sele sazı -çığ otu- ile yaptıkları çadır örtüsü.'

[EDPT 404 çığ 1 'reed', DTSl. 147 çığ 1]

144. **çığay**

DS II: 1158 **çığay** 'fakir.'

(Le Coq 1922) M III 35:10 **yok çığay kap kara bodun**; (Hamilton 1998) KP v:5 **yok çığay emgeklig tınlıglarağ körüp ıgladım**; KB 3677 **tapuğka özüñni çığay bil çığay / tapuğka çığay bil yazuqlarka bay**; DLT III: 239 **köñül kimiñ bolsa kalı yok çığay / kılisa küçün bolmas anı tok bay**; DLT IV: 145 **çığay** 'fakir, yoksul. Bk. çıgan (Arguca).'
(çığañ için bk.: KT G10 **çığañ bodunuğ bay kılum**. krş.: DS II: 900 **çıgan (i)** 'züğürt, parasız.')

[EDPT 408 çığañ; DTSl. 148 çığay, çıgan]

145. **çıgır**

DS III: 1160 **çıgır (ı)** 'karlı yerlerde kürekle açılan yol, 2. taşlı yol, patika, 3. iz.'
 DLT IV: 145 **çıgır** 'dar yol, küçük yol, çıgır.' (bk. DLT IV: 145 **çıgır-la-** 'çıgır açmak, çıgır açmağa yönelmek; karda ayağıyla yol açmak.', **çıgır-ı-lan-** 'çıgırlar peyda olmak'. krş. DS II: 902 **çıgır açmak** 'karı ayakla tepeleyerek yol açmak.')

[EDPT 409, DTSl. 136 çağır]

146. **çıkan**

DS III: 1165 **çıkana** 'kız kardeşinin çocuğu, yeğen.' (Li 1999: 183)
 (Tekin 1988) KT K13 *tabğaç kağan çıkanı çanı seniün kelti*; DLT IV: 147 **çıkan** 'yiğen, hala ve teyze oğlu.'

[EDPT 409 çıkan I 'the son of one's maternal aunt', DTSl. 150 çıkan II]

147. **çıkış**

DS III: 1168 **çıkış (ıı)** 'fayda, kâr.'

TS II: 892 **çıkış etmemek** 'kazanç sağlayamamak, kâr etmemek.'

KB 5913 *üçüncü tetig uz bitigçi bolur / kiriş hem çıkış bilse kaznağ tolur*; DLT I: 368 *ol işta çıkış yok*; DLT IV: 147 **çıkış** 'menfaat, çıkar.'

[EDPT 412, DTSl. 151]

148. **çiçe ~ çıçalak**

DS III: 1203 **çiçe (ıı)** 'küçük parmak.'

DLT IV: 144 **çıçalak** 'serçe parmak, sırça parmak.'

[EDPT 401 çıçalak, DTSl. 147]

149. **çik**

DS III: 1212 **çik (ııı)** 'aşık kemiğinin çukur tarafı.' (DS III: 1212 **çik durmak [çik yatmak (ııı)]** 'aşık atıldığında çukur tarafı üste gelmek üzere düşmek.')

DLT IV: 151 **çik bök** 'aşığın sırtının tümseğinin yukarı gelmesi.' (DLT IV: 152 **çik tur-** 'aşık oyununda aşık yan yatınca çukur tarafı yukarı gelmek.')

[EDPT 413 çik I, DTSl. 145 çik I]

150. **çoğ**

DS III: 1257 **çoğ** '1. sönmüş ateşin kıvılcımlanması, 2. çok yanmış ateş.'

TT IX: 18-19 *ıduğ çoğ yalın üze*; U IV 10:51 *çoğın yalının kutın kıvım*; DLT IV: 155 **çoğ** 'ateş alevi, ateş yalını.'

[EDPT 405, DTSl. 151 çoğ II]

151. **çokra-**

DS III: 1261 **çokramak (ııı)** 'tencere içinde yemek kaynamak.' (DS III: 1261 **çokrak (ıı)** 'memba, pınar', **çokraşmak** '1. toplanmak, birikmek, üşüşmek, kalabalık etmek, 2. gereğinden fazla çoğalmak', **çokratmak** 'kaynatmak, pişirmek'.)

TS II: 938 **çokramak** 'kaynamak, fokurdamak.' (TS II: 939 **çokraşmak** 'birbirine girer gibi görünmek, kaynaşmak.')

M III 9:15 *çokrayurlar kamşayurlar*; DLT III: 280 *aşıc çokradı, mıñar çokradı*;

DLT IV: 156 **çokra-** 'pınarda su ve tencerede bir şey- kaynamak. (DLT IV: 157

çokraş- 'çoğalmak ve dalgalanmak', **çokrat-** 'kaynatmak', çokrama yul 'suyu çok olan, fişkırın kaynak, fişkırma'.)

[EDPT 410, EDPT 154]

152. **çömçe**

DS III: 1284 **çömçe (ı)** '1. kepçe, büyük tahta kaşık.'

TS II: 951 **çömçe** 'kepçe.'

DLT IV: 158 **çömçe** 'kepçe, çömçe (Oğuzca)'. Tietze'nin *Persian Loanwords in Anatolian Turkish (Oriens 20 (1967), 125-168)* adlı makalesinde yer almayan bu kelime Farsça *çamıça*'dan gelmektedir. Divan'da *çömçe* kelimesi için "Oğuzca" kaydının yer alması dikkat çekicidir. DS I: 744 boy (ı) 'çökeleğe katılan kokulu bir ot' anlamındaki Farsça *böy* kelimesi de Divan'da aynı anlamda ve yine 'Oğuzca' kaydıyla yer almıştır.

[EDPT 422, DTSl. 155, TDES 99]

Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde de kullanılan *Derleme Sözlüğü*'nde geçen "en eski" kelimeler ise şunlardır:

1. DS II: 1067 **çanak (ııı)** '2. fincan, 3. ağaçtan ve madenden yapılmış kap.'

DLT IV: 134 **çanak** 'kap kacak (Oğuzca); çanak, tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap.', DLT III: 109 *er çanak yalğandı*.

[EDPT 425, DTSl. 138]

2. DS II: 1209 **çığit (ı)** 'çekirdek.'

DLT IV: 151 **çığit** 'pamuk çekirdeği (Arguca).'

[EDPT 414, DTSl. 145]

3. DS II: 1241 **çit (ıx)** '1. göl kenarında sazlardan kurulan, kamıştan örülmüş bir çeşit ağ.'

(Orkun:170) Şu. D8 *çit anda tokıtdım yay anda yayladım*; DLT IV: 154 **çit** 'kamıştan veya dikenden yapılmış duvar veya hüğ, çardak.'

[EDPT 401 çit, DTSl. 151 çit ı]

Derleme Sözlüğü'nde kelime başı ses tonlulaşması dışında başka fonetik değişikliğin olmadığı ve aynı anlamda tespit ettiğimiz kelimeler ise aşağıdadır. Ancak buna geçmeden önce bu sözlükteki verilerin, ağız çalışmalarında kullanılması gereken hassas aletlerden yoksun ve ancak derleyicilerin dikatlerinin ürünü olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

1. DS III: 854 **camgur** 'şalgam'

DLT I: 457 *çağmur: şalgam. camıgur*: Bu da 'şalgam' demektir; , ile ğ yer değiştirmiştir. (Hauenschild 1989: 35)

[EDPT 408 çağmur, DTSl. 138, TDES 67 camgur]

2. DS III: 863 **çarlaşmak** 'gürültü yapmak.'

DLT IV: 136 **çarlaş-** 'ağlaşmak, bağrışmak, kükremek.', DLT II: 210 *oglan çarlaşdı, yañanlar çarlaşdı*. (Zülfikar 1995: 411)

[EDPT 430, DTSl. 141]

3. DS III: 986 **çişetmek** 'işetmek.' (bk. DS II: 1240 **çişlemek (II)** 'çocuk işemek.')
- DLT II: 307 *urağut kençin çişetti.*
- [EDPT 431, DTSI. 146]

Kaynakça

- Arat, R. R. (1960) Anadolu-Türk Yazı Dilinin Tarihi İnkişafına Dair, v. *Türk Tarih Kongresi*, 225-232.
- Arat, R. R. (1979) *Kutadgu Bilig* 1. *Metin*, Ankara: TDK.
- Arat, R. R. (1930) *Zur Heilkunde der Uiguren* 1, Berlin: Akademie.
- Atalay, B. (1940-1943) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I-III, IV. *Endeks*, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- Bang, W. - Gabain, A. von (1922) *Türkische Turfan-Texte* 1, Berlin: Akademie; (1929) *TT* II; (1930) *TT* III; (1930) *TT* IV; (1931) *TT* V; Gabain, A. von - Arat, R. R. (1934) *TT* VI; Arat, R. R. - Eberhard, W. (1936) *TT* VII; Gabain, A. von (1954) *TT* VIII; Gabain, A. von - Winter, W. (1958) *TT* IX; Gabain, A. von (1959) *TT* X.
- Banguoğlu, T. (1959) Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine, *TDAY-Belleten*, 1-26.
- Banguoğlu, T. (1960) Oğuz Lehçesi Üzerine, *TDAY-Belleten*, 23-48.
- Brockelmann, C. (1921) Mahmud Al-Kaşgari über die Sprachen und Stämme der Türken im XI. Jahrhundert, *Körösi Csoma Archivum* 1, 26-40.
- Caferoğlu, A. (1954) Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar, *TDAY-Belleten*, 1-11.
- Clauson, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Dankoff, R. - Kelly, J. (1985) *Compendium of the Turkic Dialects* 3, Sources of Oriental Languages and Literatures: Turkish Sources 7, Harvard: Harvard Üniversitesi.
- Derleme Sözlüğü* I. A (1963) Ankara: TDK; (1965) II. B; (1968) III. C-Ç; (1969) IV. D; (1972) V. E-F; (1972) VI. G; (1974) VII. H-i; (1975) VIII. K; (1977) IX. L-R; (1978) X. S-T; (1979) XI. U-Z; (1982) XII. EK-I.
- Eren, H. (1960) Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler, *TDAY-Belleten*, 295-371.
- Eren, H. (1988) Anadolu'da Kafkasya Türkleri, *TDAY Belleten*, 319-357.
- Eren, H. (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara:..
- Hamilton, J. R. (1998) *Budacı İyi Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, çev. E. Korkut - İ. Birkan, Ankara: Simurg.
- Hauenschild, I. (1989) *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- İnan, A. (1945) "Adaş" ve "Sağdıç" Kelimelerinin En Eski Anlamları, *Türk Dili Belle-ten* 3/1, 43-47.

- Karaağaç, G. (1989) Birkaç Kelime Hakkında, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5, 91–97.
- Kaya, C. (1994) *Uygurca Altun Yaruk*, TDK 607, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (1972) Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi, *Türk Dili (Divanî Lûgat-it-Türk Özel Sayısı)* 253 (Ekim), 3–19.
- Koşay, H. – Aydın, O. (1952) *Anadilden Derlemeler* II, TDK 19, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Le Coq, A. von (1922) *Türkische Manichaica aus Chotscho* III, Berlin: Akademie.
- Li, Yong-Song (1999) *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul: Simurg.
- Meyer, G. (1893) *Türkische Studien* 1. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen, Wien: Akademie. [M. Ölmez (haz.) (1998) *Türkçe İncelemeleri. Osmanlı Türkçesinin Sözlüğündeki Yunanca ve Latince Ödünçlemeler*, Ankara: Kebikeç Yayınları]
- Müller, F. W. K. (1908) *Uigurica* I, Berlin: Akademie; (1911) *U* II; (1922) *U* III; (1931) *U* IV.
- Nadelyaev, V. M. et al. (1969) *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- Orkun, H. N. (1986) *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK.
- Radloff, W. (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad: Nauka.
- Sevortyan, E. V. (1974) *Etimologičeskij slovar' tyurkskix yazıkov* I, Moskva: Nauka; (1978) II; (1980) III; (1989) IV; (1997) V.
- Tarama Sözlüğü* I. A-B (1963) Ankara: TDK; (1965) II. C-D; (1967) III. E-i; (1969) IV. K-N; (1971) V. O-T; (1972) VI. U-Z; (1974) VII. EKLER.
- Tekin, T. (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tekin, T. (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg.
- Tezcan, S. (1981) J. Eckmann: Middle Turkic Glosses of the Rylands interlinear Koran Translation. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 31, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 359 s., *TDAY Belleten* 1978–1979, 285.
- Tietze, A. (1955) Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkisch, *Oriens* 8, 204–257.
- Tietze, A. (1957) Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache, *Oriens* 10, 1–47.
- Tietze, A. (1958) Direkte Arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch, in J. Eckmann – A. S. Levend – M. Mansuroğlu (Hrsg.) *Mélanges Jean Demy*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 255–333.
- Tietze, A. (1962) Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch, in J. Eckmann – A. S. Levend – M. Mansuroğlu (Hrsg.) *Németh Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 373–388.
- Tietze, A. (1967) Persian Loanwords in Anatolian Turkish, *Oriens* 20, 125–168.
- Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* I: A-D (1939) İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi; (1941) II: E-K; (1942) III: L-Z; (1951) IV: ULAMA A-Z; (1957) V: İNDEX; (1952) VI: FOLKLOR SÖZLERİ.
- Zübeyr, H. – Refet, İ. (1932) *Anadilden Derlemeler*, Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Zülfikar, H. (1995) *Türkçede Ses Yansınalı Kelimeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Cümle bağlayıcıları ve Türkiye Türkçesindeki kullanımı*

İbrahim Atabey

Başkent Üniversitesi, Ankara

1. Edat ve bağlaçların Türkçedeki durumuyla ilgili genel değerlendirme

Türkiye Türkçesinde, bir cümleyi başka bir cümleye bağlayarak aralarında *anlam* ve *görev* ilgisi kuran ve böylece, *bağlı cümleyi*, yani bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış cümleler topluluğunu (Karahan 1991: 62) meydana getiren hem yabancı, hem Türkçe kökenli kelime ve kelime gruplarının yanında, bu görevi yüklenmiş cümleler de vardır. Bunların bir çoğu, cümlelerin dışında kelimeler arasında da *anlam* ve *görev ilgisi* kurarlar. Kelime veya cümleler arasında bağ kuran unsurlara yayınlarda farklı isimler verilmiştir (örnek olarak bkz. Banguoğlu 1986: 390; Deny 1941: 558; Ergin 1980: 352; Gencan 1971: 365; Kononov 1956: 731; Karahan 1991: 65). Adlandırmadaki farklılığın çeşitli sebepleri olmakla birlikte, en önemlisi, bağlaçların edat mı yoksa edattan bağımsız bir kelime türü olarak mı değerlendirileceğine karar verilemeyişidir.

Bu yazımızda, hem kelime ve kelime gruplarını, hem de cümleleri birbirine bağlayarak aralarında *anlam ilgisi* kuran kelime, kelime grubu ve cümlelerden genel olarak bahsederken *bağlaç* terimini kullanacak; cümleleri birbirine bağlayanlara ise *cümle bağlayıcısı* diyeceğiz. Korkmaz, *cümle bağlayıcısı* yerine *cümle başı bağlaçları* terimini kullanmış ve tanımını şu şekilde yapmıştır: "Başında buldukları cümleyi kendisinden önce gelen veya kendisinden sonra gelen cümle veya cümlelere çeşitli görevler ile bağlayan kelimeler" (Korkmaz 1992: 32). Bu incelemede, kelimeler arasında *anlam* ve *görev ilgisi* kuran bağlaçlar konunun dışında tutulmuş, sadece cümleler arasında bağlantı kuran kelime, kelime grubu ve cümleler ele alınmıştır.

* Çobanoğlu, Ö. – Özarslan, M. (haz.)(1996) *Folkloristik. Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara: Feryal Matbaacılık, 247-265.

Edat terimi dar anlamda "Yalnız başına bir anlam taşımayan; ancak, isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelime ile cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelime" (Korkmaz 1992: 51; farklı anlamlandırmalar için bkz. Banguoğlu 1986: 385; Göknel 1974: 101; Hatipoğlu 1972: 284) olarak tanımlanırken Korkmaz *bağlaç* için şunları yazmıştır: "Söz içinde iki kelimeyi, aynı değerde iki cümle unsurunu, iki yargıyı birbirine bağlayarak aralarında çeşitli yönlerden ilgiler kuran ve söz içindeki iki kavram veya düşünceyi bütünleştiren görevli kelimelerdir. Bazı bağlaçlar, bağladıkları iki kelime veya yargıdan önce veya sonra tekrarlanarak da kullanılırlar" (Korkmaz 1992: 18).

Yayınlarla bakıldığı zaman, edatların genel olarak şu ortak özellikleri ortaya çıkmaktadır:

1. Edatların tek başlarına anlamları yoktur.
2. Edatlar görevli kelimelerdir.
3. Edatların görevleri ve kelimeler arasında kurdukları ilgi geçicidir.
4. Edatlar, cümledeki görevlerine göre anlam kazanırlar.
5. Edatlar, kelimeler hâlinde dirler.
6. Edatlar, kelime ve kelime grupları arasında anlam ilgisi kurarlar.

2. Bağlaçların Türkçedeki durumu

Hemen hemen bütün araştırmacılar, aslında Türkçede *bağlaç*'ın bulunmadığı fikrinde birleşmektedirler (Deny 1941: 636; Ergin 1980: 352; Hacıeminoğlu 1974: 112; Korkmaz 1968: 389; Mansuroğlu 1988: 59). Bu, Türkçenin yapısından kaynaklanmaktadır. Türkçe, bağlacın yerine geçecek bir çok uygulama ve kuruluş imkânı ile kelime ve cümleler arasında anlam ilgisi kurmuş ve onları birbirine bağlamıştır. Bunlar kısaca şu şekilde sıralanabilir:

1. Türkçede bağlacın yerini vurgu ve durakların da tuttuğu görülür ve bunlar çok gelişmiş bağlama vasıtalarıdır (Kononov 1960: 178; Korkmaz 1968: 389).
2. Batı dillerinin bir bağlaç yardımıyla birbirine bağladığı kelimeler, Türkçede yalın olarak bağlanabilir: *ana baba, karı koca, dört beş* gibi (Deny 1941: 636; Korkmaz 1968: 389).
3. Türkçede zengin bir *zarf-fiil* (ulaç) ve *sıfat-fiil* (ortaç) kullanımının bulunması, *edat grubunun* oluşturulması ve bağlamanın bunlarla sağlanması, ayrıca bir *yan cümle* ihtiyacını ortadan kaldırmıştır (Ergin 1980: 404; Deny 1941: 636; Korkmaz 1968: 389; Banguoğlu 1986: 394; Mansuroğlu 1988: 59; Karaörs 1993: 48).

4. Türkçe, kısa ifadeyi tercih eden bir dildir; bundan dolayı, bağlamayı sağlayacak bir bağlaca ihtiyaç duyulduğu zamanlarda bile bundan kaçınıldığı görülmektedir (Banguoğlu 1986: 393).

5. Türkçede aslında bağlaç yoktur, ama iki türlü *birleşik cümle* vardır (Ergin 1980: 398):

a. Şartlı birleşik cümle.

b. İç içe birleşik (girişik) cümle.

*Birleşik cümle*nin ne olduğu konusunda da tam bir fikir birliği yoktur. Meselâ; *şartlı birleşik cümle*nin, Türkçenin aslî birleşik cümlesi olduğu (Ergin 1980: 405; Mansuroğlu 1988: 59) fikrine karşılık, bunun yeniden incelenmeye muhtaç bulunduğu (Mansuroğlu 1960: 59; Gabain 1940: 90), hatta *kim, da, onun için, onun üzerine, diye* gibi bağlayıcıların dışında Türkçe asıllı bağlayıcıların bulunmadığı (Kononov 1960: 179); az da olsa *Eski Türkçeden* beri dilimizde bağlama işleyişinde kelimelerin olduğu (Banguoğlu 1986: 393) ileri sürülmektedir. Sonuçta, *bağlı cümle* ile *birleşik cümle* arasındaki sınır da tam olarak çizilememiş, bazı araştırmacılar tarafından birbirine karıştırılmış veya birbirinin içinde değerlendirilmiştir. Meselâ; Bilgegil (1984: 74), *bağlı cümle*leri birleşik cümlelerin içinde incelemiş ve *bağlı cümle*lerin aslında *sıralı cümle* (1992: 134) sayılması gerektiğini söylemiştir. Aslında *bağlı cümle* olan *ki'li bağli cümleler*, bazen *birleşik cümle* içinde (Ergin 1980: 404), bazen de *bağli cümle* içinde (Karahan 1991: 62) değerlendirilmiştir. Hacıeminoğlu, cümleleri birbirine bağlayarak *bağli cümle* oluşturan *bağlama* görevindeki kelimelerin *Eski Türkçede* bulunmadığını belirttiikten sonra şöyle devam etmiştir: "Gerçi daha çok tekid vazifesi gören *ok/ök, mal/me, takı, erki* vb. ile cümle açıcısı olan *kaltı, ulatı, ulayı, ançula, ançulayu* gibi sözleri bağlama edatı olarak kabul etmek mümkündür. Ancak, Türkçe cümlelerin bünyesine sonradan girmiş çok çeşitli bağlama edatları ile mukayese edildiği zaman, bu yukarıdakilerin bağlama vazifelerinin zayıf olduğu anlaşılır" (Hacıeminoğlu 1974: 112).

Türkçede, kelimeleri birbirine bağlayan bağlaçlar *tek kelime*dir ve bunların *kelime grubu* veya *cümle* hâlinde olanları yoktur. *Bağlaç* olarak ayrıca değerlendirilmeyip edatların içinde gösterilirken, bu özellikleri de göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Cümleleri birbirine bağlayan ve aralarında bir anlam ilgisi kuran yapılar ise, sadece tek kelime hâlinde değildir. Bunlar tek kelimenin dışında, *kelime grubu* (*öbür yandan, sonuç olarak* vb.) ve *cümle* hâlinde de (*bana sorarsan, bereket versin* vb.) olabilmektedir. Bu bakımdan bunların, edatların dışında değerlendirilmesi ve ayrıca adlandırılması gerekmektedir. Bağlama görevindeki kelimeleri *bağlaç* olarak adlandıranlar, kelimeleri bağlayanlarla cümleleri bağlayanları birbirinden ayırmamışlar, tanımlarında

da "cümle üyelerini ve cümleleri birbirine bağlayan" ifadesini kullanmışlardır. Konuya daha farklı bir açıdan yaklaşarak, *bağlaç* ile *edat* arasındaki en önemli farkın, bağlama görevinde bulunup bulunmama olduğu da söylenmiştir. Buna göre *bağlaç*, daha çok cümleyi birbirine bağlamakta; edat ise, sadece kelimeler arasında anlam ilgisi kurmakta ve eklendiği kelimeyle *edat grubu* oluşturmakta; ama bağlama görevini yapmamaktadır (Kutluk 1983: 132-133; Atabay 1983: 146). Bağlaçların en önemli özellikleri, cümle içinde *özne*, *nesne*, *yüklem* olmamaları ve *bağlaçlı yan cümleler* oluşturmalarıdır (Atabay 1983: 146). Buna karşılık, bağlaçlı yan cümle olarak sadece, *ki bağlaç* ile ana cümleye bağlanan yan cümleyi ele alanlar da vardır (Zülfikar 1981: 95). Bir görüşe göre de, *edat* ile *bağlaç*; edatın ayrı görevde bulunan kelime veya kelime grupları arasında ilgi kurması, bağlaçın ise eşit görevli kelime veya kelime gruplarını birbirine bağlayarak, bunların bütün hâlinde görev girmelerini sağlaması ile birbirinden ayrılır (Tuğrul 1972: 202).

Hem kelimeleri, hem de cümleleri anlam ilgisi kurarak birbirine bağlayan (*kelime, kelime grubu ve cümle hâlindeki*) bağlaçların tanımını yapan araştırmacıların bu tanımlarından şu temel özellikleri çıkarmak mümkündür:

1. Bağlaçlar; kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri hem şekil, hem de anlam bakımından birbirine bağlar.
2. Bağlanan kelime ve cümleler eş görevlidir.
3. Bağlaçların tek başlarına anlamları yoktur.
4. Bağlaçlar paragrafları da birbirine bağlar.
5. Bağlanan cümleler, anlam bakımından birbiriyle ilgilidir.

Bu maddelerin içinde sadece "Tek başlarına anlamları yoktur" yargısı, cümleleri birbirine bağlama görevindeki kelimeler için geçerli değildir. Burada *bağlaçlar* birer *edat* gibi düşünülmüş ve "anlamlarının olmadığı" hükümü verilmiştir. Ancak, Türkçede, zaman içinde çok sayıda *cümle bağlayıcısı* oluşmuştur ve bu görevdeki kelimelerin ayrıca birer *sözlük (temel) anlamı* vardır.

3. Cümle bağlayıcılarının Türkçedeki durumu

Türkçenin bünyesine; hem Uygur (Mansuroğlu 1988: 59) ve Karahanlı Türkçesi (Hacıeminoğlu 1974: 112) döneminden itibaren yabancı dillerden alınan, hem de Türkçe kelime, kelime grubu ve cümlelere *bağlama* için yeni anlam ve görev yüklenmesiyle oluşan bir çok *cümle bağlayıcısı* girmiştir (Ergin 1980: 352; Korkmaz 1968: 389; Hacıeminoğlu 1974: 112; Abdullaev 1975: 520; Öküzcü 1989 ve 1996) ve hâlâ girmeye devam etmektedir. Türkçedeki bu gelişmenin, Arapça ve Farsçanın etkisi sonucunda meydana geldiği söylenmektedir. Bu hüküm başlangıç için doğru olabilir; ama *Türkiye Türkçesi* için

tek sebep değildir; çünkü Türkiye Türkçesindeki *cümle bağlayıcılarının* büyük bir çoğunluğu Türkçe kökenli veya Türkçeleşmiş kelimelerden oluşmuştur. Türkçe, zaman içinde yazar, şair ve bilim adamlarının elinde işlenmiş ve ifade imkânını gittikçe arttırmıştır. Böylece, yeni yeni kalıplaşmış ifadeler ortaya çıkmış ve bunların bir kısmı *bağlama görevini* de yüklenmiştir. En eski eserlerinden günümüze doğru Türkçeye bir göz atıldığında, bağlama görevindeki kelimelerin sayısında artış, diğer edatların sayısında ise azalma görülmektedir (Hacıeminoğlu 1974: 112-113; Abdullaev 1975: 519).

Bir dilde kelimeler, zamanla değişik anlam ve görevlerde kullanılabilir. Bu noktada *şekil sınırlı, görev ve anlam* ise sınırsızdır (Dilâçar 1978: 45). Türkçe, genellikle basit cümleler kullanır (Ergin 1980: 404); fakat, "Türkçe'nin zengin bir zarf-fiil ve isim-fiil sistemine sahip bulunması, bir ana fikir etrafında bütünleşen yardımcı fikirlerin, en geniş ve karışık ifadelerin tek yüklemle sade cümleler içinde toplanmasına imkân vermektedir" (Tulum 1977: 24). Tek tek kurulmuş basit cümlelerden, cümle bağlayıcılarıyla yapılmış bağlı cümlelere geçiş, insan düşüncesindeki gelişmeye ve dilin işlenmesine de dayandırılabilir.

Şartlı cümle, bütün Türkçenin bütün lehçelerinde vardır; buna karşılık *bağlı cümle*, kimi lehçelerde (Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk, Kırgız, Yakut) az, kimi lehçelerde (Azerî, Türkiye, Gagavuz, Özbek, Tatar...) ise daha çoktur. Bu da, lehçeler arasındaki işlenmişlik ve gelişmişlik farkını ortaya koymaktadır (Abdullaev 1975: 519).

Türkçeye, Arapça ve Farsçadan bağlama görevinde kullanılan bir çok kelime girmiştir; hatta *Uygur döneminde* dinî metinlerden yapılan çevirilerde, sıralı kelime ve cümle bağlayıcıları ile çeşitli yardımcı cümlelerin Türkçeye girdiği görülmektedir. Ancak, Türkçenin bu unsurları, aradan geçen zamana rağmen sindiremediği de iddia edilmiştir (Mansuroğlu 1988: 59). Bir başka iddia da, Türkçenin aslında bağlaçlara tamamen yabancı bir dil olduğunu düşünmemek gerektiği şeklindedir. Bunu desteklemek için de, bu tip kelimelerin daha çok zarf-fiillerden doğmuş olması ve sona yapışık bulunmaları ortaya konulmaktadır (Banguoğlu 1986: 394).

Eski Türkçe Döneminde, birkaç örnek dışında dilin bünyesinde bulunmayan bağlaçlar, aşağıdaki sebeplerden dolayı Türkçede sayıca artmıştır:

1. Türkçenin işlenişi ve gelişmesi sonucunda, bağlaçlar ihtiyaç hâline gelmiştir.
2. Bazı isim ve fiil şekilleri, sonradan bağlaç hâline gelmiştir.
3. Yabancı dillerden yapılan çeviriler dili etkilemiştir.
4. Yabancı dillerden bağlaçlar girmiştir.

4. Cümle bağlayıcılarının Türkiye Türkçesindeki durumu

Cümle; bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir olayı tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime veya kelime grubudur (Ergin 1980: 398). Anlam bakımından birbiriyle ilgili ve birbirinin devamı olan cümleler ya herhangi bir bağlaç kullanılmadan birbirine bağlanmakta veya cümle bağlayıcıları kullanılmaktadır. Cümle bağlayıcıları ile bağlanan cümlelerin yüklemelerinde kip ve şahıs aynı veya farklı olabilir. Cümlelerin unsurlarında da ortak olanlar ve olmayanlar bulunabilir (Karahan 1991: 65). Cümleye kazandırdıkları anlam da, o cümle bağlayıcısının işlevine göre ortaya çıkmaktadır. Bu işlevler şu şekilde sıralanabilir:

açıklama, benzerlik, beraberlik, boş verme, cevap, denkleştirme, ekleme, farz etme, fırsat, gaye, hatırlatma, hayret, ihtimal, istek, kabullenme, karşılaştırma, kuvvetlendirme, merak, olumsuzluk, öncelik verme, özetleme, reddetme, sebep, sıralama, sonuç, soru, şart, şüphe, tahmin, tamamlama, onaylama, teklif, tercih, tereddüt, üsteleme, yaklaşma, zıtlık.

Bir cümle bağlayıcısı, başında bulunduğu cümleyi; ya kendinden önceki cümle veya paragrafa ya da başında bulunduğu cümleden sonraki cümle veya paragrafa bağlamaktadır.

a. Önceki cümleye bağlamaya örnek:

Kaleyi vire ile teslim etmek zorundasınız. Aksi hâlde ya susuzluktan ya açlıktan öleceksiniz (MT: 80).

b. Sonraki cümleye bağlamaya örnek:

Hâlid Fahri için, Avesta yazarı Şark'ın bin bir efsanesinden biridir sadece. Gerçi şair de bu kaçış kervanına katılır, ama kervanı sonuna kadar takip etmez (BÜ: 115).

c. Bazı cümle bağlayıcıları, başında buldukları cümleyi hem önceki cümleye, hem de sonraki cümleye bağlayabilmektedir. Aşağıdaki ilk örnekte *hele* cümle bağlayıcısı, başında bulunduğu cümleyi öncekine bağlamakta; ikinci örnekte ise, başında bulunduğu cümleyi sonrakine bağlamaktadır:

Rum'dur, filân ama Türklere Besime'den fazla hürmet ve muhabbeti vardır. Hele sizin pastacıda Vedia'yı müdafaa edişinizi pek beğenmiş (Bİ: 167).

Hele defterlerime, kalemlerime bir dokunsun, döverim de onu (B: 6).

d. Cümle bağlayıcılarının bazıları, birbirini izleyen cümlelerin başında tekrarlanmakta ve bu şekilde bağlamayı sağlamaktadır:

Çok matrak. Hem anlıyor, hem karşılık veriyor (Ç: 14).

Sıralama (*ve*), denkleştirme (*ya, veya*), karşılaştırma (*hem...hem, ya...ya*) görevini yüklenen bağlaçlarla son çekim edatlarının (*dahi, da, bile*) bir kısmı aynı

zamanda *cümle bağlayıcısıdır*; çünkü bunlar, sadece kelime ve kelime gruplarını değil, cümleleri de birbirine bağlamaktadır (Ergin 1980: 352-365).

Cümle bağlayıcıları, iki ana cümleyi veya bir yardımcı cümle ile bir ana cümleyi birbirine bağlar.

Türkiye Türkçesinde şu anda, çok sayıda *cümle bağlayıcısı* kullanılmaktadır. Bunların sayısı beş yüz civarındadır. Yeni taramalar ve katılımlarla bu sayı artacaktır.

Aşağıdaki listede, önce *cümle bağlayıcısı*, daha sonra ayraç içinde işlev veya işlevleri gösterilmiş ve "başında bulunduğu cümleyi kendisinden önceki cümleye bağlayanlar" için "Ö"; "başında bulunduğu cümleyi daha sonraki cümleye bağlayanlar" için "S"; "İki cümleyi tekrar yoluyla birbirine bağlayanlar" için de "T" kısaltması kullanılmıştır. Birden fazla işlev veya bağlama özelliği bulunanların hepsi belirtilmiş, ancak çok yer kaplayacağından örnek cümle verilmemiştir. Şahıslara göre çekilebilenlerde duruma göre, sadece I. (*az kalsın unutuyordum...*), II. (*aslına bakarsan...*) veya III. (*bildiği kadarıyla...*) tekil şahıs kullanılmıştır.

Tarama sonucunda, Türkiye Türkçesinde belirlenen *cümle bağlayıcıları* şunlardır:

açıkçası (açıklama, özetleme; Ö)
âdeta (benzerlik; Ö)
aksi hâlde (sonuç, şart; Ö)
aksine, ~ olarak (zıtlık; Ö)
aksi takdirde (şart; Ö)
Allah bilir ya (açıklama, cevap; Ö)
Allahtan, ~ ki (açıklama; Ö)
al sana (sonuç; Ö)
ama (açıklama, sonuç, üsteleme, zıtlık; Ö)
ama velâkin (açıklama; Ö)
ancak (açıklama, sonuç, tahmin, zıtlık; Ö)
anladığım kadarıyla (açıklama, cevap; Ö)
anladık (üsteleme; Ö)
anlaşılan (açıklama, cevap; Ö)
anlat bakalım, söyle ~ (soru; Ö)
anlıyorsun ya (açıklama; Ö)
ardından, arkasından (ek; Ö)
artık, gayri ~, gayri (açıklama; Ö)
artık bilmem (açıklama; Ö)
asil (üsteleme; Ö)
asil o zaman (üsteleme; Ö)
asil önemli olan, asil önemlisi (açıklama; Ö)

asıl şimdi (sonuç; Ö)
aslına bakarsan (açıklama, cevap; Ö)
aslında, ~ ise (açıklama; Ö)
aslımı ararsan (açıklama, cevap; Ö)
aynı sebeple, ~ nedenle (sonuç; Ö)
aynı şekilde (benzerlik; Ö)
aynı zamanda (beraberlik; Ö)
ayrıca, ~ da (ek; Ö)
az kalmış ki (yaklaşma; Ö)
az kalsın (yaklaşma; Ö)
az kalsın unutuyordum (açıklama, ek; Ö)
bak (açıklama, kuvvetlendirme; Ö)
bakalım, haydi ~ (merak, sebep, sonuç, teklif; Ö)
bakar ki (sonuç; Ö, S)
bakarsın (açıklama, ihtimal; Ö)
bak bakalım (sonuç; Ö)
bakıyordunuz (açıklama; Ö)
bakıyor, bir de ~ (açıklama, sonuç; Ö)
bakma (açıklama; Ö)
bakmış, ~ ki, ~ olmuyor, bir de ~ (sonuç; Ö, S)
baksana (açıklama, sebep, sonuç; Ö)

baktı, ~ ki, bir de ~ (açıklama, sonuç; S)
 bana kalırsa, bize ~ (açıklama, cevap, sonuç, tahmin; Ö)
 bana kalsa (sonuç, tahmin; Ö)
 bana öyle geliyor ki, bize ~ (açıklama, cevap, tahmin; Ö)
 bana sorarsan (açıklama, cevap; Ö)
 bari (açıklama, istek; Ö)
 başka bir deyişle, ~ ifadeyle, ~ söyleyişle, ~ tabirle (açıklama; Ö)
 behemehâl (üsteleme; Ö)
 belki, ~ de (açıklama, ihtimal; Ö)
 belki...belki, ~...~ de (ihtimal, zıtlık; T)
 belli ki (açıklama, sonuç, ek; Ö)
 ben diyeyim...sen de (karşılaştırma, kuvvetlendirme; T)
 bereket, ~ ki, ~ versin, ~ versin ki (açıklama; Ö)
 beri yanda (ek; Ö)
 besbelli (açıklama; Ö)
 bilâkis (zıtlık; Ö)
 bildiği kadarıyla (açıklama, cevap; Ö, S)
 bildiğin gibi (açıklama, cevap; Ö)
 bile (sonuç; Ö)
 bilen bilir ki (açıklama; Ö)
 bilesin ki (açıklama; Ö)
 bilhassa (üsteleme; Ö)
 bilindiği gibi, ~ üzere (açıklama, cevap; Ö)
 bilindiği kadarıyla (açıklama, cevap; Ö, S)
 bilirsin (açıklama, cevap, üsteleme; Ö)
 biliyor musun (açıklama; Ö)
 biliyorum (açıklama; Ö)
 bilmem, ~ ki (ihtimal, soru; Ö, S)
 bilmem nasıl oldu (açıklama, sonuç; Ö)
 bilsen (açıklama, kuvvetlendirme, sonuç; Ö)
 binaenaleyh (açıklama, sonuç; Ö)
 bir (teklif, şart; Ö, S)
 bir anlamda (açıklama; Ö)
 bir bakarsın...bir bakarsın (açıklama, karşılaştırma; T)
 bir bakıma, ~ da (açıklama, sonuç; Ö)
 bir...bir, ~...~ de (açıklama, karşılaştırma; T)
 bir de (açıklama, şart, tamamlama, üsteleme; Ö)

bir de bakarsın (açıklama, ihtimal; Ö)
 bir de ne görsün (açıklama, sonuç; Ö)
 bir de öyle (açıklama, ek; Ö)
 bir de şu var tabii (açıklama, ek; Ö)
 bir deyişle (açıklama; Ö)
 bir kelimeyle (özetleme; Ö)
 bir kere, bir kez (açıklama, sebep, üsteleme; Ö)
 bir nedeni...bir nedeni de (sebep; T)
 bir sebebi...bir sebebi de (sebep; T)
 bir taraftan...bir taraftan da (beraberlik, karşılaştırma; T)
 bir taraftan da (beraberlik; Ö)
 bir taraftan...diğer taraftan (beraberlik, karşılaştırma; T)
 bir tek (kuvvetlendirme, şart; Ö)
 bir türlü (sonuç; Ö)
 bir yandan...bir yandan da (beraberlik, karşılaştırma; T)
 bir yanda...öbür yanda (beraberlik, karşılaştırma; T)
 bir yönüyle (açıklama; Ö)
 bittabi (açıklama; Ö)
 böylece (açıklama, sonuç; Ö)
 böyle de olsa (açıklama, üsteleme; Ö)
 böyle iken (açıklama, sonuç; Ö)
 böylelikle (sonuç; Ö)
 böyle olmakla birlikte (tamamlama; Ö)
 böyle olsa, ~ bile (açıklama, zıtlık; Ö)
 böyle olunca (sonuç; Ö)
 bu açıdan, ~ bakılınca (açıklama, sonuç; Ö)
 bu arada (açıklama; Ö)
 bu bakımdan (açıklama, sonuç; Ö)
 bu böyle iken (açıklama, sonuç; Ö)
 bu defa, bu kere, bu kez, bu sefer, bu kez de (açıklama, sonuç; Ö)
 bu demektir ki (açıklama, sonuç; Ö)
 bu durumda (açıklama, sonuç; Ö)
 bu gidişle (sonuç; Ö)
 bu itibarla (sonuç; Ö)
 bu maksatla (açıklama, sonuç; Ö)
 bu münasebetle (açıklama, sonuç; Ö)
 buna göre (sonuç; Ö)

- buna karşılık, ~ karşı, ~ rağmen* (karşılaştırma, zıtlık; Ö)
buna mukabil (karşılaştırma, zıtlık; Ö)
bundan başka (ek; Ö)
bundan böyle (açıklama; Ö)
bundan dolayı, ~ da (açıklama, sonuç; Ö)
bundan ötürü, ~ de (sonuç; Ö)
bundan sonra (açıklama; Ö)
bunlar yetmezmiş gibi (üsteleme; Ö)
bunun dışında (ek; Ö)
bunun için, ~ de, onun için (sonuç; Ö)
bunun içindir ki (sonuç; Ö)
bununla beraber, ~ birlikte (zıtlık; Ö)
bunun sonucu olarak da (sonuç; Ö)
bunun üzerine (sonuç; Ö)
bunun yanında, ~ yanısıra (tamamlama; Ö)
bu sayede (sonuç; Ö)
bu sebeple, ~dir ki, bu nedenle (açıklama, sonuç; Ö)
bu sebepten (açıklama, sonuç; Ö)
bu sırada (açıklama; Ö)
bu suretle (sonuç; Ö)
bu takdirde (sonuç; Ö)
bu yüzden, ~ de, bu yüzden ki (sonuç; Ö)
canım (açıklama, üsteleme; Ö, S)
çoğu zaman, çok defa da (açıklama; Ö)
çünkü, zîrâ (açıklama, cevap, sebep; Ö)
da (ek, zıtlık, üsteleme, sonuç; Ö),
daha (açıklama; Ö)
daha açık bir ifadeyle (açıklama; Ö)
daha da öte (üsteleme; Ö)
daha doğrusu (açıklama; Ö)
daha kısacası (özetleme; Ö)
daha olmazsa (ek; Ö)
dahası, ~ da var (üsteleme; Ö)
dahi (ek; Ö)
dediğim gibi (açıklama, hatırlatma; Ö)
dediklerine bakılırsa (açıklama, cevap; Ö)
dedim (tahmin; Ö)
dedim ya (hatırlatma, üsteleme; Ö)
değil mi ki (sebep; S)
değilse, ~ bile (şart, tahmin; Ö)
- demek, ~ ki* (açıklama, sebep, sonuç, üsteleme; Ö)
demek istiyorum ki (açıklama, cevap, özetleme; Ö)
demek oluyordu ki (açıklama; Ö)
demek oluyor ki (açıklama; Ö)
demem şu ki (açıklama; Ö)
denilebilir ki, denebilir ki (açıklama; Ö)
derken (ek; Ö)
desem ki (farzetme; Ö)
desene (sonuç; Ö)
diğer taraftan, ~ da (tamamlama; Ö)
dikkat ederseniz, ~ edilirse (açıklama; Ö)
diyebilirim ki (açıklama, cevap; Ö)
diyeceğim, ~ o ki, ~ şu ki (özetleme; Ö)
diyelim, ~ ki (farz etme; Ö, S)
diyordum ki (teklif; Ö)
diyorum ki (teklif; Ö)
diyorum ya (hatırlatma, üsteleme; Ö)
doğal olarak (açıklama, sonuç; Ö)
doğrusu (açıklama, cevap; Ö)
doğrusunu istersen (açıklama, cevap; Ö)
doğrusunu söylemek gerekirse (açıklama, cevap; Ö)
doğrusu ya (açıklama, cevap; Ö)
doğru ya (tasdik; Ö)
dolayısıyla (sonuç; Ö)
dur (ek, teklif; Ö)
dur bakayım (açıklama, ek; Ö)
dur hele, hele dur (açıklama, kuvvetlendirme; Ö)
düşünüyorum da (açıklama; Ö)
eee anlat bakalım, ~ söyle bakalım (soru, üsteleme; Ö)
eğer (şart; S)
eh, ~ işte, ~ ne yapayım (açıklama, sebep; Ö)
elbette, ~ ki, elbet (açıklama, üsteleme; Ö)
elhak (tasdik; Ö, S)
en azından (açıklama, özetleme; Ö)
en başta (özetleme, sonuç, şart; Ö)
en iyisi (teklif, tercih; Ö)
eşâsen (açıklama, üsteleme; Ö)

evet (açıklama, cevap, tasdik, üsteleme; Ö, S)

evet ama (zıtlık; Ö)

evet ne diyordum (açıklama, tamamlama; Ö)

fakat (açıklama, sonuç, zıtlık; Ö)

faraza (farzetme; Ö)

filhakika (açıklama; Ö)

gâh...gâh, kâh...kâh (karşılaştırma, sıralama; T)

galiba (tahmin, cevap; Ö)

gariptir ki, ne -, ne garip (açıklama, hayret; Ö)

gayri...gayri (ihtimal; T)

geçtim (kuvvetlendirme; Ö)

gel, - de (sonuç, teklif; Ö)

gelelim (teklif; S)

gel gelelim (açıklama, sonuç, zıtlık; Ö)

gel gör ki (açıklama, sonuç; Ö)

gel öyleyse (sonuç, teklif; Ö)

genellikle, ekseriya, umumiyetle (açıklama; Ö)

gerçekte, hakikatte (açıklama, cevap; Ö)

gerçekten, - de, hakikaten (açıklama, tasdik, üsteleme; Ö)

gerçi (açıklama; S)

gör, - bak (sonuç; Ö)

gördüğün gibi (açıklama, cevap, sonuç; Ö)

göreceksin (açıklama, sonuç; Ö)

görelim bakalım (teklif; Ö)

görüldüğü gibi (cevap, sonuç; Ö)

görüldüğü kadarıyla (cevap, sonuç; Ö)

görülüyor ki (cevap, sonuç; Ö)

görünüşe bakılacak olursa (cevap, sonuç; Ö)

görüyorsun (açıklama; Ö)

güüyorsun, - ki, - ya (açıklama, sonuç; Ö)

güyyâ (benzerlik, olumsuzluk, şüphe, tereddüt; Ö, S)

ha, - bak (açıklama, hatırlatma, ek, üsteleme; S)

hadi, haydi (farz etme, tasdik, teklif; S)

hadi canım, - sen de (reddetme; Ö)

hadi hadi (reddetme, üsteleme; S)

hadi oradan (reddetme; Ö)

hah (açıklama; S)

ha...ha (karşılaştırma, tercih; T)

hah işte, - öyle, - tamam işte (tasdik; S)

hâlbuki (açıklama, sonuç, zıtlık; Ö)

hani, - canını (açıklama, hatırlatma, üsteleme; S)

hani desem ki, - diyorum ki, - nasıl desem (farzetme, teklif; Ö)

hani neredeyse (farzetme, yaklaşma; Ö)

hasılı (açıklama, özetleme; Ö)

hattâ, - ve - (açıklama, üsteleme; Ö)

haydi haydi (üsteleme; Ö)

hayır (açıklama, cevap, reddetme; Ö)

hazır (fırsat; S)

hele (açıklama, ek, sebep, şart, teklif, üsteleme; Ö, S)

hele bakalım (boş verme; Ö)

hele de (kuvvetlendirme; Ö)

hele gel bakalım (açıklama; Ö)

hem, - de (açıklama, teklif, üsteleme; Ö)

hemen hemen (yaklaşma; Ö)

hem...hem, - de (beraberlik, karşılaştırma, zıtlık; T)

hep (açıklama; Ö)

herhâlde (tahmin; Ö)

her nedense (sonuç; Ö)

her neyse (sonuç, kabullenme; Ö)

her ne kadar (açıklama, tereddüt; S)

her ne olursa olsun, her ne pahasına - (sonuç; Ö)

her şeyden önce, - evvel (açıklama, öncelik verme; Ö)

her şeye rağmen, - karşın (açıklama; Ö)

heyhât, - ki (sonuç, tereddüt, üsteleme; Ö)

hiç (soru, hayret; Ö)

hiç de (sonuç, zıtlık; Ö, S)

hiç değilse (açıklama, ek, sonuç, tercih; Ö)

hiç olmazsa (açıklama, sonuç, tercih; Ö)

hiç şüphesiz (açıklama; Ö)

hiç unutmam (açıklama, hatırlatma; S)

hoş (zıtlık; Ö)

hususiyile (açıklama; Ö)

hülâsa (özetleme; Ö)

illâ, - ki, ille, ille de (şart, üsteleme; Ö)

- inşaallah, umarım* (açıklama, tahmin, tercih; Ö)
ister istemez (sonuç; Ö)
ister...ister, isterse...isterse (karşılaştırma, teklif, tercih; T)
ister misin (tahmin; Ö)
isterse (açıklama, şart, teklif, üsteleme; Ö, S)
işe bak (hayret; Ö)
işin aslına bakarsan (açıklama, cevap; Ö)
işin kötüsü (açıklama; Ö)
işin tuhaftı (açıklama; Ö)
işte (açıklama; Ö)
iyi ama (hayret, üsteleme; Ö)
iyi hoş (tasdik, zıtlık; Ö)
iyi ki (kuvvetlendirme, tercih; Ö)
iyi öyleyse (açıklama, kabullenme; Ö)
iyisi, ~ mi (sonuç; Ö)
iyi ya, ~ işte (açıklama, hayret, üsteleme; Ö)
kaldı ki (açıklama, sonuç, üsteleme; Ö)
kesinlikle, muhakkak, mutlaka (açıklama, şart, üsteleme; Ö)
keşke (istek; Ö)
kezâ (açıklama, sebep, tasdik; Ö)
kısaca, kısacası (özetleme; Ö)
ki (açıklama, kuvvetlendirme, sebep, sonuç, gaye; Ö)
kim bilir (şüphe, tahmin, tereddüt; Ö)
kimi zaman (açıklama; Ö)
kimi zaman...kimi zaman da (açıklama, karşılaştırma; T)
korkarım (açıklama, cevap, sonuç; Ö)
koy ki (kabullenme, kuvvetlendirme; Ö)
kuşkusuz (açıklama; Ö)
lâkin (zıtlık; Ö)
maalesef (açıklama, cevap, olumsuzluk; Ö)
maazallah (açıklama, cevap, sebep; Ö)
madem (sebep; S)
madem ki (sebep, sonuç; S, T)
madem ki...demek ki, ~...o hâlde, ~...varsın (sebep, sonuç; S, T)
madem öyle (kabullenme, sonuç; Ö)
malûm ya (açıklama, cevap, hatırlatma; Ö)
mâmafih (açıklama; Ö)
meğer, ~ ise (açıklama, sonuç; Ö)
meğer ki (şart; Ö)
meselâ, örneğin (açıklama, cevap; Ö)
mu (açıklama, sonuç; Ö)
nasıl, ~ ki (benzerlik, şart; S)
nasıl demeli bakayım (açıklama; Ö)
nasıl desem (açıklama, cevap; Ö)
nasıl olmuştu da (hayret, sonuç; Ö)
nasıl olsa (açıklama, sonuç; Ö)
nasıl oluyor da (açıklama, hayret, sonuç; Ö)
nasılsa (hayret, sonuç; Ö)
ne acı ki (açıklama, cevap, olumsuzluk; Ö)
ne bileyim, ~ işte (açıklama, cevap, kuvvetlendirme, üsteleme; Ö)
ne çâre ki (sonuç, zıtlık; Ö)
ne çıkar, ~ sanki (üsteleme; Ö)
ne de (ek, üsteleme; Ö)
ne demek (kabullenme, üsteleme; Ö)
ne demişler (açıklama; Ö)
neden dersin (açıklama, cevap, sebep; Ö)
nedense (açıklama, hayret, sebep; Ö)
neden sonra (ek; Ö)
ne de olsa, ne olsa (açıklama, sebep; Ö)
ne dersin (soru, teklif; Ö)
nedir işte (açıklama; Ö)
ne diyeyim (açıklama, cevap, sonuç; Ö)
ne diyordum (ek; Ö)
ne fayda, ~ fayda ki (istek, olumsuzluk; Ö)
ne garip, ne gariptir ki (açıklama, hayret, sonuç; Ö)
ne gelir elden ki (açıklama, olumsuzluk; Ö)
ne gezer (açıklama, sonuç, zıtlık; Ö)
ne hikmetse (açıklama, olumsuzluk, sonuç; Ö)
ne imiş (açıklama, olumsuzluk, sonuç; Ö)
ne ise, ~ ki (açıklama, boş verme, kabullenme, özetleme, sonuç; Ö, S)
ne kadar olsa (sebep, sonuç; Ö)
neme lâzım (açıklama, sonuç; Ö)
ne...ne, ~ de (karşılaştırma, olumsuzluk; T)
ne olsun (açıklama, cevap, sonuç; Ö)
ne olur, ne olurdu (istek; Ö)

ne olursa olsun, ne pahasına ~ (kabullenme, üsteleme; Ö)
nerde (olumsuzluk; Ö)
nerede ise, handiyse (yaklaşma, sonuç; Ö)
nereden nereye (açıklama; Ö)
neticede (açıklama, sonuç; Ö)
ne var ki (açıklama, sebep, sonuç, zıtlık; Ö)
ne yapalın, ~ ki (açıklama, kabullenme; Ö)
ne yapmalı ki (açıklama, kabullenme; Ö)
ne yazık ki (açıklama, olumsuzluk, sonuç, üsteleme; Ö)
neylersin (sebep, sonuç; Ö, S)
neyleyeyim (kabullenme, sonuç; Ö)
niçin dersen, niye dersen (açıklama, cevap, sebep; Ö)
nihayet (açıklama, ek, sonuç, üsteleme; Ö)
nitekim (açıklama, sonuç, üsteleme; Ö)
o bir şey değil de (açıklama, üsteleme; Ö)
o da (açıklama, üsteleme; Ö)
o hâlde, şu hâlde (açıklama, sonuç, soru; Ö)
o kadar ki (açıklama, üsteleme; Ö)
ola ki (ihtimal, sonuç; Ö)
oldum olası (açıklama, üsteleme; Ö)
olsa olsa (tahmin; Ö)
olur ki, olur ya (ihtimal; Ö, S)
ona bakarsan (sonuç; Ö)
ondan ötürü, o nedenle (açıklama, sonuç; Ö)
o neyse ya (açıklama, üsteleme; Ö)
onun için değil midir ki (açıklama, sonuç; Ö)
onun içindir ki (açıklama, sonuç; Ö)
o sebeple, ~ de, o nedenle (sonuç; Ö)
o takdirde (açıklama, sonuç; Ö)
o vakit de (açıklama, sonuç; Ö)
oysa, ~ ki (açıklama, sonuç, zıtlık; Ö)
o zaman (sonuç; Ö)
öbür yandan (ek; Ö)
önce, evvelâ (açıklama, şart; Ö, S)
öncelikle (açıklama, öncelik verme; Ö)
önce...sonra, ~ da, evvelâ...sonra (ek, karşılaştırma; T)
önemli olan (açıklama; Ö)
öte taraftan (ek; Ö)
öyle (açıklama; Ö)

öyle ama (üsteleme; Ö)
öyle iken (sonuç; Ö)
öyle ise (kabullenme, sonuç; Ö)
öyle ki (açıklama, sonuç, üsteleme; Ö)
öyle olduğu hâlde (açıklama; Ö)
öyle sanıyorum ki (açıklama, cevap, tahmin; Ö)
öylesine, ~...ki (benzerlik; S)
öyle ya (açıklama, sebep, tasdik; Ö)
öyleydi ama (açıklama, zıtlık; Ö)
öyleyse bile (açıklama, zıtlık; Ö)
özellekle (açıklama, üsteleme; Ö)
özetle (özetleme; Ö)
pekâlâ (kabullenme, sonuç; Ö)
pek güzel (kabullenme, üsteleme; Ö)
peki, ~ ama (kabullenme, üsteleme; Ö)
sade, sadece (açıklama, sebep; Ö)
sadece ve sadece (açıklama, üsteleme; Ö)
sahi (üsteleme; Ö)
sakin, ~ ha (açıklama, sonuç; Ö)
salt (açıklama, sebep; Ö)
sanırım (cevap, tahmin; Ö)
sanıyordum ki (açıklama; Ö)
sanıyorum ki (cevap, tahmin; Ö)
sanki (açıklama, benzerlik; Ö)
sanki...da (benzerlik; S)
say ki (farzetme; Ö)
senin anlayacağın (açıklama, özetleme; Ö)
sen işe bak ki (açıklama, sonuç; Ö)
sen kalk (açıklama, hayret; Ö)
sen misin bunu diyen (açıklama, sonuç; Ö)
sırf (sebep; Ö)
siz de kabul edersiniz ki (açıklama; Ö)
sonra, ~ da, sonradan (ek; Ö)
sonra belki de (ek; Ö)
sonuç olarak, ~ denebilir ki (özetleme, sonuç; Ö)
sonuçta (özetleme, sonuç; Ö, S)
sonunda, en ~ (açıklama, özetleme, sonuç; Ö)
söylediklerine bakılırsa (açıklama, cevap; Ö)
sözgelimi (açıklama, cevap; Ö)
sözüm ona (açıklama, farzetme; Ö, S)
sözün kısası (özetleme; Ö)

- şahsen* (açıklama; Ö)
şaka bir yana (açıklama, özetleme; Ö)
şâyet (şart; S)
şimdi (açıklama, sonuç, teklif, üsteleme; Ö, S)
şimdi bak (açıklama; Ö)
şimdi de (ek; Ö)
şimdilik (açıklama, sonuç; Ö)
şimdi ise (açıklama; Ö)
şöyle (açıklama; Ö)
şu itibarla ki (sebe; Ö)
şu kadarını söyleyeyim ki, şimdilik ~ (açık-
 lama, cevap, özetleme; Ö)
şundan ki (açıklama, cevap, sebep; Ö)
şunu da söyleyeyim ki (açıklama, tamam-
 lama; Ö)
şunu da söylemeliyimi ki (açıklama, ta-
 mamlama; Ö)
şurası bir gerçek ki, şurası muhakkak ki
 (açıklama; Ö)
şurası da var ki, şurası var ki, şu var ki
 (açıklama, tamamlama; Ö)
şu şartla ki (açıklama, şart; Ö)
şüphesiz (açıklama; Ö)
tabiatıyla, hâliyle (açıklama, sonuç; Ö)
tabî, ~ ki, tabî (açıklama, sonuç, üsteleme; Ö)
ta ki (açıklama, gaye, sebep; Ö)
tam (açıklama, yaklaşma; S)
tam aksine, ~ olarak, tam tersine (zıtlık; Ö)
taman (kabullenme, sonuç; Ö)
tam o sırada (ek; Ö)
tek (sebe; şart; Ö)
tekrar (üsteleme; Ö)
tersine (zıtlık; Ö)
tevekeilli, ~ değil (açıklama, üsteleme; Ö)
tıpkı, ~ bunlar gibi, ~ onun gibi (benzerlik; Ö)
toparlarsak (özetleme; Ö)
tutalım, ~ ki, tut ki (farz etme; S)
tutmuş (açıklama, sonuç; Ö, S)
tuttu (açıklama, sonuç; S)
tuttun (farzetme; Ö, S)
uzatmayalım (açıklama, sonuç, özetleme; Ö)
üstelik, ~ de (açıklama, sonuç, üsteleme; Ö)
üstüne üstlük (açıklama, üsteleme; Ö)
vâkıa (açıklama, özetleme, sonuç; Ö)
vaktâ ki (açıklama; S)
vallâhi (açıklama, üsteleme; Ö)
vallâhi bilmem ki (açıklama, kabullenme; Ö)
var (sonuç, üsteleme; Ö)
varsa da... yoksa da (üsteleme; T)
varsa yoksa (üsteleme; Ö)
varsın, ~ olsun (kabullenme; Ö)
ve, ~ de (ek; Ö)
ve işte (sonuç; Ö)
velâkin (zıtlık; Ö)
velev, ~ ki (şart, üsteleme; Ö)
velhâsıl (özetleme; Ö)
veya (denkleştirme, tercih; Ö)
ya (denkleştirme, soru, şart; Ö, S)
ya da (denkleştirme, ihtimal, tercih; Ö)
yahut, ~ da, ~ ki (denkleştirme, ihtimal,
 tercih; Ö)
ya ki (tercih; Ö)
yalnız, yalnızca (açıklama, ek; Ö)
yalnız şu var ki (açıklama; Ö)
yani (açıklama, sonuç; Ö)
ya...veya, ya...ya, ya...ya da, ya...yahut
 (ihtimal, karşılaştırma; T)
yazık ki (olumsuzluk; Ö)
yeniden (üsteleme; Ö)
yeter ki (şart; Ö)
yetmemiş (üsteleme; Ö)
yine, ~ de, gene (ek, sebep, sonuç, üstele-
 me; Ö)
yok (şart, üsteleme; S)
yok ama (sonuç; Ö)
yok canım (hayret, reddetme; Ö)
yok eğer (zıtlık; Ö, S)
yoksa (sonuç, soru, tahmin, tercih, zıtlık; Ö)
zâten (açıklama, üsteleme; Ö)

5. Sonuç

Yukarıdaki cümle bağlayıcısı listesinden şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

1. Cümle bağlayıcıları daha çok *açıklama* ve *sonuç* ifade etmektedir. Bu iki ifadenin birbirine olan yakınlığı da göz önünde bulundurulduğunda, cümle bağlayıcılarının asıl işlevinin, kendilerinden önceki cümle veya cümleleri, kendilerinden sonra gelen cümle veya cümlelerle açıklamak olduğu söylenebilir.

2. Bir cümle bağlayıcısı, bağladığı cümlelerin anlamına göre birden fazla işlevde kullanılabilir. Meselâ; *ama* cümle bağlayıcısı, *zıtlık*, *üsteleme*, *sonuç* vb. işlevlerle cümleleri birbirine bağlamaktadır.

3. Arka arkaya birden fazla cümle bağlayıcısı kullanılabilir. Bunlar daha çok, aslında kendileri de birer cümle bağlayıcısı olan *ama*, *belki*, *çünkü*, *fakat*, *hem*, *ve*, *yani* gibi kelimeleri takip eden yeni oluşmuş cümle bağlayıcılarından meydana gelmiştir:

belki, bu yüzden, belki, sadece, çünkü, ancak, çünkü, ne de olsa, çünkü, nasıl ki, fakat, buna mukabil, fakat, nedense, fakat, yine de, hem, bana kalırsa, hem, göreceksin, ve ayrıca, ve böylece, ve bu sebeptir ki, ve dolayısıyla, yani bir bakıma, yani ister istemez vb.

Birbirini takip eden bu cümle bağlayıcılarının cümledeki görevleri ve cümleye kazandırdıkları anlam aynı değildir:

Aslında bizler de bir özenti içindeyiz; ama, ne de olsa bu kurt içimize düştü bir kere babacığım (KB, 168).

Bu cümlede, *ama* ve *ne de olsa* cümle bağlayıcıları arka arkaya kullanılmış olmakla birlikte, cümleye bir *ama*'nın, bir de *ne de olsa*'nın kazandırdığı anlam vardır ve bu anlamlar farklıdır.

4. Cümle bağlayıcıları, en çok *kelime grubu* (%40), daha sonra *cümle* (%34) ve en az *kelime* hâlinindedir (%26). Bu yüzdelerden de, cümle bağlayıcılarının daha çok kalıplaşmış ifadelerden meydana geldiği sonucu çıkarılabilir.

5. Başında bulunduğu cümleyi, kendisinden önceki cümleye bağlayanların sayısı (%88), başında bulunduğu cümleyi daha sonraki cümleye bağlayanlardan (%7) çok fazladır. Bu oranlar, cümle bağlayıcılarının asıl görevinin, kendisinden önceki cümleyi, kendisinden sonraki cümleye bağlamak olduğunu göstermektedir.

6. Cümle bağlayıcılarının bir kısmının yapısında *ki* bağlacı bulunmaktadır. Kendisi de bir cümle bağlayıcısı olan *ki*; *kelime*, *kelime grubu* ve *cümle*lerden sonra bağlama görevini yerine getirmektedir. *Ki* ile kullanılan cümle

bağlayıcılarının oranı %15'tir. *İse*'nin (şartlı birleşik cümle) yapısında bulunduğu cümle bağlayıcılarının oranı ise %10'dur.

7. Cümle bağlayıcılarından *kelime grubu* ve özellikle *cümle hâlinde* bulunanların, daha çok bir muhabata yönelik olması dikkat çekicidir:

al sana, anlıyorsun ya, aslına bakarsan, bak bakalım, bakın, bildiğin gibi, diyeceksin ki, dur, işin aslına bakarsan, neden dersin, şurasını da söyleyeyim ki vb.

Bundan, cümle bağlayıcılarının konuşmaya dayandığı, daha sonra bunun yazıya aktarıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

8. Bazı cümle bağlayıcıları, başında buldukları cümleyi, hem kendilerinden önceki cümleye, hem de kendilerinden sonraki cümleye bağlayabilmektedir. Bunlar şunlardır:

bilmem, bir, canım, diyelim, diyelim ki, evet, hele, hiç de, öylesine.

9. Günümüzde özellikle çeviri yoluyla, batı dillerinden etkilenmeyle, *çeviri etkisi çok belli olan* cümle bağlayıcıları dilimize girmiştir ve girmektedir. Buna, *umarım* ve *korkarım* cümle bağlayıcıları örnek olarak verilebilir.

10. Türkiye Türkçesindeki cümle bağlayıcılarının gelişmeye son derece uygun ve açık olduğu görülmektedir. Daha karışık kavramlar, daha karışık cümlelerle ifade edilmek zorunda kaldığı ve bu bir ihtiyaç olduğu sürece, Türkçeye yeni yeni cümle bağlayıcıları girecektir.

Kısaltmalar

B	Çokum, S. (1984) <i>Bölüşmek</i> , İstanbul: Cönk.
Bİ	Safa, P. (1980) <i>Biz İnsanlar</i> , İstanbul: Ötüken.
BÜ	Meriç, C. (1982) <i>Bu Ülke</i> , İstanbul: İletişim.
Ç	Edgü, F. (1982) <i>Çiğlik</i> , İstanbul: Ada.
KB	Atay, O. (1988) <i>Korkuyu Beklerken</i> , İstanbul: İletişim.
MT	Cebeci, D. (1983) <i>Mavi Türki</i> , Ankara: Ocak.
Ö	Başında bulunduğu cümleyi önceki cümleye bağlayanlar.
S	Başında bulunduğu cümleyi sonraki cümleye bağlayanlar.
T	Cümleleri tekrar yoluyla birbirine bağlayanlar.

Kaynaklar

- Abdullaev, Z. E. (1975) Türk Dillerinde Bağımlı Birleşik Cümlelerin Evrimi Üzerine, *Bilimsel Bildiriler* 1972, 519-523.
- Atabay, N. (1983) Bağlaç, in D. Aksan (haz.) *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK, 145-180.
- Banguoğlu, T. (1986) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- Bilgegil, M. K. (1984) *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh.

- Deny, J. (1941) *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi), çev. A. U. Elöve, İstanbul: Maarif Vekaleti.
- Dilâçar, A. (1978) Görevsel Dilbilgisi, in M. Canpolat – S. Tezcan – M. Ş. Onaran (haz.) *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara: TDK, 45-47.
- Ergin, M. (1980) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi.
- Gabain, A. von (1988) *Eski Türkçenin Grameri*, çev. M. Akalın, Ankara: TDK.
- Gencan, T. N. (1971) *Dilbilgisi*, İstanbul: TDK.
- Göknel, Y. (1974) *Modern Türkçe Dilbilgisi*, İzmir: Esen.
- Haceminioğlu, N. (1974) *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB.
- Karahan, L. (1991) *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.
- Karaörs, M. M. (1993) *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*, Kayseri: EÜ.
- Kononov, A. N. (1956) *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* (Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri), çev. S. Paylı, Moskova – Leningrad. [Yayımlanmamış manuskript]
- Kononov, A. N. (1960) Türkçede Birleşik Cümle Problemi, *Bilimsel Bildiriler 1957*, Ankara, 175-179.
- Korkmaz, Z. (1968) Türkiye Türkçesinin 'ki' Bağlama ve Şüphe Edatları Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı, in U. İğdemir (haz.) *Necati Lugal Armağanı*, Ankara: TTK, 389-395.
- Korkmaz, Z. (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Kutluk, İ. (1983) İlgeç, in D. Aksan (haz.) *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK, 132-144.
- Mansuroğlu, M. (1988) Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları, *TDAY Belleten 1955*, 59-71.
- Öküzücü (Atabey), İ. (1989) *Türkçe'de Cümle Bağlayıcıları*, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara. [Basılmadı]
- Öküzücü (Atabey), İ. (1996) Türkçe'de Cümle Bağlayıcıları, in Ö. Çobanoğlu – M. Özarslan (haz.) *Folkloristik Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara: Feryal Matbaacılık, 247-265.
- Tuğrul, M. (1972) Tümleç Tartışması, *Dilbilgisi Sorunları 2*, 201-205.
- Tulum, M. (1977) *Ki'li Birleşik Cümleler*, İÜ Edebiyat Fak., Doçentlik Tezi, İstanbul. [Basılmadı]
- Zülfikar, H. (1981) *Yüksek Öğretimde Türkçe Yazım ve Anlatım*, Ankara: Gül.

Tonyukuk Yazıtı'ndaki problemlı bir cümle üzerine

Erhan Aydın

Erciyes Üniversitesi, Kayseri

I. Giriş

T 1 G 1 (8)'de geçen □ işaretinin ses değeri üzerinde uzun süre tartışılmış ve bu işaretin hangi ses ya da sesleri karşıladığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Hangi ses ya da sesleri karşıladığı kesin olarak saptanamadığı için, işaretin bulunduğu cümle de uzun zaman tartışılmıştır. Bu çalışmada, □ işaretine verilen ses değerleri ve işaretin geçtiği cümlelerin okunuşu ve anlamlandırılma denemeleriyle daha önce ortaya konulan görüşler kronolojik olarak sıralandıktan sonra hem sözü edilen işarete yeni bir ses değeri verilecek hem de cümle yeniden okunup anlamlandırılacaktır. Kendi görüşlerimizin dile getirildiği bölüm: (1) □ işaretine *lb çift ünsüz ses değerinin verilmesi, (2) uçuk kelimesinin incelenmesi, (3) elbeg kelimesinin incelenmesi olmak üzere üç ayrılacaktır.

II. Önceki okuyuş ve anlamlandırmalar

Radloff: *yagımız (?) tägirä uçuk täg ärti, biz bäg ärtimiz 'gegen den Angriff unserer Feinde war es hart wie Sehnen (?), wir aber waren die Bege' (1899: 5); Sözlük'te: *uçuk 'die Sehne (?)' (1899: 92); bäg 'der Beg' (1899: 102).*

Thomsen: Thomsen 1916 yılında yayımlanan *Turcica* adlı eserinde *andäg* kelimesini açıklarken T 1 G 1'de geçen □ işaretlerini *andäg* olarak okumuş, Radloff'un *bäg* okuyuşunu ve 'wir aber waren die Bege' şeklindeki anlamlandırmasını eleştirdikten sonra kendisi de 'so waren die Bege' şeklinde anlamlandırmıştır (2002: 411, not 2). Thomsen, Tonyukuk metnini bütünüyle yayımlamamış ancak 1924 yılında yayımlanan çalışmasında da bu bölümün ikinci kısmı, yani □ işaretleri ile ilgili okuma ve anlamlandırma denemesini devam ettirmiş ve kelimeyi *andäg* olarak okumuş, 'so war unsere Lage' olarak anlamlandırmıştır (1924: 163).

Orkun: *yagımız teğre uç^uk t^g 'rti; biz s^g 'rtimiz* 'Düşmanımız etrafta kuş gibi idi. Biz müteyakkız (?) idik' (1936: 102). Sözlük'te: *uçuk* 'kuş, avcu kuşu' (1941: 122); *sâg* 'uyanık, zeyrek, müteyakkız' (1941: 97). Orkun, Notlar'da (not 4) Thomsen'in *andeg* şeklindeki okuyuşunu eleştirerek burada bulunan işaretin *nt* olamayacağını, *nt* çift ünsüzünün başka bir işaretle gösterildiğini vurguladıktan sonra KT D 12 ve BK D 11'de geçen *kañım kagan süsi böri tåg ärmış yagısı koñ tåg ärmış* cümlesi ile paralellik kurmaya çalışmıştır. Ardından Malov'un *şeg* okuyuşunu ve 'aptal' şeklindeki anlamlandırmasını eleştirmiştir. Sonuç olarak kendisi de Kâşgarî'de geçen *sak er* kelime ikilisinden hareket ederek problemlili kelimeyi *sëğ* okumuş ve 'müteyakkız (?)' olarak anlamlandırmıştır (1936: 122-123).

Gabain: *şük* < Soğd. (*şwk, şwq*) 'sakin' (1988: §296) ve *yagımız tågrä uçuk tåg ärti* 'düşmanımız etrafta uçar gibi idi' (1988: §286).

Elöve: Ali Ulvi Elöve, Türkiye Türkçesine çevirdiği J. Deny'nin *Türk Dili Grameri* adlı eserinin sonuna eklediği notlarda problemlili olan \square işaretlerini *şüg* okumuş ve 'sessiz' olarak anlamlandırmıştır (Deny 1941: 902).

Malov: *yagımız tågirä uçuk tåg ärti, biz şåg ärtimiz* (1951: 61), 'vragi naşi-bili krugom, kak hişne ptitsı, mı bili (dlyanih) padal'yu' (1951: 65).

Tuna: *yagımız teğre uçuk teg erti biz aşak [teg] ertimiz* 'çevre düşmanımız dağ doruğu gibi idi, biz dağ dibi gibi idik' (1957: 78). Tuna, problemlili cümleye ait açıklamalarında Thomsen ve Malov'un okuma ve anlamlandırma önerilerine vurgu yaptıktan sonra Orkun ve Elöve'nin okuma ve özellikle anlamlandırma denemelerini eleştirmiştir. Tuna, burada üzerinde durduğumuz işareti Hemçik-Çırgakı yazıtında geçen ve \square işaretine benzer işaret ile eş tutmuş ve sözü edilen işaretin *aş* olarak okunması gerektiğini savunmuştur. \square işaretinin ardından gelen ve genellikle *g²* olarak okunan sesin de *k¹* okunması gerektiğini belirtmiş ve kelimeyi *aşak* olarak okumuş; 'dağ dibi' olarak anlamlandırmıştır. Cümlede geçen *uçuk* kelimesi için de 'dağın zirvesi, sivri tepesi' anlamını vermiştir (1957: 77-78).

Elöve: Ali Ulvi Elöve Osman Nedim Tuna'nın kendi görüşlerini eleştirmesine cevap olarak kaleme aldığı yazısının başında kök hecede yuvarlak ünlünün gösterilip gösterilmediği sorununu tartıştıktan sonra problemlili kelimeyi *şüg* okumakta ısrar etmiştir. Elöve, problemlili cümleyi şu şekilde okuyup anlamlandırmıştır: *y^gm'z t^grä uçuk t^g 'rti biz ş^g 'rtim'z* 'düşmanımız (çepe)çevre cin gibi idi biz (hareketsiz) sessiz idik' (1958: 85). Elöve, *uçuk* için 'cin, peri' anlamını vermiş ve bu önerisini de *Derleme Sözlüğü* ile ve *Tanuklarıyla Tarama Sözlüğü*'ne dayandırmıştır. *şüg* için ise 'sessiz' anlamını vermiştir (1958: 85).

Aalto: $y^g m'z t^g r^a$ uçuk $t^g r^a$ erti biz $säg r^a$ ertimiz 'Unser Fett zu berühren – es war wie Sehnen. Wir waren (wie) ein Aas' (1958: 32–33).

Giraud: *yagımız tägrä uçuç tög ärti biz aňtäg ärtimiz* (1961: 54). Sözlük'te: *uç- 'voler, senvoler', uç-uk 'envolé'* (1961: 155); *aň 'oiseau de proie, gerfaut'* (1961: 138). Notlar'da: Giraud cümleyi KT D 12 ve BK D 11'de geçen *kagan süsi böri-täg ärmış, yagısı koň-täg ärmış* cümlesi ile bu cümleyi anlam bakımından karşılaştırmış ve Kâşgarî'de geçen *aň* 'yağı ile ilaç yapılan bir kuş adı. Bunun yağı avuç içine sürülürse yağ avucun arka tarafına da geçermiş' (1, 40) ile de karşılaştırmıştır (1961: 78).

Stebleva: *yagımız tägirä uçuç tög ärti biz säg ärtimiz* (1965: 86) 'vragi naşı krugom bili, kak hitsnie ptitsi mı bili padal'yu' (1965: 125).

Tekin: *yagımız tägrä uçuç tög ärti, biz aşig (?) ärtimiz* (1968: 249) 'Our enemies were like peaks (?) around us, and we were like a mountain pass (?)' (1968: 284). Sözlük'te: *uçuç 'summit, peak (?)'* (1968: 389); *aşig (?) 'mountain pass (?)'* (1968: 304).

Nadelyaev: *uçuç 'hişnaya ptitsa (?)': yagımız tegirä uçuç teg erti* 'vragi naşı krugom bili hişnie ptitsi' (DTS 604a).

Ergin: *yagımız tegre oçuk teg erti, biz isig ertimiz* (1988: 92), 'Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik' (1988: 53). Sözlük'te: *oçuk 'ocak'* (1988: 124); *isig 'ısı, sıcaklık, hararet, ateş'* (1988: 115).

Aydarov: *yagımız tegire uçuk teg erti biz şeg ertimiz* 'vragi naşı krugom bili kak hişnie ptitsi, mı bili padal'yu' (1971: 325).

Clauson: Clauson *uçuk* maddesini açıklarken kelimenin *oçok* olamayacağını vurgulamıştır. CC'de geçen *uçux 'chaff'* şekline de değinen Clauson, anlamları farklı olan ve hepsi de *uçuk* şeklinde yazılan kelimeleri incelemiştir. Sonuç olarak Clauson da *uçuk* kelimesine 'kuş' anlamını vermiş, problemlili cümlelerin ilk kısmını şu şekilde okuyup anlamlandırmıştır: *yagımız tegre uçuk teg erti* 'our enemies were all round us like a flock of birds' (ED 23a).

Erdal: *yagımız tägrä uçuk tög ärti* 'our enemies around [us] were as if flown away'. Erdal'a göre bu pasajın yorumu tatmin edici değildir. Ona göre *uçuk* kelimesi *uç-* 'to fly' fiilinden yapılmış olup spontane (kendiliğinden) bir kelimedir (1991: 252).

Recebov – Memmedov: *yagımız tägirä uçuk tög erti, biz säg ertimiz* (1993: 118), 'yagımız etrafta yırtıcı guş tek idi, biz sayıg idik' (1993: 122). Sözlük'te: *uçuk 'guş, ov guşu'* (1993: 381); *säg (säg) 'leş (?)', yem'* (1993: 383).

Tekin: $y(a)g(i)m(i)z t(ä)grä oçuk t(ä)g (ä)rti$ biz $aş <t>(ä)g (ä)rt(i)m(i)z$ 'Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik' (1994: 5). Sözlük'te: *oçuk 'ocak'* (1994: 63); *aş 'aş, yemek, yiyecek'* (1994: 54). Açıklamalar bölümünde, önceki okuyuş ve anlamlandırmaları eleştiren Tekin, cümle-

de geçen ve genellikle ξ veya η okunan işaret, Yenisey yazıtlarının bazısında da geçtiği ifade edilen işaret ile eş tutmuş ve bu işaret *aş* olarak okumuştur. Ayrıca yazıcının *t* harfini yazmayı unuttuğunu da öne sürmüştür (1994: 31).

Berta: Berta da kendinden önceki okuma ve anlamlandırma denemelerini verdikten sonra problemleri cümlelerin ilk kısmı (*yağımız tägrä uçuk täg ärti*) üzerinde durmuştur. Berta, hem *uç-* 'fliegen' anlamı üzerinde durmuş ve kelimeyi *uç-* *-ok şeklinde vermiş hem de CC'de geçen *uçuk* 'Sprenu' kelimesine dikkat çekmiştir. Ancak Berta'ya göre *uçuk* kelimesinin anlamı 'Sprenu' değil, aksine 'sayısız' anlamı veren bir kelime olmalıdır. Bu sebeple CC'de geçen *uçuk* 'Sprenu' anlamının metne uygun düşmediğini belirtmiş, cümleyi şu şekilde anlamlandırmıştır: 'unsere Feinde waren ringsum genau wie [unsere] Grenze(n)'. Burada *uç* 'Grenze' + (O)k (kuvvetlendirme edatı) şeklinde düşünülmüştür (1995: 315-316).

Tekin: *y(a)g(i)m(i)z tägrä oçoq t(ä)g (ä)rti* 'our enemies were like a hearth around (us)', *biz aş <t>(ä)g (ä)rt(i)m(i)z* 'we were like food (in a cooking pot)' (1995a: 213).

Tekin: *yağımız tegre oçuk tegerti; biz aş <t>eg ertimiz* 'Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik' (1995b: 84, 85). Sözlük'te: *aş* 'aş, yemek, yiyecek' (1995b: 98); *oçuk* 'ocak' (1995b: 107).

Rybatzki: *yağımız tägrä uçuk täg ärti biz an täg ärtimiz* (1997: 46), 'Unsere Feinde um uns herum waren wie eine Schar gewöhnlicher Vögel, wir waren wie Raubvögel (?)' (1997: 87). Rybatzki bu çalışmasında Tonyukuk Yazıtı'nı üç bölümde değerlendirmiştir. Bunlar: Transliterasyon, transkripsiyon ve çeviridir. Yazar her üç bölümde de T 1 G 1'deki hem *oçuk/uçuk* hem de *aş ~ an* şekilleri üzerinde durmuştur. Yazımın sonunda değineceğimiz gibi Yenisey yazıtlarının birkaçında geçen işaret ile benzerliğinin söz konusu olmadığını belirtmiştir. Özellikle □ işaretinin *s*² ve *ş*²'yi karşılayamayacağı üzerinde duran Rybatzki'ye göre Tonyukuk yazıtında *s*² ve *ş*² ayrı işaretlerle gösterilmiştir (1997: 30, not 9). Çeviri bölümünde de her iki kelime (*uçuk* ve *an*) değerlendirilmiştir. Rybatzki burada *uçuk* < *uç-* 'fliegen' + *-uk* 'deverbale Substantive' şeklinde açıklama yapmıştır. Rybatzki de diğerleri gibi KT D 12 ve BK D 11'de geçen *kañım kagan süsi böri täg ärmış yağısı koñ täg ärmış* cümlesi ile ilişkilendirmiştir. *an* kelimesi için de Kâşgarî'deki *an* kelimesinden hareketle '*mytischer Vogel, Phönix; wilder Vogel, Raubvogel' anlamını vermiş ve Man. *anggakū* < *angga* + *akū* 'schafartiges weisses Fabeltier ohne Maul' ile ilişkilendirmiştir (1997: 89, not 238).

Taube: J. Taube'ye göre metin şu şekilde okunmalı ve anlaşılmalıdır: *yağımız tägrä uçuk täg ärti biz an täg ärtimiz* 'unser Feind ringsum war wie Geflügel. Wir waren wie Jagdwild' (2002: 336). Taube, açıklamalarında da problemleri

ikinci cümlede geçen işaret için 'ya aş[tl]äg ya da aň[tl]äg okunabilir' demektedir (2002: 351). Taube, Rybatzki'den farklı olarak *t* sesinin unutulduğu fikrini savunmayıp kare şeklindeki işareti direkt olarak *ñt* çift ünsüzü olarak okumaktadır.

Karcavbay: Sartkoja Karcavbay'a göre cümle şu şekilde okunmalı ve anlamlandırılmalıdır: *yagımız tegire uçuk teg erti, biz şeg ertimiz* (2003: 216), 'javımız aynala jırtkış kustay edi. Biz [ortadağı] jemtik ispetti edik' (2003: 221). Böylelikle Karcavbay *uçuk* kelimesine 'jırtkış kus: yırtıcı kuş'; *şeg* kelimesine de 'jemtik: yırtıcı kuş yiyeceği, leş' anlamlarını vermiştir.

Berta: Berta da 2004 yılında Macarca olarak yayımladığı ve eski Türk yazıtlarının bazılarını işlediği eserinde bu cümleyi şu şekilde okuyup anlamlandırmaktadır: *yagımız tägrä uçuk täg ärti biz ?g ärtimiz* (2004: 48) 'A bodun jöllakott (tkp. torka tele) volt. Ellenségünk körben nagyszámban (tkp. mint a pelyva) volt. Mi ? voltunk' (2004: 77). Türkçesi: 'Bodun boğazı tok idi. Düşman etrafta saman çöpü gibi (çok sayıda) idi. Biz ? idik'. Berta, problemlili kelimeyi *uçuk* şeklinde okuduktan sonra 'saman çöpü' olarak anlamlandırmakta, ikinci kelimeyi ise soru işareti ile karşılamaktadır.

III. Bizim okuma ve anlamlandırma denememiz

Bu cümleyi iyi anlayabilmek için paragrafı olduğu gibi aşağıya alıyorum (metin, Tekin 1994'e göre):

keyik yiyü tabışgan yeyü olurur ertimiz bodun boguzi tok erti yagımız tegre oçuk teg erti biz aş <t>eg ertimiz ança olurur erkli oguzduntan küreg kelti.

Hem bu satırda hem de bir önceki satırda, yani T 1 B 7'de Tonyukuk, durumlarının iyi olduğundan bahsetmektedir. Av hayvanları yiyerek yaşadıklarından ve milletin karnının (boğazının) tok olduğundan söz ettikten sonra etraftaki düşmanlardan ve etraftaki düşmanların kendileri için tehlike oluşturmasından söz etmesi bizce cümlelerin akışına uygun düşmemektedir. Halbuki *bodun boguzi tok erti* 'milletin karnı (boğazı) toktu' cümlesinden sonra halkın refahının iyi düzeyde olduğundan ve düşmanlarının sefalet içinde olduklarından söz eden bir cümle ile devam etmesi metnin akışına daha uygun düşer. Kanaatimizce önceki okuyuşlarda hep etraftaki düşmanların tehlikesinden bahsedilmesinin en önemli sebebi KT D 12 ve BK D 11'de geçen *kaşın kagan süsi böri täg ärmış yagısı koñ täg ärmış* 'babam kağanın ordusu kurt gibi imiş; düşmanı (ise) koyun gibi imiş' cümlesidir. Oysa burada yapılan karşılaştırmada düşmanların tehlikesi, milletin güç durumunda oluşları vs.den değil aksine bolluk, bereket ve refah düzeylerinden söz edilmektedir. Bize göre cümle şu şekilde okunmalı ve anlaşılmalıdır: *yagımız tegre *uçuk*

teg erti biz *elbeg ertimiz, 'düşmanlarımız etrafta tahul kabuğu, saman (mec. yoksul, sefalet içinde) gibi idi biz (ise) zengin (bolluk içinde) idik'. Her iki kelime de cümleye ve paragrafın bütününe uygun düşüyor olsa da □ işaretine *lb çift ünsüz ses değerini vermekte de ihtiyatlı davranmaktayız.

1. □ işareti: Tonyukuk ı-11 yazıtlarında bu işarete bir kez rastlanmaktadır. O da işlediğimiz cümlede geçmektedir. Bu işarete *nd, nt, n, s, ş* gibi değişik ses değerleri verilmiştir. Bunlardan *ş* ses değerinin verilip genellikle *aş* olarak okunmasının en önemli dayanağı Yenisey yazıtlarının birkaçında geçen (örn. E41) ve □ işaretine benzeyen *ş'* ses değeri verilen işaret ile ilişkilendirilmesidir. Oysa bu yazıtlardaki işaretin köşelerinde çıkıntılar bulunmakta olup □ işaretinden bu yönüyle ayrılmaktadır, (krş. Tekin 1999: 15). Hâlbuki Malov, Hemçik-Çırgaki (E41) Yazıtı'ndaki bu işareti tam bir kare şeklinde kaydetmişse de metnin fotoğraflarında bu işaretin köşeleri çıkıntılıdır (krş. Malov 1952: 73, 75). Dolayısıyla □ işareti ile birleştirmek en azından şeklen mümkün görünmemektedir. Üstelik yazıtlarda hem *ş* hem de *n* sesini gösteren ve sıklıkla kullanılan işaretler bulunmaktadır.

Aslında bizi, bir çift ünsüz aramaya iten en önemli sebep bugüne kadar verilen ses değerlerinin hiçbirinin yeterince tatmin edememesi olmuştur. Hem Tonyukuk Yazıtı güney yüzünün ilk satırından itibaren bolluk, zenginlik ve refah içinde bir yaşantıdan söz edilmektedir. Ardından gelen cümlelerin de bu bolluk ve zenginlik ifade eden cümleyi anlam bakımından tamamlayabilmesi bir zorunluluk olarak görülmektedir. Yukarıda da söylendiği gibi bizden önceki bilim adamları, hep etraftaki düşmanların varlığından hareketle mücadele izlenimi veren (vasif isimi) kelimeler aramış ve cümleyi de bu şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bizim bu işarete *lb çift ünsüz ses değerini vermiş olmamız yadırganabilir; ama yazıtlarda herhangi iki sesin bir araya gelerek çift ünsüz oluşturmasının başka örnekleri bulunmaktadır. Üstelik dört taşa da (Köl Tigin, Bilge Kagan, Tonyukuk ı ve 11) *l* ve *b* ünsüzlerinin yan yana gelerek bir kelime oluşturdukları örneği de bulunmamaktadır. Burada *l* ve *b* seslerinin yan yana gelmesine örnek olarak *İl-bilge* (KT D 11; BK D 10) gösterilebilirse de *il* ve *bilge* kelimeleri ayrı ayrı kelimelerdir. Aynı şekilde *İl-teriş* (KT D 11; BK D 10) kelime ikilisi de ayrı kelimeler olduğu için *lt* çift ünsüzünü karşılayan işaret (M) ile yazılmamış; *l* ve *t* ayrı ayrı işaretlerle yazılmıştır. Çift ünsüz arama zorunluluğu sonucunda □ işaretinin *lb çift ünsüzleri ile karşılanabileceğini düşünmekteyiz.

2. uçuk: Bu kelime genel olarak *oçuk/uçuk* şeklinde okunmuş ve 'ocak', özellikle *uç-* fiilinden *uç-uk* 'kuş, yırtıcı kuş' gibi anlamlar verilmiştir. Bizim düşüncemize göre *uçuk kelimesi CC'de de geçen 'saman çöpü, kabuğu, tahul kabuğu' anlamında olup mecazi olarak 'yoksul, fakir; zavallı; sefalet içinde'

gibi kullanılmıştır. Cümlede geçen ve benzetme ilgisi kuran *teg* edatı da savımızı destekler niteliktedir. *uçuk* 'saman çöpü, tahıl kabuğu' kelimesi şu metinlerde geçmiş ve şu sözlüklerde rastlanmıştır:

uçux [uçuh] 'spreu. towpp pros' (CC 164, 23 l); krş. CC'nin Türkiye Türkçesine çevirisinde *uçuh* 'samanlı buğday, tınaz' (Grønbech 1992: 204).

uçuh 'samanlı buğday, tınaz' (KTS 291).

Kar.Mal. *uçuk* 'kabuk, tahıl kabuğu'; *uçuk bürtük* 'içi boş tahıl tanesi'; *uçuklu buday* 'içi boş buğday tanesi' (Tavkul 2000: 416).

Clauson da CC'de geçen *uçux* kelimesini sözlüğüne almış ve 'chaff' anlamını vermiştir (ED 23a).

3. elbeg: İkinci sorunlu kelimeyi de herhangi bir eksik veya yanlış yazım olduğunu düşünmeden **elbeg* olarak okuyor ve 'zengin, varlıklı, bolluk içinde' anlamını veriyoruz. Aslen Moğolca olan **elbeg* kelimesi ile ilgili karşılaştırma malzemeleri de aşağıda sıralanmıştır:

elbek, elpek 'reichlich', *elbek menğü toj* 'das reichliche, ewige Mahl' (CC 150, 4); *elbeklik* 'Überfluss, abundancia' (CC 140, 5); krş. CC'nin Türkiye Türkçesine çevirisinde *elbek* 'bol, geniş, zengin', *elbek menğü toy* 'zengin, ebedi ziyafet', *elbeklik* 'fazlalık (bolluk)' (Grønbech 1992: 61). Grønbech, *elbek, elpek* kelimesinin Moğolca olduğunu kaydetmiştir.

elbek 'bol, geniş, zengin' (KTS 71); *elpek* 'bol, geniş, zengin' (KTS 72).

Tuv. *elbek* 'bol, bereketli, mebzul', krş. *elbekşiir* 'bollaşmak, bereketlenmek', *elbekşil* 'bolluk, bereket' (Arıkoğlu – Kuular 2003: 40).

Alt. *elbek* 'yeterli, bol; düz, geniş', *elbek bargan mal emtir* 'çok mal gitmiş meğer'; Altaycada *elbek* isminden fiil de yapılmıştır: *elbekte-* 'yeterli ve bol yapmak', *elbektet-* 'yeterli ve bol yaptırmak' (Gürsoy-Naskali – Duranlı 1999: 81).

Tel. *elbek* 'geniş, enli' (Ryumina-Sırkaşeva – Kuçığaşeva 2000: 35).

Yak. *älbä-* 'razmnojat'sya'; Kom. *älbäk*, Oyr. Soy. *elbek* 'dostatok, obil'ny', Hak. *ilbek* 'obilie, širokey, velikiy', Yak. *älbä-χ* 'mnogiy' ← Mo. *elbe* 'viel, reichlich sein', *elbe-g* 'reichlich, überfluss' (EW 40a); **älägädä* Hak. *ilēde* 'mного', Tel. Sag. Koyb. *ilädä* 'genügend'; Tar. Küer. *äläk* 'viel, sehr viel'; Soy. *elēn* 'dovol'no' (EW 39b).

Bu kelimenin Moğolca olduğunda kuşku yoktur:

elwæg 'reichlich; überfluss. [*elbe-g*, Yak. *älbä-*, Man. *elbe-*, vgl. *el deb, elege de*] *elwægdjixä* 'in grossen mengen vorhanden sein; reichlich sein'; *elwædjil* 'überfluss, reichtum'; *elw'gä* 'viel, reichlich vorhanden sein; genug haben (des guten)' (Ramstedt 1976: 120); *delw'g* 'breit, gross' (Ramstedt 1976: 86b).

elbeg 'bolluk; bol, bereketli, zengin; geniş veya bol (giysi vb.)'; *elbegken* 'bol ve verimli, bol veya verimli şey'; *elbegsi-* 'bol veya bereketli olmak, verimli olmak'; *elbegsil* 'bolluk, çokluk, bereket, verimlilik'; *elbegsire-* 'bol ve verimli olmak, bereketli olmak, bollaşmak'; *elbegtey* 'bol, bereketli, verimli'; *elbegci-*

'bollaşmak, bereketlenmek, bol ve verimli olmak, bereketli olmak, bollaşmak', *elbegcigül*- 'verimli ve bereketli hâle getirmek, bollaştırmak, bol olmasına yardım etmek'; *elbegcil* 'bol olma süreci veya bol olma durumu' (Lessing 2003: 487-488).

iv. Sonuç

Tonyukuk Yazıtı'nın 1. taş güney yüzünün 1. satırında geçen cümleyi aşağıdaki şekilde okuyup anlamlandırıyoruz:

*yagımız tegre *uçuk teg erti biz *elbeg ertimiz* 'düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi; biz zengin (bolluk içinde) idik'

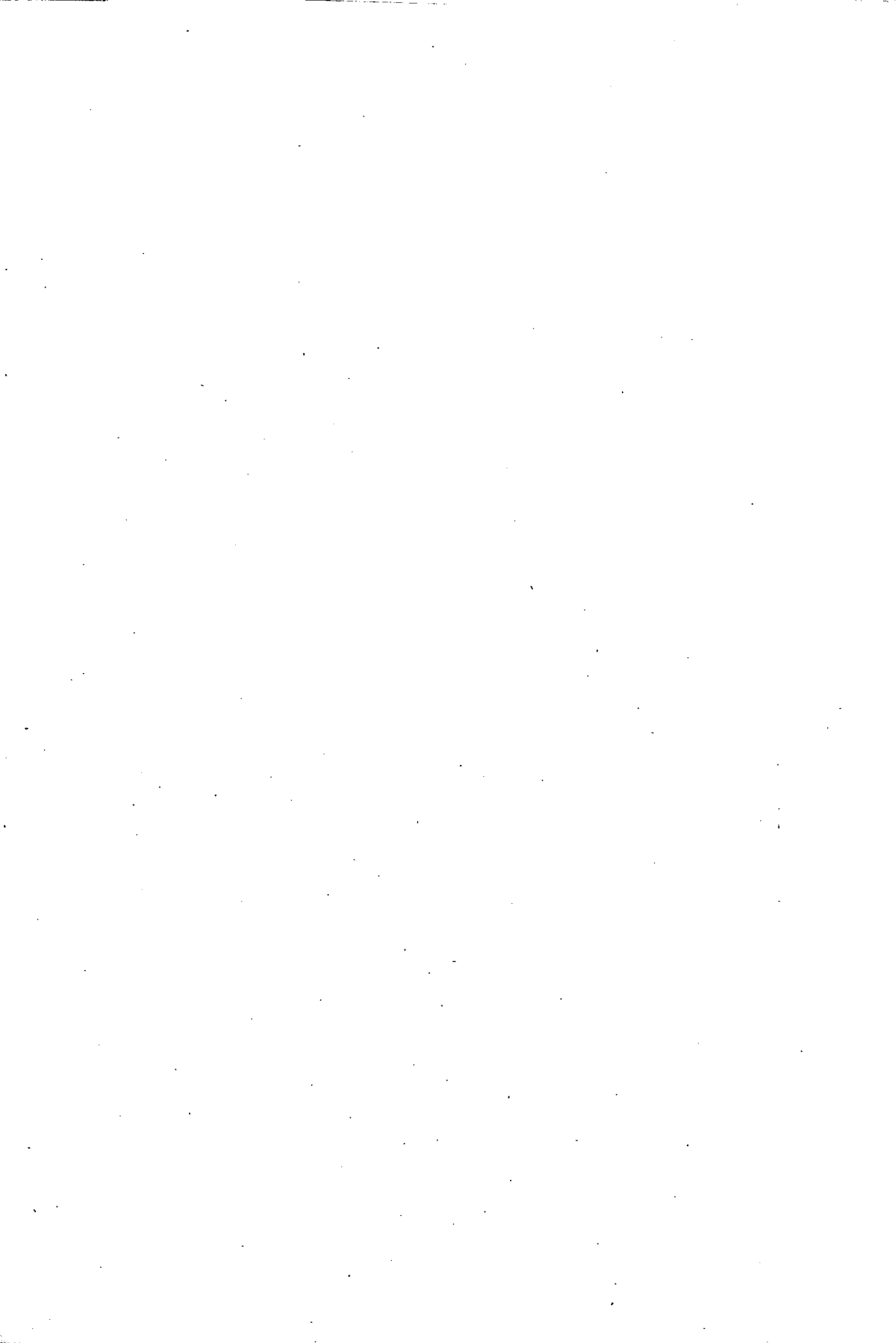
Kısaltmalar

CC	bk. Grønbech 1942	EW	bk. Räsänen 1969
DTS	bk. Nadelyaev 1969	KTS	bk. Toparlı 2003
ED	bk. Clauson 1972		

Kaynakça

- Aalto, P. – Ramstedt, G. J. – Granö, J. G. (1958) Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei, *JSFOu* 60/7, 3-91.
- Ankoğlu, E. – Kuular, K. (2003) *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Aydarov, G. (1971) *Yazık Orhonskix Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'memosti VIII veka*, Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
- Berta, Á. (1995) Neue Lesung- und Deutungsvorschläge für die Inschrift Toñuquq, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48/3, 313-320.
- Berta, Á. (2004) *Szavaimat jól halljátok...*, *A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikái kiadása*, Szeged: JATEPress.
- Clauson, Sir G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Deny, J. (1941) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Türkçesi)*, çev. A. U. Elöve, İstanbul: Maarif Vekâleti Matbaası.
- Elöve, A. U. (1958) Bir Yazı Meselesi Üzerine, *TDAY Belleteni* 1958, 69-85.
- Erdal, M. (1991) *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon 1*, *Turcologica* 7, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ergin, M. (1988) *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi.
- Gabain, A. von (1988) *Eski Türkçenin Grameri*, çev. M. Akalın, Ankara: TDK.
- Giraud, R. (1961) *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Grønbech, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Munksgaard.

- Grønbech, K. (1992) *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. K. Aytaç, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gürsoy-Naskali, E. – Duranlı, M. (1999) *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK.
- Karcavbay, S. (2003) *Orxon Muraları*, Astana.
- Lessing, F. D. (2003) *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, Ankara: TDK.
- Malov, S. Ye. (1951) *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, Moskva – Leningrad: Nauka.
- Malov, S. Ye. (1952) *Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva – Leningrad: Nauka.
- Nadelyaev, V. M et al. (1969) *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad: Nauka.
- Orkun, H. N. (1936) *Eski Türk Yazıtları 1*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Orkun, H. N. (1941) *Eski Türk Yazıtları 4*, İstanbul: Alâeddin Kiral Basımevi.
- Radloff, V. (1899) *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, die Inschrift des Tonjukuk*, Zweite Folge, St-Petersburg.
- Ramstedt, G. J. (1976) *Kalmückisches Wörterbuch*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae 3, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Recebov, E. – Memmedov, Y. (1993) *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı.
- Räsänen, M. (1969) *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rybatzki, V. (1997) *Die Toñukuk-Inschrift*, Studia Uralo-Altaica 40, Szeged: JATE.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. – Kuçığaşeva, N. A. (2000) *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, çev. Ş. H. Akalın – C. Turgunbayev, Ankara: TDK.
- Stebleva, I. V. (1965) *Poeziya tyurkov vi-viii vekov*, Moskva: Nauka.
- Taube, J. (2002) Eine runentürkische Inschrift (Tonyukuk, 01-16) im Lichte von Jean Gebbers Geschichte der Bewusstwerdung (Mit einem Nachtrag zu Tonyukuk 17-32), in M. Ölmez – S.-Ch. Raschmann (Hsrg.) *Splitter aus der Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, İstanbul – Berlin, 333–365.
- Tavkul, U. (2000) *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 5, Ankara: Simurg.
- Tekin, T. (1995a) Some Remarks on the Tunyukuk Inscription, in M. Erdal – S. Tezcan (Hsrg.) *Beläk Bitig, Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, Turcologica 23, Wiesbaden: Harrassowitz, 209–222.
- Tekin, T. (1995b) *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg.
- Tekin, T. (1999) *Hemçik-Çırgakı Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları 9, 5–15.
- Thomsen, V. (1924) *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei*, ZDMG 78, 121–173.
- Thomsen, V. (2002) *Turcica*, çev. V. Köken, in *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Ankara: TDK, 315–428.
- Toparlı, R. – Vural, H. – Karaatlı, R. (2003) *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Tuna, O. N. (1957) *Bazı İmlâ Geleneği, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtları'nda Birkaç Açıklama*, TDAY Belleten 1957, 11–81.

İran'da "diller çatışması" ve Azeri Türkçesinin konumuna toplumdilbilimsel bir bakış*

Sonel Bosnalı
Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul

1. Giriş

Toplum dilbilimin öncelikli araştırma alanlarından biri olan iki dillilik veya çok dillilik incelemelerinde en sık kullanılan kavram şüphesiz *diller ilişkisi* kavramıdır. Bu alandaki araştırmaların önemli bir bölümü, ilişki durumunda bulunan dillerin konumlarının dengesiz olduğu ortam ve koşullarda, söz konusu dillerin uğradığı yapısal ve işlevsel sonuçları incelemektedir (Boyer 1996: 18). Toplumsal, ekonomik ve diğer dil dışı etkenler nedeniyle, ama çoğu zaman yönetimin bilinçli dil politikalarının sonucu olarak, herhangi bir ulusal alanda ilişki içinde bulunan iki veya daha çok dil, konumları ve işlevleri bakımından sınıflandırılırlar. Devletin "resmi dil" olarak kendisine bir konum ve bunun uzantısı olan işlevleri yüklediği dil, hem yönetimin politik desteği hem de toplum içindeki saygınlığı nedeniyle, "egemen dil" veya "üst dil" olarak o ülkenin dil pazarına hükmeder. Aynı ulusal sınırlar içindeki bu dil pazarında, yönetimin politik desteğinden ve hatta, çoğu zaman, belirli bir resmi konumdan bile yoksun olan ve "alt dil" veya "bastırılmış dil" kavramlarıyla adlandırılan dillerin, birlikte yaşadıkları üst dille rekabet yetenekleri oldukça sınırlıdır (Weinreich 1963: 45). Dolayısıyla, özellikle Amerika kıtası toplumdilbilimcilerine göre, ilişki içindeki bu iki ayrı ulamdaki diller, dil pazarını ve buradaki işlevlerini dengesiz bir biçimde bölüşürler. "İki değişkelilik" (Diglosi) kavramıyla betimlenen bu tür ortamlar çok uzun süreli bir durağanlık sergileyebilirler (Fishman 1971: 63).

Buna karşın, *Katalan*, *Bröton* ve *Alzas* alanlarıyla ilgilenenler başta olmak üzere, Avrupa toplumdilbilimcilerinin bazıları, yukarıda sözü edilen durum-

* *Dilbilim Araştırmaları* (2004) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., 111-122.

ların betimlenmesinde *diller ilişkisi* yerine *diller çatışması* kavramını öneriyorlar. Bu görüşe göre, iki veya daha çok dilin dengesiz ortam ve koşullarda ilişki durumunda bulunması, kaçınılmaz olarak bir dil çatışmasını beraberinde getirir. Başka bir deyişle, konumları eşit olmayan diller arasındaki ilişki kaçınılmaz olarak çatışmacıdır. Böyle olunca da, çok dilli ortamlarda dilin toplumsal yapılaşması durağan değil değişkendir. Yani, konumdaki dengesizlik egemenlik çatışmasını, çatışma da dilin toplumsal yapısında değişimi getirir. Değişim, alt dilin uğrayacağı birbirine zıt iki ayrı sonuca doğru ilerleyen iki ayrı süreci içerir: bu dil ya üst dilin egemenliğinden kurtulma (üst dile kapırdığı işlevleri geri kazanma, ona yapısal bağımlılıktan kurtulma) yönünde ilerleyen bir süreci yaşar, ya da süresi içinde bulunduğu koşulların özelliklerine göre değişen, yok olma yönündeki işlevsel ve yapısal daralma sürecine girer (Kremnitz 1981: 65-67).

Böyle bir ortamda alt dillerin üst dille ilişkileri sonucu ortaya çıkan daralma sürecini, hem yapıları hem de işlevleri bakımından gözlemelemlenebilir. Bir yandan, üst dilin etkisinde bulunan alt dil, ondan önemli oranda aktardığı ses, sözcük ve hatta sözdizimi alanlarındaki ödünçlemeler sonucu, dil yapısı bakımından gitgide ona benzeyerek kendi yapısal özelliklerini kaybetme sürecine girer. Diğer yandan, dil pazarının üst dilin sahip olduğu politik destek, saygınlık, toplumsal, ekonomik ve kültürel getirileri nedeniyle bu egemen dilin eline geçmesi sonucu, alt dillerin işlevlerinin her geçen gün biraz daha daralması süreci gözlemlenebilir (Poplack 1990: 25-31).

Sayıları otuz beşi aşkın ve değişik dil ailelerinden gelen dillerin bir arada yaşadığı İran'ın çok dilli yapısı, bazı budunsal, tarihsel, toplumsal ve politik özellikleri nedeniyle, diğer alanlara göre bazı farklılıklar sunar (Rüdiger 1989: 3). Bu çok dilli ortamda, nüfus olarak belli bir ağırlığa, politik tarihi bakımından ilginç bir konuma sahip olan Azeri Türklerinin dillerinin toplumsal durumu, ilginç bir konudur. Bu yazıda, İran'da ilişki halinde bulunan Azeri Türkçesinin konumu ve toplumsal konusu ele alınacaktır.

2. Çokdilli ortamda Azeri Türkçesinin sayısal ve işlevsel daralması

Yakın geçmişte, boy geleneğine bağlı toplumsal yapıları, merkezi yönetimin kendilerine tanıdığı güçlü bir özerklik çerçevesinde yaşamlarını sürdüren ve göçebe yaşam biçimlerini son dönemlere kadar sürdüren Türkler, 20. yüzyılın başlarından itibaren başlatılan yenileşme politikalarıyla bu geleneksel toplum yapılarından uzaklaştırılmışlardır. Dolayısıyla, bu toplumun önemli bir çoğunluğu artık kentlerde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun %29'unu oluşturan İran Türkleri'nin ezici çoğunluğunu, Doğusunda Tahran, Kuzeyinde

Azerbaycan Cumhuriyeti, Batısında Türkiye ve Güneyinde Kordestan eyaleti bulunan geniş bir coğrafyada oturmakta olan ve "Azeri" terimiyle de adlandırılan Türkler oluşturur. Nüfusun %43'ünü oluşturan ve dolayısıyla diğer azınlıkların toplamı karşısında çoğunluğa erişemeyen Farslar gibi, Azeri Türklerinin de hemen hemen hepsi şii mezhebine aittirler. Türk toplumunun diğer bir özelliği de, tarih boyunca İran'ın politik egemen sınıfını oluşturmaları ve ülke yönetimine çok önemli seviyelerde katkıda bulunmuş olmalarıdır. Dolayısıyla, bu toplumu bir "azınlık" olarak betimlemek oldukça zor gözüküyor (Bosnalı 2001: 676-678).

İran halkını oluşturan toplulukların dillerine anayasal bir konum tanıyan İran İslam Cumhuriyeti'nin bu dillere karşı daha yumuşak bir politika izlemesi, söz konusu çok dillilik ortamının "çatışmacı" özelliğini ortadan kaldırmıyor gibi gözüküyor. Bu çatışmada *egemen dil* olan Farsçanın baskısı altında, *alt dil* veya *bastırılmış dil* görünümündeki Azeri Türkçesinin daralması kaçınılmaz görünmektedir.

Oysa Türkler, İran topraklarına geldikten sonra, bu ülkeyi yönetenler olarak yüksek bir politik konuma sahip olmalarına karşın bu topraklarda yaygın olan toplumsal ve dilsel davranışları özümsemişler, dolayısıyla, saygınlık sahibi Farsçayla rekabet edebilecek, ölçünlü bir dil düzgüsünü oluşturamamışlardır. Son yüzyıllarda ortaya çıkan ulusçuluk akımları ise, başka coğrafyalardaki bazı azınlıkların konumlarını iyileştirmiş, ama, ne kadar çelişkili gözükse de, İran Türkleri'nin aleyhine gelişmiştir. Bunun en önemli nedeni, İran ulus-devlet tasarısında Fars unsurunun temel alınmış olmasıdır. Dolayısıyla, bu toplumun politik konumuyla birlikte dillerinin toplumsal konumunda da bir gerileme süreci ortaya çıkmış (De Planhol 1988: 124), 20. yüzyılın birinci yarısının sonlarına doğru dillerinin konumunu iyileştirmeye yönelik bazı girişimler de sonuçsuz kalmıştır (Houmayounpour 1967: 55-66).

Otuz beşi aşkın sayıda dilin ilişki içinde bulunduğu İran'ın çok dilli yapısının eşitçi bir dil politikasıyla yapılandırılması ve yönetimi güç olduğundan, İran devletinin uyguladığı dil politikası, resmi devlet dili olan Farsçayı ayrıcalıklı bir konuma yerleştirerek, ona toplum içinde bir saygınlık kazandırır ve yerel dilleri konuşan topluluklar arasındaki çekiciliğini artırır (Hourcade 2000: 431). Ayrıca, bu temel politikaya bağlı olarak ortaya çıkan bazı dil dışı unsurlar da Azeri Türkçesinin *daralma* sürecini doğrudan etkiler. Kırsal kesimin kentlere aşırı göç hareketi, çok hızlı kentleşme süreci, okur-yazar ve okullaştırma oranının bariz yükselişi gibi toplumsal ve kültürel değişimler, yerel dil topluluklarının geleneksel toplumsal ve kültürel yapılarının derinden değişmesine yol açmaktadır (Hourcade 1988: 172).

Bir yandan *diller ilişkisi* kuramı, diğer yandan da, İran'da diller ilişkisinin hem dil içi hem de dil dışı unsurları, bizde Azeri Türkçesinin toplumsal yapılaşmasının *diller çatışması* kavramıyla betimlenebileceği izlenimini uyandırıyor. Bu *dil çatışmasını* şu üç ayrı alanda gözlemlene olanağı vardır. Bir taraftan, resmî dili özümseyebilmek için ana diline yabancılaşma eğilimi söz konusu olabilir; ana diliyle olan bağlarını yadsıma anlamına gelen, o dili (artık) "ana dili" olarak görmeme tutumu, bu yabancılaşma davranışının imgesel bir göstergesi olacaktır. Diğer taraftan, anadilinin aktarılmasından kısmen veya tamamen vazgeçip, onun yerine daha çok ve daha istekli olarak Farsçayı aktarma tutumu söz konusu olabilir. Son olarak, saygınlık sahibi resmi dil yararına, kamu ve resmi alanlar başta olmak üzere, anadilini daha az kullanma eğilimi kendini gösterebilir.

Bu üç alanda gözlemleyebileceğimiz davranış ve tutumlar, İran'da Azeri Türkçesinin konumunun dengesiz olup olmadığı, dolayısıyla bu durumu "diller çatışması" betimlemesine girip girmediği konusunda ipuçları verebilir. Daha somut olarak söyleyecek olursak, bu dilin daralmasını iki ayrı süreçte gözlemlemek mümkün olabilir: bir yandan, bu dili konuşanların sayılarının azalması anlamına gelen sayısal daralma süreci, diğer yandan, kullanım alanlarının daralması anlamında işlevsel daralma süreci.

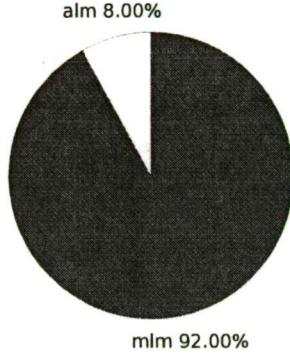
Bu konuyu incelemek için, 2001 yılında Tahran ve Salmâs'ın kentsel bölgelerinde yaşamakta olan on yaş üzerindeki topluluğu temel alarak oluşturduğumuz örnekleme bir anket gerçekleştirdik. 306 kişilik örneklerimizi, Tahran'dan 195 kişi, Salmâs'tan 111 kişinin katılımıyla oluşturduk. Bunun yanı sıra, araştırma evrenimiz içine alacağımız grubun kümelendirilmesinde göz önünde bulundurduğumuz kıstaslar şunlar oldu: Türk kökenli olmak (Azeri Türkçesini konuşamıyor olsa bile, annesi ve babası veya onlardan birinin Türk olması) veya Azeri Türkçesini konuşabilmek (anne ve baba Türk olmasa bile); bu iki kentte en az on yıldan beri yaşamakta olmak.

2.1. Anadil sürdürümü-anadil yitimi: Farsçanın "anadilleşmesi"

Anadil yitimi tutumunun incelenmesi için kişinin önce hem annesinin hem de babasının anadili belirlenmiş ve bu dil *budun dili* olarak betimlenmiştir. Söz konusu *budun dili*, aynı zamanda kişinin *gizli anadili* olarak betimlenmiştir. Araştırma evrenimize yalnızca hem annesi hem de babası Türk olanlar değil, bunlardan herhangi birinin anadili Türkçe olduğunda da bu dil kişinin *gizli anadili* olarak kabul edilmiştir.

Anadilin sürdürümü ve yitimi konusundaki araştırmada, düşük seviyede de olsa, anadil olarak *budun dili* olan Türkçenin (yani anne ve babanın anadili) yerine resmî dilin kabul edilmesi eğilimini gözlemleyebiliyoruz. Bu

eğilim bizim sayısal daralma varsayımımız doğrultusunda gerçekleşiyor. Özdeş aileye mensup üyelerde anadil yitimi eğiliminin oranı %8 olsa da, bu oran, ayrışık aileye mensup üyelerde %73'e ulaşmaktadır. Ayrıca bu eğilim, etni dili babaninki olsun veya anneninki olsun geçerli olmakla birlikte, baba dili olduğunda %12, anne dili olduğunda ise %9'dur.

G1. Anadil yitimi eğilimi

Anadilin sürdürümü ve yitimi yaşanan şehre göre %12'lere varan önemli bir değişke sergilemektedir. Anadil sürdürümü tutum ölçeği Salmâs'ta "1", yani tam sürdürüm söz konusu iken, Tahran'da bu ölçek "0,88"e düşmektedir. Bu da, Tahran'daki Türk dilli aileden gelen İranlıların %12'sinin anadillerini resmî dilleri olan Farsça ile tanımladıklarını göstermektedir.

Tahran'daki Türk dilli toplumun anadil sürdürüm ölçeği cinsiyete göre de %15'lere varan bir değişke sunmaktadır. Erkek grubunda bu ölçek "0,94" seviyesinde gerçekleşirken, bayanlarda "0,79"lara kadar gerilemektedir. Aynı zamanda toplumun tutumu yaş gruplarına göre değişmektedir. Genç kuşakların anadil sürdürüm tutumu yaşlı gruba oranla daha düşük seviyede gerçekleşmekte ve toplumun yaşı ne kadar yüksekse sürdürüm tutum ölçeği o kadar yükselmektedir. Örneğin 10-19 yaşları arasındaki genç grupla 50 yaşından büyük yaşlı grup arasındaki değişke %20'dir. Şöyle ki, ilk yaş grubunun tutum ölçeği "0,80" ve son yaş grubunun tutum ölçeği ise "1" olarak gerçekleşmektedir.

Bu tutumda rol oynayan en önemli etkenlerden birinin de eğitim-öğretim olduğunu söylemek mümkün gözüküyor. Bir önceki göstergenin tersine, burada eğitim seviyesi yükseldikçe tutum ölçeği seviyesi düşmektedir.

Böylece, okuyup yazması olmayanlarda bu ölçek "1" iken üniversite seviyesinde öğrenim görmüş grubun tutum ölçeği "0,85" seviyesinde gerçekleşmekte, dolayısıyla bu iki zıt grubun anadil sürdürüm tutumu %15 değişke sunmaktadır.

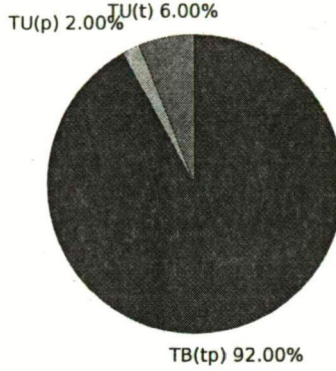
Son olarak, sosyal durum, yani iş hayatında etkin olup olmama durumu, anadil sürdürme tutumunda %12'lik bir değişke unsuru oluşturmaktadır. Tahran'daki Türk topluluğunun iş hayatında etkin grubunun anadil sürdürümü ölçeği "0,95" olup, etkin olmayan grubunkinden (0,83) daha yüksektir.

2.2. Anadil aktarımında daralma ve resmî dilin özümsemesi

Anadil aktarım ölçeğinin tespiti için Türkçeyi anadili olarak görenlerin belirttiği "anadillerini bilip bilmeme seviyesi" göz önünde bulundurulmuştur. Başka bir deyişle, temel olarak alınan *gizli anadil* değil, *belirtilen anadil* olmuştur. Diğer yandan, dillerin aktarımı konusuna küçük bir ayrıntı getirebilmek için, sadece dilleri bilip bilmeme seviyesi değil, ayrıca bu dilleri konuşabilme yetisi de göz önünde bulundurulmuştur. Son olarak, bir yandan anadilde okuma ve yazabilme yetisi, diğer taraftan bu yetinin kullanıma dönüştürülüp dönüştürülmediği konusu ele alınmıştır.

2.2.1. Dil aktarımı

Konu dili bilme, yani dil yetisi açısından ele alındığında, anadili aktarım ölçeği %98'lere varan bir seviyeye ulaşmaktadır. Bunun yanında, örneklem nüfusun %94'ü Farsçayı bildiğini belirttiğine göre, resmî dilin aktarım ölçeği ise 94 olarak tespit edilmektedir. Bu verilerden yola çıkarsak, dillerin aktarımı konusunda şu üç ayrı sonuca varabiliriz. İlk olarak, oranı nüfusun %92'lerine varan bir gruba anadilinin yanında resmî dilin de aktarılmış olduğu açıktır ve bu iki dilli aktarımın oldukça yüksek seviyelere ulaştığının bir göstergesidir (TB(tp): İki dil (Türkçe-Farsça) aktarımı). Dolayısıyla, tek dil aktarımı, toplumun sadece %8'inde gerçekleşmektedir (TU). Bu tek dil aktarım eğilimindeki toplumun %6'sı, sadece Türkçeyi aktarmakta (TU(t): Tek dil Türkçe aktarımı), buna karşın %2'si yalnız Farsçayı aktarmaktadır (TU(p): Tek dil Farsça aktarımı). Böylece, Türk dilli toplum içinde üç ayrı dil topluluğu oluşmaktadır: iki dilli topluluk; Türkçe tek dilli topluluk; Farsça tek dilli topluluk.

G2. Dil Aktarımı

İlk bakışta, bu veriler bize hem her iki dilin hem de iki dilli aktarım ölçeğinin çok yüksek seviyelere ulaştığını göstermektedir. Ama, burada asıl dikkate alınması gereken nokta, bu durumun durağan olmadığı gerçeğidir. Çünkü, bu üç ayrı dil topluluğunun giderek değişime uğramakta olduğunun da bir göstergesidir. Bu değişimi şöyle betimleyebiliriz: toplumun %6'sını oluşturan Türkçe tek dilli topluluk (TU(t)) ilk evrede iki dilli topluluğa dönüşmekte (TB(tp)), ikinci evrede ise, bu iki dilli topluluk Farsça tek dilli topluluğa dönüşmektedir (TU(p)). Başka bir deyişle, Türkçe tek dilli topluluğun sayısı giderek daralmakta, çünkü bu topluluğun üyeleri aşamalı olarak Farsçayı benimseyerek iki dilli topluluğa dönüşmektedir. Ayrıca bu iki dilli durum da durağan görülmemelidir, çünkü, ilk önce Türkçenin yanında Farsçayı da benimseyen topluluğun üyeleri, Türkçeyi bırakıp sadece Farsçayı benimseyerek Farsça tek dilli topluluğa dönüşmektedir. Dolayısıyla, bu son grubun sayısı aşamalı olarak artış gösterecek ve yaygınlaşacaktır.

Anadil aktarım tutumunun göz önünde bulundurduğumuz ölçülere göre değişkesi oldukça düşük seviyededir. Tahran'la Salmâs arasında değişkesi ölçeği sadece 2'dir, çünkü başkentteki Türkler arasında dil aktarım oranı %97, Salmâs'ta ise %99 olarak gerçekleşmektedir. Anadil aktarımı, cinsiyete göre ise %2'lik bir değişke göstermektedir: erkekler için %99 olan anadil aktarımı, kadınlara oranla daha yüksektir (%97). Yaş gruplarında anadil aktarımı ise, en yüksek seviye %99'luk bir oranla A2 yaş grubuna, en düşük seviye ise %97 oranıyla A1 yaş grubuna aittir. A3 ve A4 için bu seviye %98'dir. Eğitim seviyesine göre anadil aktarım ölçeğinde, çelişkili bir durumla karşı

karşıyayız. İki karşıt grup olan E0 ve E4 gruplarının tutumları %100 oranında gerçekleşmektedir. Oysa bu oran E1 ve E3 grupları için %97, E2 grubu için ise %99'dur. Son olarak, anadil aktarım seviyesi, sosyal etkinlik durumlarına göre de değişke göstermektedir. Etkin grubun anadil aktarım oranı %99, etkin olmayan grubun ise %97'dir.

2.2.2. Dil yetisi ve dil kullanım aktarımı

Duruma yalnızca "dili bilip bilmeme" bağlamında yaklaştığımızda, ortaya çıkan sonuç anadil açısından hiç de karamsarlık verici değil gibi gözüküyor, çünkü anadil aktarımından vazgeçme tutumunun, (Türkçeyi anadil olarak gören) Türk toplumunun sadece %2'si için geçerli olduğunu görüyoruz. Ancak, konu, bilindiği belirtilen bu dilin hangi derecede konuşulduğu olarak ele alındığında, bir başka boyut kazanıyor. İlk önce, anadilini "çok iyi" konuşabildiklerini belirtenler, bu topluluğun %70'ini oluşturuyor. Oysa, aynı topluluğun %75'i Farsçayı "çok iyi" konuşabilmektedir.

Bunun yanı sıra, dikkatimizi "okuyup yazabilme" seviyesine odakladığımızda, ortaya çok daha ilginç bir durum çıkıyor. Söz konusu topluluğun %60'ı anadilini okuyabildiğini, ama sadece %47'si bu dili yazabildiğini ileri sürmektedir. İran'da resmî kanallarla bu dili öğrenme olanağının olmadığı anımsanacak olursa, anadilde okuyup yazabilme ölçeklerinin aslında hiç de azımsanacak bir seviyede olmadığını kabul etmek gerekir. Ancak, konuya bir de belirtilen okuyabilme ve yazabilme yetisi değil de, bu yetinin kullanıma dönüşüp dönüşmediği açısından bakarsak, elde edilen veriler daha değişik. Bu bağlamda, topluluğun sadece %53'ü bu zamana kadar ana dilinde okuma deneyiminde bulunmuş, buna karşılık ise sadece %27'i yazma deneyiminde bulunmuş.

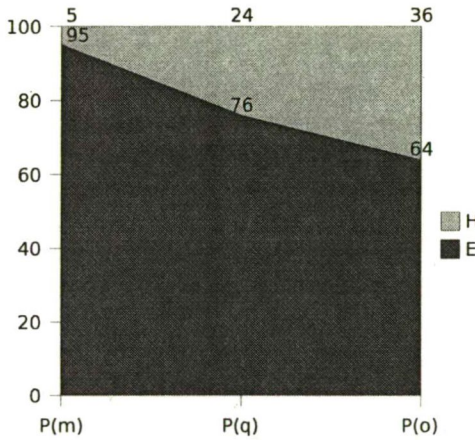
Bu veriler, anadil aktarımının nicel daralmasından daha çok nitel daralmasının dikkate alınması gerektiğini gösteriyor. Nitel daralmanın en büyük nedenlerinden biri şüphesiz bu dilin aktarımının sadece aile çerçevesinde gerçekleşmekte olmasıdır. Bu dili konuşabildiğini bildiren topluluğun %99'una göre, anadilini öğrenmede "ev" in rolü bulunuyor; oysa "okul" bu topluluğun sadece %3'ü için bir rol oluşturuyor. Buna karşın, bu topluluğun %67'si için resmî dili öğrenmesinde "okul" un rolü var. Ama, daha da önemlisi, Farsçanın öğrenilmesinde "okulun" yanında "ev" de büyük rol oynuyor: Farsçayı konuşabilenlerin %98'i bu dilin öğrenilmesinde "ev" in de bir rolü bulunduğunu belirtiyor.

Dil yetisi ve dil kullanımı ölçeklerindeki bu farklılıklar, dildeki yetersizlik ve bu dili kullanmamanın, kendini bu dilin konuşucusu olarak görmede bir engel oluşturmadığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Diğer yan-

dan, dil yetisi ve dil kullanım seviyelerindeki bu dengesizlik, anadilinde sadece konuşabilme yetisinin bu dilde kendini "kullanıcı" olarak görmek için yeterli gibi gözüküyor. Ayrıca, bu, anadilin konuşma, yazı ve okuma alanlarındaki işlevleri hakkında da bize bazı ipuçları vermektedir.

2.3. Anadilinin toplumsal kullanımı ve işlevleri

Yukarıda elde edilen verilerden hareketle, anadilinin işlevini en iyi şekilde yerine getirdiği alan konuşma alanıdır diyebiliriz. Ama bu ifade, "anadilin bu işlevini tam olarak yerine getirebiliyor mu?" sorusunu da beraberinde getiriyor. Söz konusu soruya cevap bulabilmek için, Türklerin anadillerini nerelerde konuştukları ankete tabi tutulan topluluğa sorulmuş ve üç ayrı alan ("ev", "pazar", "kamu alanı"), "hiç bir yer" ve "her yer" seçenekleri önerilmiştir.

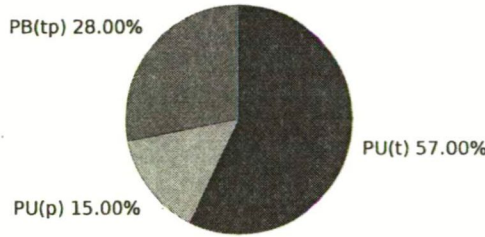

G3. Anadilinin toplumsal kullanımı (%)

Bu durumda, topluluğun %60'ı anadilini her yerde konuştuğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, %40'ı için, bu dil, konuşma dili işlevini her türlü toplumsal alanda gerçekleştiriyor. Bu durumun en önemli yanı ise, topluluğun %2'sinin anadilini bildiği halde hiç bir yerde kullanmıyor olmasıdır. Dolayısıyla, topluluğun %38'i alanın sosyal ve resmî konumuna göre sahip oldukları iki dil arasında seçim yapmak durumundadır. Biz de bu durumu dillerin "iki değişikli (diglosik) kullanımı" olarak adlandırabiliriz. İki değişikli kullanıma Tahran'daki topluluğun %55'i başvururken, Salmâs'taki toplu-

luğun yalnızca %9'u başvurmaktadır. Ayrıca, bu tutuma başvurma eğilimi kadınlarda (%43) erkeklerden daha yüksektir (%34). Yaşa göre dağılıma baktığımızda, gençlerin bu tür kullanıma daha yoğun olarak başvurduklarını görüyoruz. 10-19 yaş grubunun iki değişikli kullanımı oranı %46 iken, bu oran gittikçe azalmakta ve 50 yaş üzerindeki topluluk arasında %29'a kadar düşmektedir. Diğer taraftan, eğitim seviyesine göre iki değişikli kullanımı oranı değişmektedir. Eğitim seviyesi yükseldikçe iki değişikli kullanımı da yükselmektedir. Şöyle ki, okuması ve yazması olmayan grup arasında iki değişikli kullanımı oranı %11 iken, yüksek eğitim grubunda bu seviye %46'ya ulaşmaktadır. Son olarak, sosyal konuma göre de bu tutum değişikli sunmaktadır: her hangi bir sosyal konumu olmayanlar arasında iki değişikli kullanımı %42'ye, etkin grup arasında %31'e düşmektedir.

Anadilinin en fazla kullanıldığı alanı, %95'lik bir oranla "ev" oluşturmaktadır (P(m)). Ama bu oran "pazar" da %76'ya (P(q)) ve kamu alanında %64'e (P(o)) düşmektedir. Bu da bize, alan sosyal ve resmî örtüye büründükçe anadilinin kullanımı oranının aşamalı olarak düştüğünü göstermektedir.

G4. Dillerin ev içi kullanımı

Anadil kullanımındaki en yaygın alan olarak gözüküyor ev, aslında yalnızca Türkçenin konuşulduğu yer olmaktan çok uzaktadır. Gerçekten de, evlerinde sadece bu dili konuşanların oranı topluluğun yalnızca %57'sini oluşturmaktadır (PU(t)). Bunun yanında, %28'i artık evlerinde hem Türkçe hem de Farsça konuşmaktadır (PB(tp)). Burada, en önemli unsur, topluluğun %15'inin evlerinde yalnızca Farsça konuşmakta olmasıdır (PU(p)). "Anadilin yerel dil özelliğini yitirmesi" olarak ifade edebileceğimiz bu olay, bize

Farsçanın artık evlerdeki aile içi iletişimlerde bile Türkçenin yerini almakta olduğunu göstermektedir. Bu da bize, Farsçanın Türk evlerinde gittikçe yer kazanmakta olduğu ve günümüzde bu evlerin %43'ünde konuşulmakta olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu durumu "Farsçanın yerel dile dönüşümü" olarak da betimleyebiliriz.

3. Sonuç

Bu incelemeden elde ettiğimiz veriler sonucu gözlemleyebildiğimiz Azeri Türkçesi'nin daralma sürecini şöyle betimleyebiliriz. Anadilin kamusal ve resmî alanlarda kullanımı gittikçe daralmakta, çünkü bu tür alanlarda resmî dilin kullanımı tercih edilmektedir. Dolayısıyla, İran'daki diller ilişkisi ortamı "dillerin işlev bölüşümü" durumuna doğru ilerlemektedir. Ancak, resmî dilin eskiden anadile özgü alanlara aşamalı olarak girip yerleşme sürecinden dolayı bu ortam "durağan" değildir. Bununla birlikte, Farsça, Türklerin budun dili olmadığı halde, onların bazıları tarafından "anadili" olarak görülmektedir. Bu da, bütün işlevlerini yerine getiremeyen budun dilinin artık anadili olarak algılanmaya, kabul edilmeye layık görülmediğinin, onun yerine "egemen dilin" anadili olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. İşlevleri daralmakta, imgesel olarak anadilini temsil yeterliliği kısıtlanmakta olan bu dil, gelecek kuşaklara gittikçe daha az aktarılmaktadır. Aktarılması durumunda ise, daha çok daralmış işleviyle, yani yerel dil işlevini yerine getirmek amacıyla aktarılmaktadır. Buna karşın, resmî dilin aktarımı daha yüksek seviyede ve daha düzenli bir biçimde gerçekleşmektedir. Daha da önemlisi, anadili tam olarak yerine getiremediği yerel dil işlevi alanında bile artık resmî dille çatışma durumundadır ve ona ödün vermeye başladığı bu alanda da giderek daralmaktadır.

Sonuç olarak, İran'daki toplumsal ve politik ortamda Farsçanın egemenliğini gittikçe pekiştirerek, konumu ve işlevleri bakımından bir "alt dil" olarak gözükken Azeri Türkçesinin daralmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, Azeri Türkçesinin İran'ın çok dilli ortamında Farsça ile girdiği dil ilişkisinin dengesiz bir ilişki olduğunu ve bu durumun "dil çatışması"na doğru ilerleyen bir süreç olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak, sözü edilen bu sürecin ileri düzeyde olmadığı ve "dil çatışmasının" yüzeysel olduğunu da vurgulamak gerekir. Bu da, İran İslam Cumhuriyeti'nin çok dillilik politikasındaki görece başarısının bir göstergesi sayılabilir. Anayasa tarafından Azeri Türkçesine, kısıtlı da olsa, tanınan konum ve işlev, çatışmanın yüzeysel olmasında önemli bir etkidir. Diğer bir etken ise, coğrafi konumları ve ulusal nüfustaki öneminden dolayı Azeri Türkleri'nin İran'da *de facto* bir dil özerkliğine sahip olmalarıdır. Gerçekten de, bu çatışmayı, Türk dilli ülkelere

komşu ama merkeze uzak olan Salmâs'ta gözlemlemek ne kadar zorsa, bu şehrin tam zıt konumunda bulunan Tahran'da gözlemlemek o kadar kolaydır. Diğer taraftan, bu çatışmanın hâlâ yüzeysel olması, henüz toplumun bütün kesimlerine erişmediği içindir. Çatışma, ilk önce belli bir eğitim seviyesindeki ve meslekî anlamda etkin genç kızlar arasında ortaya çıkmaktadır. Ama burada toplumsal dil davranışları açısından toplumun model alabileceği bir grup söz konusu olduğundan, bu çatışmanın gelecekte yaygınlaşması beklenebilir. Bu geleceğin zaman açısından yakınlık derecesi ise İran toplumunun gelecekte alacağı yönle ilişkilidir.

Bu çalışmanın boyutu ve çerçevesi, yukarıda belirtilen düşünceyi kesin bir tez olarak ileri sürmek için yetersiz olabilir. Çünkü, burada başvurulan yöntem, İran'ın yalnızca iki ayrı kentinde oluşturulan küçük bir örneklem grubundan hareketle gerçekleştirilmiştir ve küçük çaplı verilerin yorumuyla sınırlıdır. Oysa, toplum dilbiliminin başvurduğu diğer yöntemlerden yararlanarak değişik düzeylerde elde edilen verilerin karşılaştırılması, bu tezin daha sağlam temellere dayandırılmasını sağlayacaktır. Örneğin, aynı yöntemin, daha geniş bir coğrafyada oluşturulacak daha çok sayıdaki örneklem nüfus temelinde uygulanması gerekir. Bunun yanında, bu yöntemin, ev, çarşı gibi diğer toplumsal alanlarda dillerin kullanımının belirlenmesine yönelik küçük düzeyde gerçekleştirilecek çalışmalardan elde edilecek verilerle desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca, bir yandan, bu dil ilişkisinin şimdiki ve gelecekteki durumu hakkındaki toplumun düşünceleri, duyguları, istekleri ve diğer yandan, bu durumun sürdürümü veya değişimine yönelik her türlü girişimlerin incelenmesi yararlı olacaktır. Son olarak, ilişki durumundaki bu iki dilin yapıları düzeyindeki alışverişlerinin incelenmesi, söz konusu tezin tutarlılığı konusunda önemli katkılar sağlayacaktır.

Kısaltmalar

A1	10-19 yaş grubu	E	Ana dili kullanımı sürdürümü
A2	20-34 yaş grubu	alm	ana dili yitimi
A3	35-49 yaş grubu	mlm	ana dili sürdürümü
A4	50 üstü yaş grubu	TB(tp)	iki dilli (Türkçe+Farsça) aktarım
Eo	öğrenim görmemiş grup	TU(t)	tek dil (Türkçe) aktarımı
E1	ilkokul öğrenimi	TU(p)	tek dil (Farsça) aktarımı
E2	ortaokul öğrenimi	P(m)	dil kullanımı (ev)
E3	lise öğrenimi	P(q)	dil kullanımı (sokak)
E4	üniversite öğrenimi	P(o)	dil kullanımı (resmî alan)
H	ana dili kullanımı yitimi		

Kaynakça

- Amâni, M. (1377/1998) Kârbord-e zabânhâ-ye mahallî dar Îrân, *Nâme-ye oloum-e edj-temâ'î* 12, 33-50.
- Baylon, C. (1996) *Sociolinguistique: société, langue et discours*, Paris: Nathan.
- Bosnali, S. (2001) İran Türklerinin Dil ve Toplumsal Kimliği, *Türk Dili* 594, 669-678.
- Boyer, H. (éd.) (1996) *Sociolinguistique: territoires et objets*, Paris: Delachaux et Niestlé.
- Boyer, H. (1996) *Eléments de sociolinguistique: langue, communication et société*, Paris: Dumod.
- Calvet, L.-J. – Dumont, P. (éd.) (1999) *L'enquête sociolinguistique*, Paris: L'Harmattan.
- De Planhol, X. (1988) Le fait turc en Iran: quelques jalons, in J. P. Digard (éd.) *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, Paris: CNRS, 123-129.
- Digard, J. P. – Hourcade, B. – Richard, Y. (1996) *L'Iran au xxe siècle*, Paris: Fayard.
- Fishman, J. A. (1971) *Introduction à la sociolinguistique*, Paris: Labor-Fernand Nathan.
- Houmayounpour, P. (1967) *L'affaire d'Azerbaïdjan*, Lausanne: Ambilly-Annemasse – Impr. Franco-Suisse.
- Hourcade, B. (1988) Ethnie, nation et citoyenneté en Iran, in J. P. Digard (éd.) *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, Paris: CNRS, 161-174.
- Hourcade, B. (2000) Qui parle persan en Iran, in D. Balland (éd.) *Hommes et terres d'Islam: mélanges offerts à Xavier de Planhol*, Téhéran: IFRI, 419-434.
- Kremnitz, G. (1981) Du bilinguisme au conflit linguistique: cheminement de termes et de concepts, *Langage* 61 (mars 1981), 63-74.
- Poplack, S. (1988) Conséquences linguistiques du contact de langues: un modèle d'analyse variationniste, *Langage et société* 43, 23-48.
- Rüdiger, S. H. (1989) *Compendium Linguarum Iranicarum*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Weinreich, U. (1963) *Languages in Contact. Findings and problems*, Paris: Mouton, La Haye.

*The most literary Ottoman pilgrimage narrative: Nabi's Tuhfetü'l-haremeyn**

Menderes Coşkun
University of Kırıkkale, Kırıkkale

Introduction

The most literary and celebrated pilgrimage narrative composed in Ottoman *inşa* (artistic prose) is the *Tuhfetü'l-haremeyn* (The gift of/from the two sanctuaries) by the leading poet Nabi (1642–1712). It includes historical, sociological, geographical and autobiographical information. However, despite its importance and celebrity, it has not been studied properly so far. In this study, I concentrate on the main aspects of Nabi's pilgrimage journey and narrative, which have been overlooked in previous studies, seeking answers either factual or speculative to a number of basic questions, among which are the following: Where does Nabi's narrative stand in its genre? What motivated Nabi to compose such an elaborate text, which certainly required special effort and much time? What were his aim and priorities in his account? In what year did Nabi complete his text, was it 1090, 1093 or 1094? Where do a great number of the verse quotations come from? What route did he follow? What made him undertake an independent and long journey through Jerusalem and Egypt while the annual official caravan was more direct and presumably more secure? Which month or season of 1089/1678 did Nabi set out on the journey? How long did his journey last? The present study therefore sheds light on several aspects of Nabi's journey and narrative.

The *Tuhfetü'l-haremeyn* as a literary narration of the pilgrimage journey produced in a very elaborate and metaphorical language stands unique in

* *Turcicæ: Revue d'Etudes turques peuples, langues, cultures, Etats* 32 (2000), 363–388.
I am grateful to Dr. Christine Woodhead and Dr. Paul Starkey of University of Durham for their suggestions during the preparations of this study, which is extracted from my PhD thesis.

its genre. Surprisingly, no other leading Ottoman court poet produced a pilgrimage narration. One may wonder what made Nabi undertake an arduous pilgrimage journey via Egypt and produce such an elaborate narrative. Among Nabi's motivations were his personal attachment to the sanctuaries in the Hijaz; official support and, perhaps a commission for the work; the popularity of the subject in society, combined with the lack of an eloquent work on it; his literary aptitude and tendency to describe his real life experience, as mentioned earlier, and the influence of the fifteenth century Persian poet Jami (and perhaps Muhyi)'s verses on his perception of the sanctuaries.

In order to explore Nabi's personal affinity to the hajj and the Hijaz it is necessary to investigate his family background, which was the first influence upon his personality and ambitions. Nabi grew up in a notable religious family in Urfa. His two brothers and one sister also held the honorary title *hacı* in front of their names, which suggests that they had presumably performed the hajj. Even if the word *hacı* was a part of their original name this again testifies to their parents' affection towards the hajj.¹ Growing up in such a family, Nabi must have listened often to the accumulated accounts of pilgrimage journeys of his pilgrim ancestors or relatives. He relates that from his childhood whenever he heard the description of the sanctuaries he felt a strong feeling to go there. He used to shed tears, and sigh when he thought about the sacred places (*Tuhfetü'l-haremeyn* 59). During his journey we see him crying and sighing when seeing for the first time the sanctuaries in the Hijaz and upon leaving them. He says he was almost going to die due to the excitement of seeing the Ka'be. In fact, living and dying in the Hijaz seems to have been an objective for him according to both his *Divan*,² and his *Tuhfetü'l-haremeyn* (110). He also confesses that he had a life-long desire to see the Prophet's tomb in Medina, and was habitually sending his salutation to him from afar (*Tuhfetü'l-haremeyn* 100-101). In addition to his personal attachment to the sanctuaries in the Hijaz, there were other inducements to produce such a work. Nabi says that it was 'demanded eagerly by the elite and ordinary people' (*Tuhfetü'l-haremeyn* 4), perhaps suggesting both popular demand and the lack of a literary work.

As a member of such a family and an individual of such a disposition, and as a poet, who liked to portray his inner and outer experiences, Nabi

1. On the usage of the complimentary title *hacı* by Ottomans, see Faroqhi 1992.

2. Hezar hayf u hezaran dirig u sad efsus - Ki anda olmaya masruf 'ömr-i bi-namus (*Nabi Divanı* 168).

was personally ready to undertake a journey to the Hijaz and to set down an eloquent account of his journey, the experience of his lifetime. Accordingly, having achieved a position of good standing with his patrons, Müsahib Mustafa Paşa (d. 1687) and Mehmed iv (1648–1687) Nabi revived his long-standing desire to perform the hajj.

In his preliminary remarks, Nabi indicates that he had received governmental help for his journey. He relates that he first obtained leave for the hajj from his patron Müsahib Mustafa Paşa, and then submitted a *kaside* to Mehmed iv, describing the sacred places. Although I could not find such a *kaside* submitted to Mehmed iv in the edited *Divan* of Nabi, there are two *gazels* of ten and nine couplets describing the Ka'be and Medina respectively (*Nabi Divanı* 534–535). The sultan provided Nabi with a letter of recommendation addressed to 'Abdurrahman Paşa (d. 1691), governor of Egypt, ordering him to enable Nabi to make a comfortable journey (*Tuhfetü'l-haremeyn* 4; Salim 1315/1897: 629). In one of his *mesnevis* Nabi acknowledges Mehmed iv's assistance to him for the pilgrimage journey: 'O sultan of justice, you made me once a dweller in God's house'.³ Apart from the sultan's letter there may have been other assistance the government supplied to Nabi, since making a special and independent journey in a vast and mostly very dangerous terrain certainly required other arrangements for the maintenance of security and necessities like food. However, Nabi does not mention this, nor does he even record handing over the sultan's letter to 'Abdurrahman Paşa.

In Nabi's preliminary remarks there is no implication that he undertook the journey for any reason other than to see the sacred places and perform the hajj. He says that only while making preparations for the journey did he then decide to give a description of his pilgrimage experience. These remarks suggest that composing an account was something almost incidental which occurred to him at the start of his journey. If we however assume that his aim for the journey was primarily to perform the hajj and to describe the sanctuaries in the Hijaz one may wonder why he did not simply follow the usual route from Damascus to Mecca, which was much safer and more direct. Why did he prefer a long, arduous and risky journey via Egypt, lasting nearly one year, to reach Mecca, which by his own admission dampened the enthusiasm he had at the start of the journey? There is no explicit explanation of his choice of Egypt. In terms of the content of his description

3. Eyledin ey Hidiv-i adl-penah – Beni bir kez mukim-i beyt-i Ilah (*Nabi Divanı* 432).

the first answer seems to be that he wished to describe the mosques and tombs there. Since the presence of official support behind Nabi's journey is discernible, one might speculate that Nabi had been commissioned or motivated by his patrons Mehmed IV or Müsahib Mustafa Paşa to produce in return for their help a description of the significant mosques in the major Muslim cities, namely Damascus, Jerusalem, Cairo, Mecca and Medina. In Ottoman literature numerous prose works were written upon the order and sponsorship of the ruling class, to whom such works were generally dedicated. Therefore we have a justifiable reason to seek a more specific motivation behind the composition of the *Tuhfetü'l-haremeyn*. Moreover, Nabi is reported to have submitted the *Tuhfetü'l-haremeyn* to Mehmed IV, who in return granted him some rewards and a sable skin coat (Karahan 1987: 11).⁴

Yet when we are told that Nabi restricted his visit to the Aksa mosque to three days (*Tuhfetü'l-haremeyn* 46) this explanation becomes less convincing. Rather, visiting the Aksa mosque seems not to have been a significant part of Nabi's objective for the journey. Nevertheless, inclusion of the description of the mosque was crucial for his narrative. Nabi's mention of Mehmed IV's letter to 'Abdurrahman Paşa indicates that going to Cairo, or joining the Egyptian caravan was more important to him, and that this was decided at the beginning of the journey.

Nabi specifies and restricts his subject by saying that he intends to portray the sacred places, and the different and noteworthy things he would observe during the journey. In the course of his text, having depicted the coffee houses of Damascus, Nabi feels it necessary to remind the reader of his primary interest, the description of the mosques and shrines,⁵ and of the sanctuaries, as confirmed by the title of the work and by the large percentage of the space allocated to them in the text. Accordingly, when he reached the Hijaz and described the sanctuaries, he preferred, like other pilgrim authors, to end his text there, for his main objective was achieved.

Nabi is also careful to mention the tombs and burial places of the prophets, companions of the Prophet Muhammed, and saints he visited. In addition to the shrines noted in other pilgrimage narratives, such as those of

4. It is worth noting that a certain Kasım Efendi, who brought the keys of the Ka'be and the veil of threshold of the Ka'be to Istanbul in 1078/1667, was rewarded also with a sable skin coat, and asked by the Sultan [Mehmed IV] to describe the condition of the two sanctuaries (Atalar 1991: 125).
5. However the eloquent and elaborate sentences in the description may hint at that he described them by willingly.

Hibri, Kadri, and Hanifi, Nabi also visited relatively less-frequented tombs or burial places, including those of Mahmud-ı Hayrani and Sayyid Ni'mat Allah-i Nakhchiwani in Akşehir, Şeyh Şihab al-din-i Maqtul in Ereğli, Camal al-din Qutb in Hıms, Fahr al-din İbrahim-i 'İraqi in Salihyya of Damascus, 'Uqba b. 'Amir, İmam Şafi'i and 'Umar ibn al-Farid in Qarafa, İbrahim Gülşeni in Cairo, and Muhammad Parsa in Medina.

Nabi, as a court poet and author writing for the elite and the sultan, pays particular attention to visiting the tombs, burial places or mosques of previous Muslim rulers. He gives several anecdotes related to Ahmed I (1603–1617), Murad IV (1623–1640), Nur al-din Zangi (1146–1174), the Mamluk sultans Qa'it Bay (1468–1496) and Tulun (d. 1479). For instance, Nabi visits 'a palace' in a pleasant valley between two mountains in Akşehir, where Murad IV (1623–1640) and Şeyhülislam Yahya (d. 1644) had rested on the campaign to Baghdad in 1638. During the stay, having composed a few verses, Murad IV inscribed them on a window of the palace, and Şeyhülislam Yahya composed on the same day a poem parallel to the sultan's poem. We learn from other sources that the name of the valley is Baş Tekke, 'which lies on the south side' of Akşehir, and that Murad IV wrote his verses 'over a window in a kiosque there' (Naci 1307/1889: 39; Gibb 1904: 275; Baysun 1997: 632–664). Unlike other pilgrim-authors such as Hibri, Kadri and Hanifi, Nabi as a man of letters records this literary activity and the poems involved in it.

Though neglecting to describe in great detail the cities in Anatolia, Nabi gives occasional information about topographic, architectural, social and educational aspects of important Arab cities including Aleppo, Damascus, Jerusalem and Cairo. His descriptions of these cities are unsatisfactory as to content but methodical in character, going from generalities to specific. Two descriptions which reflect directly the social life of seventeenth-century Damascus society need mentioning. One is the description of the coffee-house (*Tuhfetü'l-haremeyn* 24–27), the other of the public celebration of the conquest of the Polish fortress Çehrin (*Tuhfetü'l-haremeyn* 31–36). They are among the most elaborate passages of the narrative. According to Nabi, the portrayal of the coffee-house is something he did not previously intend to record but he could not keep himself from describing when he saw it. However, this explanation seems to be something of a rhetorical excuse because this very elaborate portrayal is not something he could have made unwillingly.

The journey

Nabi's pilgrimage journey of more than one year began in 1089/1678. Although Nabi does not give a specific date for his departure it is possible to estimate at least its season by using circumstantial though sometimes ambiguous details. To begin with, since his itinerary was much longer than that of the annual pilgrimage caravan and since he spent his time generously in certain cities he must have departed from Istanbul certainly several months earlier than the official caravan, which would have left Istanbul in the month of Receb 1089/August 1678. Secondly, his statement that he waited for suitable weather to cross to Hersek by boat indicates that he might have set out in late winter/early spring. Thirdly, on the occasion of celebration of the conquest of Çehrin⁶ in Damascus Nabi says that at the campaign time of the spring of that year [by which was meant 1678] Mustafa Paşa embarked on a campaign to the fortress of Çehrin. When reporting this news he uses the word '*meger*' which suggests that he had not known of the Paşa's departure, and which enables us to assume that Nabi set out on his journey before the decision in favour of the campaign, which occurred on 11 April 1678, with the army marching on 8 Rebi'ülevvel 1089/30 April 1678 (Uzunçarşılı 1951: 440). This circumstantial detail implies that Nabi started his journey before 11 April. Since Nabi is fond of hiding facts within similes it is worth noting that when he states metaphorically that he set out in the year 1089 he uses the word *delv* which means 'bucket'. Another meaning of this word is 'Aquarius', which is the eleventh sign of the Zodiac, corresponding to the period between 20 January and 19 February. If Nabi used the word metaphorically we may assume that he started his journey in this period. However since the first day of the lunar year 1089 corresponds to 23 February 1678, this rendering suggests a certain vagueness.

Like Evliya Çelebi, Nabi travelled in a small private caravan, which he probably led in person, since the caravan extended its route to Nabi's homeland, Urfa, and spent about fifty days there. We do not know precisely who constituted this small caravan since Nabi does not give the names of his comrades, and does not relate any anecdotes about them. However, other sources inform us that Nabi made his journey together with a friend Mehmed Rami, who after returning from the hajj became secretary to Müsahib Mustafa Paşa in place of Nabi, who by then had been appointed to the office of *kethüda* 'steward' to Müsahib Paşa (Robischon 1969: 128).

6. The Çehrin fortress was captured from Russia by the grand vezir Kara Mustafa Paşa on 3 Receb 1089/12 August 1678 (Uzunçarşılı 1951: 442).

Mehmed Rami later in his career ascended to the office of *kubbe veziri* and then to that of grand vezir in 1114/1703 (Babinger 1960: 999). When Nabi draws a picture of the caravan in the middle of a desert (*Tuhfetü'l-haremeyn* 47) he reveals that he and his friend(s) travelled [perhaps in palanquin(s)] on horses or camels, and that they were accompanied by some pedestrians, presumably slaves as in the case of Evliya Çelebi.

In general, Nabi's itinerary on his outward journey appears to have been determined by his visitations of mosques, tombs and burial places. If there is no tomb or a historically important place to visit Nabi seems not to care about recording the name of his halting places. It appears that he generally followed the usual route of the pilgrimage caravan from Istanbul to Damascus, passing through Kartal, Gebze, Hersek, Iznik, Eskişehir, Seyitgazi, Akşehir, Iğın, Ladik, Konya, Ereğli, Adana, Misis bridge, Payas, Antakya, Aleppo (with a long detour to Urfa and back to Aleppo via Antep), Hama, Hims and the Qutayfa strait. The fact that in Payas he or his friends suffered from shortness of breath due to extreme heat indicates he was there at least at the beginning of summer. During the fifty days' halt in Urfa, apart from visiting his brothers, sisters and old friends, Nabi visited the ancient places which were associated with the story of the Prophet Abraham. There seems no remark enabling us to anticipate exactly when Nabi arrived in Damascus and how long he stayed there. However, we know that before his departure from Damascus he attended the celebrations for the conquest of Çehrin, which occurred on 21 August 1678. After three days and nights of Çehrin celebrations, Nabi departed for Cairo. Within about ten days he reached Ramla where he stored his baggage, and paid a visit of just three days to Jerusalem and the Aksa mosque. He then returned to Ramla, and proceeded to Cairo through Ascalon, Ghazza, 'Arish, Suez, and Salihyya of Egypt.

Nabi reached Cairo in the autumn of 1089/1678. Like the seventeenth-century Moroccan traveller Abu Salim al-'Ayyashi (El Moudden 1990: 77), Nabi was overwhelmed by the density of the population of Cairo. He was also fascinated with the splendid architecture of the buildings, with the bazaars and the crowding of mosques built side by side by Kurdish and Circassian rulers. Nabi gives a general description of the city of Cairo, the Nile, the two reservoirs of the city, park lands, the Ahrām hills and the immediate neighbourhood of the city. In Cairo he must have received hospitality from 'Abdurrahman Paşa, who was or became a friend of his (Bilkan 1995: 68; Ergün 1936: 180, 182). While elaborating on some aspects of his journey, Nabi overlooks others, including where and how he spent the month of Ramazan and its festival. On 20 Şevval 1089/5 December 1678 Nabi

departed from Cairo in the Egyptian pilgrimage caravan bound for Mecca, passing through Adiliyya, Birkat al-hacc, the valley of Tih, Mount Sinai, Aqaba-i Misr, Badr Hunayn (on 1 Zilhicce 1089/14 January 1679) and Ra-bigh. Having travelled independently for most of the first part of his journey, presumably travelling by day and sleeping at night, Nabi was clearly struck by the customs of the pilgrimage caravan, which even during the winter months travelled at night.

In Mecca Nabi visited the sacred sites enthusiastically, and performed the hajj in January 1679.⁷ He gives a moving account of his experience as a pious emotional pilgrim. It appears that Nabi stayed in Mecca more than twenty days. On or immediately after 1 Muharrem 1090/12 February 1679, he set out for Medina, presumably in the Damascus caravan. A couplet in his Turkish *Divan* confirms that Nabi stayed in Mecca at least until the beginning of Muharrem 1090/February 1679: 'Nabi, we were at the Ka'be in [at the beginning of] 1090, it has been thirty years since we returned.'⁸

It is known that the caravan generally arrived at Medina around 10 Muharrem.⁹ While in Medina Nabi served at the tomb of the Prophet by lighting the candles, since his name was on the honorary list of attendants who were determined by the central government to serve the sanctuaries in Mecca and Medina. Nabi regards these services as a testimony to the legitimacy of Ottoman rule. He summarizes his return journey from Medina to Damascus and Istanbul in a few general words. If he travelled from Damascus to Istanbul in the official caravan he would have arrived in Istanbul in late Rebi'ülahir or Cemaziyelevvel 1090/June 1679. As soon as he returned to Istanbul Nabi must have begun to form his narrative.

The date of the completion of the *Tuhfetü'l-haremeyn*

Modern researchers give two different dates for the completion of the *Tuhfetü'l-haremeyn*, depending presumably on the chronogram for the narrative. While Levend (1944: 16) and Karahan (1987: 48)¹⁰ state that Nabi completed his narrative in 1094/1683, Gibb, Rieu and Ambros say that it was in 1093/1682 (Gibb 1904: 327; Ambros 1960: 839). The chronogram in my calculation

7. It is worth noting a small but common mistake about the year of Nabi's performance of the hajj. Nabi performed the hajj in 1089/1679 not in 1678 as usually stated.
8. Bin doksanı biz Ka'bede itdik Nabi – Avdet ideli oldi selasin sene (*Nabi Divanı* 1237).
9. Kadri [not identified in the hand-list of the library], *Menazilü't-tarik ila beyti'llahi'l-'atik*, Millet Ktp., Tarih., no: 892, f. 59b.
10. Karahan also cites both dates 1093 and 1094 in the same entry on Nabi in *İslam Ansiklopedisi*, and accepts the former date in another study on Nabi; see Karahan 1980: 200.

also makes 1093: 'Bu (8) *Tuhfe-i* (493) *haremeynim* (348) *kabul* (138) *ide* (20) *Mevla* (86)'. It is necessary here to amend a small but common mistake concerning the date of completion. Karahan and several researchers state that the *Tuhfetü'l-haremeyn* was completed five years after Nabi returned from the hajj (Karahan 1987: 48; Pala 1989: 13; Levend 1944: 16). In fact, even if Nabi completed his text in 1094 it is wrong to say that he composed his text strictly 'five years after his return'. This would imply that he returned in 1089. However, as seen above, Nabi was still in the Hijaz in Muharrem 1090/February 1679.

The copies of the *Tuhfetü'l-haremeyn* do not give a single date beneath the chronogram upon which all researchers can agree. The dates for the chronogram in the copies of the *Tuhfetü'l-haremeyn* in the Süleymaniye library, the John Rylands Library of Manchester University, Cambridge University Library and the British Library bear varying dates including 1084,¹¹ 1085,¹² 1089,¹³ 1090,¹⁴ 1092¹⁵ and 1093,¹⁶ and 1095.¹⁷ These varying dates for the same chronogram must be due to different calculations of it. The placement of different dates indicates that the original copy did not bear a numerical date under the chronogram, and that the early copyists themselves calculated the chronogram, and reached different dates. Calculation of the earlier dates, 1084, 1085, 1089, are clearly wrong, as Nabi had not completed the hajj journey by these dates.

On the other hand, the date 1090, which is placed under the chronogram for the completion of the *Tuhfetü'l-haremeyn* in Nabi's Turkish *Divan*, suggests that the date of completion was the year of his return to Istanbul (*Nabi Divanı* 218). As noted, the date 1090 is also accepted in a copy of the work in the Süleymaniye library, which is one of the earliest and most reliable manuscripts, copied in 1095, when Nabi was still alive. The same date 1090 is also cited in a copy found in the John Rylands Library of Manchester

11. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 4939, 2862 and 4920.

12. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 4886/1.

13. Süleymaniye Ktp., Hacı Reşid Bey, no: 43.

14. The John Rylands Library of Manchester University, Turkish mss., no: 134, 45 fols., (5b-50b), dated 1090 with no colophon; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Paşa, no: 400/1, 62 fols., dated 1090/1679 with a colophon.

15. Cambridge University Library, Or. 598 (7), 85 fols., dated 1092/1681 with no colophon; see Browne 1922: 47.

16. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., no: R 840, 67 fols., dated 1093/1682 with no colophon; Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa (II), no: 260, 53 fols., dated 1093 with no colophon.

17. The date is placed in a copy (copied in 1142) in the private library of Emel Esin (Esin 1963: 217).

University.¹⁸ A later note at the beginning of the copy declares that it is the most reliable copy and must have been written by Nabi himself. The biographer Salim reports that the composition took place during the journey (Salim 1315/1897: 629). This may be derived from Nabi's assertion that at the beginning of the journey he decided to write down every detail of his journey (*Tuhfetü'l-haremeyn* 4). However, when mentioning an event that occurred in 1089 Nabi refers to 'that year' instead of 'this year'.¹⁹ This suggests that Nabi did not compose his narrative, or at least not the *final* version of it, in the year 1089. Combination of his journey jottings, if any, with mostly poetical material he had either in mind or in front of him may have taken some time after his return. The question is how long did it take or when exactly did he complete his composition? Since Nabi, as a secretary to a high official, had proficiency in producing high-flown prose very easily and quickly, it is quite possible that he could have finished his text in late 1090/1679 as recorded in the *Divan* and in the above-mentioned two reliable manuscripts.

Nabi's prose style and language in the *Tuhfetü'l-haremeyn*

In terms of language and style, Nabi composed his various works in two very dissimilar styles: the first is relatively direct, plain and dry, and the second is elaborate, Persianised and metaphorical. Agah Sırrı Levend states best this apparent incompatibility, saying that when Nabi's prose works are compared to his verse works it is difficult to believe that they all were composed by the same person (Levend 1944: 17). It is therefore very misleading to judge Nabi's general literary style and language on the basis of any single work of his. The criticism of Nabi as an imitator of Persian poetry, which was made by Şeyh Galib on the basis of his heavily Persianised romance, the *Hayrabad*, and developed later by Gibb (1904: 246, 370) contradicts some fragmentary comments made by Ziya Paşa, Fuad Köprülü and Tanpınar, and some modern researchers who detected in Nabi's style and language in his other works the first lights of original and local motifs or colours (Mengi 1987: 29, 33, 38–39; Köprülü 1966: 294; Tanpınar 1956: xxxv). This does not mean what they said is wrong but emphasizes that the comments on a single or a few works of Nabi do not reflect Nabi's style as a whole, as the

18. The John Rylands Library of Manchester University, Turkish mss., no: 134; see also Crawford 1897.

19. meger ol sene-i 'amimetü'l-meymenenün hengam-ı cünbüş-i sipah-ı fasl-ı baharında (*Tuhfetü'l-haremeyn* 31).

above-mentioned researchers must have been aware. For example, the criticism of Nabi by Şeyh Galib on account of his Persianised style in the *Hayrabad* was accepted by Ziya Paşa (Mengi 1987: 31–32).

Indeed, Nabi employed a relatively plain language in many of his poems, particularly the *mesnevis* in the *Divan*, the *Surname* and the *Hayriyye*, which are closer to the modern Turkish language than many works produced in the nineteenth century. For instance, in one of his *mesnevis* in his Turkish *Divan* Nabi depicts a phase of his life story in a very clear and idiomatic language by using dialogues, as well as addressing himself directly: 'Go to the threshold of the sultan! Rub your face at that convent!';²⁰ 'I said, O sultan of the kingdom of prosperity, the mirror of my fate, the light of my eye.'²¹

In another *mesnevi* the poet sets up a story of four individuals, who came to Istanbul to receive '*ulufe* 'salary'. Like a playwright he first introduces the main characters of the story, and then proceeds to dramatize their actions and dialogues in a straightforward language which is very close to today's spoken Turkish, as in: 'Ahmed Aga! Do not be mean, like these, O reverend!'²² Nabi not only composed such poems but also explicitly criticises those who used a language full of unfamiliar words: 'O one who uses strange expressions in poetry, a *divan* of *gazel*(s) is not [should not be] a copy of a dictionary.'²³

However, contrary to his plain verse works and his opposition to the use of foreign and ambiguous words in 'poetry', Nabi employed very metaphorical language full of borrowings from Persian and Arabic in his 'prose' texts and his romance the *Hayrabad*. Levend suggests that Nabi's real art is exhibited in his prose texts, and that the *Zeyl-i siyer-i Veysi* and the *Tuhfetü'l-haremeyn* are two of the most impressive examples of Ottoman prose literature (Levend 1944: 17). While evaluating his works in a *mesnevi* addressed to Mehmed IV Nabi devotes most space to the *Tuhfetü'l-haremeyn*. He regards it as a masterpiece, stressing its superiority over other texts and its reputation:

'The purified work the *Tuhfetü'l-haremeyn* is a source [treasury] of embroidery in the kingdom of prose.'²⁴

20. Varsan a astane-i şaha – Yüzünü sürsen e o dergaha (*Nabi Divanı* 405).

21. Didüm ey şah-ı mülk-i ma'murî – Bahtum ayinesi gözüm nurı (*Nabi Divanı* 410).

22. Ahmed Aga olma sakın dun-himem – Sen dahi bunlar gibi ey muhterem (*Nabi Divanı* 447).

23. Ey şî'r meyânında satan lafz-ı garibi – Divan-ı gazel nüsha-i kamus degüldür (Levend 1949: 94).

24. Eser-i pak-i *Tuhfetü'l-haremeyn* – Mülk-i inşaya oldı maye-i zeyn (*Nabi Divanı* 429).

'It has become, like the radiant sun, the jewel in the crown of stylists of the world'²⁵

'Nowadays, who can produce such a work? Listen everybody!, Here are the men of skill!'²⁶

At the very beginning of the *Tuhfetü'l-haremeyn*, Nabi asserts that he intended to produce a description that would give pleasure to those who had already performed the hajj, and would incite those who had not been there to go. He aimed to do this through his lively and high-flown prose style more than through a factual and detailed description in a dry language. This would have been expected of him since he was neither a *müderriş* nor another member of the '*ülema* 'learned men' such as a *müfti* 'authority on Islamic law'. As a secretary, his profession was determined by writing and composition not by education or scholarship. In the above verses Nabi himself evaluates his narration on the basis of its prose style not of its contents.

While disregarding a number of factual features of his journey, Nabi gives elaborate descriptions of some relatively insignificant details. However such descriptions sometimes contain factual information about the journey almost unintentionally. For example, while omitting the names of numerous stations he passed through he draws a vivid picture of the progress of his caravan in the desert through rhetorical language (*Tuhfetü'l-haremeyn* 47).

His description sometimes becomes very systematic. In the description of the coffee-houses in Damascus, he gives a brief general definition of a coffee-house, then describes one coffee house in particular. He first introduces the milieu in which he will dramatize poetically his observations there. Then the heroes, including waiters, musicians, story tellers, dervishes and even two vagrants called Bedi and Kasım, come into the scene. The descriptions of the physical appearances of some heroes are also not neglected. Another animated description is on the celebration for the conquest of fortress of Çehrin, through which Nabi portrays the tradesmen of Damascus, parading through the street. The presence of Nabi himself in many of such descriptions is either shadowy or not detectable at all. For instance, while determining the positions of all the people in the coffee-house, he does not specify where he himself was standing and what he was doing or drinking. However, it is possible to detect his personal approach towards the attendants of the coffee-house from his adjectives for them.

25. Oldı manend-i neyyir-i rahşan – Güher-i tac-ı münşiyân-ı cihan (*Nabi Divanı* 429).

26. Şimdi kimdür iden bir böyle eser – Es-sala işte reh-revan-ı hüner (*Nabi Divanı* 429).

The *Tuhfetü'l-haremeyn* contain numerous fragmentary simple verses in Turkish, which are appropriate to those who 'say' them in terms of language and content.²⁷ For instance when Nabi conveys the thoughts of his brothers and sisters about himself he uses an unpretentious language: 'I wonder if we will see that face again, or if that man far away from his home will stay where he is, and never come again!'²⁸

In the *Tuhfetü'l-haremeyn*, Nabi employs very aptly the devices of high prose style, among which are 'internal rhyme', 'multiple rhyme', 'structural parallelism', 'alliteration', and 'loose phonic association' (Tietze 1973: 299-311). In fact, most of these devices are not consciously constructed by a stylist because to some extent they come naturally to a highly literate author because of the nature of the language. Since Nabi was employed as secretary to Müsahib Mustafa Paşa he must have had an easy command of Ottoman stylistic elements. Those who were involved in official writing by profession may well have used such devices of prose style in their spoken language (Tietze 1973: 311). Therefore, more or less the same things can be said for the prose styles of almost all accomplished Ottoman stylists such as Kınalızade Hasan Çelebi, Mustafa 'Ali and Nabi.

Nabi is fond of playing with words, placing them as if he was playing chess, which confuses his unwary reader. He uses some words which could be mistaken for words more familiar to the reader since both words are spelled the same in Arabic alphabet but are pronounced and meant differently. It seems that Nabi does this on purpose as if to test the reader's knowledge of vocabulary, and ultimately to demonstrate the richness of his vocabulary in using the devices of Ottoman prose notwithstanding his criticism of poets who uses elusive words in poetry (Levend 1944: 17). Through such things he keeps the reader's attention awake, and occasionally bestows on the reader the pleasure of identifying his deliberately obscure expression. If Nabi's aim was really to confuse his readers with word-play he seems to have achieved his aim. For example, the word *zin* 'saddle' in the phrase *mukim-i misafirhane-i zin olup*, which means 'rested in the guest house of saddle', can be wrongly read as *zeyn* 'embellishment'. In another remark, Nabi plays with the word *nili* 'blue', which can be read also as *Nil'i* which means either 'its Nile' or 'the Nile (in accusative case)'.²⁹ Since the subject of the remark is related to Egypt and the word Egypt is used a few times in the

27. It appears that Nabi did not include most of these verses in his *Divan* (see Bilkan's edition).

28. 'Aceb görür miyüz ol ruyı bir dahi - Yohsa kalur gider o garibü'd-diyar gelmez mi (*Tuhfetü'l-haremeyn* 14).

same sentence the reader is lead deliberately by Nabi to read the word in question as *Nil'i*. Again, if the reader reads the word wrongly he will think that the auxiliary verb *ol-* 'to become' is used wrongly instead of *et-* 'to make, to cause'. Even if one can read a phrase correctly he might not catch the correct or figurative meaning of it. For instance, the phrase *nesr-i ta'ir* may be misunderstood even by a competent researcher as 'the birds of prey' (Esin 1963: 176), although it means 'the constellation called the Eagle' (Steingass 1970: 1400).

Use of metaphors is the most common feature of Ottoman *inşa*. In terms of the originality of metaphors, Nabi's prose style deserves high praise. He does not restrict himself to common metaphors such as rose, sapling, ocean, sun, moon, but employs original and surprising metaphors which are related to items Nabi either saw or presumably sometimes used during his journey: the hooked stick and ball, chess, magnet, chameleon, a pair of compasses, camel, bell appended to the neck of a camel, Arabian horse, spur, bridle, saddle, cock, peacock, decoy-bird, dove, eagle, seed, plant, water-wheel, bride, and arteries. In the narrative he employs more widely and freely almost all the metaphorical devices a poet could use in his poems. Of them, Nabi frequently resorted to the *hüsn-i ta'lil*, interpretation of a real or natural event with a poetic or imaginary reason, etc. For instance, the author compares the chameleon of Nimrod to the two dragons of Dahhak and to the Arabic letter *ş*. He interprets poetically the formation of the chameleon in the form of *ş* as if it refutes Nimrod's false claims. He interprets the fact that the leaves and flowers of trees around the ponds of Damascus fall into the ponds as the favour of the trees to the ponds since the latter provided the garden of the trees with water (*Tuhfetü'l-haremeyn* 23). Having portrayed the course of the Nile, which goes first in a single line and then divides into two before reaching the Mediterranean sea, Nabi compares it to the *Zülfikar*, Caliph Ali's two pointed sword, and the Mediterranean sea to a round shield.

Nabi employed a very Persianised Ottoman Turkish in the narrative. Persian vocabulary and verse quotations are overwhelmingly dominant in it. What Şeyh Galib said of Nabi's *Hayrabad* in the prologue of his *Hüsn ü 'Aşk* is applicable to the *Tuhfetü'l-haremeyn*: 'The poem of Persian-like verses, full of sequential compounds throughout'.²⁹ Instead of using proper/single-word Turkish verbs Nabi prefers Turkish auxiliary verbs *ol-*, *et-/it-*, *kıl-*, *eyle-*

29. yine bir sefineye hama'il-kerden kılınup canib-i Mısır'a i'ade olındukda, bu kez levha-i mihr-i münir yedi def'a gerden-i 'arus-ı nili-burku'-ı gerduna avizan olduğu müddetde sahil-i Mısır'a lenger-endaz-ı istikrar (*Tuhfetü'l-haremeyn* 50).

combined with long Persian phrases and compounds. He sometimes, though rarely, employs a Persian verb, e.g. *yad bad...*, *feramuş me-bad*. He expresses Turkish idioms in a Persianized Turkish. For instance, he utters the idiom 'a day was stolen from the life' as *ömrden bir gün duzdide kılındı* instead of *ömrden bir gün çalındı*. It is possible to translate numerous remarks into Persian just by making a few minor grammatical changes as is shown in the free translation of the last part of the narration in the so called *Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi*.³¹

Nabi sometimes makes mistakes in using the auxiliary verbs *ol-* and *et-* as in: *cesed-i mutahher-i Muhammedî[yi] sav kafes-bend-i şübbak olan [iden] sultan; nazmın makam-ı evcde usul-i devri uzre terennüm-riz oldukça [itdikçe]*.³² There are a number of phrases and grammatical usages which sound strange according to modern Turkish usage: ...*hatta-i Endülüs olmak [olması] mersum-ı ...ezeldir; sükkân-i şehre yetişmek [yetişmesi] hayli ma'nadur; istirahat oldılar [etdiler]; ne gördüm!; halde* with the meaning of *zaman*; *fazla* with the meaning of *başka*. He uses the construction of *belirtisiz isim tamlaması* (indefinite noun phrase) lavishly. Examples include *ol hak-i pak [ol hak-i pakın] züvvarından, nerkad-i mukaddes [mukaddesin] müşahedesinden, ol mahalde sıhhat [sıhhatin] vuku'ı müberhendir, büleñd-şüküh [büleñd-şükühun] dameninde* and *mıhrab-ı Meryem [Meryem'in] pişgahında*.

Sources and influences

When the topic of a work is the description of a journey, what might be said about influences upon the work other than the personal experiences and observations of the traveller? In fact, the study of sources serves to identify if the text was based on the author's actual journey, or if the author derived all or some of his information from other relevant sources, and how authentic his account is. From the perspective of authenticity of the *Tuhfetü'l-haremeyn*,

30. *Manzume-i Farisi-veş ebyat – Bi'l-cümle tetabu'-ı izafat – İnşaya virür egerçi ziyet – Türki söz içinde ayn-ı sıklet* (Levend 1949: 94, quoting from the *Hüsni ü 'aşk*).
31. *Ey bimarân-ı pister-i hasret, bu ol darü'ş-şifa-yı 'illet-i ma'siyetdür ki gubar-ı sahn-ı mu'allasından terkib olınan ma'cun-ı müferrih visal-i cevahir takviyet-bahş-ı dil-hastegan-ı 'isyan olmasa teb ü tab-ı humma-yı hamimden ifakat na-müyesser idi. Beyt (Tuhfetü'l-haremeyn 97).*
The *Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi* (Süleymaniye Ktp., Erzincan, no: 135, f. 201b) reads: *Ey bimarân-ı pister-i 'illet, in an darü'ş-şifa-yı 'illet-i ma'siyet-est ki eger ez gubar-ı sahn-ı mu'allayış terkib-yaftegi-i ma'cun-ı müverrih-i takviye-bahş-ı dil-hastegan-ı 'isyan nemişüd ez tab-ı teb-ı humma-yı hamim halas müyesser na-bud, Nazm.*
32. The auxiliary verb *et-* 'to cause, to make' accepts an object in the accusative case, the auxiliary verb *ol-* 'to become' takes a noun but not an object.

an ambiguous phrase at the very start of the section on the reason for composition needs recording here: 'The commander of the army of imagination arranges the caravans of words in the following way'.³³ This vague expression may be a rhetorical disclaimer, or alternatively it may suggest that Nabi constructed his account out of his imagination. There are, however, several specific assertions testifying to the authenticity of his pilgrimage journey. Besides Nabi's statements in his account and his verses in his *Divan*, certain biographers assure us that Nabi went on the hajj through Egypt and produced his narrative.³⁴

What matters therefore is to determine the sources of the material which constitutes Nabi's narration since his pilgrimage account is not only a narration of what he saw during his journey but also a skilful combination of things experienced and heard with those memorised or quoted from texts he may have had in front of him during the course of writing. In fact, this type of combination is a principal characteristic of many detailed medieval pilgrimage narratives, including those of Ibn Battuta (Dunn 1986: 313), Mandeville (Howard 1980: 54), Marco Polo and Evliya Çelebi, and appears to have been part of Nabi's method too. After giving an external description of a mosque, shrine or a sacred site Nabi adds a piece of relevant information or an anecdote either from memory or from the jottings of the journey or from written sources. He may have occasionally used local written sources. For instance, he gives tangible information about the manuscript copies of Ibn al-Arabi's *Fütühat-ı Mekkiyye* in the library of Mevlana's shrine in Konya, suggesting that he gained access to the library of the shrine. On the other hand, one of the more extended descriptions in the *Tuhfetü'l-haremeyn* is that on the Aksa mosque, but surprisingly Nabi says that he stayed in Jerusalem for just three days, which seems a very short time to produce such a long description. He gives the measurement of the Aksa mosque in *zira'*, and determines its location and how much space it occupies in the city. The nature of the information, which is statistical, historical and descriptive, implies that he must have made use of a relevant source, either oral or written.

33. Ka'id-i ketibe-i hayal bu tarik üzere tertib-i kavafil-i makal ider ki (*Tuhfetü'l-haremeyn* 3).

34. Mısır u Irak u Rum'ını gördüm bu alemün – Hiç görmedüm esas-ı beka bir diyarda (*Nabi Divanı* 981); Seyl-i eşküm gibi hergiz nehr-i cari görmedüm – Vardum ey Yusuf- cemalüm Nil'e de Ceyhun'a da (*Nabi Divanı* 957).

However Nabi leaves his sources unspecified, using terms such as: 'as it is related by the narrators of the events of the past',³⁵ 'which is related by the historians of Egypt',³⁶ 'from the words of the tongues of learned men',³⁷ 'as it is written by the tongue of reed[pens] of narrators'.³⁸ His ambiguous descriptions of his references suggest that he depended generally on oral sources, but wished to confirm their truthfulness by implied reference to written sources. Indeed, Nabi's main concern was the skillful employment of his own prose style, not the detailed treatment of the subject.³⁹ Several pilgrim-writers including Evliya Çelebi, Mehmed Edib and Kadri who give more priority to subject than to prose style refer occasionally to specific written sources.

It is unnecessary to investigate the sources of information which seemingly come from Nabi's general knowledge. But it is worthwhile exploring the sources of his direct quotations, which clearly inspired him. In this respect, the *Tuhfetü'l-haremeyn* is full of Turkish, Persian and Arabic verses, a significant number of which appear to be quoted from other poets. Numerous Persian verses cited in the narrative are available in Persian works called the *Fütuhu'l-haremeyn*, which describe the sacred places of Mecca and Medina, and the ceremonies of the hajj in more or less same or similar verses. There is a problem in identifying the real composer of the original work of the *Fütuhu'l-haremeyn(s)*. Since the work constitute the most crucial source for the *Tuhfetü'l-haremeyn* it is worth concentrating on determining its poet. It is stated by several modern researchers that the *Fütuhu'l-haremeyn* was written by Muhyi of Lari (d. 933/1526–1527), and that it was misattributed for a long time to Jami (Rieu 1881: 655; Berthels 1960: 478).⁴⁰ Indeed, biographical entries on Jami in reference works do not include any work called the *Fütuhu'l-haremeyn* among his works. Instead, we are told that

35. *elsine-i nakala-i ahbar-ı ezmine-i sabıkada cari olduğu üzere (Tuhfetü'l-haremeyn 11).*

36. *zeban-güzar-ı tevarih-şinasan-ı vekayi'-i Mısıryyedür (Tuhfetü'l-haremeyn 51).*

37. *aklam-ı elsine-i ashab-ı vukufdan (Tuhfetü'l-haremeyn 46).*

38. *çekide-i zeban-ı yara'a-i rüvat olduğu üzere (Tuhfetü'l-haremeyn 17).*

39. See the section on Nabi's prose style.

40. While introducing Muhyi's *Fütuhu'l-haremeyn*, Rieu (1881: 654) gives some biographic information on the author: "Muhyi Lari, a native of the island of Lar in the Persian Gulf, lived, according to Riyaz ush-Shu'ara, fol. 411, from the time of Sultan Ya'kub (A.H. 883–896) to the reign of Shah Tahmasp, who succeeded A.H. 930. He wrote a commentary upon the *Ta'riyyah* of Ibn Fariz, and dedicated the present poem, on his return from Mecca, to Sultan Muzaffar B. Mahmud Shah (who reigned in Gujrat [Gujarat] from A.H. 917 to 932). That dedication is not found in the present copy." Muhyi died in 933/1526. See also Simsar 1937:

Jami, who went on the hajj in 877/1472, wrote a prose work on the rites of the hajj called the *Risale der-menasik* in Baghdad on his outward journey (Okumuş 1993: 98; Huart 1960: 421–422; Togan 1997: 17).

It seems that there is no descriptive study on Muhyi and his works, and the ascription of the *Fütuhu'l-haremeyn* to Muhyi must have been made by cataloguers due to the fact that the name Muhyi is placed at the beginning and in the introduction to copies of the work (Simsar 1937: 140). Muhammed Ahmed Simsar says that Muhyi quotes from Jami, depending probably on Rieu who says that Muhyi incorporated an extract from Jami's *Tuhfetü'l-ahrar* in full (Rieu 1881: 655). The latter work consists of twenty sections, the seventh of which concerns Jami's visit to the Ka'be (Hikmet 1320: 194). Muhyi clearly quotes many verses from Jami in the work.⁴¹

In the manuscript libraries of Istanbul there are several copies of the *Fütuhu'l-haremeyn* which were ascribed by cataloguers to Muhyi.⁴² However, a copy of the *Fütuhu'l-haremeyn* found in the Millet library defies the attribution of the work to Muhyi, and suggests that it was written by Jami, for the pseudonym Jami is placed instead of Muhyi in the same verses placed in the preliminary and concluding sections.⁴³ The name Muhyi does not appear in the work at all. Interestingly, it includes verse quotations from Jami, giving reference to him. Besides the placement of Jami, there are certain differences between this copy and others. In this copy, which was made in Mecca, the pictures are different. Numerous verses are cited in different places and sometimes in different contexts. The copy, which is complete with introductory and concluding verses, does not contain the panegyrics for Jami and some others which appear in other texts, and which must have been composed later by Muhyi. Therefore, the copy is shorter than 'Muhyi's version' in the Süleymaniye library and others in the British Museum and the Chester Beatty Library (Arberry 1962: 22–23). The copies in the Millet library and the Chester Beatty Library were copied in Mecca in 1007/1598 and 1003/1595 respectively.

It is still too early to reach a final conclusion without a thorough study. But it is very possible that Muhyi based his compilation on Jami's verse description and added his own verses. The cultured Ottoman author Eyüb

41. Muhyi, *Fütuhu'l-haremeyn* (Süleymaniye Ktp., Lala Ismail, no: 102, dated 942/1542), f. 2, 6, 7, 46.

42. Several copies of the *Fütuhu'l-haremeyn* in the Süleymaniye library are held in the following sections: Hacı Mahmud, no: 3494; Reşid Bey, no: 1176; Laleli, no: 1183/3; Lala Ismail, no: 102/2.

43. See a copy of the *Fütuhu'l-haremeyn* in the Millet library, Farsça, no: 478.

Sabri Paşa (d. 1890), author of a very detailed book on the historical and geographical description of the Hijaz, ascribes a number of quotations from the *Fütuhu'l-haremeyn* to Jami in his work *Mir'atü'l-haremeyn* (Sabri 1302/1884: 1147). It is worth noting that Sabri mistakenly ascribes a few verses from the *Fütuhu'l-haremeyn* to the *Tuhfetü'l-haremeyn* (Sabri 1302/1884: 1159). Nabi himself must have attributed the verses in question to Jami although he does not refer to him in his narrative. This is because while we do not sense Muhyi's presence in Nabi's works at all, Jami's influence is evident both on Nabi's philosophy and his other works including the Persian *Divançe* and the *Tercüme-i hadis-i erba'in*. Indeed, Jami's *Tuhfetü'l-ahrar* appears to have been among the favourite works of the Ottoman literati, for this work was given as a gift to sons of Mehmed IV by the grand vezir of the time in 1086/1675 (Levend 1944: 42), and is also complimented by Nev'izade 'Atayi in his *Suhbetü'l-ebkar* (Levend 1973: 107).

Despite a great number of quotations from the *Fütuhu'l-haremeyn*, Nabi rarely quotes verses from other master poets unless he finds them particularly appropriate for his immediate subject. Among the poets we can identify are Mevlana Celaleddin Rumi, Fuzuli (d. 1556), Baki (1526–1600), and Naili (d. 1077/1666). There are a few poems the poets of which were identified by Nabi himself. These are by Murad IV (r. 1623–1640), Şeyhülislam Yahya (1644) and Ahmed I (r. 1603–1617). The *Tuhfetü'l-haremeyn* also contains several of Nabi's own verses, some of which are included in his Turkish *Divan* and Persian *Divançe*.⁴⁴ It seems that these panegyrics to persons such as the Prophet Muhammed, Ibn el-'Arabi and Mevlana were composed in the course of the journey (*Nabi Divanı* 138).

44. The opening couplets of the poems Nabi included in his *Tuhfetü'l-haremeyn* are the followings:

El-veda' ey hak-i rahun kuhl-i iman el-veda'

Seng-i kuyun gevher-i tac-ı Süleyman el-veda'

(*Tuhfetü'l-haremeyn* 110; *Nabi Divanı* 738; Persian *Divançe* 34);

El-veda' ey merdüm-i çeşm-i basiret el-veda'

El-veda' ey sünbül-i bag-ı hakikat el-veda'

(*Tuhfetü'l-haremeyn* 92; *Nabi Divanı* 738; Persian *Divançe* 35);

Sakın terk-i edebden ku-yı mahub-ı Huda'dur bu

Nazargah-ı İlahi'dür makam-ı Mustafa'dur bu

(*Tuhfetü'l-haremeyn* 96; *Nabi Divanı* 952; Persian *Divançe* 35);

Pişani-i şevkun kadem-i rah-ı necat it

Müjganunı çarub-ı gubar-ı 'Arafat it

(*Tuhfetü'l-haremeyn* 69; *Nabi Divanı* 473; Persian *Divançe* 35).

In conclusion, Nabi's sources for the *Tuhfetü'l-haremeyn* can be identified as his own experiences and observations; material collected from oral and written sources; his general culture as a learned man; and his specific knowledge of existing poetry. In some cases, especially in the description of the sacred cites in the Hijaz, his remarks appear to be a prose paraphrase of the Persian verses cited. Yet, in spite of a large number of quotations from other poets, particularly from Jami and/or Muhyi, Nabi seems not to have imitated them much as to content and style. While portraying *his own story* in his Persianised language and elaborate style, Nabi generally used the verses of other poets as marginal embellishments or as additions to his own pictures.

The place of the *Tuhfetü'l-haremeyn* in the genre

Nabi's narrative stands unique in its genre in several respects. Unlike the majority of Ottoman pilgrimage texts, which aimed to provide the reader with practical data about the stations, Nabi's account does not give proper descriptions of the stations.⁴⁵ In terms of style and content his narrative also does not resemble the works by Evliya Çelebi and Şefik Söylemezoğlu who aimed to give detailed geographical and historical information in a factual manner. With respect to written format Nabi's *Tuhfetü'l-haremeyn* stands beside the narrations of Fevri and İbrahim Hanif, who composed their texts in prose with extensive verse sections. It is possible to see a parallel between Nabi's aim and that of Ahmed Fakih, who in his *Kitabu evsafı mesacidi's-şerife* intends to produce a literary description of the sacred places in the holy cities of Mecca, Medina and Jerusalem, overlooking the journey itself (Mazıoğlu 1974).

Despite major differences as to the aim and style of their narrative, there can be found some similarities between Evliya Çelebi and Nabi in terms of the way they undertook the journey. They both made a relatively comfortable and exceptional journey, not joining the official pilgrimage caravan until it was necessary. It seems that they both enjoyed official assistance during their journeys. While Evliya was helped by Harmuş Paşa, governor of Jerusalem, and Hüseyin Paşa, governor of Damascus, Nabi must have been assisted by Abdurrahman Paşa, governor of Egypt, and others. Like Evliya Çelebi, who was accompanied by his close friend Sa'ili Çelebi and seven slaves, Nabi was accompanied by his friend Mehmed Rami, and

45. Little work has been published on the genre of Ottoman pilgrimage narratives generally. For a discussion of several texts see my unpublished PhD thesis called 'Ottoman pilgrimage narratives and Nabi's *Tuhfetü'l-haremeyn*' (University of Durham, 1999).

probably by some slaves. Both travellers visited the sacred sites in Jerusalem and intended to join the Egyptian caravan although Evliya had to join the Damascus caravan (Çelebi 1935: 518). Neither man's description could be regarded as a proper reflection of the pilgrimage experience of the vast majority of Ottoman pilgrims.

In order to establish the place of Nabi's narrative in its genre it is necessary to identify similarities between the *Tuhfetü'l-haremeyn* and other pilgrimage texts composed previously and subsequently. The narrative contains a number of verses similar to those cited in earlier pilgrimage texts. For example, where the sixteenth-century poet Bahti's *Manzume fi'l-menasik-i hacc* reads:

'It is a temple; it is in reality the place where God is worshipped; it became a place of prostration; in fact, it is the place of prostration before God.'⁴⁶

Nabi's *Tuhfetü'l-haremeyn* reads:

'That is the place of prostration and the place of prostration before God. That is the temple and the place where God is worshipped.'⁴⁷

The latter couplet is found in the Persian pilgrimage narration the *Fütuhu'l-haremeyn*,⁴⁸ which proves that neither Nabi nor Bahti composed it. Rather, while Nabi quotes it Bahti paraphrases it in Ottoman Turkish.

The following example of similarity is a couplet, the first line of which is in Arabic and the second in Persian. This type of couplet is called *mülemma*, and is also cited in Muhyi's compilation. While Nabi quotes it in its original form, Bahti translates the Persian line into Turkish. The couplet was originally composed to greet someone on the festival day, hence the most proper place to cite it is the description of Mina, where pilgrims celebrate the festival of *adha* or *kurban bayramı* 'festival of sacrifice':

'May God grant you a happy morning! May this festival day be blessed for you!'⁴⁹

46. Ma'bededür ma'nide ma'bud-ı Hakk – Secdegeh oldı veli mescud-ı Hakk (Bahti, *Manzume fi-menasiki'l-hacc*, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, no: 123, f. 2).

47. Secde-geh an başed ü mescud-ı Hakk – Ma'bede an başed ü ma'bud-ı Hakk (*Tuhfetü'l-haremeyn* 2).

48. Muhyi [Jami], *Fütuhu'l-haremeyn*, Millet Ktp., f. 7 (this copy seems to have numbered by a later hand).

49. The *Fütuhu'l-haremeyn* (f. 31b) and the *Tuhfetü'l-haremeyn* (81) reads: Sabbaha-ke'llahü sabahe's-sa'id – Ber-tü mübarek bud in ruz-i 'id. Bahti (f. 20b) reads: Sabbaha-ke'llahü sabahe's-sa'id – Ola mübarek sana bu yevm-i 'id.

There are several similar expressions and metaphors found in Nabi's *Tuhfetü'l-haremeyn* and Kadri's *Menazilü't-tarik ila beyti'llahi'l-'atik*. However, these may be simply echoes of common expressions and are not sufficient evidence to show that Nabi made a particular use of Kadri's text. Kadri's text reads:

'One who sees the river in the middle of that meadow, as if it wears silver belt and green cloth of velvet/brocade'.⁵⁰

Nabi's narrative reads:

'the river of 'Asi which is the silver belt round the middle of the black clothes of Hama'.⁵¹

Kadri's reads:

'Look up and down of that ambergris-coloured line! They say that paradise is either above or below Damascus'.⁵²

Nabi's reads:

'Those who say that paradise was either below or above Damascus have said that beyond any doubt it is above'.⁵³

The above-cited similar verses between Nabi's narrative and previous texts may indicate the similarity of their sources although it might be in some cases a different version of the same sources.

Now it is necessary to ascertain what was the place of Nabi's narrative in the context of the succeeding pilgrimage texts. It should be noted immediately that Nabi's pilgrimage narrative was used as a model by several authors of succeeding centuries in their pilgrimage texts. Of these, the first work to be mentioned is the *Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi*, which is a brief Persian paraphrase of Nabi's description of the sacred sites in the Hijaz. The only known copy of the work is available in a manuscript including other works by Nabi in the Süleymaniye library (Erzincan, no: 135). Folios 200b–207b of the manuscript are occupied by this work, which seems complete, containing introductory and concluding remarks. The existing copy of the

50. Dir gören ab-ı revanı ol çemende der meyan – San kuşanmış sim kemer giymiş yeşil kamha kaba (Kadri f. 21a).

51. nitak-ı simin-i miyan-ı sevad-ı Hama olan nehr-i 'Asi (*Tuhfetü'l-haremeyn* 20).

52. Zir u balasına bak ol hatt-ı 'anber-famun – Cennet üstünde ya altında dimişler Şam'un (Kadri f. 23a).

53. Ref' idüb şübheyi üstünde 'ıyandur didiler – Cennet altında ya üstünde diyenler Şam'un (*Tuhfetü'l-haremeyn* 32).

work was made in 1176/1762 by Muhammed Sadık. The writer sometimes translates, sometimes paraphrases, sometimes summarizes and sometimes adds different verses and remarks. The text could not therefore be deemed a proper translation of the relevant parts of Nabi's description. Several couplets are placed in different contexts. The order sometimes differs from Nabi's. The introduction and conclusion of the Persian work are totally different from Nabi's *Tuhfetü'l-haremeyn*. However towards the end of his introductory remarks the writer summarizes his journey, which can be reconciled with that of Nabi. According to the summary in the Persian account the author rested in his homeland, traversed a desert full of robbers and went along the dangerous coast of the deep sea. Consequently, with the help of God he succeeded in visiting the Ka'be and the tomb of the Prophet Muhammed (*Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi* f. 201a). After introductory remarks and couplets the author starts his main narration with a description of his observations and of the sacred sites in Mecca and in Medina.

It is highly probable that the identical verses and similar description led the cataloguer to ascribe the work to Nabi, and to name it the *Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi*. The adapter of the work intentionally eliminates Nabi's name and puts Rafi' instead several times as is shown in the following verse and prose examples, which also exemplify the relationship between the two texts. The *Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi* reads:

Siyah-ruy vü güneh-kar Rafi'-i bi-dil
Küned ümid-i 'ata ya Muhammed-i 'Arabi (*Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi* f. 203b).

The *Tuhfetü'l-haremeyn* reads:

Siyah-ruy vü güneh-kar Nabi-i bed-kar
İder ümid-i 'ata ya Muhammed-i 'Arabi (*Tuhfetü'l-haremeyn* 96).

The *Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi* reads:

Ba'z zeban-ı hod ra mahi-i cuybar-ı salavat ve ba'z tuti-i natıka-i hod ra garka-i şekeristan-ı tahıyyat sahte nahl-bend-i hadika-i eser Rafi' ez zerre'i kemter in sünbül-i nev-demide-i ihlas ra dest-aviz-i kuy-ı Hayru'l-beşer mi-kerd (*Tuhfetü'l-haremeyni'l-Farisi* f. 203b).

The *Tuhfetü'l-haremeyn* reads:

Kimi zebanın mahi-i cuybar-ı salavat ve kimi tuti-i natıkasın garka-i şekeristan-ı tahıyyat itmegin nahl-bend-i hadika-i eser ya'ni Nabi-i kemter dahi bu sünbül-i nev-demide-i zemin-i ihlası dest-aviz-i ser-i kuy-ı hazret-i Hayru'l-beşer eylemişdür (*Tuhfetü'l-haremeyn* 95).

Unfortunately, the major eighteenth and the nineteenth-century biographical dictionaries including Safayi, Salim, Şefkat do not help us identifying a poet called Rafi' (Levend 1973: 305–352).

The eighteenth-century author Mehmed Edib's *Nehcetü'l-menazil*, which is reported as a popular pilgrimage narration, has a number of verses identical with those in Nabi's *Tuhfetü'l-haremeyn*. There is therefore the possibility of a common source which both Nabi and Mehmed Edib used in their descriptions. However, the fact that these verses were not quoted by other pilgrim authors such as Hibri and Kadri, who both produced their texts before Nabi in more or less the same manner as Mehmed Edib supports the assumption that Mehmed Edib made direct use of Nabi's text. Several verses are identical in the pilgrimage narratives by both Nabi and Mehmed Edib, who might have quoted from Nabi's narrative.⁵⁴

Besides these identical verses, Mehmed Edib quotes a poem by Nabi, which is implied by Nabi to have been composed in Medina (*Tuhfetü'l-haremeyn* 96). Only one couplet, which begins with *küşade*, is missing in Mehmed Edib's text. This couplet is also lost in the copy of *Tuhfetü'l-haremeyn* in British Museum.⁵⁵ The opening couplets of the poem are as follows: 'O beloved of God, O Arab Muhammed! The intercessor on Doomsday, O Arab

54. The following verses are included by both Nabi and Mehmed Edib (1232/1816–1817) in a similar context:

Gör Hama şehrin dolanmış guşe guşe ablar
Nehr-i 'Asi'ye muti' olmuş döner dulablar
(*Tuhfetü'l-haremeyn* 20; *Nehcetü'l-menazil* 108);

Mazhar-ı merhamet-i hazret-i Mevla olduk
Ravza-i hazret-i Yahya'ya cebin-sa olduk
(*Tuhfetü'l-haremeyn* 28; *Nehcetü'l-menazil* 57);

Zülf-i ham-der-hamunda buldı karar
Şam'dan çıkmak istermez dil-i zar
(*Tuhfetü'l-haremeyn* 31; *Nehcetü'l-menazil* 65);

Ya hayra men düfnet fi'l-ka'i a'zamüh
Ve tabe men tibe-hürne el-ka'u ve'l-ekem
Ruhi'l-fida' el-kabra ente sakinüh
Fi-hi el-'ifafü ve fi-hi el-cudu ve'l-kerem
(*Tuhfetü'l-haremeyn* 100; *Nehcetü'l-menazil* 117);

Firak-ı Ka'be'den sen sanma çeşm-i hun-feşan aglar
Ser-i ku-yı hakikatdür bu tenler içre can aglar
Degül giryan olan ancak beni Adem veda'ından
Feleklerde melek inler zemin u asman aglar
(*Tuhfetü'l-haremeyn* 92; *Nehcetü'l-menazil* 225).

55. Nabi, *Tuhfetü'l-haremeyn*, British Museum, add 7853, f. 65a.

Muhammed!⁵⁶ On the other hand, it is obvious that Mehmed Edib, who gives more detailed and factual information from other sources, including the *Tarih-i Dımışk* (Edib 1232/1816–1817: 55), does not base his entire description on Nabi's.

An eighteenth-century anonymous pilgrimage narration testifies strongly to the celebrity of Nabi's narrative.⁵⁷ The anonymous author quotes verses from Nabi on several occasions such as on arriving at Medina, on leaving the mausoleum of the Prophet, on describing 'Arafat and on leaving the Ka'be. The first couplets of these poems are the following: 'O leader of the descendants of Adam, greetings to you! O reason for the creation of the world, greetings to you!⁵⁸ Make the forehead of your enthusiasm the foot of the road of salvation; Make your eyelash the sweeper of the dust of 'Arafat'.⁵⁹

The biographer Bursalı Mehmed Tahir states that Nabi wrote a poem to be hung in the mausoleum of the Prophet in Medina, and cites that poem in his biographical dictionary (Tahir 1333/1914: 449). The opening couplet of this famous poem, which is given in the *Tuhfetü'l-haremeyn*, is the following: 'Take care not to behave improperly, this is the home of the beloved of God! This is the place God holds high in esteem, the position of the Chosen'.⁶⁰ However, Nabi does not mention hanging this poem at the tomb. The poem which he stated in his narrative to have been composed to be hung in the tomb of the Prophet is a different one (*Tuhfetü'l-haremeyn* 104). However, the *gazel* rhyming in *bu* 'this' seems to have been more popular. There is even a story regarding this poem, probably made up by an imaginative reader of Nabi's text (Karahan 1987: 10–11; Aktüccar 1984: 13–14). In addition, the nineteenth-century Persian author Muhammed Ma'sum in his pilgrimage narrative also called the *Tuhfetü'l-haremeyn*, cites a Turkish poem which must have been composed as a parallel to Nabi's *gazel* rhymed *bu*. The first couplet of the parallel is the following (Şirazi 1362/1943: 50–51): 'This is the position

56. Eya habib-i Huda ya Muhammed-i 'Arabi – Şefi'-i ruz-ı ceza ya Muhammed-i 'Arabi (*Tuhfetü'l-haremeyn* 95; *Nehcetü'l-menazil* 114).

57. Anonymous, *Janib-i Misrdan Makka Mukarrama* (Route book for pilgrims) about 1760, The John Rylands Library, Turkish mss., no: 88.

58. Anonymous (the folios of the text are not numbered): Es-salam ey server-i evlad-ı Adem es-salam – Es-salam ey badi-i icad-ı 'alem es-salam (*Tuhfetü'l-haremeyn* 100).

59. Anonymous (not numbered): Pişani-i şevkun kadem-i rah-ı necat it – Müjganunu çarub-ı gubar-ı 'Arafat it (*Tuhfetü'l-haremeyn* 69).

60. Sakın terk-i edebden kuy-ı mahbub-ı Huda'dur bu – Nazargah-ı İlahi'dür makam-ı Mustafa'dur bu (*Tuhfetü'l-haremeyn* 96).

of 'Ali, the lion, the reverend, the pleasant; This is the visiting place of the souls of all saints'.⁶¹

Conclusion

Nabi's principal aim in his narrative appears to be to give an eloquent description of the mosques, shrines and other sacred sites he saw in the course of his journey. He manages to insert his shrewd and comparative observations into his static and factual description. Besides portraying such religious sites, Nabi occasionally incorporates incidental information of sociological, historical, geographical, and autobiographical characteristics. Descriptions of his meeting with his brothers, sisters and fellow countrymen in Urfa, of a Damascene coffee-house, of an official and public celebration of a conquest in Damascus, and of the progression of Egyptian pilgrimage caravan constitute the most vivid and interesting depictions of the narrative.

Nabi embellished and enlivened his descriptions through verse quotations from major Persian and Ottoman poets, including Mevlana Celaleddin-i Rumi, Jami, Fuzuli, Baki and Şeyhülislam Yahya. Particularly Persian verses by Jami and/or by other poets including particularly Muhyi, occupies a significant place in Nabi's narrative. However, his excessive quotation of Jami's verses does not prove that Nabi modelled or based his account upon the former's work, for the latter portrays his own personal experience in his own original metaphorical style. Whilst quoting such verses, Nabi put his own original poems in his narrative for he as a master poet aimed to produce a masterpiece which would be regarded and used as an ornament by men of letters, and indeed he achieved his aim.

Nabi had no precedent or successor in composing an account of the pilgrimage experience among the most well-known Ottoman court poets. His verses in his narrative have been loved and quoted widely by succeeding Ottoman authors, including particularly Mehmed Edib and Anonymous. Not only his verses but also his whole account must have been popular among Ottoman readers, particularly among those of literary interest. While other Ottoman pilgrimage narratives survive in only a very small number of copies, his work exists in a considerable number of manuscript copies, which are found in almost all relevant libraries in Turkey and across Europe, and was printed in 1848.

61. Makam-ı Haydar-ı hazret 'Aliyy-i Murteza'dur bu - Ziyaretgah-ı ervah-ı 'umum-ı evliyadur bu (Şirazi 1362/1943: 50).

References

- Aktüccar, H. (1984) *Nabi, hayatı, sanatı ve eserleri*, İstanbul: Gökşin.
- Ambros, E. G. (1960) *Nabi*, in *Encyclopaedia of Islam* 7, Leiden: Brill, 839.
- Arberry, A. J. (1962) *The Chester Beatty Library: a catalogue of the Persian manuscripts and miniatures* 3, Dublin.
- Atalar, M. (1991) *Osmanlı devletinde surre-i humayun ve surre alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Babinger, F. (1960) Mehmed Pasha Rami, in *Encyclopaedia of Islam* 6, Leiden: Brill, 999.
- Berthels, E. (1960) Muhyi'l-Din Lari, in *Encyclopaedia of Islam* 7, Leiden: Brill, 478.
- Bilkan, A. F. (ed.) (1997) *Nabi – Nabi Divanı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Bilkan, A. F. (1995) *Nabi'nin sanat çevresi ve sanatçı dostları*, *Yedi İklim* 65, 62–69.
- Browne, E. G. (1922) *Supplementary hand-list of the Muhammadan manuscripts: presented to the libraries of the University and colleges of Cambridge*, Cambridge: University Press.
- Çelebi, E. (1935) *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi: Anadolu, Suriye, Hicaz (1671–1672)* 9, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Crawford, G. M. (1897) *Handlist of oriental manuscripts*, Aberdeen: Aberdeen University.
- Dunn, R. E. (1986) *The adventures of Ibn Battuta*, Los Angeles – California: Berkeley.
- Edib, M. (1232/1816–1817) *Nehceti'l-menazil*, İstanbul.
- El Moudden, A. (1990) The ambivalence of *rihla*: community integration and self-definition in Moroccan travel accounts, 1300–1800, in Dale F. Eickelman – James Piscatori (eds.) *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, London: Routledge, 69–83.
- Ergün, S. N. (1936) *Türk şairleri* 1, İstanbul.
- Esin, E. (1963) *Mecca the blessed Madinah the radiant*, Nowara: Paul Elek Productions Limited.
- Faroqhi, S. (1992) Anatolian townsmen as pilgrims to Mecca: some evidence from the sixteenth and seventeenth centuries, in Gilles Veinstein (ed.) *Süleyman le Magnifique et son temps*, Paris, 309–326.
- Gibb, E. J. W. (1904–1905) *A History of Ottoman Poetry* 3–4, London: Luzac & Co.
- Hikmet, A. A. (1320) *Jami: mutazammîn-i tahkikat der harih-i ahval u asar-ı manzum u mensur-i hatenü'ş-şu'ara*, Tahran.
- Holbrooke, V. R. (1994) *The Unreadable shores of love*, Austin: University of Texas Press.
- Howard, D. R. (1980) *Writers and pilgrims: medieval pilgrimage narratives and their posterity*, London: University of California.
- Huart, Cl. – [Masse, H.] (1960) *Djami*, in *Encyclopaedia of Islam* 2, Leiden: Brill, 421–422.

- Baysun, C. (1997) Murad IV, in *İslam Ansiklopedisi* 8, Leiden: Brill, 632-664.
- Jackson, P. (1998) Marco Polo and his Travels, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61, 82-101.
- Karahan, A. (1980) *Eski Türk edebiyatı incelemeleri*, İstanbul: İUEF.
- Karahan, A. (1987) *Nabi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Köprülü, F. (1966) *Edebiyat araştırmaları*, Ankara: TTK.
- Levend, A. S. (1944) *Nabi'nin Surnamesi*, İstanbul: İnkılap.
- Levend, A. S. (1949) *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme safhaları*, Ankara: TDK.
- Levend, A. S. (1973) *Türk edebiyatı tarihi*, Ankara: TTK.
- Mazıoğlu, H. (ed.) (1974) *Ahmed Fakih – Kitabı evsafı mesacidi's-şerife*, Ankara: TDK.
- Mengi, M. (1987) *Divan şiirinde hikemi tarzın büyük temsilcisi Nabi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Nabi Divanı* see Bilkan (1997)
- Nabi (1265/1848) *Tuhfetü'l-haremeyn*, İstanbul.
- Naci (1307/1889) *Osmanlı şa'irleri*, İstanbul.
- Okumuş, Ö. (1993) Cami, Abdurrahman, in *TDV İslâm Ansiklopedisi* 7, İstanbul, 94-99.
- Pala, İ. (1989) *Şair Nabi: Hayriyye*, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Rieu, Ch. (1881) *Catalogue of Persian manuscripts in the British Museum* 2, London.
- Robischon, D. (ed.) (1969) *Osmanzade Ta'ib Ahmed – Hadiqat ül-vüzerâ*, Freiburg.
- Sabri, E. (1302/1884) *Mir'atü'l-haremeyn: mir'at-ı Mekke* 4, İstanbul: Bahriyye Matbaası.
- Salim, M. E. (1315/1897) *Tezkire-i Salim*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Simsar, M. A. (1937) *Oriental Manuscripts of the John Frederick Lewis Collection in the Free Library of Philadelphia*, Philadelphia.
- Şirazi, Na'ibü's-Sadr-ı (1362/1943) *Tuhfetü'l-haremeyn: sefername-i Na'ibu's-Sadr-i Sira-zî der-ziyaret-i Mekke ve seychat-i İran u Hind* 1, İran.
- Steingass, F. (1970) *A comprehensive Persian-English dictionary*, Beirut.
- Tahir, Bursalı M. (1333/1914) *Osmanlı müellifleri* 2, İstanbul: Matba'a-i Amire.
- Tanpınar, A. H. (1956) *xix. asır Türk edebiyatı tarihi* 1, İstanbul: İbrahim Horoz.
- Tietze, A. (1973) Mustafa Ali of Gallipoli's prose style, *Archivum Ottomanicum* 5, 299-311.
- Togan, Z. V. (1997) Cami, in *İslam Ansiklopedisi* 3, İstanbul: Maarif, 17.
- Tuhfetü'l-haremeyn* see Nabi (1265/1848)
- Uzunçarşılı, I. H. (1951) *Osmanlı Tarihi* 3, Ankara: TTK.

Tarih roman ilişkisi – tarihi romanda kişiler*

Yakup Çelik

Başkent Üniversitesi, Ankara

Tarihsellik ve roman

Tarihsel gerçeklik nedir? Tarihsel gerçekliğin ve tarihin anlatılmasında tarihçi veya roman anlatıcısının fonksiyonu nedir? Romanlardan tarih öğrenebilir miyiz? Tarih, romanın imkânlarıyla hangi derecelerde sunulabilir? Tarihsel gerçekliklerin sunulmasında, romanı kaleme alan yazarın tarihe bakış açısı, tarihi değerlendirmeleri ve tarihî şahsiyetleri yorumlama yetkisi hangi seviyededir? Tarihî romanda mekân tasvirinde ve tarihî şahsiyetlerin çevresinde yer alan insanların dikkatlere sunulmasında yazarın tasarruf yetkisi hangi seviyededir? Tarihsel gerçeklikle, tarihçinin ve roman yazarın yorumu arasında nasıl bir ilişki vardır? Tarihî olayların meydana geldiği zaman dilimine ait ekonomik, sosyal, siyasal durum ve devlet düzeni roman yazarının muhayyilesine göre değişiklik arz eder mi? Tarihi yorumlamak ve tarihsel olayları anlatmada, aynı zaman dilimini ve aynı tarihî olayları anlatan tarihçiler veya yazarlar arasında büyük çapta farklılıklar olabilir mi?

Tarih ve tarih bilimcisi

Edward Hallett Carr, "tarih nedir?" sorusunu şöyle cevaplandırır: "Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog" (Carr 1994: 37). Tarih bilimcisi de geçmişin kaydedilmeye değer yönlerini ortaya koyan, insanları geçmişini tanımasını yönünde bilgilendiren âlimdir. Yani geçmişin var olabilmesi, "bitmez tükenmez diyalog" olarak yaşayabilmesi için mutlak surette tarihçiye ihtiyaç vardır.

* *Bilgi* 22 (yaz) (2002), 49–68.

E. H. Carr, tarihsel gerçekliğin de tek başına bir değer ifade etmediği görüşündedir. Gerçeklik ancak tarihçinin başvurusu sonucu değer kazanır. Tarihsel gerçekliğin hangi düzen içerisinde ve ne kadar saf bir halde sunulacağına, ancak tarihsel gerçekliği kayıt altına alan tarihçi karar verir. Çünkü tarih, ancak tarih yazıcısının yazma faaliyeti sonucunda oluşur (Carr 1994: 23-41). Yani kayıt altına alınan belgelerden bile, kayıt tutan tarihçinin bize izin verdiği, bizi bilgilendirdiği ölçüde yararlanabiliriz. Buna bağlı olarak tarihçinin, tarihî roman yazarının yaptığı gibi tarihi yorumladığını söyleyebiliriz. Tarihçinin yaptığı değerlendirmeden neyin kaydedilmeye değer olduğunu da öğreniriz. Böyle bir yetkisi olmamasına karşın, onun olaylardan yaptığı seçimler ve olayları değerlendirme seviyesinde tarih bilgisi alırız.

Tarihçinin geçmişin yaşama tarzından, kültürüne kadar geçmişin tüm bilgilerini aktarmaya gücü yetmez. Kısacık bir zaman diliminin çeşitli yerlerdeki yansımalarını bile tasvir etmeye gücü yetmez. Tarihçi elde ettiği verilerden, kendisine göre önem taşıyan problemlere yorum getirmek için gerekli olanları seçer. İşte tarihçinin bu seçme esnasında, objektifliğinin bozulması ve tarihin yorum seviyesine düşmesi tehlikesi oluşur. "Örneğin Fransız Devrimini araştırırken, bize bu devinimi insanlığın ilerleyişinin belirleyici bir köşe taşı olarak ya da bir yıkım gibi sunması için, düzenli bir biçimde olguların olumlu ya da olumsuzlarını seçmesi yeterlidir. Bilerek, yan tutmayı elinden geldiğince nesnel davranmak istediğinde bile, geçmişin olgularını anlayıp açıklama yeteneği, içinde yaşadığı topluma ilişkin anlayışından, siyasal ve düşün yapısal (ideolojik) tutumlarından etkilenir." (Carr - Fontana 1992: 64).

Buradan tarihçinin elde ettiği bilgiyi önce bir seçme işlemine tabi tuttuğunu, sonra da, kendi dünya görüşüne ve ideolojik yapısına göre yorumladığını söyleyebiliriz. Carr ve Fontana'ya göre tarihçinin böyle bir yaklaşımın dışına çıkabilmesi imkânsızdır. Fransız İhtilâlinin ortaya çıkma sebebini tarihçilerin birbirine son derece zıt varsayımlara bağlamasını örnek veren Carr ve Fontana; karmaşık gerçekliğin sebebini çelişkili tarih yorumlarına bağlarlar. Bunu da tarih biliminin gereği olarak görür. Osmanlının kuruluşunun farklı tarih bilgileriyle verilmesi, yine Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu konu alan romanların döneme çok farklı yaklaşımları gibi.

Sadık K. Tural, bütün tarih yazımıyla ilgilenenlerin ve tarih felsefecilerinin aksine, tarihçinin görevini kesin çizgilerle tanımlar: "Tarihçi, ne vak'aya sapsın ve ne de vak'alar tesbit etmek düşüncesiyle felsefe yapmak hakkına sahiptir. O, tarihî süreci meydana getiren vak'aların, en vazgeçilmezlerinin kronolojisini yapmak; bunlar arasındaki sebep -netice bağlantılarını görmek ve göstermek; oluş, kılış ve buluşların o cemiyetin ve insanlığın

hayatındaki yerini hükme bağlamak işlerini üzerine almıştır. Asli gerçeklerin altındaki hakikatlere ve oradan en büyük hakikate ulaşmak..." (Tural 1984: 12). Tarihçi, belgelerin ve tarihî malzemenin felsefesini ve kendi ideolojisini katarak yorumunu yapmak durumunda değildir. Daima gerçeğin peşinde olacaktır, gerçeği yansıtmaya çalışacaktır. Bu, Sadık K. Tural'ın, ilmî prensipler doğrultusunda arzu ettiği tarihçidir. Yorum ve kurguyu da, romancının görevi kabul eder.

R. G. Collingwood, Tarih Tasarımı'nda, tarihçinin tarihsel gerçeklikle ilgisi üzerinde durur: "Düşünce tarihi ve dolayısıyla her tarih, geçmiş düşüncenin tarihçinin zihninde yeniden canlandırılmasıdır.

Bu yeniden canlandırma ancak, sırasıyla Platon ve Caesar durumunda, tarihçinin zihninin bütün güçlerini, bütün felsefe ve siyaset bilgisini sorun üzerinde toplaması ölçüsünde gerçekleştirilir. Bu, kendini, başkasının zihninin büyümesine edilgen bir biçimde bırakmak değildir; etkin ve dolayısıyla eleştirel bir düşünce işidir. Tarihçi geçmiş düşünceyi yeniden canlandırmakla kalmaz, onu kendi bilgisinin bağlamında yeniden canlandırır ve dolayısıyla yeniden canlandırırken, onu eleştirir, değeri hakkında kendi yargısını oluşturur, onda ayırt edebildiği hataları düzeltir." (Collingwood 1996: 258). Görüldüğü gibi R. G. Collingwood da tarihçinin düşünce ve yorumunun, tarihsel gerçekliğin ortaya çıkmasında önemli rol oynadığı görüşündedir. Tarihî roman yazarı da kendi düşünce ve yorumunu sunar. Collingwood, tarihçinin olayların arkasındaki temel düşünceyi keşfedebildiği nispette tarihçi olabileceğini söyler.

Tarihçinin objektifliği ve tarafsızlığı üzerine Leon – Halkın da aynı düşüncededir: "Objektiflik, hakikatin peşinde olan tarihçinin gayretlerinin hedefi olarak kalmaktadır. O, olguları 'vuku buldukları gibi' göstermek, onları, yorumlarına sübjektif unsurlar katmaksızın, şimdiki zamanla aydınlatmak peşindedir, fakat tam objektiflik, tam tarafsızlık kadar ondan esirgenmiştir. Tarihî gerçeklik, bizatihî nüfuz edilemez niteliktedir. Bu gerçekliğin bilinmesi dolaylıdır, zira tarihçi ancak şahitlikler yığını arasından bizzat kendisinin şahidi olmadığı olguya yaklaşmaktadır. Aynısı yeniden üretilmediğinden tarihçi bu olguyu elinden geldiği kadar iyi bir şekilde yeniden kurmakta, onu yeniden takdim etmektedir." (Leon – Halkın 1989: 13). Tarihî gerçeklikte fiksiyonun varlığını Leon – Halkın da dile getirmektedir. Tarihçinin ne kadar objektif olabileceği, ihtimalleri ne kadar doğru değerlendirebileceği tartışılabilir. Ama bir gerçek vardır ki, tarihçi de onu dile getirdiği iddiasındadır.

Belgelerle oluşturulmuş tarih dışında, her an ispatlanabilecek bir geçmiş söz konusu değildir. Bu bakımdan tarihsel bilginin kapsamı da son derece

önemlidir. Doğan Özlem, bu konuyu Leibniz'e göre açıklar: "Mantıksal açıdan bakıldığında, tarihsel bilgiyi olasılık kavramı altında değerlendirmek gerekir. Çünkü tarihsel bilgi, rastlantısallığın ve olumsuzluğun bilgisidir. Bu bakımdan mantıksal açıdan ancak bir 'olası tarih bilgisinden' (probabilities historica) söz edilebilir. Teknik ve yöntembilimsel açıdan bakıldığında ise, tarihsel bilginin ancak arşiv çalışmaları ve kaynak eleştirisi (yazılı metinlerin, sanat metinlerinin elden geçirilmesi ve değerlendirilmesi) yoluyla elde edilebileceği açıktır. Bunlar ise geçmiş hakkında asla yeterli bilgi vermezler. Yani tarihsel bilgi, teknik ve yöntembilimsel açıdan da doğa bilimlerinin düzenli doğal olguların gözleminden elde ettiği yasal bilgi haline gelemez." (Özlem 1996: 42). Özlem, tarihle felsefeyi ilişkilendirerek yazılmış tarihe şüphe ile bakar. Yani tarihsel gerçekliğin bir noktaya kadar kurgu sonucunda oluşturulduğunu söyler. Gerek "olasılık kavramı" altında yapılan değerlendirmeler, gerekse arşiv bilgileri delil hükmünde bilgi niteliği taşımaz.

Tarih ve tarihî roman

Tarihsel gerçeklik önce tarihçinin, yani tarihsel olayları kaydeden kişinin yorumuna, değerlendirmesine tabi tutulur. İnsanlar, tarihsel gerçeklikleri, olayları kaydeden tarihçinin yorumlarına göre izlemek durumundadırlar. Yani tarihsel olaylar bir bakıma sübjektif karakterlidir. İlk elde erozyona uğrayan tarih, tarihî roman aşamasında kurgu denilen ikinci bir değişime girer. Roman yazarı, tarihçinin malzemesini alır, muhayyilesinde yoğurarak, bilinmeyenler üzerine de bir kurgu oluşturarak, tarih malzemesini yeniden insanların dikkatlerine sunar. Yazar, tarihsel gerçekliğin üzerine, tarihsel olmayan kurguya dayalı insan faktörünü ve onun yine tarihe konu olmayacak çevresini yerleştirerek eserini meydana getirir.

Bu konuda R. G. Collingwood'un tarihsel insan tanımlaması, tarihî romancıların tarihin hangi noktası üzerinde oynadıkları bakımından dikkate değer. Collingwood'a göre, her insanın eylemi tarihe konu olmaz. Tarihçiler de böyle düşünürler. "Ne ki, kendilerine tarihsel insan eylemleri ile tarihsel olmayan insan eylemleri arasında nasıl ayırım yapılacağı sorulduğunda, ne diyeceklerini şaşırırlar: biz şimdiki bakış açımızla bir yanıt önerebiliriz: insanın yapıp ettikleri, onun hayvansal doğası, güdülleri ve arzuları denebilecek şeyler belirlendiği sürece, tarihsel değildir; bu etkinlikler süreci doğal bir süreçtir. Bunun için, tarihçi insanların yiyip içmesiyle, uyumasıyla, sevişmesiyle ve böylece doğal arzularını doyurmasıyla ilgilenmez; bu arzuların gelenek ve ahlâkça onaylanacak biçimde doyum bulduğu bir çerçeve olarak, düşünceleriyle yarattıkları toplumsal adetlerle ilgilenir." (Collingwood 1996: 259).

İşte bu noktada tarihî roman yazarı devreye girer. Yazar, tarihsel olmayan insan eylemlerini hayal dünyasında canlandırır. İşin insanî boyutunu kendince ortaya çıkarmaya çalışır. *Devlet Ana* ve *Osmancık* romanlarında bu konuyla ilgili şöyle bir farklılık vardır. Tarihsel olmayan insan eylemlerine giren yeme içme işi her iki romanda da farklıdır. Söğüt civarına yerleşen Kayı boyunun yediği yemek hususunda *Devlet Ana*'da Kemal Tahir pilavı; *Osmancık*'ta Tarık Buğra güveci tercih etmiştir. Yenilen yemek tarihsel gerçeklik içersinde sunulmadığı için, işin bu noktası tarihî romanlarda yazarların hayal dünyasına bırakılmıştır.

Tarihçiler arasında tarihe ait gerçekliğin zamanla değişebileceğine ait görüşler de vardır. Marc Bloch, geçmişe ait bilginin sürekli değişip mükemmelleşme durumunda olduğunu, Orta Asya ve Mısır üzerine yapılan yeni araştırmalardan hareketle söyler: “Geçmiş, tanım gereği artık hiçbir şeyin değiştiremeyeceği bir veridir. Fakat, geçmişin bilgisi sürekli olarak değişen ve mükemmelleşen, gelişme halinde olan bir şeydir. Bundan kuşku duyanlara, bir yüzyıldan beri gözlerimizin önünde cereyan eden gelişmeleri hatırlatmak yeterli olacaktır. Mısır ve Kalde üzerimizdeki örtüyü çekmişlerdir. Orta Asya'nın ölü kentleri artık hiç kimsenin bilmediği dillerini ve uzun zamandan beri yok olmuş dinlerini ifşa etmişlerdir. İndüs kıyılarında, hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir uygarlık, mezarından doğrulmaktadır. Hepsi bu kadar değildir ve araştırmacıların kütüphanelerdeki daha derinlemesine araştırmada; eski topraklarda yeni siperler kazmada gösterdikleri deha; geçmiş çağların resmini tamamlamada ne tek çalışma, ne de en etkili çalışma olmaktadır. Bugüne kadar bilinmeyen araştırma yöntemleri de su yüzüne çıkmıştır” (Bloch 1985: 37). O halde tarihsel gerçekliğin zamanla değişebilmesinde romancıların da bir payı var mıdır? Roman, kurgusal yapısı bakımından böyle bir tartışmanın kesinlikle dışında kalır. Yalnızca, yazarının hayal gücünden gelen kuvvetle, tarihçiye sezgi sunar düşüncesini de taşı-maktayız.

Tarihî romancı ile tarihçi arasında yorum ve değerlendirme bakımından az da olsa bir benzerlik söz konusudur. Tarihin yorumlanmasına dair çıkan kitaplarda tarihçi ile tarihî roman yazarlar arasında fiksiyon bakımından da bir birliktelik söz konusudur. Çünkü geçmişte yaşananlar ile yazılan tarih arasındaki tam bir birliktelik olup olmadığı tartışma konusudur. Bu da tarihçinin, tarihsel gerçeklikleri yeniden yorumlamasından kaynaklanmaktadır. İlhan Tekeli, tarihçinin görevini şöyle açıklar: “Tarih ancak bugünden geçmişe gidilerek bir bütün olarak kavranabilir ve tarihçinin yaklaşımı da bugünden geçmişe giderek tarihi anlamak olmalıdır” (Tekeli 1998: 39). Tarihî roman yazarının durumu daha farklıdır. O, tarihçinin sunduğu malzeme-

yi, duyduklarından ve efsanelerden elde ettiği bilgiyi hayal dünyasında yoğurur, tarihî malzemeyi insana ait duygularla, yaşama tarzıyla şekillendirerek karşımıza çıkarır.

Tarihî roman yazarı ile tarihçi arasındaki ilişkiye Werner Schiffer de değinir. Ona göre tarihî her belgenin bir fiksiyon yapısı vardır. Belgeler, bu kurmaca yapı ile beslenir. Tarih yazıcısı, tarihsel bir metin oluşturmanın organize edici bir ögesidir. Tarihçi geçmişte meydana gelen olaylarla ilgili belgelere şüphe ile yaklaşmakla sorumludur. Tarihçinin bir olayı kaynaklardan yorumlayarak alması onu fiksiyona yaklaştırır. Bu da tarihçinin tarihî roman yazarına yaklaşması demektir (Schiffer 1980: 29-30).

Tarih, tarihî belgelerin yorumlanması ve yapılan yeni araştırmalarla sürekli olarak tamamlanır. O halde tarihin sürekli olarak kendini yenilemesi de kaçınılmazdır. İlk belgelerden hareketle oluşturulmuş tarih, bulunan yeni belgeler ve getirilen yeni yorumlarla sürekli zenginleştirilir. Tarih tenkidi de, tarihin kendisini yenilemesinde önemli bir unsurdur.

Bu bilgilerin ışığında tarihsel gerçeklikle, tarihi olayları hareket noktası alan romanlar arasında benzerlikler vardır. İkisinde de tarihin yeniden yorumlanması söz konusudur. Romanda daha fazla olmak kaydıyla ikisinde de fiksiyon vardır. Fakat tarih, gerçek olmak iddiasındadır. Roman ise, yalnızca yazarının tarihi kurgulaması sonucunda tarihçinin sunduğu malzemeden hareketle kendi gerçeklerini sezdirmek maksadıyla kaleme alınmıştır.

Karl R. Popper, tarihçinin ve roman yazarının tarihe bakış açısını ve tarihi yorumlamasını Tolstoy'dan hareketle açıklamaktadır: "Tolstoy'un tarihselciliği, örtük olarak liderlik ilkesinin doğruluğunu kabul eden bir tarih yazımı metoduna karşı bir reaksiyondur. Bu öyle bir metottur ki, büyük adama, lidere çok – eğer Tolstoy haklı ise, ki şüphesiz öyledir, gereğinden çok – önem atfeder. Tolstoy, sanırım başarılı bir şekilde, olayların mantığı denebilecek olan şey karşısında Napolyon, Alexander, Kutuzov ve 1812'nin diğer büyük liderlerinin kararları ve eylemlerinin etkisinin küçüklüğünü göstermeye çalışır. Tolstoy, haklı olarak, savaşları yapan, Moskova'yı yakan ve çete savaşları metodunu icat eden sayısız meçhul fertlerin kararları ve eylemlerinin ihmal edilen, fakat çok büyük olan önemlerine işaret eder. Fakat o, bu olaylarda bir çeşit tarihî belirleme; bir kader, tarihî kanunlar veya bir plan görebildiğine inanır. O, kendi tarihselciliğinde metodolojik bireyselcilik ve kollektivistimin her ikisini de kombine eder: yani o demokratik bireyselci ve kollektivist – milliyetçi öğelerin hayli tipik – kendi zamanı bakımından tipik ve korkarım bizim zamanımız bakımından da tipik – bir terkinin temsil eder." (Popper 1998: 134).

Tolstoy'un tarihsel araştırmaları ile tarihçinin araştırmaları arasında bir ilişki kuran Karl R. Popper, tarihî roman yazarının tarihçiden farklı olarak aydınlatılmamış ayrıntılara girdiğine işaret eder. Tolstoy, savaşı yönlendiren meçhul fertlerin dünyalarını da gözler önüne sermiştir. Bizim, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu anlatan romanlarımızda da, yazılmış tarih kitaplarından farklı olarak meçhul kişilerin dünyalarına, günlük yaşantılarına, zevklerine ve tarihsel olayların meydana gelmesinde rol oynayan küçük ayrıntılara girilmiştir. Elbette bunlar, yazarların fiksiyon dünyasının ürünüdürler.

İlhan Tekeli, tarihçinin ortaya koyduğu metni bir varsayım olarak görmekte ve tarihçinin kullandığı dilin asıl gayesinin bu varsayımı gizlemek olduğunu söylemektedir: "Tarih yazımında anlatı biçiminin ikna ediciliğinin arkasında toplumsal yaşamın sürekliliğine ilişkin güçlü sezgi yatmaktadır. Oysa ne tarihin yararlandığı belgeler ne de insanın deneyi sürekli dir. Anlatı yolunun seçen tarihçi bu kesikli olaylardan, belge ve bilgilerden sürekliliği olan bir öykü kurar. Sürekliliğin kurulması gerçekte yaratıcı bir faaliyettir. Genellikle bir heykel tıraşın mermeri yontarak heykeli çıkarmasına benzetilir. Tarihçi de yaratıcı bir sanatkar gibi kopuk olaylar arasında gizli bulunan hikâyeyi ortaya koymaktadır. Burada yaratıcı sözcüğünün çekiciliğinin gizlediği bir olguya dikkat çekmek gerekir. Tarihçinin ortaya koyduğu anlatı ancak bir varsayımdır. Oysa tarihçinin yazarken kullandığı dil, bunun varsayım olduğunu gizleyen bir dildir. Okuyucuya kendi varsayımlarını geliştirme olanağı bırakmayan bir otorite ile anlatılmaktadır" (Tekeli 1998: 68).

Tarihçi gerçeği ortaya koyar nitelikte bir tahkiye sunmak mecburiyetindedir. Fantezi ve hayal gücünü kullanamaz. Çünkü belgeler ve vesikalarla anlattıklarının gerçekte olduğu iddiasındadır. Tarih metni oluşturulurken gerçekte yaşanan tarihten, tarihsel kayıt ya da belgelere, oradan yeniden kurulan tarihsel olguya, sentez ve tahkiye ile metne gelinir. Romancı ise, tarihçinin sunduğu malzemeyi aynen kullanır. Tarihçinin ilgilenmeyeceği konuları da hayal gücü ve fiksiyon yardımıyla gözler önüne serer. Tarih ve tarihî romanın ayrılan boyutlarından biri de burada aranmalıdır.

Metin oluşturma noktasında tarihle edebiyat yan yana gelir. Bilimsel metinlerde, metin oluşmadan önce bilim adamının zihninde netlik kazanmış bir rapor halindedir. Ayrı durumun tarih metinlerinde olup olmadığı tartişma konusudur. Edebiyat metinlerinde zaten böyle bir endişe yoktur. John Tosh, tarih yazıcılığının fiksiyon yönü için şunları söyler: "Herhangi bir tarihsel konjonktürün gerçekliği, kaynaklarda ortaya konuğu kadarıyla öylesine karmaşık ve kimi zaman da öylesine çelişkilidir ki, ancak bunu başı ve sonu olan kesintisiz bir yazı halinde ifade etme disiplini, araştırmacının ta-

rih deneyiminin değişik alanları arasındaki bağlantıları kavramasını sağlayabilir" (Tosh 1984: 105). Tarih metni oluşturmada, tarihsel bilgi ve deneyimin yanında, metin oluşturma hüneri, biraz da ilham lazımdır.

John Tosh tasvirin, hikâye etme ve çözüm getirmenin tarih metni ile edebiyat metni arasındaki ilişkiyi oluşturduğu kanaatindedir. Ona göre tarihçi de, okuyucu da heyecan uyandırmak zorundadır. Edebiyatla tarih ilişkisini hikâye etme temeline dayandıran ve Batı dillerinde bu kelimelerin aynı kökten türetildiğine işaret eden John Tosh, tarihin edebiyatla hangi noktalarda birleştiğini de açıklar: "Anlatı da tarihçinin yaratıcı yazarla, özellikle de romancı ve epik şairle paylaştığı bir biçimdir ve tarihin, okur kitesinden geleneksel olarak gördüğü ilgiyi önemli ölçüde açıklamaktadır. Diğer hikâye anlatma biçimleri gibi anlatısı da, gerilim yaratma ve şiddetli duygular uyandırma gücüyle etkileyici olabilir. Ama aynı zamanda da anlatı, geçmişteki olayların gözlemcisi ya da katılımcısı olmanın insanda nasıl bir duygu yarattığını aktarmada tarihçinin elindeki başlıca tekniktir. Yeniden yaratma etkisini sağlamada en başarılı olan anlatı biçimleri de, kendi hayatımızda yaşadığımız zaman duygusuna en çok yaklaşanlardır: Bu bir çarpışmayı anlatırken olduğu gibi saat saat de verilebilir, bir siyasî krizdeki gibi gün gün veya bir biyografideki gibi bütün bir ömre yayılarak da. Geçmişten yeniden yaratmaya dönük tarihin başlıca uygulayıcıları, çok canlı etkiler yaratan dramatik anlatının ustaları olmuştur" (Tosh 1984: 107). Buradan John Tosh'un iyi bir tarihçinin iyi edebî donanımına sahip olmasını, en azından çok iyi metin oluşturma yeteneğinin bulunmasını elzem gördüğünü söyleyebiliriz. Bu da tarihçinin edebiyattan yararlanması demektir. Biri metin oluşturmada, diğeri konu bakımından birbirine başvuran iki bilim dalı...

Bir başka tarih yazıcılığı olan vakanüvislikte de durum aynıdır. Osmanlı sarayında geçen siyasî olayları kaydetmekle görevli olan vakanüvislerin yaptığı işte de yorum ve kurgu görülmektedir: "Vakanüvislik geleneğimizde, tahlil ve hele tenkit yoktur. Mevcut iktidarın/Sultan, (saltanat ailesi veya vakanüvisin hâmesi olan vezir) hilafına bir fikir beyan etmek mümkün değildir. Vakanüvisler daha çok dönemlerinin siyasî tarihlerini kendi tesbit ve düşünceleri doğrultusunda ele almışlardır. Bazen olağanüstü (tabii afet, garib ve acaib) olaylar zikredilmiştir. Olayların iktisadî ve sosyal boyutuna da değinen vakanüvisler vardır, ama bunlar azınlıktadır. Vakanüvislerin anlatıkları olayların coğrafi boyutu, ülkenin coğrafyası ile sınırlıdır. Çoğu vakanüvisler birbirinin taklididir. Aynı çağda dünyanın başka ülkelerinde meydana gelen olaylarla ya ilgilenmemektedirler ya da onlardan habersizdirler. (Öztürk 1999: 9-10).

Kendi yaşadığı dönemin önemli görülen olaylarını kaydetmekle görevli memur diye adlandırabileceğimiz vakanüvislerin de bir tarih yazıcısı olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü tarihsel olayları metin haline getirme işini ve olayın ilk yorumunu yapmışlardır. Aynı zamanda tarihçilere yazdıklarıyla kaynaklık etmişlerdir. Mustafa Öztürk'ün söylediği gibi, yazdıklarında ne kadar objektif olabildikleri, olayları tam bir tarafsızlıkla yorumlayıp yorumlamadıkları tartışma konusudur.

Edebiyat da, tarihî roman bağlamında tarihle ilişki içersindedir. İlk tarihî roman örneğini Walter Scott'un kaleme aldığı kabul edilir. Scott, İskoç halkına ait efsane ve halk hikâyelerini toplayarak kendi tarih bilgisiyle yoğurarak roman haline getirmiştir. İlk tarihî roman örneği sayılan *Waverley*'de (1814) Walter Scott, gerçek bir olayın içersine *fictif* yapıda bir metin yerleştirmiştir. Romandaki konu, İskoçya tarihinden 1745 Jakoben Ayaklanması'dır. Bu romanda *fictif* yapı, tarih ve eğitim iç içedir.

Walter Scott, *Waverley*, *Ivanhoe* gibi romanlarında, İngiliz toplumunun tarih içersinde nasıl doğduğunu, Norman ve Sakson sentezi ortak bir milletin, aşiret yapıları çözülerek nasıl oluştuğunu göstermeye çalışmıştır. Taner Timur, 19. yüzyılda Fransız ve Rus edebiyatını derinden etkilediğini belirttiği Walter Scott'ın, edebî kimliğini, Lukacs'tan da hareketle şöyle tanımlamaktadır: "Scott eserlerinde çok sağlam bir tarih bilgisine dayanmamıştır. Romanlarında profesyonel tarihçiler birçok maddi hata bulmuşlardır. *Ivanhoe*'da Norman – Sakson bütünleşmesini anlatırken yaptığı bazı hataları bizzat kendisi açıklamıştır. Fakat üstünlüğü romantizmin idealleştirdiği Ortaçağ'ı değil, modern antropolojinin kurucularının çözümediği klan ilişkilerini anlatmasında somutlaşıyor. Bu bağlamda, Georg Lukacs'ın dediği gibi 'Morgan, Marks ve Engels'de geliştirilen ve kuramsal – tarihsel bir açıklıkla kanıtlanan konular, Walter Scott'un en iyi tarihî eserlerinde şiirsel bir biçim içinde canlanır ve yaşarlar'" (Timur 1991: 196). Günümüzde, tarihî roman yazarları, tarihin konu edildiği romanlarda, kesin bilginin veya kesin bilginin olduğu gibi aktarılmasının önemini kabul etmemektedirler. Kendi aralarında da bunu tartışmaktadırlar (Talay 2000: 198; Gürsel 1997: 197–198).

Yaşandığı kabul edilen olaylarla, yazarın kurgu dünyasının birleşimi sonucunda meydana gelen tarihî romanı, Hugo Aust, *Der historische Roman* kitabının önsözünde başlı başına bir tür olarak teklif eder (Aust 1994: 7). Roman mı, tarih mi olduğu hakkında çeşitli düşünceler ileri sürülen tarihî romanın estetik boyutu da tartışmalıdır. Tarih ilminin ışığında aydınlatılmış bir geçmiş ele alınır. Bu sebeple edebî eserin *fictif* yapısı ile tarihsel gerçeklik iç içe girmiş durumdadır.

Tarih ve roman konu seçimi ve ifade tarzı konusunda birbirinden ayrılırlar. R. G. Collingwood, tabiatın tarihsel sürecinin, insan hayatı ve özel ilişkilerinin tarihsel bilginin nesnesi olamayacağı görüşündedir. Olay değil, onun arkasındaki düşünce önemlidir. Tarihçi olayları, düşünceyi keşfedebileceği ölçüde kavrayacaktır (Collingwood 1996: 350-364). Şimdiye kadar tarihin ancak siyaset, savaş, ekonomik hayat ve kültürel yaşama tarzı üzerinde durduğu kabul edilmekteydi. Fakat son dönem tarihçileri sanat, din ve felsefeyi de tarihsel incelemenin asıl konusu haline getirdiler. E. H. Carr, bütün toplum bilimleri gibi tarihin de insanların toplum içindeki davranışlarını konu aldığını söyler. Bunu geçmiş tanımıyla ayırıcı hâle getirir: "Daha başka farklılıklarına yol açan ana ayırt edici özelliği ise, insanların geçmişteki toplumsal ilişkilerini araştırmasıdır" (Carr 1992: 14). Denilebilir ki tarih, geleneksel anlamının dışında felsefe, sosyoloji gibi toplum bilimlerinin ilgi alanını da kapsamaktadır. Tıpkı roman gibi.

Bütün bu gelişmelere rağmen, tarihin konusu veya hareket noktası, romanla karşılaştırıldığında sınırlıdır. Roman savaş, siyaset ve ekonomik hayata, okuyucuyu sıkmamak için, insana ve tabiata ait her şeyi herhangi bir sınırlama olmaksızın anlatabilir. Tarık Buğra'nın *Osmançık* romanında, Osmanlı'nın kuruluşundan önceki ekonomik hayatı anlatmakla, o dönemdeki ekonomik hayatı Osmançığın ve ailesinin yaşadıkları çevresinde dile getirmek veya sezdirmek birbirinden farklıdır. Birisi bilgi sunmak, akla uygun hâle getirmek, diğeri sezdirmek esasına dayanır.

Tarihî roman konusu bakımından tarihsel gerçekliği veya tarihî bir olayı dile getirir. Geçmişteki bu olay ve olaylar yaşanmış ve sonuçlanmıştır. Yakın dönemde tarihî roman konusunu Türkiye'de gündeme taşıyan Sadık K. Tural, romancının hangi aşamalardan geçtiğini şöyle sıralar: "Tarih romancısı, vesikanın ortaya koyduğu malzemeyi önce öğrenir; sonra kendisine tesir eden unsurlar arasından seçmeler, ayıklamalar yapar; daha sonra da, edebî yaratmanın sihri ile onlara can verir" (Tural 1976: 93-130). Sanatçının halk arasındaki rivâyetlerden ve kesin olmayan menkıbelerden de yararlanabileceğini söyleyen Tural, "konunun tamamlanmış bitmiş, zaman mührünü yemiş olmasını" şart görür.

Tarihî roman yazarının yapacağı işi bu şekilde tanımlayan Sadık K. Tural, tarihçinin de edebiyat dünyasından alması gereken dersler olduğunu belirtir. Özellikle tarihî vesikanın azaldığı zaman dilimleri ile ilgili edebî eserlerin, fiksiyon unsurları ayıklanmak kaydıyla, birer vesika sayılmasını teklif eder. Bahaeddin Ögel ve Sabri Ülgener'in edebî eserlerden yararlanışını örnek verir (Tural 1984: 13).

Tarih şuuru veya tarihsel olan şimdiki zaman ile geçmiş arasında bağlantı sağlar. Tarihi roman yazarı da, modern edebiyat kuramları içerisinde, en az iki zamana yönelik, veya değişik zaman süreçleri içerisinde bir ilişki kurgulayarak romanını oluşturur. Tarih veya tarihî roman yazmada bu temel kural niteliğindedir. Romanın içerisinde hissedilse de, hissedilmese de, yazma zamanı ile vaka zamanı arasında, anlatımdan veya kullanılan dilden kaynaklanan uzaklık bulunur. Romandaki anlatıcının bazen o zaman diliyle bütünleştiği de görülür. Bu, başarılı bir anlatım tekniğidir. Farklı anlatım tekniklerini deneyenler de vardır. Nedim Gürsel'in Boğazkesen/Fatih'in Romanı'nda bugün ve geçmiş iki çizgi halinde birlikte sunulmuştur. Burada anlatıcı durumundaki "ben", 12 Eylül 1980 sonrasında Boğaziçi'ndeki terkedilmiş bir yalıda oturmakta ve Fatih dönemi ile İstanbul'un fethini anlatan bir roman kaleme almaktadır. Binalar ve tarihsel mekânlar "ben"i tarihin içine sürüklemektedir. Nedim Gürsel romanında neler yapmak istediğiyle ilgili olarak şunları söyler: "Boğazkesen'de İstanbul'un tarihsel boyutuyla bugününü eklemlenmeye, bir roman yapısı içinde eritmeye, tarihsel verilerden yola çıkarak modern bir roman yazmaya çalıştım. Osmanlı ve Bizans kaynaklarından yararlandım. İki eksende birbirine koşturulan, kimi zaman da kesişen iki anlatı kurmayı denedim, bir tarih kitabı yazmaktan özellikle kaçındım." (Gürsel 1997: 74-75).

Boğazkesen/Fatih'in Romanı'ndaki bu anlatıma karşın Kemal Tahir'in *Devlet Ana, Yorgun Savaşçı*; Tarık Buğra'nın *Osmancık, Küçük Ağa*; Halide Edip'in *Ateşten Gömlek*, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler* gibi romanlarında, bugünün varlığı, yazarın biyografik bilgisi, eserdeki dil özellikleri ve zamana dayalı anlatım özellikleri dışında fazlaca hissedilmez. Bu iki farklı anlatım tekniğini bir çok romanda görmek mümkündür.

Romanla tarih arasında hiçbir fark göremeyen eleştirmenler de vardır. Bunlar, ikisinin de kurgu temeline dayandığını, kurguyu iyi kuramayanların, daha doğrusu hayal dünyası zengin olamayanların tarih, diğerlerinin roman yazdığını söylerler. Tarih yazarının sorumluluğu ile, roman yazarının sorumluluğu arasında hiçbir fark görmezler (Talay 2000: 4-15). Fakat tarihî roman yazarının tarihsel gerçekliğe farklı bir açıdan yaklaşım olmayan olayları olmuş gibi gösterebileceği de kabul edilmektedir. Yani romancı, tarih bilgisini kullanarak kurguya dayalı bir tarih oluşturabilir. Romancının tarihsel bilgiyi yorumlamasında hiçbir sınır yoktur. Konu aldığı zamana ait sıradan bir insanın yaşadığı devri değerlendirmesini sunabileceği gibi, savaşların ve siyasî olayların görüntüsünü de nakledebilir. Hatta tarihsel gerçekliği istediği tarzda değiştirebilir. Buna *counter factual* denilmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun Söğüt dışına hiç çıkamaması, Osmanlı'nın Viyana'yı

fethetmesi gibi. Fakat böyle bir durum hemen okuyucunun tepkisiyle karşılaşır veya alay konusu olur. Hiç denenmemiş olmasına karşın, farklı bir yorum ve tarz olduğu da tartışmasıdır.

Tarihî romanda kişiler

Tarihî romanlarda şahıs kadrosunu oluşturacak kahramanların seçimi de önemlidir. Bu kişilerin kimlerden seçileceği ve roman içersinde hangi fonksiyonları yükleneyeceği tartışmalıdır. Roman kişilerinin seçimi Walter Scott'un ilk tarihî roman denemesi sayılan *Waverley*'de roman kahramanları, destan niteliği göstermenin aksine millî normlara uygun birer tip olarak karşımıza çıkarlar. Daha önceki tarihin konu alındığı eserlerde (destan v.s.) kahramanlar destansı veya mitolojik özellikler gösteriyorlardı. Walter Scott, *Waverley* le destansı anlatımın dışında bir üslûbun oluşmasına da katkıda bulunmuştur (Göğebakan 2000: 115-124). Tarihin kişisi ile tarihî roman kahramanı arasında fark vardır. Her insan tipi tarihî romanın konusu olabileceken, tarih metninde yalnızca önemli olayların içinde bulunan insanlar yer alırlar.

Tarihî romanlarda kişilerin anlatılma tarzı çok önemlidir. Hilmi Yavuz, tarihî romanlardaki karakterlerin varlığına dikkat çeker. Romancının anlatacağı kahramanı iyi tanımasını ister. Tarihsel olayın, kahramanın bilinciyle ortaya konularak verilmesi gerektiğini belirtir: "Romancının yapması gereken, belli bir tarihsel olayı karakterlerinin bilincinin içinden vermesidir. Bu önemli. Çünkü tarihsel bir olayın inşa edilmesi demek o romanda bireyin inşa edilmesi demektir. Bireyi ortaya koymadan, birey olduğunu kavramadan, o tarihsel olayı onun bilincinden vermenin olanağı yok. Nasıl görüyoruz o adamı, nasıl bir adam. Önce romancı kendi tiplerini tanımak zorunda. Biz onların dünyaya nasıl baktıklarını bilmeliyiz" (Yavuz 1997: 70). Romanlardaki tarih olgusunu, çoğu zaman romandaki kahramanın dünyasından öğreniyoruz. Çünkü tarihî romandaki bilginin sunulma tarzları, tarih biliminden farklıdır.

Fethi Naci, tarihle tarihî roman arasındaki ilişkiyi, insan faktörünü düşünerek değerlendirir. Tarih biliminin insanı soyutlayarak tarihi anlattığını söyleyen Fethi Naci, romancıların ise tarihsel olayları değil, olayların insanlar üzerindeki etkilerini dile getirdiğini belirtir. Tarihî roman için, "tarihten söz açan roman" değerlendirmesini yapar ve tarihî romancının neler yapması gerektiğini sıralar: "Güncel yaşam romana nasıl yansiyorsa tarih de romana öyle yansır. Bunun için 'tarihi roman' yerine 'tarihten söz açan roman' demek, bence yerinde olur. Romancı, araştırmalar yapabilir, topladığı belgelerden yararlanabilir, ama sıra yazmaya gelince, işinin yazmak değil, roman yazmak olduğunu unutmamak zorundadır; bunun için topladığı

bilgiler, belgeler, buzdağının denizin altında kalan büyük bölümü gibi olmalıdır, göze batmamalıdır; çünkü romancı o bilgileri, o belgeleri aktarmayacaktır romanına, roman kişilerinin düşüncülerinin, davranışlarının nasıl biçimlendiğini gösterirken yararlanacaktır o bilgilerden, o belgelerden” (Naci 1998: 228–230).

Attilâ İlhan’ın ve Nahid Sırrı Örik’in Kurtuluş Savaşı dönemini anlatan romanlarından hareket eden Fethi Naci, birinci dereceden tarihî şahsiyetlerin romancılar tarafından fazla kullanılmadığını, yazarların ikinci üçüncü dereceden veya isimsiz kahramanlar çevresinde romanlarını şekillendirdiğini söyler. Tarihî romancıların kendi kafasındaki toplumsal problemlere çözüm bulduktan sonra, gerçek tarihî şahsiyetleri eserlerine taşıdığını belirtir. Bu tip tarihî romancılara da Kemal Tahir’i örnek verir. Kurtuluş Savaşı’nı anlatan romanların hemen tümünde (*Küçük Ağa, Yorgun Savaşçı, Sahnenin Dışındakiler, Ateşten Gömlek, Bir Göçmen Kuştı O, Yaban* v.s.) Mustafa Kemal Atatürk ve savaşı birinci dereceden yaşayan komutanlar, romanların önde gelen kahramanlarından değildir. Onların yerine *Çolak Salih, İstanbullu Hoca, Cehennem Yüzbaşı Cemil, Ahmet Celal, Avukat Adnan* gibi itibarî kahramanlar vardır. Bazı romanlarda da Atatürk ve arkadaşlarının varlıkları, dolaylı bir şekilde de olsa, dile getirilir. Belki de menkıbeler çevresinde teşekkül ettiği için, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu anlatan *Devlet Ana* ve *Osmanlıcık* gibi romanlarda Osman Gazi birinci dereceden kahraman durumundadır.

Tarihî romancının tarihsel gerçeklik içersinde yer almayan kahramanları yaratma hakkı da vardır. Bu kahramanlar olayların akışına göre romanın içersinde yer alabilirler. Nitekim Türk edebiyatındaki tarihî romanlarda, tarihsel gerçekliği olmayan bir çok kahramanla karşılaşmak mümkündür. Bu kahramanlar, yalnızca romancının hayal dünyasının ürünüdürler veya tarihsel gerçekliği, roman kurgusu içersinde izah edilmesinde birer kolaylık unsurudurlar. Bunlar gerçek tarihsel şahsiyetler olmasalar bile, okuyucuya tarihsel şahsiyetlerle roman kahramanlarını özdeşleştirme imkânı verirler.

Sonuç

Tarihsel gerçeklik, bir noktaya kadar kurgu sonucunda oluşturulmuştur. Gerek ihtimal kavramı çevresinde yapılan değerlendirmeler, gerekse arşiv bilgileri delil hükmünde bilgi niteliği taşımamaktadır. Ayrıca tarihinin düşünce ve yorumu da, tarihsel gerçekliğin ortaya çıkmasında önemli rol oynar. İnsanlar, tarihsel gerçeklikleri, olayları kaydeden tarihinin yorum ve değerlendirmesine göre izlemek durumundadırlar.

Tarihin kaleme alınmasında yorumun varlığı kabul edilmektedir. Ancak tarihçi, objektifliği elden bırakmadığı, yaşanmış gerçeği dile getirdiği iddiasındadır. Fantezi ve hayal gücünü kullanmaz. Objektiflik ve gerçeğin yalnızca hedef olarak kaldığı tarih, hareket noktası olarak da vesikaları ve tarihsel kalıntıları aldığı için ilmî bir hüviyet kazanmaktadır.

Romancının tarihsel malzemeyi değerlendirme tarzı tarihçininkinden farklıdır. Romancı, gerçeği dile getirme veya objektif olma iddiasında değildir. Popper'in dediği gibi "aydınlatılmamış ayrıntılar" a girer. Roman yazarı, tarihçinin malzemesini alır, muhayyilesinde yoğurarak, bilinmeyenler üzerine de bir kurgu oluşturarak, tarih malzemesini itibarî âlem içersinde okuyucuların dikkatine sunar. Yazarın hareket noktası yalnızca tarih değildir. Efsaneler ve muhayyilenin gücü de kaynak durumundadır. İlmî bir değerlendirme veya insan ilişkilerini bilinen tarihe göre ayarlamak da söz konusu değildir. Romancı tamamen hürdür, her şey kendi tercihindedir.

Tarihle edebiyatın birbirinden yararlanması metin oluşturmada ve konu seçimindedir. Tarihçi edebiyattan metin oluşturma, daha doğrusu tahkiye hususunda; roman yazarı da zengin konularından dolayı tarihten yararlanır. Tarihin konusu veya hareket noktası romanla karşılaştırıldığında sınırlıdır. Roman savaşa, siyasete, ekonomik hayata, okuyucuyu sıkmamak açısından, fazla girmese de; insana ve tabiata ait her şeyi, herhangi bir sınırlama olmaksızın, kurguya dayandırarak anlatabilir. Tarih bilgi sunmak, akla uygun hâle getirmek; edebiyat, sezdirmek esasına dayanır.

Tarihî roman, tarihin yeniden yansımaları değildir. Geçmiş fişiyon bakımından yeniden yorumlamadır. Tarihî romanda her insan tipi romanın kahramanı olabilir. Tarih metinlerinde durum böyle değildir. Tarihî romanlarda bilginin sunulma tarzı, kahramanların kendi aralarındaki insanî ilişkiler çevresinde dile getirilir. Tarihî romancılar, tarihsel gerçeklik içersinde yer almayan kahramanları yaratma hakkına da sahiptirler.

Kaynaklar

- Aust, H. (1994) *Der historische Roman*, Stuttgart: Sammlung Metzler.
- Bloch, M. (1985) *Tarihin savunusu ya da tarihçilik mesleği*, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara: Birey ve Toplum Yay.
- Bugra, T. (1998) *Osmancık*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Carr, E. H.-Fontana, J. (1992) *Tarih yazımında nesnellik ve yanlılık*, çev. Ö. Ozankaya, Ankara: İmge Kitabevi.
- Carr, E. H. (1994) *Tarih nedir*, İstanbul: İletişim Yay.
- Collingwood, R. G. (1996) *Tarih tasarımı*, çev. K. Dinçer, Ankara: Gündoğan Yay.

- Gögebakan, T. (2000) Tarihsel romanda kişiler sorunu, *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi* 12, 115-124.
- Gürsel, N. (1997) Tarihsel roman tarihi yorumlayan romandır, *Hürriyet Gösteri* 197-198 (Nisan-Mayıs), 74-75.
- Leon, E. – Halkin, E. (1989) *Tarih tenkidinin unsurları*, çev. B. Yediyıldız, Ankara: TDK.
- Naci, F. (1998) Tarih ve Roman, *Kıskanmak. Eleştiri Günlüğü* 5, İstanbul: Oğlak Yay.
- Özlem, D. (1996) *Tarih felsefesi*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.
- Öztürk, M. (1999) *Tarih felsefesi*, Elazığ: Başbakanlık Basımevi.
- Popper, K. R. (1998) *Tarihselciliğin sefaleti*, İstanbul: İnsan Yay.
- Schiffer, W. (1980) *Theorien der Geschichtsschreibung und ihre erzähltheoretische Relevanz: (Danto, Habermas, Baumgartner, Droysen)*, Stuttgart: Metzler.
- Talay, B. (2000) Tarihçiler tartışıyor tarih ve roman ilişkisi üzerine, *Tarih ve Toplum* 33 (Haziran), 4-15.
- Tekeli, İ. (1998) *Tarih yazımı üzerine düşünmek*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Timur, T. (1991) *Osmanlı – Türk romanında tarih, toplum ve kimlik*, İstanbul: Afa Yay.
- Tosh, J. (1984) *Tarihin peşinde – Modern tarih çalışmasında, hedefler, yöntemler ve yeni doğrultular*, çev. Ö. Arıkan, İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yay.
- Tural, S. K. (1976) Tarihî roman ve Atsız'ın tarihî romanları üzerine düşünceler, in E. Güngör et al. (haz.) *Atsız Armağanı*, İstanbul: Ötügen Yayınevi, xcii-xccc.
- Tural, S. K. (1984) Tarihçinin edebiyat dünyasından alması gerekenler, *Töre Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 159 (Ağustos 1984), 11-14.
- Yavuz, H. (1997) Tarihî Roman Ancak Belli Bir Tasarımdan Yola Çıkılarak Yazılabilir, *Hürriyet Gösteri* 197-198 (Nisan-Mayıs), 69-71.

Tapu tahrir defterlerine göre Batı Macaristan'daki Türkçe kökenli yer adları üzerine

Erdal Çoban

Ankara Üniversitesi, Ankara

Giriş

Türk-Macar tarihî ilişkilerini iki ana dönemde incelemek mümkündür. Söz konusu iki dönemi birbirinden ayıran sınır taşı, uzun süren doğudaki göçlerin ardından 896'da Macarların bugünkü yurtlarını işgal etmesi olayıdır.

Macarların ve Obi-Ugorların dahil bulunduğu Ugor birliğinin yaklaşık M.Ö. 6-5. yüzyılda dağılmasından sonra Macarlar, özellikle dilsel verilerin de tanıklık ettiği üzere Türk etki dairesine girmişlerdir. Yurt işgalinden önce Macarcaya giren önemli sayıdaki Ogur-Bulgar (Çuvaş) karakterli alıntı kelime, bundan başka Macarların Avrupa dillerindeki *Ungarus*, *Hungarian*, *hôngrois* vs. diye adlandırılmaları onların Bulgar Türkleriyle temasa geçtiklerini gösterir. Ancak bu ilişkinin nasıl ve ne zaman kurulduğuna dair çok kesin delillerimiz yoktur. Bir görüşe göre Ön-Macarlar Uralların Avrupa cephesinden doğuya geçerek Batı Sibirya'da, ormanlık bozkır kuşağında sözü edilen Türk kavimleriyle karşılaşmışlar ve onların egemenlikleri altında avcı-balıkçı aslı kültürlerinden koparak bozkır kültürüne adapte olmuşlardır. Bu ilişkilerin miladı izleyen yıllarda meydana gelmiş olması mümkündür. Priskos'un kaydettiği doğudaki Sabir kavminin baskısıyla oluşan göç dalgası sonucunda, 460 sıralarında *Onogurlar*la bir arada yaşayan Ön-Macarlar Kafkasya'ya, Kuban Irmağı bozkırına inmişlerdir. Diğer görüşe göre ise Ön-Macarlar ana yurtlarından çıkınca, herhalde 460'tan biraz daha sonra, güneybatı yönünde bugünkü Başkurdistan'a inmişlerdir. Burası Onogur-Bulgar etkisinin ulaştığı bir sahadır ve keza Macarcadaki İrani Alan etkisi de burada doğmuş olmalıdır. Onogur etkisi Pontus denen Güney Rusya bozkırlarındaki hayatlarında da devam etmiş olmalıydı.

Macarlar, 9. yüzyıldaki İslam kaynaklarında kendi adlarıyla ortaya çıkmadan önce, iki adla daha anıla gelmişlerdi: *Savir/Sabir* ve *Türk*. Pontus boz-

kırında önce Savirler Macarları siyasi egemenlikleri altına almışlar veya bunların önemli bir kısmı Macarlara katılmıştır. Kaynaklardaki Türk adı ise Göktürk kökenli Hazarlara 9. yüzyıla kadar bağlı kalmış olduklarının bir yadigarı sayılır. Türk geleneklerine göre bir birlik oluşturan Yedi Macar (*Hetumoger*) boyu, ki bunlardan beşi Türkçe adlara sahiptir, Peçeneklerin 889 ve 895 yıllarında doğudan yaptıkları hücumlarla, muhtemelen Volga ve Don arasındaki *Etelküzü* adlı yurtlarını terk ederek Karpat havzasına, bugünkü Macaristan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Macarlar, bu sonuncu göçleri esnasında birçok küçük Türk boyunu, bu arada Hazarlara isyan ederek boy birliklerine sonradan katılan Kabarlar/Kavarları da kendileriyle birlikte bu sahaya sürüklemişlerdir. İranî unsurları, daha doğrusu Alan boy unsurlarını keza bu sürüklenenler arasında sıralamamız gerekir.

Türk kavimleriyle olan ilişkilerinin ikinci dönemi hükümdar Árpád önderliğindeki yurt işgalinden sonra başlar. Her ne kadar bozkır kavimlerinin doğrudan etki sahasından çıkmış gibi görünseler de, onlarla olan ilişki henüz kesilmemiştir. 10-11. yüzyıllarda büyük gruplar halinde Balkanlara ve Macaristan sahasına ulaşan Peçenekler, Macaristan'da özellikle sınır bölgelerinde yerleştirilmiştir. Peçenekleri izleyenler, daha az sayıdaki Uzlar, Türkçe veya İranî bir ad taşıyan Büsürmenler ve Kalizler olmuştur. Dalga halinde gelişen bu kavim hareketlerinin son dalgasını Kumanlar oluşturur. 13. yüzyılda Kumanlar daha çok Macaristan'ın orta bölgesinde, bugün Kunság diye anılan bölgede yerleşmişlerdir.

Türk kavimleriyle olan bu uzun ve etkin ilişki şüphesiz Macar dilinde derin izler bırakmıştır. Macarca sözcük hazinesindeki 300'ü aşkın Ogur-Bulgar veya Ortak Türkçe kökenli temel sözcük bunun en güzel karutudur. Macaristan'ın çeşitli muntukalarında görülen Türkçe kökenli yer adlarının arka planında yine yukarıda özü anlatılan tarihî olaylar aranmalıdır.¹

Bilindiği üzere, *toponimi* yani yer adı bilimi, dil bilimin çerçevesi içinde, ad bilim çalışmaları dahilinde geniş bir yer tutar. Dil biliminin bu kolu yer adlarını yapı, anlam ve köken açılarından açıklamayı görev edinmiştir. Söz konusu çalışmalarda bütün yer adları, köy, şehir, hatta cadde, sokak, meydan gibi yerleşme birimlerinin adları, bundan başka doğal yer adları (dağ, dere, tepe vs. adları) temel alınır. Toponiminin dağ, tepe, bel, sırt gibi yer şekillerine verilen adları üzerinde duran alt alanı *oronimi*, dere, çay, ırmak, göl adlarını ele alan diğer alt alanı da *hidronimi* adıyla anılır. Toponimi araştırmaları bize dilin katmanlarına, dilin tarihine, dilin coğrafyasına ilişkin bil-

1. Macar ana tarihi üzerine tartışmalar ve Türk-Macar tarihi ilişkileri hakkında örneğin bkz. Vársáry 1993: 146-154; Pálóczi 1989; Györffy 1990; Golden 2000: 328-335.

gileri ve adların verilmesindeki kuralları sistemli bir şekilde sunarken, ulusların yerleşme sistemine ve yerleşme tarihine, ülkelerin etnik yapısına ilişkin de önemli ipuçları verir. Bu haliyle bu bilim dalının arkeoloji, tarih, sosyoloji, antropoloji, coğrafya gibi sosyal bilimlerin diğer dallarını yakından ilgilendirdiği şüphesizdir.

Biz bu incelememizde *Transdanubia* veya *Tuna Ötesi* diye bilinen Macaristan'ın batı bölgesinde mevcut eski Türkçe yer adlarını ele aldık. Bu saha, bir şerit halindeki Balaton Gölü'nün güneyi ile Kapos nehrinin kuzeyini ve kuzeydoğu istikametine doğru akan aynı nehrin batısını içine alır ve bugünkü idari yapı içinde Somogy ilinin hemen tamamına ve Tolna ilinin bir bölümüne denk düşer. Bu çalışma, Osmanlı egemenliği döneminde hazırlanan vergi kayıtları ve bunlar arasında tapu tahrir defterlerini esas alarak söz konusu yer adlarını köken bilim ve anlambilim açısından incelemeye gayret etmektedir. Bilindiği üzere mufassal tapu tahrir defterleri egemenlik altındaki sahalarda üretim ilişkilerini ve nüfus bilgilerini son derece detaylı bir biçimde yansıtır. Bunun yanı sıra bu defter çeşidi şehir, köy, mezra ve coğrafi şekillerin adlarını bol miktarda ve son derece titiz ve mantıklı bir transkripsiyonla bugünün araştırmacısına ulaştırır. Tarihî bir olay meydana gelmediği ya da bir seyyah ziyaret etmediği sürece tarihte sessiz kalan en küçük yerleşim birimleri, hatta mezzarlar hakkında bilgi sahibi olabilmemiz, defterdar memuru olan *emin*lerin tahrir dayanak oluşturacak verileri mahallinde toplama gelmiş olmaları, öte yandan kimi zaman tarih eserlerinde rastlanan istinsah yanlışlarının neredeyse hiç olmayışı bu defterlerin önemini daha artırmaktadır. Ne var ki Arap harflerinde bulunan ve okuma konusunda kendine benzeyen harften ayırt edilmeğe yarayan *diakritik* noktaların tahrirlerde kullanılan yazı tarzında yani siyakatte konulmasının gerekli olmayışı, hatta noktasız yazımın bir gelenek oluşu bu defterlerin olumsuz bir yanı gibi görünmektedir. Türkçe olmayan yer adlarının incelenmesinde ve gün ışığına çıkarılmasında defterlerin bu olumsuz yönü kendini daha çok hissettirir. Osmanlı yönetimi, Balkanlarda ve Macaristan sahasındaki yer adlarını genellikle değiştirmemiştir. Bu şartlar altında Osmanlı Avrupası söz konusu olduğunda Türkolojinin, Bizantinoloji, Hungaroloji ve Balkan filolojileri ile yan yana çalışması zorunluluğu kendiliğinden anlaşılır.²

2. Tahrir defterleri ve bunların yer adları bilimi bakımından önemi hakkında bkz. Fekete 1947: 299-329; Halasi-Kun 1950: 63-104. Tahrir defterlerine dayanarak Anadolu'daki yer adları üzerine birkaç incelemeyi burada anmak gerekiyor: Yediyıldız 1984: 25-41; İlhan 1990: 213-232; Kurt 2001: 404-408.

Yukarıda coğrafi sınırlarını tespit ettiğimiz sahanın bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde beş adet mufassal tahrir defteri bulunmaktadır. Bunlar 1543 yılında Mohaç sancağının bir nahiyesi iken daha sonra 1551 yılında bağımsız bir sancak olarak teşkil edilen Kopan sancağına ait 1546, 1552, 1565, 1570 ve 1580 tarihli defterlerdir (Çoban 2002: v-xı). Bu dönemde toplam 458 şehir, köy ve mezra adı bir araya getirilmiş ve eski Türkçe kökenli 23 yer adı tespit edilmiştir. Şüphesiz sayı bundan daha fazladır, ancak çalışmamızda yer adı verme gelenekleri bir kriter olarak alınmak yoluyla sadece şahıs, ünvan, kavim adından ve askeri terimlerden dönüşmüş adlara ağırlık verilmiştir. Yerin yapısına, renk özelliklerine, bitki örtüsüne vs. ilişkin Türkçe kökenli adlar bu satırların kapsamı dışında tutulmuştur. Bu çalışmada izlenen yöneme gelince, yer adı önce Latin harfli transkripsiyonlarıyla, ardından ise yıllara göre Arap harfleriyle gösterilmiştir. Takip eden maddelerde önce yer adının Osmanlı dönemindeki hukuki statüsüne dair bilgiler sunulmuş, ardından ise Osmanlı tahrirlerinden önceki ve sonraki çeşitli Macar kaynaklarına atıfta bulunulmuş, bugünkü yer adıyla birleştirmesi yapılmıştır.

Tahrir defterlerindeki türkçe kökenli yer adları

1. **Abafalva** (1546/1552 TT: ابا فالوا; 1565 TT: ابا فالويه; 1570 TT: ابايان فالويه; 1580 TT: ابايان فالوه)

1.1. Hukuki statüsü: 1546 ve 1552'de Kopan sancağı Kopan nahiyesine ve daha sonra Karata nahiyesine bağlı köy.

1.2. Yer tayini: Cs. II 585: 1411/1412/1478: *Abafalwa*. Köy nezdindeki Gesti mezrasının tahrirlerde anulmasından yola çıkarak bugün herhalde Somogy ilindeki Somogygeszti dahilinde aramak gerekiyor.

Şahıs adından [Mac. 11. yy. ortası: *Obo*: Gombocz 1915a: 342] yer adına dönüşmüştür. Türk dillerindeki bazı karşılıkları şöyledir: Eski Türk. *apa* 'ancestor', Çağ. *ebe* id., *apa* 'elder sister', Oğuz *ebe* 'mother', Kıp. *ebe* 'female ancestor', *apa* 'bear', Osm. *ebe* 'grandmother' (ED 5; TMEN II 412). Tek başına kullanıldığı durumlarda herhalde 'ata, dede, baba, anne, nine' değil, Osmanlıcada da mevcut olduğu şekliyle kötü ruhları aldatan anlamını taşıyordu; öte yandan kelime Kaşgarî'ye göre Kıpçaklarda tabu olan 'ayı' yerine kullanılmıştı. Bu bizi orman tanrısı ruhunun timsali gibi görülen şamanizme götürmektedir (Rásonyi 1966-69: 77; İnan 2000: 46, 63). Macar kroniği Anonymus da aile ağacını Attila'ya dayandırdığı bir *Aba* soyundan söz eder. Bu soyun ataları Ed ve Edum (- Edumen ~ Edumer) olup bunlar çoğu tarihinin kabul ettiği şekilde yurt işgalinden önce Macarlara katılan Kabar-Hazarlardandı (Györffy 1990: 45-47). Kumanlarda özellikle birleşik adlarda

karşımıza çıkar: *Altunapa, Arslanapa, İtaba, Terteraba, Urusapa* vs (Rásonyi 1966–1969: 77–78). Macar prensi Taksony zamanında (955–970) Macaristan'a gelen ve Tomay sülalesinin atası olarak bilinen Peçenek beylerinden *Thonuz-oba*'da da bu birleşik form vardır (Pálóczi 1989: 7). Birleşik adların *aba* ~ *apa*'nın gerçek anlamını taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.

Söz konusu yer ismi birleşik bir kelime olup *-falva* '-köyü' anlamına gelir.

2. Aslar (1580 TT: اصلاار)

2.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı mezra.

2.2. Yer tayini: Cs. II 633a: 1229: *Azalar*; 1272: *Azlar*; 1275/1437/1450/1481: *Ozlar*; 1462: *Oslar*. Csánki'nin verilerine dayanarak bugün Somogy ilindeki Szentgáloskér ve Ráksi yerleşimleri arasında tespit etmemiz gerekiyor.

Boy adından yer adına dönüşmüştür. Macaristan'daki diğer yedi Eszlár veya Oszlár yer adıyla uyum içindedir. Tüm bu biçimler, Alan boy adının (Yas) Türkçe karşılığı olan *as*'ın yine Türkçe *-lar* çoğul eki ile türetilmesiyle ortaya çıkmıştır (Németh 1928: 146). Her ne kadar bu isimleri taşıyan yerler, Kumanlarla birlikte Macaristan'a gelen Yas gruplarının yerleşim birimleri olarak görülmüşse de, gerek Somogy ilindeki *Azalar* adının (buradaki *-a-* telaffuzu kolaylaştırıcı bir unsurdur) daha 1229'da, yani Yasların buraya göçünden önce varolmasından ve gerekse 11–12. yüzyıldaki Macarca isim verme geleneğince bir *Aszlár-i* şekli gerektireceğinden dolayı kabul görmemiştir. Bu nedenle 10. yüzyılda Türk dil çevresine girmiş veya onların komşusu olmuş Alanların bu adla anılmış olması daha kuvvetli bir seçenek olarak karşımızda duruyor. Bizzat Macarların Alanlara verdiği ismin en eski şekli ise *vosian* ve eş zamanlı ortaya çıkan *voşian* (> *Vassán* > *Varsányi*) idi ve bu bizi Çuvaşçanın aracılığıyla (*o-*, *u-*, *ö-*, *ü-* ve bazen *a-*'run önünde *v* gelişmiştir. Ör: Çuv. *von*, *vun* ~ Gen. Türk. *on*) Oset. *asiān* ~ *osiān* şekline götürmektedir. Aslar, büyük olasılıkla yurt işgalinden önce Macar boy birliğine katılmış olan Kabar boyları arasında yer alıyormuş olmalıydı (Györffy 1990: 56, 90).

3. Atad/Kiş-Atat (1546/1552 TT: اطاد; 1565/1570/1580 TT: كيش اطات)

3.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı köy.

3.2. Yer tayini: Cs. II 587: 1279: *Achad*; 1399/1401: *Athad*. Lipszky V 24: *Magy. Attád*. SMFN. 389: *Magyaratád*. MHSz. 377: Bugün Somogy ilindeki *Magyaratád* yerleşimi.

Şahıs adı olarak da [Mac. 11. yüzyıl: *Ata*: Gombocz 1915b: 433] kaynaklarda yer aldığı görülür. Kök itibarıyla Türkçe *ata* kelimesi (TMEN II 414) ile açıklanabilir; kelime sonundaki *-d* Macarcaya özgü küçültme ekidir ve bu haliyle *Atacik* anlamını taşır. Kuman dili söz konusu olduğunda Codex

Cumanicus'ta *atta* versiyonuna da rastlanır ki (Gombocz 1915b: 433), bu Lipszky'nin haritasında bulunan *Attád* şekliyle de uyum içinde görünmektedir.

Son üç dönemdeki tahrir defterlerinde *Kis-* 'Küçük-' sıfatıyla nitelendirilmiş birleşik yer ismi olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Bar nam-ı diğer Kişbar (1552/1565/1580 TT: بار/كيش بار)

4.1. Hukuki statüsü: 1546 tahririnde *Obâr* nam-ı diğer *Kişbâr* ve 1570 tahririnde *Obâd* (!) nam-ı diğer *Kişöbâr* şeklinde kaydedilmiştir. Kopan sancağında Karata nahiyesine bağlı köy ve 1580'de Marçil nahiyesine bağlı mezra.

4.2. Yer tayini: Karata nahiyesi: Cs. II 589b: 1341/1466: *Obar*; 1390/1429: *Baar*. SMFN. 244: Bugün Somogy ilindeki *Kisbárapáti*'ye bağlı *Bár* yerleşimi. Marçil nahiyesi: Cs. II 589a: 1261/1482: *Baar*; 1436: *Bar*. Lipszky U 21: *Bár*.

Etimolojisi farklı şekillerde, ancak Türkçeden yapılmaktadır. İlki, Macar oymaklarından *Bar-Kalán* veya *Bor-Kalán*'ın *Bor* adlı kolunun izini taşıdığı ve şahıs adı olarak da [1211: *Bor*: FNESz. 89] kaynaklarda anılan *bor* 'bor, şarap' kelimesiyle aynı olduğu yönündedir. Türkçedeki en eski veri Uygurlarla başlar ve Karahanlıların yanı sıra Kıpçaklarda da izine rastlanır. Erken Moğolcada yabancı bir kelime olarak görünür: *bor darasun* 'bor içkisi'. Kelimenin kaynağı İrani olmalıdır: Orta Fars. *bôr*, Yeni Fars. *mul* 'Wein' (ED 354a; Ligeti 1986: 235). Kelimenin etimolojisi Eski Türk. *bar-* fiiliyle ilişkilendirmek yoluyla yapılmışsa da (FNESz. 89) tatmin edici görünmüyor.

5. Çakan (1580 TT: چاقان ve چاقان)

5.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Marçil nahiyesine ve Yanoşhaza-Dibre nahiyesine bağlı şehirler.

5.2. Yer tayini: Marçil nahiyesi: Cs. II 596b: 1470/1536: *Chakan*. Lipszky U 20: *Csákány*. SMFN. 293: *Csákány*. MHSz. *Csákány*. Yanoşhaza-Dibre nahiyesi: 1248: *Chacan*. Lipszky S 16: *Csákány*. MHSz: Bugün Vas ilindeki *Csákánydoroszló*.

Şahıs adından [Mac. 1236/1255: *Chakan*: FNESz. 154] yer adına dönüşmüş olmalıdır. Németh, kelimeyi Çuvaşçadaki *ş-*'ye karşılık Ortak Türkçede *ç-*'nin bulunmasından hareket ederek Kuman-Peçenek tabakasına koyarken (Németh 1921: 26), Ligeti'ye göre hem şahıs hem cins isim olarak Macarcada en erken 14. yüzyıl sonuna tarihlenebilir ve Macarca söz varlığındaki bu kelime ancak Kuman kökenlidir. Türkçeden tespit edebileceğimiz örnekler çok az olmasına rağmen buradan geçmiş olduğu şüphesizdir: Çağ. *çaqan* 'ha che d'arme' ← *çağ-*, *çaq-* 'schlagen'. Bu Çağatayca bilginin en eski şekli *çaqgan* olabilir (Ligeti 1986: 249, 543). Öte yandan kelimenin Slav kökenli veya

Slav dili aracılığıyla Macarcaya geçtiği şeklindeki görüşlere karşı, István Knieszsa bilakis bu kelimelerin de (Rus Kilise Slav. *çekan* 'lepicidae instrumentum, taş yontma aleti', Bulg. *çekán* 'Hammer', Slov. *čakan* 'der Hauer des Schweines', Çek. *čekan* 'Keilhaue' vs.) ancak Türkçe ile izah edilebileceğini, Eski Rusçadaki verinin dışındaki diğer tüm Slav dillerindeki verilerin de oldukça geç ortaya çıktığının altını çizmektedir (Knieszsa 1966: 605-606). Rásonyi, Kazak ve Özbeklerin yanı sıra Macaristan sahasındaki Kuman adı taşıyan Yas'lar arasında [1323: *Chakan*], ayrıca Manas Destanı'nda da (*Çakan*) bulunduğuna işaret eder (Rásonyi 1941: 12). Yine ona göre Çağatay dilindeki anlamı 'die Streotaxt' iken Kırgız folklorunda ya 'ufak, çok olmayan' veya 'becerikli, atik' anlamını taşır (Rásonyi 1966-1969: 98). Doerfer de Özbekçedeki *çaqqan*'ın 'hızlı, becerikli, mahir' anlamına geldiğini belirtir (TMEN III 1088).

Kelime sonu *-n* > *-ny* palatalizasyonu (Eski Türk. *çaqan* > Mac. *csákány*) Macarcadaki Türkçe kökenli alıntı kelimeler için karakteristik bir durumdur (ör. *basırqan* > Mac. *boszorkány*).

6. Çepel (TT: چپل)

6.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine (1552'de Karata nahiyesine) bağlı köy.

6.2. Yer tayini: Cs. II 597: 1193/1295/1390: *Chepel*; 1233: *Cepel*. Lipszky T 23: *Csepel*. SMFN. 203: *Nagycepelely*. MHSz. 416: Bugün Somogy ilindeki *Nagycepelely*.

Şahıs adından [13. yy.: *Sepel*: Anonymus] doğmuş olması muhtemeldir. Macar kroniği Anonymus, yurt işgali sırasında Macar başbuğu Árpád ve soylu beylerin atlarına bakan "Kuman" kökenli *Csepel*'den söz eder. EtSz.'de (1: 945) Osmanlı Türkçesindeki *çepel* 'unrein; dunkelfarbig, schmutzig, hässlich, niedrig, schlecht; die schlechte Jahreszeit, die Regenzeit' cins isminin fonetik olarak benzer olmasına karşın Türkçede şahıs adı olarak görülmediği belirtilir ve etimolojisi konusunda ihtiyatla yaklaşılır. Buna karşılık yukarıda sözü edilen karşılıkların Türk şahıs adlarının semantik sistemine uygun olduğunu söyleyen Németh şu örnekleri sunar: Karakırg. (bugünkü Kırg.) *Palçyk*, eski Mac. *Szemét* 'çöp, pislik', Kırg. (bugünkü Kaz.) *Tezek*, *İt-ayak* vs.; Osm. Türk. *Çirkin-ağa* (bu sonuncusu *Çepel* adının semantik bakımdan bir başka versiyonu olmalıdır). Ne var ki Macar kroniğindeki şahsiyet soylu birisi olduğundan bu anlamlarda bir isim taşıması pek mümkün değildir. Macarca *Csepel* şahıs ismi Kabar-Hazar kökenli olmalıydı ve 'fırtınalı hava, kötü hava' anlamını taşıyordu. Hava olaylarından esinlenen Türkçe

kavim (*Boran, Yağmur-kar*) ve şahıs adlarını da (*Bora, Yıldırım*) örnek olarak verir (Németh 1933: 11-12).

Kelime sonu *-l* > *-ly* palatalizasyonu (Eski Türk. *çepel* > Mac. *csepely*) Macarcadaki Türkçe alıntı kelimelerde karakteristiktir (ör. *bögel* > Mac. *bögöly*).

7. **İrtim/İrtin** (1546/1552/1565 TT: *ايرتم*; 1570: *ايرتن*; 1580 TT: *ايرتين*)

7.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı köy.

7.2. Yer tayini: MKE. 174: *Erthen*. MBV. 775: *Erthen*. Lipszky: *Ertény*. MHSz.: 192: Bugün Tolna ilindeki *Értény* yerleşimi.

Bizans İmparatoru Constantinus Porphyrogenitus'un *De administrando imperio* adlı eserinde sözü edilen Peçeneklerin *Erdim* [ερτιμ] (Moravcsik 1984: 41) boyunun adıyla ilişkilendirmek mümkündür. Zira adı geçen köy, 10. yüzyıl sonlarına doğru en büyük Peçenek yerleşim zincirinin bulunduğu Batı Macaristan'da, Sárvidék bölgesinde uzanmaktadır. Macaristan'a göç eden ve ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirilen Peçeneklerin çoğunluğu merkezi yönetimin hizmetinde, bu vesileyle Macar devletinin kuruluş döneminde aktif rol oynamışlardır. Macar nüfus, onların yerleşim birimlerini *Besenyő* diye adlandırmış ve belki de Peçenek boy adlarıyla aynı adı taşıyan *Tolmács, Csur, Baj* yer adları da böyle doğmuştu (Pálóczi 1989: 26). Buna rağmen söz konusu köyle birlikte diğer ortaçağ Macaristan'ındaki aynı yer adlarının Kıpçakçadaki *Erdem* şahıs adıyla ilgili olduğu yönünde de görüşler mevcuttur (Györffy 1990: 175). *Erdim* veya *Ertim* (Györffy 1990: 175) boy adının Türk dillerindeki *erdem* cins ismiyle ilişkisi olduğu şüphesizdir: Eski Türk. *erdem* 'bravery, manliness', Uyg. *erdem* 'virtue, power', Hak. *erdem* 'refined manners, merits', Çağ. *érdem* 'skill in military and the use of arms', Harz. *erdelérdem* 'manliness', Kum. *erdem* 'virtue, skill', Kıp. *erdem* 'virtue, excellence', Osm. *erdem* 'military skill' (ED 206; TMEN II 451). Bilindiği üzere Constantinus'un kaydettiği sekiz Peçenek boyundan her birinin adı at veya tuğ rengi + ünvan adından oluştuğu halde ilk zikredilen Yavdı-Erdim'in ikinci kısmı bu manada farklılık gösterir ve yukarıda da görüldüğü gibi fazilet, yiğitlik, erlik anlamında bir sıfattır. Bu tespitten yola çıkarak söz konusu boyun siyasî yapılarına içinde merkezî ve düzenleyici güce işaret eden özel bir yerinin bulunduğunu ve buna uygun olarak 'Güç, İktidar' anlamında özel bir anlam taşıdığını söylemek mümkündür (Németh 1991: 84-85; Györffy 1990: 175-178).

Macaristan'da bu boyun izini veya şahıs adını taşıyan iki yer adına daha rastlanır: Somogy ilindeki *Ertemlak* ve Pest ilindeki *Értem puszta*. 1546, 1552 ve 1565 tahrirlerindeki adlarımız da bunlarla aynı şekli yansıtmaktadır. Buna karşılık incelediğimiz köy, ortaçağ Macarca kaynaklarıyla uyumlu olarak

1570 ve 1580 yıllarına ait tahrir defterlerinde *İrtin* ve *İrtin* şeklinde kaydedilmiştir. Kelime sonundaki *-m ~ -n* değişimi hem Macarcaya hem Türkçeye özgü bir durumdur. Ancak spesifik olarak Türkçedeki *erdem* kelimesindeki değişim, Güneybatı Anadolu ağızlarındaki söz varlığından da örneklenebilir: *erdem ~ erden* (ED: 206).

8. Kesö ~ Kesü/Kesöi ~ Kesüi (1546/1552/1565 TT: كسو; 1570 TT: كسوی)

8.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı köy. 1580 tahririnde ise başka bir sancağa, Şimontorna'ya bağlı köy.

8.2. Yer tayini: Cs. III 434: 1465: *Kezev*. MHSz. 379: Bugün Tolna ilindeki *Magyarkeszi* yerleşimi.

Boy adından yer adına dönüşmüştür. Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarında teşkilatlanan yedi Macar boyundan birinin adı olup Constantinus Porphyrogenitus'un *De administrando imperio* adlı eserinde *Κασή* şeklinde kaydedilmiştir. Bu boy adı *Keszi* biçiminde okunmaktadır (Moravcsik 1984: 47). Macar topraklarındaki yaklaşık elli civarındaki *Kesz*, *Keszi*, *Keszö*, *Keszü* yer adı ancak bu boyun adıyla bağlantılıdır. Kelimenin etimolojisi Türkçeden, fakat iki yolla yapılabilmektedir. Németh'e göre adın en sık hali bugün *Keszi* olup ancak bu adı taşıyan yerlere ait veriler incelendiğinde eski bir *Keszö* şekline varılabilir. Tarihî verilerin ışığında bunun daha eski şekli ise **Keszey*, *Kesziy* olabilir. Öte yandan tarihî Macaristan sahasında bugün Slovakya dahilindeki *Kosihy* ve buradan **Kosigy* adı da Macarca kelimenin en eski şeklinin rekonstrüksiyonuna yardımcı olmaktadır. Constantinus'un sarayına gelen Macarlardan işittiği *Keszi* şekli ise, Macar dilinin, kelime sonundaki *-ey ~ -ö*'yü bir küçültme eki olarak kabul etmesi ve bunu başka bir ek olan *-i* ile değiştirmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Tüm bunlardan sonra etimoloji açısından hareket noktası *Keszey* olmalıdır ve bu da Bulgar Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadır. Kelime *kes-* fiilinden türetilmiştir ve Türk dillerindeki (*y-*) bazı karşılıkları ise şöyledir: Uyg. *kesek* 'kısım, parça, kol', Osm. *kesik*, Tel. *kezik* 'kısım', Karaim *kesek* 'parça', Kum. *kesüü* 'parçacık', Tatar *kisek* 'parça, kısım'. Kelimenin Türk boy adları semantiğinde de (ör. Türkmenlerin bir kolu *Kesir*, Kazakların ve Nogayların bir soyu *Kesek*) önemli bir yeri vardı (Németh 1991: 81, 210-211). Bir başka görüş, aslında Németh'in yaptığı gibi Türkçe için tasarlanmış bir biçim kullanılmasına gerek olmadığını, *Keszi* ve *Keszö*'nün Eski Macarlar arasında bir arada yaşadığını savunmaktadır. Buna göre, Bizans kaynağındaki *Keszi* şekli Türkçe bir **kes* biçimine geri götürülebilir, zira *kes* 'tane, bölüm' (ve bundan *-ek* küçültme eki ile türemiş olan *kesek* biçimi) Türk dillerinde çok yaygındır (ör.: TMEN III 1634). Eski Macarca *Keszi*'nin söz sonu ünlüsü Türkçe *kes* şeklinin

sonuna Macarcada eklenmiştir. *Keszö* < *Keszey* ~ *Kesziy* şekillerine gelince, kelime sonunda -k veya -g bulunan Türkçe biçimler, Macarcada kelime sonu durumunda -k ve -g seslerinin henüz bulunmadığı bir dönemde ödünç alınmışlarsa, adaptasyon için ya ikincil bir söz sonu ses ortaya çıkmış veya bu sesler -y ile yer değiştirmiştir. Keszi boy adının Eski Macarca *Keszi* ve *Keszey* ~ *Kesziy* biçimlerinin bir arada yaşaması, Türkçede *kes* kelimesinin *kesek* türeviyle birlikte yaşaması gibi bir olguyla kolaylıkla açıklanabilir. Özetle kelimeyi Bulgar Türkçesiyle yani Çuvaşçayla açıklamak için zorlayıcı bir durum söz konusu değildir (Berta 2002: 47-48). Her iki görüş de kelimenin 'parça, bölüm, tane' anlamlı olduğunu, Constantinus'un Keszi boyunu Macar boy-ları arasında son sırada zikretmesinin tesadüfi olmadığından da hareketle boy birliği sistemine sonradan katılmış olduğunu kabul etmektedir.

9. Kopan (TT: قوپان)

9.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağı ve Kopan nahiyesi merkezi, şehir.

9.2. Yer tayini: Cs. III 436: 1138: *Cuppan*; 1347/1481/1484: *Koppan*. Lipszky U 25: *Törökkoppány*. MHASz. 604: Bugün Somogy ilindeki *Törökkoppány* yerleşimi.

Constantinus Porphyrogenitus'un eserinde kaydettiği sekiz Peçenek boyundan birinin adı *Kapan* [χοπόν] idi (Moravcsik 1984: 41). Ancak genel görüş, Árpád hanedanı döneminde sıkça kullanılan bir şahıs isminden [1055: *Cupan*: FNESz. 77] yer adına dönüştüğü şeklindedir (Györffy 1990: 177). 10. yüzyılda Somogy dükalığı beyinin adı da keza *Koppány* idi. Bu şahıs adı her halükarda Türkçe kökenli sayılmakla öncelikle Orhon yazıtlarındaki Gök-türk hakanının *qapğan* > *qapan* ünvanıyla ilişkilidir. Sözcüğün anlamıyla ilgili olarak Sinor, *qan* 'king' sözcüğünün reduplikasyon sonucu bu şekli almış olabileceğini ('very royal') ileri sürerken (Sinor 1954: 182-183), Türkçede reduplikasyonun sadece renk sıfatları için mümkün olabileceği gibi bir engelle karşılaşır (Clouston 1956: 76). Macarca sözcüğün gelişimine gelince, Fehér'e göre sözcük ortasındaki -pp-, daha eski bir -pğ- şeklinin asimile olmuş halidir ve *qapğan*'la bu şekilde açıklanabilir (Menges 1951: 92). Macarca yer ve şahıs adının bundan bağımsız bir etimolojisi Vámbéry'ye aittir ve Macar tacı iddiasıyla ayaklanan Koppány'ın rolüne de atıfta bulunarak *kop-* 'isyan etmek' veya *kap-* 'elde etmek' fiil kökleriyle açıklamaktadır (Sinor 1954: 175).

Söz sonu -n > -ny palatalizasyonu (Eski Türk. *qapan* > Mac. *Koppány*) Macarcaya geçen Türkçe sözcükler için karakteristiktir. Osmanlı Hakimiyetinde sancak merkezi olması dolayısıyla burası daha sonra başına *Török-* 'Türk-' sıfatını almıştır.

10. Kund (1565/1570 TT: توند)

10.1. Hukuki statüsü: 1565'te Kopan sancağı Marçil nahiyesine, 1570'de Karata nahiyesine bağlı köy.

10.2. Yer tayini: SMFN. 65: Bugün Buzsák'a bağlı *Kun-puszta* (*Kundpuszta*) yerleşimi olmalıdır.

Kun, Türkçe *kuman* ~ *koman* kavim adının Macarca kaynaklardaki şeklidir. Tahrir defterlerinden de gözlemlendiği gibi *Kun* şahıs adına Macaristan'da sıklıkla rastlanmaktadır. Kelime sonundaki *-d* Macarcada küçültme ekidir. SMFN. 65'te kaydedildiğine göre halk arasında bu köyde bir zamanlar Kumanların yaşadığı inancı vardır.

11. Nag'bar (TT: ناك بار)

11.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Karata nahiyesine bağlı köy

11.2. Yer tayini: Cs. II 598b: 1341/1466: *Obar*; 1390-1429: *Baar*. SMFN. 244: Bugün Somogy ilindeki Kisbárapáti sınırları içinde aranmalı.

Etimolojisi hakkında bkz.: **Bar nam-ı diğer Kişbar**.

12. Nag'berin (1565/1570/1580 TT: ناك برين; 1573 Cİ: ناك برين)

12.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Marçil nahiyesine bağlı köy.

12.2. Yer tayini: Cs. II 592d: 1348/1409/1424/1468: *Beren*; 1411: *Beryn*. Lipszky T 21: B. *Berény*. SMFN. 69: Bugün Somogy ilindeki *Balatonberény* yerleşimi.

Şahıs adı olarak da Macar kaynaklarında görebiliyoruz [1255: *Bereyn*: FNESz. 702].

Macarların yurt işgalinden önce boy birliğine katılan Kabar-Hazar boylarından birisi olduğu düşünülmekte ve Somogy ilindeki bu köy, 1. Géza'nın (972-997) Macar beylerinden Koppány'nın üzerine gönderdiği Berény birliklerinin hatırasını taşımaktadır (Györffy 1990: 90, 92). Németh, bir boy adı olan *Berény*'in Kara Kırğızlardaki (bugünkü Kırg.) *Beş-beren* boy adının ikinci unsuruyla uyum içinde olduğunu belirtir (Németh 1928: 147). 14. yüzyıl İslam kaynaklarında, eski Kıpçak devleti sahasındaki Kıpçak boyları arasında zikredilen ve bugün Konya-Toroslar arasında göçebe topluluklar arasında da izlerine rastlanan *Berendi* adının Kıpçak ağzı ile "Berenli" demek olduğunu ve *berenin* bugün dahi Başkurt ve Tatar ağzlarında 'koyun' anlamına geldiğini buna eklemek gerekiyor (Kırzioğlu 1992: 92). Türk kavim adlarının semantik sınıflandırmasında hayvan, kuş, balık ve hatta böcek isimlerinin önemli yer tuttuğunu hatırladığımızda bu sonuncu etimolojinin gözardı edilemeyeceği görülür. Başkurtlardaki etnonimlerden biri olan *Beren* 'koyun, kuzu', Garipov ve Kuzeyev'in de listesinde yer almaktadır (Németh 1991: 69). *Näg'* (Mac. *nagy* 'büyük') sıfatıyla defterlerde geçen söz

konusu adın bir başka açıklaması Rásonyi'ye aittir. Ona göre, kelimenin kökü Türk. *ber-*, *bir-* 'vermek'tir ve Türkçe ad verme geleneğinde sıkça kullanılmaktadır: Kırğ. *Kocabergen*, *Kudai Bergen*, *As Bergen* vs. *-ganl/-gen* fiilden isim yapım ekinin *Codex Cumanicus*'ta da görüldüğü üzere bazı Türk dillerinde *-anl/-en* şeklinde karşılandığı dikkate alındığında ve *Bozan ~ Buzgan*, *Turan ~ Turgan* analogilerine dayanarak Macaristan'daki *Bergen* ve *Beren* > *Berény* şahıs ve yer adları birbiriyle özdeşleştirilebilir (Rásonyi 1923–1927: 465). Uzlar-dan sonra 11–12. yüzyılda Macaristan sahasında görülen muhtemelen Kıpçak kökenli irili ufaklı Türk boyları arasında da zikredilen *Berendi* adı da keza 'veren, kendini teslim eden' anlamına gelmektedir (Rásonyi 1984: 80).

13. Nag'karata/Karata/Karat (1546/1552 TT: ناك قرطه; 1565 TT: قرطه; 1570/1580 TT: قرط)

13.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında nahiye merkezi, şehir.

13.2. Yer tayini: Cs. II 617: 1229: *Karad*. 1390: *Karad*. *Karaad*. Lipszky T 23: *Karad*. SMFN. 222: Bugün Somogy iline bağlı *Karád* yerleşimi.

Şahıs adından [Mac. 12. yy.: *Kara*: FNESz. 316] yer adına dönüştüğü düşünülmektedir. Bu şahıs adının kaynağı Eski Türkçe *kara* sıfatıdır (TMEN III 1440). Yer adının sonundaki *-d* Macarca küçültme ekidir ve kelime bu şekliyle *Karacık* anlamına gelmektedir.

1546 ve 1552 tarihli defterlerde yer adının başında *Nagy-* 'Büyük-' sıfatı görülür.

14. Orda (1552/1565/1570 TT: اوردا)

14.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Karata nahiyesine bağlı köy.

14.2. Yer tayini: Cs. II 633: *Oda*, *Orda*. Lipszky T 22: *Orda*. SMFN. 60: *Ordacsehi*. MHSz. 454: Bugün Somogy iline bağlı *Ordacsehi* yerleşimi.

Şahıs adından [Mac. 1211: *Orda*: FNESz. 485] yer adına dönüşmüştür. Söz konusu şahıs adı Türkçeden (Eski Türk. *ordu*:ğ, Uyg. ve Hak. *ordu*, Çağ. *ordu*; *orda* 'harem', Kum. *orda* 'royal court', Osm. *ordu* 'encompent, military camp' ED 203; TMEN II 452) izah edilebilir ve bugün Macarca söz varlığında *horda* 'ordu' kelimesiyle ilişkilidir. 15–16. yüzyılda Kuman-Kıpçak asıllı Rumen devlet adamlarından birinin de adıdır: *Orda* (Kırzioğlu 1992: 98).

15. Sakal (1552/1565/1570 TT: صقال)

15.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı köy. 1580 yılında artık Şimontorna sancağına (Dávid 1982: 136) bağlıdır.

15.2. Yer tayini: Cs. III 449: 1357/1399: *Zakal*. MHSz. 538: Bugün Tolna ilindeki *Szakály* yerleşimi.

Şahıs adından [Mac. yak. 1180: *Zacal*: FNESz. 359] yer adına dönüşmüştür. Kelime Sırp.-Hırv. *Sokolj* 'şahininki, şahine ait' ile de açıklanmasına rağmen tatmin edici görülmemiştir. Yer adına temel teşkil eden şahıs adı Türkçe kökenli Macarca *szakál*'dan gelmez (FNESz. 359). Macarcada Türkçe kökenli vücut veya vücut özelliklerini içeren bir çok kelimedenden biridir: *saqal* > *szakál* (Ligeti 1986: 186, 313). Memlûklar ve Kazakların yanısıra Karadenizin kuzeyindeki Kıpçak-Kumanlar arasında şahıs adı olarak kullanıldığı görülmür. Örneğin 1061'de polovets kinezinin adı *İskal* (varyantı *Sokal*) idi (Rásonyi 1966-1969: 123). Kelime, oymak adı olarak da Altay Türklerinde kullanılmaktaydı: *Saqal* (Németh 1991: 46).

Kelime sonu *-l* > *-ly* palatalizasyonu (Eski Türk. *saqal* > Mac. *szakály*) Macarcadaki Türkçe alıntı kelimelerde bilinen bir olgudur.

16. Sakç (TT: صاقچ)

16.1. Hukuki statüsü: 1546 ve 1552'de aynı adı taşıyan nahiyede şehir. Daha sonra Dombo nahiyesine bağlı şehir. 1573 cizye defterine göre ise köy statüsünde.

16.2. Yer tayini: Cs. III 411: 1348/1376/1453: *Zakch*. MHSz. 538: Bugün Tolna ilindeki *Szakcs* yerleşimi.

Macarca şahıs adından [1211: *Sac*: FNESz. 592], *-cs* küçültme ekiyle türetilerek yer adına dönüşmüş olabileceği varsayılmakla beraber Tatarcadaki *saqçı* 'nöbetçi, muhafız' kelimesiyle de ilişkili olabileceği düşünülmüştür (FNESz. 592). Bu sonuncu ünvan adı *sak* 'awake, alert' isminden türetilmiş olup Çağatay (*sagçı* 'guard') ve Harezmi Türkçesinden de (*sakçı* 'guard, sentry') örneklenebilir (ED 806). Ana-Macarcanın geç döneminde Türkçeden giren kimi sözcüklerdeki söz sonu üst dilli ünlülerin Macarcanın fonetik sistemine kusursuz biçimde uyum sağladıkları bilinmektedir. Söz sonu kısa ünlülerin düşmesi veya erimesi oldukça erken dönemde başlamış ve 11. yüzyıldan sonra tamamen kaybolmuşlar, süreç 13. yüzyılın başında çoklukla sona ermiştir. Macarcadaki eski Türkçe unsurlar arasından bu gelişmeye şunlar örnek verilebilir: Mac. *ács* ~ Türk. *agaç(ç)ı*; Mac. *szatócs* ~ Türk. *satıgçı*; Mac. *egy* ~ Türk. *edü*. Söz konusu süreçten sonra Macarcaya giren Türkçe kelimeler ise söz sonu üst dilli ünlülerini korumuşlardır (Ligeti 1986: 85). Németh, yukarıdaki örneklerin yanısıra *szabolcs* < *sabıdži* ~ *sabçı* 'elçi, nebî' şahıs ve ünvan adının etimolojisinin Bulgar Türkçesinden yapılabileceği üzerinde durmaktadır (Németh 1991: 257).

17. **Şard** (1552/1565/1570/1580 TT: شارد)

17.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı köy.

17.2. Yer tayini: Cs. II 639: 1346: *Saard*; 1454: *Sard*. Lipszky V 22: *Sárd*. SMFN. 422: *Somogysárd*. MHSz. 529: Bugün Somogy ilindeki *Somogysárd*.

Şahıs adından [Mac. yak. 1130: *far*: FNESz. 562] yer adına dönüşmüştür. Ortak Türkçe kelime başı *s-*'nin bazı durumlarda Çuvaşçadaki karşılığı *ş-*'dir: Mac. *sár* (*sárog*, *sárga*) 'sarı' ~ Çuv. *şurā*, *şur* 'beyaz', Hazar *şar* 'beyaz', Orta Moğ. *şira* 'sarı', edebi Moğ. *sira* ~ Gen. Türk. *sāriğ* (Türkm. *sāri*), *sariğ*.

Çuvaşça *şurā*, *şur* (Eski Çuv. *şariğ*) 'beyaz', Ortak Türkçe *sariğ* kelimesinin 'sarı' anlamından gelişmiştir; Çuvaş karakterli Hazar dili de, *Şarkel* adında da görüldüğü üzere, *şar* 'beyaz' kelimesini bünyesinde taşır. Buna mukabil Macarca kelime(ler) kendine has bir biçimde Çuvaşça karakterlidir, fakat kelimenin anlamındaki orijinal 'sarı' korunmuştur. Macarca kelimelerin, bugünkü Çuvaş ve 9. yüzyıl Hazar dilinin semantik delillerine rağmen anlamı 'beyaz' değil de 'sarı' olan bir Çuvaş dilinden geçmiş olmaları az bir ihtimaldir. Bu anlam kaymasının Macarcada meydana gelmiş olması, kadim Macarca *fehér* 'beyaz' kelimesinin yerini etkin biçimde korumuş olduğu için daha muhtemeldir. Çuvaşçada da eskiden beri orijinal sayılan *şurā* 'beyaz' kelimesinin yanına, 'sarı; sarışın, açık kumral' anlamı için Ortak Türkçeden (Kıpçak) alınan *sarā* yerleşmiştir (Ligeti 1986: 18, 95; TMEN III 1207).

Kelime sonundaki *-d* küçültme ekidir ve kelimenin anlamı şu halde *Sarı-cık'tır*.

18. **Tar** (1546/1552/1565/1570 TT: تار)

18.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Karata nahiyesine bağlı köy.

18.2. Yer tayini: Cs. II 650: 1175: *Tardi*; 1229: *Tord*. 1336: *Thord*; 1391: *Tard*, *Thardy*. Lipszky U 23: *Tard*. SMFN. 79: Bugün Somogy ilinde Somogytúr dahilindeki *Tard-pusztá* yerleşimi ile özdeşleştirdik.

Şahıs isminden [Mac. 1229: *Tör*: FNESz. 630] yer adına dönüşmüştür. Cins isim olarak Macarca *tar*, rotasizmi yansıtan Çuvaşça karakterli ödünç kelimeler arasında yer alır; ne var ki asli bir uyuma rağmen doğrudan bugünkü Çuvaşçayla ilişkilendirilemez; kelimenin kaynağı Çuvaşça ile akraba ölü bir dildir. Kelimenin karşılığını ise ancak Moğolca muhafaza etmiştir: *tar* ~ Moğ. *tar*, *taraqai* 'kel, dazlak' ~ Gen. Türk. *tāz*, *taz* ~ Tung. *taraka* (Ligeti 1986: 15, 49, 526).

Macar ortaçağ kaynaklarında görünen şekillerdeki *-d* küçültme ve *-i* aitlik ekleridir.

19. Tikoş ~ Tikuş (1580 TT: تيقوش)

19.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Marçil nahiyesine bağlı mezra.

19.2. Yer tayini: Cs. II 651: 1299/1368: *Tykus*; 1482: *Thykos*; 1484: *Thywkos*, *Thykwos*. Lipszky U 20: *Tikos*. SMFN.99: Bugün Somogy ilindeki *Tikos* yerleşimi.

Şahıs adı olarak da [Mac. 1219/1550: *Thykus*: FNESz. 642] kaynaklarda görülür. Etimolojisi Macarca *tyúk* 'tavuk' ile ilişkilidir. Bu sözcüğün kaynağı **tığuq*'dur ve Türkçe *tağuuq*'la (~ Çuv. *çāχā*, *çāχ* ~ Uyg. *tağıqu*; Kaşg. *taqaqu*; Muh. *taquq*, *daquq*; Çağ. *tawuq*, *tawuğ*; Kuman *tawuq*) olan ilişkisi Mac. *t'ina* > *tinó*'nun Türkçe *tana* ile olan ilişkisi gibidir. Sözcük ortasındaki *ğ*'nin ünlü hale gelmesinden sonra ortaya çıkmış olan yükselen diftong uzun *ú* şeklinde gelişmiştir. Macarcadaki *tyúk* ~ *tik* ilişkisi ise başka örneklerle de (*lyuk* ~ *lik*) gösterilebilir (Ligeti 1986: 442). Macarca kelimenin kaynağı olarak Doerfer' in **tiyuq* < **tiāqiūq* önerisi (TMEN II 861) Ligeti tarafından kabul edilemez görülmüştür (Ligeti 1986: 43). Bazı durumlarda Ortak Türkçede ilk hecede bulunan *-a*'yı Çuvaşçada *-i* ve Macarcada *-i*'nin karşıladığı şüphesizdir. Buradan hareketle sözcüğün Çuvaşçadan alınmış olduğu düşünülmektedir (Ligeti 1986: 43).

Yer adında görülen *-os* Macarca isimden sıfat yapım ekidir.

20. Tömör (1552/1565/1570 TT: تومور)

20.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında önce Körös, sonra Karata nahiyesine bağlı mezra.

20.2. Yer tayini: Lipszky T 22: *Tömörd*. SMFN. 74: Bugün Somogy ilindeki Szőlősgyöröké bağlı *Tömör* (*Tömöri puszta*, *Tömörpuszta*) yerleşimi.

Şahıs adından [1252: *Temer*: Gombocz 1914: 339] yer adına dönüşmüştür. Etimolojisi Türkçe'de şahıs adı olarak da sıkça kullanılan *temir* ~ *temür* 'demir' kelimesiyle yapılabilir (Gombocz 1914: 340). Lipszky'nin haritasındaki *Tömörd* şeklinde görülen *-d* Macarcada küçültme ekidir. Başka görüşlere göre demircilik yapılan bir bölgenin dilsel bir hatırasını taşımaktadır (FNESz.: 656).

21. Tömörkin/Temürkin (1546 TT: تومورکین; 1552 TT: تومورکین; 1565 ve 1570 TT: تومورکین)

21.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı köy.

21.2. Yer tayini: Cs. II 651: 1229: *Tumurken*; 1384/1428: *Temerken*; 1438: *Themerken*. Lipszky V 24: *Tömörke*. SMFN. 441: Bugün Somogy ilindeki Orci'ye bağlı *Tömörke* mevki.

Gombocz'a göre *temir*, *temür* 'demir' kelimesinin küçültme ekiyle yapılmış bir türevidir (Gombocz 1914: 339-340; FNESz. 657). Ligeti'ye göre Tö-

mörkény Kuman kökenli Macarca adlar arasında yer alır ve Gombocz'un sözünü ettiği küçültme ekinin aslında özel bir anlama sahip olduğunu belirtir. Buna göre kelime 'ok ucu', 'mızrak ucu' karşılığında kullanılmıştır. Kaşgari' de de geçen kelimeyi Brockelmann *temürgen* 'Pfeilspitze' ve Clauson *temür-gên* 'arrow-head' izah ederken Ligeti okunuşun *temürken* olabileceğini ve Kaşgari'nin Oğuzlara ait olduğunu belirttiği kelimenin sadece söz varlığı için geçerli olduğunu, ancak fonetik olarak kabul edilebilir olmadığını söyler. Oğuzlardaki karşılığının rekonstrüksiyonu yalnızca *demiren* veya *demren* şeklinde yapılabilir (Ligeti 1986: 116, 542).

22. *Uzd* (1552/1570 TT: *اوزد*)

22.1. Hukuki statüsü: 1552'de Kopan sancağı Sakç (Dombo) nahiyesine bağlı mezra iken 1570'de Kopan nahiyesine bağlı köy.

22.2. Yer tayini: Cs. III 456a: 1289/1321/1370: *Wzd*; 1320: *Vzdy*; 1347: *Wzdi*. Lipszky V 25: *Uzd*. SMFN. 417: Bugün Somogy ilinde Gölle'ye bağlı *Uzd-puszta* mezarası.

Şahıs adından [Mac. 1171: *Vzd*: Rásonyi 1984: 70] yer adı halini almıştır. Bizans ve Macar kaynaklarının *Uz* diye andığı ve 11–12. yüzyılda Macaristan'da çeşitli siyasi nedenlerle iskan edilen Oğuzların hatırasını taşımaktadır. Erdel ve Macaristan sahasında *Uz*, *Uza*, *Uzdi* şahıs ve yer adlarına da rastlanır. Kelime sonundaki *-d* Macarcada küçültme ekidir ve kelimenin anlamı *Uzcuk*, *Oğuzcuk*'tur (Rásonyi 1984: 70).

23. *Yuda/Yuta* (1552/1565 TT: *يودا*; 1565/1570 TT: *يوطه*)

23.1. Hukuki statüsü: Kopan sancağında Kopan nahiyesine bağlı köy.

23.2. Yer tayini: Cs. II 615: 1284: *Juta*; 1479: *Jwtha*. Lipszky V 23: *Jutta*. SMFN. 438: *Juta*. MHSz. 284: Bugün Somogy ilindeki *Juta* yerleşimi.

Şahıs adından [Mac. 1086: *Jut*: Györffy 1970: 205] yer adına dönüşmüştür. Yer adında bulunan *-a* Macarcada küçültme ekidir ve *Jut*, *Jutom* yer adlarıyla birlikte yurt işgal eden Macar hükümdarı Árpád'ın üçüncü oğlu *Jutas*'ın adıyla ilişkilidir. Bu ilişki, hükümdar ve prenslerin adlarından oluşturulmuş yer isimlerinin adı geçenlerin ikametgahlarına işaret ettiği ve Somogy ilinin *Jutas* ve onun oğlu Somogy dükası *Fajsz*'in ikinci dereceden mülkü olduğu şeklindeki gerçeklerle de desteklenebilir. Söz konusu üç yerleşim birimi de Somogy ilindeki Kapos, Koppány ve Sióvíz nehirlerinin doğuş yerlerinde, yurt işgali döneminde *Jutas*'ın kışlakları (buradaki kışlak tabiri, yeni yurtlarındaki Macarların yarı göçebe yaşam biçimlerinden daha çok, soyluların kışlık mekanları için kullanılabilir) olarak uzanıyorlardı (Györffy 1970: 192, 203). Constantinus Porphyrogenitus *De administrando imperio* adlı eserinde

Jutas adını iki kez, *Ιουτοτζάβ* ve *Ιουτοτζάç* şeklinde kaydeder (Moravcsik 1984: 49). Némethé göre okunuşu *Jutocsa*'dan başka bir şey pek olamaz. Adın sonunda yer alan *-a* küçültme ekidir ve bu ek atıldığında **Jutocs* veya kök sonu bir ünlüyle beraber düşünüldüğünde **Jutocsi* formu elde edilebilir. Bu sonuncu şekil Bulgar Türkçesinden çok Ortak Türkçe karakterini yansıtır. Osmanlıcadaki *yut-* fiilinden türemiş *yutucu* 'Feinschmecker, Schlucker' ile uyum içindedir. Bugünkü Macarcada ise muhtemelen **Jutacs* ve *Jutas* şekilleri tasarlanabilir, zira ikinci hecedeki ünlüyü Türk. *Alıp* > Mac. *Alap* (eski Macarcada: *Olap, Olib, Olop, Alup*) uygunluğu veya gelişimi açıklamaktadır (Németh 1991: 278–279). Ligeti'nin görüşüne göre ise kelimenin etimolojisi her durumda Türkçeyle yapılabilir, ancak Osmanlı Türkçesinin Oğuz grubuna dahil olduğunu hatırlatır ve Oğuz grubundan olmayan dillerden farklı olarak fiilden isim yapım ekinin *-cı* değil *-ıcı* olduğunu, Macarca kelime için ise ancak ilk versiyonun geçerli olabileceğini söyler. Ayrıca bu ek "Doğu Türkçesinde" *-ğu-çü* (*-gü-çi*) şeklindedir, Osmanlıcada ise her iki durumda *-ğ* (*-g*) kaybolur. Şu durumda Osmanlıca *yutucu* (< *yutıcı*)'nun Oğuz grubu haricindeki söz varlıklarında karşılığı **yutğuçü* veya **yutığçı* olabilir ve Macarca *Jutocs* şekli buradan gelişmiş olmalıydı (Ligeti 1986: 98):

Kısaltmalar

1573 Cİ	<i>Cizye Defteri</i> . Österreichische National Bibliothek. Türk. Hss. Flügel: 1349.
1546 TT	<i>Tapu Tahrir Defteri</i> . Başbakanlık Osmanlı Arşivi, nr. 441.
1552 TT	<i>Tapu Tahrir Defteri</i> . Başbakanlık Osmanlı Arşivi, nr. 412.
1565 TT	<i>Tapu Tahrir Defteri</i> . Başbakanlık Osmanlı Arşivi, nr. 665.
1570 TT	<i>Tapu Tahrir Defteri</i> . Başbakanlık Osmanlı Arşivi, nr. 563.
1580 TT	<i>Tapu Tahrir Defteri</i> . Başbakanlık Osmanlı Arşivi, nr. 676.
Cs. II–III	Csánki (1894–1897)
ED	Clauson (1972)
FNESz.	Kiss (1980)
Lipszky	Lipszky (1806)
MBV	<i>Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén 2</i> (1990)
MHSz.	Lelkes (1998)
SMFN.	<i>Somogy megye földrajzi nevei</i> (1974)
TMEN	Doerfer (1963–1975)

Bulg.	Bulgarca
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çek.	Çekçe
Çuv.	Çuvaşça
Edebi Moğ.	Edebi Moğolca
Eski Türk.	Eski Türkçe
Gen. Türk.	Genel Türkçe
Hak.	Hakas Türkçesi
Harz.	Harezmi Türkçesi
Karakırg.	Karakırgız
Kaşg.	Kaşgari
Kaz.	Kazakça
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kilise Slav.	Kilise Slavcası
Kum.	Kuman
Mac.	Macarca
Moğ.	Moğolca
Muh.	İbn Muhanna
Orta Fars.	Orta Farsça
Orta Moğ.	Orta Moğolca
Oset.	Osetçe
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Sırp.-Hırv.	Sırpça-Hırvatça
Slov.	Slovençe
Tel.	Teleüt
Tung.	Tunguzca
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Yeni Fars.	Yeni Farsça

Kaynaklar

- Berta, Á. (2002) *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. N. Demir – E. Yılmaz, Ankara: Grafikler.
- Clauson, G. (1956) A Note on Qapqan, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1956, 73–77.
- Clauson, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Csánki, D. (1894–1897) *Magyarország történelmi földrajza* 2–3, Budapest: Akadémia.
- Çoban, E. (2002) *xvi. Yüzyılda Kopan Sancağı (Macaristan)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [Basılmamış doktora tezi]
- Dávid, G. (1982) *A simontornyai szandzsák a 16. században*, Budapest: Akadémia.

- Doerfer, G. (1963–1975) *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1–4, Wiesbaden: Steiner.
- Fekete, L. (1947) Türk Vergi Tahrirleri, çev. S. Karatay, *Belleten* 21 (42), 299–329.
- Golden, P. (2000) Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları, in D. Sinor (haz.) *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim, 31–335.
- Gombocz, Z. (1914) Árpád-kori török személynveink 3, *Magyar Nyelv* 10, 337–342.
- Gombocz, Z. (1915a) Árpád-kori török személynveink 5, *Magyar Nyelv* 11, 341–346.
- Gombocz, Z. (1915b) Árpád-kori török személynveink 7, *Magyar Nyelv* 11, 433–439.
- Györffy, Gy. (1959) *Tanulmányok a magyar állam eredetéről – Nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*, Budapest: Akadémia.
- Györffy, Gy. (1970) A honfoglaló magyarok települési rendjéről, *Archeológiai Értesítő* 97, 191–239.
- Györffy, Gy. (1990) *A magyarság keleti elemei*, Budapest: Gondolat.
- Halasi-Kun, T. (1950) Avrupa'daki Osmanlı Yer Adları Üzerinde Araştırmalar: *Peşte, انكروس, Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar* 1, 63–104.
- İlhan, M. M. (1990) Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar, *Belleten* 154, 213–232.
- İnan, A. (2000) *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: TTK.
- Kırzioğlu, F. (1992) *Kıpçaklar*, Ankara: TTK.
- Kiss, L. (1980) *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest: Akadémia.
- Kniezsa, I. (1955) *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1, Budapest: Akadémia.
- Kurt, Y. (2001) Adana Sancağı Yer Adlarındaki Değişim, *Türk Dili* 598 (Ekim), 405–408.
- Lelkes, Gy. (1998) *Magyar helységnév szótár*, Baja: Talma.
- Ligeti, L. (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest: Akadémia.
- Lipszky, J. (1806) *Mappa generalis regni Hungaria, Pesthini. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén* 2 (1990) Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc, Budapest: Akadémia.
- Menges, K. H. (1951) Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions, *Byzantion* 21, 85–118.
- Moravcsik, Gy. (1984) *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest: Akadémia.
- Németh, Gy. (1921) Török jövevényszavaink középső rétege, *Magyar Nyelv* 17, 22–26.
- Németh, Gy. (1928) Maklár, *Magyar Nyelv* 27, 145–147.
- Németh, Gy. (1933) Csepel, *Magyar Nyelv* 29, 11–12.
- Németh, Gy. (1991) *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest: Akadémia.
- Pálóczy, H. A. (1989) *Besenyők, kunok, jászok*, Budapest: Corvina.
- Rásonyi, N. L. (1923–1927) Török eredetű helynevek, *Nyelvtudományi Közlemények* 46, 464–469.
- Rásonyi, L. (1941) *Török adatok a magyar etimológiai szótárhoz*, Budapest: Hornyánszky.

- Rásonyi, L. (1966–1969) Kuman zel Adları, *Türk Kltr Araştırmaları* 3–4, 71–144.
- Rásonyi, L. (1984) *Tuna Kprileri*, ev. H. Yusufoglu, Ankara: Trk Kltrn Araştırma Enstits.
- Sinor, D. (1954) Qapqan, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1954, 175–184.
- Somogy megye fldrajzi nevei* (1974) Tudomnyos irnyit: Vgh Jzsef, Budapest: Akadmia.
- Vsry, I. (1993) *A rgi Bels-zsia trtnete*, Szeged: JATE Magyar strtneti Kutatcsoport.
- Yediyıldız, B. (1984) Trkiye’de Yer-Adı Verme Usulleri, in *Trk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 25–41.

*Ağız terimi üzerine**

Nurettin Demir

Başkent Üniversitesi, Ankara

Giriş

Bu çalışmada, ağızla ilgili Türkçedeki yaygın görüşlerin ortaya çıkmasında rol oynamış temel kaynaklarda yazılanlara eleştirel bir bakışla kısaca değinildikten sonra, günümüz dil incelemelerinin elde ettiği sonuçlar doğrultusunda ağız teriminin bilimsel çalışmalarda kullanılmaya elverişli bir tanımı yapılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ileriki bölümlerinde, dil kavramı ve standart dil ile oluşması sırasında geçirdiği süreçler; sınırları çizilen ağız kimler tarafından, nerede konuşulduğu meselesi üzerinde kısaca durulacaktır. Bu arada ağız ile standart dilin ayrılmasında kullanılabilecek ölçütlerden de söz edilecektir. Fakat dilin çeşitli türleri arasındaki pek de belirgin olmayan sınırların yeterli sayıda ayrıntı çalışması yapıldıktan sonra ortaya konabileceğini de belirtmeliyiz.

Mevcut kaynaklarda ağız

Bir bilimsel terim olarak *ağız* denildiği zaman ne anlaşılması gerektiği hakkında Türkçe yayınlardan hareketle genel bir bilgi edinmek isteyen okuyucunun başvuracağı kaynaklar bellidir: dilbilgisi kitapları, sözlükler, terim sözlükleri ve elbette ağız çalışmaları. Bu yüzden çalışmamızın amacına uygun olarak biz de ağız teriminin bu tür yayınlarda geçen tanımları üzerinde ana hatlarıyla duracağız.

Dilbilgisi kitaplarında

Ağız nedir sorusuna bir cevap bulmak amacıyla bakabileceğimiz kitapların başında Ergin'in grameri gelir. Türkolojinin önemli ismi Ergin, "konuşma

* *Türkbilig* 4 (2002), 105-116.

dili – lehçe, şive, ağız” başlıkları altında lehçe ve şivenin tariflerini yaptıktan sonra şunları yazar: “Ağız ise bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz addır. Ağız’larda ses (söyleyiş), şive’lerde ses ve şekil, lehçe’lerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları, kelime sahasına inen ayrılıklar bulunur” (Ergin 1998: 10). Bazı yönlerden artık eskimiş, övüldüğü kadar da eleştiri alan bu eserden yaptığımız alıntıdan da anlaşılacağı gibi dilbilgisi kitaplarında genel olarak ihmal edilen söz diziminin, dilin bu üç farklı görünümünün ayrılmasında bir ölçüt olarak kullanılıp kullanılmayacağından söz edilmez. Ama bunu bir tarafa bırakarak, Ergin’in vermiş olduğu bu tanımu ciddiye almak durumundayız. Çünkü bu sözlerin yer aldığı yayın, üniversitelerimizde en fazla kullanılan akademik gramerlerden birisi durumundadır ve daha sonraki benzer yayınların önemli bir bölümüne kaynaklık etmiştir. Tanım aslında kısmen günlük kullanımda olduğu gibi bu yönüyle uzmanlar arasında da epeyce yaygın bir görüşü dile getirmektedir. Ayrıca buradaki sözler şimdiye kadar önemli bir eleştiriyle karşılaşmamıştır. Ama eleştiri olmaması Türkiye Türkolojisinde eser merkezli eleştirinin, bütün gerekliliğine rağmen, genel olarak pek rağbet görmemesiyle de ilgili olabilir.

Terim tarifleri, gösterdikleri kavramı mümkün olduğunca kapsayıcı olmalıdır. Tanımı yapılan terimler bilimsel yazılarda kullanılırken yanlış anlaşılmalara en aza inmelidir. Oysa Ergin’in bu tanımının dil gerçeğiyle ilgisi yoktur ve söylenenler basit bir denemede iflas eder:

- (1) *Dereye gedip gazan guruklar, geesi yüyükler* (Alanya) = ‘Dereye gidip kazan kurmuşlar, çamaşır yıkamışlar’ (ST)
- (2) *Bas basdı gendini* (Kıbrıs) = ‘Otobüs onu ezdi’ (ST)
- (3) *İsderim gideyim* (Kıbrıs) = ‘Gitmek istiyorum’ (ST)

Görüldüğü gibi örneklerimiz, yukarıdaki tanıma göre ağızlar olduğu belirtilen söyleyiş yanında şivede görülmesi beklenen ses ile şekil, lehçelerde bulunduğu söylenen ses ve şekil yanında kelime ve bütün bunlara ek olarak söz dizimi bakımından da üst dil olarak bağlı buldukları standart Türkçe’den ayrılmaktadırlar. Örneklerde söyleyiş dışında kalan farklılıklar, alındıkları ağızları sadece standart Türkçe’den değil aynı zamanda Türkçenin diğer ağızlarından da ayıran belirgin özelliklerdir. Bu yönleriyle ilgili ağızların sınıflandırılmasında kullanılabilecek önemli ölçütler durumundadırlar. Ancak bu tür farklılıklar sadece adı geçen bölgelerde görülmez. Benzer örnekleri, Türkiye’nin herhangi bir bölgesinden ağız metinleri yardımıyla çoğaltmak mümkündür. Yukarıda verilen tanımlardan hareket ederek bu örneklerin standart Türkçe açısından Ergin’in sözünü ettiği üç ayrı terimden

hangisi ile karşılanması gerekeceği sorusuna verilecek cevap, tanımla kullanım arasında olması gereken tutarlılık nedeniyle, lehçedir. Oysa bu örneklerin Türkiye Türkçesinin ağızlarından alınmış oldukları açıktır ve buna herhangi bir itirazın gelmesi beklenmez. Diğer dilbilgisi kitaplarındaki tanımlar Ergin'in verdiği kadar tutarlı değildir (bk. Banguoğlu 1986: 11; Çatıkkaş 2001: 10; Özçelik – Erten 2000: 32; Kahraman 1996: x. Dil hakkında genel bilgi veren kaynaklardaki durum için bk. Aksan 1979: 142). Bir kısmı son yıllarda basılan ve Ergin'den önemli ölçüde etkilenen bu gibi eserlerde ağızdan söz edilirken şöyle ifadelerle de karşılaşırız: “Çeşitli sosyal, kültürel ve hatta tarihî sebeplere dayanan bu gibi farklılaşmalar makbul sayılmaz; yazı dili içerisinde eritilip, zamanla ortadan kaldırılmaları hedeflenir” (Güneş 1999: 20).

Sözlüklerde

Ağızın kısa bir tanımını bulmak için bakabileceğimiz, Türkçenin en güvenilir sözlüklerinden birisi olması beklenen TS'de ağızla ilgili üç madde başı buluruz. Ağız terimi ile eş anlamlı da kullanılan “dialekt” teriminin karşılığı olarak “lehçe” verilmekle yetinilir (TS 366). Ağız maddesinin diğer karşılıkları yanında bizi bu çalışma çerçevesinde ilgilendiren karşılığı “Bir dilin sınırları içinde, bölgeler ve sınıflara göre değişen söyleyiş özelliği: *Rumeli ağzı, İstanbul ağzı*” (TS 24) şeklindedir. Tanımda dikkati çeken ölçütler “bir dilin sınırları içinde” olma, “bölgeler ve sınıflara göre değişme” ve “söyleyiş”tir. Ancak günümüz dil incelemelerinde dilin bölgeler ve sınıflara göre durumunun dilbilimin iki farklı kolunun araştırma alanı içinde kalması bir tarafa, akla gelebilecek bazı sorular tanımda cevapsız bırakılmaktadır: Bir dilin sınırları ne demektir, nerede başlar, nerede biter? Devlet sınırlarıyla aynı mıdır? Bölgeler ve sınıflardan ne anlamamız gerekir, bunları belirginleştirmek mümkün müdür? Yukarıda verdiğimiz örneklerde söyleyiş dışında da farklar olduğuna göre bunların alındığı bölgenin konuşması, tanım gereği ağız olamayacağına göre, nedir? Verilen örnekler ile standart dil arasındaki farkları göz önüne getirirsek bu bölgelerin dilini lehçe saymak gerekir. Çünkü Ergin'de olduğu gibi TS'de mevcut duruma daha uygun bir tanım buluruz: “Bir dilin tarihî, bölgesel, siyasî sebeplerden dolayı, ses, yapı ve söz dizimi özellikleri bakımından ayrılan kolu, diyalekt”. Bu sözlerle lehçe maddesi kastedilmektedir. Oysa yukarıda da söylendiği gibi verdiğimiz

1. Nitekim adı geçen terimi açıklamak için verilen, Y. K. Karaosmanoğlu'dan alındığı yazılan, ama metin içerisinde kontrol imkanımız olmayan 'onun lehçesine aşina olanlara göre gayet derin hikmet, pek ince manalar taşırdı' örneği de, *Azerî lehçesi* ve benzeri gibi Türkiye dışından bir varyanttan çok Türkiye Türkçesinin bir alt varyantını çağrıştırmaktadır.

örneklerin alındığı bölgelerin dili hiçbir çalışmada lehçe olarak geçmez. Mevcut diğer standart sözlüklerdeki ağız tanımları, TS'dekinden daha açık değildir (bk. Doğan 2001: 21, 1240; Püsküllüoğlu 1995: 53; Tuğlacı 1971: 34).

Terim sözlüklerinde

Dille ilgili terim sözlüklerinde de ağzın çeşitli tariflerini buluruz. Bu tür terim sözlüğü hazırlayanlardan birisi olan ağız araştırmalarının önemli ismi Korkmaz "daha küçük yerleşim bölgeleri", "birbirinden az çok ayrılma" ve "konuşma biçimleri" ölçütlerini kullanarak ağız teriminin tanımını şöyle yapar: "Bir dilin veya lehçenin daha küçük yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri: Türkiye Türkçesinin *İstanbul ağzı*, *Aydın ağzı*, *Konya ağzı*, *Nevşehir ağzı*, *Taşra ağzı*, *Anadolu ve Rumeli ağızları* gibi" (Korkmaz 1992: 4). Ancak burada kullanılan ölçütlerin hiçbirisi açık değildir. "Daha küçük" olmanın ölçüsü nedir? "Yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan" ile ağzların kendi aralarındaki ayrılma mı yoksa standart dilden ayrılmaları mı kastedilmektedir? Ayrılığın oranı ne kadar olursa ağız olur? Her konuşma biçimi ağız sayılabilir mi? Ağız ile aynı sözlük içersindeki "Standart Türkçenin ve yazı dilinin dayandığı konuşma ölçüleri dışında kalan, ağzılara bağlı konuşma türü; *geleceğiz* kelimesinin *gelcez*, *geleca:x*, *geleceğik* şekillerinde söylenmesi gibi" (Korkmaz 1992: 147) biçiminde tarif edilen, ama ağız çalışmalarında terim olarak pek kullanılmayan *taşra ağzı* arasında fark var mıdır? Ayrıca verilen tanım ile batı dillerinde buna denk geldiği düşünülen Alm. *Mundart*, *Lokalsprache*, *Sondersprache*; Fr. *parler*, *parler local*; İng. *local dialect*, *local language* terimlerinin karşılıklarının ilgili dillerin terim sözlüklerindeki tanımları örtüşmez.² Bu yüzden batı dillerindeki biçimlerinden hareketle de bir yere varmak mümkün değildir. Adı geçen terimlerin batı dillerinde de tartışmalı olduklarını, ülkeden ülkeye değişebilen durumları gösterdiklerini de ayrıca vurgulamalıyız (bk. Martinet 1998: 167 vd.; Hudson 1980: 30 vd.; Chambers/Trudgill 1980: 4 vd.).

Korkmaz, ağız teriminin bir başka tarifini de şöyle verir: "Yetiştikleri bölge, meslek, çevre ve öğrenim farkları gibi etkenler ve şahsi eğilimler dolayısıyla, bir dilin kişiden kişiye değişen kullanılışı ve konuşma biçimleri. Her yazarın kendine özgü bir dil ve üslup özelliğine sahip oluşu bundandır" (Korkmaz 1992: 4). Tanımdan da anlaşılacağı gibi burada ağız, idiyolekt ve

2. Örnek olarak buradaki tanımla ilgili terimlerin Almanca karşılıklarının tanımlarını krs. Bussman 1983: 96; Lewandowski 1994: 220; ayrıca Ergin'in yukarıya aldığımız *şive* hakkındaki sözlerine bk.

register karşılığı olarak kullanır. Ama bu, bizim çalışmamızda üzerinde durduğumuz konunun dışında kalır.

Topaloğlu (1989: 81) ise ağız terimini "Bir dilin, lehçeler içinde ses, yapı ve anlam bakımından bazı ayrılıklar içeren, halkın konuştuğu değişik biçim" şeklinde tanımladığı *halk dilinin* "daha küçük ayrılıklar gösteren, belli yerleşim bölgelerine ve kişilere has olan şekli" biçiminde tanımlar. Görüldüğü gibi o, ağız aynı şekilde belirsiz olan 'halk dili'nin altına yerleştirmektedir. Yukarıdaki tanımlar için geçerli olan "daha küçük ayrılık" derecesinden, "belli yerleşim bölgeleri"nden neyin anlaşılması gerektiği, her "kişiyeye has konuşma biçimi"nin ağız sayılıp sayılmayacağı soruları Topaloğlu'nun tanımı için de geçerlidir. Aşağıda da göreceğimiz gibi burada aslında farklı konular birbirine karışmış durumdadır.

Vardar ve diğerleri tarafından hazırlanan sözlüğe gelince, ağız teriminin tanımı burada şöyle yapılır: "bir dil ya da lehçe alanı içinde yer alan konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri" (Vardar 1980: 18). Her ne kadar sözlükte "dil ya da lehçe alanı" diye bir terim yoksa da buradaki "bir dil ya da lehçe alanı içinde yer alan" nitelemesi dikkat çekicidir. Ancak bu tanım da, söyleyişle sınırlandırıldığı için, yukarıda verdiğimiz üç örnek göz önünde bulundurulursa, gerçek durumu yansıtmaz. Adı geçen araştırmacılar sözlüğün yeni baskısında *taşra ağız* teriminden söz ederler; ancak bunun "özellikle Fransa'da rastlanan bir durumu" belirttiğini yazarlar (Vardar 1980: 199). Aynı yayın içerisindeki lehçe tanımı da ilgi çekicidir. Batı dillerindeki *dialect* teriminin karşılığı olarak verilen lehçe "Bir dilin tarihsel, toplumsal, ekin sel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dilbilgisi ve sözlük açılarından ayrılaşmış biçimi" olarak tanımlandıktan sonra, örnek olarak Türkiye Türkçesindeki genel kullanıma uygun olarak "Özbek lehçesi, Azeri lehçesi Türk lehçelerindedir" denilir (Vardar 1980: 109). Ancak bundan sonra "birçok ülkede çeşitli lehçeler vardır ve taşra ağızlarıyla bunlar arasındaki ayrılıkları, toplumsal ölçütlere başvurmadan belirleyebilmek çoğu kez olanaksızdır. Lehçelerin oluşumu, bir dili konuşan çeşitli toplulukların birbirlerinden uzaklaşmasıyla açıklanır. Değişimler, anlaşmanın olanaksızlaşmasıyla ve toplumsal-siyasal koşulların etkisiyle ayrı dillerin ortaya çıkması sonucu da verebilir" ifadeleri kullanılır (Vardar 1980: 109 vd.).

Ağız monografilerinde

Yukarıda yaptığımız alıntılar ve açıklamalarda da görüldüğü gibi ağız tanımı denemeleri gerek kendi içlerindeki belirsizlikler, gerekse birbiriyle çelişmeleri yüzünden "ağız nedir", sorusuna cevap olmaktan uzaktırlar. Acaba

ağız incelemelerinde durum nasıldır? Türkçenin ağızlarıyla ilgili araştırmalar daha eskiye gitse de 1940'lı yıllardan bu yana ağızları konu edinen pek çok çalışma yapılmıştır. Günümüzde "ağız araştırmacısı" olan epeyce uzman vardır. Bu yüzden *ağız* teriminin veya bununla zaman zaman eş anlamlı kullanılan *diyalekt*, *şive*, *lehçe* gibi terimlerin tatmin edici tanımlarına, Türkçe kaynaklarda kolayca ulaşılacağı düşünülebilir. Oysa durum tam tersidir. Bunca araştırmaya rağmen araştırmacılar, yaptıkları çalışmalarda ağız terimini tanımlama ve ağızı diğer dil türlerinden ayırmada son derece çekingen davranmışlardır.³ Genel olarak Türkolojide teorik konulara ve konuşma diline pek yer verilmemesi buradaki eksikliğin iki önemli sebebini oluşturur. Ama gene de ağız monografilerinde terim tarifinin yapılmasına gerek duyulmadığına göre ağızlarla uğraşanlar veya genel olarak dille ilgilenenler için ağızdan ne anlaşılması gerektiğinin çok açık olduğu, bu yüzden de tarifinin gereksiz görüldüğü düşünülebilir. Ancak daha önce de söylendiği gibi, yapılan tariflerle günlük hayatta karşılaştığımız durumlar arasındaki çelişki Türk dili araştırmalarının ulaştığı seviye göz önüne getirilince konunun o kadar da açık olmadığını göstermeye yeterlidir.

Yukarıda verdiğimiz alıntılardan da anlaşılacağı gibi konuya ilgi duyan bir okuyucunun mevcut Türkçe kaynaklardan hareketle ağız konusunda kullanılabilir bir bilgi edinmesi epeyce zordur. Yapılan tariflerin yanında *kaba dil*, *halk dili*, *şive*, *teklifsiz dil* gibi başka terimlerle de karşılaşılabilir. Böylece "ağız nedir" gibi sıradan olması gereken bir soru, ağız araştırmalarında tartışılmasa da, karşımıza önemli bir sorun olarak çıkar. Aslında ağızların araştırıldığı söylenen bir çalışmada ağzın ne olduğu üzerinde düşünülmediği, ağız araştırmalarından söz edilirken aslında ne kastedildiğinin pek de açık olmadığı görülür. Geniş çaplı ağız araştırmalarının girişlerinde neyin arandığına dair bazı ipuçları vardır. Girişlerdeki kısa bilgilerde araştırmacılar, doğduğu yerden ayrılmamış, okur yazar olmayan, tercihen kadın konuşmacılardan malzeme derlediklerini söylerler. Erkekler için askerlik yüzünden doğduğu yerden ayrılmış olmak önemli görülmez (geniş bilgi için bk. Demir 1998b). Ağız çalışmalarının girişlerinde bulunan bu çok kısa bilgilerden hareket edecek olursak, şu sonucu çıkarabiliriz: Bir ağız, doğup büyüdüğü yeri terk etmemiş, tercihen okur yazar olmayan belli bir yaşın üstündeki insanların, özellikle de kadınların konuşma biçimidir. Oysa bazı çalışmalarda çocuklardan veya bu ölçütlere uymayan insanlardan da malzeme derlendiğini görüyoruz. Ayrıca henüz iki yaşında olan çocukların, uzun za-

3. Alman ağızları ile ilgili çalışmalarda ilk dönemlerdeki benzer durumla ilgili olarak bk. Löffler 1980: 1 vd.

man önemli mevkilerde bulunmuş okur yazar insanların kendi yörelerinin konuşmalarını çok rahat kullandıklarını gözleyen birisi için bu tür bir mantık yürütme de verimli bir sonuca götürmez (bk. Demir 1995, 2002). Öyleyse nedir ağız?

Uygun bir tanım önerisi

Çağdaş dilcilik, özellikle üretimsel-dönüşümsel dilbilim, dilleri ideal bir sistem olarak incelemeye çalışmaktadır. Ancak dillerin alt biçimleri de kendi içlerinde bir sistem olarak incelenebilirler. Diyalektoloji ve sosyolinguistik başta olmak üzere dilin varyasyonla ilgilenen kolları herhangi bir doğal dilde tarihsel, bölgesel, sosyal, kişisel ve durumsal çerçevede birbiriyle rekabet halinde birden fazla varyant olduğunu ortaya çıkarmıştır (bk. Dittmar 1997: 173 vd.). Varyantlaşmanın coğrafik, sosyal ve tarihsel sebeplerle ortaya çıkan türleri daha fazla dikkat çekmiş, daha çok araştırmaya konu olmuştur. Dilde varyasyonla ilgili araştırmalar aslında dilde birden çok "lekt", yani konuşma biçimi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu lektlerden dilin coğrafik boyutuyla ilgili olan ağız veya bununla eş anlamlı kullanılan diyalekt, dilin toplumsal boyutuyla ilgili olan sosyolekt, dilin kişisel kullanım boyutu ile ilgili olan idiyolekt, duruma bağlı olan (situolekt) vb. gibi bir yığın "lekt"ten, yani konuşma biçiminden söz etmek mümkündür (bk. Dittmar 1997: 178 vd.). Ayrıca bunların bir kısmı kendi içinde de alt türlere ayrılmaktadır. Dilcilik açısından bu varyantların hepsi de son derece ilgi çekici olmakla birlikte, çalışmamızın konusu gereği burada üzerlerinde ayrıntılı olarak durmamız mümkün değildir. Ancak mevcut dil türlerini birbirinden ayırmanın zorluğu yüzünden varyant ve son zamanlarda "lekt" terimlerini dilin her türlü gerçekleşmesini kapsayacak biçimde kullanma eğilimi de vardır (bk. Crystal 1995: 24; Dittmar 1997: 173 vd.). Aynı şekilde diyalekt terimi de buna yakın bir anlamda kullanılmıştır. Bu anlayışa göre standart dil de bir varyant veya bir diyalekten başka bir şey değildir.

Dil türleri hakkında bu bilgilerden sonra dilin coğrafik boyutuyla ilgili biçim olan ağız konusuna yeniden dönebiliriz. Ancak ağız teriminin anlaşılabilir bir tanımını yapmak için önce standart dilin ne olduğunu ana hatlarıyla tanımlamamızda fayda vardır. Bu, iki kavramı karşılaştırmamızda yararlı olacaktır.

Standart dil

Standart dilin tanımlanmasında çeşitli ölçütler kullanılabilir. Ancak bunlarda dil yapısı, dil toplumu içindeki işlevi ve konuşanlarının bu dile karşı tutumları, tanımlamada kullanılacak en önemli ölçütlerdir. Stan-

dart dil, unsurları yerel ve sosyal tabakalara has izler taşımayan, ağızlar üstü, norm oluşturucu; yani varyasyonu azaltıcı bir prestij varyantıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi her hangi bir şekilde seçilmiş ve en azından yazılı gerçekleşmesinde kullanımıyla ilgili kurallar belirlenmiştir. Günlük dilde standart dil, ideal yazılı biçim anlamında kullanılır. Bir dilin kullanıldığı sahada iletişim alanı en geniş olan varyanttır. Farklı varyantları konuşanlar arasında bir iletişim aracı durumundadır. Dil toplumu içerisinde, güzel, doğru konuşmak isteyenlerce ulaşması gereken varyant durumundadır: Kurumlarda ve resmi durumlarda kullanılması toplumsal prestij açısından diğer varyantlara göre daha teşvik edilmeye layıktır. Örnek karaktere sahiptir: "doğru" veya "güzel" konuşmak isteyenlere örnek oluşturur. Doğru konuşmanın olumsuz sonuçları olabileceğinin düşünüldüğü resmi ortamlarda kullanılır. Öğrenilmesi ve kullanılması belli bir prestij ortaya çıkarır ve belli sosyal kazanımların elde edilmesinde aracı olabilir (Türkçede varyasyonla ilgili olarak bk. Johanson 2002).

Günümüzdeki Türkiye Türkçesinin durumuna bu açıdan bakacak olursak; standart dil, resmi dil olarak ileri derecede kurumlaşmıştır ve bağlayıcıdır. Resmi yaptırımlar sonucunda belli işlerdeki görev sahipleri için kullanılması zorunludur. Ancak kimi açılardan pek açık bir şekilde kodlanmamış, pratikte kullanılması gereken normun bazı kısımları kesin olarak belirlenmemiştir. Bunun en güzel yansıması imlada ve sözcük seçiminde farklı tutumlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Sayılan özelliklere sahip olan bir standart dilin oluşurken dört önemli aşamadan geçtiği görüşü vardır. Haugen aşağıda biraz açacağımız bu dört aşama hakkında şunları yazar: (1) normun seçilmesi (Selektion der Norm), (2) formun kodlanması (Kodifizierung der Form), (3) işlevlerin belirlenmesi (Ausbau der Funktion) ve (4) toplum tarafından yaygınlaştırılma (Verbreitung durch die Gemeinschaft) (Haugen 1976: 167, krş. Hudson 1980: 33). Dittmar'ın da belirttiği gibi bu dört özellikten (1) ve (2) biçim, (3) ve (4) varyantın işlevi; (1) ve (4) toplum ve (2) ve (3) ise dilin özellikleriyle ilgilidir. Bu dört basamağı Türkçe açısından daha uygun terimler ve Haugen 1976 ve Hudson 1980: 33'deki bilgilerin yardımıyla biraz açabiliriz:

1. Seçilme: Rekabet halinde olan çeşitli varyantlardan birisi standart dil olarak kabul edilmek üzere seçilir. Politik, kültürel veya ekonomik açıdan baskın bir elit sınıfın bulunması durumunda bunların konuştuğu varyantın seçilmesi neredeyse kesindir. Ancak çeşitli varyantlardan özelliklerin bir araya getirildiği bir tür de standart dile temel alınabilir. Seçilme, büyük sosyal ve politik öneme sahiptir. Çünkü seçilen varyant aynı zamanda prestijli varyant olacaktır ve bu varyantı zaten konuşmakta olan insanlar, bu prestiji

paylaşacaklardır. Ancak İbranice, Endonezya'da Bahasa gibi standart dil olarak seçilen varyantın konuşuru olmadığı durumların varlığını da belirtmeliyiz. Meseleye Türkiye Türkçesi açısından bakacak olursak imparatorluğun başkenti, kültürel, ekonomik ve politik açıdan en baskın durumdaki İstanbul'un konuşması standart dile esas alınmıştır. Ancak İstanbul konuşmasının ne oranda standart dile yansıdığı, mevcut yazı dili geleneğinin yeni geliştirilen standart dilde nasıl bir rol oynadığı ayrı bir araştırma konusudur. Hangi bölgenin standart dile esas alınacağı seçilme ne şekilde olursa olsun, dilin yapısıyla ilgili değildir; tersine tamamıyla "karar verme"yle ilgili bir durumdur.

2. Kodlanma: Yasa ya da başka bir yolla, mesela Türk Dil Kurumu, Milli Eğitim Bakanlığı, bir akademi gibi yaptırım gücü olan bir kurum ya da güç, standart dil yapılmasına karar verilen varyantın içinde olabilecek alt varyantları azaltmak, standart olarak kabul edilmesi istenen biçimleri belirlemek için standart varyantın ses, biçim ve söz dizimi kurallarını belirler, bunlarda neyin standart kabul edileceğine karar verir. Bu kuralların bulunabileceği dilbilgisi kitapları, kelime hazinesini tespit eden sözlükler, yazım kurallarını belirleyen imla kılavuzları vb. ortaya koyar. Buradaki amaç, en az varyasyona ve en geniş işleve sahip bir iletişim aracı oluşturmaktır. Bunun nedenlerinin başında da konuşanla dinleyen, bir başka ifadeyle mesajı gönderenle alan arasında iletişim sırasında ortaya çıkabilecek sorunları en aza indirmektir. Doğru kabul edilecek biçimler belirlendikten sonra, o dilin konuşulduğu ülke vatandaşlarının bu "doğru" biçimleri öğrenmeleri beklenir. Bu "doğru" biçimlere hakimiyet o dil topluluğunda fertlerin, örneğin, okul veya meslek hayatlarında önemli bir rol oynayabilir.

3. İşlevlerin geliştirilmesi: Seçilmiş olan varyant, devlet idaresi ve yazmayı ilgilendiren bütün alanlardaki her türlü dilsel işlevi yerine getirebilmelidir. Mesela parlamentoda, mahkemelerde, bürokraside, eğitimde, bilimle ilgili her türlü dokümanda ve tabiatıyla edebiyatın değişik alanlarında kullanılabilmelidir. Bütün bunların gerçekleşmesi, dil dışı unsurların, belli teknik terimlerin katkılarını gerektirebilir. Ama her şeyden önce bir dilekçe nasıl yazılır, sınav soruları nasıl hazırlanır vs. gibi seçilen biçimi kullanma alışkanlıklarının kazanılmasını gerektirebilir.

4. Kabul: Bu seçilmiş, kodlanmış ve işlev alanları belirlenmiş varyantın daha ortaya çıkmadan ölü diller arasında sayılmayıp standart dil olabilmesi için kullanıcıya sahip olması, genel olarak kullanıldığı gibi aslında milli dil anlamında toplumu birleştirecek bir varyant olarak kabul edilmesi gerekir. En azından bu dili kullanacak ve sonraki nesillere aktaracak bir elit tabakanın varlığı şarttır. Bu kabul gerçekleştikten sonra standart dil o ülke vatan-

daşları arasında birleştirici, diğer ülke vatandaşlarından ise ayırıcı araçların en önemlilerinden birisi haline gelir. Bağımsız bir standart dil çoğu durumda bir ülkenin bağımsızlık sembolü; o ülkeyi başka ülkelerden ayıran bir unsur olarak da işlev görür. Aslında bağımsız devletleri bir standart dil oluşturmaya iten önemli nedenlerden birisi, standart dilin tam da bu sembolik değeridir. Tabii, bunlar bir ülkede tek bir standart dilin olması durumunda geçerlidir. Birden fazla standart dilin olduğu devletler veya ortak standart dile sahip ülkeler de vardır.

Bir merkezin dilinin standart olarak toplum için uygunluğu standart dilin başarısı için yeterli değildir, bunun yanında dikkat, duyarlılık, istek ve bilgi bir standardizasyonun başarılı olması için vazgeçilmezdir.

Standart dilin oluşmasındaki buraya kadar sayılan aşamalar, sosyolinguistler arasında önemli ölçüde kabul görmüştür. Ancak standart dilin kimi özelliklerinin gerekliliği hususu tartışmalıdır. Mesela bir standart dilin yazı dilindeki gibi bir de söyleyiş standardı gerektirip gerektirmediği veya yalnızca standart dilin "doğru" biçimler olarak algılanması meselesi, tartışmalıdır. Ortak bir standart dile sahip ülkelerin mesela Almanya, İsviçre ve Avusturya'da olduğu gibi yazılı standartları ortak iken konuşma standardı ülkeden ülkeye değişebilmekte, hatta yazı dili de ülkelere has izler taşıyabilmektedirler.

Ağız

Standart dille ilgili bu açıklamalardan sonra ağız konusuna yeniden dönebiliriz. Bir bilimsel terim olarak ağızı çeşitli ölçütler kullanarak tanımlayabiliriz:⁴

Konuya *dilbilimsel ölçütler açısından* bakacak olursak, gerek ağızlar gerekse standart dil aynı dil sistemini kullanırlar. Sesler, kelime türetme ve söz diziminde kullandıkları araçlar, her ikisinde de prensip olarak aynıdır. Kelime hazineleri büyük oranda, en azından üst dil konumundaki standart dilin alt dildekileri de kapsayabileceği biçimde ortaktır. Ancak ağızlar ile standart dil arasında dilin her alanında belli ayrılıklar bulunabilir. Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi burada olabilecek ayrılıklar söyleyişle sınırlı değildir. Ancak, standart dil ağıza göre aşağıda da göreceğimiz gibi çok daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğu, birçok kaynaktan sürekli beslendiği, geliştirildiği için çok daha zengin bir kelime hazinesine, çok da karmaşık bir söz dizimine sahip olabilir. Başka dillerle ilgili çalışmalarda,

4. Aşağıdaki ölçütlerin genel diyalektoloji açısından durumu ile ilgili olarak bk. Löffler 1980: 3 vd.

ağızlarda bazı gramer kategorilerinin olmadığı, ağızların gramer kategorileri açısından daha fakir olduğu ileri sürülmüştür (Löffler 1980: 5). Buna benzer durumları Türkçede de bulmak mümkündür. Mesela Kıbrıs ağızlarında, *-(X)r/-Ar* ekleri hem geniş zaman hem de şimdiki zaman; *-DX* eki, hem görülen geçmiş zaman hem de öğrenilen geçmiş zaman için kullanılabilir. (Demir 2002). Buna karşılık mesela şimdiki zaman kategorisi ağızlarda standart dildekinden çok daha karmaşıktır (bk. Demir 1992; 1993; 1994; 1996; 1997; 1998a; 2000). Bu yüzden durumun Türkçe açısından nasıl olduğu konusunda ancak ileride yapılacak başka çalışmalardan sonra daha kesin bilgiler elde edilebilecektir. Ama gramatik kategorilerin genel olarak standart dilde en geniş şekliyle temsil edildiklerini söyleyebiliriz.

Ağız ile standart dil arasındaki farklara ikinci ölçüt olarak *kullanım alanı* açısından bakabiliriz. Buna göre ağızlar bugün aile ve yakın çevre, belli bölgeler, belli iş yerlerinde sözlü iletişimde kullanılırlar. Yazılı ağız metinlerine arasına rastlansa da uzun zamandır varlığını sürdüren, nesilden nesle aktarılmış, prestijli bir yazılı gelenekleri yoktur. Standart dile ait eserlerde rastlanan ağız özellikleri de ancak belli durumlarda karşımıza çıkar. Buna karşılık standart dil, resmi alanlarda, sözlü ve yazılı biçimiyle, bölgeler üstü, edebiyat, sanat, eğitim, kutlamalar, dini mekanlar vb. gibi alanlarda kullanılmaktadır. Gerçi standart dile karşılaşmanın oranına, eğitim, yerel konuşma biçiminin sahip olduğu prestij vs. gibi sebeplere bağlı olarak ağız kullanımının oranı değişebilmektedir. Mesela bizim gözlemlerimize ve yapmış olduğumuz bir anketin sonuçlarına göre, yüksekokul mezunu, uzun süre bulunduğu bölgenin dışında yaşamış, ama daha sonra tekrar doğup büyüdüğü bölgeye dönerek, aynı şekilde resmi işlerde çalışmış insanların veya yeni yetişen gençlerin kendi bölgelerinin ağızını resmi olmayan ortamlarda kullandıklarını göstermiştir (Demir 1998b). Aynı şekilde Türkiye ağızlarından daha prestijli bir konuma sahip olan Kıbrıs ağızları, resmi ortamlar da dahil olmak üzere standart dilin kullanılması beklenen her türlü sözlü iletişimde kullanılabilir (bk. Demir 2002). Başka dillerle ilgili çalışmalar, ağız kullanımının insan hayatının okul öncesi, okul, iş hayatı, emeklilik vs. gibi değişik aşamalarında farklı bir dağılım gösterdiğini ortaya çıkarmıştır (bk. Mattheier 1980: 42 vd.). Türkçe açısından ise konu henüz araştırılmayı beklemektedir.

Ağızın sınırlarını çizerken kullanabileceğimiz bir başka ölçüt de *konuşanlar* ölçütüdür. Her şeyden önce genel olarak ağızlar, okur yazarlık seviyesi düşük, bulunduğu bölgeyi pek terketmemiş; resmi olmayan, çoğu zaman toplumca önemsiz görülen işlerde çalışanlarca vs. konuşulmaktadır. Buna

karşılık standart dil toplumun orta ve üst tabakası, prestijli mevkilerde çalışanlar, eğitim seviyesi yüksek olanlar vb. tarafından kullanılmaktadır.

Ağızlara *tarihi* açıdan bakacak olursak, bunlar genelde pek de önemli olmayan, gerekirse vazgeçilebilen yerel varyantlar durumundadırlar ve hatta Türkçede bunlar standart dil içerisinde eritmeye çalışılır. Gerçi ortaya çıkışları açısından, çoğu zaman standart dil kadar doğaldırlar. Ancak kültürel, sosyal ve siyasal açıdan bir merkezin dili olup standart dil olarak seçilmeye layık bir varyantın yanında bunlar tarihi açıdan doğal olmakla birlikte, önemsiz durumdadırlar.

Ağızlara *yüzeysel dağılımı* açısından yaklaştığımızda, belli bölgelerle sınırlı olduklarını görürüz. Köylerde, kültür merkezlerinden uzak olan bölgelerde daha da baskın durumdadırlar. Gerçi kullandığımız ölçütlere göre ağızların sınırlarını dar veya geniş tutabiliriz. Türkçenin ağızları mesela kendi içerisinde Anadolu ve Rumeli ağızları olmak üzere iki büyük kola ayrılır. Bunları da kullandığımız ölçütlere göre adeta bir suya atılmış taşın çıkardığı dalgalar gibi iç içe geçmiş dairecikler şeklinde görebiliriz. Kullandığımız ölçütlere göre ağızları teker teker köylere, köylerin içinde mahallelere, ailelere, evlere ve hatta fertlere kadar indirebiliriz. Ağız araştırmalarının ilgi alanına giren ağız tarifinde belli yerleşim yerleriyle sınırlı olma önemlidir. Daha teferruatlı ayrıntılar ise dilciliğin başka alanlarının ilgi sahasında yer alırlar. Buna karşılık standart varyant, bölgeler üstüdür, belli bir bölgenin izini taşımaz. İstanbullu birisince nasıl kullanılabiliriyorsa, İstanbul'a en uzak bir yerden gelmiş birisi tarafından da aynı derecede kullanılabilir. Yüzeysel geçerlilik alanı ağızlardan çok daha geniştir.

İletişimsel kullanılabilirliği açısından ise ağızlar sınırlı bir işlev alanına sahiptirler. Prensip olarak bir insanın her türlü ihtiyacını karşılayacak araçlara sahip olsalar da, işlev alanları standart dilinki kadar gelişmemiştir. Anlaşılma oranı daha azdır. Buna karşılık standart dilin işlev alanı sınırsızdır, gelişmiştir; ileri derecede anlaşılabilirliğe sahiptir.

Sonuç

Buraya kadar saydıklarımızı özetleyecek olursak dil coğrafyası incelemeleri çerçevesinde kullanılabilir bir terim olarak *ağız*, aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okur yazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaş-

manın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir. Sınıflandırmaya esas alınacak ölçütlere göre ağızların sınırları genişleyip daralabilir. Bir ağız, birden fazla alt ağız içerisinde barındırabilir. Bu yüzden *geniş bölge ağızları* ve *dar bölge ağızlarından* söz edilebilir. Daha prestijli görülen bir konuşma biçimi yaygın değil ise, standart varyantın beklendiği durumlarda da kullanılabilirler.

Bu şekilde tarifi yapılan ağız, dildeki coğrafik varyantları araştırmada kullanılabilecek bir terimdir. Elbette sosyal gruplar, nesiller, cinsler vs. arasındaki dil varyantlarının bir kısmı da ağız olarak görülebilir. Bu durumda sosyal ağız gibi terimler kullanılabilir. Ama bunlar, dil varyantlarının çeşitli bölgelerdeki dağılımıyla ilgilenen geleneksel ağız araştırmalarının dışında kalan konulardır ve bu yönüyle ayrı araştırmaları gerektirirler.

Standart dil ile ağızlar arasındaki farkın karşılıklı anlaşmayı ne zaman engellemeye başlayacağı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ayrıca bir üst dile bağlı ağızlar arasındaki anlaşılabilirliği ölçmek için de elde bilimsel ölçütler yoktur. Buradaki genel geçer görüş, birbirine yakın olanlar arasında karşılıklı anlaşma oranının daha yüksek olduğu, mesafe uzadıkça anlaşma oranının azaldığıdır. Ancak yerleşim tarihinden kaynaklanan istisnaları vardır. Ayrıca aynı üst dil altında yer alan varyantlar arasında üst dil olmadan karşılıklı anlaşmanın imkansız olduğu durumlar da görülebilir. Arapça ve Almanca bunun Türk okuyucu için yabancı olmayan iki örneğidir.

Kaynaklar

- Aksan, D. (1979) *Her Yönüyle Dilbilim. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK.
- Banguoğlu, T. (1986) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- Bussmann, H. (1983) *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Chambers, J. K. – Trudgill, P. (1980) *Dialectology. (Cambridge Textbooks in Linguistics)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (1995) *Die Cambridge Anzyklopaedie der Sprache*, Frankfurt – New York: Campus.
- Çatıkbaş, A. (2001) *Örnekli Uygulamalı Türk Dili Kılavuzu*, Bursa: Alfa.
- Demir, N. (1992) Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung -ip dur- in einem anatolischen Dialekt, in G. Bethlenfalvy et al. (eds.) *Altaic religious beliefs and practices. Proceedings of the 33rd meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Budapest, June 24–29 1990, Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 89–95.
- Demir, N. (1993) *Postverbien im Türkkeitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*, *Turcologica* 17, Wiesbaden: Harrassowitz.

- Demir, N. (1994) Angaben zum Präsens im Derleme Sözlüğü, *Journal of Turcology* 1/2, 203-212.
- Demir, N. (1996) Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki -ik Gelir, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992* (26 Eylül 1992 – 1 Ekim 1992), Ankara: TDK Yay., 43-56.
- Demir, N. (1997a) Alanya Ağızlarında Şimdi'nin Varyantları, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1995, 99-114.
- Demir, N. (1997b) Die Vergangenheitsform auf -(y)ik in Anatolischen Dialekten, in Á. Berta (ed.) *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceeding of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC). Szeged. Hungary: June 16-21, 1996*, Studia uralo-altaica 39, Szeged: Department of Altaic Studies, 65-79.
- Demir, N. (1998a) Die Varianten des Präsens in den Dialekten von Alanya, in N. Demir – E. Taube (eds.) *Turkologie heute-Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz 4-7. Oktober 1994, Leipzig*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 45, Wiesbaden: Harrassowitz, 55-64. [Türkçe versiyonu: (1999) Alanya Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları, *İlmi Araştırmalar* 7, 57-64.]
- Demir, N. (1998b) Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi Meselesi, in M. Özarslan – Ö. Çobanoğlu (eds.) *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara: TDV Basımevi, 171-180.
- Demir, N. (2000) Anadolu Ağızlarında Birinci Çoğul Kişi İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişkesi, in A. S. Özsoy – E. E. Taylan (eds.) *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., 65-71.
- Demir, N. (2002) Kıbrıs Ağızları Üzerine Notlar, in N. Demir – F. Turan (ed.) *Scolarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*, Ankara: Grafiker Yay., 100-110.
- Dittmar, N. (1997) *Grundlagen der Soziolinguistik – Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben*, Tübingen: Niemeyer.
- Doğan, M. (2001) *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Vadi Yay.
- Ergin, M. (1998) *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- Güneş, S. (1999) *Türk Dil Bilgisi*, İzmir.
- Haugen, E. (1966) Dialekt, Sprache, Nation, in J. Göschel – N. Nail – G. van der Elst (Hrsg.) *Zur Theorie des Dialektes. Aufsätze aus 100 Jahren Forschung mit biograph. Anm. zu d. Autoren / ausgew. u. hrsg. Von Joachim Göschel*, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik: Beih.: N. F., Nr. 16, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 152-169.
- Hudson, R. A. (1980) *Sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Johanson, L. (2002) Türkisch, *Handbuch der sprachlichen Variation*, Berlin: de Gruyter. [baskıda]
- Kahraman, T. (1996) *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara: DuMat Basımevi.

- Korkmaz, Z. (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Lewandowski, Th. (1994) *Linguistisches Wörterbuch 1*, Heidelberg – Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Löffler, H. (1980) *Probleme der Dialektologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Martinet, A. (1998) *İşlevsel Genel Dilbilim*, çev. B. Vardar, İstanbul: Multilingual.
- Mattheier, K. J. (1980) *Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Einführung in die kommunikative Dialektologie des Deutschen*, Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Özçelik, S. – Erten, M. (2000) *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır. [Özel basım]
- Püsküllüoğlu, A. (1995) *Türkçe Sözlük*, Ankara: YKY.
- Topaloğlu, A. (1989) *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken.
- Türkçe Sözlük* (1988) Ankara: TDK.
- Tuğlacı, P. (1971) *Okyanus. 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, İstanbul: Pars Yay.
- Vardar, B. et al. (1980) *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.

Japoncadaki birleşik fiiller ve Türkçedeki fiillere benzerlikleri: fiil + fiil

Kerim Demirci

Pamukkale Üniversitesi, Denizli

Birleşik fiil

Birden fazla fiilin tek anlam etrafında birleşerek bir fiil işlevi yüklenmesi olayına dünyanın birçok dilinde rastlanır. Dilbilim sözlüklerinde genellikle *sıralı fiil yapısı* (serial verb construction), *sıralı fiil* (serial verb), *sıralama* (serialization) veya *fiil sıralaması* (verb serialization) (Crystal 1997: 348–349; Trask 1993: 251–252; Matthews 1997: 339) gibi kavramlarla karşımıza çıkan bu yapının Batı Afrika dilleri, Doğu ve Güneydoğu Asya dilleri ve Yeni Gine gibi ülke dillerinde sıkça kullanılmakta olduğu belirtilmektedir. Dilbilim alanında saygın bir yere sahip olan D. Crystal ve R. L. Trask'ın kaynak eserlerinde bu tür yapıların kullanıldığı alan doğru olmakla beraber 'eksik olarak gösterilmiştir. Birleşik fiil yapılarının yaygın olduğu dil sahasını belirtirken, Doğu ve Güneydoğu Asya dillerinin yanına Türk dillerinin içinde bulunduğu, Asya'da oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan Altay dillerini de zikretmek gerekir. Hem morfolojik hem de semantik bakımdan fiil yapıları da gayet dikkat çekici zenginliklere sahip olan Altay dillerinin, uluslararası dilbilim sahasında, ayırdedici özellikler sözkonusu olduğunda sadece eklemeli dil oluşları, sesli uyumu ve isim çekim ekleriyle öne çıkmış olmaları¹ bu dilleri tanıma adına bir eksiklik olarak nitelendirilebilir. Kesinliği tartışılmakla birlikte Türk dilleri gibi Altay dil ailesine mensup olduğu kabul edilen Ja-

1. Yabancı kaynakların birçoğu Altay dilleri söz konusu olduğunda bu dillerin bilhassa eklemeli diller (agglutinating language) olduklarını vurgularlar. Bu tür kaynaklar daha çok Türkçe başta olmak üzere diğer Altay dillerindeki sesli uyumu (vowel harmony) ve hal ekleri (case system) konusunu örneklerle açıklarlar. O kadar ki, B. J. Blake'ın *Case [Hal]* kitabı *Mehmet adam-a elma-lar-ı ver-di* (Blake 1994: 1) cümlesiyle başlar. Oysa bu dillerin fiil sistemleri de oldukça dikkat çekici ve araştırmayı gerektiren özelliklere sahiptir.

ponca da birleşik fiiller açısından gayet zengin bir dildir. Her ne kadar Uzak Doğu dillerini düşündüğümüzde, bizde oluşan ilk çağrışım o dillerin karmaşık yazı karakterleri olsa da, bu dillerin Türkçeye benzeyen birçok morfolojik veya semantik yönü bulunmaktadır. Bu yazının ana konusunu bu benzerliklerin belki de en şaşırtıcılarından olanını, Japoncadaki birleşik fiiller konusunu ele alacağız. Ancak, Japoncadaki bu yapılara gelmeden önce birleşik fiil yapılarının genel bir tanımını yapıp farklı dillerden örnekler vermek faydalı olacaktır.

Zeynep Korkmaz'ın Türkçeyi göz önünde bulundurarak yaptığı tanıma göre birleşik fiiller, bir isim ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut isim soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir (Korkmaz 2003: 150, 2003: 46). R. L. Trask'ın (1993: 251-252) tanımına göre ise semantik olarak tek bir anlam içeren, aynı özne tarafından yönlendirilen, fakat sentaktik bakımdan birden fazla fiilin art arda gelmesiyle oluşan, açık/görülen bir bağlaç ile bağlanmayan yapılardır. Bu çalışmamızda, Zeynep Korkmaz'ın tanımındaki belirttiği bir isim ile bir fiilin birleşmesiyle oluşan *yardım et-*, *kabul buyur-*, *arz cyle-* vb. fiiller inceleme alanı dışındadır. Başka bir deyişle, bu yazıda ele alınacak birleşik fiiller iki veya daha fazla fiilin oluşturduğu yapılardır. Türkçede *yığılıp kaldım*, *kaçıp geldim*, *alıverdim*, veya Kazak Türkçesinde *Xatti cazıp berdim* 'Mektubu (birisi için) yazdım', *Kün şığıp baradı* 'Güneş çıkıyor' (Demirci 2003: 2, 165) örneklerinde gördüğümüz türden birleşik fiillerdir. Ardışık şekilde fiillerin sıralanması aralarında genetik bir bağ bulunmayan birçok dilde mevcuttur.

Dünya dillerinden bazı örnekler

Yukarıda bahsedildiği gibi birleşik fiil yapıları birçok dilde bulunmaktadır. Örneğin, Çincenin Mandarin lehçesinde (Li 1989: 54-70) iki fiilin art arda sıralanmasından oluşan birleşik fiiller sıkça kullanılmaktadır. Bu fiiller *sonuçsal* (resultative) ve *paralel* olmak üzere ikiye ayrılırlar. Aşağıdaki iki örnekte görüldüğü gibi sonuçsal yapılarda ikinci fiil birinci fiilin bir sonucu durumundadır.

1. a.	<i>wō</i>	<i>bā</i>	<i>chá</i>	<i>bēi</i>	<i>dā</i>	<i>pò</i>	<i>le</i>
	ben		çay	kap	vur-	kır-	geçmiş zaman (aspekt)
	'Ben çay bardağını kırdım'						
1. b.	<i>tā</i>	<i>bā</i>	<i>mén</i>	<i>lā</i>	<i>kāi</i>	<i>le</i>	
	3. tş		kapı	çek-	aç-		geçmiş zaman (aspekt)
	'Kapıyı (çekerek) açtı'						

Paralel yapılar ise önceleri tek fiille ifade edilen hareketlerin zamanla aynı anlamdaki iki farklı fiille ifade edilmeye başlanmasıyla ortaya çıkmışlardır. Eskiden tek heceli *māi* fiiliyle ifade edilen *al-* fiili modern Mandarin lehçesinde *gòu-māi* fiilleriyle de ifade edilmeye başlanmıştır. Her iki fiil de 'satın almak' anlamı taşımaktadır.

1. c. *Wō de gōngsī gòu- māi shāngpīn*
Ben ilgi eki şirket al- al- mal
'Benim şirketim mal alır'
1. d. *Wō de gōngsī māi shāngpīn*
Ben ilgi eki şirket al- mal
'Benim şirketim mal alır'

Çincenin öteki büyük lehçesi olan Kantoncada da doğal olarak Mandarince-dekine benzer yapılar vardır (Yip 1994: 142-149).

2. a. *Bātyùh ngòhdeih heui tái hei*
Haydi biz git- gör- film
'Haydi, sinemaya gidelim'
2. b. *Ngòh tīngyaht fēi heui gin-gūng*
Ben yarın uç- git-gör-iş (mülakat)
'Ben yarın bir mülakata gidiyorum'

Batı Afrika dillerinden Kwa dili de ardışık fiiller konusunda oldukça zengindir. Bazı örneklerde her iki fiil de gerçek anlamını kaybedip tamamen deyimselleşirken (4. b.) bazılarında ise iki fiil gerçek anlamlarını kaybetmeden (4. a.) yeni bir anlam oluştururlar.

3. a. *Ī-de pòáno noá baá*
3. tş-al- masa belirteç gel-
'O, masayı getiriyor'
3. b. *Me- gyeá no dá*
1. tş al- 3. tş akk ye-
'Ona inarurum'
3. c. *Aémmaá yñá adwuáma maá Kofá*
Amma | yap- iş ver- Kofi
'Amma Kofi için çalışıyor'

Kwaca ve Çince ile genetik bir bağı bulunmayan, fakat Türkçe ile genetik akrabalığı tartışmalı olan² Moğolcada da birleşik fiil yapıları mevcuttur.

2. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Poppe 1965 ve Clauson 1962.

4. a. *güicü aroba*
koş-ger gir-geçmiş z. 1. tş
'Koşup girdi'
4. b. *biçicü ögbe*
yaz-ger ver-geçmiş z. 1. tş
'Başkaları için yazıverdi' (Poppe 1974: 161-162)

Endonezya'dan bağımsızlığını yeni alan Doğu Timor'da konuşulan Tetun-Dili³ adlı dilde de sıralı fiiller bulunmaktadır.

5. a. *Ohin hau hakarak fo hatane ba imi kona*
Bugün ben iste- ver- bil- datif sen-çoğul dokun-
ba ema Timor oan nia moris loron-loron nian
datif halk Timor döl iyelik hayat gün-gün iyelik
'Bugün sizlere Doğu Timor halkının günlük hayatı hakkında konuş-
mak istiyorum'
5. b. *Nia halai sa'e ba foho*
O koş- yüksel- datif dağ
'O dağa koştu'

Ural dillerinin Fin-Ugor dalından olan Macarcada da benzer sıralama bulunur.

6. a. *A gyerek-ek énekel-ve sétál-t-ak*
belirteç çocuk-çoğul şarkısöyle-ger yürü-geçmiş z. 3. tş
'Çocuklar şarkı söyleyerek yürüdüler' (Haspelmath 1995: 283)

Japonca birleşik fiiller

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi birbirinden uzak coğrafyalarda konuşulan birçok dilde birden fazla fiilden teşekkül edip tek bir yüklem vazifesi gören fiil yapıları vardır. Sentaktik bakımdan Türk dillerine en yakın dillerden biri olan Japoncada da gayet zengin bir birleşik fiil varlığına rastlamaktayız.⁴ Türkçede bir fiille sade bir şekilde anlatılabilen bir hareketi, oluşu, kılışı veya eylemi birden fazla fiilin birleşmesiyle daha canlı, kapsamlı ve farklı anlatma imkanı elde etmiş oluruz. Japonca fiil yapılarının temel un-

3. Buradaki *Dili* kelimesi tesadüfen Türkçe *dil* kelimesinin -i iyelik eki almış şekline benzese de aslında bir yer ismidir. Dili şehri Doğu Timor'un başkentidir. Tetun-Dili dili ise Tetunun bir lehçesidir. Bu dil Tetum olarak da adlandırılır.
4. Bu konuda en kapsamlı araştırmalardan biri Yoshhiko Tagashira ve Jean Hoff tarafından yapılmıştır. Yazımızın bu bölümünde onların çalışmasının ilk 20 sayfasından faydalanılmıştır. Kitabın diğer sayfalarından alınan örnekler için sayfa numarası belirtilmiştir.

surlarından biri olan birleşik fiiller doğal olarak dildeki anlatıma canlılık ve zenginlik katmaktadır.

Yapısal özellikler

Japoncadaki her bir birleşik fiil iki fiilin bir araya gelmesiyle teşekkül eder. Birinci fiil (F1) *Renyookei* adı verilen formattadır. *Renyookei*, morfolojik ve semantik fonksiyon itibarıyla Türkçe ve diğer Türk dillerindeki zarf fiil⁵ ekine benzemektedir. Fiilin son seslerinin *-i'*ye dönüşmesi suretiyle *Renyookei* formu oluşturulur. Bazı durumlarda mastar eki olan *-(r)u* düşer ve fiil kökündeki *-e* sesi *Renyookei* formu görevi üstlenir (*taberu* 'yemek' → 'tabe'). İkinci fiil (F2) ise Tağaşhira'nın 'sözlük giriş formu' dediği mastar formundadır. *Renyookei* formatındaki birinci fiilin aksine ikinci fiil, cümle içinde kullanıldığı zaman değişik eklerle çekimlenmektedir. *kami kiru* 'ısırp koparmak' < (ısır- kes-), *kake tukeru* 'bir yere telaşla koşmak' < (koş- ilitir-), *ii watasu* 'bir kararı sözlü olarak ilan etmek' < (söyle- ver-). Bu yapıyı bir şema halinde gösterebiliriz:

Japonca yapı		Türkçe yapı	
Birinci fiil + Renyookei	İkinci fiil	Birinci fiil+Gerundium	İkinci fiil
<i>hara-</i>	<i>i</i>		
<i>öde-</i>	<i>Renyookei</i>	<i>söyle-</i>	<i>yi</i>
'geri ödemek'	<i>modosu</i>	'aniden söylemek'	<i>ver-</i>
	<i>döndür-</i>		

Görüldüğü gibi Japoncada birleşik fiiller yapısal olarak Türkçedeki emsallerine benzemektedir. Bilindiği üzere Türkçede çekimlenmemiş haldeki (non-finite-mastar durumundaki) *gel-*, *çık-*, *git-* vb. fiillerinin *-ip*, *-I* veya *-A* zarf fiil ekleri alarak *gel-ip*, *çık-a*, *gid-e* durumuna gelirler. Yani Türkçede *non-finite* bir yapı *finite* hale gelirken fiil köküne harici bir morfem eklenir; buna mukabil Japoncada *Renyookei* formunun teşekkülü daha ziyade kelimenin bünyesinde cereyan eden fonolojik bir hadisedir.

nomu 'içmek' → *nomi*

harau 'ödemek' → *harai*

kakeru 'koşmak' → *kake*

nageru 'fırlatmak' → *nage*

todokeru 'bir yere bir şey getirmek, rapor etmek' → *todoke*

5. Tetsuya Sano, Mart 1999'da yaptığı *Verbal Inflection in the Acquisition of Japanese* 'Japonca öğreniminde fiil çekimleri' adlı çalışmasında *Renyookei* formunu *adverbial*, yani, *zarf fiil* olarak adlandırmaktadır (<http://coe-sun.kuis.ac.jp/coe/public/paper/outside/sano2.pdf> (30. 01. 2005)).

Birleşik fiilleri oluşturan elementlerin anlam karakterleri açısından bakıldığında Tagashira'ya göre (1986: 2) Japoncadaki birleşik fiillerin en büyük özelliği bu yapıların büyük çoğunluğunun *aktivite/eylem* ve *proses/süreç* bildiren fiillerden oluşmalarıdır. Tagashira, süreç gösteren fiillerin geçişli ve geçişsiz olduklarını ve bunların durum değişikliği (change of state) veya konum değişikliği (change of location) gösteren fiiller olduğunu belirtir. Örneğin, geçişsiz bir fiil olan *aku* 'açık hale gelmek', geçişli bir fiil olan *akeru* 'açmak' fiiliyle birleşerek kapalı durumdaki bir nesnenin açılarak durumunun değiştiğini gösterir. Öte yandan geçişsiz *hairu* 'girmek' ve geçişli *ireru* 'yerleştirmek' birleşerek nesnenin durumundan ziyade yerinin değişikliğini gösterir.

Aktivite fiilleri ise, durum veya konum değişikliği göstermezler: *huku* 'üfleme', *miru* 'bakmak', *motu* 'tutmak', *sasou* 'davet etmek' vb.

Aktivite fiilleri ile proses fiilleri birleşip birleşik fiiller oluştururlar: *osi akeru* 'itmek-açmak > itip açmak', *tataki akeru* 'vurmak-açmak > vurup açmak'.

Birleşik fiillerin aktivite ve proses fiillerinden oluşmaları gerçeğinin yanı sıra, bu fiil yapılarında ikinci fiilden (F2) kaynaklanan anlamda bir soyutluk derecesi bulunmaktadır. Bu soyutluk derecesi, rakamsal olarak ifade edilecek olunursa, sıfırdan üçe kadar çıkabilmektedir. Örnek olarak *tukeru* 'eklemek, iliştmek' fiilinin ikinci fiil olarak kullanıldığı yapılara bakalım:

1. Sıfır derece soyutluk: *nui tukeru* 'dikmek-eklemek > dikip eklemek' birleşik fiilinde her iki fiil de bir nesneyi bir yere eklemeyi ifade ederler ve eylemde soyutluk yoktur. Bu yapıda *tukeru* fiili bir nesnenin konum değiştirip başka bir nesneye eklenerek onun tamamlayıcı (integral) bir parçası haline gelmesini ifade eder.

2. Birinci derece soyutluk: *hari tukeru* 'yapıştırmak-eklemek > iyice yapıştırmak' fiilinde nesne bir konum değişikliğine uğrar fakat eklendiği nesnenin tamamlayıcı bir parçası olmaz. *nui tukeru* fiilinde olduğu gibi buradaki *tukeru* fiili tam bir somutluk sergilemez.

Sono zeikan-sunkoku no kami wa sikkari haritukete okanai, sugu toreru wa yo.

'Eğer, Gümrük Beyan Formu'nu iyi yapıştırmazsan hemen düşeceğine biliyorsun' (Tagashira 1986: 46).

3. İkinci derece soyutluk: *ue tukeru* 'ekmek, dikmek-eklemek > bir şey dikmek'. Bu yapıda *tukeru* fiili daha ziyade ağaç veya bitki türünden bir nesnenin zemine sağlamca yerleştirildiğini gösterir. Eylemin hem cereyan edişi hem de nasıl olduğu ifade edilir.

4. Üçüncü derece soyutluk: *sikari takeru* 'azarlamak-eklemek > sertçe azarlamak'. Burada *takeru* fiili azarlamak anlamındaki *sikari* fiilini tasvir etmektedir. *takeru*, azarlama eyleminin bir nevi zarfı işlevini yüklenmiştir.

Ano okusan wa itinitizyuu gamigami zyotyuu ya kodomi-tati o sikaritakeru
'O kadın, gün boyunca çocuklarına ve hizmetçi kıza kaba davranıp onları şiddetlice azarlar' (Tagashira 1986: 175).

Üçüncü derece soyutluk durumunda ikinci fiilin gerçek anlamından sıyrılması Türk dillerindeki tasvir fiillerinin üstlendiği semantik görevle örtüşmektedir. Japonca birleşik fiilleri anlam bakımından incelerken de göreceğimiz gibi, işlev itibarıyla Japonca *sikari takeru* birleşik fiil yapısındaki *takeru* fiili ile Türkçe *azarlayıverdi* yapısındaki *ver-*, *düşüyazdım* yapısındaki *yaz-*, *alı-koydular* yapısındaki *koy-*, *gidedur* yapısındaki *dur-*, *okuyabilmiş* yapısındaki *bil-* veya *bekleyedursun* yapısındaki *dur-* fiilleri benzer dilbilimsel fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Her hem Japonca hem de Türkçe örneklerde ikinci fiiller anlamlarından sıyrılarak birinci eylemin *nasıl* gerçekleştiğini ve *hangi tarzda* cereyan ettiğini göstermektedirler.

Bu soyutluk sıralamasında bir (1) ve iki (2) rakamlarıyla izah edilen durumlarda *takeru* fiilinin daha somut anlam ifade ettiği üç (3) ile dörtte (4) ise soyutluğun ve tasvirin daha hakim olduğu göze çarpmaktadır. Burada sadece *takeru* fiiliyle örneklendirilen soyutluk derecesi az veya çok olsa da F2 durumundaki her fiil tarafından sergilenebilir. Yalnız, bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki dillerde bu tür küçük anlam farklarını, en iyi, bu dili ana dili olarak konuşan kişiler görebilmektedir.

Semantik özellikler

Japoncadaki birleşik fiillerin tümünü semantik bakımdan kesin bir liste şeklinde sınıflandırmak oldukça zordur. Birleşik fiilleri oluşturan her bir fiil birleştiği fiilin anlamsal doğasına bağlı olarak yeni bir anlam kategorisi oluşturabilir. Yalnız, yine de birçok birleşimin gösterdiği ortak özellik, dilcilerle bu fiilleri sınıflama imkanı vermektedir. Tagashira, Japonca birleşik fiilleri kendilerini oluşturan fiillerin aralarında kurdukları semantik ilişkiler açısından altı başlık altında incelemektedir.

1. Sebep-Sonuç

Bu durumda birinci fiil, ikinci fiilin bildirdiği hareketin oluşması için bir vasıta veya bir sebep vazifesi görmektedir.

hikiageru 'çekip kaldırmak' < *hiku*: çek- *ageru*: kaldır-
Amerika no heitai ga Betonamu o hikiagete kara zyuunen ni naru
 'Amerika'nın Vietnam'da askerlerini çekmesi[nden beri] [çekip alması-çeker-
 rek alması] on yıl oldu' (Tagashira 1986: 48).

kakiireru 'yazıp girmek, işlemek' < *kaku*: yaz- *ireru*: gir-
Kono moosikomi-yoosi ni wa kazoku no koto o kakiireru ran ga mookete nai
 'Bu müracaat formunda aile bilgilerini girmek [yazıp işlemek] için bir bölüm
 konulmamış' (Tagashira 1986: 80).

Birinci fiilin ikinci fiilin gerçekleşmesine zemin hazırlaması olayı birleşik/sı-
 ralı fiil yapılarına sahip olan birçok dilde mevcuttur. Schönig (1984: 8) zarf
 fiil durumundaki birinci fiilin ikinci fiil için oluşturduğu durumu *обстоя-*
тельство 'şart, durum' kelimesiyle ifade eder.

Türkçe, *Hırsız parayı alıp kaçtı, Çocuk vazoyu kırıp döktü* gibi cümlelerde *al-*
mak ve *kırmak* fiilleri *kaçmak* ve *dökmek* fiillerinin sebebi veya bir nevi şartı du-
 rumundadırlar. Japonca *kiritaosu* '(ağaç vb. bir nesneyi) keserek devirmek' <
kiru: kes- *taosu*: devir- ve *hiki-dasu* 'çekip çıkarmak' < *hiku*: çek- *dasu*: çıkması-
 na sebep ol- yapılarında olduğu gibi.

2. Aktivite-Yoğunluk

Tagashira'nın yoğunluk olarak nitelendirdiği durum birinci fiilin nasıl mey-
 dana geldiğidir. Üçüncü derece soyutluk olayını açıklarken bahsettiğimiz
 gibi bu tür birleşik fiillerde ikinci fiil birinci fiilin nasıl cereyan ettiğini göste-
 rir. Bu durum Türk dillerindeki tasvir fiillerin işlevi gibidir.

yomiageu 'yüksek sesle ve net bir şekilde okumak' < *yomu*: oku- *ageru*: kaldır-,
 artır-

Watasi ga kono hon no tam eni eranda 200-go o hitotuzutu yomiageru kara, zibiki
da sagasite, sirusi o tukete kudasai

'Bu kitap için seçtiğim iki yüz kelimedenden her birini net bir şekilde okuyaca-
 ğım; lütfen onları sözlükte bul ve işaretle' (Tagashira 1986: 243)

sikaritukeru 'sertçe azarlamak' < *sikaru*: azarla- *tukeru*: ekle-

Ano okusan wa itinitizyuu gamigami zyozyuu ya kodomi-tati o sikaritukeru

'O kadın, gün boyunca çocuklarına ve hizmetçi kıza kaba davranıp onları
 şiddetlice azarlar' (Tagashira 1986: 175)

3. Tarz-Eylem

Birinci fiil, ikinci fiilin oluşması için gerekli olan tarzı gösterir. Örnek: *hai*
noboru 'sürünerek tırmanmak'; *daki orosu* 'kolundan tutarak yılmak' vb.

motidasu 'tutarak çıkarmak' < *motu*: tut- *dasu*: çıkar-
Kyoo no kaigi de wa sono mondai wa motidasanai koton i siyoo
 'Bugünkü konferansta bu konuyu açmayalım (**tutup getirmeyelim**)'
 (Tagashira 1986: 125)

4. Aktivite-Yön

İkinci fiil, birinci fiilin gösterdiği hareketin yönünü gösterir. *mi ageru* 'yukarı bakmak', *miru orosu* 'aşağı bakmak' vs.

Yoru ona oka no ue kara mati o miorosu to, akari no kirameku yakei ga totemo kirei desu
 'Gece, şu tepenin üstünden şehre [aşağı] bakarsan, şehrin pırıltılı silueti çok güzeldir' (Tagashira 1986: 111)

miageru 'yukarı bakmak' < *miru*: bak-, *geru*: kalk-, kaldır-
Nyuuyooku no Waarudo Toreedo Sentaa no tuin-tawaa wa hizyooni takaku, soba ni tatte tepen o miageru to kubi ga itaku naru
 'New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'nin ikiz kuleleri çok yüksek, eğer yanlarında durup yukarı doğru baksan boynun tutulur' (Tagashira 1986: 101)

5. Benzer iki hareket

Her iki fiil de bir özne tarafından, bir olay karşısında arka arkaya, aynı anda yapılmaktadır. Fiillerden herhangi biri diğerine oranla semantik bakımdan önem arz etmez.

okiagaru 'kalkmak' < *okiru*: kalk-, *ageru*: kalk-, kaldır-
Daruma wa nando korobasarete mo sugu okiagaru
 'Ne kadar devirirsen devir, daruma bebeği hemen ayağı **kalkar**' (Tagashira 1986: 157)

tukekuwareru 'bir şeyi bir şeye eklemek' < *tukeru*: ekle- *kuwareru*: ilave et-
Kekkonsiki ni yobukei hito no namae omoituku mamani nanninka kakinarabete okimasita ga, tukekuwaeru beki hito o omoituitara osiete kudasai
 'Aklıma geldikçe düğüne çağırılmamız gereken kişilerin listesini yaptım, eğer listeye eklememiz gereken biri varsa lütfen bana söyle' (Tagashira 1986: 215)

6. İkinci fiilin oluşmasında birinci fiilin katkıda bulunması

Tagashira bu durumu anlatmak için zorlanmış olsa gerek ki, fiillerin durumunu tasvir etmek için kullandığı başlık, başlık olmadan öte bir açıklama mahiyetinde. Bu tür birleşik yapılarda birinci fiil, ikinci fiilin oluşması için bir sebep değildir ve fiilin oluşma tarzını da göstermeye yönelik değildir. Bu tür yapı daha çok (5) numaralı maddede anlatılan benzer iki hareket yapısının özelliğini yansıtır.

inarabu 'bir sırada oturmak' < *iru*: bir yerde bulun- *narabu*: sırada ol-, sıraya gir-

Nagai kaiguzukue no ryoogawa ni inarabu orekireki ni mazitte, sinzannono no watakusi wa tiisaku natte ita

'Uzun konferans masasının her iki tarafında oturan yüksek mevkili insanların arasında **oturmuş** yeni biri olarak kendimi gizleyebileceğim kadar gizlemeye çalıştım' (Tagashira 1986: 75)

yomikaesu 'tekrar okumak' < *yomu*: oku- *kaesu*: ayrıntıların üzerinde dur-, tekrarla-

Kontesuto ni oobosita tanpensyoosetu ga itiban ni nata to sirasete kita. Uresii tayorina node, suuzitu wa sono tegami o nando mo yomikaesite sono tabi ni yorokobi ni hitatta

'Bana, yarışmaya gönderdiğim kısa hikayenin birincilik ödülünü kazandığını ilettiler. Bu benim için o kadar sevindirici bir haberd ki birkaç gün mektubu tekrar **tekrar** okudum ve her okuduğumda içim sevinçle doldu' (Tagashira 1986: 244)

Anlamca kaynaşma veya deyimleşme

Belirtilen altı maddeye paralel olarak Japonca birleşik fiillerde her iki fiilin de gerçek anlamları dışında yeni anlamlar kazanıma özellikleri vardır. Bu durum bir tür deyimleşme veya anlamca kaynaşma olarak nitelendirilebilir. Bu durum semantik bakımdan Türkçedeki deyimlere benzemektedir. Ancak morfolojik olarak deyimlerden ayrılıp yazının başında şemalaştırdığımız birleşik fiillere benzemektedir. Bilindiği gibi Türkçe deyimleri meydana getiren unsurların sadece fiil olma mecburiyeti yoktur. Mesela, *dört gözle beklemek*, *iple çekmek* ve *kafasının tasını attırmak* vs. fiilleri içinde çok sayıda isim bulunduran birer deyimdir ve yalnızca fiillerden oluşmamaktadır. Bir başka ifadeyle, Türkçede sadece iki fiilin bir kurala bağlı olarak birleşmesiyle oluşan deyim grupları yoktur. Kurallı birleşik fiiller dediğimiz yeterlik, tezlik, süreklilik ve yaklaşma bildiren ve iki fiilden oluşan yapılar ise deyim olarak kullanılmamaktadırlar. Oysa Japoncada iki fiilin birleşmesinden oluşan bazı yapılar deyim anlamı da kazanmışlardır. Bu durumda yapıyı oluşturan fiillerin her ikisi de başka anlam kazanmaktadırlar. Türkçedeki kurallı birleşik fiillerde birinci fiil gerçek anlamından uzaklaşmaz, gerçek anlamından uzaklaşan unsur ikinci fiildir. 'Galip *oluverdi* cünd-i mağlup' (Gencan 1971: 262) cümlesinde *ol-* gerçek anlamında kullanılırken *ver-* gerçek anlamından tamamen uzaklaşmıştır.

Örnekler:

harikomu 'savurganlık yapmak' < *haru*: ger- *komu*: gir-

kirinukeru 'mücadele etmek, çabalamak' < *kiru*: kes- *keru*: geç-

korogaru 'ziyaret etmek, bir kişide davetsiz misafir olarak kalmak' < *korogaru*: yuvarlan- *koinu*: gir-

Nyuuyoku de sumu tokoro wa mada kimatte inai ga, toobun ozi no tokoro ni korogarikomu tumori da

'New York'ta nerede kalacağımı henüz bilmiyorum, fakat şimdilik amcamın yanında **kalmayı** planlıyorum' (Tagashira 1986: 93)

kurikaesu 'tekrarlamak, bir şeyi tekrar tekrar yapmak' < *kuru*: makaraya sar- *kaesu*: döndür-

Terebibangunu wa itigatu kara w asudeni hoosooita episoodo o kurikaesu dake de atarasii mono wa nai

'Ocak ayından sonra Televizyonlar tamamen eski programları **tekrarlarlar**, yeni hiçbir şey olmaz' (Tagashira 1986: 95-96)

toruageru 'mahrum etmek, elinden almak' < *toru*: elde et- *ageru*: kalk-, kaldır-

Mosi nanika no zizyoo de kono kenri o toriagerareru to, hizyooni komarimasu

'Eğer bir sebeple onlar bu haktan **mahrum edilirse**, çok zor durumda kalacaklar' (Tagashira 1986: 206-207)

Sonuç olarak denilebilir ki birleşik fiil yapıları, genetik akrabalığa bağlı olmaksızın, dünyanın farklı bölgelerinde konuşulan değişik dillerin sahip oldukları ortak bir özelliktir. Belki de diller yalnız fiil yapılarına bakılarak da tasnif edilebilirler. Birleşik fiil yapıları, Altay dil grubuna mensup olduğu tartışılan Japoncada da oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. İki fiilin zarf fiil eki fonksiyonu olan *Renyookei* formu sayesinde birleşmesi dolayısıyla morfolojik açıdan Türkçedeki ve diğer Türk dillerindeki kurallı birleşik fiillere çok benzeyen Japoncadaki birleşik fiiller, semantik bakımdan Türkçe yapılarla birebir örtüşmemektedirler. Buna rağmen örneklerde görüldüğü üzere bu fiiller birçok yönden anlamsal benzerlikler arz etmektedirler. Türk dillerine vakıf ve hakim olan araştırmacıların, aralarında genetik bağ bulunduğu kabul edilen diğer dillerde ve akrabalık bağı bulunmayan dünyanın başka dillerinde de Türk dillerindeki yapılar benzer fiil yapılarının bulunduğunu Japonca örneğiyle göstermeye çalışan bu yazı daha geniş çalışmalara kapı açmayı amaçlanmaktadır.

Kaynaklar

- Blake, B. J. (1994) *Case*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Clauson, Sir G. (1962) *Turkis and Mongolian Studies*, London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Crystal, D. (1997) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Demirci, K. (2003) *Descriptive Verbs in Kazakh*, Madison: University of Wisconsin-Madison. [Basılmamış doktora tezi]
- Gencan, N. T. (1971) *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- Haspelmath, M. – Ekkehard, K. (1995) *Converbs in Cross-Linguistic Perspective: Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Korkmaz, Z. (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2003) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Li, N. Ch. – Thompson, S. A. (1989) *Mandarin Chinese*, London – Los Angeles – Berkeley: University of California Press.
- Matthews, P. H. (1997) *Concise Dictionary of Linguistics*, Oxford – New York: Oxford University Press.
- Poppe, N. (1965) *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1974) *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schönig, C. (1984) *Hilfsverben im Tatarischen*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tagashira, Y. – Hoff, J. (1986) *Handbook of Japanese Compound Verbs*, Tokyo: The Hokuseido Press.
- Trask, R. L. (1996) *Historical Linguistics*, London – New York – Sydney – Auckland: Arnold.
- Yip, V. – Matthews, S. (1994) *Cantonese*, London – New York: Routledge.
- Kwaca: http://www.akan.org/akan_cd/Aliakan/course/U8-Grammar-p10.html
(26. 01. 2005).
- Renyookei: <http://coe-sun.kuis.ac.jp/coe/public/paper/outside/sano2.pdf>
(30. 01. 2005).
- Tetu-Dili: <http://www.linguistics.unimelb.edu.au/people/staff/rachel/sv.pdf>
(26. 01. 2005).
- Tetun-Dili: <http://www.ualberta.ca/~johnnewm/Tetun/gloss.html>
(Catharina Williams, Van Kilinken, John Hajek, Rachel Nordlinger)
(26. 01. 2005).

*Einige Bemerkungen zu einem Vergleichenden Wörterbuch der Russismen in den Türkischen Sprachen Sibiriens**

Elif Dilmaç

Freie Universität, Berlin

Jeder, der einmal das Arbeitsfeld „Sibirien“ in der Absicht den lexikalischen Bestand oder die Lautgeschichte einer sibirischen Sprache zu untersuchen betritt, wird früher oder später mit den Folgen des Mangels an Vorarbeiten auf diesem Gebiet konfrontiert werden.¹ So ergeben sich scheinbar unüberbrückbare Hindernisse beim Versuch der Erforschung der Lautgeschichte, da die korrekte Identifizierung des Etymons eines Lehnwortes häufig Probleme solcherart aufwirft, die z.B. für das Ttü. durch entsprechende Vorarbeiten zumindest gelindert worden sind. Während wir eben bezüglich der ttü. Lehnwortkunde mehrere Studien nennen können – beispielsweise seien hier nur Stanisław Stachowskis Wörterbuch der Persismen (StachS) und Uwe Bläsings Studien zu den Armenismen, im besonderen die Monographie (Bläs.), erwähnt –, zeichnen sich die entsprechenden Vorarbeiten auf sibiristischem Gebiet durch Spärlichkeit aus. Zu den wenigen Arbeiten zählt hier u.a. Valentin I. Rassadins Arbeit über die bur. und moL. Entlehnungen² (Rass.).

* Demir, N. – Yılmaz, E. (eds.) (2001) *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, 20–23 Mayıs 1999, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., 41–51.

1. Diesem Mangel liegen m.E., wenn auch sicher überwiegend, nicht nur das Fehlen an alten sowie neuen Quellen und der nicht immer leichte Zugang zu diesen Sprachen zu Grunde. Eine wichtige Rolle mag hier auch der fehlenden Bereitschaft zu Detailarbeiten wie dem Sammeln und Zusammenstellen von Wörterlisten, der Darstellung einzelner Lautphänomene etc. zukommen, aber auch dem Tatbestand einer relativ kleinen Zahl der komparatistisch geschulten und in der Geschichte der Nachbarsprachen der Turcia bewanderten Turkologen.
2. In den meisten Fällen handelt es sich aber sozusagen um Vorarbeiten der „ersten Phase“, d.h. solche Vorarbeiten, die es möglich machen, einen Überblick über die Lehnwörter der einen oder anderen Türkischen Sprache zu bekommen. Die o.g. Autoren unterscheiden sich dabei voneinander notwendigerweise ziemlich wesentlich. Während S. Stachowski besonderen Wert auf

Sprechen wir über den Lehnwortbestand einer sibirischen Türk Sprache, so haben wir es einerseits mit (a) Entlehnungen aus den geographisch anässigen benachbarten Sprachen wie den tung., mo., samojed. und jennisiej. Sprachen zu tun, aber auch mit (b) ar. und pers. Lehnwörtern, die eindeutig über Vermittlersprachen in die sibirischen Sprachen gelangten, was natürlich nicht heißen soll, daß ein Wort aus einer benachbarten Sprache (vgl. a) immer eine direkte Entlehnung darstellt.³ Andererseits haben wir es mit den quantitativ kaum zu übersehbaren (c) Russismen zu tun, deren Untersuchung auch qualitativ in bezug auf Rückschlüsse für die Lautgeschichte verschiedener sibirischer Sprachen als auch für die russ. Lautgeschichte an sich von großer Bedeutung ist.

Die Russismen bilden dabei eine Lehnwortschicht, die sich mindestens in zwei Hinsichten von allen anderen Lehnwortschichten der sibir. Türk Sprachen unterscheidet: Zum einen dauert der russ. Einfluß auch heute fort; zum anderen betrifft er nicht nur die Lexik, sondern auch die ganze Sprachstruktur. Es ist daher verständlich, daß Russismen von Wolfgang Veenker weder zu Adstrat, noch zu Superstrat gerechnet wurden (vom Substrat kann hier sowieso nicht die Rede sein). Veenker fühlte sich hier gezwungen, einen neuen Terminus einzuführen, und zwar „Perstrat“, zu dem er u.a. schreibt:

„Perstrat nenne ich die sprachliche Überfremdung einer Sprache X durch eine kulturell überlegene Sprache Y. [...] Beide Sprachen X und Y bestehen nebeneinander. [...] der Wortschatz der Sprache X wird durch zahlreiche ‚persternentielle Fremd- und Lehnwörter‘, wobei es sich zumeist um Kulturwörter und Begriffe aus der Technik, politischen Terminologie usw. handelt, aus der Sprache Y bereichert. Perstratwirkungen lassen sich recht gut beobachten an den Sprachen der kleinen Minderheiten in der Sovetunion

die Entlehnungschronologie legt, stehen bei Rassadin die Unterscheidung zwischen bur. und moL. als direkter Lehnquelle, bei Bläsing die geographische Distribution und die Lehnwege im Vordergrund. Erst in der „zweiten Phase“, die in der Turkologie noch nicht erfolgt ist, werden Vorarbeiten entstehen können, die alle drei Faktoren für die jeweilige Türk Sprache ermitteln werden. Erst die synthetischen Arbeiten, die auf Vorarbeiten der „zweiten Phase“ basieren werden, würden dann gemeinturkologische Vergleiche ermöglichen.

3. Auch wenn es allgemein bekannt ist, daß es sich bei nicht wenigen der unter (a) zusammengefaßten Lehnwörter um Wanderwörter auch innerhalb von (a) handelt, soll hier doch ein Beispiel dargestellt werden: M. Stachowski schreibt, Sieroszewski korrigierend, der jak. *nūça* (u.ä.) ‚Russe‘ (aber auch im allgemeinen: ‚Europäer; Nicht-Einheimischer‘ < tung. *tuça* (S 107, Fn. 3)) herleitet, daß das jak. Wort „tatsächlich auf tung. (wahrscheinlich ewk.) *nūça* ~ *lūça* ~ *lōça*“ (StachM JES 194, Fn. 9) zurückgeht, „aber letzten Endes kein tung., sondern ein samojed. Wanderwort in Ostsibirien“ (ebd.) ist. Für weitere Wanderungen und Veränderungen des Wortes s. jetzt besonders den Aufsatz Juha Janhunens (Janh. passim.).

[sic!], die einem permanenten russischen Einfluß unterworfen sind.“ (Veen. 17).

Zwar sollten die ältesten Russismen eher dem Ad-, als dem Perstrat zugeteilt werden, da im 17. oder 18. Jh. noch keinesfalls von einer Überfremdung der Türkssprachen Sibiriens durch das Russ. die Rede sein kann, und auch der Überlegenheitsgrad des Russ. – das ja anfänglich nicht durch die russL. bzw. durch die Technik, die Wissenschaft und die Politik, sondern in erster Linie durch gesprochene Dialekte der eine Minderheit bildenden russ. Nachbarn vertreten war – fraglich ist, doch kann dieser Aspekt hier nicht weiter diskutiert werden, da er den eigentlichen Rahmen unserer Überlegungen sprengen würde.

Tatsächlich kann ein Russismus auf den ersten Blick als ein solcher erscheinen, sich bei näherer Untersuchung aber als ein Wanderwort entpuppen, welches in unsere jeweilige zur Untersuchung stehende Sprache durch die Vermittlung einer oder mehrerer anderer Sprachen gelang und somit für unsere Ausgangssprache kein Russismus mehr ist. Das Hauptkriterium bei der Untersuchung „Russismus“ vs. „Nicht-Russismus“ ist für uns also die direkte lehngabende Sprache. Das Problem ist aber breiter, da auch unser Kriterium, so praktisch und logisch es auch erscheinen mag, seine Schwächen hat. So verdunkelt es z.B. das Bild der Wanderwege der einzelnen Wörter, denn es ist nicht möglich, von der Notation „jak. *xarāl* ‚Viehhürde‘ = dolg. *karāl* id. < nenz. *korāl* ~ *xaral* id. < russ. *korāl* ~ *karal* id.“ abzulesen, daß das Wort letzten Endes auf span. *corral* id. zurückgeht (An. 274f.; StachM DWS 141). Theoretische Erwägungen des Romanisten Yakov Malkiel, die er unter dem Stichwort „time depth“ (Malk. 20–25) zusammenbringt, scheinen bisher in der Turkologie leider wenig Widerhall gefunden zu haben.

Auch kann ein russ. Wort in eine Ausgangssprache mehrmals entlehnt worden sein, und zwar einmal direkt < Russ., ein andermal << Russ. (s.o. < nenz. < russ. u. vgl. Fn. 12). Fällen, in denen es sich um eine Rückentlehnung eines einheimischen Wortes < Russ. handelt, begegnet man indessen weniger; diese erscheinen uns aber sowohl in laut- wie in kulturhistorischer Sicht besonders interessant.

Ein weiterer Aspekt, der die Arbeit an den Russismen erschwert, ist die Entlehnung aus russ.dial. und deklinierten Etyma.⁴ Das Ignorieren dieses

4. Die Zuwanderung der Russen nach Sibirien erfolgte bekanntlich, beginnend mit dem 17. Jh., schubweise. Unter den Einwanderern befanden sich Vertreter verschiedener russ. Dialekte, aber auch Ukrainer. Die hohe Zahl der dialektalen Entlehnungen und der aus deklinierten Formen ist auf den Umstand zurückzuführen, daß sie zu einer Zeit stattfanden, in

Aspekts zieht sich „wie ein roter Faden“ durch die Geschichte der Analyse der Russismen und ist erst in einigen wenigen Arbeiten berücksichtigt worden.⁵ Immer wieder und immer noch stoßen wir auf Arbeiten, die uns ein Etymon < russL.Nom.Sg. anbieten, was häufig, nicht aber immer zutreffen mag und somit zu verheerenden Folgen für die Formulierung der Adaptationsprozesse führen kann.⁶ Hier ist auch die Frage nach den Akzentverhältnissen zu stellen, die auch bei entsprechender Sorgfalt aufgrund fehlender Belege nicht immer geklärt werden können, häufig rekonstruiert werden müssen. Tatsächlich haben wir häufig nur die Möglichkeit, das Etymon in dieser Hinsicht bloß als Akańe- oder Okańe-Form zu klassifizieren, aber selbst in russ. Dialekten stoßen wir auf gleiche Lexeme unterschiedlichen Akzents.⁷

Halten wir uns den Forschungsstand der Slawistik, im besonderen den der Russistik, vor Augen,⁸ so mag es verwundern, daß so wenige Studien ohne Berücksichtigung der dialektalen Entlehnungen und der Lehnwege angefertigt wurden. Gerade dies ist jedoch die Voraussetzung für die Erstellung einer Chronologie, wenn auch nur einer relativen, sowie für die Lautanalysen der einzelnen Sprachen.⁹

der die einheimische Bevölkerung der russ. Sprache noch nicht mächtig war. Den Lexemen, die vor der Oktoberrevolution entlehnt wurden, sprich ohne die Vermittlung von Medien/der Moskauer Aussprache/einer relativ hohen Zahl an jungen zweisprachigen Sprechern, liegen selbstverständlich auch altruss. Etyma zugrunde.

5. Á. Berta ist m.W. der erste Turkologe, der sich problembewußt an die Bearbeitung der Russismen heranmacht. Durch seine strikte Differenzierung zwischen russ. „mundartlich“ und „schriftsprachlich“ (s. Berta) machte er uns schon zu Beginn der 80er Jahre auf die Notwendigkeit dieser Unterscheidung aufmerksam, weshalb ich ihn in dieser Hinsicht als „Vorreiter“ bezeichnen möchte. Nur durch eben diese methodologisch richtige, geradezu musterhafte Herangehensweise konnte er zu einer relativen Chronologie der Russismen im Tat. beitragen.
6. So ist z.B. brb. *stram* (Dm. 183: russ. *neveža*) ‚Flegel, Grobian, unhöflicher Mensch‘ mit hoher Wahrscheinlichkeit < russL. *sram* ‚Schande, Schimpf, Schmach‘, sondern < russ.dial. *stram* id. (Rast. 252). Es handelt sich folglich nicht um russ. *sr-* > brb. *str-*. Der anorganische Konsonanteneinschub fand schon im Russ. statt.
7. Vgl. russ.dial. *orógda* ~ *órogda* (An. 447f.) ‚Art Mütze‘ od. russ.dial. *óstol* ~ *oštól* (An. 450) ‚Stock mit Eisenbeschlag zum Bremsen beim Schlittenfahren‘.
8. Ich denke hier an die verschiedenen dialektologischen Wörterbücher, die die Russistik erarbeitet hat, von denen wohl das umfangreichste, nämlich *Filin*, am besten bekannt sein dürfte. Aber auch die etymologischen Arbeiten wie die *Fasmers* (F) oder *Černyx*s sowie die Konsultation *Dal*’s für den Sprachgebrauch sind in diesem Zusammenhang als Quellen sehr dienlich, turkologischerseits aber leider wenig genutzt.
9. Eine besondere Bedeutung kommt den durch die Russismen ermittelten Lautanalysen zu, wenn es sich um eine Türk Sprache handelt, die nicht über alte Quellen verfügt, wie z.B. im Fall des Dolg.

Angesichts dieses o.g. Mangels, der daraus entstehenden Probleme und Hindernisse, ist die sibiristische Arbeit¹⁰ nur begrenzt entwicklungsfähig. Aufgrund dieser Erkenntnis entstand im Rahmen der *Zespół Studiów Syberyjskich* (Arbeitsgruppe Sibirische Studien)¹¹ die Idee der Erstellung eines *Vergleichenden Wörterbuches der Russismen in den Türksprachen Sibiriens* (im folgenden RTS).

Etwa zur selben Zeit, in der die Idee eines RTS aufkam, erschien in Novosibirsk das „synthetische (= das gesamte Sibirien umfassende) Wörterbuch von A. E. Anikin“ (StachM KRD 9), welches „zwar hauptsächlich nicht den russ. Einfluß auf Sibirien, sondern den sibir. Einfluß auf das Russ.“ (ders. 10) darstellt, und trotzdem ein *Muß* für jeden sibiristisch interessierten Forscher geworden ist. Das etymologische Wörterbuch der russ. Dialekte Sibiriens (An.) Aleksandr E. Anikins, berücksichtigt all das, was oben aufgeführt wurde, ja sogar noch mehr: Der Verf. führt zahlreiche Beispiele für Lehnübersetzungen und semantische Veränderungen an, wie sie auch in der Besprechung des 1995 erschienenen Probeheftes (AnPV) angeführt sind (StachM SEC 1: 187). Besonders wichtig in An. ist aber, daß sich der Autor auch die Mühe gegeben hat, tü. Lehnwörter herauszusondern und zu kennzeichnen, die in russ. Dialekte noch vor dem 17. Jh. (d.h. vor der Ostwanderung russ. Bauern nach der Eroberung Sibiriens) gelangt waren und dann seit dem 17. Jh. nach Sibirien gebracht wurden, um hier in die Türksprachen Sibiriens entlehnt zu werden. Denn erst dieses Verfahren erklärt das Vorhandensein von verschiedenen Lautvarianten von ein und demselben Wort.¹²

Mit dem Erscheinen des An. schien die Zeit reif zu sein, ernsthaft über die vorhergehende Idee nachzudenken. Ein Jahr darauf erschien eine weitere Studie Anikins (AnPS) – welches z.Zt. als Probeheft vorliegt¹³ –, das die umgekehrte Richtung des An. zum Gegenstand hat, nämlich die Etymologien russ. Lehnwörter in den Sprachen Sibiriens, und somit den Weg zu einem RTS endgültig ebnete. Unweigerlich drängt sich dabei die Frage nach der

10. Hier und im folgenden im Sinne der „turkologisch sibiristischen Arbeit“. An dieser Stelle erscheint es mir angebracht zu erläutern, daß die (linguistische) „Sibiristik“, die noch nicht als institutionalisierte Fachdisziplin besteht, sich interdisziplinär verstehen muß. Die nicht in Zusammenarbeit mit „Sibiristen“ anderer Disziplinen durchgeführte turkologische Arbeit verstehe ich als ausschließlich „turkologische Sibiristik“.

11. Gegründet 1997 in Kraków, für näheres s. *Newsletter of the International Institute for Asian Studies* 18 (1999), 7.

12. Wie z.B. in jak. *tylbās* ‚Dolmetscher‘ < russ. *tolmāč* id. < altruss. *tūlmačī* id. < tü. *tylmač* id. (An. 574) od. dolg. *tulmās* ‚Dolmetscher‘ < russ. (? tü.) *tolmāč* id. > jak. *tylbās* id. > dolg. *tylbās* id. (StachM KRD 13).

13. S. auch die Besprechung (StachM SEC 4).

Form, der Gestaltung und dem Umfang eines solchen Vorhabens auf. In diesem Kontext sind natürlich nur lexikalische Russismen gemeint. Es ist aber nicht zu vergessen, daß der russ. Einfluß ebenfalls die Semantik¹⁴ und onomasiologische Modelle¹⁵ der Türkssprachen sowie die tü. Wortstruktur¹⁶ betroffen hat. Diese Aspekte können hier aus verständlichen Gründen nicht berücksichtigt werden.

Eine der zu klärenden Fragen ist die der *time depth* im *RTS* (das zumindest heute als ein regressives Wörterbuch konzipiert ist, denn diese Reihenfolge scheint in unserem Fall die Redaktion der Stichwortartikel im Vergleich zu der progressiven bzw. progressiv-regressiven Reihenfolge leichter durchführen zu lassen), die Frage also danach, wie weit ein Russismus zurückverfolgt werden soll, unabhängig davon, wie weit er überhaupt zurück verfolgbar ist. Hier bieten sich folgende Möglichkeiten an:

[1] Die letzte etymologische Angabe bildet das Russ.: jak. *surup* ~ *surüp* ‚Schraube‘ < russ. *šurúp* id. (AnPS 92).

[2] Wenn zutreffend, wird das Etymon angegeben, das ins Russ. entlehnt wurde: jak. *surup* ~ *surüp* ‚Schraube‘ < russ. *šurúp* id. < poln. (†) *szyrub(a)*, *šrub(a)* id. (AnPS 92).

[3] Ein Russismus wird so weit wie möglich zurückverfolgt und notiert: jak. *surup* ~ *surüp* ‚Schraube‘ < russ. *šurúp* id. < poln. (†) *szyrub(a)*, *šrub(a)* id. < mhd. *schrübe* id. (AnPS 92).

Wird die Möglichkeit [1] bevorzugt, so ist weiterhin zu überlegen, ob auf die tü. Angabe verzichtet werden soll, wenn das russ. Etymon aus dem Tü. entlehnt wurde, wie in:

šor. *tamyłga* (Dyr. 209) ‚(bot.) Mädesüß, Spierstrauch‘ < russ. *távolga* id. < güt. *tabyłku* id. u.ä. (An. 54of.).

Nichtsdestotrotz scheint [1] ein zügigeres Vorankommen zu gewährleisten als etwa [2], da auf die weitere Suche verzichtet wird.

14. Ein treffendes Beispiel für den russ. Einfluß auf die Semantik stellt tat. *bujynča* dar, zu dem M. Stachowski folgendes bemerkt: „[...] tat. *bujynča* welches ursprünglich wohl nur ‚entlang‘ bedeutete, hat durch die Identifizierung mit russ. *по*, 1. entlang (wie *po doroge*); 2. zu, zum Thema, über (wie *issledovaniya po fonetike*)‘ auch die Bedeutung ‚zum Thema‘ entwickelt.“ (StachM JT 249, Fn. 2).
15. Vgl. beispielsweise dolg. *ürübilläk* ‚zuverlässig, sicher‘ < *ürübil* ‚Hoffnung‘ (StachM DWS 44), was „eine Lehnübersetzung des russ. *naděžnyj* ‚zuverlässig‘ < *nadežda* ‚Hoffnung‘“ (ebd.) ist.
16. Vgl. jak. *tönün-* ‚zurückkehren/-kommen‘ (StachM JT 249, Fn. 2) mit Wiedergabe des russ. Reflexivsuffixes in *vozratit’sja* und *vernut’sja* id.

Die Notation [2] ermöglicht einem breiteren Kreis als nur dem der Turkologen die Weiterarbeit mit dem RTS. Sie ist für uns besonders interessant, wenn es sich bei der letzten Angabe um eine sibir. Sprache handelt.

Die Notation der ganzen Entlehnungskette [3] garantiert den Nutzen über den für die Sibiristen und Slawisten hinaus, ist aber auch die komplizierteste, besonderes wenn es sich um ein Wanderwort handelt. Es ist im Einzelfall abzuwägen, ob die „vollständige“¹⁷ Notation in unserem Interesse steht, vgl.:

šor. *tapqy* (ŠR 138) ‚Tabak‘ < russ.Gen.Part. *tabakú* (wie in *kurit' tabakú*) od. russ.Gen. *tabaká* < russ. *tabák* id. < dt. *Tabak* id. od. franz. *tabac* id. < span. *tabaco* id. < arawak. *tobako* id. (F 5).

Das Problem des Hauptkriteriums der direkten lehngedenden Sprache für die Trennung „Russismus“ vs. „Nicht-Russismus“ wurde o. kurz angesprochen. Das Ansetzen dieses Kriteriums verhindert die Aufnahme der Stichwörter in das RTS, die << Russ. Dies würde m.E. aber den Wert eines solchen Wörterbuches erheblich schmälern, auch in bezug auf die turkologisch sibiristische Arbeit (vgl. Fn. 10), da z.B. Stichwörter wie jak. *nūča* sich für das RTS disqualifizieren würden, denn:

jak. *nūča* (u.ä.) ‚Russe‘ (aber auch im allgemeinen: ‚Europäer; Nicht-Einheimischer‘ (S 107, Fn. 3) < tung. (wahrscheinlich ewk.) *nūča* ~ *lūča* ~ *lōča* (StachM JES 194, Fn. 9) << russ. *Rus'* (Janh. 160) ‚Rußland, Russe‘ < skand. **rōtsi* < fi. **ruotsi* ‚Schweden‘ (StachM DWS 201).

Des weiteren ist die Frage zu klären, ob orthographische „Fallen“ in Stichwörtern als solche zu kennzeichnen sind. Letzteres möchte ich als „Probleme der Graphie“ bezeichnen, worunter ich Lexeme verstehe, die orthographisch adaptierte Entlehnungen darstellen, welche eine andere Phonetik als ihre graphische Fixierung aufweisen. Mit „Problemen der Graphie“ werden wir häufig in dem Bereich konfrontiert, die Veenker als „persternentielle Fremd- und Lehnwörter“ (Veen. 17) bezeichnet, hier aber, wie o. definiert, nur auf orthographische *Kopien* eingeschränkt sein soll. Meist können wir

17. Was eine vollständige etymologische Notation bedeutet, hängt normalerweise vom wissenschaftlichen Temperament des jeweiligen Forschers ab. Aus der Sicht eines Nostratikers wäre sie sicherlich erst dann vollständig, wenn sie weiter zurück über das Idg. bis hin ins Urnostr. reichen und auch tü. Reflexe des urnostr. Etymons vor Augen führen würde. Daß dies den an russ.-sibir. Sprachkontakten interessierten Leser zu weit zurückbringen würde, liegt wohl auf der Hand.

nur an suffigierten Formen die tatsächliche Aussprache eines Belegs rekonstruieren, wie in folgenden Fällen:

[1] šor. Pl. *vragtar* (Dyr. 256) < Sg. *vrag* (ebd.) ‚Feind, Gegner‘ < russ. *vrag* id.

[2] jak. Pl. *proroktar* (StachM NT 32) < Sg. *prorok* (ebd.) ‚Prophet‘ < russ. *prorók* id.

Soll in einem solchen Fall [1] gekennzeichnet werden, daß die Entsonorisierung des Auslauts des Etymons ebenfalls übernommen wurde bzw. im Tü. sowieso stattgefunden hätte?¹⁸ Vorzuschlagen wäre dann eine Notation wie: šor. *vrag* [-k] o.ä.¹⁹ In Fall [2] weist die illabiale Lautvariante des Pl.-Suff. *-tar* auf die diphthongische Aussprache der zweiten Silbe hin, so daß wir [-ruok] rekonstruieren können (StachM NT 32).²⁰

Ein weiterer Punkt, der zur Diskussion steht, ist der nach der Beachtung der Entlehnungschronologie. Wenn auch nicht immer, so ist es doch in einigen Fällen möglich, eine direkte Chronologie anzugeben. Sollte es aufgrund fehlender Belege nicht möglich sein, soll dann auf eine relative Chronologie²¹ verzichtet werden, auch wenn ein Russismus nicht auf den ersten Blick in eine „jüngere“ oder „ältere“ Lehnwortschicht einzuteilen ist?

Abgesehen von der Klärung o.g. u.a. Punkte ist die Erstellung eines RTS momentan noch nicht durchführbar. Erst die Quantität und Qualität zukünftiger Studien, die sich der Erfassung der Russismen einzelner Türkensprachen widmen, werden ausschlaggebend für den Zeitpunkt sein, an dem die Arbeit am RTS tatsächlich beginnen kann.

Sprachverzeichnis

altruss.	altrussisch
ar.	arabisch
arawak.	arawakisch (Haiti)
brb.	baraba-tatarisch
bur.	burjatisch
dolg.	dolganisch

18. Vgl. z.B. brb. *put* (Dm. 176) ‚Pud, ehemaliges russ. Gewichtsmaß = 16,38 kg‘ < russ. *put* [put] id.

19. Natürlich läßt gerade dieser Beleg annehmen, daß auch die C-Gruppe des Anlauts durch V-Einschub aufgelöst wurde, was auch für Fall [2] gilt.

20. Vgl. auch dazu jak. *proroktā-* ‚weissagen, prophezeien‘ < *prorok* ‚Prophet‘ (StachM NT 32). Zu erwarten wäre hier eigentlich **proroktō*. Die Lautvariante *-tā-* weist wie im obigen Beispiel auf eine diphthongische Aussprache hin, da nach einem Diphthong Labialattraktion ausgeschlossen ist.

21. Etwa in Form von vor/nach der Oktoberrevolution oder jung/alt etc.

dt.	deutsch
ewk.	ewenkisch
fi.	finnisch
franz.	französisch
gtü.	gemeintürkisch
idg.	indogermanisch
jak.	jakutisch
jenissej.	jenissejisch
mhdt.	mittelhochdeutsch
mo.	mongolisch
moL.	mongolische Literatursprache
nenz.	nenzisch
pers.	persisch
poln.	polnisch
russ.	russisch
russ.dial.	russisch-dialektal
russL.	russische Literatursprache
samojed.	samojedisch
sibir.	sibirisch
skand.	skandinavisch
span.	spanisch
šor.	schorisch
tat.	tatarisch
ttü.	türkeitürkisch
tung.	tungusisch
tü.	türkisch
urnostr.	urnostratisch

Literaturverzeichnis

- An. Аникин, А. Е. (1997) *Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*, Новосибирск: Наука.
- AnPS Аникин, А. Е. (1998) *Этимологический словарь русских заимствований в языках Сибири 1*, Новосибирск: Сибирский хронограф.
- AnPV Аникин, А. Е. (1995) *Этимологический словарь заимствований в русских диалектах Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*, Новосибирск.
- Berta Berta, Á. (1983) *Die russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren*, Studia Uralo-Altaica 21, Szeged: Universitas Szegediensis de Attila Józsefa Nominata.
- Bläs. Bläsing, U. (1995) *Armenisch — Türkisch. Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Heimzingsgebiet nebst einigen An-*

- merkungen zum Armenischen, insbesondere dem Heimindialekt*, Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi.
- Dm. Дмитриева, Л. В. (1981) *Язык барабинских татар (Материалы и исследования)*, Ленинград: Наука.
- Dyr. Дыренкова, Н. П. (1941) *Грамматика шорского языка*, Москва – Ленинград: АН СССР.
- F Фасмер [Vasmer], М. (– Трубачёв, О. Н.) (1987) *Этимологический словарь русского языка 4*, Москва: Прогресс.
- Janh. Janhunen, J. (1997) The Russian monsters. On the etymology of an ethnonymic complex, *Studia Etymologica Cracoviensia* 2, 159–165.
- Malk. Malkiel, Y. (1976) *Etymological dictionaries. A tentative typology*, Chicago – London: University of Chicago Press.
- Rast. Расторгуев, П. А. (1973) *Словарь народных говоров западной брянщины*, Минск: Наука.
- Rass. Рассадин, В. И. (1980) *Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках*, Москва: Наука.
- S Sieroszewski, W. (1910¹, 1935²) *Dwanaście lat w kraju Jakutów*, Warszawa: Dzieła zbiorowe.
- StachM DWS Stachowski, M. (1998) *Dolganischer Wortschatz. Supplementband*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- StachM JES Stachowski, M. (1995) Über jakutische Etymologien im Werk von W. Sieroszewski, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 86, 187–195.
- StachM JT Stachowski, M. (1994) Der Instrumental im Jakutischen und Dolganischen, *Journal of Turkology* 2/2, 245–258.
- StachM KRD Stachowski, M. (1999) *Konsonantenadaptation russischer Lehnwörter im Dolganischen*, *Studia Turcologica Cracoviensia* 6, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- StachM NT Stachowski, M. (1995) *Studien zum Wortschatz der jakutischen Übersetzung des Neuen Testaments*, Kraków: The Enigma Press.
- StachM SEC 1 Stachowski, M. (1996) Rez. von AnPV, *Studia Etymologica Cracoviensia* 1, 185–187.
- StachM SEC 4 Stachowski, M. (1999) Rez. von AnPS, *Studia Etymologica Cracoviensia* 4, 195–198.
- StachS Stachowski, S. (1998) *Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen / Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*, Reprint, Hrsg. M. Ölmez, İstanbul: Simurg.
- ŠR Курпешко-Таннагашева, Н. Н. – Апонькин, Ф. Я. (1993) *Шорско-русский и русско-шорский словарь*, Кемеровск.
- Veen. Veenker, W. (1967) *Die Frage des finnougrischen Substrats in der russischen Sprache*, Bloomington: Indiana University.

Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri

Süer Eker

Başkent Üniversitesi, Ankara

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, ölçünlü Türkçenin parça sesbirim envanterinde yer alan sesbirimleri sıralamak, bunların toplam sayısı ve belirgin altsesbirimleriyle ilgili bir tespit yapmaktır.

Yaklaşık bir asırdır genel dil biliminde ses ve harf terimleri arasındaki karışıklık giderilmiş olmakla birlikte, kimi çevrelerde harfi ses yerine kullanma alışkanlığı sürmektedir. Doğadaki ağaç ile ağacın fotoğrafı nasıl birbirinden farklıysa, ses ve harf kavramları da birbirinden o denli farklıdır. Dil, yazı ile etkileşim içinde olmakla birlikte, öncelikle sözdür.

Dil biliminin bulgularının göz önünde tutulmadan 8 ünlü, 21 ünsüz harfinin göz önüne alınarak, Türkçede 29 ses olduğunun kabul edilmesi, bir bakıma dil ve yazım sorunlarının da başlangıcını oluşturmaktadır. Türk alfabesinde harf sayısı 29 olmakla birlikte, (^) ve (') işaretleri de kullanılmaktadır. Bu işaretlerle, gösterilen sesbirimlerin sayısı da artmaktadır. Alfabedeki harf sayısı yanıltıcıdır.

1.1. Sesbirim-yazıbirim karşılıklılığı

Yazı dizgelerinin çoğunda, grafik öğeler, yani hece/karakter simgeleri veya harfler ile ses bilimsel öğeler arasında yazıbirim (*grafem*)-sesbirim karşılıklılığı adı verilen bir nicelik ve nitelik ilişkisi vardır. Bununla birlikte, tüm geleneksel hatta sesçil alfabelerde harf sayısı ile sesbirim sayısı farklıdır. Örneğin, Osmanlıcada 35 harf bulunmasına karşılık, bu harflerden 5'i Türkçe sözcüklerin gösteriminde kullanılmamıştır. Kiril harfli Tatar alfabesinde, Rusçaya özgü harfler de dahil olmak üzere, 35 harf, 2 işaret vardır. Poppe (1968: 24) Tatarcada 9 ünlü, 25 ünsüz sesbirim bulunduğunu, bu alfabenin Tatarcanın sesbirimlerinin bir bölümünü karşılamadığını düşüncesindedir. Kimi alfabelerde aynı sesbirim farklı harflerle gösterilebilmektedir. Türkçe /z/, /h/, /s/

sesbirimleri Osmanlıcada, Arapça için her biri ayrı sesbirim olan 4 z harfi, 3 h harfi, 2 s harfi ile gösterilmiştir.

Konuşma seslerinin tümünü temsil edebilen ideal yazı dizgesi yoktur. Ancak ulusal sesçil alfabelerde olabildiğince dilin sesbirimleri gösterilir, az sayıdaki ödünç sesbirim için genellikle grafik karşılıklara yer verilmez. Türk alfabe dizgesi, istisnalar dışarıda tutulmak suretiyle öğrenme kolaylığı sağlayacak, yani en az harf içerecek biçimde düzenlenmiştir. Doğal olarak belirgin altsesbirimler yazıyla örtülmüştür. Türk alfabesi en ideal sesçil yazım dizgelerinden biri olarak gösterilmektedir (Hartmann – Stork 1972: 216).

1.2. Sesbirim ve ayırt edici özellik

Sesbirim niteliğindeki herhangi bir konuşma sesi, aralarında akustik ve söyleyiş farkları bulunan sesler kümesinden oluşabilir. Birbirleriyle ilişkili konuşma seslerinin oluşturduğu düşünülen küme ya da aile, yani *sesbirim ve altsesbirimleri* ile ilgili sınıflandırma kuramından ilk söz eden D. Jones'tur. Prag Okuluna mensup N. S. Trubetzkoy tarafından geliştirilen *ayırt edici özellik* kuramı da bu kuramı destekler ve bütünler (Hartmann – Stork 1972: 170). Ayırt edici ses özelliği, bir sesbirimi diğerlerinden farklı kılan belirgin özelliktir.

Dilin ayırt edici ses özellikleri varyantlaşmaya bağlı olarak eş ya da art zamanlı biçimde, az ya da çok değişebilir. Örneğin, /i/, /i/ karşıtlığı Tatarca, Başkurtça ve Kazakçada için işlevsel olmasına karşılık, Türkiye Türkçesi için işlevsel değildir. Türk dili tarihi boyunca Türkçenin sesbirim sayısında değişiklikler olmuştur. Örneğin, Türkçe sözcüklerdeki ünlü niceliği, Ana Türkçe ve kısmen Eski Türkçe için ayırt edici olduğu halde, Türkiye Türkçesinde bu özellik Türkçe kökenli sözcüklerde kaybolmuştur. Benzer biçimde, Orta Türkçe döneminde bir sesbirim olan /δ/, /y/ye gelişerek Türkiye Türkçesinin sesbirim envanterinde yer almamıştır.

1.3. Altsesbirim

Doğal dillerin ses dizgesi makinelerin henüz tam olarak algılayıp ayırt edemeyeceği kadar karmaşıktır. Ancak ses dizgesinin temel birimleri *ses, sesbirim ve altsesbirim* olmak üzere, üç kategoriye ayrılabilir. *Ses* fiziksel bir olgu, işitme organının algıladığı titreşimler olarak çok genel bir anlam taşır. *Ses*, sesbirimi oluşturur. Sesbirim, sözcükleri oluşturan, anlam ayırt edici konuşma sesidir.

Sesbirimin, birbirleri arasında anlam ayırt edici özelliği olmayan, ancak *tamamlayıcı dağılım* adı verilen belirli çevrelerde bulunabilen üyelerine ise

altsesbirim adı verilir. Altsesbirimler genellikle tamamlayıcı, nadiren *serbest dağılım* içindedir.

Her dilin sesbirimleri ve altsesbirimleri kendilerine özgü düzenlemelere bağlıdır. Sesbirimlerin sayısı genellikle ikili rakamlarla ifade edilebilir; ancak sesbirimlerin başlangıç ve bitişi, yani sınırları başka dillerde hatta diyalektlerde farklı olabilir. Altsesbirimlerin sayısı ise çok daha fazladır, bir sesbirimin birkaç altsesbirimi bulunabilir.

2. Sesbirimlerin belirlenmesi

Bütün doğal diller gibi Türkçe ses dizgesinin de temeli, sesbirimler kümesidir. Bu kümenin her bir üyesi, diğer üyelerden ayırt edici özelliklerle ayrılır. Ayırt edici özellikler ortak ya da yalnızca belirli bir dile özgü olabilir. Örneğin *p* sesinin soluklu olup olmaması Türkçe için önem taşımazken, bir başka dilde soluklu *p* ile soluksuz *p* zıtlaşabilir. Ses dizgesinin temel birimi olan sesbirimleri belirlemede kullanılan ölçüt, sözcüklerin anlamca zıtlaşıp zıtlaşmadığının, yani iki konuşma sesi arasında sesbirimsel karşıtlığın bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Örneğin *kabak / kaçak / kapak / kayak / kazak* sözcüklerinde anlam değişmesine yol açan *b, ç, p, y, z* sesleridir. Bu seslerin değiştirilmesi, anlamı da değiştirdiğine göre */b, ç, p, y, z/* seslerinin her biri sesbirimdir. Karşıt çiftler, aynı dizilişteki seslerin oluşturduğu sözcüklerde aranır.

Sesbirim sayılmanın nicelik ölçüsü tartışmalıdır. Eğer bir ses, sadece bir örnekte sesbirim olma şartlarını sağlamış ise, bunun sesbirim sayılıp sayılmaması ile ilgili genel geçer bir yargı yoktur.

Sesbirimlerin belirlenmesinde diğer bir önemli husus da sözcük çiftlerinin kökenidir. Diller birbirlerinden sözcük kopyalayabildiği gibi, sözcüklerle birlikte ses de kopyalayabilir. Örneğin Türkçede *j* sesi yalnızca kopya sözlerde görülür. Eski dönemlerde kullanılan 'ayın çatlatmak' deyimini, bu olgunun bir göstergesidir. Kopyalanan sesler kopyalandığı dilde yeni bir nicelik ve nitelik kazanabilir. Bu nedenle sözcüklerin kaynak bakımından ilişkilendirilmesi, sesbirimlerinin sayısını belirleyen etkenlerden biridir.

Sesbirimlerin belirlenmesinde kullanılabilecek sözcük kökenleri arasındaki muhtemele ilişkiler şu şekillerde olabilir:

- Türkçe kökenli sözcük-Türkçe kökenli sözcük
- Türkçe kökenli sözcük-ödünc sözcük
- Ödünc sözcük-ödünc sözcük

Kuşkusuz, ödünç sözcük kavramı da görecelidir. Kopyalanan sözcüklerin bir bölümü Türkçenin ses dizgesine bütünüyle uyarken bir bölümü de yabancılıklarını değişen oranlarda sürdürmektedir.

2.1. Türkçe kökenli sözcükler arasındaki zıtlasmalar

Türkçe kökenli sözcük-Türkçe kökenli sözcük durumunda, sesbirimleri ve bunların altsesbirimleri tamamlayıcı dağılım içinde bulduklarından, sesbirimlerin belirlenmesinde, özel durumların dışında, önemli bir sorun yoktur.

2.2 Türkçe sözcüklerle ödünç sözcükler arasındaki zıtlasmalar

Zıtlasmaların önemli bir bölümü *Türkçe kökenli sözcük-ödünç sözcük* durumunda görülür. Örneğin [g] ve [ğ], Türkçe kökenli sözcüklerde /g/nin birer altsesbirimi olarak tamamlayıcı dağılım içindedir; ancak,

Ege (< ödünç) 'Ege denizi' ≠ *eğe* 'bir madeni araç' (ē ?)

olduğuna göre, yani anlamı *g* ve *ğ* ayırt ettiği için bu sözcükler için [g] ve [ğ]den değil, iki ayrı sesbirimden /g/ ve /ğ/den söz edilebilir. Burada, /ğ/nin kendi niteliğinden dolayı mı, yoksa kendisinden önceki ünlüyü uzatarak mı işlev kazandığı sorusu gündeme gelir. /ğ/nin sesbirim olmaktan çok, ses olayları ile varlığını gösteren ve alfabe baskısından kaynaklanan bir yazıbirim olma niteliği ağır basar.

ege 'Çocuğa bakan (kimse)' ≠ *eğe* (ē ?)

Yukarıdaki örnekte Türkçe sözcükler arasında da aynı karşıtıktan söz edilebilir, ancak *ege* Türkiye Türkçesinin doğal ses gelişiminin dışında, *egemen*, *öge*, *gezegen* sözcükleri gibi, bir neolojizm, bir iç ödünçlemedir. Ölçünlü Türkçede, Türkçe kökenli sözcüklerde ünlüler arası durumda *g* bulunamaz. Ünlüler arası *g* yalnızca çevriyazı metinlerinde, ana dili Türkçe olmayan Türkçe konuşurlarında ya da varyantlarda görülür.

2.3. Ödünç sözcükler arasındaki zıtlasmalar

Ödünç sözcük-ödünç sözcük durumu genellikle Arapça ve Farsça sözcükler arasında görülür. 'Batı' kökenli dillerden kopyalanan sözcükler arasındaki ilişkiler üzerinde ise az durulur. Oysa zaman zaman bu tür sözcükler arasında da ilgi çekici gelişmeler ortaya çıkar. Son dönemlerde Batı dillerinden alınan sözcüklerde meydana gelen ses değişikliklerinin de anlam değişmesine yol açtığı görülmektedir. Örneğin İngilizce *speaker* sözcüğü [spiker] söyleyişi ve yazımı ile 'program, haber sunan kimse', *speaker* yazımı ve [spi:kır] söyleyişi ile 'ho-parlör' anlamı kazanmıştır (Akalin 2003: 262). 'Batı' kökenli sözcüklerle 'Doğu' kökenli kopya sözcükler arasında ise genellikle bir ilişki kurulmaz.

Türkçenin ses dizgesine uyum gösteren ve göstermeyen sözcükler arasında zıtlama görülür:

(Far. (e)nār >>) nar 'bir meyva' ≠ (Ar. nār >) Osm. nār 'ateş'

(Far. pāre >>) pāre 'parça' ≠ (Far. pāre >>) para 'akçe, para' (ancak krş. parala-
'parçalamak')

(Far. tīz >>) tez 'tez, çabuk' ≠ (Far. tīz >) tiz 'ince, keskin ses'

Türk edebiyatındaki *abes-muktebes* ('*abes-muqtebes*) tartışması yabancı dillerde farklı sesbirimleri gösteren harflerin Türkçede aynı sesbirimle söylenmesi ve bunun farklı şekillerde yorumlanmasıyla ortaya çıkmıştı. Osmanlıcanın;

hāliq 'Yaradan; yaratan' ≠ *hālik* 'helāk olan, yok olan' vb.

örneklerindeki *yazıbirimlerin zıtlaması* sesçil yazı ile ortadan kalkmıştır. Ölçünlü alfabe ile her iki sözcük *halik* şeklinde yazılır. Osmanlı alfabesindeki farklı grafemlerin Latin asıllı Türk alfabesinde tek grafemde birleşmesi, kimi ödünç sözcüklerde sorunlar ortaya çıkarmıştır.

2.4. Tüm sesbirimlerin aynı olduğu sözlerde sesbirimlerin ayırt ediciliği ortadan kalkar ve eş seslilik ortaya çıkar.

3. Sesbirimlerin sınıflandırılması

Sesbirimleri *parça sesbirimleri* ve *parçalarüstü sesbirimleri* (*bürün birimler*) olmak üzere iki öbekte ele alınır. Parça sesbirimler de *ünlüler* ve *ünsüzler* olarak ikiye ayrılır.

Parça sesbirimleri özel, parçalarüstü sesbirimleri geneldir. Parça sesbirimleri işitilir, yazıya yansır, görülür; parçalarüstü sesbirimler ise yazıya yansımaz, yalnızca işitilir. İlk sesbirim türü, ses aygıtınca üretilen sesleri ifade eder. İkinci sesbirim türünde ise, üretilen ses/seslerin oluşturduğu hece, sözce ve tümcelerdeki anlama bağlı *nicelik tasarrufları* söz konusudur. Bu nicelik tasarrufları nitelikte yani anlamda değişmeye yol açabilir. Örneğin, bir biçimbirimin vurgu değişikliği ile yeni bir anlam kazanması durumunda *sesbirimsel vurgudan* söz edilebilir. Vurgu, bir sesbirim olarak işlev görür. Ton değişikliği de anlamı farklılaştırabilir, aynı sözce ya da tümce, ton değişiklikleri ile farklı anlamlar kazanabilir.

4.1. Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri

Türkçenin sesbirimleriyle ilgili çalışmalar çoktur; ancak bu çalışmaların önemli bölümünde sesbirim niceliği ile ilgili somut bir bilgi verilmemekte ya da sesbirim sayısı harf sayısına yaklaştırılmaktadır.

Banguoğlu (1990: 40) 10 kısa ünlü, 21 ünsüzden söz eder.

Kononová göre Türkçenin 8 kısa, 3 uzun ünlüsü; *g, k, l* seslerinin önda-maksıl ve artdamaksıl biçimleriyle 24 ünsüzü, toplam 35 sesbirimi vardır (Tekin 1959: 333, 334).

Swifté göre (1963: 5) Türkçede 42 sesbirim vardır. Bunlar ünlü, ünsüz ve parçalarüstü sesbirimler başlıkları altında toplanmıştır. Bu sesbirimlerin 8 kısa ünlü sesbirim, 1 ünlü uzunluğu, 24 ünsüz sesbirim, 4 yükseklik/tonlama sesbirim, 3 kavşak sesbirim, 1 vurgu sesbirimdir.

Hulst – De Weijer Türkçenin sesbirim envanterinde 8 ünlü yer aldığı; ancak, Arapça, Farsça kökenli ödünçlemelerde 4 uzun ünlü ve *ğ*'nin düşmesinden kaynaklanan uzunlukların da bulunduğu görüşündedir. Hulst – De Weijer /*k, g, l*/ sesbirimlerinin ikişer altsesbirimlerinin bulunduğu, bu altsesbirimlerin de komşu ünlülerin art ya da ön oluşuna bağlı olarak tamamlayıcı dağılım içinde yer aldığını belirtir (Hulst – De Weijer 1991: 11–13).

Ergin (1993: 38) Türkçenin 8'i ünlü, 25'i ünsüz olmak üzere toplam otuz üç sesini 'çevriyazı' alfabesiyle gösterir. Ergin'in listesinde /*ɣ*/, /*q*/dan başka bazı Anadolu ağızlarındaki ve tarihî metinlerdeki *x* ve /*ŋ*/ de yer alır. Ancak ağızların sesbirim kümeleri ölçünlü Türkçeden farklı özellikler gösterir. Örneğin, kimi Anadolu ağızlarında, söz başında *q* ve *ɣ* farklı sesbirimler değildir. *q*-, *ɣ*-'ya gelişmiştir, dolayısıyla bir zıtlaşmadan söz edilemez. Yine kimi Anadolu ağızlarındaki söz içi ve sonunda bulunan *x* ile, ölçünlü dildeki *q* farklı sesbirimler değildir. Söz içindeki ve sonundaki *q*, bütünüyle sızıcılaştığından, bir zıtlaşmadan söz edilemez.

Lewis (1986: 1–24) ise Türkçenin yazım ve ses dizgesini bilindiği şekliyle ele alır.

Ergenç (2002: 46), *Sesbilim Abecesi*, başlığı altında 15 ünlünün ve 27 ünsüzün özelliklerini sıralamıştır.

Kornfilt (1997: 489), Türkçede 8 sesbirimsel kısa ünlü olduğunu, bu ünlülerin telâfi uzunluğuna bağlı olarak uzayabildiğini; sesbirimsel uzunlukların ise ancak ödünç sözlerde görüldüğünü söyler. Türkçenin ünlülerinin ağız ünlüsü olduğunu, az sayıda sözde telâfi genizsilliği bulunduğunu bildiren Kornfilt, 20 ünsüzün özelliklerini sıraladıktan sonra *ğ*'nin ortografide yer aldığını, söylenmemekle birlikte telâfi uzunluğu gibi belirli sesbilgisel etkiler yarattığını belirtir.

Aksan'a göre (1998: 1: 26, 36) Türkçede 8 temel ünlü, 23 temel ünsüz vardır.

Özsoy (2004: 13) da aynı şekilde, Türkçede 8 temel ünlü, 23 ünsüz sesbirim bulunduğu görüşündedir.

4.2. Bazı söyleyiş anomalileri

Tamamlayıcı dağılım içindeki altsesbirimler sözcüklerde işlevlerine uygun biçimde yer aldıklarından, dinleyleşte ölçünlü dilin ses dizgesinden bir sapma hissedilmez. Ancak ölçünlü Türkçe için *söyleyiş anomalisi* olarak nitelendirilebilecek, sözcükte uygun olmayan dağılımlarda kullanılan altsesbirimler de görülebilir. Bu tür altsesbirimlere şu örnekler verilebilir:

- /q/nın altsesbirim olan art damak ile gırtlak arasında boğumlanan *kappa* harfi ile gösterilebilecek [κ],
- /e/nin altsesbirimleri kapalı [è], açık [e] ve çok açık [ä],
- Dişler arası sızıcı s [s̥],
- Söz başında çift dudak v'si olarak söylenen [w],
- Son dönemlerde /r/nin altsesbirim olarak özellikle genç kızların söyleyişlerinde hissedilen baskılı 'Çek' r'si [ř] (bk. 4.3.2.7. /r/).

Bunlardan [è] ve [e]nin uygun dağılımlarda kullanılmaması, söz başında [w] söyleyişi; [κ], [ä], [s̥] ve baskılı [ř] söyleyişte anomaliye yol açmakta; ölçünlü Türkçe konuşurlarınca ağız özelliklerinin birer yansıması veya ölçünlü seslerden sapma olarak algılanmaktadır. 'Batı' kökenli sözcüklerde *eçonomi* ~ **ekonomi*, *meqanik* ~ **mekanik*, *deçan* ~ **dekan* örneklerinde görüldüğü gibi, q ~ k nöbetleşmesi de bir başka söyleyiş anomalisidir. Ölçünlü söyleyiş dışında kalan varyantlara ait özel sesler, örneğin, Anadolu diyalektlerinde γ'dan sonra gelerek ön ünlü olma niteliğini yitiren ö, ü sesleri anomali olarak alınamaz. Ancak varyantlara özgü seslerin doğal çevrelerinin dışında, ölçünlü Türkçenin kullanılması gereken formal ortamlarda kullanılması, söyleyiş anomalisi olarak değerlendirilebilir.

4.3. Parça sesbirimler

Parça sesbirimleri belirlemede kullanılan en önemli ayırt edici ses özelliği, ünlü-ünsüz karşıtlığıdır. Ancak Türkçenin sesbirim envanterini tüm sesbirim kümeleriyle kesin olarak ortaya koyacak ortak ölçütler yoktur.

4.3.1. Ünlü sesbirimler

Türkçede işlevsel olan ünlü sesbirimleri /a, ā, á, e, o, ö, u, ū, ü, ı, i, ĩ/ dir. Türkçe kökenli sözcüklerde ise 8 kısa ünlü sesbirim vardır. Türkçenin ünlü dizgesindeki simetri araştırmacıları dokuzuncu ünlü konusunda çekimser hâle getirmektedir.

Türkçenin ünlüleri *saf ünlü*dür, yani ünlünün üretimi esnasında başlangıçtan sona değin ünlü niteliğinde bir değişiklik olmaz. İlk heceden diğer hecelere doğru ünlü ayırt ediciliği azalır. 5 ünlülü (İspanyolca, Rusça, Ja-

ponca), 6 ünlülü (İtalyanca) dizgelerin yanında Türkçe, ünlü sayısı bakımından zengindir. Ortalama 10'dan fazla ünlü bulunan dillerde ikiz ünlü ve uzunluk gibi diğer ayırt edici özellikler de ortaya çıkar.

İkiz ünlüler Türkçe için tartışmalı bir konudur. Ses birliklerinin hangi koşullarda ikiz ünlü sayılacağı konusunda, farklı hecelere dağılan seslerin ikiz ünlü kabul edilmemesi dışında, kesin ölçütler yoktur. /ğ, h, v, y/ seslerinin düşmesi sonucu yan yana gelen ünlülerin yol açtığı seslik gelişmelerin ünlü uzunluğu veya ikiz ünlü sayılması ise çözümlenemeyen başka bir sorundur.

Konuyla ilgili olarak bilim adamlarının farklı görüşleri vardır. Örneğin, Kononov Türkçede sesbirim çeşidi olarak diftong bulunmadığı, ancak ünlü birleşmelerine rastlandığı (Tekin 1959: 334); benzer şekilde Lewis (1967: 10) yabancı ikiz ünlülerin Türkçede dar ünlü türemesi ile bu özelliklerini kaybettiği düşüncesindedir. Korkmaz'a göre (1992: 85) de Türkçede birincil ikiz ünlü yoktur. İkiz ünlüler genellikle anadili Türkçe olmayan bilim adamlarının gündeminde yer almaktadır.

Ölçünlü Türkçede ünlülerin de altsesbirimleri vardır: Kononov /e/, /o/ ve /ü/ ünlülerinin kapalı ve açık, /i/ ve /ü/nün dar ve geniş altsesbirimlerinden söz eder (Tekin 1959). Swift (1963: 5-8) de /i, u, o, a/ için ikişer *belirgin* alt sesbirim bulunduğu görüşündedir. Ergençe göre (1995: 20, 21) /ı/nın 'değişke'si yoktur, /i/nin, /o/ ve /ö/, /u/ ve /ü/nün ise açık-kapalı deşikeleri vardır. Ancak ünlü sesbirimlerin altsesbirimleri belirgin değildir.

Dil çalışmalarında sesler genellikle fizyolojik bakımdan sınıflandırılır, akustik sınıflama pek görülmez. Ancak son dönemlerde bilgisayar teknolojisinin dil araştırmalarında yoğun biçimde kullanılmasıyla uygulamalı sesbilim çalışmalarında önemli gelişmeler kaydedilmektedir. Sesli anlatımın yazılı karşılığının bulunması, yani konuşmanın doğrudan elektronik ortama aktararak yazıya dönüştürülmesi amacıyla yapılan sesbirim tabanlı sesli ifade tanıma çalışmaları Türkçeye de uyarlanmaya başlamıştır. Öte yandan Türkçenin seslerini ileri teknoloji aygıtları aracılığıyla incelenmesini amaçlayan çalışmalar şu ana değin genellikle bilinenlerin teyidi mahiyetinde sonuçlar vermiştir.

Ünlü sesbirimlerinin belirlenmesinde *ünlü nicelikleri* ve *ünlü nitelikleri* olmak üzere biri akustik, diğeri fizyolojik iki ana ayırt edici ölçüt vardır.

- Ünlü nicelikleri bir karşıtlığa: *kısa-uzun*,
- Ünlü nitelikleri ise üç karşıtlığa: *boğumlanma noktası, darlık-genişlik, düzlük-yüvarlaklık* dayalıdır.

Türkçenin ünlüleri kullanım sıklığı bakımında incelendiğinde *düz ünlüler* > *dar yuvarlak ünlüler* > *geniş yuvarlak ünlüler* sıralanışı elde edilir. Düz ünlüler, ünlü kullanımının yaklaşık %80'ini oluşturur. Geniş ve dar, art ve ön ünlülerin kullanım oranı birbirine yakındır¹ (geniş ünlüler %54.26, art ünlüler %44.32).

4.3.1.1. Nicelik karşıtlığı

Nicelik bir sesin ya da ses öbeğinin kapladığı süredir (Vardar 2002). Sesin çıkarılışı ya da eklemelişisi sırasında kapladığı zaman dilimi kısa veya uzun olabilir. Uzunluk ünlü ya da ünsüzün doğal söyleniş süresinin, anlamı ayırt edecek biçimde aşılmasıdır. Türkçe kökenli sözcüklerin ünlüleri kısadır. Ancak Türkçe kökenli sözcüklerin söyleniş sürelerinin bütünüyle aynı süreye yayıldığı söylenemez, yani kısa ünlülerin *uzunlukları* da farklı olabilir. Arapça, Farsçadan alınan sözcüklerdeki birincil uzun ünlüler korunur, kısalır ya da kısalan ünlü morfofonemik nöbetleşmelerde özgün durumuna dönüşebilir. Fransızca ve İngilizce gibi batı dillerinden alınan sözcüklerdeki uzunluklar ise genellikle kısalır. Uzatma ise, söylemsel bir birim içinde belli bir işleme bağlı olarak sesbirimlerin algılanabilir anlam ayırımını sağlayacak süreyle uzatılması olarak tanımlanabilir (Demircan 1998: 5, 6). Uzatma, anlam ayırt edici nitelikte değildir.

Ünlü uzunlukları altı durumda görülür:

- Ödünç sözcüklerdeki birincil uzun ünlüler
- Ödünç sesbirimlerin (*ayın, hemze*) düşmesini telâfi eden uzunluklar
- Türkçe kökenli sözcüklerde birincil uzun ünlüler
- Türkçe kökenli sözcüklerde ğ ve v'nin özel durumlarının yol açtığı uzunluklar
- Türkçe sözcüklerde diğer ses olaylarının sonucu olan ikincil uzunluklar
- Ünlünün kendi niceliğinden bağımsız, yani söylem düzeyindeki uzunluklar (uzatma)

Deny (2000: 18) yeni Türk alfabesinde ünlü uzunluklarının gösterilmemesini bir eksiklik olarak kabul etmiştir. Tükmençenin en önemli ses özelliklerinden biri Ana Türkçe dönemindeki ünlü uzunluklarının korunmasıdır.

1. Sait Faik Abasıyanık'ın dört hikâyesinde (*Dülger Balığının Ölümü, İpekli Mendil, Üçüncü Mevki, İlk Cinayet*) bulunan ünlülerin toplam sayısı şu şekildedir: 2288 /a/, /ā/, /â/, 1585 /ē/, /el/, 1503 /ī/, /i/, 1167 /ı/, 664 /u/, /ū/, 450 /o/, 443 /ü/, 159 /ö/.

Ancak Ana Türkçe dönemindeki ünlü uzunluklarını koruyan Türkçenede dahi yazıbirimlerde ünlü uzunluklarına yer verilmemiştir.

Ses değişimleri işlevsiz değildir. Yukarıda belirtilen uzunluk türleri de işlevseldir. Ancak hangilerinin sesbirim niteliği gösterebileceği ayrı ayrı araştırılmalıdır. Örneğin Arapça, Farsça kökenli ödünç sözcüklerdeki uzunluklar fonemiktir. Türkçede ödünç sözcüklerde üç aslı uzun ünlü sesbirim vardır. Uzun ünlüler Türkçe veya yine ödünç sözcüklerin kısa ünlüleri ile zıtlaşır:

- /ā/ ve /a/: *ā-tıl* 'tembel', *a-tıl*; *h-ā-l* 'durum', *h-a-l* 'sebze, meyve vb. toptan satış yeri'
- /ī/ ve /i/: *asker-ī* 'askerlikle ilgili', *asker-i*; *ilm-ī* 'bilimsel', *ilm-i*
- /ū/ ve /u/: *s-ū* 'taraf', *s-u*; *ş-ū-ra* 'danışma kurulu', *ş-u-ra* vb.

Batı kökenli sözcüklerde açık hecede yer alan uzunluklar ise fonemik değildir. Bu sözcüklerdeki uzunlukların korunması, konuşurun saygınlık sağlama endişesinin, en çok çaba yasasının bir sonucudur:

(İng. *leader* >) [līder] = [lider]

(İng. *meeting* >) [mīting] = [miting] vb.

4.3.1.2. Nitelik karşıtlıkları

Nitelik, seslerin eklenme biçimiyle tanımlanan özellikleridir (Vardar 2002). /a, o, ü/ vb. ünlülerin farklı çıkaklarda oluşması, nitelik farklarını yaratır. Türkçe kökenli sözcüklerde *art-ön*, *düz-yuvarlak*; *dar-geniş* karşıtlıklarının belirlediği sekiz ünlü vardır: /a, e, ı, i, o, u, ö, ü/. Ünlü envanterinde bir de ödünç ünlü sesbirim bulunmaktadır.

4.3.1.2.1. /ā/ ve /a/

ad(d) 'sayma' (krş. *ad* 'isim'), *dikkat*, *sıhhat* vb. ödünç sözlerde görülen; *harp* 'müzik enstrümanı' > *harp-ın* krş. *harp* 'savaş' > *hârb-in* örneğinde zıtlaşan; *zarf* > *zarf-a* krş. *hârf* > *hârf-e* vb. örneklerde aldıkları eklerin ünlüsüyle nitelik bakımından farklı oldukları anlaşılan iki ünlü, dolayısıyla iki ayrı sesbirim bulunur: /a/ ≠ /ā/. Arapça ödünçlemelerde görülen ve nitelikçe *art* (postdorsal) /a/dan farklı bir sesbirim olan, ancak aynı harfle temsil edilen bu sesbirime *ön* (predorsal) *a* adı verilmektedir.

Ön a (ā), /g, k, l/ komşuluğunda da bulunur. Fransızca *madam* gibi kimi sözcüklerdeki *ön a* ise, Türkçede normal *a* ünlüsüne dönmüştür, ancak hâlâ en çok çaba yasası ile *Álmánya* vb. eski söyleyişi taklit çabaları görülür.

/ā/ ile ilgili olarak araştırılması gereken iki husus vardır: bunlardan ilki, bu sesbirimin kaynak dillerdeki durumu; ikincisi, /ā/nın /a/ ile özdeşleşmesi

veya onun bir altsesbirimi olması yerine, çok istisnaî bir durum olarak Türkçenin ses dizgesi içinde yer almasıdır.

4.3.1.2.2. [e] ve [ä]

Ölçünlü dilde, *e-ä* zıtlaşması görülmez. Açık *e* ve kapalı *e*, ölçünlü Türkçe için /e/nin birer altsesbirimidir. Kimi bilim adamlarının kapalı *e*'yi bir sesbirim olarak kabul etmiş, ancak kimileri de bu görüşe karşı çıkmıştır (Yılmaz 1991: 151-165). Kapalı *e*, bir altsesbirim olarak genellikle ilk hecede, *güvey*, *güney*, *birey*, *güleç*, *güveç* vb. az sayıdaki örnekte ikinci hecede bulunur (Tekin 1994: 83). /ç, ş, y/ ikincil kapalı *e*'nin oluşmasında rol oynar.

4.3.2. Ünsüz sesbirimler

Türkçenin ünsüz sesbirimleri /b, c, ç, d, f, γ, g, ğ, h, q, k, l, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z/dir. Alfabe de harf olarak yer alan *j* bir iki yansıma ve ödünçlemede bulunur. Art zamanlı olarak *γ*, *g*'den gelişen ön damak *ğ*'si ve art damak *ğ*'si üzerindeki tartışmalar sürmektedir. Yalnızca ünlüden sonra gelebilen bu sesler, ünsüz niteliklerini önemli ölçüde kaybetmiş, kendilerinden önceki ünlünün süresini artırır duruma gelmiştir. Ancak *dağ-a* biçim biriminde [**da:-y-a*] söyleyişinin yadırganması, [*da:-a*] söyleyişinin kabul görmesi, ünlüleşme sürecinin henüz tamamlanmadığını gösterir. Yazı ve eğitim düzeyinin yükselmesi, kuşkusuz bu süreci yavaşlatmaktadır. *ğ*'nin art ünlülü sözlerde komşuluğundaki ünlüyü uzattığı, ön ünlülü sözlerde ise *y*'ye geliştiği görüşü de yaygındır. *değ-* >> [*dey-*] gibi örneklerde gerçekten *ğ* > *y* gelişmesi görülürken, *değer* > [*deer*] vb. örneklerde de ünlünün uzadığı anlaşılmaktadır.

4.3.2.1. /g/; [γ], [g]

Bu ünsüzler Türkçe kökenli sözlerde, komşu ünlülerin art ya da ön oluşlarına bağlı olarak, tamamlayıcı dağılım içindedir, yani Türkçe sözlerde *γ*, *g* karşıtlığı yoktur. *g* ödünç sözlerde art ünlü komşuluğunda bulunabilir. Ancak ölçünlü Türkçede tamamlayıcı dağılım içinde olmayan ödünç sözlerde de *γ*, *g* karşıtlığı yoktur. Çünkü Arapçada *g* yoktur. Farsçada ise *γ*, *g* karşıtlığı fonemiktir: Far. *mory* 'kuş', *morg* ise 'ölülerin geçici olarak muhafaza edildiği yer'. Ancak Farsçadan ödünçlemelerde bu karşıtlık görülmez.

4.3.2.2. /ğ/; art [ğ], ön [ğ]

Yazıda *ğ* harfi ile temsil edilen, ancak farklı kaynaklardan gelişen iki *ğ* vardır: art *ğ*, ön *ğ*. /g/ ve /ğ/ Türkçenin ses tarihini önemli ölçüde etkileyen ve

hareketliliği bugün de devam eden seslerdir. *art ğ* ve *ön ğ* korunur, düşer, telâfi uzunluğu yaratır veya *v'*ye *y'*ye gelişir:

art ğ, ön ğ > v: koğan > kovan, döğ- > döv-
ön ğ > y: beğ > bey, eğlen- [eylen-] vb.

4.3.2.3. *γ, art ğ; g, ön ğ* seslerinin farklı sesbirimler olmaları kuşkuludur.

*dağ ~ *day* *bağ ~ *bay*
*yağ ~ *yay*

Yukarıdaki örneklerde, patlayıcı art damak *γ'sı* ile sızıcı art damak *ğ'sı* söyleyişte anlam farkı yaratmamaktadır. O zaman, *γ* ve *ğ* gerçekte aynı sesbirimin altsesbirimleridir. Benzer biçimde *Ege ≠ eğe* dışında,

**diger ~ diğer* **egemen ~ eğemen*
**öge ~ öğe* **dügün ~ düğün*

örneklerinde görüldüğü gibi *g* ile *ön ğ* zıtlaşmaz.

4.3.2.4. /c/; [j], [ç]

j, Türkçede, sesbirim değildir. Gerek ölçünlü dilde, gerekse ağızlarda [j] ile [ç], iki ayrı sesbirim değil *cilet ~ jilet, cimmastik ~ jimnastik, Capon ~ Japon, oce ~ oje* örneklerinde görüldüğü gibi, /c/ sesbiriminin *serbest değişim* içinde bulunan altsesbirimleridir. *Divânü Lügâti't-Türk'te* dahi harf olarak karşılığı bulunan *j* sesi (bk. Dankoff – Kelly 1985), bin yılda sesbirim niteliği kazanmamıştır.

4.3.2.5. /q/ ve /k/

Türkçe kökenli sözlerde *q* ve *k* tamamlayıcı dağılım içindedir, yani art ünlü komşuluğunda damağın ardında *q*, ön komşuluğunda ise damağın ön tarafında *k* ünsüzü boğumlanır. Bu iki ses Türkçenin yazıya geçirildiği alfabelerde genellikle farklı yazıbirimlerle gösterilmiştir: ödünç sözlerde *q*, ön ünlü komşuluğunda; *k*, art ünlü komşuluğunda bulunabilir. *q* ve *k* Arapça kökenli (Osmanlıca) sözcüklerde farklı sesbirimlerdir: *haq(q)* 'pay; doğru', *hak(k)* 'kazıma, oyma', *Hâliq* 'Yaradan, Tanrı', *hâlik* 'helâk olan' vb.

Türkçe kökenli sözcüklerle, ödünç sözcükler arasında da benzer biçimde karşıtlık görülür:

berk 'sağlam' ≠ *berq* 'şimşek' *qar* 'yağış türü' ≠ *kār* 'kazanç'

örneklerinde olduğu gibi, zıtlaşma görülür. Ancak Arapça kökenli sözcüklerin özgün biçimlerindeki *q*, Türkçede konuşma dilinde ön ünlülerden sonra genellikle /k/ye gelişir:

iqlim > iklim
iqbal > ikbal
mevqi > mevki

iqraz > ikraz
tenqit > tenkit
iqtisad > iktisat vb.

Az sayıda örnekte de *k* > *q* değişimi görülür:

Far. *pāk* > *paq*

4.3.2.6. /h/ ve /l/

Türkçe kökenli sözlerde /l/nin altsesbirimleri olan ve tamamlayıcı dağılım içinde bulunan [h] ve [l], Türkçe sözcük-ödünc sözcük, ödünc sözcük-ödünc sözcük karşıtlığında farklı sesbirimlerdir:

bol 'büyük veya geniş' ≠ (Fr. >) *bol* 'bir içki'
sol 'sağın ziddi' ≠ (Fr. >) *sol* 'bir nota'
 (Ar. >) *kalp* 'sahte' ≠ (Ar. >) *kalp* 'yürek'
al 'bir renk' ≠ (Ar. >) Osm. *āl* 'aile' vb.

/y/den sonra gelen l [λ] iki altsesbirim arasında bir altsesbirimdir.

4.3.2.7. /r/; [r], [ř]

Türkçede /r/nin iki belirgin altsesbirimi vardır. Söz sonu dışındaki çevrelerde [r], söz sonunda ünlüden sonraki durumda ise [ř] bulunur. Fonetik literatüründe Çek *r*si olarak bilinen ř'ye çok yakın olan bu ses, Türkçede söz sonunda, özellikle ön ünlülerden sonra belirgindir. ř'nin boğumlanması esnasında çıkan hava akımı *r*'den biraz daha güçlüdür, dil ucu ř'de, *r*'den daha hızlı ama küçük titreşim yapar. ř, Blaškovič (1964: 9) tarafından Türk dillerinde *r* > *r'* > ř > *z* gelişiminin, yani zetasizmin bir ara aşaması olarak da görülür. Çekçede bir sesbirim olan [ř], Türkçede diğer [r] ile tamamlayıcı dağılım içindedir. Ergenç'e göreyse (1995: 21) /r/nin 3 değişkesi vardır.

4.3.2.8. /n/; [n], [ñ]

Ölçünlü dilde /n/, [n] ve [ñ] altsesbirimlerinden oluşur. [n] ve /γ, g; k, k/ komşuluğundaki *n*'den gelişen [ñ] anlam farkına yol açmaz. [yenge] = [yeñge], [kanguru] = [kañguru] vb. Anadolu ağızlarında ise genellikle /n/ ≠ /ñ/ dir.

4.3.2.9. /v/; [v], [w] ve [f]

Akustik özellikleri bulunduğu ortama, çevresindeki sesçil ortama göre değişen [v] ve yarı ünlü [w] altsesbirimlerinden oluşan bir sesbirimdir. **tavuk* ~ *tawuk*, **kovuk* ~ *kowuk*, **kavuk* ~ *kawuk* örneklerinde diş-dudak ünsüzü *v* ile çift dudak ünsüzü *w* zıtlaşmamaktadır. [w] yuvarlak ünlüler, [v] ise düz

ünlüler komşuluğunda görülmektedir, yani [v] ve [w] tamamlayıcı dağılım içindedir. Öyle ise, [v] ve [w], Türkçede /v/nin altsesbirimleridir. Kopkallı-Yavuz (2000: 9) /v/nin akustik bakımdan incelendiğinde üç altsesbirimin bulunduğu görüşündedir. Demirezen (2004: 754) ise /f/ ve /v/ sesbirimleri için /u, o, ü, ö/ önünde, sırasıyla *fi* ve *beta* harfleriyle gösterilen 'ötümsüz, çift dudak, sürtünücü' [ϕ] ve 'ötümlü, çift dudak, sürtünücü' [β] altsesbirimlerinden (sesteş) söz etmektedir.

/b/ ve /p/den gelişen, Türkçenin ses tarihinin ikincil sesleri, *v* ve *f*, Türkçe kökenli sözcüklerde farklı sesbirimler değildir; ancak Türkçe kökenli *ov-* ile yansıma *of* ünleminde /v/ ve /f/ zıtlaşır. Az sayıda Türkçe kökenli sözcükte bulunan *v* ve *f*, esas olarak, *Türkçe kökenli sözcük-ödünç sözcük* ve *ödün sözcük-ödünç sözcük* karşıtlıklarında zıtlaşır.

4.3.3. Diğer ödünç sesbirimler

Ödünç sözcüklerdeki Türkçe ses dizgesinden farklı olan sesbirimler yerlerini kendilerine en yakın Türkçe sesbirimlerine bırakır. Osmanlıca döneminde, ödünçlenen Arapçaya özgü sesler kuşkusuz yerlerini Türkçe seslere bırakarak söylenmiş; ancak yazıda bunların harf karşılıkları korunmuştur. Bu harflerin karşılıklarını yeni Türk alfabesine taşıma girişimleri, sesbirim-yazıbirim karşıtlığının esas alınmasıyla büyük ölçüde engellenmiştir. Ancak çoğu zaman dinsel bir saygı ya da prestijli dildeki söyleniş koruma duygusunun birer ürünü olan sınırlı sayıda sözcükte ünsüz kökenli ödünç sesbirimler ya da bunların kalıntıları görülebilir.

4.3.3.1. Ayın (')

Arapçada bir ünsüz sesbirim olan *'ayn*, Osmanlı Türkçesinde genellikle yerini ünlülere bırakır, kimi zaman da özgün dildeki hece yapısı korunarak parçaüstü sesbirim işlevinde durağa yakın bir görünüm alır (krş. Tuvaca anlam ayırt edici gırtlaksız ünlüler: *a"t 'at* ancak *at 'ad*; *o"t 'ot* ancak *ot 'od*, *ateş*).

taban ≠ Osm. *tab'an* 'yaradılıştan'

telin 'tel + ilgi durumu eki' ≠ *tel'in* 'lânetleme'

say ≠ Osm. *sa'y* 'çalışma, emek'

Osm. *nev* 'yeni' ≠ Osm. *nev* 'tür' (yazıda *nevi* ve *nev-i*)

kat ≠ Osm. *kat* 'kesme' (yazıda *kat* ve *kat-i*)

Osm. *Cem* 'özel ad' ≠ Osm. *cem* 'toplama'

cem, *cüz*, *def*, *kat*, *men*, *nev* vb. sözcükler yazımda, iyelik eki aldıklarında özgün biçimdeki ayın veya hemze kesme işareti ile temsil edilmektedir: *cem'i*, *cüz'i*, *def'i*, *kat'ı*, *men'i*, *nev'i* vb.

4.3.3.2. Hemze (')

Hemze de Türkçede asıl işlevini;

me'mur > *memur* [mēmur]

te'sir > *tesir* [tēsir]

te'min > *temin* [tēmin] vb.

örneklerinde olduğu gibi komşu ünlülerin uzamasıyla kaybeden ya da *neş'e* > [*neşe*] sözcüğünde görüldüğü gibi düşerek kaybolan, Arapçanın bir ünsüzüdür. İki ünlü, ya da bir ünlü bir ünsüz arasında bulunabilen hemze, *ayın* ünsüzüne benzer şekilde az sayıda sözcükte anlam farklılaşmasına yol açar:

Kur'an 'Müslümanlığın temel kitabı' ≠ *kuran* 'kur- eyleminin sıfat-fiili' vb.

ayın ve *hemze*, Türkçe kökenli sözcüklerle zıtlaştığında benzer sonuçlara yol açar. Çok istisnai durumlarda da görülen, yazımda aynı işaretle, kesme işaretiyle gösterilen *ayın* ve *hemze* tek bir sesbirim olarak değerlendirilebilir.

4.3.3.3. Ünsüz uzunluğu

Arapça kökenli sözcüklerde söz sonundaki uzun ünsüzler yazıda yalın hâlde gösterilmez. Bu ünsüzler ölçünlü dilde *hiss* > *his*, *redd* > *ret* [*redd*] örneklerinden anlaşıldığı gibi tekleşmiştir; ancak yaşlı ve Osmanlıcaya vâkıf kimi çevrelerin söyleyişinde ikiz ünsüzlerin varlığı hissedilebilir:

iz ≠ Osm. *iz(z)* 'izzet, büyüklük'

ad ≠ Osm. *ad(d)* 'sayma'

Ölçünlü Türkçede Osmanlıca kalıntısı az sayıda sözcükte ünsüz uzunluğu ve *ayın* zıtlaşabilir:

Osm. *şerr* 'kötülük' ≠ Osm. *şer'* 'din kuralları'

def(f) 'tef, daire' ≠ *def* 'savma, savulma' vb.

Bu zıtlaşma hissedildiğinden, yazıda kesme işareti kullanılması veya *ayın* ünsüzünün *I* ile temsil edilmesi gibi çözümler ortaya çıkar.

4.4. Parçalarıüstü sesbirimler

Dilin ses dizgesi yalnızca parça sesbirimlerin belirli dizilişlerde bir araya gelmesiyle oluşmaz. Sesbirim, biçimbirim, sözce, tümce vb. parçaların dışında, ama parçalara yönelik bürünsel özellikteki sesbirimlerdir. Bu nedenle, söz konusu kuramları desteklemek ve tamamlamak üzere, parçalarıüstü sesbirimler adı verilen ses özellikleri de kuramsallaştırılmıştır. Parçaüstü sesbirimler *kavşak*, *durak* ve *tondur* (Swift 1963: 4, 5).

5. Sonuç

Ölçünlü Türkçede sesbirimlerin sayısını kesin olarak belirlemek güçtür. Kullanılan ölçütlere, art zamanlı ya da eş zamanlı yaklaşıma bağlı olarak sesbirim sayısı değişebilir. Ancak Türkçe için, sesbirim sayısının 21 ünsüz sesbirim + 8 ünlü sesbirim = 29 sesbirim olmadığı söylenebilir.

5.1. Türkçenin sesbirim sayısı Türkçe kökenli sözcüklerde harf sayısından az, Türkçe ses dizgesine uymayan ödünç sözcüklerle birlikte, harf sayısından fazladır. Sesbirim niceliği ile yazıbirim niceliği her zaman bire bir karşılık gelmemektedir. Bazen yazıbirimin sesbirim karşılığı, bazen de sesbirimin yazıbirim karşılığı olmamaktadır.

5.2. Ayırt edici ölçütler çerçevesinde ölçünlü Türkçede bulunan sesbirimler, Türkçe kökenli sözcükler göz önüne alındığında ünlülerde 8, ünsüzlerde 19 olmak üzere toplam 27'dir.

5.3. Ödünç sesbirimlerin kullanılması durumunda bu sayı ünlülerde 12, ünsüzlerde 23 olmak üzere toplam 35'tir. Diğer ödünç sesbirimlerle bu sayı 37'ye çıkmaktadır.

5.4. Parçalarüstü sesbirimler de hesaba katıldığı zaman sayı artmaktadır. 4 ton sesbirim, 3 bağlama sesbirim ve vurgu sesbirim (Swift 1963: 4, 5) dahil olmak üzere sayı $37 + 8 = 45$ e ulaşmaktadır.

5.5. Ünlü uzunlukları ve parçalarüstü sesbirimler birer sesbirim olarak alınır, ödünç sesbirimlerden ünsüz uzunluğu bir kenara bırakılırsa sayı 34'e inmektedir.

5.6. Türkçenin sesbirimleri tablo hâlinde şu şekilde gösterilebilir:

Ünlü Sesbirimler ve Belirgin Altsesbirimler

1. /a/	5. /ı/
2. /ā/ (ödünçlemelerde)	6. /i/
3. /á/ (ödünçlemelerde)	7. /ĩ/ (ödünçlemelerde)
4. /e/	8. /o/
[é]	9. /ö/
[e]	10. /u/
[ä]	11. /ū/ (ödünçlemelerde)
[ē] (ödünçlemelerde telâfi uzunluğu)	12. /ü/

Ünsüz Sesbirimler ve Belirgin Altsesbirimler

1. /b/	13. art ünlü + /l/
2. /c/	/l/ + art ünlü (ödünclemelerde)
[c]	14. /m/
[j] /d/, /l/, /n/ önünde	15. /n/
3. /ç/	[n]
4. /d/	[ŋ] damak ünsüzleri komşuluğunda
5. /f/ (ödünclemelerde)	16. /p/
6. /ğ/	17. /r/
7. /y/	[r] söz başı ve içinde
8. /g/ + art ünlü (ödünclemelerde)	[ř] söz sonunda
9. /h/ (ödünclemelerde)	18. /s/
10. /q/	19. /ş/
11. /k/ + art ünlü (ödünclemelerde)	20. /t/
art ünlü + /k/ (ödünclemelerde)	21. /v/
[c] (söyleyiş anomalisi)	[v]
[x] (söyleyiş anomalisi)	[w] yuvarlak ünlüler komşuluğunda
12. /l/	22. /y/
[l] art önlü komşuluğunda	23. /z/
[l] ön önlü komşuluğunda	
[λ] art ünlü + /y/den sonra	

Diğer Ödünc Sesbirimler

1. Ayır/Hemze	2. Ünsüz uzunluğu

Parçaüstü Sesbirimler

1. 4 yükseklik sesbirim	3. Vurgu sesbirim
2. 3 bağlama sesbirim	

Toplam: 12 + 23 + 2 = 37 parça sesbirim. 8 parçaüstü sesbirim. Türkçede 45 sesbirim vardır.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2002) Bilişim Türkçesi, in N. Demir – E. Yılmaz (haz.) *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay.
- Aksan (1998) *Her Yönüyle Dil 1-3*, Ankara: TDK.
- Banguoğlu, T. (1990) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- Blaškovič (1964) 'R' Sessizinin Söylenişi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1964, 5-10.
- Demircan, Ö. (1981) Türkçe Ezgilemeye Giriş, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1980-1981, Ankara: TDK.
- Demircan, Ö. (1996) *Türkçenin Sessizini*, İstanbul: Der Yay.
- Demirezen, M. (2004), Çağdaş Türkçe'nin /f/ ve /v/ Sesbirimlerinin Gelişimi ve Bazı Sorunlar, in v. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1*, 20-26 Eylül 2004, Ankara: TDK Yay., 743-755.
- Deny, J. (1995) *Türk Dili Gramerininin Temel Kuralları*, çev. O. Şahin, Ankara: TDK Yay.
- Ergenç, İ. (1995) *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*, Ankara: Simurg.
- Ergenç, İ. (2002) *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- Ergin, M. (1993) *Türk Dil Bilgisi*, Ankara: Bayrak.
- Hartmann, R. R. K. – Stork, F. C. (1972) *Dictionary of language and linguistics*, New York – Toronto: John Wiley & Sons.
- Hulst, H. G. van der – Weijer, J. van de (1991) Topics in Turkish phonology, in H. Boeschoten – L. Verhoeven (eds.) *Structure and Use of Turkish*, Leiden: Brill, 11-59.
- John, C. – Yallop, C. (1995) *An Introduction to Phonetics and Phonology*, Cornwall: Blackwell Publisher Ltd.
- Kılıç, M. A. (2003) Türkiye Türkçesi'ndeki ünlülerin sesbilgisel özellikleri, in A. S. Özsoy – D. Akar et al. (eds.) *Studies Turkish Linguistics*, İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Kornfilt, J. (1997) *Turkish*, London – New York: Routledge.
- Lewis, G. L. (1986) *Turkish Grammar*, Oxford: Clarendon Press.
- Özsoy, A. S. (2004) *Türkçe'nin Yapısı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- Poppe, N. (1968) *Tatar Manual*, Indiana University Publications, The Hagues: Mouton & Co.
- Swift, L. (1963) *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (1959) (Tanıtma) A. N. Kononov, Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıkı..., *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1959, 331-378.
- Vardar, B. (1980) *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Yılmaz, E. (1991) Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, 151-165.

*Historical development of passives in Turkish**

Mevlüt Erdem

Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Kahramanmaraş

1. Introduction

This paper aims to present regular and irregular passives in Turkish starting from Orkhon Turkic (OrkT), which is the first period of Old Turkic between the seventh and tenth centuries, to Modern Turkish (ModT) using selected data extracted from prose sources for all periods of Turkish. I will claim that OrkT has different kind of passive strategies. OrkT produces a passive sentence with or without passive morphology. Moreover, most of the examples which are said to be passive are of a middle/reflexive character. After OrkT the formation of the regular passive (personal and impersonal) becomes very productive and regular. In the eighteenth and nineteenth centuries of Ottoman Turkish (OttT) the agent phrases *tarafından* and *canibinden* are introduced.

Irregular passive which is formed with the light verbs¹ starts to be seen especially in Old Anatolian Turkish (OAT) which covers the period between the thirteenth and sixteenth centuries. The frequently used light verb *it-* 'to do, to make' is used in the active, middle and causative form but not in the passive. The other verb, *ol-* 'to be, to become', is used only in passive-like environments and *olun-* 'to be done, to be let or made' is used as the passive form of both *it-* and other light verbs. This kind of passivisation is a challenge to the Turkish passive formation. The passive in Turkish is made by adding a passive morpheme to the stem of the verb in question, whereas

* A. S. Özsoy et al. (eds.) (2000) *Studies in Turkish Linguistics*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., 37-48.

1. "They have little or no semantic content of their own and serve only to provide a usable verbal form of an item which carries the semantic content of a verb but which is formally a noun." (Trask 1996: 27)

here *olun-* stands for all the light verbs in the passive. In OAT, although the verb *idil-* is not used, the derived verb *idin-* expresses middle/reflexive situations. This shows that the only derivation is reserved for the reflexive/middle situations and not passives in OAT. Late OtT acquires the passive form of *et-* (*edil-*) and ModT prefers *edil-* form not *olun-*.

The second part of the paper (ii) is about the regular passives and the third part (iii) deals with the irregular passives in Turkish.

ii. Regular passives

Kornfilt (1991: 18–20) compares the passive in Old Turkic with the ModT examples, and claims that there is no real passive in Old Turkic because of a lack of functional category projections. Here, I shall not discuss whether there were functional category projections or not, but I shall scrutinize the passive constructions in terms of their arguments and meanings. The following example is considered as passive by Tekin:

- (1) *türk bodun qan-ı-n bul-ma-yın tabyaç-da*
 [Turk people khan-3SG-ACC find-NEG-GER China-LOC
adıl-dı qanlan-tı
 to be separated-PAST have a khan-PAST]
 'Without having found their khan, the Turkish people were parted from the Chinese, and got themselves a khan.' (TI W2; Tekin 1968: 249, 283)²

From the example above, it is clear that this form differs from a passive structure in some respects. The action that is carried out is done by the subject *türk bodun*. This NP is the real subject of the sentence, that is the people that move from China are *Türk bodun*. The example covers the meaning of reflexive/middle³ rather than passive.

However, the following example in OrkT can be interpreted as a passive statement without the passive morpheme *-n-/l-*:

- (2) *tinsi oylı ayt-ıyma tay*
 [the son of Heaven say-PART mountain]
 'the mountain which is called Son of Heaven' (TII S2, 3; Tekin 1968: 252, 289)

2. The sources from which the examples come are provided after each example given in the article.
3. In a typical reflexive/middle situation, a participant acts on himself or herself rather than on any other.

In (2), the verb *ayt-ıyma* does not have a passive morpheme within the verb stem although the passive meaning is necessary.⁴ The word *tay* 'mountain' is a theme here.

On the other hand, the following example, which lacks an active pair, resembles a real passive. The difference between the example in (2) and (3) is that although the example above does not carry a passive morpheme, the following example carries a passive suffix *-lan-* or simply *-n-*.

- (3) *yerçi yer yañıl-ıp <yerçi>⁵ boyuzla-n-tı*
 [guide land make a mistake-GER guide slaughter-PASS-PAST]
 'Since the guide had misled (us), he was slaughtered.' (TI N2; Tekin 1968: 251, 286)

Example (3) has two verbs *yañılıp* and *boguzlantı* (*boguz-lan-tı*). Both verbs share the common subject *yerçi*. However, the word *yerçi* is not an agent for the *boguzlantı*, but it is a theme. It can be predicted that the agent is suppressed due to the passivisation of the second predicate.

After examining the examples, it can be said that OrkT has different kind of passive strategies as in the examples in (2) and (3). Contrary to the example (3), the passive in the example (2) is formed without a passive morpheme. Apart from the example (3) above, if a morpheme is attached to the verb stem, this should be analysed as a reflexive/middle in meaning except the example in (3). There was no agent phrase in that period.⁶

After OrkT, regular passivisation is observed in all periods of Turkish, (Karakhanid Turkic (KarT), OAT and OttT and of course ModT). In this regular morphological process the well-known passive suffixes are *-l-* and *-n-*.⁷ After OrkT, the passivisation of both transitive and intransitive verbs is possible. (4a-b) and (4c) belong to KarT (eleventh century) and OAT respectively.

- (4a) *bitig oqi-n-di*
 [book read-PASS-PAST]
 'The book was read.' (DLT1; Dankoff – Kelly 1982: 196)

4. In the literature, studies on passive constructions without suitable morphology are rarely encountered (Haspelmath 1990: 26).
5. Angle brackets represent the arguments of the verbs which are not present in the texts.
6. Erdal (1996: 89) says that in Old Turkic the *üzä* phrase is used in place of the *by phrase*. However, my corpus of OrkT does not have sentences which contain the word *üzä*.
7. The *-sık* is considered as passive morpheme such as *Anung yaşut işi bilsikdi* 'His secret work was known.' (Hacıeminoğlu 1996: 141).

- (4b) *üv-din* *çiq-il-di*
 [home-ABL go out-PASS-PAST]
 'There was a going out from the house.' (DLT2; Dankoff – Kelly 1984: 30)
- (4c) *padişah-uñ* *kile-si* *qardaş-umuz* *yük-i-nde* *bul-un-di*
 [sultan-GEN bushel-3SG sibling-1PL pack-3SG-LOC find-PASS-PAST]
 'The *kile* of the sultan was found among our brother's packs.' (KE 180)

The agent phrase is not encountered in the selected texts of OAT. In OttT *tarafından* functions exactly as a *by phrase*. In addition to the *tarafından* phrase, there are other lexical items that function like an agent phrase. The following example illustrates the use of the *tarafından* phrase:

- (5) ...*cümle-si-nüñ qahve-leri bile han tarafından ver-il-ir-di*
 [all-3SG-GEN coffee-3PL even khan by give-PASS-AOR-PAST]
 'Even their coffee was provided by the Khan.' (EÇ 118–119)

One suffix which can be treated as forming a *by phrase* in OttT is the ablative +*dAn*, as in the following example:

- (6) *bu dahı gayet güzel qızı idi ancaq biraz açıq-meşreb idi*
 [this also very beautiful girl PAST but a little loose PAST]
andan ötüri <güzel qız> qadın-dan gahice döğ-ül-ir-di
 [therefore beautiful girl woman-ABL sometimes beat-PASS-AOR-PAST]
 'She was a beautiful girl, but she was slightly loose, therefore she was sometimes beaten by the woman.' (TOAT 62)

III. Irregular passives

Compounding is a common property of Turkic languages from the beginning to the modern period. In OrkT, "compound verbs consist of a verb preceded by a noun functioning as complement or by a gerund." (Tekin 1968: 118). In simple terms, a compound verb formation is [N+V] as stated in the above definition. For example: *qagan bol-* 'to become kagan', *qul bol-* 'to become slave', *baz qıl-* 'to subjugate' and *uruş qıl-* 'to fight'.

It is important to note that the basic light verbs, *bol-* (> *ol-* in OAT) and *qıl-* are used in OrkT to create compound verbs. All the nouns that incorporate with the verb are in the nominative case, and all of them are located preverbally. This means that ModT verbs *ol-* and *kıl-* can be traced back to OrkT as light verbs.

When we look at the passivisation of the light verbs we see that there are no examples of passivisation for *bol-*, (**bolun-*) as a light verb in OrkT. Although *qıl-* has the form of *qılınım* (O F4; Tekin 1968: 255), *qılınmış* (KT E1; Tekin 1968: 232), *qılınmuşda* (KT E1; Tekin 1968: 232), *qılınmaduq ärinç* (KT E5,

BK E6, E6; Tekin 1968: 233) in our examples, *qıl-* cannot be analysed as a compound verb, but is a full lexical verb. For example:

- (7) *üze kök teñri asra yağız yer kılın-tukda*
 [above blue sky below brown earth be created-when
ekin ara kişi oğlu kılın-mış
 two between human being be-created-R.PAST]
 'When the blue sky above and the reddish-brown earth below were created, between the two human beings were created.' (Tekin 1968: 232, 263)

In (7), the verb *kıl-* cannot constitute a compound verb, because the previous element *yer* forms an adjectival phrase with the word *yağız* that cannot be included in the main verb. The morpheme *-In-* on *qıl-* can be analysed as the middle/reflexive suffix, but not as the passive suffix.⁸

Tracing the development of Turkic languages, it becomes apparent that while compound verbs based on *bol-*, *it-* and *kıl-* in DLT and *Qytadgu Bilig* (QB) of KarT are not passivised, those verbs can be passivised if they are used in their simple lexical verbs.

In Kaşgari's lexicon, the verb *et-* is given as an Oghuz element: "Oğuzlar birşey yaptıkları zaman etti sözünü kullanırlar, öbür Türkler kıldı derler." (DLT₁; Atalay 1939: 171).⁹ The example of *it-* is:

- (8) *tāñri mǎn-iñ iş-im et-ti*
 [God I-GEN work-1SG do-PAST]
 'God made my business prosper.' (DLT₁; Dankoff – Kelly 1982: 179)

Example (8) contains the full lexical verb *etti*.

The following example shows the passivisation of *et-* (*edil-*). It must be noted that in this example also, *et-* is a full lexical verb and not a light verb.

- (9) *beg ugur-ı-nda mǎn-ig iş-im et-il-di*
 [beg reign-3SG-LOC I-GEN work-1SG do-PASS-PAST]
 'My affairs prospered during the reign of the emir.' (DLT₁; Dankoff – Kelly 1982: 100)

In the QB there are many verbs that take nouns to form compounds (Ercilasun 1984: 51–72), and *bol-*, *qıl-*, *it-* (and also *itin-*) [no *cyle-* and *buyur-*] are in this group. For example *müflis bol-* 'to go bankrupt', *sabır qıl-* 'to be patient' and *ün it-* 'to make noise'.

8. For more details see Kornfilt (1991: 21–22).

9. Translation: 'Oghuz use the word *etti* when they do something, other Turks use the verb *kıldı*'.

From the above examples taken from Ercilasun (1984) it will be seen that in terms of usage, these verbs are similar to instances encountered in DLT and QB. That is to say, *bol-* (> *ol-*) is frequently used in both sources; then comes the verb *kıl-*. The verb *it-* is rarely used.

OAT inherited the *ol-*, *it-* and *qıl-* forms from OrkT and KarT (*bol-* > *ol-*) with some phonological changes. In OAT, we also see verbs like *eyle-* 'to do', *buyur-* 'to do'. Among the light verbs, *ol-* and *it-* are the most commonly used ones.

Some of the words that *it-* can combine with to form compound verbs are: *beyan* 'declaration', *bina* 'building', *da'vet* 'invitation', *defn* 'burial', *esir* 'slave', *feth* 'conquest', *fıkr* 'idea', *hata* 'mistake', *idrak* 'perception' etc. Some of the words that *ol-* can combine with to form compound verbs are: *bina* 'building', *cenk* 'battle', *dahil* 'including', *hayran* 'admirer', *şehid* 'martyr', etc.

Generally, the verb *it-* forms transitive structures and rarely intransitive ones. *Ol-* generally produces intransitive verbs. *eyle-* and *qıl-* generate both transitive and intransitive ones.

As noted in the previous section, compounding is a very common process in the language during this period, and new compound verbs are created. Indeed because borrowing from Arabic and Persian increases during this period, it is expected that compounding should increase as well.

The OAT texts show that there is no one to one matching in the selection of the light verb and its noun/adj. Sometimes, the same words (noun or adj.) may select more than one verb. For example: *biünyad eyle-* / *biünyad qıl-*. The following examples are for the pairs *feth ol-* / *qıl-* / *it-*:

- (10a) *di-r-ler ki feth ol-an iki hisar*
 [say-AOR-PL COMP conquest become-PART two castle
Odgüklük-le Eksamiliye-ydi
Odgüklük-and Eksamiliye-PAST
 'They say that the two castles which were conquered were *Odgüklük*
 and *Eksamiliye*.' (KC1 177)
- (10b) ...<0> *Köpri-Hisar-ı muhasara id-üb feth kıl-ub...*
 [he Köprü-Hisar-ACC surround do-CONJ conquest do-CONJ]
 '(He) surrounded and conquered *Köprühisar*.' (KC1 93)
- (10c) *pes Osman dahı ... Karacahisar-ı feth id-üb...*
 [then Osman also Karacahisar-ACC conquest do-CONJ]
 'Then Osman also conquered *Karacahisar*...' (KC1 87)

The example in (10a) which contains the compound verb *feth olan* includes a relative clause whose head is *iki hisar*. When that relative clause is turned into a simple sentence, we get *iki hisar feth oldu* 'Two castles were conquered.'

In that case, *iki hisar* is the subject and the rest of the sentence is the verb. However, the subject is not doer, but a patient, like the subject of a passive sentence.

Examples (10b) and (10c) contain the compound verbs *feth kılub* and *feth idüb*. Syntactically, there seems to be no difference between them, since both verbs have subjects and objects and both are transitive.

In the passive form of light verbs in OAT, the most used form is *ol-un* rather than *eyle-n-* and *kıl-m-* and there are no examples of *it-* in the passive. i.e. **id-il-*. This is quite interesting, because Turkish normally allows the passivisation of the verb by adding a passive morpheme. In OAT, this process does not apply to the compound of *it-*. That is, the compound verb *feth it-* cannot be transformed into a passive structure **feth id-il-*.

Let us examine the following examples with *ceng ol-*, *ceng it-*, *ceng olın-*:

- (11a) <onlar> *Ceng it-di-ler...*
 [they battle do-PAST-PL]
 'They fought.' (BT 482)
- (11b) *akşam-a degin qati ceng ol-dı...*
 [evening-DAT up to very battle become-PAST]
 'There was fierce fighting till the evening...' (BT 499)
- (11c) *ol gün acaib muhkem ceng ol-m-dı*
 [that day fierce strong battle become-PASS-PAST]
 'That day, there was fierce fighting.' (BTK2 319)

In example (11a), the verb has an unexpressed subject, *onlar*. In example (11b), the verb *ceng oldı* does not have a passive morpheme and there is no subject either. In (11b) and (11c), the adverbial phrases are located before the compound verb. The sentence structures of *ceng ol-* and *ceng olın-* are almost identical. They do not have subjects. For these examples, it can be claimed that there is no difference between them semantically.

We can conclude that *ol-* and the passive *olın-* are used with a passive meaning, and that the light verb *it-* is replaced by *olın-* when it is passivized. Other examples below provide additional examples to this claim:

- (12a) *...yarındası Osman Gazi bu düş-i-ni gel-üb*
 [next day Osman Gazi this dream-3SG-ACC come-CONJ]
ol 'aziz-e nakl it-di
 that saintly person-DAT tell do-PAST]
 'The next day Osman Gazi came and told his dream to the holy person.' (KC1; Unat 1949: 83)

- (12b) *ve bu menakib Edebali oğlu Mehmed Paşa-dan*
 [and this legend Edebali son-3SG Mehmet Pasha-ABL
nakl ol-un-di
 narrate become-PASS-PAST]
 'And this story was narrated by the way of the son of Edebali, Mehmet Pasha.' (KC1 85)

To sum up, OAT inherited *ol-*, *qıl-* and *it-* from Old Turkic. Those verbs were used intensively in the OAT syntax (especially *it-* and *ol-* to form a compound verb). Most of the time the first part of a compound word is of Arabic or Persian origin. Some words can combine with more than one light verb as seen in the examples (11) and (12). Second, these compounds undergo passivisation, but in this process, the passive form of *ol-* is used most frequently, i.e. *olun-*. At this period of the language, the passive form of *it-* is not used (*idil-*). Third, probably the passive form *olun-* is used not only for *it-* but also for *eyle-* and *qıl-*.¹⁰

Before starting the OttT case, it should be stressed that some examples encountered exhibit interesting features of OAT; for example the *it-* form can be used as *idin-*, in quite a different way.

- (13a) ...<0> *a-m Kadı-ı 'Asker id-in-di*
 [he he-ACC highest judicial authority do-REF-PAST]
 'He appointed him as a Kadiasker for himself.' (KC1 191)
- (13b) *Ertuğrul ... ol diyar-ı yurd id-in-üb...*
 [Ertugrul that land-ACC home do-REF-CONJ]
 'Ertugrul had that region as his home.' (KC1 69)

Although all of the examples above have a compound verb like *yurd idiniüb* and *kadı-ı 'asker idindi*, the elements of the compound verb *kadı-ı 'asker*, and *yurd* cannot be objects. The evidence that supports this claim comes from the sentences themselves. In example (13a), the sentence has an object argument *anı*. The examples are far from being passive in meaning, but they can be called "middle" because the suffix is similar to passive and the meanings of the sentences are 'having for oneself'. It is interesting to ask why the verb in question takes a middle suffix and not a passive suffix. The answer may be that before *it-* was used in the passive (*id-il-*), it was used in the 'middle' environments. That is, the development of 'passive' may come after that of 'middle'.

10. I have come across two examples with the passive of *qıl-*, i.e. *qıl-m-*.

The number of compounds using light verbs increases during the OttT period. The passivisation of the light verbs follows the same pattern as in OAT. That is, the light verb *ol-un-* is used for all other light verbs. The examples show that there is no one to one relation between the light verb *it-* and its passive form *ol-un-*. The following example (14) illustrates this point:

- (14) ...Belgrad üzerine git-meg-e murad-ları ol-ub
 [Belgrad on go-INF-DAT wish-3PL become-CONJ
 mahall-i mezbur-da üç gün mek̄s ol-un-ub
 place-IZF afore mentioned-LOC three day stay become-PASS-CONJ
 biz dahi ikinci gün aġa-mız-a işaret ile söyle-yüb...
 we also second day aġha-1PL-DAT signal with tell-CONJ]
 'They wished to go to Belgrad and stayed there three days. On the second day we also signed to our aġha...' (TOAT 19)

However, at the end of OttT, the light verb *it-* used in the active is reanalyzed and its passive form, *id-il-*, is created alongside *ol-un-*:

- (15a) ...ve şu arzu-m ġün-den ġün-e kesb-i
 [and this wish-1SG day-ABL day-DAT acquisition-IZF
 şiddet eyle-diġ-in-den bir ziyafet tertib id-erek
 intensity do-PART-3SG-ABL one feast planning do-ADV
 kendi-si-ni da'vet it-mek... kararlaştır-dı-m...
 self-3SG-ACC invitation do-INF decide-PAST-1SG]
 '...and because my desire increased day by day, I decided to organise a feast and invite him/her.' (AV 52)
- (15b) ...büyük bir zat-ın kerime-si hanımefendi
 [important one person-GEN wife-3SG lady
 tarafından bu akşam kendi baġ-ların-da tertib
 by this evening self vineyard-3PL-LOC organising
 id-il-en ziyafet-te bulun-maklıġ-ım için...
 do-PASS-PART feast-LOC be present-VN-1SG for]
 'In order to be present at the party in their own gardens, which was organised by the wife of a highly respected person...' (AV 30)

As seen in the previous sections, passivisation of the light verb(s) changed over time starting from OAT. In the OttT period, the light verb *et-* is reanalysed as a verb which is capable of passive formation. After this process, the use of the light verb *edil-* increased, and in today's ModT, both *edil-* and *olun-* are used interchangeably in most instances. For example;

- (16a) o-nu tenkit ed-iyor-lar
 [he-ACC criticising do-PROG-3PL]
 'They are criticising him.'

- (16b) *tenkit ed-il-iyor*
 [criticising do-PASS-PROG]
 'He is being criticised.'
- (16c) *tenkit ol-un-uyor*
 [criticising become-PASS-PROG]
 'He is being criticised.' (Lewis 1967: 151)

On this subject, Lewis (1967: 151) claims that "the passive of *ol-* is used to form the passive of verbs compounded of *et-* 'to do' and a verbal noun and is commoner in this use than the passive of *et-*." Lewis' suggestion is not valid in contemporary understanding when the two passive forms are compared. The following examples epitomize the fact that in normal everyday situations *edil-* is used, whereas *olun-* is more appropriate in situations which express respect:

- (17a) *Hasan Bey parti-ye davet ed-il-di*
 [Hasan Mr party-DAT invitation do-PASS-PART]
 'Hasan was invited to the party.'
- (17b) *Hasan Bey parti-ye davet ol-un-du*
 [Hasan Mr party-DAT invitation become-PASS-PART]
 'Hasan was invited to the party.' (When Hasan has higher status.)
- (18a) *kadın-a yardım ed-il-di*
 [woman-DAT help do-PASS-PART]
 'The woman was helped.'
- (18b) *?Kadın-a yardım ol-un-du*
 [woman-DAT help become-PASS-PART]

As seen in (17) and (18), the preferable option is constructed with the light verb *edil-*.

In short, the use of active *et-* and the passive *edil-* is more dominant among the light verbs in ModT.

Conclusion

The passives in Turkish have unique features especially irregular passives when examined from a historical point of view.

In OrkT, most of the constructions, called the 'passive' by historical grammarians have real subjects as middles/reflexives do as in the example (1). The subjects of these sentences are not considered as subjects of the active (passive) sentences, because they are not themes. This is consistent with middles, because the NP in the subject position in 'middles' reflects primarily affectedness on the subjects. As well as these middle constructions, we also have other structures that do not bear any passive morphemes

where a passive meaning is appropriate. In this case, we can divide the constructions into reflexive/middles and passives: the first group carries a middle/reflexive suffix and an actual, real subject, whereas the second one does not contain any passive morphemes, but it indicates passive in meaning. The real passive sentences also have subjects which are themes. I came across only one passive sentence which carries a passive meaning and bears a passive morpheme.

After OrkT, we have regular passive morphology in Turkish. Until late OttT we do not have agent phrase in the passive constructions.

As in OrkT, passivisation of compound verbs is not possible in KarT. In this period of the language, KarT has its own light verbs (*kıl-*, *bol-*) to form compound structures in addition to the light verbs used in OAT, i.e. *it-*.

The production of compound verbs is very common in OAT, and their use is more frequent than in OrkT and in KarT. The most surprising thing is that generally the passive of the compound verbs (irregular passives) is constructed with the verb *olun-*. The passive form of *it-* does not appear in my corpus although I have many sentences whose verbs are formed with *it-*. Additionally, the verb *it-* can take suffixes such as *-in-* (*idin-*) and *-dür-* (*itdür-*) and create a middle and a causative structure. This is a dilemma if *it-* does not have a real passive form.

For the light verbs, it can be said that these verbs are used in large numbers in OttT. Their passive form is made with the verb *ol-* (*olun-*) as in OAT. However, in the late OttT we have examples formed with *idil-*, as well as many *olun-* examples. This indicates that the passive form *idil-* was beginning to be introduced in the passive sense, though this use is not common. During the later period of Turkish (ModT) both forms are used side by side as in the *tamir edil-* 'repair-PASS' and *tamir olun-* 'repair-PASS' pairs, each pair gaining its semantic context in time.

The examples show that Turkish syntax / morphology is becoming regular in the formation of the passive of light verbs although there are still some irregular instances.

References

- AV Toska, Z. (ed.) (1994) *Zafer Hanım – Aşk-ı Vatan*, Introduction, text and simplification by Z. Toska, Istanbul: Oglak Yayıncılık ve Reklamcılık. [Originally published in 1977 in Ottoman Turkish]
- BT Dedes, G. (1996) *The 'Battalname' an Ottoman Turkish Frontier Epic Wundertale*, Harvard University. [Unpublished PhD Thesis]
- BTK1-2 *Büyük Türk Klasikleri 1* (1985) İstanbul: Ötüken & Söğüt Yayınevi.
- DLT1 Atalay, B. (ed.) (1939) *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi 1*, Ankara: Alâeddin Kural Basımevi.
- DLT1-2 Dankoff, R. – Kelly, J. (1982-1984) *Mahmüd al-Kaşğari – Divanü Luğat-it-Türk 1-2*, Compendium of the Turkic Dialects, Edited and translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in coll. with James Kelly, Harvard: Harvard University.
- EÇ Dankoff, R. (1990) *Evlîya Çelebi in Bitlis*, Leiden – New York – København – Köln: E. J. Brill.
- Ercilasun, A. B. (1984) *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.
- Erdal, M. (1996) On applying 'causative' to 'passive', mainly in Turkish, in Á. Berta – B. Brendemoen – Claus Schönig (eds.) *Symbolae Turcologicae*, Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul, 77-95.
- Hacıeminoğlu, N. (1996) *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Haspelmeth, M. (1990) The grammaticization of passive morphology, *Studies in Language* 14:1, 25-72.
- KC1 Unat, F. R. – Köymen, M. A. (eds.) (1949) *Mehmed Neşrî – Kitâb-ı Cihan-nümâ 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KE Cemiloğlu, İ. (1994) *14. yüzyıla ait bir Kısas-ı Enbiyâ nüshası üzerinde sentaks incelemesi*, Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, J. (1991) A Case for Emerging Functional Categories, in S. D. Rothstein (ed.) *Syntax and Semantic Perspectives on Phrase Structure: Heads and Licensing* 25, San Diego – New York – Boston – London – Sydney – Tokyo – Toronto: Academic Press, 11-35.
- Lewis, G. (1975) *Turkish Grammar* (corrected edition; originally published in 1967), Oxford: Oxford University Press.
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*, Uralic and Altaic Series 69, Bloomington: Indiana University Publications.
- TOAT Kreutel, R. F. (ed.) (1980) *Osman Aga – Die autobiographie des Dolmetscher 'Osman Aga aus Temeschwar*, Cambridge: Trustees of the E. J. W. Gibb Memorial.
- Trask, R. L. (1996) *Historical Linguistics*, London – New York – Sydney – Auckland: Arnold.

**Nâzım Hikmet'in Kerem Gibi'si Çolpan'ın Otlı suv'u:
metinler arasılık ve karşılaştırmalı edebiyat çerçeve-
sinde okuma-anlamlandırma denemesi***

Cafer Gariper

Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta

Sanat eseri, edebî eser vücut bulduğu devrin hazırladığı şartlardan tamamen ayrı düşünülemez. Sanatkâr yaşadığı dönemin olumlu veya olumsuz yanlarından, gelişmelerinden etkilenen bir kimliğe sahiptir. Bazı sanatkârların eserlerinde devrin gelişmeleri, politik ve ideolojik fikirleri geniş yer tutar. Yenileşme dönemi Türk edebiyatında bu tür sanatkârlar ve sanat eserleriyle çokça karşılaşılır. İşte dönemi içerisinde sosyal, politik ve ideolojik fikirlerin, zaman zaman metinler arasılıktan beslenerek, eserlerinde yansıma alanı bulunduğu sanatkârlardan biri de Nâzım Hikmet'tir. Nâzım Hikmet gibi sosyal ve politik fikirleri şiir sanatının içine sokan sanatkârlardan biri de Özbek şairi Çolpan'dır. 20. yüzyılın bu iki sanatkârı, şiirlerinde ideolojik, politik dili kullanmakla kalmaz, aynı zamanda mücadeleci kişilikleriyle öne çıkarlar. İki şairi birbirine yaklaştıran bir başka yan, sembolik ifadeye yönelmeleri, sosyal, politik ve ideolojik fikirlerle birlikte şiirde lirizmi kurabilmeleridir.

Bir sanatkârın edebî eserlerinde fikir tabakası, hatta ideolojik katman geniş bir yer tutmuş olarak karşımıza çıkabilir. Edebî eserin birinci özelliği, fikir yazısı olmak değil, *edebî olmaktır*. Edebiyat araştırmacısına düşen görev, *edebî olanı* bulup ortaya çıkarmak, onu belirli metotlarla incelemeye tâbi tutmaktır. Bunu yaparken sanatkârın biyografisine ve dünya görüşüne de temas etmesi, bu alanların sağladığı bilgilerden yararlanması gerekebilir. Bazen bu, kaçınılmaz olur. Fakat, sanatkârın hayatı ve dünya görüşü sanatını ilgilendirdiği, açıklığa kavuşturduğu ölçüde edebiyat incelemesinin konusu

* *Araştırmalar, İnsan Bilimleri Araştırmaları* 12 (2004), 1-20.

olmalı, onu malzeme olarak desteklemelidir. Edebiyat araştırmacısının işi, ele aldığı eser yoluyla ideolojinin yeni yeni açılımlarını yapmak, edebî eseri ideolojinin yorumu hâline getirmek değil, üzerinde çalışılan eseri *edebî oluşu* doğrultusunda incelemeye tâbi tutmak, ondaki estetik unsurları belirlemek olmalıdır.

Bazı sanatkârların kaleminde sosyal, politik, felsefi yahut ideolojik karakterli fikirler, didaktik seviyeye düşmedikçe ve propaganda malzemesine dönüşmedikçe, sanat eserini kuran, ona estetik boyut kazandıran başlıca unsurlardan biri olarak karşımıza çıkar. Düşünce örgüsünün kalın bir katman oluşturduğu bu tür eserlerin bünyesinde barındırdığı fikir tabakasının yok sayılarak okunması, doğru bir okuma olmayacaktır. Burada problem fikrin estetik tabakayla nasıl bir bütünlük kazandığı meselesi üzerinde toplanır. Sanat eseri fikir yazısından, edebiyat araştırmacısının tavrı düşünce adamının tavrından bu noktada ayrılır. Edebiyat araştırmacısı edebî eserin dünyasında yer alan fikri de estetik ögenin bir parçası olarak alıp değerlendirmek durumundadır.

Bu düşüncelerden hareketle, eserlerinde çoğu zaman geniş ideolojik katman kurma yoluna giden Nâzım Hikmet'in *Resimli Ay* dergisinin 30 Haziran 1930 tarihli sayısında *İnzasız Adam* takma adıyla yayımlanan *Kerem Gibi* şiirini Türk şiir geleneği içerisinde halk edebiyatı, klâsik Türk edebiyatı ve Tefik Fikret'in *Sis* şiiri ile metinler arasılık çerçevesinde karşılaştırmalı olarak ele almak, daha sonra aralarında paralellikler kurabileceğimizi düşündüğümüz *Kerem Gibi* şiiri ile ünlü Özbek şairi Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın *Othı Suv* şiirini metinler arasılık ve karşılaştırmalı edebiyat disiplini çerçevesinde değerlendirmek istiyoruz. Bunu yaparken de Nâzım Hikmet'in 1930 tarihini taşıyan *Kerem Gibi* şiirini öne almak, sonra Tefik Fikret'in 1902'de yazılan *Sis* şiiri ile ilgi kurmak, arkasından da Çolpan'ın 1922 tarihli *Othı Suv* şiirini değerlendirmek düşüncesindeyiz. En sonunda da *Kerem Gibi* ile *Othı Suv* şiirini karşılaştırma içerisinde olacağız.

Mikhail Baktine'nin de işaret ettiği gibi hiçbir edebî "söylem", "önceden söylenmiş'e, 'bilinen'e 'ortak düşünce'ye vb. yönelmeden edemez." (Aktulum 1999: 26). Bir edebî metnin, "ister çağdaş ister eski, ister klasik metinler söz konusu olsun, metinler arasının her yazı kılıfına özgü değişmez bir özellik olduğunu, hiçbir metnin daha önce yazılmış başka metinlerden bağımsız olarak yazılamayacağını, açık ya da kapalı bir biçimde her metnin daha önce yazılmış metinlerden izler taşıdığını," bazı bakımlardan önceki metinleri hatırlattığını ifade etmeliyiz (Aktulum 1999: 19). Böyle bir yapı, geniş yelpazede metinler arası ilişkiler ağını karşımıza çıkaracak, bunların tespit ve yorumunu gerekli kılacaktır. Metinler arası ilişkilerin bu geniş yelpazesi, bir

metnin hiçbir zaman kesin ve son bir çözümlemesinin olmayacağını, her yeni bağlantıyla birlikte yorumcunun yeni keşiflerde bulunabileceğini ve her keşiften sonra da metnin kendini yeniden yaratacağını gösterir (Eco 2003: 49-50).

Edebî eserlerde metinler arasılık, sanatkârın söyleyeceklerini destekleyici, ona derinlik kazandırıcı bir metot olduğu gibi, edebî eserin estetik form kazanmasında da rol üstlenir. Diğer yandan sanat eserinin daha önce yazılmış ve söylenmiş söz varlığı ile temas kurmasını sağlayarak anlam ögesinin genişlemesine ve belirlilik kazanmasına zemin hazırlar. Bilinen, yaygınlık kazanmış söz varlığı ile kurulacak her türlü metinler arası ilişki, yeni ortaya çıkan mesajı, edebî metni derinleştirir ve zenginleştirir.

Edebî eserlerin dünyasında metinler arası ilişkiler çeşitli seviyelerde, değişik yapılarla karşımıza çıkar. Doğrudan ve açık iktibaslarla kurulacak metinler arasılık olabileceği gibi kapalı, gizli yahut örtük göndermelerle de metinler arası ilişkiler gerçekleştirilebilir. Bazen ortaya çıkan eser, başka eser veya eserleri çağırıştırır, o eser veya eserlerin edasına, üslûp özelliklerine bürünebilir. Kimi zaman da bir söylemi dönüştürüp yeni ve farklı anlam ögeleri yükleyebilir. Hatta önceki eserin parodisini yapar, karşı bir eser ortaya koyabilir. Metinler arasılık, edebî eser düzleminde bizi oldukça genişleyen ilişkiler ağı ile karşı karşıya bırakır. Bütün bu karmaşık ilişkiler ağını çözmek okuyucuya düşen görev durumundadır. Özellikle anlamın açık olarak söylenmediği, sembolik anlatımlarla ve gizli göndermelerle gizlendiği "örtük anlamlı metinlerde okuyucunun doldurması gereken boş alanlar" geniş yer tutar (İpşiroğlu 2001: 48). Edebî metin, her şeyi söylemez. "Belli şeylere değinir ve kalanı için okurdan bir dizi boş alanı doldurarak işbirliği yapmasını ister." (Eco 1996: 9).

Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiiri açık ve kapalı çok sayıda metinler arası göndermenin ve alıntının yer aldığı bir edebî metindir. Ancak, bu göndermeler ve alıntılar edebî dönüştürmeye tâbi tutularak yeni anlam ögeleriyle yüklenir. Bu anlam birimlerini çözebilmek için önce şairin içinde yaşadığı şartları, sosyal ve siyasî problemleri, metne varlık kazandıran başlıca unsur durumundaki ideolojik arka planı bilmek metni çözümlenin ön şartı durumundadır.

20. yüzyıl Türk edebiyatının sanatıyla ve ideolojisiyle dikkatleri üzerinde toplanan şairi Nâzım Hikmet, hakkında çokça konuşulan, yazılar kaleme alınan ismi durumundadır. Onun edebî eserlerinin yanında ideolojisi, aşkları, renkli ve bir o kadar da zikzaklı hayat macerası daima dikkatleri üzerine çekmiş, biraz da çevresinin hazırladığı zeminde, ilgi odağında kalmasını sağlamıştır. Ancak bu durum, çoğu zaman sanatının ikinci plana düşmesine

sebeup olmuş, eserlerinin edebiyat bilimi metoduyla değerlendirilmesinin önüne geçmiştir.

Nâzım Hikmet, eserlerinde Türk şiir geleneğinden yararlanma yoluna giden sanatkârlardan biridir. O, sanatının kaynakları arasında gördüğü halk edebiyatı ile klâsik Türk edebiyatından bazı eserlerinde metinler arasılık çerçevesinde geniş olarak yararlanmayı dener. Ancak, geleneğe bağlı eserleri aynen tekrarlanan birer kalıp olarak görmek yerine, onları modern sanat anlayışlarına ve ideolojik yapıya göre yeniden dönüştürme ve üretme yolunu seçer. Onun sanatkâr tavrı, geleneği yaşatmak yahut yeniden diriltmek değil, geleneği ideolojik kod ve bağlam içerisinde çağın şartları ve ideolojik öngörüye göre yeniden üretmek ve yararlı kılmak üzerine kurulmuştur.

Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiiri de bu çerçevede değerlendirilebilecek başlıca şiirleri arasındadır. *Kerem Gibi* şiiri aynı zamanda onun sanatının halk edebiyatı ve klâsik Türk edebiyatı geleneklerinden faydalanması bakımından kendi şiir sanatı içerisinde de bir dönüm noktası durumundadır (Gürsel 1992: 82).

Kerem Gibi şiiri, adından başlayarak mısralarının dizilişi, şekil yapısı, zihinde uyandırdığı resim fikri, bünyesinde taşıdığı yüksek ses tonu, metni diyaloglaştırmaya yönelmesi, örtük anlam dünyası, gizlenmiş ideolojinin sembolik değer yükleniş ve düzene başkaldırısıyla ilgi çekici bir edebî metne dönüşür. Buna karşılık Özbek şairi Çolpan'ın *Otlı Suv* şiiri de, benzer şekilde, kaleme alındığı dönemin baskıcı yönetiminin etkisi altında örtük ve sembolik bir ifade alanının imkânlarını ararken, diğer yandan başkaldırı ve meydan okuma fikrini getirir.

Kerem Gibi şiirinin yayımlandığı *Resimli Ay* dergisini çıkaran Zekeriya Sertel, başta Vâlâ Nurettin ve Şevket Süreyya Aydemir olmak üzere yakın arkadaş çevresinin onu, [marksist ideoloji çerçevesinde sürdürdüğü] aktif mücadeleden vazgeçirmeye çalıştığı bilgisini verdikten sonra şiirin ortaya çıkış macerasını şöyle aktarır:

"Onlar [Vâlâ Nurettin ve Şevket Süreyya] daha ileri gitmişler. Bütün bu çabaların kendisini tehlikeye sürüklemekten başka bir sonuç vermeyeceğini, bile bile ölüme gitmenin boş bir şey olduğunu anlatmak istemişler. Ve 'Kerem'le Aslı' hikâyesini hatırlatmışlar:

– *Böyle gidersen bir gün sen de Kerem gibi yanar kül olursun, demişler.*

Kerem'in hikâyesini bilirsiniz elbet. Kerem Aslı'ya kavuşmuş. Zıfah odasında Kerem Aslı'nın boynundan ayaklarına kadar düğmeli olan entarisini çıkarmaya çalışır. Düğmeleri birer birer çözer. Son düğmeyi çözüp de sevinçle başını kaldırıncaya bir de bakar ki bütün düğmeler tekrar iliklenmiş. Bir daha, bir daha, nihayet yorulmuş, son defa ayağa kalkıp da düğmelerin baştan aşağı iliklendiğini görünce, bir ah çeker derinden, ateş çıkar nefesinden ve Kerem

kendi ateşinde yanıp kül olur.

Vâlâ ile Şevket Süreyya, Nâzım'ın ideali için çabalamasını Kerem'in düğmeleri çözmesine benzetirler. 'Sen bu düğmeleri çözemezsin, sonunda kendi ateşinde yanıp kül olursun' derler. Nâzım'ın onlara cevabı 'Kerem Gibi' başlığını taşıyan şiiirdir." (Sertel 1991: 172).

Zekeriya Sertel'in verdiği bilgi, Nâzım Hikmet'in şiiri yazış şartlarını ve sebebini ortaya koyduğu gibi, onun şiir yazma tekniğinin bir tarafını da aydınlatır. Gazete haberlerinden radyo ajanslarına, kendisine gelen mektuplardan mahkûmlara kadar çeşitli kişi ve unsurlardan şiir çıkarmasını bilen şair, *Kerem Gibi*'de, arkadaşlarının kendisine yaptığı telkinlerden hareketle, hem de onların benzetmelerini şiirinin hareket noktası olarak bir şiir ortaya koyma yoluna gider.

Şiirin adından başlayarak metinler arası ilişki alarına gireriz. *Kerem Gibi* söz grubu ünlü *Kerem ile Aslı* hikâyesine, onun kahramanı Âşık Kerem'e ve nihayet Kerem'in trajik sonuna gönderme yapar. Bu başlık hiç de tesadüfe bağlı bir seçim değildir. Şiirin tematik yapısı bu halk hikâyesiyle ve Âşık Kerem'in Aslı'ya kavuşma mücadelesiyle paralel yürür. İki metin arasındaki ilişki yalnızca bu seviyede kalmaz, Nâzım Hikmet'in şiiri yer yer *Kerem ile Aslı* hikâyesinin edasına bürünür, söyleyiş kalıplarından ve özelliklerinden yararlanır (Gürsel 2001: 95-96).

Nâzım Hikmet, *Kerem Gibi* şiirinde şekil olarak Türk edebiyatında *Servet-i Fünûn* sanatkârlarının geliştirmeye başladığı *Fecr-i Âtî* topluluğu ile belirli uygulama alanı bulan serbest müstezatla Rus fütürizminden gelen serbest müstezadı birleştiren bir denemeye girişir. Mısraları, hatta kelimeleri ortadan böler, kırık mısralara dayanan bir yapı kurar. Bu kırık mısra ve kelimelerden merdiven basamaklarını hatırlatan dizilişe yönelir. Böylece ilk bakışta göze hitap eden bir şiir tekniği ortaya çıkar. Bu yeni şiir tekniğiyle aynı zamanda şiirin tematik yapısına uygun şekil arayışına da girmiş olur:

KEREM GİBİ

Hava kurşun gibi ağır!!

Bağır

bağır

bağır

bağırıyorum.

Koşun

kurşun

erit-

-meğe

çağırıyorum...

O diyor ki bana:

– Sen kendi sesinle kül olursun ey!

Kerem
gibi
yana
yana...

“Deeeert

çok,
hemdert
yok”

Yürek-

-lerin

kulak-

-ları

sağır...

Hava kurşun gibi ağır...

Ben diyorum ki ona:

– Kül olayım

Kerem

gibi

yana

yana.

Ben yanmasam

sen yanmasan

biz yanmasak

nasıl

çıkarm

karan-

lıklar

aydın-

-lığa...

Hava toprak gibi gebe.

Hava kurşun gibi ağır.

Bağır

bağır

bağır

bağırıyorum.

Koşun

kurşun

erit-

-meğe

çağırıyorum...

(1930 Mayıs; Nâzim Hikmet 1994: 188–189).

Görüldüğü gibi şiirde kuvvetli bir resim fikri hâkimdir. Şair, mısralarda göze hitap eden merdiven basamakları gibi dizilişe giderek şiirle resim arasında sanatlar arasılık kurar. Bunun yanında mısraların dalgalı bir şekilde yayılmasıyla âdeta, hareket hâlindeki, koşan bir insanın yahut ihtilâl meydanlarında dalgalanan kalabalıkların görüntüsünün zihinde canlandırılmasını istemiş gibidir. Şairin aynı zamanda resim sanatıyla ilgili oluşunun, resim çizişinin onu böyle bir şiire götürmekte etkili olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte bağlı olduğu materyalist felsefenin gereği olarak resim figürüyle göze hitap eden daha somut bir söyleyişi aradığının sezgisini de verir.

Kerem Gibi şiirinde, metinler arasılık çerçevesinde, gelenekle sıkı bir bağ kurulduğunu görürüz. Şair, klâsik edebiyat geleneğinden ve halk edebiyatı geleneğinden yararlanma yoluna gider. Nâzım Hikmet'in metinler arasılık metoduyla böyle bir yola gitmesi kendi şiirinin ifade alanını genişletmek istemesiyle açıklanabilir. *Kerem Gibi* şiirinin anlamı verili standart dil düzleminde kurulmamıştır. Şiir, bir şeyi açık ve doğrudan bildirmez. Şiirdeki işaretler gönderme yaptıklarıyla özdeş olmaktan çıkar. Yeni bir anlam ağı içerisinde yorum değeri kazanır.

Bu çerçevede şair, halk edebiyatı geleneğiyle metinler arasılık düzleminde ilgi kurma yolunu dener. Başta halk şiirinin söyleyiş özellikleri olmak üzere kalıp ifadelerinden ve motiflerinden yararlanır. Daha isminden başlayarak bütün şiir *Kerem ile Aslı Hikâyesi*'nin oluşturduğu zemine düşer. "Ben diyorum ki ona", "O diyor ki bana" söyleyişi, halk şiirinin "Dedim, dedi; Aldı...aldı" şeklindeki kalıp sözlerini hatırlatır. Nitekim şiire adını veren *Kerem ile Aslı Hikâyesi*'nde de "Aldı Kerem, Aldı Derviş", "Aldı Kerem, Aldı Aslı" şeklinde kalıp söyleyişlere rastlanır (Elçin 2000: 69, 81; Gürsel 1992: 75). Şair, halk şiirinin bu kalıplaşmış söyleyişini kendi şiirinin kuruluşuna göre yeniden düzenler. Böylece diyaloglaştırma tekniğine başvurarak şiirin dramatik atmosferini kuran olumsuzluklardan biri durumunda olan birinci şahısla üçüncü şahıs arasındaki çatışma alanını ortaya koyar. Bununla da kalmaz, *Kerem ile Aslı Hikâyesi*'ndeki yanma motifiyile,

O diyor ki bana:

- Sen kendi sesinle kül olursun ey!

Kerem
gibi
yana
yana...

mısralarının anlam ögesi yanma fiilinde birleşir.

- Sen kendi sesinle kül olursun ey!

Kerem
gibi

mısraları *Kerem ile Aslı Hikâyesi*'nde Kerem'in kendi sesiyle tutuşup yanmasına metinler arası açık gönderme durumundadır.

Şair, halk edebiyatı geleneğinden metinler arasılık düzleminde yararlanmanın yanında, klâsik Türk şiirinden yararlanma ve onunla da metinler arasılık kurma yoluna gider. Bu çerçevede Fuzûlî'nin bir gazelinden montaj tekniği ile aktarmada bulunması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Nâzım Hikmet, Fuzûlî'nin gazelinin bir mısraının yarısını tırnak içinde,

"Deeert
çok,
hemdert
yok"

şeklinde, kelimelerin dizilişini değiştirip ona yeni bir form kazandırarak, aktarma yoluna gider. Bu da onun metinler arasılık çerçevesinde irtibat kurduğu metinlerin muhtevası yanında şekil ve kuruluşu üzerinde de değişiklik yapma yöneldiğini gösterir. Böylece şair, içinde bulunduğu yalnızlığı Fuzûlî'nin aynı tema etrafında şekillenen gazelinden montaj tekniği ile aktardığı söz grubuyla kuvvetli bir şekilde dile getirmiş olur. Fuzûlî'nin söz konusu gazelinde aşk hâkim temadır. Bunun yanında gazelin bütünlüğünde yalnızlık duygusu, toplumla ve dönemle uyuşmama, sosyal eleştiri yan temalar olarak belirir. Nitekim Nâzım Hikmet'in aktarmadığı şu beyitte bu durum açık olarak belirir:

Tefrika hasil tarîk-i mülk-i cemiyet mahûf
Âh bilmen neyleyem yok bir muvâfık reh-nümûn'¹ (Akyüz 1990: 244)

Aslında her ne kadar klâsik şiirde gazel bütünlüğü değil beyit bütünlüğü esas ise de, Fuzûlî'nin bu gazelinden onun toplumla ve yaşadığı dönemle anlaşmazlığının temelinde aşkın yarattığı uyumsuzluğun yattığı sezilir. Aşk, sıkıntılarının kaynağıdır. Buna paralel şekilde Nâzım Hikmet'in içinde bulunduğu sıkıntılarının kaynağı bütün gönlüyle bağlandığı ideolojidir. Yola beraber çıktığı arkadaşları ve dostları, onu, bu giriştiği imkânsız gibi görünen mücadelede yalnız bırakmışlardır. Nâzım Hikmet'i Fuzûlî'nin gazeline götüren ve metinler arası ilişki kurmasına zemin hazırlayan temel sebep kendi psikolojik dünyasının bir benzerini Fuzûlî'nin söz konusu gazelinde bulmuş olmasıdır.

1. Beyti günümüz söyleyişiyle, biraz serbest tarzda, şöyle aktarabiliriz: "Ayrılıklar ortaya çıktı, toplum ülkesinin yolu korkulu; ne yapacağımı bilmiyorum, üstelik uygun bir yol gösterici de yok."

Fuzûlî yalnızlığı ve sıkıntıları ferdî boyutta yaşar ve dile getirir. Nâzım Hikmet ise Fuzûlî'nin ferdî boyutta yaşadığı yalnızlığı, toplumla ve dönemle uyuşamama problemini sosyal bir davaya doğru genişletir. Fuzûlî, yaşadığı dönem içerisinde kendisini dinleyecek ve anlayacak bir dost nasıl bulamıyorsa, Nâzım Hikmet de kendisini dinleyecek, anlayacak, fikirlerini sahiplenecek birilerini bulamaz. Bu noktada her iki şiirin metinler arasılik bağlam alanı birleşir. Fuzûlî gibi Nâzım Hikmet de yalnızlığa itilmiştir. Üstelik Zekeriya Sertel'in de belirttiği gibi, yakın arkadaşları onu yolundan çevirmeye çalışırlar. Bu arkadaşlarıyla yol ayrımına gelen şair, yalnızlığa doğru sürüklenir. Artık onu dinleyen ve anlayan kimse kalmamıştır. Oysa şairin toplum için yararlı kılmak istediği bir davası, ideali ve ideolojisi vardır. Bu ideal ve ideolojiyi yayacak insanlara ihtiyaç duymaktadır.

Kızgın bir insan tavrı sergileyen "ben", âdeta kürsüden karşısındaki büyük kalabalıklara konuşan hatip tavrı içindedir. Nâmık Kemal'in vatan ve kahramanlık şiirlerinde karşılaştığımız yüksek tonda söyleyiş bu şiirde kendini gösterir. Şiirin ses tonu oldukça yüksek tutulmuştur. Mısraların ve özellikle kelimelerin ortadan kırılmasıyla,

Yürek-

-lerin

kulak-

-ları

sağır...

Hava kurşun gibi ağır...

görüldüğü gibi, dilin tabii vurgusu ve tonu değiştirilmiş, yapma vurgu ve tonlamalarla baskılı söyleyiş bazı hecelerin ve seslerin üzerinde toplanarak kuvvetli bir seslenme sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece şiir, bir ses şiirine dönüşmüştür. Sesle anlamın ontolojik olarak varlık tabakaları birbirinden ayrı olmakla birlikte anlam sestten ayrı değerlendirilemez. Seslerin kelime seviyesinde yüklendiği anlam ögesinin yanında vurgu ve tonlamalarla da sesin anlam ögesine dönüşmesi söz konusudur (Tunalı 1984: 106-107). Şiirde fütürist anlayış çerçevesinde mısraların ve kelimelerin ortadan bölünmesinin başlıca sebeplerinden biri burada aranmalıdır. Kuvvetli ve gittikçe yükselen ses, bir dava adamı olarak kızgın hatip edasıyla konuşan şairin söyleyeceklerinin daha iyi yerini bulacağı ve anlam kazanacağı düşüncesinden doğmuş olmalıdır.

Nâzım Hikmet,

Yürek-

-lerin

kulak-

-ları

sağır...

mısranda kalp, gönül, vicdan gibi gittikçe soyuta kaçan kelimelerin yerine daha somut "yürek" kelimesini kullanmayı tercih ediyor. Bu, onun kelime seçimindeki tutumunu gösterir. Yürek, gönül ve vicdana göre daha somut bir varlığı ifade eder. Bu da onun maddeci hayat görüşüyle uygunluk gösterir. Ayrıca yürek, cesaret söz konusu olduğunda kullanılan bir kelimedir. "Yüreklerin kulakları" söz grubundaki yüreğe kulak izafe etmek orijinal imgesinin arkasından gelen "sağır" kelimesi, şairin sesini duyan ve harekete geçen cesur insanların olmadığını gösterir. Oysa onun göze aldığı ve peşinden kitleleri sürüklemek istediği mücadele cesaret ister. Şair, "yüreklerin kulakları sağır" derken idealini paylaşacak, kendisiyle birlikte mücadele verecek cesaretle kimse bulamadığını ifade etmiş olur. İşte şiire dramatik form kazandıran başlıca unsur budur. Terk edilmişlik, yalnızlaştırılmışlık ve her şeye rağmen verilmesi gereken bir mücadele vardır.

Halk edebiyatından ve klâsik Türk edebiyatından sonra *Kerem Gibi* şiiriyle modern Türk şiirinin önemli temsilcilerinden Tevfik Fikret'in *Sis* şiiri arasında da metinler arası ilişkiler kurmak mümkündür. Tevfik Fikret, 1902'de kaleme aldığı *Sis*'te tasvir gücüyle "yaşadığı devri heyecan verici geniş bir tablo hâline" getirir (Kaplan 1971: 130). Nâzım Hikmet, Tevfik Fikret gibi geniş tasvirlerle dayanan bir tablo çizmez ise de yaşadığı dönemin baskısını üzerinde hisseden "ben" in dönemi idrak ediş tarzını dile getirmesini bilir. Tevfik Fikret, içinde bulunduğu devrin yönetiminin baskıcı uygulamasını "sis" metaforuyla dikkatlere sunarken Nâzım Hikmet bunu, 1930'da yazdığı *Kerem Gibi* şiirinde, "kurşun" metaforuyla ifade etme yoluna gider. *Sis*, uçağan ve şekil değiştiren hâliyle katı madde durumundaki *kurşuna* göre farklılık gösterir. Ancak, *sisin* dağılmasına benzer şekilde *kurşun* da eritilebilir. Ayrıca *sis* gri rengiyle *kurşuna* benzer. Etrafı kaplayan *sis*, beyazdan siyaha giden gri rengiyle insan ruhu üzerinde sıkıcı, boğucu bir his yaratır. Ağır-lık duygusu verir. Bu ağırlık hissi baskı fikriyle birleşir. Nâzım Hikmet'in şiirinde de *kurşun* aynı fonksiyonu yüklenir. Şair,

Hava kurşun gibi ağır!!

mısranda da görüldüğü gibi, hava ile *kurşunun* ağırlığı arasında ilgi kurar. Ayrıca *sisin* dağılmasına benzer şekilde *kurşunun* eritilmesi fikri arasında da anlam

ilgisi vardır. Tevfik Fikret'in devri karşısında, sis etrafında uzaktan bakışla pasif tavrı alışına karşılık, Nâzım Hikmet bir aksiyon adamı kimliği ile,

Koşun
kurşun
erit-
-meğe
çağırıyorum...

söyleyişinde görüldüğü gibi, kitleleri yaşanan olumsuzluklarla mücadeleye çağırarak marksist-fütürist atılım içindedir. Bu anlam ilgisi içerisinde "kurşun eritmek" kelime grubu şairin üzerinde hissettiği baskıcı yönetime karşı ve-rilecek mücadelenin sembolik ifadesi olur. Tevfik Fikret'te sisin dağıtılması için girişilen bir mücadeleyle karşılaşmayız. O, daha çok doğu toplumla-rının kaderci tavrı içinde beklemeyi tercih eder. Şiire,

Sarmış yine âfâkını bir dūd-ı muannid,
Bir zulmet-i beyzâ ki peyâpey mütezâyid.

Tazyıkının altında silinmiş gibi eşbâh,
Bir tozlu kesafetten ibâret bütün elvâh. (Fikret 2001: 295)

mısralarıyla başlayan şair, bakışlarını yaşadığı dönemin İstanbul'una çevire-rek orada gördüğü kokuşmuşluğu eleştirel bir gözle tabloluşturmaya çalışır. Bu eleştirel bakıştan toplum dediğimiz geniş kitle de payını alır. Şu mısra-lar,

Milyonla barındırdığın escâd arasından
Kaç nâsiye vardır çıkacak pâk ü dırâşan? (Fikret 2001: 297)

bunu yeterince gösterir. Kötümserliğin hâkim olduğu Sis şiirinde hâkim duygu nefrettir. *Kerem Gibi* şiirinde ise mücadele ve örtük bir şekilde başkaldırı fikri hâ-kim unsur durumundadır. Tevfik Fikret'in nefreti yaşadığı dönemden topluma ve bütün şehre doğru yayılır. Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiirinde geleceğe dö-nük ümit kıvılcımı vardır. Şu mısralarda,

Hava toprak gibi gebe.
Hava kurşun gibi ağır.
Bağır
bağır
bağır
bağır
bağır

yer alan "Hava toprak gibi gebe" söz grubu, şairin geleceğe dönük ümidinin oldu-ğunu gösterir. Gebelik, hayatın sıkıntılı bir devresidir. Doğumla birlikte rahat ya-şama alanına geçilir. İşte "kurşun gibi ağır" şeklinde nitelendirilen havanın toprak

gibi gebe olması, yakında önemli hareketlerin olacağını çağırıştır. Bu mücadele şair için ferdi planda kaybedilmesi ihtimali yüksek bir mücadele olsa bile mücadelesini sürdürecektir. Şairi mücadeleye sürükleyen de bu ümittir. Şairin kendisini bu yolda, idealleri uğrunda feda etmek arzusunda olduğunu ifade eden şu mısralar bunu gösterir:

Ben yanmasam
 sen yanmasan
 biz yanmasak
 nasıl
 çıkar
 karan-
 lıklar
 aydın-
 -lığa...

Kerem benzetmesini taşıyan şiirin başlığı "*Kerem Gibi*" daha baştan bu kabullenmişliği ve fedakârlığı sezdirecek mahiyettedir. Fakat, bu fedakârlığın bir karşılığı olacaktır. O da karanlıkların aydınlığa çıkması, yani ülkenin olumsuzluklardan kurtulması, arzu edilen yaşama tarzının kurulmasıdır. Nitekim yanan nesne etrafı aydınlatır. Şairin yanma arzusu bu çerçevede anlam kazanır.

Şiirde *yanma* fiili ile *karanlıkların aydınlığa çıkması* arasında da bağ kurulabilir. *Kerem ile Aslı* hikâyesinin metinler arası düzleminde kaleme alınan *Kerem Gibi* şiiri *yanma* fiili etrafında da *Kerem ile Aslı Hikâyesi* ile metinler arası ilişki kurar. *Kerem ile Aslı* hikâyesinde Kerem'in, sevgilisi Aslı'ya kavuşma uğraşı içerisinde, Aslı'nın elbisesinin çözdüğü her düğmesinin yeniden kapandığını görüp çaresizlik içinde *ah* çekerek tutuşup yanmasıyla *Kerem Gibi*'de şairin idealine ulaşmak için tutuşup yanmayı göze alması ancak metinler arası ilişki ile açıklanabilecek bir yapıdır. Nâzım Hikmet, Kerem'in Aslı için yanması motifini kendisinin gerektiğinde ideali uğruna yanmayı göze aldığı fikrine dönüştürür. Türk edebiyatında aşka bağlı yanma motifi başka şiirlerde de görülür. Yunus Emre'nin,

Ben yürürüm yana yana aşk boyadı beni kana (Timurtaş 1980: 224; Gürsel 1992: 75-76; Nâzım Hikmet 1993: 135).

tarzı söyleyişlerinden itibaren çokça karşılaşılır. *Kerem ile Aslı Hikâyesi*'ndeki,

Çok gezmişim yana yana
 Zulüm ettin şirin cana (Elçin 2000: 78)

yahut,

Yanar ateş saldı cana
 Ben ararım yana yana

mısraları bunu gösterir.

Nâzım Hikmet, *Kerem Gibi* şiirinde, Yunus Emre'de ve *Kerem ile Aslı Hikâyesi*'nde *yana yana* şeklinde arka arkaya getirilerek kuvvetli bir söyleyişe ulaştırılan kelime tekrarını böler, her kelimeyi bir mısra hâline dönüştürür, daha kuvvetli ve basık söylenen bir ses özelliği kazandırır (Gürsel 1992: 76). Bu da idealine doğru yürüyen kızgın şairin psikolojisini ve kararlılığını gösteren bir değer kazanır.

Şair, *Kerem Gibi* şiirini ideolojik fikirleri sebebiyle takip edildiği bir sırada kaleme alır. Nitekim *Kerem Gibi* şiirinin *Resimli Ay* dergisinde yayımlandığı ay kaleme aldığı *Arife* şiirinde,

Bu gece değilse
yarın
gece

gireceğim kodese... (Nâzım Hikmet 1994: 193)

söyleyişi, içinde bulunduğu şartları ve psikolojisini sezdirecek mahiyettedir. Nitekim, bir süre sonra tutuklanacak ve ağır ceza istekleriyle yargılanacaktır. Onun örtük ve sembolik bir ifadeye gitmek istemesinin arkasındaki temel sebeplerden birini burada aramak doğru olacaktır. Bunun yanında şiiri *İmzasız Adam* takma adıyla yayımlaması da dönem içerisinde kendisinin takip edildiği fikrinden doğmuş olsa gerektir. Örtük ifadelere gitmesinin sebeplerinden biri de sansürden kaçma fikrinde aranmalıdır. Dünyanın çeşitli ülkelerinde sansüre karşı uygulanan yollardan biri budur. Sembolik ve örtük ifade yoluna gitmek. II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası tarafından işgal edilen Fransa'da Luis Aragon da *Elsa'nın Gözleri*'nde böyle bir tekniğe başvurur (Aktulum 2004: 351-378).

Türkiye'de yazdığı şiirlerde ideolojiyi gizleyen, örtük ifadelerle başvuran Nâzım Hikmet, 1951'de yurtdışına kaçtıktan sonra ideolojiyi zaman zaman açık olarak ortaya koyma ihtiyacı duyacaktır. Onun, aynı zamanda komünist ideolojinin öncüleri ve Sovyetler Birliği liderleri için yazmış olduğu manzumeler ortadadır. Altında 1 *Haziran 958, Çekoslavakya* kaydı bulunan *Avni'nin Atları*'nda yer alan,

Kuvâyi Milliye gelecek yine,
şahin atlar aşarak yeli
Çiğneyecek gâvuru da, Anzavur'u da
Kuvâyi Milliye gelecek yine
hem bu sefer ayıldızlı bayrağı da orakçekiçli (Nâzım Hikmet 2002: 176)

mısraları bunu açık olarak gösterir. *Avni'nin Atları*'ndan aktardığımız

hem bu sefer ayıldızlı bayrağı da orakçekiçli

mısraı, onun Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği merkezli ideolojik dünya algısının nerelere kadar uzandığını gösterir. 23 Nisan 1963 tarihli *Özlem* başlığını taşıyan manzumesinde benzer şekilde *Macar toprağı'na*,

Sana benzesin isterdim toprağı Anadolu'mun
sana benzesin sosyalist toprak, Macar toprağı, kardeş toprağı (Nâzım Hikmet 1997: 179)

diye seslenerek *sosyalist toprak* nitelemesiyle Türkiye'nin Marksist-Leninist rejime tâbi olması *özlem'*ini açıkça dile getirir. 11. Dünya Savaşı sonrası Macaristan Sovyet yayılmacılığının bir parçasına dönüşmüştü. Şair, bu mısralarla Sovyet yayılmacılığının Türkiye'ye kadar uzanmasının *özlem'i* içinde olduğunu sezgisini verir.

Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiiri bazı özellikleriyle Özbek şairi Çolpan'ın (1897–1938) *Otlı Suv* şiirini çağırır. Nâzım Hikmet'in Çolpan'ı okuyup okumadığı konusunda bilgiye sahip değiliz. Özellikle Meşrutiyet dönemi Türk şairlerini okuduğu bilgisine sahip olduğumuz (Özbay 1994: 16). Çolpan'ın da Nâzım Hikmet'i okuyup okumadığı konusunda elimizde bilgi mevcut değil. Ancak bu, iki sanatkârın şiirini karşılaştırmalı edebiyat anlayışı çerçevesinde ele almamıza engel değildir. Çünkü, aynı dönem içerisinde yahut farklı dönemlerde, aynı veya değişik ülkelerde ortaya çıkan edebî eserler arasında çeşitli benzerlikler ve zıtlıklar bulunabilir.

Karşılaştırmalı edebiyat incelemesi, "(...) farklı dillerde yazılmış iki eseri konu, düşünce ya da biçim bakımından incelemek, ortak, benzer ve farklı yanlarını tespit etmek, nederleri üzerinde yorum getirmek" (Aytaç 1997: 7) olduğu gibi, bir edebiyatın kendi içerisinde ortaya çıkan farklı ürünleri arasında da yapılabilir. Aynı devrede vücut bulmuş eserler arasında karşılaştırmaya gidilebileceği gibi, farklı zamanlarda yazılmış edebî eserler arasında da karşılaştırma metoduna başvurulabilir (Aytaç 1997: 15). Bu fikirlerden hareketle Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiiriyle Çolpan'ın *Otlı Suv* şiiri arasında karşılaştırmalı edebiyat çerçevesinde bazı benzerlik ve zıtlıkları belirlemek *Kerem Gibi* şiirine farklı bir bakış açısı getirmek, onun ideolojik anlamını çözmek bakımından yararlı olacaktır.

Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiiri ile 1920–1926 yılları arasında modern Özbek edebiyatının kurucusu durumunda olan ve mükemmel örneklerini ortaya koyan (Özbay 1994: 15). Çolpan'ın *Otlı Suv* şiirinin birleştiği nokta *çinde yaşanan sistemden hoşnutsuzluk, üzerinde baskı hissetme, başkaldırı ve mücadele fikri* etrafında toplanabilir. Her iki şairin sanatının burada üzerinde pek durmayacağımız ortak yanlarından biri de lirik ve sembolik bir şiir kurmalarıdır. Nitekim, Çolpan'ın Sovyetler Birliği içerisinde suçlanmasının başlıca dayandırıldığı noktalardan biri *lirik ve sembolik eda* ile yazdığı şiirler vasıtasıyla düzene karşı çıkması olmuştur.

1922 yılında Çolpan da *Otlı Suv* şiiriyle, Nâzım Hikmet'in Türkiye Cumhuriyeti ve uygulamaları karşısında hoşnutsuzluğunu dile getirişi gibi, Sovyetler Birliği'nin sert ve katı uygulamaları karşısındaki hoşnutsuzluğunu dile getirir. *Kerem Gibi* şiirindeki kalabalıklara seslenen kızgın hatip edasını hatırlatan söyleyişin benzerini *Otlı Suv*'da da buluruz. Önce bu şiirin metnini kaydetmek, sonra üzerinde durmak yararlı olacaktır:

OTLI SUV

Zor teniznin tolkunudur, bağrında
Yüz yılların kanlı korkunç izi bar:
Yumuşak suvdan birikirgen ağzımda
Şevkat bilmes 'isyânların sözi bar!
Kanday magrur ahmaklar, kim tinç yerde
Tad alurlar unu kargap sökmekden:
Yolcu bolup yolga çıkkaç, bu yerde
Cân bererler dehşetinden, korkmaktan
Kara bulut közlerinden köp çalkar
Havuç-havuç yengi küçler aladır.
Ey tinç yerde küler yüzli oynaklar,
Sizge yalgız kavagını saladır.
Sevetiniz huricinniz kördi, kim
Köz yaşları, kaygılarla tolmuşdır
Uçup ötken yolçılardan sordı kim
Koluızda cân yiğitler ölmüşdir.
Köpürer ul, havlıkar ul, taşar ul
Görinizden na'ra tartıp aşar ul!

(Taşkent, 1922)

Halk şiirinin 11'li hece ölçüsüyle kaleme aldığı *Otlı Suv*'ın ilk dördlüğünden itibaren Çolpan,

Zor teniznin tolkunudur, bağrında
Yüz yılların kanlı korkunç izi bar:
Yumuşak suvdan birikirgen ağzımda
Şevkat bilmes 'isyânların sözi bar!

ALEVLİ SU

Büyük denizin dalgasıdır bağrında
Yüzyılların kanlı, korkunç izi var.
Yumuşak suyun biriktiği ağzımda,
Şefkat bilmez isyanların sözü var!
Nasıl mağrur ahmaklar ki rahat yerde
Tat alırlar ona hakaret ve sövmekten.
Yolcu olup, yola çıkınca bu yerde,
Can verirler dehşet ve korkudan.
Kara bulut gözlerinden çok çağlar
Avuç avuç yeni güçler alıyor,
Ey rahat yerde güler yüzlü oynaklar,
Sizlere sadece kaşlarını çatıyor.
Kanununuz, düzeniniz gördü ki,
Göz yaşları ve kaygılarla dolmuştur,
Uçup geçen yolculardan sordu ki,
Elinizde can yiğitler ölmüştür.
Köpürür o, coşar o, taşar o,
Mezarınızdan nara çekip aşar o!...

söyleyişi ile kızgın bir insana has psikolojiyi ortaya koyar. Şair, yukarıdaki mısralardan da anlaşılacağı üzere ferdi ıstıraplarını ve problemlerini değil, izi yüzyılların derinliğine inen *kanlı, korkunç* problemlerin ıstırapını yaşamaktadır. Böyle bir zaman derinliği ferdi benin sosyal benle bütünleştiği, iç içe kaynaştığı yapıyı verir. Şair tarafından, toplumunun yüzyılların içerisinde şekillenen hayatının yüklen-

diği olumsuzluk sosyal, bunun yanında belki de siyasî planda, örtük bir şekilde ileriye sürülmektedir. Şairin bunu, bir problem alanı olarak gördüğü anlaşılıyor. Büyük bir denizin dalgası gibi olan bağrında yüzyılların kanlı, korkunç izinin olması, *şefkat bilmez isyanların*'ın sebebi durumundadır. Bu sebeple şairin damarlarındaki kan, ateşli bir su gibi köpürür ve taşar (Özbay 1994: 138). Nâzım Hikmet de *Kerem Gibi* şiirinde, kızgın bir hatip edasıyla, benzer şekilde olumsuzluklar içerisinde gördüğü döneminin toplumunu dönüştürecek bir mücadeleyi dile getirir.

Otlı Suv şiirinin ikinci dördlüğünde, Nâzım Hikmet'in üçüncü tekil kişi kipiyle *O diyor ki* kelime grubuyla karşı güç durumunda gösterdiği tiple paralel şekilde, olumsuzluk yüklenen kişiler dikkatlere sunulur. Bu kişiler, *ben*'in arzuladığı yüksek değerlerin tam karşısında davranışlar sergilerler. Şair bunu, kızgın bir insana has söyleyişle,

Kanday magrur ahmaklar, kim tinç yerde	Nasıl mağrur ahmaklar ki rahat yerde
Tad alırlar unı kargap sökmekden:	Tat alırlar ona hakaret ve sövmekten.
Yolçı bolup yolga çıkkaç, bu yerde	Yolcu olup, yola çıkınca bu yerde,
Cân bererler dehşetinden, korkmakdan	Can verirler dehşet ve korkudan.

şeklinde dile getirir. Yalnız *Kerem Gibi* şiirinde *ahmak, sönmek, Can verirler dehşet ve korkudan* gibi ifadeler yer almaz. Nâzım Hikmet'in yakın dava arkadaşları 1930'da onu nasıl terk edip yalnızlaştırırlarsa 1920'li yıllarda Çolpan'ı da yakın arkadaşları davasında yalnız bırakarak *sistemin istekleri doğrultusunda proleter edebiyatçı saflarına geçip* ondan uzaklaşır ve muhalif olurlar (Özbay 1994: 15). *Otlı Suv* şiirinde şairin örtük ifadeleri bu anlam örgüsü içerisinde yerini bulur.

Çolpan, şiirinin üçüncü dördlüğünde tabiat varlıklarını içinde bulunduğu olumsuz şartlarla ortak noktada birleştirir. Bunda arkadaşları tarafından terk edilmesinin ve sistemin karşısında yalnızlığa sürüklenmesinin etkisi düşünülebilir. Başkalarıyla paylaşmadığı sosyal planda gelişen ıstırapını şair tabiat varlıklarıyla, *kara bulut*'la bütünleştirir:

Kara bulut közlerinden köp çalkar	Kara bulut gözlerinden çok çağlar
Havuç-havuç yengi küçler aladır.	Avuç avuç yeni güçler alıyor,
Ey tinç yerde küler yüzli oynaklar,	Ey rahat yerde güler yüzlü oynaklar,
Sizge yalnız kavganı saladır.	Sizlere sadece kaşlarını çatıyor.

Türk halk edebiyatında çokça karşılaşılan bulut kişileştirmesiyle *kara bulut*'un ülkenin içinde bulunduğu zor durum karşısında ağlayışı, ayrı zamanda içinde bulunulan zor durumu aşmak için güç toplama fikrine dönüşür. Şair yine çoğul ikinci kişi kipiyle karşımıza çıkardığı karşı gücü dikkatlere sunar. Bu kişiler, bulutun bile kaşlarını çatdığı olumsuzluğu yüklenen rahat yaşamak ve çıkarlarını gözetmek için sistemin istediği şekle giren *güler yüzlü oynak* kişilerdir. *Oynaklar*

kelimesi Çolpan'ın karşısında yer alan kişilerin ifadesinde gerekli anlam derinliğini sağlar. Bu kelime çıkarları için her türlü şekle girebilen insan tipini sezdirir. *Kerem Gibi* şiirinde o zamirinde ifadesini bulan insan tipi bu derece ileri şekilde eleştirilmez. Ancak, ortak davadan ayrılışıyla olumsuzlanır.

Dördüncü dörtlük sosyal ve siyasî olmaktan çok devlet düzeni ve uygulamasına karşı eleştiriye dönüşür. Kime veya neye karşı söylendiği pek belli olmayan kapalı bir ifade içinden ikinci çoğul kişi kipiyle şairin dışındaki kişiler tarafından ortaya konan kanunların ve uygulamaların bir yığın olumsuzluklar taşıdığı dile getirilir:

Sevetiniz huricinniz kördi, kim
Köz yaşları, kaygılarla tolmuşdır.
Uçup ötken yolçılardan sordu kim
Kolinızda cân yiğitler ölmüşdir.

Kanununuz, düzeniniz gördü ki,
Göz yaşları ve kaygılarla dolmuştur,
Uçup geçen yolculardan sordu ki,
Elinizde can yiğitler ölmüştür.

Bu mısralardan da anlaşılacağı üzere, şairin *kanununuz, düzeniniz* diyerek dışladığı sistem, *göz yaşları* yani mutsuzluk, kaygı ve ölüm getirmiştir. Böylece Çolpan, içinde yaşadığı sosyalist sistemi ad vermeden ağır bir şekilde eleştiri işine girişmiş görünmektedir. Onun söz konusu rejimin Sovyetler Birliği uygulamasında daha çok olumsuzluklarıyla dikkatlere sunduğu yanlar sosyalist rejimin bütün dünyaya getirmek istediği ideal değerler üzerinde toplanır. Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiirinde Çolpan'da görüldüğü ölçüde devlet sistemine yönelik bir eleştiriyle karşılaşmayız.

Şiirin son iki mısraı tam bir isyana ve meydan okumaya dönüşür:

Köpürer ul, havlıkar ul, taşar ul
Görünüzden na'ra tartıp aşar ul!

Köpürür o, çoşar o, taşar o,
Mezarınızdan nara çekip aşar o!...

Üçüncü dörtlükte *kara bulut* kişileştirmesiyle beliren bu uygulanan düzene karşı baş kaldırma fikri, son iki mısra da kendini açığa vurmuş olur. Nâzım Hikmet'te ise bu yapı onun,

Koşun
kurşun
erit-
-meğe
çağırıyorum...

mısraında görüldüğü gibi ihtilâlcı kişiliğiyle bütünleşerek ortaya çıkar.

Nâzım Hikmet'in *Kerem Gibi* şiirinin geleceğe dönük ümit taşıdığını daha önce söyledik. Bu ümit,

Hava toprak gibi gebe.

mısraında belirir. Çolpan'ın şiirinde böyle bir gelecek ümidiyle daha farklı ve kapalı bir şekilde karşılaşırız. O, içinde yaşanan şartların olumsuzluklarını dikkatlere sunarken *kara bulut*'un kaşlarını çatması, haksızlıkların karşısında *avuç avuç güç* alması, güç toplaması fikriyle bunu sezdirir. Son iki mısra, düzene karşı bu ümide bağlı olarak başkaldırı ve meydan okumaya dönüşür.

Olumsuzluk yüklenen figür, *Kerem Gibi* şiirinde üçüncü tekil kişi, *Otlı Suv* şiirinde ikinci ve üçüncü çoğul kişi kipiyle şiirin dünyasına girerek kendini ortaya sürer. Şairin toplumcu atılışının karşısında bu figür, karşı duruşuyla olumsuzluğu temsil eder. *Kerem Gibi*'de bu, şairin dava arkadaşlarının çıkılan yolda onu yalnız bırakmalarından, yolundan döndürmek istemelerinden kaynaklanan karşı oluşu ifade eder. *Otlı Suv*'da ise işgal edilen ülkenin işbirlikçileri olumsuzluğu üstlenen karşı güç durumuna dönüşür.

Kerem Gibi şiiriyle *Otlı Suv* şiiri şekil özellikleri, mısraların dizilişi bakımından oldukça farklı yapı gösterir. *Kerem Gibi*, fütürist Rus şairi Mayakovski'nin geliştirdiği mısraları merdiven basamakları gibi dizilen bir şekle sahiptir. Serbest müstезat olarak kaleme alınmıştır. *Otlı Suv* ise Türk halk şiirinin çokça rağbet ettiği hecenin 11'li şekline sahiptir. Fakat bu iki şiir, sesi kullanma özelliğiyle benzer. İki şiirde de kuvvetli, yüksek tutulmuş bir ses kompozisyonu vardır. Nâzım Hikmet, belirttiğimiz gibi, biraz da mısraları ve kelimeleri yüksek bir sese ulaşmak için ortadan kırar. Böylece bazı hece ve sesler üzerinde kuvvetli baskı yaparak söylenmesini sağlamak ister. Her iki şiirde ses, şiirlerin sonuna doğru daha yüksek bir tempoya ulaşır. Sesin bu yüksek tutuluşunun arkasında yatan temel etkenlerden biri kızgınlık psikolojisidir. Bir diğeri ise her iki şiirin de birer dava şiiri oluşudur.

Her iki metnin bu paralelliğine benzer şekilde her iki şairin hayat çizgisi de şiir sanatı çevresinde benzer bir görünüş sergiler. Türkiye Cumhuriyeti devlet sistemine karşı sanatıyla giriştiği mücadele sebebiyle, birçok defa, devletin kendini koruma ve savunma refleksi çerçevesinde tutuklanıp yargılanan Nâzım Hikmet, 1938'de Harp Okulu davasıyla yargılanır ve on beş yıla mahkûm edilir. Sovyetler Birliği yönetimindeki *Türkistan'ın zulüm, cehalet, adaletsizlik ve haksızlıklarla dolu* hayatını sanat eseri seviyesinde dile getiren (Özbay 1994: 17) Özbek şairi Çolpan da eserleri sebebiyle takip edilir, baskılara maruz kalır, birçok defa tutuklanır, sorgulanır, hapislerde yatar. Çünkü, Sovyetler Birliği'nin uyguladığı sistem içerisinde sanat komünist partinin güdümüne girmiş, neredeyse onun öngördüğü şeklin dışında sanat eseri ortaya koymaya imkân tanınmamıştır. *Parti Örgütü ve Parti Edebiyatı* başlıklı yazısında Lenin, "Edebiyat, parti edebiyatı olmalıdır. Kahrolsun partizan olmayan yazarlar! (...) Edebiyat proletaryanın genel davranışının bir parçası olmalıdır." (Moran 1994: 66) diyordu. Bu sebeple "Sovyet sanatı temelde devlet tarafından finanse edilen, ulusal ve kitlelesel izleyiciye yönelen bir sa-

nat olmuştur." (Clark 2004: 66). Nitekim bu çerçevede Çolpan, "marksist ve proleter düzene karşı burjuvaziye desteklemek ve milliyetçilik yapmakla" suçlanır (Özbay 1994: 15), "rejim lehinde şiirler yazmaya zorlanır." (Özbay 1994: 16). Onu yönlendirici sebep ne olursa olsun Nâzım Hikmet de hapisshanede *Kuvayi Milliye* destanını yazmaya girişir. Çolpan, son kez 1937 yılında tutuklanır. "'Marksist op-tisizme yüz vermemek', 'halka sembolizm yoluyla Sovyet aleyhtarlığı aşlamak', 'milliyetçilik (milletçilik)' ve Türkçülük yapmak ve 'halk düşmanı olmak'la" suçlanır ve 1938'de öldürülür (Özbay 1994: 7, 15). Ancak, ölümünden on dokuz yıl sonra "1 Ağustos 1957'de SSSR Yüksek Mahkemesi tarafından 1938'deki karar ortadan" kaldırılır ve Çolpan resmen affedilir (Özbay 1994: 20).

Sovyet rejiminin yıkılmasından sonra Çolpan'ın eserleri üzerindeki yasak ve baskı da kalkmış olur. Eserleri yeniden gün yüzüne çıkarken hakkın-da araştırmalar ve yayımlar yapılmaya başlanır. Türkiye'de Nâzım Hikmet'in eserleri de uzun süre yasaklandıktan sonra 1960'ların ortasından itibaren, şairin ölümünü takip eden yıllarda yeniden yayımlanmaya başlar. Türk edebiyatında ismi gittikçe ön plana çıkar; sanatı, kişiliği ve ideolojisi etrafında yoğun tartışma ortamı doğar.

Nâzım Hikmet, Sovyetler Birliği modelinden hareketle Türkiye Cumhuriyeti-ne karşı marksist bir rejim arayışını dile getiren şiirleri sebebiyle hapse mahkûm edilir. Buna karşılık aynı yıllar içinde Çolpan, Nâzım Hikmet'in *özlen'*ini çektiği rejime karşı sanatıyla mücadeleye girişir. Sembolik ve lirik rejim karşıtı şiirlerinin bedelini 1938'de ölümle öder. Ancak, Nâzım Hikmet, medisin 1950'de çıkardığı genel afla 1938'de girdiği hapisshaneden çıkar, Rusya'ya kaçır. Çolpan ise ölümünden on dokuz yıl sonra affedilir. Sanatları üzerinde uzun süre yasak ve baskı uygulanır. Bu, her iki sanatkâra hayatın biçtiği bir bedel olsa gerektir.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra Nâzım Hikmet'in yaşadığı dönemin uygulamasını üzerinde baskı unsuru olarak hissettiğini, bunu geleneğe bağlı eserlerle metinler arasılık kurarak, örtük ifade içinde *Kerem Gibi* şiirinde yeni ve modern sanat formuyla ideolojik sanat faaliyeti çerçevesinde lirizme giden kuvvetli bir şekilde dile getirdiğini ifade etmeliyiz. Buna benzer şekilde Özbek şairi Çolpan'ın da yaşadığı Rusya'da Sovyet rejimi içinde maruz kaldığı baskılara, halkın haklarının çiğnenmesine karşı lirik ve sembolik bir dille *Otlı Suv* şiirini, halk şiiri formuyla kaleme aldığını belirtmeliyiz. Fikir tabakalarının güçlü olduğu bu iki şiir, vücut buldukları devrin şartları kadar, sanatkârlarının dışa dönük, toplumcu ve mücadelecî mizaçlarının ürünüdür.

Kaynakça

- Aktulum, K. (1999) *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Aktulum, K. (2004) *Parçalılık Metinlerarasılık*, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Akyüz, K. et al. (1990) *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Aytaç, G. (1997) *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, Ankara: Gündoğan Yay.
- Bezirci, A. (1993) *Nâzım Hikmet*, İstanbul: Çınar Yay.
- Clark, T. (2004) *Sanat ve Propaganda Kitle Kültürü Çağında Politik İmge*, İstanbul: Ayrintı Yay.
- Eco, U. (1996) *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*, çev. K. Atakay, İstanbul: Can Yay.
- Eco, U. (2003) *Yorum ve Aşırı Yorum*, çev. K. Atakay, İstanbul: Can Yay.
- Elçin, Ş. (2000) *Kerem ile Aslı Hikâyesi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Fikret, T. (2001) *Rübâb-ı Şikeste*, Tıpkıbasım, haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Çağrı Yay.
- Gürsel, N. (1992) *Nâzım Hikmet ve Geleneksel Türk Yazını*, İstanbul: Adam Yay.
- Gürsel, N. (2001) *Doğumunun Yüzüncü Yılında Dünya Şairi Nâzım Hikmet*, İstanbul: Can Yay.
- İpşiroğlu, Z. (2001) *Alımlama Boyutları ve Çeşitlenmeleri 2 Yazın*, İstanbul: Papirüs Yay.
- Kaplan, M. (1971) *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul: Bilmen Basımevi.
- Moran, B. (1994) *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul: Cem Yay.
- Nâzım Hikmet (1994) *835 Satır - Şiirler 1*, İstanbul: Adam Yay.
- Nâzım Hikmet (1997) *Son Şiirleri - Şiirler 7*, İstanbul: Adam Yay.
- Nâzım Hikmet (2002) *Yeni Şiirler (1951-1959) - Şiirler 6*, İstanbul: YKY.
- Özbay, H. (1994) *Çolpan'ın Şiirleri Metin-Aktarma-İnceleme*, Ankara: TKAE Yay.
- Sertel, Z. (1991) *Mavi Gözlü Dev Nazım Hikmet ve Sanatı*, İstanbul: Belge Yay.
- Timurtaş, F. K. (1980) *Yunus Emre Dîvânı*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Tunalı, İ. (1984) *Sanat Ontolojisi*, İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi Yay.

*From tale to novel: a theoretical study on the common features of tale and novel**

G. Gonca Gökalyp-Alpaslan
Hacettepe Üniversitesi, Ankara

"We will never give up reading fiction, whatever it takes, as we are constantly searching for the formula in it to give the meaning to our lives. All our lives, we are in quest of the first story to tell us why we have come to this world and why we are living here. We sometimes look for a cosmic story, the story of the universe, and at times, our own. Sometimes we hope we can relate our own story with that of the universe."

Umberto Eco (1995: 157-158)

o. Introduction

Michel Butor defines the common point of view shared by the literary theoreticians of the 20th century in the following terms:

"Narration is a phenomenon which greatly surpasses literature; one of the building blocks of our comprehension of reality. From the moment we start to make sense of what is spoken around to the day we die, we are always surrounded by narrations; first in our family, then at school, later on in interviews and in readings." (Butor 1991: 17).

It is possible to consider Butor's account on the line from the past to the present time and to the future, not only based on individualistic level, but also at the level of society and nation. In this line myths, legends, sagas, novels and stories respectively come into play. It is necessary to take the great difference between the two main types of narration for granted, which

* *Hacettepe University Journal of Faculty of Letters* 14/1-2 (1997), 119-129.

can be described as the oral narration of the public and and the written narration of the individual. However, it is also possible to select two islands in the sea of narration to study the geographical and historical ties, waves, deep streams and give-and-takes in between. To this end, we will focus on the islands of *tale* and *novel* to study the similarities and differences between these two forms. The fundamental reason behind the selection as such is that tale has been rediscovered, in a sense, in today's novel in the world in general, and specifically in Turkey.

It would be reasonable to address the similarities between tale and novel from the following aspects:

1. Historical aspect
2. Social aspect
3. Reality
4. Interrelation between author-work-reader
5. Structure

1. Historical aspect

From historical aspect, tale has been one of the first literary forms which have appeared and developed thanks to the necessity of the societies to create and preserve the narration of a fictitious reality. Tales, which create a fictitious world while combining the dream and the reality to deliberately make their addressee/reader grasp this fiction, make up 'the novel and the story of the literate people' for the illiterate people 'for whom the only education available is to listen and remember, and to pretend' (Günay 1975: 1-2). In this respect, it is possible to say that tales have opened the path to the novel and made up the first samples of the novels. It is generally acknowledged that the tales have been the sources to the novels at the time of transition from the oral accounts of culture to the written ones; that tales are the first works of literature which we inherit from the past thanks to the print; and the first samples of the novels are known to have been written to be read aloud just like tales (see Ong 1995). Furthermore, the narrative basis of *Decameron* (Boccaccio), and *Canterbury Tales* (Chaucer), which have been the first works of novel, obviously depend on the fiction of tales. *Müsamerat-name* by Emin Nihat Efendi and *Muhayyelat* by Aziz Efendi evidently show that it goes for Turkish literature, as well. Thus, it is possible to establish a before-and-after relation between the literary genres of tale and novel based on the historical course of development.

Another characteristics of both novel and tale from the historical aspect to bear in mind is the inevitable existence of the historical reality in the back-

ground of the narrated event. It is what Umberto Eco calls the "background of the narration". There is a two-way relation between the background and the real world: Fictitious world constitutes a rather limited world when compared to the real world and creates a relatively wider world as new events, new characters and new characteristics are introduced to the real world. This way, fictitious world is not confined to its narration but it goes beyond (Eco 1995: 98).

Eco's approach to the background of the narration is particularly important for us in terms of the reference to the information in tales and novels which can only be obtained through history reading. Tale, which "perhaps had an account of real stories in the beginning, yet lost some of its constituents because of being told many times, changing memory and environment, and in turn losing the genuine content, and substituting it with some imaginary constituents" (Tezel 1987: 135-136), has never lost its close ties with the particular features of the nation in the memory of which it has deep roots, despite having undergone a substantial change by cultural developments, and interrelations due to the wars and migration events. It has always traced the life, traditions, beliefs, expectations, realities and hopes of that particular society. Thus, it would not be unreasonable to say that tales witness the secret history of a nation. Because they contain something which the history books do not: dreams of a nation! Furthermore, many research studies conducted so far on tales have revealed that all tales in the world have evolved on the basis of almost the same structures and themes. With that in mind, it goes without saying that tales offer the account of the secret history of the dreams and realities of not only one particular nation but also all the nations around the world. The same situation is the case for the novel, yet in a different way. Novel is the product of more recent a time when compared to tale, however it seems to represent a historical evidence of the different conscious and the quest of reality the mankind has achieved, despite the internal development it has undergone as a genre, starting with the first works. It will also be reasonable to mention the structure of the novel, which is open to historical reading and its function of witnessing the time, society and mankind.

2. Social aspect

From the social aspect, the prominent similarity between the novels and tales is that both are the products of the need for narration felt by the individuals and societies. In the sea of narrations we always swim, it is quite understandable that there is a need for interpersonal dialogue through

narration. However, the existence of the first narrator fades away in tale. This way, the narration is no longer under the possession of its creator, but it expands to become public (and unanimous). Yet, the individualistic possession of the novel is preserved both at the stage of production and consumption (reading), as if holding tight to it. The social function tale serves by spreading on the instant from the single center (narrator) to many (audiences) in an active and dynamic way, is served by the novel in a different way than the tale, through moving from the single center (author) to reach out to individuals one by one (reader/readers). Therefore, both genres serve two functions at the same time: social and individual.

On the other hand, it would be reasonable to bear in mind that the tales and novels can be regarded, in a sense, as the products of the common subconscious of the society (as a natural outcome or a part of historical evaluation). From this point of view, it goes without saying that tales offer a comparatively richer source than novels. Yet, it is important to note that cultural analysis is one of the modern methods used in textual analysis in the 20th century, which shows that novels always trace the social structure, class, and the point of view they represent. There is an inevitable difference between tale and novel in terms of the social structure which produces them. So, it is quite natural that they present a superficial or deep discussion about the problems of these structures. Pertev Naili Boratav makes a comparison between novel and tale in the following terms: "Tale draws the outline of character types having a world knowledge comprising of the questionings of life for long centuries on this land which has built a cultural unity, despite not presenting the people of one particular time and place as the way the modern story and novel do" (Boratav 1992a: 14), and draws a distinction between the two genres. While tale is "an art which was born and developed among middle-class and lower classes of people" (Boratav 1992a: 18) who were illiterate; novel is born as the product of the bourgeois individual. Yet, it is a fact that it is possible to find people of all types, professions and all walks of life in all works of the both genres. This brings about the "obligation of the novel to sincerely understand the whole society (as if something we belong to; something original, which the most active individuals cannot let go of)" (Butor 1991: 123). However, it should not be forgotten that the tales are stored and developed in the verbal memory of the society, which follows that it is related to the social perception, while novels should be studied under written, documentary products which stem from individualistic perception.

3. Reality

When the *interrelation between the reality and fiction* is taken into account, both genres show the characteristics of artificial narration.¹ The explicit indicator of the artificiality or the fictitious nature of the tales is that they all start with the classical phrase: "once upon a time, there was...". Similarly, the riddles in the beginning of the tales "offer an introduction for the audience to the supernatural and surreal atmosphere (...) and an invitation to observe the reality through the curtains of imagery and lies" (Boratav 1992: 33); and the riddles in the middle "remind the audience that the narrated story expresses a different comprehension, and they are the constituents which *alienate* them, prevent them from loosening their ties with the life they live, and getting lost in the world of dreams" (Günay 1987: 130). Although there are no ready-made phrases or aesthetic usages as such to functionally complement the text, the reader has to keep the distance with the awareness that is created with the first lines of the narration that s/he has stepped in the world of fiction no matter how similar it may be to the real world. Umberto Eco explains this as the following:

"The principal rule of getting in contact with a narrated text is that the reader makes a silent *fiction agreement* with the author, which Coleridge calls '*suspending the disbelief*'. Reader should know that it is an imagery story, yet that does not necessitate that s/he has to think that the author is telling a lie. (...) Author *acts as if* s/he is giving the true accounts of something. Then, we comply with the fiction agreement terms and *act as if* it really happened." (Eco 1995: 87)

In this respect, it is that non-verbal '*fiction agreement*' which allows the animals to speak or disguise in tales, the audience to take the existence of genes, nymphs, witches and giants for granted and helps the approval of "the internal logic of the tale, and its pre-acknowledged opportunities" (Boratav 1992a: 13) and of its definition as "a type of narration which takes place in the imaginary world and makes the reader believe even if it is not real" (Sakaoğlu 1973: 5); and which helps the reader to identify her/himself with the characters in the novel – consciously, or not – and convince them of

1. Here "artificial narration" comes to mean the fictitious narrations "which act as if telling the truth or claim that they tell the truth in a fictitious universe of discourse". In that sense, it covers the narrations which are "natural narrations" and "the series of narrations, which really happened, or which the narrator believes to be true, or s/he tries to convince us (by telling lies) that they really happened; the narration of what happened to me the previous day" (Eco 1995: 136).

the reality of the time and place of the narration. In this agreement, the primary expectation of the reader is 'internal consistency' in that imaginary, artificial and original world. Internal consistency can be regarded as "the integrity of the system of values set by the author in the work, consistency of the point of view, and the harmony of the formal features" (Joseph Conrad, in Stevick 1988: 12). This expectation of integrity goes for the tales, as well.

As the narrations introduce us an imaginary world (Butor 1991: 130) and as novel and tale bring along a different vision from various aspects about the time and society in which they take place, it is also possible that the giants, nymphs, and all the dream creations are the elements which this or that way (with their function in the plot and the lives of the characters) symbolize the realities. It would be reasonable to have a look at the Roland Barthes's theory of signs. The reality of the man and mankind has always been questioned in tales and novels. Novel is a literary genre which came into play when man has reached a conscious against the universe, nature, life and himself as individual, which is totally different from the time of the traditional genres such as tale, epic or legend. Yet, is it not the "ratio between the reality and fiction" (Eco 1995: 90), which draws the fundamental distinction between tale and novel? Does not the literary work, regardless of the genre, state "a re-perceived and reconstructed reduced and confined truth which is not related to the existing world"? (Andre Helbo, in Yücel 1993: 57). Confronted with the peculiar gate between the dream and the reality in narrations, the reader has to be careful all the time, which urges us to consider the tale and the novel from the aspect of author-work-reader interaction.

4. Interrelation between author-work-reader

On grounds of the *author-work-reader interaction*, there are at least three participants of each narrative text: fictitious character(s), author and reader. If we apply it to the tales, these are the hero, narrator and audience. There is a constant and strong tie between these three participants. It is a fact that this interaction will be more active and dynamic in the oral narrative process of tale. The dynamism is the basic characteristics of the tale, which opens the path to the direct participation of the audience to the narration as well as it helps the narrator add some gestures as a contribution. "Each text is a lazy tool which asks for the contribution of its reader," (Eco 1995: 9), whether it involves an active and direct participation as such, or a passive and introvert version of the novel reader. This participation serves a similar function for both the tale audience and the novel reader: *discovering life!* "Yet, it means

discovering something which could only be discovered through a novel" (Kundera 1989: 13). The information the reader will obtain through this discovery will not comprise the practical knowledge but help him/her understand and perceive the life, acquire the experiences of the protagonist which s/he followed all through the narration, and internalize all these experiences. That is what Eco defines as "arranging the experiences which are in disorder". According to Eco, narration is a game played to learn how to make sense of all the things which have occurred, are occurring and will occur in the real world. That is how the narration serves a curing function, and is the reason why people have told stories since the first existence of the mankind. It is also the function of the myths (Eco 1995: 100). The most significant condition Greimas put forth in addition to that is also related to the legibility of the text: "the existence of an internal agreement between the addresser and the addressee (reader) as to the generalized knowledge about the events in the text". What Kundera, Eco and Greimas have suggested reflect a reader-oriented point of view in narration. In fact, fundamental differences come into play between novel and tale as to the function of the narrator and to the fiction, when only the tale is studied.

5. Structure

Propp's studies on tales marked the first *structural* approach to the narrated texts. Propp, who studied in his work *The Structure of the Tales* (1928) the colorful and various visions of the tales and the relation between these visions and the single-formation underneath through the action domains of seven characters (protagonist, antagonist, offender, forgiver, assistant, princess and sender) in terms of thirty-one principal functions, studied one hundred Russian fairy tales and proved that they all represent almost the same structure. The originality of Propp is that he studied the tales not through categorizing them in terms of the genres or history with a descriptive approach, but through their common internal formal features. The principal importance of Propp comes from that fact that his method pioneered the course of development of the methods of analysis from structuralism, to post-structuralism, semiotics and – even – to deconstruction.

The function limitation whose validity was proved by Propp and justified by the tale researchers following him cannot be applied to novels, yet it is possible to find some common features, anyway. For instance *journey*, which serves one of the principal functions of the tales, represent the obstacles of the protagonist who leaves home to obtain a desired object, his process of overcoming the obstacles, fulfilling the hard tasks and obtaining the desired

object, turning back home, getting married and heading to the throne. Therefore, making a journey as such is the first cause of the narration to move vertically and horizontally, i.e. in the time and place. In this respect, Butor suggests that all types of fiction intrude in our lives as a journey and considers the main theme of the novels to be journey (1991: 64). Yet journey in his terms is the 'journey of the reader', who by means of the narration, travels to a different time and place and back. Milan Kundera, who addresses the same journey from the perspective of historical development of the genre novel, suggests that the first European novels comprise of journeys in a world seemingly infinite and the path of the novel goes in parallel with that of the modern age, then she asks the question with the path from Cervantes to Kafka on mind: "Is it not Don Quixote who turned back to his village under the disguise of a land survey officer after the journey of 300 hundred years?" (Kundera 1989: 17).

Journey enhances the permanence of the narration, as well as its internal and external dynamism keeping the curiosity and energy high through the theme of journey. These go for the multi-vocal, multi-dimensional deep and intricate narrated structure of the novel, as well as its linear and single-dimensional narrative structure. The two main necessary and important elements of narration analysis are *story* and *plot organization*. The journey in tales constitute the story of the traditional folk narration. Cause and effect relation which keeps the plot and functions in order and the climax and curiosity, which keep the reader alert are the principal elements of the plot organization of the tales. Keeping the story going, a cause and effect relation to form the plot organization, climax and curiosity, an interesting and fascinating element of mystery always constitute a matter of concern for the novel. Thus, there has not been a substantial change in the principal points of departure for the narrative needs of the mankind during the transition from traditional narration to modern. In this respect, E. M. Forster (1985: 65) greets *Sehrazat* of *1001 Night Tales* and praises her skills of keeping the climax high and the audience curious and alert in these terms.

"Sehrazat escaped death thanks to the curiosity of her husband which she managed to keep running. Seeing the sunrise, she would just stop telling, leaving the sultan in craze. All of a sudden Sehrazat realized the day break, and she was wise enough to stop.' This ordinary phrase constitutes the back bone of 1001 night tales, and the line, which connects all the stories to each other as well as saving the life of the talented princess. We all resemble her husband in that we need to find out what is coming up next. This is a universal desire."

While Forster regards curiosity, the *narrative dynamism* (activity), as a cross-road where tale and novel meet, Italo Calvino (1995) lists the six fundamental characteristics of any narration – even any artistic work – as the following: *lightness, pace, certainty, visibility, multiplicity, intensity*. Here, Italo Calvino finds some common features between tale and novel in terms of lightness and pace. Suggesting that the flying carpets, horses on wings, genies in bottles in tales introduced *lightness* and horizons to Western fantasy, Italo Calvino states that the desired object is horizontally too far away and vertically too high above or too down below, which necessitates the protagonist to go beyond distance on the wings of a horse or a bird, fly over the shoulders of a giant or turn into a bird to fly the distance ahead, and this way the shamanist function transforms into literary world. It entails “lightening and flying away the deprivation to a world where all needs of the people are magically met” (Calvino 1995: 39–44).

The *pace* of the narration is partly related to the narrated events and partly to the rhythm of the narration. Pointing the rhythm, narrative economy, poetic implicature, narrative effect, harmony of the prose which is complemented with repeated situations/events/formulas/sentences, storage of only the notable functions/details in narration, which are necessary and critical to the plot organization, implicature of the relativity of time which is running out, allegory of the time, implicature of the permanence and breaks of permanence through frame narrations... etc., which have always been mentioned among the characteristics of modern narration, Calvino (1995: 51–63), selects tales, specifically the Eastern tales, as sample. Therefore, it is by no means difficult to find something in common between tale and novel, even when the narrative possibilities and fiction order are studied alone. Even if the common features are set aside, fictitious opportunities (to be) offered by tales to novels constitute *per se* a source of study both for the science of literature and literary creativity! This may be the principal reason behind the orientation of the contemporary authors and theoreticians in the world back to the tale!

Conclusion

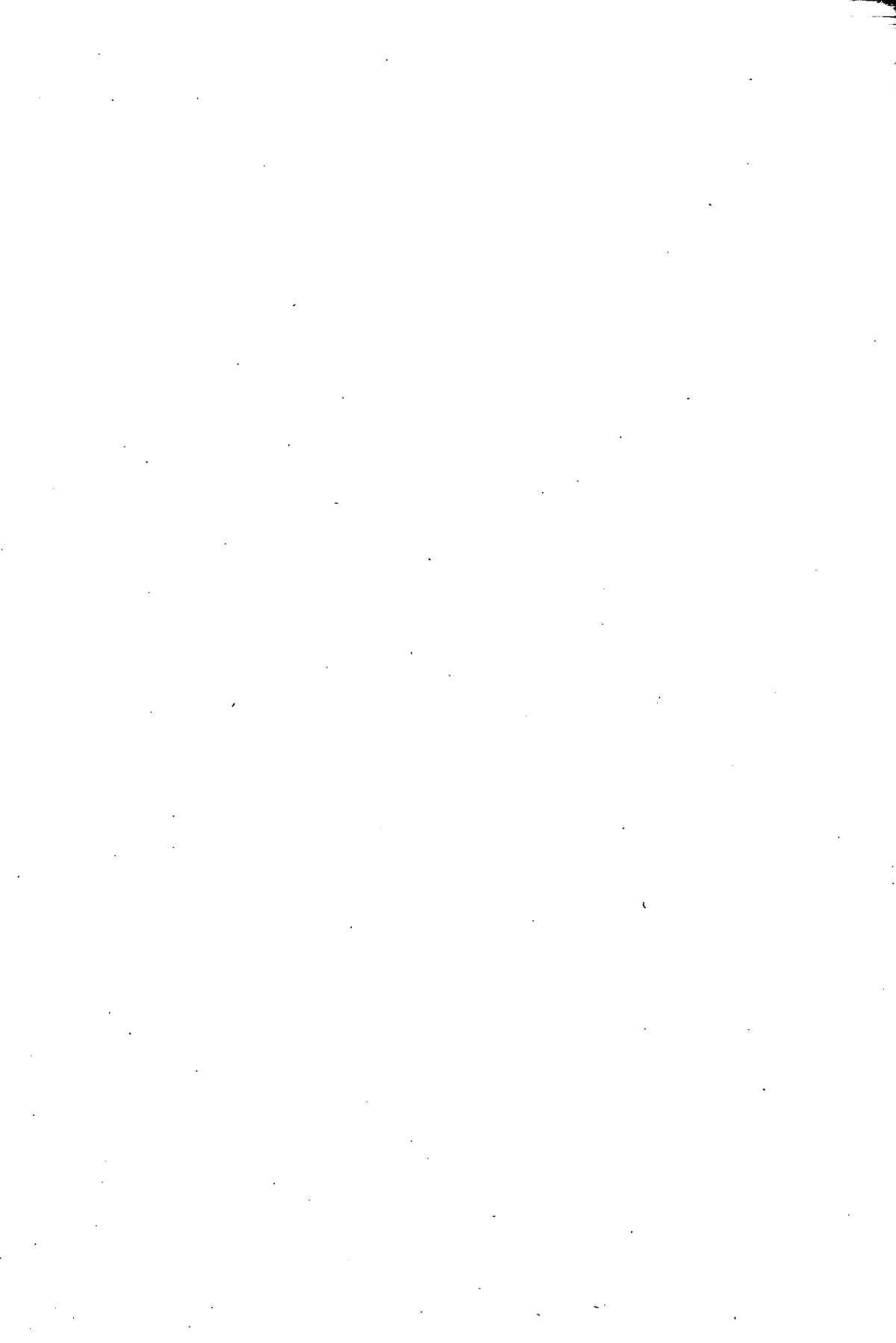
Tale and novel, which exist in the fictitious reality of art works with their own narrative possibilities and logical system, make up the literary works of an internal rhythm and harmony, which is capable of coinciding reality with dream, man with society, and singular with universal. Despite the prominent differences in between, there is a bond between tale, the unanimous product, and novel, the individualistic product, which constitutes a ring in

the strong chain extending from the oral accounts of culture to the written ones. As Ong (1995: 144) points out, it is our attitude which changes, thus needs to be explained. The constant common feature of tale and novel is that both are the ways of the mankind to search for and find the truth, whether they are studied on grounds of narrative possibilities and fictitious features, or of the historical and social conditions under which they were produced, and creation-production features. If the fight of the tale hero against the outside and his efforts of success turns into the internal conflict of novel character, is it not the expression, which has only changed, of man's reality, which stands still? Has not the mankind searched for the "formula to give the meaning to their lives" for thousands of years?

Reference

- Alangu, T. (1983) *Türkiye Folkloru Elkitabı*, İstanbul: Adam Yay.
- Boratav, P. N. (1991) *Folklor ve Edebiyat 2*, İstanbul: Adam Yay.
- Boratav, P. N. (1992a) *Zaman Zaman İçinde*, İstanbul: Adam Yay.
- Boratav, P. N. (1992b) *Az Gittik Uz Gittik*, İstanbul: Adam Yay.
- Boratav, P. N. – Eberhardt, W. (1988) *Türk Masalına Giriş*, tr. by T. N. Kaya, in N. Taner (haz.) *Masal Araştırmaları Kitabı (Folktale Studies) 1*, İstanbul: Art-San Yayıncılık, 225–235.
- Butor, M. (1991) *Roman Üstüne Denemeler*, tr. by M. Rifat – S. Rifat, İstanbul: Düzlem Yay.
- Calvino, I. (1995) *Amerika Dersleri (Gelecek Bin Yıl İçin Altı Öneri)*, tr. by K. Atakay, İstanbul: Cem Yay.
- Doltaş, D. (1980) *Sözlü Anlatım Geleneğinde Değişen ve Değişmeyen Öğeler, Batı Edebiyatları Araştırma Dergisi 4*, 5–21.
- Eco, U. (1995) *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*, K. Atakay, İstanbul: Can Yay.
- Falck, C. (1995) *Myth, Truth and Literature*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Forster, E. M. (1985) *Roman Sanatı*, tr. by Ü. Aytür, İstanbul: Adam Yay.
- Günay, U. (1975) *Elazığ Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Günay, U. (1983) *Türk Masallarında Geleneksel ve Efsanevi Yaratıklar*, Hacettepe Üni. Edebiyat Fakültesi Dergisi 1/1, 21–46.
- Günay, U. (1987) *Türk Masallarının Hususiyetleri, Çocuk Edebiyatı Yıllığı*, İstanbul: Gökyüzü Yay., 130–133.
- Karadağ, M. (1995) *Türk Halk Edebiyatı Anlatı Türleri*, Ankara: Karşı Yay.
- Kundera, M. (1989) *Roman Sanatı*, tr. by İ. Yerguz, İstanbul: Afa Yay.
- Lüthi, M. (1970) *Once Upon A Time (On the Nature of Fairy Tales)*, Translated by L. Chadeayne – P. Gottwald, New York: Frederick Ungar Publishing Co.

- Mommsen, K. (1966) Binbir Gece Masalları ve Batı Edebiyatı, *Yeni Dergi* 23 (August), 68-83.
- Onega, S. - Landa, J. A. G. (ed.) (1996) *Narratology: An Introduction*, London - New York: Longman.
- Ong, W. J. (1995) *Sözlü ve Yazılı Kültür (Sözün Teknolojileşmesi)*, tr. by S. P. Banon, İstanbul: Metis Yay.
- Propp, V. (1985) *Masalın Biçimbilimi*, tr. by M. Rifat - S. Rifat, İstanbul: BFS Yay.
- Seyidoğlu, B. (1977) Mit, Masal ve Lejand, *Türk Folklor Araştırmaları* 338 (Eylül), 8085-8086.
- Stevick, Ph. (1988) *Roman Teorisi*, tr. by S. Kantarcıoğlu, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.
- Tezel, N. (1987) Türk Masalları, *Çocuk Edebiyatı Yıllığı*, İstanbul: Gökyüzü Yay, 134-144.
- Todorov, Tz. (Derleyen, Fransızcaya çeviren ve sunan) (1995) *Yazın Kuramı (Rus Biçimcilerinin Metinleri)*, tr. by M. Rifat - S. Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Yücel, T. (1980) Masalların Yönü, *Dilbilim* 5, 72-76.
- Yücel, T. (1993) *Anlatı Yerlemleri (Kişi, Süre, Uzun)*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.

*Takısız ad tamlamaları**

Hürriyet Gökdayı

Mersin Üniversitesi, Mersin

Türkiye Türkçesinin dilbilgisini betimlemek için yapılan araştırmalar ve yazılan kitaplar arasında, bazı hususlarda derin ayrılıklar olduğu bilinmektedir. Eylemsilerin türemiş olup olmadıkları, +cA ekinin türü gibi konular bu hususlardan birkaçıdır. Takısız ad tamlamaları da varlığı ve işlevi hususunda farklı açıklamaların bulunduğu bir konudur. Bazı dilbilgisi kitaplarında bu tür tamlamalara yer verilirken (Hatipoğlu 1972: 18–21; Atabay – Kutluk – Özel 1983: 56–57; Koç 1996: 432–436; Gencan 2001: 188–189), bazılarında bunlar sıfat tamlaması olarak adlandırılmaktadır (Şimşek 1987: 357; Ergin 1989: 359; Banguoğlu 1990: 345; Ediskun 1992: 122–123; Korkmaz 2003: 275). Dilbilgisi öğretiminin çeşitli düzeylerinde ve sözcük gruplarının (öbeklerinin) incelenmesinde karışıklıklar yaratan bu farklı sınıflandırmaların dilbilgisel geçerliliğinin ve Türkçe konuşanlar açısından kabul edilebilirliğinin tartışılması gerekmektedir. Bu çalışmada, önce tamlamalardan kısaca sözü edilecek, ardından çeşitli dilbilgisi kitapları takısız ad tamlamalarına karşı tutumları yönünden karşılaştırılacak, daha sonra da verilen örneklerin takısız ad mu yoksa sıfat tamlaması mı oldukları üzerinde durulacaktır. En sonunda da, iş yeri, şirket ve ürün adlarında yaygın olarak karşılaştığımız iki adın ek almadan yan yana getirilerek kullanıldığı çeşitli örnekler bu incelemenin ışığında değerlendirilecektir.

Türkçede çok yaygın kullanılan sözcük gruplarından olan tamlamalar kısaca şöyle açıklanabilir: Bunlar, bir ad ile bir başka adın veya sıfatın olduğu öbeklerdir. Bu sebeple, tamlayan olan ögenin sözcük türüne göre ad ve sıfat tamlamaları olarak iki alt grupta incelenmektedirler. Ad tamlamaları, genellikle iyelik eki (+(s)I, +(s)U) almış bir ad ile onu "sahiplik, ait olma"

* II. Dil ve Edebiyat Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (2004) Ankara: Mayıs.

ilişkisi yönünden tamamlayan ve kendisinden önce gelen bir başka addan oluşur. Tamlama ile gösterilmek istenen kavram konuşan kişi açısından belirlense, tamlayan olan sözcük, *adlar-ın yapı-sı, dergi-nin önem-i, şiir-in anlam-ı* örneklerindeki gibi "tamlayan durumu veya ilgi eki" $(+(n)In, +(n)Un)$ alırken, aynı kavram belirsiz ise yine *dil inceleme-si, söylem çözümleme-si, gül koku-su* vb. örneklerdeki gibi tamlayan yalın durumda kullanılır. İç içe geçmiş iki ad tamlamasının oluşturduğu tamlamalar ise, *kiraz ağacı-nın çiçekler-i, konuşma dili-nin kurallar-ı* gibi örneklerde görüldüğü üzere zincirleme ad tamlaması olarak adlandırılmaktadır (Hatipoğlu 1972: 11-12; Atabay-Kutluk-Özel 1983: 52-58; Şimşek 1987: 346-357; Ergin 1989: 359-363; Ediskun 1992: 114-123; Banguoğlu 1990: 331-336; Koç 1996: 429-438; Gencan 2001: 184-189; Korkmaz 2003: 270-277; Eker 2003: 363-367). Sıfat tamlaması ise, *neşeli kız, bir elma, hangi araba* vb. örneklerdeki gibi bir ad ile onu niteleyen ya da belirten ve kendisinden önce gelen bir sıfattan oluşmaktadır (Hatipoğlu 1972: 25-29; Atabay - Kutluk - Özel 1983: 73-76; Şimşek 1987: 323-337; Ergin 1989: 359; Ediskun 1992: 144-145; Banguoğlu 1990: 342-345; Koç 1996: 439-440; Gencan 2001: 211-213; Korkmaz 2003: 350; Eker 2003: 367-368).

Tamlamalar hakkında hemen her kaynakta bulunabilecek olan bu bilgilerden sonra "takısız ad" ya da "sıfat" tamlamasıyla ilgili ayrıntılara değinilmesi gerekmektedir. Önce bu tür tamlamaları "takısız ad" diye adlandıranlar ile bu tür sözcük gruplarını "sıfat" tamlaması olarak kabul eden araştırmacıların görüşleri karşılaştırılacaktır.

Takısız ad tamlaması terimini kullanan dilbilgisi araştırmacılarına göre, bu tür tamlamalar iki adın tamlanan/iyelik ve tamlayan/ilgi eki almadan, anlam bakımından birbirine bağlanarak oluşturdukları sözcük öbekleridir (Hatipoğlu 1972: 18; Atabay - Kutluk - Özel 1983: 56; Koç 1995: 432-436; Gencan 2001: 188-189; Eker 2003: 366). Bu öbeklerde genellikle tamlayan olan unsur, tamlananın neden yapıldığını (*demir kapı, tahta köprü, naylon çorap, ipek gömlek* vb.) veya neye benzediğini (*aslan asker, kurt politikacı, melek kız, taş yürek* vb.) göstermektedir. Bunlara ilaveten, meslek adlarıyla kurulan tamlamaların (Doktor Ali, Berber Osman vb.), bir ad ile ondan sonra gelen unvanların oluşturdukları birliklerin (*Mehmet Bey, Ahmet Ağa, Hasan Paşa, Ayşe Öğretmen, Fatma Hoca* vb.), akraba adlarının (*Ayşe Teyze, Mustafa Amca* vb.), ve sıra sayılarının oluşturduğu öbeklerin (*on beş, yirmi dört, yüz elli* vb.) de takısız ad tamlamaları olduğu belirtilmektedir (Hatipoğlu 1972: 19-20; Atabay - Kutluk - Özel 1983: 57; Koç 1995: 433; Eker 2003: 366).

Bu tür tamlamaların takısız (eksiz) ad tamlaması olması gerektiğini savunanlar, bu görüşlerini ispatlamak için biçim bilgisi, söz dizimi ile anlam bilgisinden ve art zamanlı bir dilbilgisi yaklaşımından yararlanmak istemiş-

lerdir. Bu alanlardan nasıl yararlanıldığını gösterebilmek için yukarıda verilen örneklerden *demir kapı* tamlaması bu ölçütlere göre incelenecektir.

1. Türkçenin biçim bilgisine göre, *demir kapı* tamlaması yalın durumdaki iki addan meydana gelen bir sözcük öbeği olduğu için takısız ad tamlaması olmalıdır.

2. Bu öbek, söz dizimi kurallarına göre incelendiğinde, iki adın yan yana gelerek bir öbek oluşturduğu ve tamlanan olan adın tamlayan olan başka bir adla tamamlandığı görülmektedir. Bir öbekte bulunan sözcükler, öbeğin türü değiştirilmeden ancak aynı türden başka bir sözcükle yer değiştirebilirler. *Demir kapı* örneğinde de "demir" ad olduğu için bu öbeğin ad tamlaması olarak kalması isteniyorsa yalnızca ad olan başka sözcüklerle yer değiştirebilir ve *demir* yerine *çelik, tahta, sunta, alüminyum* vb. adlar kullanılabilir. Dolayısıyla *demir* yerine *eski, yeni, dar, geniş, pahalı, ucuz, sağlam, çürük* vb. sıfatlar kullanılırsa yeni tamlama artık bir sıfat tamlamasına dönüşür. Yani bu sıfatlar *demir* adının yerine değil de *kapı* nesnesini nitelemek amacıyla kullanılmış olmaktadır. Böylece aynı türden başka tamlamalar oluşturmak için, söz konusu öbekte tamlayan durumunda olan *demir* yerine başka adlar kullanılabilir; fakat, sıfatlar aynı amaçla kullanılamaz.

3. Bir başka husus da bu tür tamlamalarda tamlayanın, tamlananın işaret ettiği nesnenin neden yapıldığını bildirmesi bazı kaynaklarda iddia edildiği gibi "Xden yapılmış Y" diziminin kısaltılmış biçimi olarak düşünülemez. Çünkü böyle bir dizimde herhangi bir tamlamadan değil, yargı belirten bir ad öbeğinden söz edilebilir (Koç 1995: 434). Yani bu dizim, açıkça "Y olarak adlandırılan nesne X maddesinden yapılmıştır" yargısını taşımaktadır. Ayrıca, takısız ad tamlaması olarak belirtilen her tamlamayı bu şekilde açmak/genişletmek mümkün değildir. Örneğin, *Kemal Paşa* gibi bir ad tamlamasını *Kemalden yapılmış Paşa* biçiminde düşünmek imkansızdır.

4. Anlamla ilgili olarak da "demir" sözcüğü bir maddenin adıdır ve başka bir nesnenin yapıldığı maddeyi bildirmektedir. Bu nedenle, bir nesnenin yapıldığı madde o nesnenin var olabilmesi için gerekli olan asıl ve temel bir unsurdur. Sıfatlar ve özel olarak da niteleme sıfatlarının kullanılabilmesi için öncelikle nesnenin meydana gelmesi, var olması gerekmektedir. Bu nedenle *demir kapı* dendiğinde tamlayan tamlananın yapıldığı malzemeyi bildirerek nitelemeden ziyade *kapının* ortaya çıkabilmesi için gerekli temel bir unsur işaret etmektedir. Bu *kapı* demirden yapılip ortaya çıktıktan sonra rengi (*siyah demir kapı*), ölçütleri (*uzun demir kapı, geniş demir kapı*), değeri (*pahalı demir kapı*) vb. yönlerden nitelenebilir.

5. Bir de takısız ad tamlamalarının varlığı hususuna art zamanlı bir yaklaşımla bakılmalıdır. Türkçenin tarihi metinlerinde bu tür tamlamaların var-

lığı, takısız ad tamlamalarının günümüzde de var olduğuna işaret edebilir. Gerçekten de Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerde görülen *Bilge Kagan*, *Türk bodun*, *temir kapığ*, *Ötüken yış* (*yer*), *tivi kuş*, *arpa aş*, Eski Anadolu Türkçesinde yer alan *kayın ana*, *kayın ata*, *altun akçe*, *kadın ana* gibi sözcük öbekleri takısız ad tamlamalarının sayılı örnekte de olsa Türkçede eskiden beri bulunduğunu göstermektedir (Koç 1995: 435). Hatta bazı belirtisiz ad tamlamalarında tamlanan olan sözcüğün iyelik ekini yitirerek eksiz tamlamaya dönüşüp birleşik sözcük şekline girmesi de (*Kadıköy* < *Kadı Köyü*, *Topkapı* < *Top Kapısı*, *Kumkapı* < *Kum Kapısı*, *Paşabahçe* < *Paşa Bahçesi*, *Hacettepe* < *Hacet Tepesi* vb.) takısız ad tamlamalarının varlığına kuvvetli bir delil olarak gösterilmektedir.

Bu açıklamaya karşılık, diğer bazı araştırmacılar da iki adın ek almadan yan yana gelerek oluşturduğu tamlamaların ad tamlaması olamayacağını ve bunların aslında sıfat tamlaması olduklarını ileri sürmüşlerdir (Şimşek 1987: 357; Ergin 1989: 359; Banguoğlu 1990: 345; Ediskun 1992: 122-123; Zülfikar 1995: 789; Korkmaz 2003: 275). Bu sınıflandırmanın doğruluğunu kanıtlamak için başlıca şu görüşleri belirtmişlerdir:

1. *Demir kapı* gibi örneklere tamlayan olan sözcük tamlanan olan sözcüğün gösterdiği nesnenin yapıldığı maddeyi ifade etmektedir. Fakat, bunlar ad değil sıfat tamlaması olmalıdır; çünkü, bu tamlama "demirden kapı, demirden yapılmış kapı" şeklinde genişletilebilir. Burada, *yapılmak* eyleminin sonunda bulunan *-mış* eki ortaç (sıfat-fiil) eki olduğundan ve ortaçlar da adlardan önce geldiklerinde sıfat görevinde kullanılabilidiğinden bu öbeğin "...den yapılmış" kısmı nitelik bildirmektedir. Dolayısıyla, bu kısım *kapı* nesnesinin sıfatı olmaktadır. *Demir kapı* da bu öbeğin kısaltılmışı olduğundan bir sıfat tamlamasıdır.

2. Yine *demir kapı* vb. tamlamalarda yer alan sözcüklerin türlerini bilmek, bu tamlamaların türünü belirlemede yardımcı olacaktır. Sözcüklerin türleri belirlenirken hem kullanım yerlerine hem de sözlüğe bakmak daha güvenli bir yoldur. Türkçe Sözlük'te *demir* sözcüğünün beşinci anlamı açıklanırken türünün sıfat olduğu ve "demirden yapılmış" anlamı verdiği belirtildiğinden *demir kapı* tamlamasının hiçbir kuşkuya yer kalmadan sıfat tamlaması olduğu söylenebilir. Böyle diğer tamlamaların türünü belirlemek için de aynı yol izlenmelidir.

3. Tamlayanın tamlananın gösterdiği nesnenin neden yapıldığını belirttiği tamlamaların yanı sıra, *aslan asker* örneğindeki gibi benzetme ilgisiyle kurulan tamlamalar da ad değil sıfat tamlaması olmalıdır; çünkü, *aslan* sözcüğünün değişmece (mecaz) yoluyla "gürbüz ve yiğit adam" anlamına geldiği *Türkçe Sözlük*'te belirtilmektedir. Bu nedenle "aslan" sözcüğü "asker" in gür-

büzlüğünü ve yiğitliğini tanımlamak için kullanıldığından *aslan asker* bir sıfat tamlaması olmaktadır. Ayrıca bu tür tamlamalar, "aslana benzer asker, aslan gibi olan asker" şekillerinde yine ortaçlarla nitelenecek şekilde genişletilebilir. *Aslan asker* de "aslan gibi olan asker" in kısaltılmışı olduğundan bu öbeğe rahatlıkla sıfat tamlaması denebilir.

4. *Demir kapı*, *aslan asker* gibi tamlamalarda şekilden çok işlevin ön planda tutulması gerektiği belirtilmiştir (Korkmaz 2003: 275). Bu nedenle, takısız tamlamalarda birinci sözcük daima sıfat görevinde yani niteleme amacıyla kullanıldığından bunları sıfat tamlaması kabul etme gereği vardır.

Bunların yanında bir de, *demir kapı* gibi tamlamalara "bir çeşit birlik" adı verilmiş, iki adın ek almadan oluşturduğu tamlamalarda, birinci adın niteleyici konumunu dolduran ama sıfatlaşmadan sınırlı bir şekilde niteleyici gibi davranan bir ad olduğu öne sürülmüştür (Johanson 2004: 12). Adların yerine getirdiği bu işlev "özdeşlik eşlemesi" (identity apposition) olarak adlandırılmıştır. Bu adlar, bir addan önce gelen niteleyici konumunu doldurduklarından sık sık sıfat olarak değerlendirilmiştir. Halbuki özdeşlik eşlemesiyle niteleyici gibi kullanılan adlar, sadece asli kullanımdan ikincil bir kullanıma geçmiş; ancak, sıfatlaşmamıştır. Bu adlar nitelikleri değil, varlıkları ifade etmektedir. Bir adla birlikte tamlama oluşturduklarında, niteledikleri varlığın hangi maddeden oluştuğunu belirtirler. Adların böyle niteleyici gibi kullanılmaları sınırlıdır. Bu nedenle, özdeşlik eşlemesiyle kullanılan adlar, varlığı oluşturan maddeyi belirtebilir. *Taş*, *demir*, *tahta* gibi adlar bu şekilde niteleyici gibi davranabilir. Böylece, bu tür adlar tamladıkları adlarla "bir çeşit birlik" oluştururlar. Dolayısıyla, *demir kapı* tamlamasında *demir*, *kapının* yapıldığı maddeyi bildiren ve niteleyici konumunda yer alan bir addır; fakat bu tamlamanın belirli bir adı yoktur.

Bu farklı sınıflandırmaların dayanaklarını sıraladıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Türkçede iki adın bir arada kullanılabilmesinin tek yolu "tamlama" denilen sözcük grupları (öbekleri) oluşturmalarıdır. Biçim açısından düşünüldüğünde, herhangi iki adın yan yana getirilerek bir arada kullanılmasında ve böylece bir öbek oluşturmasında dilbilgisel olarak hiçbir sakınca yoktur. Ancak bu biçimsel uygunluk, **cam gömlek*, **ağaç çocuk*, **kağıt elma* gibi rastgele iki adın bir tamlama oluşturabilmesi için yeterli değildir. Türkçenin kurallarına göre bu iki ad arasında ya bir aitlik/sahiplik ya da bir niteleme veya belirtme işlevi olmalıdır.

Bu nedenle, tamlama olarak adlandırılan bazı sözcük gruplarının sınıflandırılmasında görülen karışıklıklar, iki ad arasındaki ilginin niteliğiyle ilişkilidir. Bundan dolayı *demir kapı*, *aslan asker* gibi tamlamalarda ilk olarak, iki ad arasındaki ilgi üzerinde durulmalı, özellikle de bu sözcük gruplarına

yaklaşım yöntemi sorgulanmalıdır. *Demir kapı* örneğine dönülürse, bu öbekte tamlanan olan *kapı* adı ile ondan önce gelen "demir" adı arasında herhangi bir sahiplik/aitlik ilişkisi görünmemektedir; çünkü, tamlanan olan *kapı* adı bir iyelik eki almamıştır. Böylece *demir kapı* tamlamasının diğer ad tamlamalarının bu temel özelliğine sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

İkincisi, *demir kapı*, *aslan asker* gibi tamlamaları takısız ad tamlaması olarak kabul edenlerin analitik veya çözümleyici bir yöntemle düşündükleri anlaşılmaktadır. Bu yöneme göre, bir bütün kendisini oluşturan birimlere ayrılarak incelenir (Akarsu 1988: 47; Cevizci 2000: 48). Tabii ki, "bütün" üzerinde düşünürken "birim"lerin nitelikleri, sahip oldukları özellikler de araştırılmalıdır. Bu yöntem uygulandığında, şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: *Demir kapı* tamlaması iki addan oluşmuştur, o nedenle, bunların oluşturduğu bütün de bir ad tamlaması olmalıdır. Bu bütünü meydana getiren adlar herhangi bir ek almadığı için bütün de "takısız ad tamlaması" olarak adlandırılmalıdır.

Halbuki, analitik veya çözümleyici yöntem burada çok uygun bir düşünme ve inceleme yöntemi olarak görünmemektedir; çünkü, yapılmaya çalışılan şey *demir kapı* tamlamasını oluşturan sözcüklerin, yani birimlerin türlerini ispat etme değil, tam tersine, bu birimlerin oluşturduğu tamlamayı yani bütünü sınıflandırma işidir. Bu nedenle çözümleyici yöntemle düşünülürken bütünün onu oluşturan birimlerden ve onların toplamından farklı bir şey olduğu unutulmamalıdır. Tek tek *demir* ve *kapı* birimleri, birer ad olmaları da dahil biçim ve anlam açısından birçok özelliklere sahip sözcüklerdir. Bir araya geldiklerinde ise "demir" ve "kapı" adlarından tamamen farklı, yeni bir bütün karşımıza çıkmaktadır. Birimlerin özellikleri bütünü etkileyebilir, ama tamamıyla belirleyici olamaz. Bu nedenle, iki sözcük de ad olduğu için onların meydana getirdiği öbeğe de ad tamlaması demek doğru olmayabilir. Burada, tamlamalarda ilk sözcüğün hangi işlevde kullanıldığı önem kazanmaktadır; çünkü, aslen ad türünde olan bir sözcük başka bir adın önünde niteleme veya belirtme amacıyla sıfat olarak kullanılabilir.

Üçüncü olarak, *demir kapı* gibi bir öbek, takısız ad tamlaması olarak düşünülürken varlıkların niteliklerinin ne olduğu ve bunların dilde gösterimi gözden kaçırılmaktadır. Türkçe Sözlük'e göre nitelik "bir şeye ait olan, onu benzerlerinden ayıran her şey" olarak tanımlanmaktadır. Daha ayrıntılı başka bir tanımda ise "(1) bir nesnenin algılanabilir, gözlemlenebilir özelliği, bir şeyin sahip olduğu ve o şeyi tanımlanabilir, bilinebilir ve başka varlık türlerinden ayırt edilebilir kılan özellik (2) bir nesnenin, başka bir nesne olarak değil, fakat o nesne olarak başka nesnelere ayrılmasını sağlayan karakteristik" denmektedir (Cevizci 2000: 684). Bu tanımlardan yola çıkılarak, bir

kapının demirden olması onun bir niteliği midir yoksa değil midir sorusu cevaplandırılmalıdır. Kapının demir olması onun niteliği değilse, o zaman bu iki sözcüğün oluşturduğu öbek bir ad tamlaması olacaktır. Fakat, kapının demirden olması, o kapıyı hem demirden yapılmış olan diğer nesnelere (demir masa, demir tencere, demir karyola, demir dolap vb.) hem de diğer kapılardan (tahta kapı, cam kapı, alüminyum kapı, çelik kapı vb.) ayıran bir özelliktir. Bu nedenle, kapının demir olması, demirden yapılmış olması onun bir niteliği olarak görünmektedir. "Demir" ile "kapı" arasındaki ilgi nitelendirme olduğuna göre *demir kapı* da bir sıfat tamlamasıdır. Dolayısıyla, ilk sözcüğün, tamlananın gösterdiği nesnenin yapıldığı maddeyi bildirdiği, yani "Xden yapılmış Y" biçiminde genişletilerek bu hususun iyice açığa çıkarıldığı tamlamalar birer sıfat tamlaması olmalıdır.

Ayrıca sıfatlar, adların gösterdiği varlık ve kavramların özelliklerini, onlara ait olan nitelikleri açıklayan sözcüklerdir (Johanson 2004: 6). Bazı sorularla bu niteliklerin ortaya çıkarılması mümkündür. Herhangi bir ada "nasıl, ne tür" gibi sorular sorulduğunda hep sıfatlar elde edilmektedir. Bu soruları, *demir kapı* tamlamasında temel öge olan *kapı* adına yönelttiğimizde, yani *Nasıl kapı? Ne tür kapı?* gibi sorular sorduğumuzda en uygun cevabın *demir kapı* olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bu sorulara cevap veren "demir" sözcüğünün sıfat olması gereklidir. Bu nedenle, *demir kapı* da bir ad değil sıfat tamlaması olmalıdır.

Dördüncü olarak, Johanson'un (2004: 14) belirttiği gibi, ad tamlamalarının kendilerine özgü bir öbek yapıları vardır. Bu tamlamalarının oluşturduğu öbek yapıda temel öge iyelik eki alırken onu tamamlayan ögenin eksiz olabildiği veya ilgi eki alabildiği görülmektedir. Tamlayan ögenin eksiz olduğu ad tamlamalarında, tamlayana ilgi eki eklendiğinde bile tamlama ad tamlaması olma özelliğini korumaktadır. Örneğin, *kapı kolu* gibi bir ad tamlaması, ad + ad + iyelik eki biçimindedir. Bu öbekte tamlayan olan "kapı" adı ilgi ekiyle genişletilebilir. Böylece, *kapı kolu* tamlaması *kapının kolu* biçimine girer ve ad tamlaması olma özelliğini devam ettirir. Böyle bir genişletmeyi *demir kapı* tamlamasına uyguladığımızda **demirin kapısı* gibi bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu tamlama, *demir* adı özel ad olmadığı sürece, tamlayan tamlanan ilişkisi yönünden kabul edilemez bir tamlamadır. Bundan dolayı, *demir kapı* bir ad tamlaması değil sıfat tamlaması olarak görünmektedir.

Demir kapı gibi tamlamaların yanında ikinci bir grup oluşturan *aslan asker* ve benzeri tamlamalar ise, ilk sözcükler gerçek anlamlarıyla kabul edildiğinde açıklanamayacak bir duruma gelen öbeklerdir; çünkü, *aslardan* bir *asker* düşünülemez. Bundan dolayı, bu ve benzeri öbekleri sınıflandırırken sözcüklerin değişmece (mecaz) anlamlarından hareket edilmelidir (Uğur

2003: 90–91). Böyle düşünüldüğünde *aslan asker* tamlamasının benzetme yönü ve benzetme ilgeci (edatı) düşürülmüş bir yalın benzetme (teşbih-i belîğ) olduğu görülecektir. Bunu anlamak için yine askerin niteliklerinden yola çıkılmalıdır. *Aslan* olmak, *askerin* bir niteliği olamaz; ancak, aslanın bir özelliği asker için ayırıcı bir özellik olarak kullanılmış olabilir. O halde, bu niteleme, “aslan gibi kuvvetli asker, aslan gibi cesur asker” şekillerinde genişletilip tam bir benzetmeye dönüştürüldüğünde açıkça görülebilir. Bu nedenle benzetme yönü ve benzetme ilgeci (edatı) düşürülerek oluşturulan benzetmeler de birer sıfat tamlaması olmaktadır.

Bu arada, çalışma bağlamında *demir kapı* ve *aslan asker* gibi tamlamalarla ilgili bir hususu tekrar etmek gerekmektedir. Çalışmanın amacı, *demir*, *aslan* gibi sözcüklerin sıfat türünde olduğunu göstererek bunların bulunduğu tamlamaların sıfat tamlaması olduğunu kanıtlamak değildir. Amaç, bu tür sözcüklerin niteleyici gibi kullanıldığını gösterdikten sonra, *demir kapı* ve *aslan asker* gibi tamlamaları, niteleyici + ad yapısında oldukları için sıfat tamlaması olarak sınıflandırma gereğini belirtmektir. Yoksa, *demir*, *aslan* sözcükleri sıfatların bazı özelliklerine (niteleme vb.) sahip oldukları halde, bazı özelliklerine (zarflarla nitelendirilme, karşılaştırma vb.) sahip değildirler. Bu durumdaki sözcükler, Johanson (2004: 12) tarafından özdeşlik eşlemesiyle niteleyici gibi kullanılan ama sıfatlaşmamış adlar olarak açıklanmış, bu sözcüklerin yer aldığı tamlamalar da “bir çeşit birlik” diye adlandırılmıştı. Johanson’un açıklaması da bu sözcüklerin niteleyici olduğunu belirtmekte ama bunlardan oluşan tamlamaları belirli bir sınıfa sokmamaktadır. Bu çalışmada ise, “demir, aslan” gibi sözcükler niteleyici konumunda olduklarından içinde yer aldıkları tamlamaların da sıfat tamlaması olması gerektiği belirtilmiştir.

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak, her iki ögesi de ek almadan kurulmuş tamlamalarda, eğer tamlayanla tamlanan arasında bir sahiplik/aitlik ilişkisi yoksa, tamlayan tamlananın yapıldığı maddeyi bildiriyorsa, onun bir niteliğini ayırıcı bir özellik olarak gösteriyorsa, ilk sözcük bir ad gibi genişletilemiyorsa veya değişmece (mecaz) anlamıyla tamlanan ile arasında benzerlik ilgisi kuruluyorsa, bu tamlamaların sıfat tamlaması olarak sınıflandırılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, *ipek gömlek*, *nylon çorap*, *çelik çaydanlık*, *taş yürek*, *kurt politikacı*, *melek kız* gibi tamlamalar sıfat tamlaması olmalıdır. Ayrıca, *Doktor Ahmet*, *Berber Osman*, *Kuaför Sevinç* gibi bir addan önce getirilen meslek adlarıyla kurulan tamlamalar da aynı nitelik ilgisine dayanılarak sıfat tamlaması olarak adlandırılmalıdır.

Bunların yanında, bir ad ile ondan sonra gelen unvanların oluşturduğu öbeklerin (*Sevgi Hanım*, *Ali Bey*, *Hasan Paşa*, *Hakan Hoca*, *Macit Başkan*), akra-

ba adlarının (*Ayşe Teyze, Veli Amca*), bazı asıl sayıların (*on beş, elli dört, yüz yetmiş*), *devlet baba, toprak ana, tabiat ana* gibi birkaç tamlamanın ve günümüzde çok yaygın olarak karşımıza çıkan iş yeri, ürün, şirket, banka, radyo ve televizyon kanalı adlarının (*Ekin Büfe, Yapı Ticaret, Elma Sandalye, Halkbank, Koç Holding, Kanal D, Sun Radyo* vb.) tamlama olup olmadıkları veya hangi tür tamlamaya girdiklerini açıklamak oldukça karmaşık görünmektedir. Bunlardan bazı sayı adlarının farklı bir yapıdan kaynaklandığı, bugün *on beş* şeklinde iki adı yan yana getirerek kullandığımız sayının Eski Türkçede *on artukı beş* şeklinde olduğu bilinmektedir. Fakat, bu tür bir araya getirme günümüze taşınmamış, yeni bir şekil oluşturulmuştur. Ayrıca, Eski Türkçedeki yapıların bugün yapılacak sınıflandırma ve açıklamalar için tam anlamıyla dayanak oluşturması mümkün görünmemektedir (Zülfikar 1995: 786). Bu nedenle, *iki yüz, beş bin, bir milyon* gibi belirtme sıfatı + ad yapısında sıfat tamlaması olanların dışında sayı öbeklerinin tamlama olarak türünü belirlemek güçtür; çünkü, iki ad, aralarında bir niteleme veya sahiplik ilgisi olmadan bir arada kullanılmaktadır.

Yine, adlar ve onlardan sonra gelen unvanlarla akraba adlarının bir tamlama olarak sınıflandırılması da oldukça güç bir husustur. *Ali Öğretmen, Kemal Hoca, Macit Başkan, Ayşe Teyze, Veli Amca, Sevim Hanım, Mehmet Bey* gibi öbeklerde ne sahiplik/aitlik ilgisi ne de niteleme ilgisi görünmektedir. Eğer bu öbeklerde sözcükler yer değiştirmiş şekilde kullanılsaydı, bunlar arasında olabilecek niteleme ilgisi kolayca gösterilebilirdi. Fakat bu öbekler *Teyze Ayşe, Amca Veli, Hanım Sevim, Bey Mehmet* biçimlerinde kullanılmadığından böyle bir çözüm de mümkün görünmemektedir.

Bu şekilde iki adın yan yana getirilerek kullanıldığı öbekler özellikle iş yeri, ürün, şirket, banka, radyo ve televizyon kanalı adlarında giderek yaygınlaşmaktadır. Bu konuda birçok örnek vermek mümkündür: *Ekin Büfe, Arzu Café, Tat Gıda, Zeynep Çeyiz, Filiz Makarna, Halk Süt, Pınar Yoğurt, Yapı Ticaret, Tepe Mutfak, Servet İnşaat, Elma Sandalye, Umut Temizlik, Çınar Mutfak, Arif Otomotiv, Barok Mobilya, Kelebek Mobilya, Koç Holding, Sabancı Holding, Özdiğer İnşaat, Doruk Tekstil, İşbank, Halkbank, Denizbank, Vakıfbank, Kanal D, TRT 1, Radyo Metropol, Sun Radyo* vb. Bunların bazılarını (*Filiz Makarnası, Pınar Yoğurdu, Koç Holdingi, İş Bankası* vb.) iyelik eki düşmüş belirtisiz ad tamlaması olarak açıklasak bile, birçoğunu (*Tat Gıda, Zeynep Çeyiz, Elma Sandalye, Arif Otomotiv, Kanal D, Radyo Metropol* vb.) halihazırdaki tamlama kurallarıyla açıklamak mümkün değildir.

Bundan dolayı, Türkçede tamlamaların çerçevesi yukarıdaki örnekleri de içine alacak şekilde genişletilmeli veya tamlamalar haricinde sözcük öbekleri (grupları) temeline dayanan yeni bir sınıflandırmaya gidilmelidir. Böy-

lece, ad veya sıfat tamlaması oluşturma kurallarına uymayan, fakat iki adın yan yana gelerek eksiz biçimde kullanıldığı öbeklerin (grupların) araştırılması ve incelenmesindeki karışıklıklar ortadan kaldırılabılır. Yoksa, bir ad ile ondan sonra gelen unvanların oluşturduğu öbekleri, akraba adlarını, bazı asıl sayı adlarını, *devlet baba*, *toprak ana*, *tabiat ana* gibi öbekleri ve tamlama kurallarına göre açıklanamayan iş yeri, ürün, şirket adlarını *takisiz ad tamlaması* olarak kabul etmekten başka bir çare görünmemektedir.

Kaynaklar

- Akarsu, B. (1988) *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
 Atabay, N. – Kutluk, İ. – Özel, S. (1983) *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK.
 Cevizci, A. (2000) *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yay.
 Ediskun, H. (1992) *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
 Eker, S. (2003) *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yay.
 Ergin, M. (1989) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
 Gencan, T. N. (2001) *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç Yay.
 Johanson, L. (2004) Güney Sibirya Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar, çev. S. Aslan, *Bilig* 29, 1–27.
 Koç, N. (1996) *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
 Hatipoğlu, V. (1972) *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK.
 Korkmaz, Z. (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK.
 Püsküllüoğlu, A. (1995) *Türkçe Sözlük*, İstanbul: YKY.
 Şimşek, R. (1987) *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon: Kuzey Matbaacılık.
 Uğur, N. (2003) *Anlambilim Sözcüğün Anlam Açılımı*, İstanbul: Doruk.
 Zülfikar, H. (1995) Takisiz Ad Tamlaması Sorunu, *Türk Dili* 523, 781–789.

Teberce: Kırşehir, Hacibektaş, Kaman ve Keskin yöresi Abdallarının gizli dilleri*

Ahmet Günşen
Gazi Üniversitesi, Ankara

Abdallar hakkında bilgi

Bu yazıda Kırşehir, Hacibektaş, Kaman ve Keskin Yöresi Abdalları ve kullandıkları gizli dil olan Teberce üzerinde durulacaktır. Kelimenin kökündeki Farsça kökenli olduğu belirtilen *teber* Türkçe Sözlük'te (1988: 1434) "1. esk. Balta. 2. Bazı dervişlerin taşıdıkları sapı uzun, keskisi ayça biçiminde, küçük ve hafif balta. 3. Meşin kesmek için kullanılan araç" anlamlarıyla verilmektedir. Anadolu ağızlarında, "tenekecilikte tenekeleri birbirine geçirmek için kullanılan bir araç" [Amasya] ve "ağaç tepsi" [Erzurum, Kars] (DS x: 3885) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kırşehir ağzının içinde yer aldığı Orta Anadolu ağızlarında ise cins isim olarak "balta, nacak", özel isim olarak ise "Abdal" anlamında kullanılır. Hattâ, Abdal aşiretine mensup kişi veya kişiler için "Teber uşağı" tâbiri de kullanılmaktadır (Günşen 2001: 226). Kelimenin *teberce* 'dedikodu', *teberce cerle* 'dedikodu ederek söyleşmek'; *cerle* 'demek, söylemek' şeklindeki türev ve birleşiklerinin argo sözlüklerine de girmiş olduğunu görüyoruz (Aktunç 2002: 68, 278). Ama Teberce örneklerle geçmeden önce asıl konunun iyi anlaşılması için önce *Abdallar* hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

"Göçebe, gezgin" anlamına gelen *Abdal* adını taşıyan topluluklara Doğu Türkistan'dan Afganistan, İran ve Türkiye'ye kadar uzanan geniş bir sahada tarihin her döneminde rastlanmaktadır. Ancak, söz konusu coğrafyaların içinde özellikle Afganistan ve Türkiye/Anadolu daha bir ön plana çıkmaktadır. Nitekim *abdal* kelime ve kavramının İran ve doğu sahalarından çok Ana-

* v. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1, 20-26 Eylül 2004 (2004), Ankara: TDK, 1315-1344.

dolu Türklüğü arasında yayılmış ve yaşamakta oluşu bu görüşü kuvvetlendirmektedir (Özönder 1988: 55). Her ne kadar *abdall/abdâl/ebdâl* kelimesinin *derviş* ve *şâhit* anlamlarına gelen Arapça *bedil* kelimesinin çoğulu olduğu, Türkçe ve Farsçada "dünya ile ilgisini kesip kendisini Tanrı'ya bağlamış derviş", "evliyadan 70 kişilik bir cemâat veya zümre", "Afganistan'da yaşayan ve Anadolu'ya göçen ve Alevî olan Türk topluluğu" gibi değişik anlamlarda kullanıldığı (Devellioğlu 1982: 3, 234) bilinse de aynı anlama gelen *Torlak*, *Hayderî*, *Cavlakî*, *Kalenderi/Kalenderî* tabirleri ile de karıştırılmaktadır (Özönder 1988: 55). *Abdal* kelimesi, *Derleme Sözlüğü*'nde; "1. Çingene, 2. Dilenci, 3. Davul, zurna çalan çalgıcı (çokça çingene), 4. Sünnetçi; *abdal* (II): 1. Serseri, 2. Avâre, 3. Tembel, 4. Beceriksiz, 5. Deli, 6. İtibarsız, 7. Kul, köle; *abdal* (III): Tamahkâr; *abdal* (IV): Yaşlı adam"; "abdallan-: dilenmek" gibi hep aşağılama veya olumsuzluk ifade eden anlamlarla da karşımıza çıkmaktadır (DS 1: 15-16). Hatta bunlara, "esrar, afyon" anlamına gelen "abdalu"nu da ilâve edebiliriz (DS 1: 16). Biz söz konusu kelime ve kavramın ifade ettiği etnik veya sosyal grup üzerinde durulmasının; araştırmaların bu çok değişik özellikleri olan topluluğa dönük olmasının gerekliliğine inanıyoruz. Söz konusu topluluğun Afganistan'dan Anadolu'ya uzanan kollarının hep Türk/Türkmen kökeninde birleştiği de malûmumuzdur. Nitekim, Faruk Sümer (1992: 241), Afganistan'da yaşayan bir Türk boyunun adının *abdal* olduğunu, Aral gölünün güney kıyısı ile Kara Boğaz arasında oturan Çavuldur adlı Oğuz boyunun bir obasına da *abdal* denildiğini belirtmektedir.

Anadolu sahasında da, *Abdal*, *Abdallı/Abdallu*, *Abdal Oğlanları*, *Abdaloğlu*, *Abdalahmed*, *Abdalân-ı Hacı Bektaş*, *Abdallu-yı Kebîr*, *Abdallu-yı Sagîr* gibi adlarla anılan aşiret ve cemâatlerin Osmanlı tahrir defterlerinde "Türkmen tâifesinden" oldukları belirtilmiştir (Türkay 1979: 45, 173).

Fuat Köprülü (1989: 387-392) de, Abdalların, Anadolu'ya Horasan'dan Kara Yağmur Dede adında birinin başkanlığı altında geldiklerini, bu dedenin türbesinin Konya'da bulunduğunun rivayet edildiğini yazar. Ona göre *Abdal* topluluklarının büyük bölümü Alevî/Bektaşî ve Kızılbaş'tır. Doğrudan doğruya Türk telâkki edilirler. Anadolu'da Çingene sanılmalarına rağmen, Hazar ötesi Abdalları asla Çingenelik isnadına maruz kalmamışlardır. *Dede Korkut Kitabı*'ndaki eski Oğuz destanlarını hâlâ aralarında yaşatmış olmaları, Türklüklerini tespit bakımından çok önemlidir. Köprülü ayrıca Abdalların Anadolu'da halk arasında hikâyecilik, çalgıcılık ve oyunculukla şöret kazandıklarını, hatta Kafkas Azerbaycan'ındaki *Abdallar köyünün* bilhassa âşıklar yetiştirmekle meşhur olduğunu belirtir. Gülçiçek'in (2003: 83-98) de işaret ettiği gibi gerçekten de *Abdallar*, çoğunlukla yerleşik, ama kısmen

de göçebe bir hayat süren, Güney, Batı ve Orta Anadolu bölgelerinde yaşayan bir Alevî/Bektaşî Türk topluluğudur.

Kırşehirde Abdallar

Kırşehir'in merkez, Kaman, Hacıbektaş ve Avanos, ki 1954 yılına kadar Kırşehir'in ilçeleridir, ilçe ve köylerinde *Abdal*, *Abdal Kürlüğü*, *Abdal Üstü*, *Abdal Görmez* gibi yer adlarına rastlanışı, Kırşehir'in Yağmurlu Büyükoba, Hacıbektaş'ın Engel, Avanos'un Büyüklü köylerinde az sayıda da olsa, *Abdallar* veya *Teberler/Teber Uşağı* adlarıyla anılan zümrelerin varlığı, vaktiyle Kırşehir ve yöresinde bu aşiretin/oymağın yaygın bir hâlde yaşadığını gösterir (Günşen 1997: 25; Tarım 1960: 28). Ama Kırşehir, eskiden olduğu gibi bugün de önemli bir Abdal yerleşim bölgesidir. Kalabalık bir nüfusa sahip olmasalar da, Muharrem Ertaş ile oğlu Neşet Ertaş ve Çekiç Ali gibi ses ve saz ustalarının Kırşehirli oluşları, Kırşehir'i bir cazibe merkezi hâline getirmiştir. Geçmişte Akpınar'a bağlı Kırtıllar, merkez ilçeye bağlı Yağmurlu Büyükoba köylerinde yaşayan Abdallar, bugün Kırşehir'de Bağbaşı Mahallesinde yaşamakta, geçimlerini de yine müzik satıcılığı ile temin etmektedirler. Ancak, kış mevsimi gelince birçok ailenin geçim kaygısıyla İzmir'e göçtüğü de bilinmektedir.

Hacıbektaş'ta 80–100 hane olan Abdalların sayısı her geçen azalıyor. Çalgıcılık, müzisyenlik eskisi gibi karın doyurmadığı için, Abdal aileler iş umduyla İzmir'e göçüyor. Bugün Hacıbektaş'ta kalan hane sayısı 15–20'ye kadar düşmüş durumdadır. Bölgede 150–200 kişilik bir Abdal nüfusundan söz ediliyor. Ancak, İzmir'e giden Abdalların birçoğu yazları yine Hacıbektaş'a dönüyorlar.

Kaman Abdalları, Sarıuşağı Mahallesinde ikamet etmektedirler. Yaklaşık 100 hanelik olan nüfus, kışları 10–15 haneye kadar düşüyor. Geri kalan kısım ise, boyacılık, lokantacılık, kapıcılık, hurdacılık, arabacılık gibi işlerde çalışmak üzere İzmir'e gidiyor. Eskiden avcılık ve sünnetçilik de yapan Abdalların bugün hemen hemen tek geçim kaynağı davul, saz, keman, darbuka, zurna gibi müzik aletlerini çalmak ve ses sanatçılığıdır. Sünnetçiliği de, rahmetli olan Veysel Usta'nın (Ertürk) oğlu Hasan Ertürk sürdürüyor.

Kırıkkale'ye bağlı Keskin ilçesinde de hatırı sayılır bir *Abdal/Teber/Teberci* topluluğu vardır. Hacı Taşan, Seyit Çevik, Erol Cöke, Metin Öge, Haydar Barın gibi önemli isimler yetiştirmiş olan Keskin Abdallarının yegâne geçim kaynağı müzisyenliktir.

Derleme yaptığımız ve az sayılmayacak bir süredir çeşitli vesilelerle içinde kaldığımız Abdallar, gerçekte Alevî/Bektaşî olmalarına rağmen, erkâ-

nı yönetecek "dede" bulamadıkları için "cem töreni" yapamadıklarını ve yeni nesillere bir şey veremediklerini belirtiyorlar.

Abdalların gizli dilleri Teber dili veya Teberce

Bir ülkede belli bir ağız esası olarak konuşulup yazılan *ortak dilin* yanında, az çok ondan farklılaşan, o topluma ait değişik mesleklere veya farklı kültür seviyelerine mensup kişilerce kullanılan grup dillerine de rastlanmaktadır. Bir dilin değişik tabakalaşmaları içinde böylesi kullanımlara, 'bir grubun dil varlığı ya da grubun dili' anlamına gelen *özel dil* denmektedir (Aksan 1987: 86-87).

Hâl böyle olunca, bir toplum içinde ne kadar sosyal grup var ise, o kadar da özel dil var demektir. Bir yerde, ortak dilin alt ve üst düzeylerini de ifade eden (Şen 2002: 13), özel dillerin içinde, genellikle toplumun kültür seviyesi düşük gruplarınca konuşulan dil için "dilenci, hürsüz, külhanbey dili" anlamına gelen *argo* terimi kullanılır.

Ancak, ortak dilin alt düzeyini oluşturan argo dediğimiz, halk arasında da daha çok "kaba saba, küfürlü konuşma" anlamında kullanılan bu özel dil, acaba değişik bölgelerde yaşayan belli birtakım meslek grupları ile dinî veya sosyal farklılıklar taşıyan toplulukların kendilerine özgü konuşmalarını/dillerini de kapsamakta mıdır? Kanaatimizce buna "evet" demek mümkün değildir.

Bazı araştırmacılara, meselâ, makalesinin başlığında iki *özel dili* bir ve beraber değerlendirmesinden de anlaşılacağı gibi, Özkan'a göre (2002: 22-30) argo ile gizli dil arasında fark yoktur veya argo bir özel dildir. Ancak aradaki farkı görebilen bazı araştırmacılar da vardır. Meselâ, Doğan Aksan'ın bu konudaki görüşleri şöyledir:

"Konuşanlar dışındaki kimselerce anlaşılmasa için sözcüklerin bozulmuş biçimlerinden oluşturulan ve yine bir zümreye özgü olan özel dil türü de jargon'dur.

Ahmet Caferoğlu'nun Erkilet çerçileri (gezici manifaturacıları) arasında konuşulan bir dil türünü inceleyen yazısında ele alınan ve dilce adı verilen dil, daha çok, jargona yaklaşmaktadır. Ortak dilin öğelerinin değiştirilmesi ve yabancı dillerden alınan öğelerin katılmasıyla oluşan bu dil, bu gezici esnafın, kendi aralarında, alıcıların anlayamayacağı biçimde konuşma isteklerinden doğmuş olmalıdır." (Aksan 1987: 90).

Mesut Şen, argonun yanında, bizim ikinci grup olarak gösterdiğimiz değişik gruplara mensup kişilerce konuşulan grup dillerine uyan, *jargon* terimine yer vermekle kalmayıp, şu uyarıyı da yapmaktadır: "Argo ile jargon'u birbirine karıştırmamak gerekir. Argo, yukarıda tanımını verdiğimiz özel

dile verilen addır. Jargon ise bu özel dil içinde, adacık hâlinde bir coğrafi bölgede bulunan grupların veya bir mesleğe mensup olanların anlaşılabilirlik oranı çok düşük kendine has konuşma biçimidir. Meselâ, çerçilik, kalaycılık ve tellâlık gibi esnaf teşekkülleri ile Abdal dili ya da Geygel adı verilen Yörüklerin kendi aralarında konuştukları gizli diller birer jargon'dur." (2002: 14).

Ancak, Şen'in jargonu argonun içinde görmesine katılmak güçtür. Bizce, her ikisi de ortak dilin alt düzeyini örnekleyen ayrı bölüm veya kollarıdır. Herhâlde bu konuda en doğru tespiti yapan, argo ve gizli diller üzerinde ilk çalışarlardan olan Ahmet Caferoğlu'dur. O, gizli dili "tamamıyla müstakil bir dil halinde" ele alır ve "her şeyden evvel aşağı halk tabakasının yahut bir esnaf zümresinin ince benzetme ve yakıştırma kabiliyeti neticesinde, muayyen bir dil varlığının ekseriyetle deyim ve söyleyişlerinin, manaca kaydırılmasından vücuda getirilen bir konuşma tarzı" olup "müstakil bir gramere ve dil karakterine malik" olmayan argodan ayırır. Ona göre gizli dil ise, "müstakil bir dil malzemesine ve karakterine maliktir. Bu dilde, muhitte konuşulan ana dilden yahut şiveden alma hemen hiçbir şeye rastlanmamaktadır. Hattâ ifade bakımından şu veya bu manaya işaret edebilecek herhangi bir iktibastan çekinilmiştir. Bu dilde, herhangi bir dilde olduğu gibi, ifadesi lâzım gelen bütün anlamlar ve söyleyişler, cümle hâlinde yerli yerine konmuştur. Argo'da gördüğümüz gibi bu dil, yalnız bir fikri sezdirmemek, yahut muayyen bir ifadeyi kaçırmak için değil, muayyen bir uruğun yahut kabilenin bütün hayat varlığını, bütün düşünce ifadesini, kısaca, bütün dil varlığını gizlemek için yaratılmıştır. Her ne kadar bu dilde kullanılan kelime serveti dar ve sayıca pek az ve her bir kelimeye birçok anlamları ifade etmek yükü yükletilmişse de, ekler hariç olmak şartıyla, yerinde konuşulan şiveden ve dilden hiçbir unsur alınmamasına çok büyük önem verilmiştir. Bu dilin en büyük hususiyeti, konuşan uruk veya muhitten, zerre kadar harice sızmamasıdır." (Caferoğlu 1994: xix).

Biz, Caferoğlu'nun bu ayırım ve tespitlerine aynen katılıyoruz. Üzerinde çalıştığımız, son birkaç yıldır içlerinde fazlaca kaldığımız Abdal veya Teberlerin gizli dilleri olan Teberce de tam anlamıyla argodan uzak, bulunduğu bölgede inanç ve sosyal yaşayış olarak çok belirgin bir şekilde kapalı bir toplum görüntüsü çizen, ama üst kimlikleri olan Türklükten asla taviz vermeyen bir aşiret veya topluluğun gizli dilidir.

Anadolu'da yaşayan birtakım Abdal topluluklarının gizli dillerine ait birtakım incelemeler yapılmış, dil malzemesi sunulmuş olmasına rağmen, Orta Anadolu Abdallarının gizli dillerine ait araştırmaların ve dil malzemesinin yeterli olduğunu söylemek ise mümkün değildir.

İşte, bu çalışma ile hem Orta Anadolu'da (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) yaşayan Abdal/Teber topluluklarının gizli dilleri hakkında bilgi ve malzeme sunmak, bu malzemeyi, başka bölgelerde yaşayan Abdallarınki başta olmak üzere, diğer Anadolu gizli dilleriyle karşılaştırmak amaçlanmıştır. Böylece, hem söz konusu bölge Abdallarının dil malzemesi derlenmiş, hem karşılaştırma sonucu Abdal/Teber gizli dilinin sınırları çizilmiş, hem de ortaklık ve farklılıklar tespit edilmiştir.

Kendilerini Anadolu'ya Horasan'dan gelmiş Türkmen sayan, sanat veya müzik satıcısı, bazı araştırmacıların "simbiyotik cemaat" olarak adlandırdığı (bk. Özönder 1988) bu sosyal grubun kendi aralarında dayanışmayı artıran ve birlik şuurunu pekiştiren önemli bir özellikleri de, ana dilleri Türkçe yanında, ekler sistemi, fiil çekimi ve söz dizimi tamamen Türkçe olan, ama kelime kadrosu Türkçeden ayrılan gizli dilleridir.

Kendi aralarında Teberce/Teber dili adını verdikleri (Andırın Abdallarının gizli diline *dilce* ile krş. Özönder 1988: 61) bu gizli *Abdal* dilinin Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman ve Keskin yöresindeki durumunu açıklığa kavuşturmak, bu çalışmanın asıl amacıdır.

Yazılı kaynaklardan çok, alan çalışmasına dayalı olarak birebir görüşme yoluyla derlediğimiz malzemeyi esas itibarıyla 2000 yılından beri toplamaktayız. Ancak, bu Türk topluluğuyla ilgili çalışmalarımız 1990'lı yılların başına kadar gitmektedir.

Aşağıda elde edilen malzeme alfabetik olarak sıralandıktan sonra, argo kelime ve gizli dil malzemesi sunan kaynaklarla karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Ayrıca Teberce söz varlığı DS'de aranmış, varsa ortaklık veya yakınlıklar her kelimenin altında belirtilmiştir. Ayrıca, tespit edilebilen yabancı kökenli kelimelerin hangi dile ait olduğu da belirtilmiştir. Böylece:

1. Abdal veya Teber gizli dilinin büyük oranda söz varlığı gözler önüne serilmiş.
2. Anadolu'nun değişik bölgelerine dağılmış Abdal veya Teberlerin söz varlığının coğrafi sınırları az çok çizilmiş.
3. Sonuçta, Abdal gizli dili olan Tebercenin "Kalaycı", "Elekçi", "Çerci" vb. gizli dillerinden farklı, kendine özgü bir gizli dil olduğu ortaya konulmuştur.

Aşağıda Teber gizli dilinin söz dizimi hakkında bir fikir vermek amacıyla da birçok örnek cümleye de yer verilmiştir.

Cümleler

Geben geliyo, nchir!: Yabancı geliyor, sus!

Pırçıldım: Acıktım.

Nafta ne gerez!: Adam ne kadar iyi. (Adamın kendisi iyi, sohbeti de güzelse, yani Teber'in hoşuna gitmişse.)

Nafta guynu!: Adam, iyi değil, kötü adam!

Ortam guynu, yeken nes: Ortam kötü, bahşiş yok. (Bahşiş verilmiyorsa.)

Hadi genniyelim (ya da ivikliyelim): Hadi gidelim, kaçalım! (Ortalık iyi değildir, birkaç kişi ortamı bozmaya çalışırsa.)

Meyi fazla kayme: İçkiyi fazla içme.

Hadi numızlayalım: Hadi yatalım. (Geç olmuşsa.)

Ne duruyunuz, iki inetleyin de cer gelmesin: Niye boş boş duruyorsunuz, çalın da lâf gelmesin.

Gerez peçikliyolar: İyi, güzel oynuyorlar.

Hiltannar gerezmiş: Yatak yorgan temizmiş.

Hiltannar guynu: Yatak yorgan kirli, pis.

Guynu peçikliyollar: Kötü oynuyorlar, oynamasını bilmiyorlar.

İki de sen cer et!: Biraz da sen söyle! (Çalıp söylerken biri yorulunca diğerine söyler.)

Gınavcı gınavladığı tıpsı zamıtmadan desledi: Hırsız çaldığı şekeri kimseye göstermeden koydu, bıraktı.

Cıvır gerez!: Kadın güzel!

Zıpır kekne!: Çok gülme!

Nafta metan olmuş: Adam ölmüş.

Cıvırın gümezine cavla!: Kadının kalçasına, kıcına bak!

Cıvır gerez cıptalıyo: Kadın güzel oynuyor.

Sinan'ı biz kerttik: Sinan'ı biz sünnet ettik.

Karşılaştırmalı Abdal/Teber gizli dili (Teberce) sözlüğü

A

abe: ekmek < Çing. (Kırşehir)

abı: baba, peder < A. *abū* (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

abı 'ana, baba' [Andırın] (Özönder 1988: 62), 'baba' (< Kürt. < A. *abū* Tietze 1982: 523), 'anne' [Yozgat köyleri] (DS 1: 3)

ağa: güçlü, kuvvetli (Kaman)

ağa (11) '1. şeyh, 2. seyit, peygamber sülâlesine mensup kimse' [İğdır ve köyleri] (DS 1: 79), 'sevgili' [Burdur] (DS 1: 79)

aşınla-: aşırılmak, çalmak

aşınla-/aşınle- 'almak, bulundurmak' (Acar 1985: 14-15'teki örnekler içinde)

aşınna- 'almak' (Tietze 1982: 523)

aşın- (III) 'hazmetmek, sindirmek' (Kıbrıs, DS I: 354)

av: su < A. āb (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)

av 'su' [Andırın] (Özönder 1988: 62), (Tietze 1982: 523), [Diyadin, Ağrı] (DS I: 374)

B

babamûn siñine!: "Vay başıma gelen!" anlamında bir şaşma ve hayret ünlemi (Kaman)

baro: 1. < Çing. (ahlâksız kadınlar için) dost (cıvırın barosu: kadının dostu), 2. avukat (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)

baro 'Eğlence yeri, fahişe vb. için) müşteri, paralı müşteri' (< Çing. Aktunç 2002: 53)

baru 'saf, enayi, budala [âşık]; yabancı' (Devellioğlu 1990: 90)

bayınna-: (para vb.) ödemek, vermek (Kaman)

bayınna 'ver!' (< *bayıl-* Tietze 1982: 524)

bayıl- 'vermek, para vermek' (Aktunç 2002: 54), 'para vermek, borç ödemek' (Devellioğlu 1990: 91)

bayın- 'vermek, ödemek (argo)' [Çukurbağ, Ermenek, Karaman] (DS II: 580)

bıl: kadınlık organı (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. *cıvir, fis*

C

ca: ev < F. *cā* 'yer, mevki, mekân' (Kaman)

caa 'ev' (Tietze 1982: 524)

ca 'gitmek' (Çing. bk. Özkan, 2000: 76)

cav: göz < Kürt. *cav* (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)

cav 'göz' [Andırın] (Özönder 1988: 62), (< Kürt. Tietze 1982: 524)

cavla-: görmek, bakmak < *cav+la-* (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. *cav cavla-* 'bakmak'

cavlat- 'göstermek' (Tietze 1982: 524)

cavla- 'işe yaramak, iş görmek; bakmak' (Aktunç 2002: 67), 'öteki dünyaya gitmek' (Devellioğlu 1990: 95)

cavlama: görme, bakma (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)

cavlık: gözlük (Kaman)

cer: lâf, söz (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)

cer 'söz, lâf' (Acar 1985: 14-15'teki örnekler içinde)

cer et-: söylemek, (şarkı, türkü) çığırnak (Hacibektaş)

ceret 'söyle!' (Tietze 1982: 524)

- cerle-**: 1. konuşmak, söylemek (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) < *cer+le-*
cerle- 'demek, söylemek' (Aktunç 2002: 68), (Acar 1985: 14-15'teki örnekler içinde)
cerlen- 'konuşmak' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
cerre- 'pis danışmaq' (Aktunç 2002: 68'den)
cerleme: demek, söylemek (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) < *cer+le-me*
cıpta: oyun (Hacibektaş)
cıptala-: oynamak (*Cıvir gerez cıptalıyo*: Kadın güzel oynuyor.) (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) < *cıpta+la-*
cıvir: 1. kadın, kız, kız çocuğu; 2. avrat, eş 3. kadınlık organı (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. *bil, cıvir*
cıvir: 1. kadın, kız, kız çocuğu; 2. avrat, eş 3. kadınlık organı (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. *bil, cıvir*
cıvir 'kız, gelin ve emsali' [Eskişehir] (AİAD 211), 'avrat, kadın' [Andırın] (Özönder 1988: 62), 'kız, kadın' (Tietze 1982: 524), 'kadın' [Bereketli, Tavas, Denizli, Yeniköy, Aydın; Kosmat, Eskişehir] (DS III: 943), (Aktunç 2002: 69)
cinik: Çingene, Roman (Hacibektaş)
cukka: cep (Kaman)
cukka 'cep' (Aktunç 2002: 71)
cukkala-: (para, bahşış vb.) cebine koymak, cebe indirmek (Kaman)
cukkala- 'cebine atmak, almak' (Aktunç 2002: 71)

Ç

- çavo**: erkek çocuğu < Çing. (Hacibektaş)
çavo 'erkek çocuğu' [Düzce] (AİAD 211), 'genç erkek eşcinsel' ('çocuk' anlamında Çing. Aktunç 2002: 76)
çav 'efendi, bey' [Geygelli] (AAT 197), 'erkek çocuk' (Çing. bk. Özkan 2000: 72)
çavi, çau 'erkek ve kadının cinsiyet organı' [Erkilet] (Caferoğlu 1952: 336), 'cinsiyetle ilgili bir kelime' [Erkilet] (Özkan 1991: 301)
çavra: davar, koyun (Kaman) krş. *göşt*
çavra 'keçi' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
çay: kız çocuğu < Çing. (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
çay 'kız çocuğu' [Düzce] (AİAD 211), 'kız' [Geygelli] (AAT 197), 'kız, kız çocuk, genç kız' (< Çing. *tsai, çai*, Aktunç 2002: 77; Özkan 2000: 72)
çay cuna 'kız çocuğu' [Geygelli] (AAT 197),
çay çöne 'kız çocuğu' [Geygelli] (AAT 197)
çeper: avlu duvarı (Kaman)
çeper 'çit' [Afyon, Çanakkale, Düzce, Samsun, Amasya, Gümüşhane, Rize, Artvin, Iğdır, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Bitlis, Mardin, Diyarbakır, Muş, Tunceli, Elazığ, Malatya, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Adana] (DS III: 1142)
çepel 'güçlü, kuvvetli' (Aktunç 2002: 78)

D

- desle-**: koymak, bırakmak (ğınavcı ğınavladığı tıpsısı zanıtmadan desledi: Hırsız çaldığı şekeri kimseye göstermeden koydu, bıraktı.) < F. T. *dest+le-* (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
desle- 'satın almak' [Eskişehir] (AİAD 211), 'yapmak' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
dest: el < F. *dest* 'el' (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
dest 'el' (Tietze 1982: 524)
dübür: kış, göt < F. *dübür, dübr* 'kış, makat; bir şeyin arkası' (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
düke: bina, ev (Kaman)
düke 'ev' (Acar 1985: 14-15'teki örnekler içinde)

E

- ehnezi-**: acıkmak (*yürām ehnezidi*: Acıktım.) (Kaman)
ehnezi- 'açlıktan zayıf düşmek, zayıflamak' (İzmir, Konya, Adana, Mersi); 'çok acıkmak, içi geçmek' [Kırşehir, Mersin] (DS v: 1690)

F

- fis:** 1. kış, göt, 2. helâ, tuvalet, 3. kadınlık organı (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) krş. *bil, cıvir*
fısla-: sıçmak < *fis+la-* (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) krş. *göhle-, güyle-*

G

- gacı:** kadın, kız < Çing. (Hacıbektaş)
gacı 'adam, erkek çocuk' [Geygelli] (AAT 197), 'kız kardeş' [Isparta, Balıkesir, Van, Ankara], 'Müslüman olmayan hacı' [Balıkesir] (DS v1: 1887), 'metres, eşcinsel-travesti' (< Çing. *kadın*, Aktunç 2002: 118)
gacı çöne 'oğlan, oğul' [Geygelli] (AAT 197)
gaji 'kız' (Tietze 1982: 525)
gaco 'kadın, dost, metres' (Devellioğlu 1990: 115)
gali: (içecek) çay (Kaman)
gali 'çay' (Tietze 1982: 525)
geben: (Teberlere göre) yabancı, kendilerinden olmayan (kimse) (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
geben 'yabancı' (Tietze 1982: 525), 'yabancı' [Dereçine, Bolvadin, Afyon] (DS v1: 1956)
geben (III) 'Abdal' [Konya] (DS v1: 1956)
geder: eşek (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
geder 'eşek' [Eskişehir] (AİAD 211), [Andırın] (Özönder 1988: 62), (Tietze 1982: 524)

- geder** (II) 'merkep' [Balya, Balıkesir; Sarıkavak, Eskişehir; Yukarıkale, Koyulhisar, Sivas; Yozgat] (DS VI: 1966)
- gehez**: esrar, uyuşturucu (Kaman)
- genne-**: gelmek; gitmek, kaçmak (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- genne-** 'gelmek' [Andırın] (Özönder 1988: 62); 'gel!' (Tietze 1982: 526)
- genle-** 'gitmek', **genlet-** 'getirtmek, götürmek' (Acar 1985: 14'teki örnekler içinde)
- gen-** 'meydana çıkmak, belirlemek' [Şabanözü, Polatlı, Ankara] (DS VI: 1993)
- gerez**: iyi, güzel (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- gerez** 'iyi' [Eskişehir] (AİAD 212), 'güzel' krş. *gene* (Tietze 1982: 526), 'şirin, dilber, yosma' [Koşmat, Sarıkavak, Eskişehir; Yenikışla, Boğazlıyan, Yozgat; Sirkenli, Adana] (DS VI: 2000)
- girez** 'güzel, giyecek' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
- gevrik**: para (Kaman)
- gevrik** 'büyüme çağındaki çocukların başında çıkan sivilce' [Diyarbakır] (DS VI: 2014)
- gılav**: 1. pilâv < F. çilôv (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin), 2. tarif etmek (Kaman)
- gılav** (I) 'bir şeyin en uygun derecesinde, kıvamında olması' [Bünyan, Kayseri; 'az, noksan' [Mesken, Yatağan, Muğla] (DS VI: 2038)
- gılav** (IV) 'isteklendirme, özendirme' [Yılanlı, Eğridir, Isparta; Bünyan, Kayseri] (DS VI: 2039)
- gıv gıv**: keman (Hacıbektaş) *gıv gıv* [gıygı, gıygırak, gıygıy] 'bir çeşit keman' (DS VI: 2066)
- gıvıtı**: deli, manyak (Kaman)
- gıyla**: erkeklik organı (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- gıyla** [gıylam] 'erkeğin cinsiyet organı' [Aptallar' aşireti, Silifke, İçel] (DS VI: 2067)
- gıyla-**: (erkek) cinsel ilişkiye girmek (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- gıyla-** 'baştan savmak, önem vermemek' [Yenice, Muğla] (DS VI: 2067)
- ğınav**: hırsız (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- ğınav** 'hırsız' (Tietze 1982: 526)
- ğınavcı**: hırsız < *ğınav+cı* (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- ğınavla-**: hırsızlık yapmak, çalmak < *ğınav+la-* (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- cınavla-** 'hırsızlamak' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
- ğınavlık**: hırsızlık < *ğınav+lık* (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
- gir**: 'kendi, öz' anlamıyla dönüşlülük zamiri (Kırşehir, Kaman)
- gir** 'ben, sen, o' (Tietze 1982: 526)
- giri**: kendisi, o < *gir+i* (Kırşehir, Kaman)
- girim**: kendim, ben < *gir+(i)m* (Kırşehir, Kaman)
- girime**: bana < *gir+(i)m+e* (Kırşehir, Kaman)

1. Kelime, bu imlâ ile DS'ye alınmıştır; doğrusu "abdâl" dır.

- girimiz:** kendimiz, biz < *gir+(i)miz* (Kırşehir, Kaman)
girimizki: bizimki, kendimizinki < *gir+(i)miz+ki* (Kırşehir, Kaman)
girin ~ giriñ: kendin, sen (Kırşehir, Kaman)
girine ~ giriñe: kendine, sana (Kırşehir, Kaman)
giriñize ~ giriñize: kendinize, size (Kırşehir, Kaman)
girisine: kendisine, ona (Kırşehir, Kaman)
giv: deli, kafadan sakat (Kaman)
göhl: (erkek) cinsel ilişkiye gir! (Kaman)
göhle-: sıçmak (Kırşehir, Hacibektaş) krş. *fısla-*, *güyle-*
göşt: 1. et, 2. koyun
gönç 'koyun' [Eskişehir] (AİAD 212)
göşt 'et' (Tietze 1982: 526)
gubuz: yalan (Kaman, Keskin)
gubuz 'yalan, palavra' [Bayat, Emirdağ, Afyon; Kabaca, Senirkent, Isparta; Sarayköy, Seyit, Çal, Honaz köyleri, Denizli; Balıkesir; Sivrihisar, Eskişehir; Kandıra, Kocaeli; İğneciler, Mudurnu, Bolu; Çankırı; Gökdere, Akdağmadeni, Yozgat; Bünyan, Kayseri; Bor, Niğde; Mut köyleri, İçel; Eldirek, Fethiye, Muğla] (DS vi: 2186)
gubuz at-: yalan atmak, yalan söylemek (Kaman, Keskin)
gubuz at- 'yalan söylemek, abartmak' [Şerefli, Gelendost, Isparta; Sarayköy, Honaz, Denizli; Sivrihisar, Eskişehir; Akyazı, Kandıra, Kocaeli; İğneciler, Mudurnu, Bolu; Karabüzey, Araç, Kastamonu; Danışman, Fatsa, Ordu; Bünyan, Kayseri; Ermenek ve köyleri, Karaman; Mut, İçel; Fethiye, Muğla; Afşar, Serik, Antalya] (DS vi: 2186)
gurut: bıyık (Hacibektaş) krş. *sümel*
guynu: kötü, çirkin (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
guynu 'fena' [Eskişehir] (AİAD 211)
guynu 'kötü' (Tietze 1982: 526)
gümez: 1. kalça, kık (Hacibektaş, Kaman); 2. dışkı (Kaman, Keskin)
güyle-: 1. sıçmak, 2. cinsel ilişkiye girmek (Kaman, Keskin) krş. *fısla-*, *göhle-*

H

- hadırcı:** dilenci (Hacibektaş, Kaman)
hadırla-: dilenmek (Hacibektaş, Kaman) < *hadır+la-* < *hadır* (?)
haşa: sigara < F. *haşhâş* 'afyon, haşhaş'; *haşış* 'kuru ot' (Kaman) krş. *tuf*
havhurt: yumurta (Hacibektaş) < Erm. *havgit* < *hav+git* 'tavuk mahsulü' (Erkilet, bk. Caferoğlu 1952: 334)
havkirt 'yumurta' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
hersit: ekmek (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
hersit 'ekmek' [Andırın] (Özönder 1988: 62), (Tietze 1982: 526), [Çepniler, Balıkesir] (DS vii: 2348)

hezikle-: dövme, dövüşmek < *hezik+le-* < *hezik* 'odun' (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

hezik 'Döv!' [Eskişehir] (AİAD 212), 'odun' [Andırın] (Özönder 1988: 62), 'dayak' (Tietze 1982: 527)

hezikle- 'dövmek' [Eskişehir] (AİAD 212), 'dayak atmak' [Sarıkavak, Eskişehir] (DS VII: 2356); (Tietze 1982: 527)

hultan: 1. yatak, yorgan, çarşaf vb. eşya (Hacıbektaş, Kaman); 2. elbise (Kaman)

İ

inet: şarkı, türkü (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

inetle-: 1. vurmak, 2. mec. (şarkı, türkü vb.) söylemek, (saz, klarnet vb. müzik aleti) çalmak (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

inetle-, netle- 'saz çalmak' (Tietze 1982: 527, 528)

inet- (n) 'oynamayı kabul etmek' [Ağın, Elazığ] (DS VII: 2541)

iviş!: kaç!, git! (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

ivişle-: kaçmak, gitmek (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

ivişle 'yürü!' (Tietze 1982: 527)

K

kaşan-: işemek (*Yüzüne kaşanıyım!*: Yüzüne işeyeyim!) (Kaman)

kaşan- '(at, eşek) işemek' [Çöplü, Çivril, Denizli; Karacaören, Kütahya; Kandıra, Kocaeli; Düzce; İğneciler, Mudurnu, Bolu; Akyazı, Sakarya; Çarşamba, Havza, Samsun; Merzifon, Amasya; Keşap, Giresun; Trabzon; Erkinis, Yusufeli, Artvin; Van; Andırın, Kahramanmaraş; Antakya, Hatay; Gazi Antep; Maksutlu, Şarkışla, Gemerek, Vazıldan, Divriği, Karadoruk, Gürün, Sivas; Bünyan, Kayseri; Köşker, Kırşehir; Niğde; Ermenek, Karaman; Adana; Mut, İçel; Lüleburgaz, Kırklareli] (DS VIII: 2678)

kaşanmah 'bk. *kaşan-*' [Erciş, Van] (DS VIII: 2678)

kaşanvermek 'bk. *kaşan-*' [İnegöl, Bursa] (DS VIII: 2678)

kây-: 1. yemek, 2. içmek; 3. yemek içmek krş. key- (Kırşehir, Kaman, Keskin)

kây 'yel iç!' (Tietze 1982: 527)

kayıntı: 1. yiyecek, erzak (Kaman)

kayıntı yap- 'atıştırmak, açlığını bastırmak' [Ülkü, Mudanya, Bursa] (DS VIII: 2700)

kayıntı 'yemek, yiyecek, yemek yeme' (Aktunç 2002: 170)

kayıtla-: (yiyecek, erzak) hazırlamak (Kaman) < *kayıt+la-*

kayıt (v) 'kış için ayrılan yiyecek' [Afyon; Konya; Nevşehir], 'ekmek yapmakta kullanılan gereçler' [Acıpayam, Denizli] (DS VIII: 2702)

kayıtçı 'aşçı' [Burhaniye, Balıkesir; Eskişehir] (DS VIII: 2702)

kayıtdamı 'kiler, yiyeceklerin saklandığı yer' [Mucur, Kırşehir; Nevşehir; Bor, Niğde; Konya] (DS VIII: 2702)

- kâylim:** 1. ekmek, 2. yemek, 3. yeme içme (Kırşehir, Kaman, Keskin) bk. *kâylim kây-*
krş. *keylim*
- kaylım** 'yemiş' [Sarıkavak, Eskişehir] (DS VIII: 2703)
- kâylim kây-:** yemek içmek, yemekli içkili toplantı yapmak (Kırşehir, Kaman, Keskin)
krş. *keylim key-*
- kâyme:** yeme içme (Kaman)
- kekne-:** gülmek (Kırşehir, Hacıbektaş)
- kepçik:** 1. (eğlence, oyun için) zil (Hacıbektaş, Kaman), 2. kaşık (Kaman)
- ker:** bıçak (Kırşehir, Kaman, Keskin)
ker 'bıçak' [Andırın] (Özönder 1988: 62; Tietze 1982: 528); 'bıçak, çakı' [Kastamonu; Elazığ; Babik, Pütürge, Malatya; Silifke, İçel] (DS VIII: 2751)
ker 'ev' [Düzce] (AİAD 213)
keril- 'hazır olmak' [Geygelli] (AAT 198)
kerle- 'durmak' [Geygelli] (AAT 198)
- kerizle-:** bahşiş almak (Kırşehir) < *keriz+le-*
- kesim:** ücrette, pazarlıkta anlaşma (Kaman)
kesim 'belli, kesin ücret' [İzmir; Balıkesir; Akyazı, Sakarya; Bolu; Çankırı; Taşova, Amasya; Trabzon; Rize; Çayağzı, Şavşat, Ardanuç; Eşke, Divriği, Sivas; Niğde] (DS VIII: 2764-2765)
- kesimli** 'bk. *kesim*' [Gazi Antep] (DS VIII: 2765)
- kesimci:** sünnetçi (Kaman)
- keşk:** kız, yetişkin kız (Kaman)
- kev:** 1. yemek, 2. diş, 3. taş (Hacıbektaş, Kaman)
kevçi 'kaşık' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
- key-:** 1. yemek, 2. içmek, 3. yemek içmek (Hacıbektaş) krş. *kây-*
key- 'yemek' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
- keyle-** 'yemek' (Acar 1985: 14-15'teki örnekler içinde)
- keylim:** 1. yeyip içme, 2. yemek yeme (Hacıbektaş) krş. *kâylim*
keylim 'yemek' [Andırın] (Özönder 1988: 62)
- keylim key-:** yemek içmek, yemekli içkili toplantı yapmak (Hacıbektaş) krş. *kâylim kây-*
- kırs:** 1. gözü dar, pinti; 2. kötü, işe yaramaz (kimse) (Kaman)
- kirt-:** kesmek, sünnet etmek (*Sinan'ı biz kerttik.*) (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) krş. *ker*
- kirtim:** sünnet etme, kesme < *kirt-(i)-m* (Hacıbektaş)
- kirtici:** kasap < *kirt-i+ci* (Hacıbektaş, Kaman)
- kirtimci:** sünnetçi < *kirt-(i)-m+ci* (Kırşehir, Hacıbektaş)
- kutnuculuk:** (düğünlerde) oyunculuk, köçeklik yapma (Kırşehir)
kutna- 'oyunmak' [Kirazlı, Şavşat, Artvin] (DS VIII: 3018)
- kürün:** yalan (Kırşehir, Hacıbektaş)
- kütür:** 1. ırz düşmanı, ahlâksız (Hacıbektaş), 2. Almanca, Almanya'da çalışan (kimse) (Kaman)

M

- marif:** ağa, zengin kimse (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
marif 'tavır, hâl, mizaç ve umumiyetle birsinin karakterinin nasıl olduğunu belirtmek için kullanılır, târif' [Eskişehir] (AİAD 212), 'büyük adam (müdür, âmir vs.)' (Tietze 1982: 528)
maraf 'ağa' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
mariflan-: ağalık taslamak, büyüklemek < *marif+la-n-* bk. *marif*
mast: yoğurt < F. *mast* 'yoğurt' (Kırşehir, Hacibektaş)
mast 'yoğurt' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
mazin 'yoğurt' [Erkilet] (< Erm. Özkan 1991: 308)
mayın: araba (otomobil, otobüs vb.) (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
mayın 'bilgisiz, deneyimsiz; aptal kimse; serseri, yeri yurdu olmayan kimse, serkeş (< İng. *mine*'den, Aktunç 2002: 212), 'enayi, aptal, kumar acemisi' (Devellioğlu 1990: 148)
mendek: polis (Kırşehir, Kaman) krş. *zivik*
menge: siğir (inek, öküz, manda vb.) (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
menge 'serçe büyüklüğünde, göğsü kırmızı, kanatları kırmızı, kanatları beyaz ve kahverengi kuş' [Tekreler, Gülümüş, Silifke, İçel] (DS VIII: 3162)
metan: ölü (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) < A. *mevân* 'baygın, cansız'
meviç: üzüm (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) bk. *meviş*
mevinç 'üzüm' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
meviş: bk. meviç (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
mevş 'üzüm' (Tietze 1982: 528)
mey: içki, alkollü içki < A. *māy* (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
mey 'içki' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
meyman: (Teberlerin kendi aralarında) iyi, olgun adam < F. *mihmān* 'konuk, misafir' (Kaman)
mulçı-: acıkmak < Kürt. (Kaman) krş. *pırçı-*
misik: ibrik < Kürt. (Kaman)
munt: dudak, ağız (Hacibektaş); Almanca *Mund* ile krş. (Önen – Şanbey 1993: 697)
muy 'ağız, yüz' [Düzce] (AİAD 212), 'ağız' (Çing. Özkan 2000: 74)
muş: burun (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
muş 'burun' (Tietze 1982: 528)
muş çek- 'özlemek, çok özlemek, imrenmek' (Aktunç 2002: 219)

N

- nafta:** < Fr. *naphtaline* 1. (Yabancı, tanıdık olmayan) erkek, adam (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin); 2. erkek çocuk, oğlan (Hacibektaş)
nafta 'oğlan' [Andırın] (Özönder 1988: 63), 'orta yaşlı erkek' (< Fr. *naphtaline*'den, Aktunç 2002: 220)
navta 'yabancı, bizim çocuklar' (Tietze 1982: 528)
nan: ekmek < F. *nān* 'ekmek' (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)

- naş:** git!, kaç! < Çing. (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) krş. *ivikle-*
naş 'kaçmak' [Düzce] (AİAD 212), 'vermek, almak' [Eskişehir, Düzce] (AİAD
 212, 215); 'yurt' [Geygelli] (AAT 198), 'git, defol' (< Çing. *naş* 'koşmak, gitmek'ten,
 Aktunç 2002: 221)
naç 'kaç!' (Tietze 1982: 528)
naşla-: gitmek, kaçmak (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
naşla- 'gitmek' (Aktunç 2002: 221)
naştır- 'vermek' [Geygelli] (AAT 198)
nehir: 1. Sus, söyleme!, 2. Dur, yapma! (Kaman)
nek 'konuşma! söyleme!' (Tietze 1982: 528)
nes: yok (Yeken nes: Para yok.) < F. *nist* 'yoktur, değildir' (Kırşehir, Hacıbektaş, Ka-
 man, Keskin) krş. *ölük*
nımısla-: uyumak, uyumak için yatmak < *nıms+la-* < F. *namâz* (Kırşehir, Hacıbektaş,
 Kaman, Keskin) krş. *nımızla-*
nımı 'namaz' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
nınısla 'otur!' (Tietze 1982: 528)
nımızla-: bk. *nımıs-la-* (Hacıbektaş, Kaman)
nüfür: zurna (Kaman) bk. *nüfür*
nüfür: zurna (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) bk. *nüfür*
nühür 'zurna' [Manisa] (DS IX: 3257)
nüfürcü: zurnacı, zurna çalan (kimse) (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
nühürcü 'zurnacı' [Kahraman Maraş] (DS IX: 3257)
nünü: zurna (Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
nünü 'zurna' (Tietze 1982: 528)

Ö

- ölük:** yok, mevcut değil, bir şeyin bulunmama hâli (Hersit ölü: Bunun ekmeği ye-
 meği yok.) (Hacıbektaş) krş. *nes*
ölük 'ölmüş, cansız' [Gemene, Isparta; Kurşunlu, Çankırı; Konya] (DS IX: 3333)

P

- paz:** 1. tavuk (Hacıbektaş) < F. *bâz* 'doğan, şahin', 2. kuş, keklük (Kırşehir, Kaman)
peçik: 1. ayak, 2. ayakkabı, 3. köçek (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) krş. *pöçük*
peçiklik 'ayakkabı' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
peçikle-: oynamak, eğlenmek (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) krş. *pöçükle-*
peçük 'keçi kuyruğu' [Boyabat, Sinop] (DS IX: 3419)
pır: çok (Yeken *pır:* Para çok.) (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
pır 'çok' [Andırın] (*pır yeken* 'çok para', Özönder 1988: 63)
pırç: aç (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
pırç 'aç' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
pırçi 'aç mısın' (< Kürt. Tietze 1982: 528)

- pırçı-**: acıkmak (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
pırçık- 'acıkmak' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
pişar: helâ, tuvalet < Çing. (Hacibektaş)
piyiz: içki, alkol < Çing. (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
piyiz 'rakı, içki; yeme, yeme içme' (Aktunç 2002: 242)
pöçük: köçek krş. *peçik* (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
pöçükle-: oynamak (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. *peçikle-*

S

- sayın**: güzel (Kaman)
sehim: pay, hisse, hak < A. *sehm* 'kısım, hisse, pay' (Kaman)
sehem/sehim, seyim 'kaçakçılık vb. işlerde birkaç örgüt ya da kimsenin ortaklaşması; işte pay sahibi, kâr ve zarara ortak olması' (< Ar. *sehm*'den, Aktunç 2002: 255, 256)
ser: 1. baş, kafa < F. *ser* 'baş, kafa, kelle' (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin), 2. Alevî, Bektaşî (Kaman)
ser 'baş, kafa' [Andırın] (Özönder 1988: 63); 'bizden ola; baş' (Tietze 1982: 529)
sey: it, köpek < F. *seg* 'köpek, it' (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
sey 'köpek' (< Kürt. Tietze 1982: 529)
sipali: para < Çing. (Hacibektaş, Kaman)
sipali '(şarkıcı, çalgıcı, çengi, köçek vb'nin) bir eğlentide yaptığı iş karşılığında aldığı ücret, para' (Aktunç 2002: 260)
sipali alık- 'para almak, para kazanmak', **sipaliyi demetlemek** 'bol bol para kazanmak; kazandığı parayı harcamayıp biriktirmek', **sipaliyi vur-** 'bol para kazanmak; emek harcamadan ya da az emek harcayarak çok para kazanmak' (Aktunç 2002: 260)
sipari 'eğlenti, oyun gibi şeyler için düğün sahiplerinden alınan para, bahşiş' (Devellioğlu 1990: 168)
sipsi: sigara < Çing. (Kırşehir)
sümel: bıyık < Kürt. (Kaman) krş. *gurut*

Ş

- şarşak**: çocuk < Çing. (Hacibektaş)
şır: süt < F. *şir* (Kırşehir) krş. *şir*
şır 'süt' (Tietze 1982: 529)
şir: < F. *şir* 'süt' 1. şeker, tatlı; 2. süt (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
şir 'süt' [Andırın] (Özönder 1988: 63)

T

- tabsır**: yalan, abes (Tabsır olmasın: Yalan olmasın, abes kaçmasın.) (Kırşehir)
- Teber**: Abdal, Abdal uşağı (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. Teberce, Teber uşağı Teber 'Abdal' (Tietze 1982: 528)
- Teberce**: Abdal veya Teberlerin kendi aralarında konuştuıkları gizli dil (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. *Teber, Teber uşağı*
teberce 'dedikodu', **teberce cerle-** 'dedikodu ederek söyleşmek' (Aktunç 2002: 278)
- Teber uşağı**: Teber, Teberler (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin) krş. *Teber, Teberce*
- teber**: 1. balta, nacak; 2. davul (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
teber 'davul' [Andırın] (Özönder 1988: 63); 'davul; balta' (Tietze 1982: 529);
 'tenekecilikte tenekeleleri birbirine geçirmek için kullanılan bir araç' [Amasya] (DS x: 3855)
- teneke**: taksi (Kırşehir) < Yun. *tenekhos*
- tingir**: 1. saz, 2. cümbüş (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
dingirtı 'çalgi' (Tietze 1982: 524)
tingir 'parasız, züğürt (kimse), yoksul; para, nakit' (Aktunç 2002: 281)
tingir 'parasız ve malsız kalan kimse' (Devellioğlu 1990: 175)
tingırda- 'ölmek' (Devellioğlu 1990: 175)
- tıpız**: şeker, pekmez vb. tatlılar (Kırşehir, Hacibektaş)
tıpız 'üzüm pekmezi' (Tietze 1982: 529)
- tırs-**: korkmak, korkup kaçmak < Kürt. (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
tırs- 'çekinmek, korkmak' (Kürt. Tırsünek 'korkak, ürkek'ten, Aktunç 2002: 282)
- tırsı**: korku, endişe (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
tırsıla- 'korkmak, çekinmek' (Acar 1985: 14-15'teki örnekler içinde)
- tombu**: tüfek, tabanca (Kırşehir, Hacibektaş) bk. *tumbu*
tombu 'silâh' (Tietze 1982: 529)
- tuf**: sigara, tütün krş. haşa
tuv 'tütün' [Düzce] (AİAD 213)
- tuvan** 'tütün' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
tuh 'sigara' (Tietze 1982: 529)
- tumbu**: bk. *tombu* (Kaman)

U

- urba**: elbise, giysi < İt. *roba* (Kırşehir, Hacibektaş, Kaman, Keskin)
urbasız 'yoksul, aç açıkta kalmış kimse' (< İt. *roba*, Aktunç 2002: 294)
- urun**: (her çeşit) yağ (Kaman, Keskin)
urun 'yağ' [Andırın] (Özönder 1988: 63)

V

- vazalah**: yaramaz, kötü adam (Kaman, Keskin)

Y

- yeken:** 1. para, 2. bahşiş, bahşiş olarak verilen para, 3. altın (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
yakan 'para' [Orta Asya Abdalları ve İran dervişleri] (Caferoğlu 1953: 78)
yaken 'para' [İran dervişleri] (Caferoğlu 1953: 78)
yéken 'para' [Eskişehir] (AİAD 213)
yeken 'para' (Acar 1985: 14–15'teki örnekler içinde); [Suriye Abdalları] (Caferoğlu 1953: 78), [Andırın] (Özönder 1988: 63); (Tietze 1982: 529); [Koşmat, Eskişehir; Yenikışla, Boğazlıyan, Yozgat] (DS XI: 4228)
yezit: Hz. Muhammed'in soyuna düşmanlık edenler² < k.a. A. *Yezid* (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

Z

- zahr:** ağız (Kaman)
zahr 'ağız' (Tietze 1982: 530)
zanı-: bakmak (Kaman)
zanı 'tanı!' (Tietze 1982: 530)
zanı- 'bakmak, ilgiyle, dikkatle bakmak' (Aktunç 2002: 314)
zanıt-: göstermek (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
zanı- 'anlamak' [Andırın] (Özönder 1988: 63)
zanıt- 'anlatmak, duyurmak' [Sungurlu, Çorum] (DS XI: 4347)
zannıt- 'bk. *zanıt-*' [Koşmat, Eskişehir] (DS XI: 4347)
zer: para < Kürt. (Kırşehir)
zıbart-: 1. uyutmak, 2. yatırmak, 3. öldürmek (Kaman)
zıbar 'hasta' (Tietze 1982: 530)
zıbart- 'çok dövmek, ezmek' [Rize; Bor, Niğde] (DS XI: 4364)
zıbar- 'ölmek, gebermek' (Aktunç 2002: 316); 'gebermek; uyumak, sızmak' (Devellioğlu 1990: 189)
zıpır: 1. (yaşlı ve zengin olarak) büyük, 2. çok (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)
zıpır (II) 'Güçlü, iri yarı' [Gelendost, Isparta; Tavas, Kızılcabölük, Denizli; Yuva, Acıpayam, Denizli; Bozdoğan, Aydın; Tokat, Eskişehir; Kurşunlu, Çankırı; Çorum; Şehsadi, Heniskeköy, Sarayözü, Ezine, Amasya; Ünye, Ordu; Arapkir, Malatya; Serin, Elbistan, Kahraman Maraş; Hacıilyas, Koyulhisar, Sivas; Yozgat; Bahçeli, Bor, Niğde; Bilekler, Ermenek, Konya; Kozan, Boynuyuşun, Adana] (DS XI: 4374)
zivik: polis (Kaman) krş. *mendek*
zuhun: 1. düğün, 2. türkü, şarkı (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin) krş. *zuhun çal-*
zuhun çal-: düğünde çalgı çalmak, düğünün çalgı, eğlence görevini üstlenmek (Kırşehir, Hacıbektaş, Kaman, Keskin)

2. Abdallar, *yezit* kelimesini 'Nesli malûm' diye ifade edip bu anlamı kastediyorlar.

Sonuç

1. Yukarıda verdiğimiz örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Abdal gizli dilinin söz dizimi, Türkçenin [Özne+Tümleç+Yüklem] şeklindeki söz dizimine bağlıdır:

Geben geliyo, nehir! (Yabancı geliyor, sus!), *Nc duruyunuz, iki inetleyin de cer gelmesin.* (Niye boş boş duruyorsunuz, çalın da lâf gelmesin.), *Hadi nımızla-yalım.* (Hadi, yatalım.) gibi.

2. İsim ve fiil çekimi bakımından da Türkçeye bağlıdır:

a. İsim çekimi ekleri: *Meyi fazla keyme.* (İçkiyi fazala içme.), *Hiltannar guynu.* (Yatak yorgan kirli.), *Cıvırın gümezine cavla!* (Kadının kalçasına bak!) gibi.

b. Fiil çekimi: *Hadi nımızlayalım.* (Hadi Yatalım.), *Nafta metan olmuş.* (Adam ölmüş.), *Pırçıldım.* (Acıktım.), *Guynu peçikliyollar.* (Kötü oynuyorlar.) gibi.

3. İsim ve fiil çekimi ekleri gibi, yapım ekleri bakımından da Türkçeye sıkı sıkıya bağlıdır: *peçik+le-* 'oynamak', *çıpta+la-* 'oynamak', *cav+la-* 'görmek, bakmak', *cer+le-* 'konuşmak, söylemek', *cav+la-ma* 'görme, bakma', *cav+lık* 'gözlük', *ginav+cı* 'hırsız', *ginav+lık* 'hırsızlık', *hadır+cı* 'dilenci', *kes-i-m* 'ücrette e, pazarlıkta anlaşma', *kes-i-m+ci* 'sünnetçi', *marif+la-n-* 'ağalık taslamak, bü-yüklenmek', *öl-ük* 'yok, mevcut değil', *Teber+ce* 'Abdal gizli dili' gibi.

4. Derleme yaptığımız dört ayrı Abdal bölgesinden, madde başı olarak verdiğimiz kelime sayısı 186'dır. Bu sayıya aynı kelimenin farklı söylenen biçimi ve aynı kökün türevleri de dahildir. Bu kelime kadrosunun içinde *cinik* 'Çingene', *gevrik* 'para', *hiltan* 'yatak yorgan; elbise', *kırs* 'pinti; kötü, işe yaramaz kimse', *kutnuculuk* 'oyunculuk, köçeklik', *kürün* 'yalan', *kütür* 'ırz düşmanı, ahlâksız; Almancı', *tabsır* 'yalan, abes', gibi hiçbir yörede veya gizli dilde rastlamadığımız kelimeler yanında; Arapçadan (*abi, av, mey, sehim*), Farsçadan (*ca, desle-, dest, dübüür, gilov, haşa, mast, meyman, nan, nes, numisla-/nımızla-, paz, ser, sey, şır/şir*), Çingenecedan (*abe, baro, çavo, çay, gacı, pişar, piyiz, sipali, sipsi, şarşak*), Kürtçeden (*cav, cav+la-, cav+lık, mılçı-, misik, pırç, pırçı-, sümel, tırs-, tırsı*), Ermenicedan (*havhurt*), Fransızca (*nafta*), İtalyançadan (*urba*), İngilizceden (*mayın*), Almancadan (*munt*) alınan kelimelerin varlığı dikkati çeker.

Anadolu ağızlarında yaşayan *bayınna-, cıvır, ehnezi-, geben, gubuz, gubuz at-, kaşan-, kayıntı, teber* gibi Türkçe sayabileceğimiz kelimelerin yanında; *çıpta, çıptala-, cukka, cukkala-, fis, fıs-la-, gıv gıv, gıy-la-, iviş!, ivişle-, nünü, tıngır, tuf* gibi yansıma kelimeler de az değildir.

Kökene tespit edilebilen birçok kelimenin yanında, kökeni tespit edilemeyen birçok kelimenin varlığını göz ardı etmemek lâzımdır.

5. Abdallara ait söz varlığını, Turgut Acar'ın (1985: 9-15) üzerinde çalıştığı ve Doğu Anadolu'da (Artvin-Kars-Erzurum'un ırmak boyu sınırları için-

de) tam göçebe olarak yaşayan küçük el sanatlarıyla uğraşan meslek topluluklarının gizli dilleriyle de karşılaştırdık. Çok az sayıda da olsa ortaklıklar tespit ettik: *düke, keyle-, genle-, genlet-, cer, cerle-, aşınla-laşınle-, tırsıla-, yeken* gibi. Böylece, Acar'ın da hiçbir gizli dil ile karşılaştırma imkânı bulamadığını belirttiği bu Türk topluluğunun gizli dilinin ilk defa Anadolu Abdallarının gizli dilleriyle bağlantısı olduğu tespit edilmiş oldu.

6. Derlenen söz varlığı malzemesi, Abdalların halk arasında Çingenelele karıştırılıp Çingene sayılmaları yanlışlığını da tamamen ortadan kaldırmaktadır. Sınırlı sayıda ortak kelimenin bulunuşu da, karşılıklı ödünçlemeden başka bir şey değildir. Hatta, Abdalların gizli dili ile birkaç ödünçlemenin dışında Elekçi, Kalaycı gizli dillerinin de tamamen ayrı olduğu anlaşılmaktadır.

7. Kırşehir, Kaman, Hacıbektaş ve Keskin yöresinde yaşayan Abdallardan derlediğimiz kelime kadrosu, yukarıda verdiğimiz karşılaştırmalı sözlükten de anlaşılacağı üzere, Kahraman Maraş (Andırın), Eskişehir, Düzce, Konya vb. yörelerde yaşayan Abdal ve Geygellerin gizli dilleriyle büyük bir ortaklık arz etmektedir. Bu da, ekler sistemi, fiil çekimi ve söz dizimi bakımından tamamen Türkçeye bağlı olan Abdal gizli dilinin tam anlamıyla bir *özel dill/gizli dil* olduğunu gözler önüne sermektedir ki, Ahmet Caferoğlu da aynı gerçeğe daha önce dikkati çekmiştir:

"Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek" adlı makalesinde; "Orta Asya Türkleri arasında Abdal tili adı altında yaşayan ve aşağı yukarı bizimkini andıran 'artist ve hanende lonjlarına' ait gizli dilin argo karakterini taşımasına karşılık, Anadolu Abdallarının gizli dili tamamen bağımsız bir dil mahiyetindedir." (Caferoğlu 1953: 77-79).

8. Sınır ötesi geniş coğrafyalarda ortak unsurlar taşıyan bu gizli dilin menşei ise hâlâ meçhulümüzdür. Bizim de bu konuda A. Caferoğlu'nun şu sözlerini tekrarlamamızın ötesinde, maalesef, söyleyeceğimiz bir şey yoktur:

"Muhtelif dillerden kelime almaktan çekinmeyen bu 'gizli dil'in menşei meselesine gelince, bu hususta katî bir şey söylemek zordur. Ancak işin içine dervişler de karışınca, bu gizli dilin vaktiyle mevcut olan 'Sasan'lar dilinden türemiş olması ihtimali ileri sürülebilir. Bu dil ise, x. asır Arap şairlerinden Abu Dülâf'ın hamisi bulunduğu Al-Sahib al-Talkani'ye sunduğu kasideinin dili olan Sasanların 'gizli dili'dir ve on asırlık bir maziye malikdir." (Caferoğlu 1953: 79).

Kısaltmalar

A	Arapça
AAT	Geygelli Yürüklerinin Kullandıkları Gizli Dil, Anadolu Ağızlarından Toplamalar (Caferoğlu 1994)
AİAD	Eskişehir ve Düzce Abdallarının "Gizli Dil"lerine Ait Bazı Kelimeler, Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Caferoğlu 1995)
Andırın	Andırın Abdalları (Özönder 1988)
ar.	argo
bk.	bakınız
Çing.	Çingenece
Düzce	Düzce Abdalları (bk. AİAD)
DS	Derleme Sözlüğü
Erk.	Erkilet, Erkilet Gizli Dili (Caferoğlu 1952; Özkan 1991)
Erm.	Ermenice
Eskişehir	Eskişehir Abdalları (bk. AİAD)
F.	Farsça
Fr.	Fransızca
Hacıbektaş	Hacıbektaş Abdalları
İng.	İngilizce
İt.	İtalyanca
k.a.	kişi adı
Kaman	Kaman Abdalları
Kırşehir	Kırşehir Abdalları
krş.	karşılaştırm
Keskin	Keskin Abdalları
Kürt.	Kürtçe
T.	Türkçe
Yun.	Yunanca

Kaynak kişiler

1. Şahin Caner 1969 doğumlu, ilkokul mezunu, Kültür ve Turizm Bakanlığı sanatçısı (Hacıbektaş).
2. Mustafa Kangal 1929 doğumlu, Engel köyünden, ilkokul mezunu, Almanya'dan işçi emeklisi (Hacıbektaş).
3. Aşır Başçoban 1951 doğumlu, ilkokul mezunu, mahallî sanatçı (Hacıbektaş).
4. Âbidin Ertem 1944 doğumlu, ilkokul mezunu, Kültür ve Turizm Bakanlığı sanatçısı (Kırşehir).
5. Ayvaz Başaran 1936 doğumlu, ilkokul mezunu, Kültür ve Turizm Bakanlığı sanatçısı (Kırşehir).
6. Aydın Çekiç, Çekiç Ali'nin oğlu 1958 doğumlu, ilkokul mezunu, Kültür ve Turizm Bakanlığı sanatçısı (Kırşehir).

7. Şenol Güneş 1953 doğumlu, lise mezunu, emekli kütüphaneci. Abdal değil (Hacıbektaş).
8. Âdem Göçer 1960 doğumlu, ilkokul mezunu, davulcu ustası (Kaman).
9. Zeynel Karakuş 1982 doğumlu, lise mezunu (Kaman).
10. Bayram Karakuş 1965 doğumlu, lise mezunu (Kaman).
11. Üçler (Zeynel) Karakuş 1931 doğumlu, okuması yazması yok. (Keskin, Köprü köyü).

Kaynaklar

- Acar, T. (1985) Doğu Anadolu'da Yaşayan Bir Meslek Dilinin Yapısı ile Türkçenin Benzerlikleri, in O. F. Sertkaya (haz.) *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler 1 Türk Dili 1*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi Yay., 9-15.
- Aksan, D. (1987) *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 1*, Ankara: TDK Yay.
- Aktunç, H. (2002) *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Aksoy, Ö. A. (1946) *Gaziantep Ağzı 3*, İstanbul: TDK Yay., İbrahim Horoz Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1947) Kırşehir Vilâyetinin Etnik Teşekkülüne Dâir Notlar, *İÜ, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 2/1-2*, 79-96.
- Caferoğlu, A. (1952) Erkilet Çerçilerinin Argosu Dilce, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 4/4*, 334-344.
- Caferoğlu, A. (1953) Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek, *Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yay., 77-79. [Aynı basım]
- Caferoğlu, A. (1957) Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair, *Türkiyat Mecmuası 11*, 41-57.
- Caferoğlu, A. (1994) *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, Ankara: TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1995) *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, Ankara: TDK Yay.
- Çağlar, T. A. (1996) Müzik Satıcıları Abdallar, *İçel Folkloru 43*, 22.
- Derleme Sözlüğü 1-xii* (1993) Ankara: TDK Yay.
- Devellioğlu, F. (1982) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Devellioğlu, F. (1990) *Türk Argosu*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Gülçiçek, A. D. (2003) Abdallar, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 25*, 83-98.
- Gülensoy, T. (1988) Darende'de Konuşulan Gizli Dil Üzerine Notlar, in M. Yardımcı (haz.) 2. *Battal Gazi ve Malatya çevresi Halk Kültürü Sempozyumu (19-21 Ekim 1987, Malatya)*, Tebliğler, İstanbul: Kuşak Ofset, 136-139.
- Günşen, A. (1997) *Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecinde Türk Soy, Boy, Oymak ve Cemâatleri ile Kırşehir*, İstanbul: Ahi Kültürünü Araştırma Vakfı Yay.
- Günşen, A. (2000) *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara: TDK Yay.
- Günşen, A. (2001) *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*, Ankara: Ocak Yay.
- Köprülü, M. F. (1989) Abdal, in O. F. Köprülü (haz.) *Edebiyat Araştırmaları 2*, İstanbul: Ötügen Yay., 362-417.

- Önen, Y. – Şanbey, C. Z. (1993) *Almanca-Türkçe Sözlük 1-2*, Ankara: TDK Yay.
- Özkan, A. R. (2000) *Türkiye Çingeneleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özkan, N. (1991) Erkilet gizli Dili, in T. Gülensoy (haz.) *Erciyes Yöresi 1. Folklor, Halk Edebiyatı ve Etnografya Sempozyumu (3-5 Mayıs 1990, Kayseri) Bildiriler*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay., 295-313.
- Özkan, N. (2002) Gizli Dil Olarak Argonun Fonksiyonu Üzerine, in E. Gürsoy-Naskali – G. Sağol (haz.) *Türk Kültüründe Argo*, Haarlem, Hollanda: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yay., 23-30.
- Özönder, C. (1988) Simbiyotik Bir Cemaat: Andırın Çevresi Abdalları, *Türk Folklor Araştırmaları* 1988/1, 54-64.
- Sümer, F. (1992) *Oğuzlar-Türkmenler*, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Yay.
- Şen, M. (2002) Argo Üzerine, in E. Gürsoy-Naskali-G. Sağol (haz.) *Türk Kültüründe Argo*, Haarlem, Hollanda: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yay., 13-22.
- Tarım, C. H. (1960) *Kırşehir Ansiklopedisi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Sözlüğü 1*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tietze, A. (1982) Zum Argot der Anatolischen Abdal (Grupp Teber), *Acta Orientalia Hungarica* 36, 521-532.
- Türkçe Sözlük 1-2* (1988) Ankara: TDK Yay.
- Tokel, B. B. (1999) *Neşet Ertuş Kitabı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1968) Abdallar, *Türk Kültürü* (TKAE) 64, 251-255.
- Yılmaz, A. (2001) *Küçük Asya'nın Kır-Şehri*, Ankara: TAKAV Matbaası.
- Yörükân, Y. Z. (1998) *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Zülfikar, H. (1995) *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Ankara: TDK Yay.

*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki manzum kısımlar**

Osman Horata

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Giriş

Edebiyat kuramcılarına göre insanlar, ilk olarak konuşma dilinin biraz daha geliştirilmiş bir biçimi olan ritmik söyleyişi, soyların ve kabilelerin oluşum sürecinde toplu törenlerde söyledikleri şarkılarda keşfetmiştir. Ritmik söz, müzik ve dansın bir arada bulunduğu bu ayrımlaşmamış yapıdan, sosyal sınıfların ortaya çıkmaya başlaması ve yazının icadıyla birlikte; önce şarkıların söz yanı ile ezgi yanı birbirinden ayrılmış, sözler "şiir"e dönüşürken müzik ve dans bağımsız sanat dalları olarak gelişmiştir. Savaş öncesi törenlerde söylenen şarkılar, milletlerin oluşum evresinde manzum destanları ortaya çıkarmış; destanlardan da değişen sosyal şartlara bağlı olarak nazım ve düzyazıda ifadesini bulan diğer türler oluşmuştur.¹ Okur yazarlığın artması, ferdiyetçiliğin ön plâna çıkması ise, yazılı kültür ortamının oluşmaya başladığı yeni bir süreci başlatmıştır. Fakat, yazının *kitlesel* anlamda düşünce biçimlerini etkilemesi yakın zamanlarda ortaya çıkmış; yazıya rağmen binlerce yıl sözlü kültür ortamının düşünme ve yazma eyleminde hâkimiyeti devam etmiştir.²

Bilindiği gibi, sözlü kültür ortamına ait eserlerin genel özelliği, yazılmak yerine söylenmek, okumak yerine dinlenmek amacıyla kaleme alınmış olmalarıdır. Yazar/anlatıcı, okuma/dinleme eylemini monotonluktan ve sıkıcılıktan kurtarmak için sık sık şiir formuna ait tekniklere ve manzum söyleyiş-

* *Türkbilig* 3 (2002), 34-44.

1. Sanatın ve sanat dallarının oluşumuyla ilgili olarak bk. Pospelov 1995: 65-70. Doğu dünyasında ise sanatın tarihiyle ilgili farklı görüşlere rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda şiirin, feleğin ve yıldızların dönüşündeki ölçü ve âhenkten kaynaklandığı ileri sürülmüştür; bk. Üzgör 1990: 26-33.
2. Sözlü kültür yazılı kültür ilişkileri hakkında bk. Ong 1995.

lere başvurmuştur. Yüzyıllarca sözlü kültür ortamının etkisi altında kalan insanlık, yazılı kültür ortamında ürettikleri ilk eserlerde de sözlü kültüre ait tekniklerden kendisini kurtaramamıştır. Atlı-göçebe medeniyetinden yerleşik köy ve şehir medeniyetine geçiş safhasında ortaya çıkan ve büyük ölçüde âşıklar/meddahlar tarafından anlatılan halk hikâyeleri, manzum mensur karışık eserlerdir. Masal, efsane, menkıbe ve fıkralarda ise manzum parçalara nadir olarak yer verilmiştir (Boratav 1988:39; Alptekin 1997: 7). Yazılı kültür ortamında üretilen mensur edebî türler, dinî, ilmî, tarihî vb. eserlerde de, manzum kısımlar ve bilhassa ilk döneme ait olanlarda sözlü kültür ortamının etkisinden kaynaklanan dil ve yapı özellikleri önemli bir yer tutmaktadır.³ Nazım ve nesrin karışık olması Arap ve bazı Avrupa halk edebiyatlarında da bulunan bir şekil özelliğidir. Yazılı kültürün en gelişmiş edebî ürünü olan, gelişimi matbaanın ve pazar ekonomisinin yaygınlaşmasıyla bir paralellik gösteren romanlarda ve hikâye, tiyatro vs. gibi diğer türlerde bu tür edebî alıntılar rağbet görmeye devam etmiş; şairi kolayca teşhis edilebilecek mısra ve beyitler, şarkı ve türkü gibi anonim ürünler *montaj/alıntı* tekniğiyle eserlerde değerlendirilmiştir.

1. Mensur türlerde manzum kısımların işlevi

Gerek edebî dille konuşma dili, gerekse mensur ve manzum türler arasındaki karşılıklı etkileşim biteviye devam eden bir süreçtir. Okuyucuyu etkilemeye ve göstergeyi vurgulamaya dönük şiir dilinin; salt anlam gösterici ve bildirmeye/anlatmaya dönük nesre göre üstün tutulması doğal bir olgudur. Düşüncelerini düzyazıda ifade etmeye çalışan yazar, üslûbunu bir taraftan folklorik/mahallî, diğer taraftan da bedîi/estetik söyleyişin imkânlarına açarken, asıl hedefi eserini ikincisine yaklaştırmak olmuş; hatta edebî geleneğimizde tamamen mensur eserler küçümsenmiş ve değersiz bulunmuştur. Manzum kısımlara yer verilmeyen halk hikâyelerine, *kara hikâye*, *tandır başı masalları*, *koca nine masalları* denilmesi (Alptekin 1997: 7; Boratav 1988: 39), bu bakış açısından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, Doğu dünyasının ah-lâk anlayışı ve dünya görüşünü aksettiren *Kâbusnâme*'de, nesir *raiyyet*, nazım ise *padişah* olarak nitelendirilmiş (Mercimek Ahmed 2: 74); Malherbe de düzyazıyı *yürüyüşe*, şiiri *dansa* benzetmiştir (Bilgegil 1944: 20). Manzum bir metin olan *İskendernâme*'de, gazel, kaside vb. şiirlerin bazen *nazm* başlığıyla verilmesi (Ünver 1983: 13b, 17a), tahkiyeye dayanan, vezinli kafiyeli basit bir metnin nazım olarak görülmediğini düşündürmektedir. Çünkü şiir de, Âşık

3. Âşıkaşazade Tarihi'ndeki sözlü kültür ortamının etkileri için bk. Çobanoğlu 1999.

Çelebi'nin belirttiği gibi *sâfil* (değersiz) ve *âlî* (yüce) olarak ikiye ayrılmakta ve asıl hedef *âlî beyâna* ulaşmak olmaktadır (Kılıç 1995: 6).

Mensur metinlerdeki manzum kısımları ve şiir formuna ait özellikleri, sadece eserin sanat değerini artırmak amacıyla eserin dokusuna yerleştirilen poetik süsler olarak görmemek gerekir. Bunlar, aynı zamanda okuyucunun/dinleyicinin dikkatlerini olaylardan alıp şiire yönelterek onları uyurma ve kavrama; okuma/dinleme eylemini monotonluktan ve sıkıcılıktan kurtarma işlevine sahiptir. Destanlar, halk hikâyeleri ve mesnevilerde, genellikle duygu ve heyecanların yoğun bir şekilde ifade edilmeye çalışıldığı yerlere manzum kısımlar eklenmiş; olaylar ve tasvirler ise mensur olarak yazılmıştır. Bilhassa kahramanlar ağzından söylenenler onların ruh hâllerini yansıtan psikolojik tahlilleri andırmaktadır.⁴ Duygu ve düşüncelerin en yoğun olduğu zamanlarda edebî eserlere yerleştirilen bu manzum kısımlar, Eliot'un (1983: 221) belirttiği gibi duyguyu en yüksek derecesine, sadece musikide ifadesini bulabilecek sınırlara yaklaştırmaktadır. Salt bildirmeye dayalı mensur metinlerde de, anlatılan duygu ve düşünceyi daha yoğun bir anlatımla yani şiirle tekrarlayarak kuvvetlendirmek ve örnek vermek amacıyla sık sık manzum kısımlara başvurulmuştur. Üslûplar arasındaki bu tezattan, figürleri karakterize etmek, atmosferi belirlemek ve sosyal gerçekleri aksettirmek amacıyla da yararlanılmıştır. Eliot (1983: 204), *iv. Henry*'de, nesirle yazılmış sahnelerle nazımla yazılmış sahnelerin birbiri ardınca gelişini, yüksek siyaset dünyasıyla günlük hayat arasında kinayeli bir tezat yarattığını söyler. Temel metin içindeki manzum kısımlar, üslûba ve içeriğe olumlu katkısının yanında; konuyla ilgisiz ve gereğinden uzun manzum iktibaslar, dikkatlerin asıl konudan uzaklaşmasına sebep olmaktadır.

2. Seyahatnâme'deki manzum kısımlar

İnşa üslûbunun birçok özelliklerini barındırmakla birlikte, konuşma diline ait deyişlerle yüklü folklorik, renkli, sürükleyici anlatımıyla Türkçenin seçkin örnekleri arasında yer alan Evliya Çelebi'nin (1611–1684/1685?)⁵ *Seyahatnâme'si*, manzum kısımlar bakımından oldukça zengin bir eserdir. Bir kısmı yazarın gözlemlerine; bir kısmı da yazılı/sözlü kaynaklara dayanan bu man-

4. Halk hikâyelerindeki manzum kısımların işleviyle ilgili E. Fischdick ve O. Spies'in görüşleri için bk. Aslan 1990: 61, 62. Mesnevilerde de, sevgililerin birbirine kavuşması, ayrı düşmesi gibi heyecanın doruk noktasına ulaştığı zamanlarda manzum kısımlara yer verilmektedir. Bu özellik Fars edebiyatında birkaç takipçiyse sınırlı kalırken, Türk mesnevilerinin ayırt edici bir özelliği olmuştur, bk. Dankoff 1984; Horata 1990: 155; Ünver 1986: 445.
5. Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bk. İz 1989: 710–712; Baysun 1947: 400–412.

zum iktibaslar, kitabelerden beyitlere hatta duvar yazılarına kadar büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Aslında, şiir formunun birçok özelliklerini içinde barındıran eski nesir/inşâ geleneğimiz, anlatmaya/bildirmeye dayalı basit bir metin olmanın ötesinde bir *sanat eseri* olarak ele alınmayı gerektiren bir yapıdır.

Evliya Çelebi, gittiği yerlerin tarihi, mimari eserleri (bk. Demircanlı 1989), türbeleri, devlet ve din adamları, şairleri, dilleri, adet ve inançları gibi sosyal ve fiziki olguları hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Eser, coğrafi bilgi ağırlıklı olmakla birlikte, tarih, etnografya, folklor, mimari, kültür ve dil tarihi bakımından da önemlidir. *Seyahatnâme*'nin, sadece Evliya Çelebi'nin gözlemlerine dayanmadığını, halk arasındaki menkıbelere, başka kaynaklardan ve yazarlardan aktardığı bilgilere, hatta hayal gücüyle anlattıklarına dayandığı da gözden uzak tutulmaması gereken bir husustur.

Engin bilgi ve tecrübesi, nüktedanlığı ile gittiği yerlerde her kesimle diyalog kurmayı başaran ve zengin bir söz dağarcığına sahip olan Evliya Çelebi; gözlemlerini ve duygularını mahallî söyleyişler, konuşma diline ait deyişler gibi folklorik öğelerin yanında, manzum iktibaslar, şiir formuna ait tekniklerle süslemiştir. Bu manzum kısımların tipolojisi çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. *Seyahatnâme*'nin bütün ciltlerini incelemeyi düşünmekle birlikte, matbu nüshanın çıkartılan, özetlenen, sansüre takılan kısımlarla dolu olması, sadeleştirilmiş yayınların da büyük ölçüde bu nüshaya dayanması ve bazı manzum kısımların mensur kısımlar gibi sadeleştirilmesi sebebiyle; makalemiz, en güvenilir yazma olduğu konusunda kaynakların müttefik olduğu (İz 1989: 709), Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 304'te kayıtlı yazmanın transkripsiyonuna dayanan çalışmanın ilk 4 cildi ile sınırlı kalmıştır (bk. Kaynaklar). Eldeki baskılar, diğer ciltlerin de manzum kısımlar bakımından çok farklı bir kompozisyon göstermediği anlaşılmaktadır.

2.1. Manzum kısımların kaynak ve yapı özellikleri

Seyahatnâme'deki manzum kısımların bir kısmı Evliya'nın kendisine ait olmakla birlikte, çoğu diğer kaynaklara dayanmaktadır. *Seyahatnâme*'nin 1. cildinin kaynakları üzerine önemli bir çalışma yapmış olan Meşkure Eren (1960: 30–128), Evliya'nun bu ciltte, *Şahidî Lüğati*, *İskender-nâme*, *Tuhfe Tarihi*, *Tarih-i Taberî*, *Kanun-nâme*, *Fütüvvet-nâme*, *Tezkiretü'l-Bünyan* gibi eserlerin ismini zikrettiğini; buna karşılık ismi geçmemekle birlikte *Künhü'l-Ahbâr* (Âlî), *Hadîkatü'l-Hakâ'ik Fi-Tekmiletî's-Şakâik* (Nev'izade Ataî), *Peçevî Tarihi*, *Letâif* (Basirî) ve *Cevamiü'l-Hikâyat*'tan yararlandığını söyler. Tarihlerin ise başta Cevrî olmak üzere, Haşimî, Nisarî, Nadirî, Nihalî, Bülbülî, Cenarî gibi

16 ve 17. yüzyılda yaşayan şairlerin divanlarından alındığını belirtir. Bizim tespitlerimize göre, bilhassa tarihler sebebiyle sık sık ismi geçen şairler şunlardır: Cevrî, Şahidî, Evliya, Cinanî, Fâizî, Ganizade Nadirî, Azmî, Haşimî, Nisarî, Saî, Haletî, Kandî ve Azmî. Bunların dışında, Şeyhî, Türabî, Bakî, Hayalî, Eflatunzade, Kemalpaşazade, Sanî-i Vanî, Cem Sultan, Riyazî, Nihanî, Nihadî, Bahtî, Veysî, Uzletî, Derviş Ömer, Ruşenî, Kâtibî Çelebi, Muhibbî, Uzletî, Mevlana İdris, Nihadî, Fedayî, Kesbî, Vankulu Mehmed Efendi, Feridun Bey, Tigî, Hüdayî, Hasan Çelebi, Ayşe Sultan, Kesbî, Samahî gibi şairlerin isimlerine de rastlanmaktadır. Neşatî, Hafız, Şeyh Sa'dî gibi şairlerden alıntılar görülmekle birlikte, bunların isimleri zikredilmemektedir. Anonim olan iktibaslara da rastlanmaktadır. Tarihlerin dışındaki diğer şiirlerin şairi genellikle belirtilmemiştir. Diğer milletlere ait de birkaç şair ismi geçmektedir.

Seyahatnâme'nin ele aldığımız ciltlerinin ilkinde, İstanbul ve yöresi; ikincisinde Bursa, Karadeniz, Abazya, Gürcistan, Erzurum, Kars, Azerbaycan, Ankara, Girit; üçüncüsünde Rumeli, Edirne, Konya, Antakya, Şam, Suriye, Filistin, Akka; dördüncüsünde ise Diyarbakır, Bitlis, Van, Tebriz, İsfahan, Musul, Bağdat, Hemedan gibi şehirlerle, yolculuğu sırasında karşılaştığı olaylar konu edilmektedir.

Seyahatnâme'nin ilk dört cildinde toplam 500 civarında manzum parça vardır. Bunların %70'ini başta padişahlar olmak üzere diğer din ve devlet büyüklerinin doğum, ölüm, tayin, terfi ve bilhassa köşk, saray, çeşme, bedesten, han, cami, türbe gibi çeşitli imaretlerin yapılış tarihleri oluşturmaktadır. İmparatorluğun merkezi olan ve mimari eserlerin yoğun olarak bulunduğu İstanbul ve civarının ele alındığı ilk cilt baştan sona tarihlerle doludur. Bu tarihlerin de %50'ye yakını ilk cilttedir. İlk üç ciltte, tarihlerle diğer şiirlerin oranı birbirine eşitken, 4. ciltte tarihlere göre diğer şiirlerin sayısı üçe katlanmıştır. Tarihlerin dışındaki %30'luk oran ise aşağıda ayrıntılarıyla duracağımız diğer şiirlerden meydana gelmektedir.

Ele aldığımız ciltlerde, manzum kısımlar genellikle beyitlerden ve mısralardan oluşmaktadır. 2-5 beyit arasında değişen iktibaslar ise oldukça azdır. Bir iki adet uzun mesnevi şeklinde yazılmış şehrengiz ve kaside vardır. Şiirlerin büyük çoğunluğu Türkçedir. Az da olsa Arapça, Farsça ile diğer dillerde yazılmış şiirlere rastlanmaktadır. Yazar, manzum iktibaslardan önce genellikle mısra ve beyt başlığını koymakta; az da olsa kıta, mesnevi, kaside, gazel, murabba, tahmis, müseddes, rubai, müfret, mani gibi başlıklara yer vermektedir. Fakat bunların bazılarında, belirtilen nazım şekliyle verilen örnekler arasında uyumsuzluklar görülmektedir.

2.2. Manzum kısımların işlevlerine göre sınıflandırılması

Seyahatnâme'deki manzum kısımları, yapı, kaynak, içerik gibi farklı açılardan sınıflandırmak mümkün olmakla birlikte; burada işlevlerine göre tasnif tercih edilmiştir. *Seyahatnâme*'deki manzum kısımlar üç grup altında incelenebilir:

a. Üslûbu derinleştirmek ve zenginleştirmek amacı güden, çıkarıldığına bir kayba yol açmayacak olan, poetik süsler olarak nitelenebilecek şiirler:

Bu tür şiirlerin büyük çoğunluğunu tarihler oluşturmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi Evliya Çelebi, gezdiği yerlerde sadece gözlemlerine dayanmaz, aynı zamanda yazılı kaynaklara başvurarak gözlemlerini tarihlerle süsler. Edirne'den bahsederken, 41 yıldır seyahat ettiğini söyleyen yazar, "... zâhîtilerle ve müsinn (ü) umûr-dîde ihtiyarlarıyla ülfet edüp ahvâlât-ı şehri suâl edüp nice sicillâta ve evkâfnâmelere müracaât edüp cümle hayrât u hasenâtların târîhleriyle zâbt u kayd edüp bu gûne tahrîr ederiz." (III: 264)⁶ diyerek, tarihlere olan düşkünlüğünü, sadece imaretler üzerindeki tarihlerle yetinmeyip vakfiyyeler ve siciller gibi kaynaklara da baktığını belirtir. Bilhassa, doğum, ölüm, vefat, tayin ve terfilerle ilgili tarihler, yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Birçok yerde zamanla kaydedilmek üzere tarihler için boşluklar bırakılmış, bazılarının da başlıkları verildiği hâlde tarih mısraları yazılmamıştır (II: 13, 16; III: 10, 19 vs). Fakat, *Seyahatnâme*'deki tarihler ve tarihi bilgiler ihtiyatla kullanılmayı gerektirmektedir. Çeşitli olaylarla ilgili verilen tarihler ve tarihi bilgiler, zaman zaman birbirine karıştırılmıştır (bk. Eren 1960: 93-94). Tarihlerde, bazen parantez içindeki tarihle mısranın ebced değeri birbirini tutmamaktadır. Birçok yerde ise, tarih mısrası verilmeyle birlikte işaret ettiği yıl boş bırakılmıştır. Tarihlerin kime ait olduğu çoğu zaman tarih mısrasında geçen mahlastan anlaşılmaktadır. Yer yer de, tarihlerin yazarı *Tarih-i Cevri*, *Güfte-i Şahidi* gibi başlıklarla; kendi yazdığı tarihlerde ise *hakîr*, *fakîr* gibi sıfatlarla belirtilmiştir. Birçok tarih mısrasının ise kime ait olduğu anlaşılmamaktadır.

Tarihler, yukarıda belirtildiği gibi genellikle imaretlerin yapımı ile başta padişah ve şehzadeler olmak üzere, devrin önemli şahsiyetlerinin doğumu, ölümü, tayini, fetihleri gibi olaylar etrafında toplanmaktadır.

6. Verilen numaralardan ilki, Dağlı vd. tarafından hazırlanan *Seyahatnâme* yayının cilt, diğeri ise sayfa numarasını göstermektedir. Alıntılarda, esas alınan yayına bağlı kalmakla birlikte, birkaç yerde bazı imlâ ve okuma hataları düzeltilmeye çalışılmıştır.

*Didi târihin Hüdâyî ol zaman
Yapdı âb üzre bu cisri Şeh Selim (III: 169)*

*Evliyâ gördüğünde itmâmın
Didi târihini binâ-yı azîm (I: 125)*

Tarihlerin çoğu bunlar gibi sıradan söyleyişlerdir. Bu gibi tarihler, *Fevtine Târîh*, *Târîh* gibi başlıklarla verilirken, bazıları *musanna ve murassa* şeklinde vurgulanmıştır (I: 150 vs.). Köprü sahibi Küçük Mustafa Paşa'nın ölümü üzerine söylenen şu tarih, onun bu yönünü çağrıştırmasıyla dikkati çekmektedir:

*Bildi merhûm Mustafa Paşa
Köprüdür fi'l-hakika bu dünya*

*Geçdi merhûm didiler târih
Köprüden geçdi Mustafa Paşa (I: 150)*

Şairin kendisine ait tarihler de *Seyahatnâme*'de önemli bir yer tutmaktadır:

*Didim ey Evliyâ bu kâha târih
Mübârek ola kasrın pâdişâhım (I: 118 vs.)*

Evliya'nın kendisine ait gösterdiği tarihlerin bazılarının diğer şairlerden esinlenerek küçük değişikliklerle yazıldığı, hatta bazılarının aynısı olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, Eyüp'teki Halil Paşa'ya ait çeşmenin kitabesindeki, *Teşneler âb isteyicek lüleler der tarihün / Bir içim su mâ sana kim şâd ola cân Hüseyin* beytinin ikinci musrasını; Unkapanı'nda Hasodabaşı Hasan Ağa'nın yaptırdığı çeşme için yazdığı tarihte aynen kullanmıştır: *Evliyâ bu âb-ı nâbı nûş edüp târih dedi / Bir içim su mâ sana kim şâd ola cân Hüseyin* (bk. Eren 1960: 99).

Üslûbu derinleştirmek ve zenginleştirmek amacı güden şiirler arasında, tarihlerin yanında herhangi bir kişi, olay, şehir, topluluk vs. ile ilgili örnek vermek amacıyla iktibas edilen şiirler de yer almaktadır. Bunların bazıları *msıra-ı münâsib*, *beyt-i münâsib* gibi başlıklar taşımaktadır (I: 48 vs.). Evliya Çelebi, tarihler gibi rastladığı bir topluluğun (Araplar, Farslar, Boşnaklar, diğer Türk boyları, Lezgiler, Çiçolar, Taife-i Ekrâd vs.) dili ve ağzıyla ilgili örnekler ve Türkçe karşılıklarını vermeye özen göstermiş ve bunların Türkçe çevirilerini de vermiştir. Bunlar, günlük konuşma dillerine ait kelimeler ve cümlelerle, söyledikleri şiirlerinden oluşmaktadır. *Seyahatnâme*, bir kısmı kaybolup giden bu diller için önemli bir kaynaktır (III: 66 vs.).

Tarabefzun (Trabzon) zurefasının Çiço reayasına söylediği mani (yazar "tekerleme" der) ve Diyarbakır ahali hakkında Kahvecizade'nin heceyle yazdığı, yer yer müstehcen söyleyişler içeren *Kadehnâme* adlı 7 bentlik hicviye, *Seyahatnâme*'deki ilginç örneklerdendir:

*Tarabzandır yerimiz
Akça tutmaz elimiz
Hapsi paluk olmasa
Niç'olurtı halümüüz (II: 54)*

*Diyârbekrün bakla ile çakılı
Satar gezengevi butum tut balı
Zeyn'oglunun o mırçite sakalı
"Biter biter kırkım direm" mahkul mı (IV: 38)*

Bunların dışında, konu içinde geçen bir olay, eşya, kuş, meslek vs. için de, onların isminin geçtiği beyitlerden örnekler verilmiştir. Merzifon Direklibel mevkiinde yakalandığı şiddetli kışları anlatırken, doğuda ve Acem ülkesinde çok kar yağdığı zaman insanların at kılından ördükleri *pâçile* adlı, kalburu andıran bir çember giydiklerini söyler ve Şahidî'den bu kelimenin geçtiği beyti örnek olarak verir:

*Didiler pâ-çille ol bir çembere
Ayak alta ala batmaya kara (II: 211)*

Sübhan dağındaki kuşlardan bahsederken de, orada bin sene yaşayan Kerkes kuşları hakkında şu beyti örnek verir:

*Yaşar kerkes kim âzâd olduğunca
Doğan durmaz ziyâfet bulduğunca (IV: 98)*

Bu örnek verme kaygısı bazen zorlama derecesine çıkmaktadır. Keşan şehrinin akreplerinin büyüklüğünden bahsederken, Balıkesir'de pire derdinden mustarip olan Baba Abdî-i Horasanî'nin "şikayet-âmîz bir Nâme-i Bergûs" kaleme aldığını ve bunun da bir beytinde akrepten bahsettiğini belirtip, bu *Bergûsiyye*'den 4 beyit alması gibi (IV: 229).

b. Atasözleri gibi, kıssadan hisse çıkarmaya yarayan, anlatılan konuyu daha özlü ve veciz bir ifadeyle tekrarlayarak, verilmek istenen mesajın daha açık ve etkili bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştıran şiirler:

Gerçeklerin ve kapalı hükümlerin, meseller, atasözleri, şiirler ve hikâyelerle daha açık bir hâle getirilmeye çalışıldığı bu yöntem, günlük konuşma dilinden dinî kitaplara kadar her türlü anlatım biçiminde rastlanmaktadır. İnsanların ortak duygu ve davranışlarını, veciz ve açık bir şekilde ifade eden, uzun tecrübe ve gözlemlere dayanan bu tür şiirlerden bir kısmı deyiş güzelliği, dolgun içeriği ile halkın belleğine yerleşmiş *berceste* mısra ve beyitlerden oluşmaktadır. Bu alıntılar, üslûba olan katkısının yanında anlatılan konuyla geniş kitleler arasında çağrışımlar uyandırmakta ve onların konuyu daha iyi anlamalarına yardımcı olmaktadır.

Bu şiirlerden bir kısmı, atasözleri gibi benzer olaylar karşısında tekrar tekrar kullanılmıştır. Meselâ, bir olay karşısında kazanın önüne geçilemeyeceğini anlatmak amacıyla sık sık;

*İdemez def' sakınmakla kazâyı kimse
Bin sakınsan yine ön son olacak olsa gerek* (I: 27, 70, 71, 238)

beyti; ellerindeki acizane hediyenin kabulüyle ilgili olarak da;

*Karıncalar budın çekmiş çekirgenin Süleyman'a
Size lâyük nemiz vardır kabûl eylen fakîrâne* (I: 162; IV: 85)

beyti tekrarlanmıştır. Denizden sahile ulaşıldığında ise, "Denizde sayısız menfaatler vardır. Ancak yine de selamet ve emin olmak istiyorsan işte o kenarındadır." anlamındaki, Şeyh Sa'dî'ye ait Farsça beyit söylenmiştir:

*Be-deryâ der menâfi bi-şümâres(t)
Eger hâhî selâmet der-kenâres(t)* (I: 8, 72; IV: 8 vs.)

Halep'te başından geçen bir olayı anlatırken, bazı insanların hoş latifelere kandığını, lâyük olmayan insanlara önemli görevler verildiğini söyleyerek, Şeyhî'nin Sultan Ahmed'e sunduğu "nasihat-âmiz" kasideden 5 beyit iktibas eder. Son beyit, şahsa iş değil, işe şahıs bulmanın önemini çok güzel ifade eder:

*Şahsa mansıb mı gerek mansıba âdem mi gerek
Bu durur safâ'-ı dîni bozan ey fahr-i izâm* (III: 87)

Bazı örnekler, ilginç ve ibret alınması gereken bir hikâyeye yaslanmaktadır. Evliya'nın "Mine'l-acâ'ib ü garâib" vs. başlıklarla anlattığı bu kısımlar, *Seyahatnâme*'nin en ilginç bölümleridir. Bunlarda da anlatılan olaydan bir ders çıkarma düşüncesi hâkimdir. Bunlar arasında en ilginç, bir başka deyişle traji-komiği, Evliya'nın Sofya'da Melek Ahmed Paşa'nın yanında görev yaptığı sırada geçer. Bir gün Çelebi Camiinin üzerine bir çift leylek yumurtlar. Debbâğoğlu namıyla tanınan bir eşkiya, leylek yumurtasını alıp yerine siyah karga yumurtası koyar ve bundan yazarın deyimiyle iki tane *zâg pîçesi* doğar. Şair burada;

*Beyzâ-ı zâgı kosan tâvûs-ı kudsî altına
Zâgdır peydâ olan bin dürlü tedbîr eylesen*

diyerek, karga yumurtasını tavus kuşunun altına koysan da yine karga çıkacağını belirtir. Leylek döndüğünde, yuvasında iki karga yavrusu görünce çok şaşırır ve feryada başlar. Bunu duyan bütün leylekler caminin kubbesini doldururlar. Yiyip içmeden günlerce feryat ederler. İnsanlar da işlerini bira-

kıp onların feryatlarını seyretmek zorunda kalırlar. Sonunda leylekler karga yavrularını öldürürler. Anne leyleği de "veled-i zina" evlad doğurmuşsun diyerek öldürüp camiden aşağı atarlar. Melek Ahmed Paşa, Debbâğoğlu'nun cezasını Allah'a havale eder. Çok geçmeden, üç gün sonra Debbâğoğlu da mazlumların ahını almanın karşılığını bulur. Bir kadınla zina yaparken kadının kocasına yakalanır ve kadınla birlikte yeniçerilerce öldürülür. Cesetleri de aynı caminin saçağının altına bırakılır (III: 230).

c. Bahsedilen kişi veya herhangi bir olay karşısında yazarın duygu ve düşüncelerini daha yoğun ve etkili bir dille anlatmasına yardımcı olan şiirler:

Bu tür alıntılar, halk hikâyeleri ve mesnevilerdeki heyecanın doruk noktasına çıktığı anlarda söylenen şiirleri hatırlatmaktadır. Hazırcevap, nüktedan bir şahsiyet olan Evliya Çelebi'nin, aynı zamanda güçlü bir hafızası vardır. Gittiği mahalle ve karşılaştığı insanlara uygun, nükteli sözler ve şiirler söyleyerek onları etkilemekte oldukça mahirdir (III: 283, IV: 77 vs.).

Evliya Çelebi, Hacı Bayram Veli halifelerinden Şeyh Halil'in asitanesine vardığında, "Hakîr bu sultânı ziyaret edip hâtıra bu ebyât hutur etti" diyerek, o an aklına gelen ve yapacağı ziyaretin önemini ifade eden şu beyti söyler:

*Gel ziyâret eyle gez bu tekye mihmânğâhdır
Sıdk ile mâlîde-rû et Şeyh Halîlu'llâhdır (IV: 10)*

Fırar eden Abdal Han'dan kalan kitapların çokluğu karşısında, hayretini Görenin aklı gider özge temâşadır bu mısrayla ifade eder (IV: 147). Sultan Murad'ın defnini anlattıktan sonra üzüntüsünü;

*Âh elinden ey adâletsiz felek feryâd u dâd
Sen murâd aldın velî dünyâyı kıldın nâ-murâd' (I: 91)*

beytiyle ifade eder. Beyit, Nev'î'nin Sultan III. Murad ve şehzadelerin ölümü üzerine kaleme aldığı terkib-bendinden alınmıştır.

Bazen de, bulunduğu ortam ona uygun şiirler çağırır. Kağıthane vadisinde âlem yaparlarken, aklına;

*Gönül eğlencesi seyr ü safâdır
Safâ sür kim bu dünyâ bi-vefâdır
Kişi zevk ile ohsar ferahnâk
Hemân zevk eyle cânım olma gamnâk (III: 275)*

7. Yayında, bu mısra *Sen murâdın aldın annâ hep halk nâ-Murâd* şeklindedir. Vezne uymadığı için divandaki şekli tercih edilmiştir.

beyitleri gelir ve gamı, kederi bırakıp vefasız dünyanın sefasını sürmeye başlar.

Evlîya Çelebi, gezdiği yerleşim merkezlerinden bir kısmıyla ilgili, o şehrin özelliklerini daha etkili bir şekilde ifade eden "şehir-engiz" başlıklı şiirlere yer verir. Fakat bunlar, birkaçı dışında klâsik anlamda şehrengiz özelliği taşımazlar. Eski adı *Harkile* olan Karaman Ereğli'sinden bahsederken, *Der-beyân-ı mu'cizât-ı server-i kâ'inât nazm-ı Cemalî sitâyîş-i Ereğli* başlığı altında mesnevi şeklinde uzunca bir şiire yer verir. Şair, "...şehir-i Ereğli'nin şehir-engizi bu mahâlde tamam oldu amnâ mâ-vâkı' üzere bu şehir-i Ereğli ta'rif ü tavsif olursa başka bir mücelled kitab olur" diyerek, bu şehri anlatmak için şiirin bile yeterli olmadığını söyler (III: 125-129). Kaynaklarda Cemalî'nin bu şehrengizinden bahsedilmemektedir. Bağdat'la ilgili olarak da, *Şehrengiz-i dâr-ı hulefâ-yı Bağdâd ve ziyâretgâh-ı Irak-ı Behîşt-âbâd* başlıklı, 59 beyitlik kaside şeklinde bir şiir verilmiştir (IV: 263).

Evlîya Çelebi, gezdiği yerlerde han, cami, türbe gibi imaretlerin duvarlarındaki yazıları da dikkatle inceler. Bazen onlardan örnekler naklederken, bazen de kendi düşüncelerini duvarlara yazar. Bunların çoğu, yazarın ve insanların duygu ve düşüncelerini yoğun, nükteli bir dille ifade eden söyleyişlerdir. Bunların bazılarının da konuya uygun, başka şairler tarafından söylenmiş şiirler olması muhtemeldir. Evlîya, Urfa değirmenlerini anlatırken, devran acele etmese, "insan tanesi"ni felek değirmeninin erinde sonunda öğüteceğini söyleyen şu beyti duvara yazar:

Âsiyâb-ı felek âhir öğüdür dâncemezi
Çün gelir nevbetimiz etmese devrân acele (III: 93)

Sultan Veys hazretlerinin türbesine vardığında, "...hâtıra bu ebyât lâyh olup kilk-i dürer-gûyum ele alup rûy-ı dîvarda tahrîr etdigimiz ebyât budur", diyerek şu beyti verir:

Cemî'i kutbu'l-aktâbın re'îsi
Ziyâret eyledik Sultan Veyis'i (IV: 59)

Bazen de, herhangi bir çarşıda, hamamda rastladığı veya bir dolap üzerinde gördüğü beyti eserine alır ve *hakkâ ki mahallinde kayd olunmuş* diyerek, şiirlere beğenisini ifade eder. Şu beyte, Edirne Bezzazistan'ında bir dolap üzerinde rastlar:

Hüsnün esbâbını hıfz etmege ey gevher-i nâb
Oldular dîdelerim iki kapaklı dülâb (III: 258)

Duvar yazılarından bazıları, daha önce yazılanlardan bir seçmedir. Süheyb-i Rumî'nin tekkesindeki sayısız şiir içinden seçtiği, Bağdat fatihi Murad Han'ın yazdığı şu beyit gibi:

*Şu denlû devr ede bu çarh-ı devvâr
Ne ben kalâmı ne hat kala ne divâr* (III: 128)

Mudanya'dan İstanbul'a giderken uğradıkları Bozburun iskelesi, girdabı ve sert dalgalarıyla meşhur, bir han ve bir camiden başka bir şeyi olmayan vi-rane bir yerdir. Buraya gelenler bazen, fırtına sebebiyle 5-10 gün hatta iki ay yatmak zorunda kalırlar. Caminin duvarında, şikayetname nev'inden yazılan yazılardan bir nokta koyacak yer kalmamıştır. Evliya, insanı gülmekten hayran bıraktığını söylediği bu şiirlerden şu nükteli beyti alır:

*Âh elinden Bozburun feryâd elinden Bozburun
Bekleye bekleye seni kalmadı ağız burun* (II: 36)

Sonuç

Görüldüğü gibi *Seyahatnâme*'nin son derece renkli ve zengin bir şiir dünyası vardır. Bunlar, onun güçlü hafızası ve birikiminin yanında, iyi bir araştırmacı olduğunu da göstermektedir. Kendi sergüzeştini anlatırken, Sultan Murad Han'ın huzurunda söylediği şu sözler onun engin birikimini hiç bir yorumla ihtiyaç bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır: "Pâdişâhım yetmiş iki ulûmdan Fârisî mi ve Arabî mi ve Rumî mi ve İbranî ve Süryanî ve Yunanî ve Türkî ve şarkî ve varsagı (...) veyâhûd ebyât-ı eşârdan bahr-i tavîl ve kasâid ve terci-bend ve terkib-bend ve mersiye ve ıydıyye ve muaşşer ve müsemmen ve müsebba ve müseddes ve muhammes ve penç-beyt ve gaze-liyyât ve kıfâ ve müselles ve dü-beyt ve müfredât ve muganniyât-ı ilâhiyât-dan ne murâd-ı şerîfiniz olursa beser-çeşm buyrun okıyayım" (I: 106). Evliya Çelebi, bu sözlerin ardından, hüznü bir eda ile rast makamında Derviş Ömer'in meşhur varsağısını okur ve padişah tarafından beğenilerek saraya alınır.

Bu sözler, bir mübalağa eseri değil, gerçeğin ifadesidir. *Seyahatnâme*'nin, edebiyatımızın ölümsüz eserleri arasında yer almasını sağlayan, onun engin bilgi ve görgüsünden kaynaklanan büyük birikimi ve çeşitli şiirler, özlü sözler ve anekdotlarla süslediği, folklorik ve estetik öğelerle yüklü renkli, sürükleyici anlatımıdır.

Kaynaklar

- Alptekin, A. B. (1997) *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Aslan, E. (1990) *Halk Hikâyelerini İnceleme Yöntemleri, Yaralı Mahmut Hikâyesi Üzerinde Bir İnceleme*, Diyarbakır: Dicle Ü. Yay.
- Baysun, C. (1945) Evliya Çelebi, *İslam Ansiklopedisi* 4, 400-412.
- Bilgegil, M. K. (1944) *Cehennem Meyvesi*, İstanbul: Yeni Türk Matbaacılık.
- Boratav, P. N. (1988) *Halk Hikâyeleri ve Hikâyeciliği*, İstanbul: Adam.
- Çobanoğlu, Ö. (1999) Sözlü Kültürden Yazılı Kültür Ortamına Geçiş Bağlamında Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinden Âşıkpaşazade'nin Epik Karakteri Üzerine Tespitler, *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, 65-82.
- Dankoff, R. (1984) The Lyric in the Romance: The Use of Ghazals in Persian and Turkish Masnavis, *Journal of Near Eastern Studies* 43, 9-25.
- Demircanlı, Y. Y. (1989) *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.
- Eliot, T. S. (1983) *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, çev. S. Kantarcıoğlu, Ankara: KTB Yay.
- Eren, M. (1960) *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul: Matbaa.
- Gökyay, O. Ş. (1996) *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* 1. Kitap, İstanbul: YKY.
- Horata, O. (1990) *Cemalî, Hü mâ vü Hü mâ yûn (Gülşen-i Uşşâk)*, İnceleme-Tenkitli Metin, Ankara: Hacettepe Üniversitesi. [SBE Doktora Tezi]
- İz, F. (1989) Evliya Çelebi Seyahat-nâmesi, *TTK Belleten* 53 (207-208), 709-733.
- Kurşun, Z. - Kahraman, S. A. - Dağlı, Y. (1999) *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* 2. Kitap, İstanbul: YKY; Dağlı, Y. - Kahraman, S. A. (1999) 3. Kitap; Kahraman, S. A. - Dağlı, Y. (2001) 4. Kitap.
- Mercimek Ahmed (yayın tarihi yok) *Kabusnâme* 1-2, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ong, W. J. (1995) *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözü'nün Teknolojileşmesi*, çev. S. P. Banon, İstanbul: Metis Yay.
- Pospelov, G. N. (1995) *Edebiyat Bilimi*, çev. Y. Onay, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Ünver, İ. (1983) *Ahmedî, İskender-nâme (İnceleme-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yay.
- Ünver, İ. (1986) *Mesnevi, Türk Dili, Türk Şiiri Özel sayısı 11 (Divan Şiiri)* 415-417, 430-563.
- Üzgor, T. (1990) *Türkçe Divan Dübâceleri*, Ankara: KB Yay.

*Akincılığın Türk kültür ve edebiyatına katkıları**

Mustafa İsen
Başkent Üniversitesi, Ankara

Şi're aks ettirebilseydim eğer dinlerdin
Yüz fetih şi'ri okundukça çelik tellerden

Y. Kemal

Bir askeri tabir olan akıncılık, bilindiği gibi Osmanlı hafif süvari birliklerine verilen isimdir. Başlangıçta daimi süvari ve piyade askerlerinin teşkiline kadar Osmanlı'nın temel askeri gücünü akıncılar teşkil etmiş, Evrenos Bey'in (ö. 1471) katkıları ile sistem bir ocağa dönüşmüş, Yeniçeri ocağı kurulunca da görevleri sadece hudut boylarıyla sınırlı kalmıştır.

Akıncılar, özellikle Rumeli'de serhat boylarına yakın yerlerde otururlar ve genellikle yaz aylarında zaman zaman düşman topraklarına akınlar yaparlardı. Geçimleri, düşmandan aldıkları ganimetle sağlanırdı. Akıncı kumandanlarını devlet tayin etmekle birlikte bu görevler hemen daima Mihal, Evrenos, Turhan, Yahyalı ve Malkoçoğlu gibi meşhur akıncı ailelerine verilmişti. Bu yüzden akıncılar Mihalli, Turhanlı ve Malkoçoğlu akıncıları gibi mensup oldukları kumandanların adlarıyla anılırlardı. Genellikle soylu bir aileden gelen beylerin etrafında toplanmış olan akıncıların üzerinde yöneticilerin nüfuzu mutlaktı. Onun sevdiği sevilir, düşmanı herkesin düşmanı olurdu.

Akıncılar kale muhasarası gibi işlerle meşgul olmazlar, kitle halinde düşman topraklarına dalar, yol kavşağı, geçit ve köprü gibi yerlerde bölüklere ayrılırlardı. Akıncı fedailerinden olan serdengeçtiler kuşatılmış kalelere girer, dalkılıçlar ise düşman içerisine dalarlardı. Bunlar çoğu kez bile bile

* *Türkiye Günlüğü* 49 (1999), 80-86.

ölüme giderlerdi. Çünkü bu dönemde idealize edilen akıncı, savaşta her türlü zorluğa göğüs geren, icabında gözünü kırpmadan ölüme giden savaşıydı.

İlk bakışta böyle özellikler taşıyan bir askeri sınıfın edebiyatla doğrudan doğruya nasıl ilgili olabileceği kuşkuyla karşılanabilir. Oysa meselenin bir de hemen göze çarpmayan ve bir kaç bakımdan edebiyatla ilgili olan yönü vardır.

Doğusu ve Batısı ile Ortaçağ'da yaşanan hayatı *bezm* ve *rezm* olarak ikiye ayırarak anlatmak mümkündür. Burada rezm kelimesini, savaş ya da savaşa hazırlık, bezmin ise eğlence, daha geniş bir tabirle barış döneminde yaşanan rahat hayat manasına kullandığımızı ifade edelim. Batı edebiyatındaki Romanslara karşılık bizim edebiyatımızdaki gazeller bezm dünyasını anlatan örneklerdir. Yaşanan hayatın aksine Klasik edebiyatımızda savaş halini anlatan eserlerin azlığı dikkat çeker. Oysa milletimizin müslüman olmadan önceki konumunu en iyi anlatan alp tipinin özelliği, rezmi gündelik hayatın en önemli ögesi olarak kabullenmekti. Toplumumuz müslüman olduktan sonra da alp tipini gazi tipine dönüştürerek özellikle başlangıçta Battalname ve Danişmentname gibi eserlerle bu tipi islamileştirerek yaşatmaya devam etti. Osmanlı devletinin kuruluşunu izleyen yıllarda özellikle Rumeli'deki akınları anlatan eserler, türün daha sonraki devredeki devamı oldu.

Meselenin bu boyutunun da ötesinde bir farklı uygulama daha vardır ki o hususiyet akıncılığı da kültürü koruyup gözeten önemli bir müessese haline dönüştürmüştür. Bilindiği gibi Orta Çağ edebiyatlarında saray, Tanpınar'ın (1985: 5) ifadesiyle aydınlığın ve feyzin kaynağı muhteşem bir merkeze, hükümdara, onun cazibesine ve iradesine bağlıdır. Her şey onun etrafında döner. Ona doğru koşar. Ona yakınlığı nispetinde feyizli ve mesuttur. İşte saray istiaresi etrafında dönen Orta Çağ hayatı, onun yaptığı hemen her şeyi kendi şartları içinde taklit ederek yaşantısını idame ettirme gayreti içinde idi. Bu yüzdendir ki çok eski çağlardan beri genel anlamda güzel sanatlar, ama özellikle de şiir, ölen ve öldüğü için mâbûdlar arasına karışan eski ve yeni reislerin vasıflarını övme görevi üstlenmiştir. Yine bu yüzdendir ki en küçük bir liderin maiyetinde bile başlangıçta çok sayıda şair mevcuttu.

Osmanlı devlet geleneği de bu yapıyı büyük ölçüde sürdürdüğü için sanat devlet ilişkisini de aşağı yukarı aynı yapılanma içinde devam ettirmiştir (İsen 1997: 284). Sözü edilen geleneksel yapıda yöneticinin önde gelen görevlerinden biri de bilim ve sanatı korumaktır. İşte devlet merkezinde padişahın bulunduğu saray böyle bir rol üstlenince, ona benzemeyi ilke edinmiş daha alt düzeydeki yöneticiler de kendi konumlarıyla mütenasip başka merkezler oluşturmuşlardır. Bu anlamda devlet ileri gelenlerinin konakları, İs-

tanbul dışında şehzade vali olarak görev yapan şehzadelerin sarayları, beylerin konakları sanatın himaye edildiği yerler olagelmıştır (geniş bilgi için bk. İpekten 1996). İşte yazımızın başında ifade ettiğimiz akıncı aileleri olan Mihaloğulları, Turhanlılar, Yahyalılar ve Malkoçoğulları birer yönetici olarak çevrelerinde daha çok şair olmak üzere çeşitli sanatçıları bulundurmaya özen göstermişler, böylece akıncılık aynı zamanda kültür ve sanatı besleyen önemli bir kaynak özelliği kazanmıştır. Burada gözden kaçan bir hususu daha vurgulamakta yarar var: Sözü edilen bu akıncı beyleri her ne kadar serhat bölgelerinde yaşamakta ve hayatlarını akıncılıkla sağlamakta ise de sonuç olarak bunların her birinin kendi konumlarına göre birer merkezi, bir başka ifade ile İstanbul modeline göre tertibe edilmiş bir başkentleri bulunmaktaydı. Nitekim bu ailelerin önde gelenlerinden olan Evrenosoğulları Vardar Yenicesi'ni, Mihaloğulları Plevne'yi, Turhanlılar ise Mora'yı kendileri için merkez seçmişlerdi. Seçilen bu merkezler, hiç kuşkusuz onların faaliyet alanlarına yakın yörelerdi. Beyler, akıncılarda elde ettikleri ganimeti akıncı gaziler arasında paylaştırdıktan sonra önemli bir kısmını da bir nevi kültürel alt yapı olarak yatırıma dönüştürmekte, bilime ve sanata destek olacak iş ve kişilere de pay ayırmakta idiler. Bu bakımdan Evrenosoğulları'nın merkezi olan Vardar Yenicesi çok dikkate değer bir örnek olarak karşımızda durmaktadır. Günümüzde Yunanistan sınırları içinde Giannitsa adını taşıyan ve hafızalarımızda kaybolup gitmiş Selanik yakınlarındaki bu küçük kasaba, ilk bakışta bilinen klasik kültür merkezi kalıplarıyla izah edilemeyecek farklı bir yapı sergilemektedir. Şehir, önemli bir güzergah üzerinde değildir. Ciddi bir medrese geleneğinden de mahrumdur. Bu durumda kültür merkezi özelliği taşınamaması gerekir. Oysa şehir Osmanlı kültür coğrafyası içinde en çok şair yetiştiren yöreler sıralamasında on beşinci sırada yer almaktadır. Vardar Yenicesi bu özelliğini sadece Evrenosoğulları ailesine borçludur. Buraya 1430'lu yıllarda önce kalabalık Türkmen grupları iskan edilmiş ve akıncılarla şehir, önemli bir askeri merkez haline gelmiştir. Evrenosoğulları ailesi daha sonra şehir ve çevresinde pek çok vakıf kurarak burayı aynı zamanda bir kültür merkezi haline getirmeye gayret etmişlerdir. Evrenosoğulları ailesi Rumeli'nin ilk vakıf kurucularındandır (Basar 1995: 541; Öztuna 1996: 655).

Bu vakıflar aracılığı ile bölgeye yeni bir düşünce, hayat anlayışı ve medeniyet gelmiş, camilerin yanında ve onlarla iç içe eğitim öğretim merkezleri teşekkül ettirilmiş, daha sonra medreseler ve tekkelerle birlikte şehrin kültürel alt yapısı oluşturulmuştur. Şehir, coğrafi konumunun kendisine sağladığı olumlu imkanlar, ya da bağlı olduğu uygarlığın kendisine olan ihtiyacı

doğrultusunda siyasi ve ekonomik açıdan gelişip serpilirken sözü edilen bu kültürel kurumlarla da yeni kimliğini kazanmıştır.

Kuşkusuz kurumların kendi başlarına böyle bir kimlik oluşturmaları mümkün değildir. Onlara ruh verecek ve hayatiyet kazandıracak olanlar insanlardır. Rumeli fetihlerinde en büyük rol kendilerine ait olan ve 16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı devletinin en önemli vurucu gücü akıncı beyleri, İstanbul'daki merkezi kendilerine model alarak taşrada kendi konumlarına uygun olarak oluşturdukları küçük başkentlerde, yukarıda ifade edildiği gibi, İstanbul'daki sarayı model alan bir yapılanmaya gidiyorlardı. Serdengeçti akıncılar yanında, özellikle onları gazaya teşvik edecek, gaziliğin ve şehitliğin faziletlerini nakledecek, kısacası onları şarj edecek, moral verecek bir başka ifade ile kendilerini ruhen besleyecek kişilere ihtiyaç vardı. Medreselerde yetişmiş, işin daha çok zahiri tarafıyla ilgili bilginler bu rolü yerine getiremezdi. Bu işi, kışın kışlaklarda, baharla birlikte ise akıncılarla birlikte coşup taşan yarı meczup ermiş şairler, dahası Anadolu'nun tamamlanan fetihiyle artık faaliyetlerine Rumeli'de devam etmekte olan Horasan erenleri yerine getirebilirdi. Kısacası akıncıların nasıl kendilerini çekip çevirecek komutanlara ihtiyaçları varsa, bu konumdaki insanları yetiştirecek kurumlarda da mihver şahsiyetler olmalıydı. İşte Vardar Yenicesi'nde dikkatimizi çeken bu nitelikteki isim, vahdet-i vücûd düşüncesini Anadolu'ya getirenlerden biri olan Şeyh Abdullah-ı İlähî'dir (ö. 1491).¹ Akıncı beyi Evrenoszade Ahmed Bey'in, sözünü ettiğimiz fonksiyonları yerine getirmek üzere ısrarla Yenice'ye getirdiği İlähî, bu şehirde yaşayan aydınları tesiri altına alıp hepsine ortak özellikler kazandıran bir merkez şahsiyet olmuştur. Alem-i tekliften bile âzâde tavırlar, samimi ve derinliği olan bir ruh, hep yükseklerde gezen ve kayıt tanımayan bir aldırılmaz tavırla yetiştirilen bu şairler, hür bir derviş duyarlılığı içinde bu kez sahip oldukları birikimi, gaza heyecanını akıncılara aktarıyor, böylece bu tasavvufi hava hepsine kaynaklık ediyordu. Beyin himayesi ve şeyhin himmetiyle Yenice, 16. yüzyıl sonuna kadar çoğu Osmanlı devletinin asırlar boyu da oldukça tanınmış şairlerini yetiştiren önemli bir beldesi oldu. Hatta Yenice'de yetişen şairler, bir fabrikadan çıkmış standart mamuller gibi benzer özellikler taşımaktaydı. Din birliği üzerine kurulan büyük medeniyetlerde bu manzara karşılaşılan bir özellik olmakla

1. Abdullah İlähî, Simav'da doğdu. Öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra hocası Ali Tûsî ile birlikte Horasan yöresine gitti. Orada tasavvufa yöneldi. Anadolu'ya dönerek Simav'da irşat faaliyetlerine başladı. Sonra İstanbul'a ardından Vardar Yenicesi'ne gitti. Nakşibendi tarikatını Anadolu ve Rumeli'de yayılmasına öncülük etti. Vardar Yenicesi'nde öldü.

birlikte, İllâhî ile Vardar Yenice'li şairlerde bu ortak tavır, daha belirgin bir özellik kazanmıştı. Sözü edilen bu şairler şunlardır: Abdülgâni, Agehî (ö. 1577), Aşkî (ö. 1592), Derûnî (ö. 1650), Garîbî (ö. 1547), Günâhî (ö. 1670), Hayretî (ö. 1535), Hayâlî (ö. 1557), İllâhî, Mehmed, Râzî (ö. 1617), Râzî, Sıdkî, Selman (ö. 1564), Sırrî (ö. 1585), Şânî, Tâbî, Usûlî (ö. 1538), Yusuf-ı Sîneçâk (ö. 1564) ve Zârî (ö. 1517).² Görüldüğü gibi bu şairlerin tamamına yakını 16. yüzyılda yaşamıştır. Nitekim şehrin bu konumu, aynı yıllarda yaşamış biyografi ve seyahat yazarlarının da dikkatini çekmiştir. Şairlerin özel hayatlarına, sosyal ve psikolojik yönlerine dair değerli bilgiler veren Aşık Çelebi (ö. 1572), doğrudan olmamakla birlikte o dönem Yenicesi'ni bize tanıttaklar malumatlar sunar:

Rivayet ederler ki Prizren'de oğlan doğsa adından önce mahlasını korlar. Yenice'de doğan oğlan baba (veya papa yani ekmek) deyecek vakit fârisî söyler. Priştine'de oğlan doğsa dividi belinde doğar (Kılıç 1994: 482).

Bu bilgiler bize şehrin şiir ve edebiyat tarihi açısından önemli bir merkez olduğunu gösteriyor. Nitekim akıncılığın fonksiyonunu yitirmesiyle beslenme noktaları tıkanan şehir, kültür şehri olma özelliğini yitirmiş ve adeta edebiyat tarihinden silinmiştir. Bu durum sadece Vardar Yenicesi'nin de başına gelmiş değildir. Akıncılığın özellikle onların faaliyet alanı olan Rumeli'de kültürel gelişmelere ne denli önemli katkıda bulunduğunu daha iyi tespit edebilmek için Rumeli şehirlerinin yetiştirdiği şair kadrosuna bir 16. yüzyıla kadar, bir de bu yüzyıldan sonra şöyle bir göz atmak kafidir. Mesela Serez, yetiştirdiği 21 şairin 15 kadarını; Üsküp, yine yetiştirdiği 18 şairin 15'ini; Filibe ve Selanik 16'nın 11'ini; Prizren ve Priştine neredeyse tamamını 16. yüzyıl sonuna kadar yetiştirmişlerdir. Bu rakamlar, bize, Rumeli'de her şeyin yolunda gittiği dönemlerde devlet ileri gelenlerinin, bu arada akıncı beylerinin kültür ve sanata ne denli katkıda bulduklarını da açıkça göstermektedir.

İstanbul'da saray dışında bazı üst düzey devlet görevlilerinin saray ve konakları da şairlerin korunup gözetildiği yerler olmuştur. Taşrada ise bu görevi beylerbeyi ve sancak beyleri ile uç beyleri veya her merkezde hali vakti nispeten yerinde olan taşranın üst düzey görevlileri yerine getirmişti. Fakat burada unutulmaması gereken en önemli nokta, her konumdaki görevin farklı seviye ve konumda şair istihdam etmesi hadisesidir. Kendi çağının birinci sınıf şairleri, sarayda himaye edilirken, devletin diğer önemli kültür merkezlerinde ya ikinci sınıf, ya da önemli bir şair olmakla birlikte merkeze

2. Daha fazla bilgi için bk. İsen 1992.

ulaşma imkanı bulamamış dikkate değer şairler himaye edilmişlerdir. Taşrada ise daha çok aşık edebiyatı mensupları ile mahallinde önemli görülen ama merkez içinde kendilerine yer bulamayan adlar değerlendirilmişlerdir.

Bu anlamda değerlendirildiğinde akıncı beylerinin yanında istihdam edilen şairlerin de belli başlı özellikleri olmak gerekir. Bu sorunun cevabı için konuyla ilgili divan ya da mesnevilere göz atıldığında ilginç örneklerle karşılaşmaktayız. Akıncı beylerinin hayat hikayeleri ile ilgili elimizde doğrudan doğruya yazılmış yegane eser Sûzî'nin Mihaloğlu Ali Bey Gazavatnamesi adlı eseridir. Nakşibendi tarikatı mensubu olan Sûzî (ö. 1524), Prizren'de doğmuş ve öğrenimini tamamladıktan sonra tasavvufa yönelmiştir. Daha sonra Mihaloğulları'ndan Plevne kolunu temsil eden Gazi Ali Bey (ö. 1500) ile tanışmış ve onun maiyetine katılmıştır. Kaynaklarda on beş bin beyit olduğu söylenen eserin elimizdeki kısmı 1795 beyittir (Levent 1956). Şair, ilginç benzetmelerle akıncılar hakkında dikkate değer bilgiler verdiği bu eserinde normal şairleri,

*Egerçi her kemâl ıssı keremden
Komiş bir nahl-i ter bâg-ı İremden
Kimi zülf-i Ayaza şâne urmuş
Dil-i Mahmûda miskin dâm kurmuş
Kimi zeyn eylemiş Azrâ izârın
Tağitmiş Vâmıkun sabr ü karârın
Kimi virmiş ruh-ı Leylîye tâbı
Düşürmüş taga Mecnûn-ı harâbı
Ki hüsnîyyât ü işkıyyât çokdur
Velî dilkeş gazavatnâme yokdur*

şeklinde tanımlar ve eseri türünde örnek yazılmadığını belirtirken (Baymak 1998: 75), akıncı şairleri ele aldıkları konuları da şöyle tarif eder:

*Hevesden ben de bir gülzâra irdüm
Gül ü nesrin dirürken anı gördüm
.....
Bu yolda nâgehan bir kâna irdüm
Aceb gencine-i pinhâna irdüm
Tolu yâkût u la'l ü dürr ü mercan
Dururdu mühriyile dahi pinhan
El urdumı dürcine küflin götürdüm
Cihâna dâmenin pür verd getürdüm
Nedür dîrsen bu kân vasf-ı gazâdur
Delîli rûşen-i necm-i Hudâdur
Nedür emr-i gazâ hükmi-î İllâhî
Nedür bâb-ı gazâ dinün penâhî*

Nedür kavî-i gazâ fi'l-i peyember
Nedür vâsf-ı gazâ âsâr-ı Haydar
Tirâz-ı râyeti innâ fetehnâ
Tarîk-ı mesleği innâ hedeynâ (Baymak 1998: 75-76)

Şair, akıncıların başka özelliklerini de eserinde uzun uzun anlatmakla birlikte bizi asıl ilgilendiren şey, şair olarak kendisine başka meslektaşlarından farklı bir rol biçmiş olmasıdır. Şairin burada nakşi tarikatına bağlı oluşunun da özellikle altını çizmek gerekir. Vardar Yenicesi'nde yetişen ve Evrenosoğulları'nın kahramanlıklarını anlatan bu şehir doğumlu şairlerin de tamamı tasavvufa mensup kişiler olup bir kısmı nakşi, bir kısmı ise bu yüzyılın coşkun tabiatlı tarikatlarından biri olan gülşeniliğe mensup idiler. Nitekim Gazavatname'de gazanın öneminden, bir başka ifade ile gazileri gazaya hazırlayan şairin konumundan bahs eden yüzlerce beyit vardır. Mesela,

Yöneldi fi sebîlillâh gazâyâ
Tevekkül kıldı cân ile hudâyâ
Ne cân endîşesi ne nân ümîdi
İki âlemde bir cânân ümîdi
Zihî âşık zihî gâzî-i sâdık
Bu gâzîdür olan didâra lâyük
Gel iy gâzî bu fâniden güzer kıl
Hemân evvel kademde terk-i ser kıl (Baymak 1998: 114)

beyitleri böyledir. Yani daha önce ifade edilmeye çalışıldığı gibi akıncı beyinin yanındaki şair, bezmin değil, rezmin şairidir. O, savaşı ve savaşçıyı ululayan, onu ruhen besleyen, gaza ve şehadetin ne kadar önemli olduğunu yarın gazaya çıkacak olan gaziye nakleden şairdir. Bu yüzdendir ki akıncıların da şairlere ihtiyacı vardı ve yine bu yüzden yanlarında onları akına teşvik edecek şairler barındırmışlardı. Buna bir hususu daha eklemek gerekir ki özellikle beylerin gerçekleştirdikleri akınları daha geniş kitlelere anlatmak açısından da şairlere ihtiyaç duyulmaktaydı.

16. yüzyıl Rumelili şairlerin divanları gözden geçirildiğinde akına ve akıncılara ait epeyce malzeme bulunmaktadır. Bu şairlerden bir kısmının hangi beyin maiyetinde bulunduğunu da kaynaklar bize belirtiyor. Bu açıdan kültür ve edebiyat tarihimize en çok katkıda bulunan beylerin başında Evrenosoğulları gelmektedir. İlahî'den başka Vardar Yenicesi'nde yetişen pek çok şair de onların maiyetinde bulunmuştur. Bu şairlerden Hayretî (ö. 1535), divanında özellikle Evrenosoğulları'ndan Abdî Bey'e bir kaside sunmuş, bununla da yetinmeyerek ayrıca bir muhammes methiye ile yine aynı kişiyi övmüştür. Kırk dört beyitlik kasidesinde şair, şiirine bir mizansenle başlar: Bir gece sayısız belalarıyla nasıl başa çıkacağıının hesabını yapan ça-

resiz şairin karşısına akıllı bir ihtiyar çıkar ve Abdî Bey'e sığınmasını ister. Sonra da şaire uzun uzun Bey'in yiğitliği, vakarı, cömertliği, bu konulardaki şöhreti, himmet ve nusret sahibi oluşu anlatılır. Muhammes ise adeta baştan başa bir alkış ve ululama şiiridir. Vardar Yeniceci şairlere çok yakışan samimi ve yiğit eda, bu şiirin en önemli özelliğidir (Çavuşoğlu 1981: 42).

Evrenosoğulları ile alakalı dikkate değer bir kaside kaleme alan şairlerden biri de Usûlî'dir (ö. 1538). O da Vardar Yenicesi'nde doğmuş ve Evrenosoğulları'nın alakasını görmüş bir şairdir. Kırk dokuz beyitlik kasidesi yine Abdî Bey'e adanmıştır. Nesib bölümü bahariyye olan bu kasidesinde şair, Abdî Bey'i özellikle cömertlik ve adilliğini ön plana çıkararak över. 16. yüzyıl şairlerinin göğe çıkardıkları ve ailenin övüncü olan Abdî Bey, 1534'ten sonra vefat etmiştir.

Evrenosoğulları'ndan sonra Mihaloğulları da şairlere kol kanat geren akıncı ailelerindedir. Sûzî dışında Nihâli Cafer Çelebi (ö. 1542) de onların maiyetinde bulunan şairlerden biridir. Plevne'de Mihaloğulları ailesinin yaptırdığı medresede müderris olmuş, bu görevde iken beye musahiplik de yapmıştır. Daha sonra Galata kadısı oldu. İçki düşkününü olan Nihâli, bir ara Mehmet Bey'e akının yasaklanmasını kendisiyle birleştirerek şöyle eleştirmiştir:

Mihaloğlu'na uçta sancak verip uç işleme diyü yasak etmek, bana Galata'yı virüp şarap içme dimeğe benzer (Levent 1956: 196).

Bir ara Yavuz Sultan Selim'in huzuruna kabul edilen Muammâyî Ali de Mihailli, Turhanlı ve Yahyalı Beylerinin maiyetinde bulunmuştur.

Yukarıda sözü edilen şairlerden Hayretî, Yahyalıların yanında da bulunmuş olmalı ki onlar hakkında yazdığı bir murabba'da hem mükerrer mısra olarak

Câna başa kalmazuz âlemde Yahyâlularuz

ifadesini kullanmış hem de biz zamirini şiirine redif yaparak kendini de bu ocağın mensuplarından biri saymış, ya da bizzat akıncı ile kendini özdeşleştirmişti.

Feyzî adlı bir şairin de Mitrovitsa'da Bayram Beg adlı bir yöneticiye musahiplik yaptığı kaynaklarda belirtilmiştir (İsen 1994: 259). Bu beylerden bir kısmı ayrı zamanda şairdir. Bunlardan biri olan Yahyalılardan Mehmed Bey, şiirde Vusûlî mahlasını kullanıyordu. Kaynaklar onun her iki konumunu da şu ifadelerle dile getiriyorlar:

Yahyalı beglerinden nâm-ı şerîfi Mehemmed ümerâ-yı mücâhidîn miyânında nâmı sermed ve lutf u kerem ü sehâ vü hinem tarıkında büzürkvâr-ı ser-âmed bir emîr-i nâmdâr ve dilîr-i gazâ-girdâr idi. Dâimü'l-evkât kapusunda üç dört yüz âlem eksik olmazdı. İçlerinden beş on nefer şâir bulunmamasını câiz görmezdi. Ya'ni muttasıl ragbeti hünerverlere ve ülfeti ma'rifetle nâmverelere masrûf idi. Dem olurdu mevcûdın bahşîşle hebâ ve egninde vü hazînesinde bulunan câmeleri bahş idüp uryân ü bî-kabâ kalurdu... Mükemmel dîvanları var idügi ıyândur. Belki sâhib-dîvan olmaları iki cihetden ma'lûm-ı ıyândur (İsen 1994: 259).

Mihaloğullarından Ahmed Bey de şairdi.

Sanat, insanın tabii ihtiyaçları karşılandıktan sonra yakından ilgilenebileceği bir alandır. Bu yüzdendir ki telif ücreti dediğimiz ve ancak yakın dönemlerde kısmen uygulamaya konulan hak edişler gündeme gelinceye kadar sanat ve sanatçılar ancak toplumun varlıklı kesimlerinin çevresinde tutunabilmişlerdir. Bu alaka doğu ve batıda aynıdır. Yöneticiler sanatçıları, kendi yapıp ettiklerini hem çağdaşlarına hem de çağlar ötesine anlatıp tanıttacak isimler, adlarını ölümsüzleştirecek unsurlar olarak görürken, bulunduğu konum gereği hem çağına söyleyecek sözü olan hem de bunu -tıpkı saltanat mensubu gibi- gelecek nesillere de iletebilme gayreti içindeki sanatçı, saltanat sayesinde sanatını icra edebileceği bir ortam bulabilmek umuduyla devlet yöneticilerine yaklaşmış, böylece sözünü etmeye çalıştığımız ilişki ortaya çıkmıştır. Ama burada ihtiyaç, bu ilişkinin konumunu da belirleyen çok önemli bir öğedir. Bu bağlamda sanatla ilgisiz gibi görünen akıncılık da özellikle Rumeli'de pek çok sanatçının desteklenmesine vesile olmuş, yine bu yüzdendir ki bu toprakların fethedildiği yıllardan itibaren akıncılığın bitişine, yani 16. yüzyıl sonuna kadar yöredeki canlı kültür sanat hayatında akıncılığın ciddi katkıları olmuştur. Bunu akıncılığın çökmesiyle birlikte yörede şair sayısının azalmasından anlıyoruz. Rumeli'deki boy veren klasik Türk edebiyatının dilinin diğer yörelere göre sade oluşunun sebeplerinden biri de akıncılar çevresindeki şairlerdir dense mübalağa edilmiş sayılmaz. Çünkü daha az eğitilmiş ve hayatları büyük ölçüde harekete dayalı gazilere yönelik bu rezm edebiyatının dili, elbette biraz daha sade olacaktı.

Kaynaklar

- Basar, F. (1995) Evrenosoğulları, *İslam Ansiklopedisi* 11, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 539-541.
- Baymak, O. (haz.) (1998) *Sûzî Çelebi*, Prizren: Bay Yay.
- Çavuşoğlu, M. (haz.) (1981) *Hayretî Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- İpekten, H. (1996) *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*, İstanbul: MEB Yay.
- İsen, M. (1992) *Usûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- İsen, M. (1994) *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- İsen, M. (1997) *Ötelerden Bir Ses*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kılıç, F. (haz.) (1994) *Aşık Çelebi, Meşairü's-Şuarâ*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. [Basılmamış Doktora Tezi]
- Levent, A. S. (1956) *Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnamesi*, Ankara: TTK Yay.
- Öztuna, Y. (1996) *Devletler ve Hanedanlar 2*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Tanpınar, A. H. (1985) *19. Asır Türk Edebiyatı*, İstanbul: Çağlayan Yay.

Dil ölümü tehlikesini yaşamış bir dil: Kazak Türkçesi

Ferhat Karabulut

Celal Bayar Üniversitesi, Manisa

Giriş

Geniş bir alanda hakimiyet kurmuş büyük bir dil zamanla parçalara ayrılarak tekrar büyümek üzere (belki de ölmek üzere) küçülebilir ve birbirinden farklı lehçeler (alt diller) halinde tarih sahnesinde yerini alabilir. Bugün yeryüzünde konuşulan dillerin zaman içerisinde bu şekilde çoğalmış oldukları bilimsel bir gerçektir.¹ Bu durumda bazı insanlar yeryüzündeki dillerin sayılarının sürekli artmakta ve bunların çoğunun da yazı diline dönüşmekte olduğunu zannedebilir. Durum hiç de öyle değildir. Gerçekte yeryüzünde bizim pek farkında olmadığımız ve bilgi sahibi de olamadığımız bazı özel durumlar vardır ki bunlar yeryüzündeki dillerin sayılarının artmasını engellemekte, hatta azaltmaktadır. Yani yeryüzü bir *dil cenneti* olamamakta, tersine bir *dil mezarlığına* dönüşmektedir. Başka bir deyişle diller doğmakta, zamanı gelince ve şartlar oluşunca da ortadan kalkmaktadırlar. Bir zamanlar var olan dillerin kullanımdan kalkmasına, yok olmasına modern dilbilim çalışmalarında *dil ölümü* denilmektedir. “Eğer bir dil artık hiç kimse tarafından konuşulmuyorsa o dil ölmüş demektir.” (Crystal 2001: 1). Crystal’a göre dil ölümü için birinci kıstas biyolojik ölümdür, yani “İnsan ölürse dil de ölür. Başka bir yol yoktur, halk ölürse dil var olamaz.” (Crystal 2001: 1). Elbette ki dil ölümü sadece insanın veya toplumun biyolojik olarak ölmesine bağlı değildir. “Dil değişimi” (language shift) dediğimiz bir diğer olguda topluluk-

1. Buna ilave olarak özellikle Batının sömürgesi veya pazarı olmuş bazı bölgelerde (Havayi, Karayip adaları gibi) Pidjin (Pidgin) ve Kreol (Creole) denilen bazı suni diller de ortaya çıkabilmiştir. Bu durumda yerli dille hakim dil kelime alışverişi ile suni ve melez bir dil ortaya çıkarırlar. Günlük yapay bir dil iken Pidjin olan bu dil, ana dil olmaya başlayınca Kreol’a dönüşür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Crystal 1987: 334-341; Thomason - Kaufman 1991: 25-52.

lar, biyolojik olarak yaşamaya devam ederler, fakat dillerini kullanmadıkları ve yeni nesillere aktarmadıkları için ana dillerinin katili konumuna gelirler. Dil değişimi sonucunda meydana gelen bu olguya dil ölümü değil "dil intiharı" (language suicide) diyoruz (Aitchison 1981: 209), çünkü bu durumda toplum kendi eliyle kendi kimliğini yok etmiş olmaktadır.

Dil bağlamında bu ortaya çıkışlar ve ortadan kayboluşlar hiç kuşku yok ki sebepsiz değildir. Birtakım dış ve iç etkenler dil doğumu ve dil ölümü üzerinde etkili olmuş ve olmaktadır. Bugüne kadar sayıları bilinmemekle beraber yeryüzünde binlerce dil doğmuş ve birçoğu da ölmüş bulunmaktadır. UNESCO'nun son araştırmalarına göre büyük-küçük 5 bin ile 6 bin arasında dil bugün varlığını sürdürmektedir. Tahminlere göre bunların yüzde yetmişten fazlası önümüzdeki yüzyıl içerisinde (21. yüzyılın sonunda) ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır (Wurm 1996: 1). Bir şekilde bu tehlike içerisine girmiş bulunan (en azından Sovyetler döneminde) ya da girmek üzere iken dönüş yapan dillerden biri de Türk dilinin kollarından biri olan Kazak Türkçesidir diyebiliriz.

Bu çalışmada Kazak Türkleri ve onların konuştuğu Kazak Türkçesinin geçirdiği evreler üzerinde durulacaktır. Kazak topraklarında meydana gelen tarihî, sosyo-kültürel, politik ve ekonomik değişimler incelenecek ve bunların dil üzerine etkisi tartışılacaktır. Kazak Türkçesinin geçirdiği evreler her ne kadar keskin çizgilerle ayrılmasa da tarihsel birtakım hadiseler² ve dönüşümler dille bağlantılı olarak incelenecek ve Kazak Türkçesini etkileyen dış ve iç etmenler ayrıntılı bir şekilde tartışılacaktır. Kısaca bu çalışmada, Kazak Türkçesi dil ölümü tehlikesi yaşadığı mı? Yaşadıysa nasıl, ne zaman ve hangi boyutlarda yaşadı? Kazak Türkçesini dil ölümü bağlamında diğer dillerden ayıran olgular nelerdir? Dil ölümü kapsamında Kazak Türkçesi hangi evrelerden geçti? gibi sorulara cevaplar aranacaktır. Çalışmamıza temel teşkil etmesi nedeniyle öncelikle 'dil ölümü' ve 'dil değişimi' kavramlarını açıklamak ve sebep sonuç ilişkisi içinde bunun Kazak Türkçesi³ üzerine uygulanabilirliğini tartışmak gerekecektir.

2. Kazakistan'ın işgali, Ekim Devrimi, yaşanan göç dalgaları, toprak reformları ve eğitim faaliyetleri gibi sosyo-ekonomik-politik hadiseler.
3. Dil ölümü ve Kazakça kavramına, Kazakça bir dil değil, lehçedir diye karşı çıkılabilir. Bu durumda *dil ölümü* ve *dil değişimi* yerine *lehçe ölümü* ya da *lehçe yitimi* kavramları teklif edilebilir. Bu çalışmada asıl amacımız bugün dil ölümü olarak adlandırılan bir gerçeğe dikkat çekmek ve Kazakçayı bu bağlamda incelemektir. Her bilim adamı kavram konusunda kendi bulgularına ve bakış açısına göre bir yol izlemektedir. İstanbul ekolü olarak adlandırılan Reşit Rahmeti Arat ekolünde Türk dilinin kollarını sınıflandırmada *lehçe* ve *şive* terimleri kullanılır. Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi" adlı makalesinde Çuvaşça ve Yakutçayı Türk dili-

Tehlikedeki dil ve dil ölümü gerçeğine genel bir bakış

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi tahminlere göre yeryüzünde yaklaşık olarak 5 ile 6 bin arasında dil konuşulmaktadır. Bunların çoğu üst dillerin kolları durumundadır. Yani bu diller gerçekte ya doğal konuşanı az olan ya da yazı diline henüz geçememiş sadece konuşma dilidirler.⁴ Her dil kendi içinde özgün bir yapıya ve derin bir geçmişe sahiptir. Biz dili doğal iletişim aracı olarak kullanan toplumların tarihini, kültürel yapısını, dünya görüşünü, siyasi yapısını kısaca o topluluğun kimliğini dillerinden öğreniriz. Bu yüzden dil her toplum için şüphe götürmeyen bir değerdir. Bugün bir Türk milletinden bahsedebiliyorsak, bilinen Türk tarihini Orhun ve Yenisey Anıtları'ndan başlatabiliyorsak, bu, Türklerin konuştuğu ve yazdığı dil sayesinde olmuştur. Bugün yeryüzünde Yenisey Irmağı'nı içine alan coğrafyadan doğmuş onlarca lehçeyi ve yüzlerce şiveyi içine alan bir büyük Türk dilinden bahsedebiliyoruz. Ayrıca bizim bugün takip edebildiğimiz ve edemediğimiz pek çok Türk lehçesinin varlığından da haberdarız.⁵ Değişik nedenlerden dolayı bazı tarihî Türk lehçeleri ve şiveleri bir şekilde ortadan kalkmışlardır. Bunlara örnek olarak Slav ırkı ile karışık Türklüklerini ve ana dillerini unuttuklarından Tuna Bulgarlarını, dillerini bize kadar taşıyan yazılı birkaç me-

nin lehçeleri ve geri kalan Türk dil kollarını ise Türk dilinin şiveleri diye ikiye ayırır. M. Ergin de bu anlayışı benimser. A. B. Ercilasun ise lehçe kavramının yanında, ayrıca *yazı dili* kavramını kabul ettiğini sık sık vurgular (Ercilasun 1997: 62-67). Yazdığı eserlerde Saadet Çağatay Türk dilinin bütün kolları için yalnız lehçe terimini kullanır. Genel olarak Batılılar lehçe veya şive yerine *dil* kavramını tercih etmektedirler. Onlar için edebi geleneği olan ve doğal iletişim aracı olarak kullanılan belli bir ülkede konuşulan her dil bir başka dilin lehçesi veya şivesi değil ayrı bir dildir. Bu noktadan bakınca her ne kadar Almanca, İtalyanca ve Fransızca aynı kökten gelse de ayrı birer dildirler. Talat Tekin bu anlayıştan hareketle, Rusya ve Batıda olduğu gibi "Türk dilleri" terimini kullanmayı yeğlemektedir. Tekin bu durumda Çuvaşçayı ayrı bir sınıflamaya tabi tutar. Türk dilinin edebi geleneğe sahip alt dillerinden biri olması nedeniyle Ercilasun'un teklif ettiği *yazı dili* kavramından hareketle, biz de burada Kazakçayı dil kategorisinde ele alacağız. Bu sebeple *lehçe* ya da *şive* ölümü yerine *dil* ölümü kavramını benimseyeceğiz. *Dil*, *lehçe* ve *şive* kavramları konusundaki tartışmalar ve "lehçe" yerine "dil" kavramının kullanılması ve bu kullanımın sebepleri üzerinde daha fazla bilgi için bk. Arat 1987: 69-149; Hasan Eren 1990: 45-49; Ercilasun 1997: 62-90; Karamanlıoğlu 2002: 12-20.

4. Tören dili de diyebileceğimiz suni bir şekilde korunmuş dillere örnek olarak Sanskritçe, Latince ve Eski Yunancayı sayabiliriz. Bu diller büyük değişimlerin ve dönüşümlerin sonucu olarak ya bölünmüş başka dillere dönüşmüşlerdir ya da doğal konuşucuları tarafından terk edilmişlerdir. Bugün dini birtakım nedenlerle (özellikle kiliselerde, düğün ve ölüm törenlerinde) bu diller sayıları çok az olan kişiler tarafından (çoğunlukla papazlar, rahipler ve bazı araştırmacılar) kullanılmaktadırlar.
5. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Caferoğlu 1988: 1-94; Özkan 1997: 296-325; Ercilasun 1997: 62-90; Saray 1995: 61-148, 1999: 1-384; Gömeç 2003: 11-387 ve 1997; Bacon 1980: 1-34, 76-102; Gross 1992: 10-54, 100-176.

zar taşını miras bırakarak tarih sahnesinden çekilen İdil-Volga Bulgarları'nın konuştuğu dili, başka kültürlerin içinde eriyip kayboldukları için Hazarlar'ın, Peçenek-Kuman Türklerinin dillerini sayabiliriz. Dil bir canlı varlığa benzediği için insan toplulukları gibi doğmakta, büyümekte ve ölmektedir, bu da bize bugün konuşulan pek çok dilin ve lehçenin yok olacağı gerçeğini hatırlatmaktadır.⁶

Dil doğumlarında olduğu gibi dil ölümlerinde de uzun bir zaman dilimi söz konusudur. Bu bazen yüzyılları bazen ise bin yılları kapsamaktadır. Yani dil doğumları ve dil ölümleri doğal hadiselerdir ve yavaş yavaş gerçekleşirler, en azından 19. ve 20. yüzyıla gelinceye kadar bu böyle idi. Hem savaş ve soykırımlar, hem de doğal afetler bu yüzyıllarda önemli roller oynamışlardır. "(Dil) ölümleri bazen çok kısa zamanda, belli bir bölgede olabilir. Örneğin güçlü, savaşçı ve işgalci gruplar değişik dilleri konuşan bazı küçük gruplara saldırabilir ve onları yok edebilirler. Onlarla birlikte dilleri de ölür." (Wurm 1996: 1). 15. yüzyıldan başlayarak gittikçe hızlanan Batılı sömürgeci, yayılmacı anlayış özellikle 20. yüzyılda yeryüzündeki pek çok dilin, lehçenin, şivenin âdeta katili olarak karşımıza çıkar. "Açıktır ki, yakın zamanda (20. yüzyılda) dil ölümleri muazzam bir seviyeye ulaştı ve genel olarak bakıldığında görülecektir ki, şu ana kadar yaşamayı başarmış diller de oldukça zayıf ve fakir durumdadırlar." (Hale 1994: 1).

Bilindiği gibi 16. yüzyıla Avrupalılar Amerika'nın keşfi ile girdiler. Bu keşif Yeni Dünya'nın kendi halinde yaşayan yerli halkı için adeta sonun başlangıcı olmuştur. Bu da o topraklarda yaşayan milyonlarca insanın ve konuşulan binlerce dilin ölme sürecine girmesi anlamına gelmektedir. Bugün Güney Amerika'da konuşulan dillerin sayısının olması gerekenden az olması dil ölümünün pek çok çeşidi ile açıklanabilir. Özellikle doğu Brezilya ve Arjantin'deki dil ölümlerinin pek çoğu kolonileştirme dönemine aittir; nüfustaki azalmaya paralel olarak gerçekleşmiştir. "Örneğin Büyük Amazon havzasında 16. yüzyılda tahmini olarak 6.8 milyon insan yaşamakta idi. 1992 yı-

6. Bugün Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyinde değişik bölgelerde konuşulan Karaim (Karay) Türkçesinin yok olmak üzere olduğunu bildiğimizi, fakat gerekli tedbiri alamadığımızı belirtmekte yarar var sanıyoruz. "Bugün Türk konuşma ve yazı dillerinden biri olan Karaimce yok olmak üzeredir. Rusya, Ukrayna, Litvanya'da yaşayan Karaim Türklerinin sayısı 2200 kişi kadardır ve bunların ancak çok az bir bölümü, belki 100 kişi ana dilini konuşabilmekte ve daha az bir kısmı yazabilmektedir." (Kocaoğlu 1996 [Bildiri]). Benzer durum, Çuvaş, Balkar, Halaç Türkleri için de geçerlidir. Başka bir misal olarak Hakasçayı verebiliriz. %81'lik Rus ve Ukraynalı nüfusa karşılık %11'lik oranla Hakas Türkleri, Hakasçayı koruma noktasında çaresiz ve etkisiz kalmaktadırlar. Bu nedenle, Hakasça ölme tehlikesini yakından hisseden dillerden biridir. Ayrıntı için bk. Barutcu-Özönder 1999: 26.

ına kadar geçen sürede bu sayı 700 bin civarına gerilemiştir." (Grinevald 1998: 137). Yine aynı şekilde Meksika örneği bize bazı ipuçları vermektedir. "1518 yılı itibarıyla merkezi Meksika nüfusu 25 milyon üzerinde tahmin edilmektedir. İspanyolların buraya ulaşmalarından sonraki yıllarda, 1620'ye kadar, bu sayı 1.6 milyona gerilemiştir. Bazı tahminlere göre Yeni Dünya'nın nüfusu Avrupalılarla karşılaşmadan önce 100 milyon civarında idi. 200 yıldan daha az bir sürede bu sayı 1 milyona düşmüştür." (Crystal 2001: 72). Benzer örnekler hiç kuşkusuz Avrupalı sömürgeci devletlerin uğradığı diğer bölgelerde de görülmektedir. İngiltere'nin Tazmanya'ya yönelik sömürgeci faaliyetleri bütün yerlilerin yok olması ile sonuçlanmıştır. "İngilizler 1803'te Tazmanya'yı işgal ettikten sonra, yerlileri toprak edinim sürecinde kendileri için bir engel olarak görmeye başladılar. Bunun için şiddetli bir adım attılar. Bütün Tazmanyalıların topraklarını terketmeleri istendi. İngiliz askerleri de bunları öldürmek için yetkili kılındı. 1830'a kadar sadece 200 Tazmanyalı sağ kalabildi." (Trask 1996: 324). Hayatta kalabilenler ise temerküz kamplarına yerleştirildiler. Yenilginin acısını derinden yaşadıkları için tedavi kabul etmediler ve bir süre sonra yok olup gittiler. Yani Tazmanya'da konuşulan irili ufaklı bütün diller konuşanları biyolojik olarak yok edildiği için ölmüştür. Bu büyük bir dil ölümü hadisesidir ve benzer örnekleri Afrika, Avustralya ve Asya'da yaşamış olan halklar söz konusu olduğu zaman da görmekteyiz. Aynı olmasa da, benzer hadiselerin Kazak ve diğer Türk toplulukları için de geçerli olduğunu görüyoruz. Bu durumda sadece kazananlar ve kaybedenler isim değiştirmiştir. Bu kez başka bir coğrafyada, Batının sömürgeci anlayışını benimseyen Rusların karşısında, yaşayabilmek için mücadele eden Kazaklar ve diğer topluluklar kurban rolündedirler. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde görüleceği üzere, savaşlar ve soykırımlar sonucunda yüzbinlerce Kazak Türkü ölmüş, nüfusta önemli ölçüde azalmalar olmuştur. Yani Rus yayılcılığı sürecinde yirminci yüzyıl Kazaklar için bir ölüm kalım savaşına sahne olmuştur. İnsanlık tarihi bu tür savaş ve soykırım, yani dış etkenler sonucunda meydana gelen ölümlere verilecek daha yüzlerce örnek ile doludur.⁷

7. Burada bir zamanlar Amerika yerlisi olan Yahi Kabilesi'nden bahsetmek gelinen noktayı göstermeye yeterli olacaktır. "Amerika'nın Kaliforniya eyaletinde yaşamış olan Yahi Kabilesi 19. yüzyılda beyaz insan tarafından yok edilmiştir." (Trask 1996: 324). Beyaz adamın mal ve toprak hirsının kurbanı olan kabilenin son ferdi (Amerikalılar onu Kishi takma adıyla tanıdılar) müzeliğe bir meta olarak iki yıl sergiledikten sonra ölmüştür. Bu ölüm Yahi dilinin de ölümü olmuştur.

Yeryüzünde dil ölümünü tetikleyen ve değişik bölgelerde değişik zamanlarda ortaya çıkan başka dış etkenlere de rastlıyoruz. Savaş ve soy kırma benzeyen, ama daha az hasara yol açan başka bazı dış etmenler ise insanüstü hadiseler olarak karşımıza çıkar. "Herhangi bir dili kullanan insanların sayısı bazı felâketler neticesinde azalabilmektedir." (Crystal 2001: 71). Bazı durumlarda sel, kuraklık, soğuk ve uzun geçen kış, açlık,⁸ volkan patlaması ve deprem gibi doğal afetler ve veba gibi hastalıklar da toplumların ve dillerin ölmesini tetiklemiş ve pek çok dilin bu şekilde yok olmasına sebep olmuştur. Fakat bu tür doğal afetler, savaşların ve soykırımların yaptığı kadar yeryüzünü kaplayan büyük tahribatlar yapmamıştır. "Yeryüzünde zaman zaman (belli bölgelerde) meydana gelen doğal afetler, birçok farklı dili konuşan pek çok yerli kabileyi, topluluğu süpürüp atmıştır." (Wurm 1996: 1). Bu da pek çok yerli dilin ortadan kalkmasına neden olmuş veya konuşanı azalan pek çok dili tehlikenin içine atmıştır. Ortaçağda yaşanan büyük veba salgınını bu tür doğal afetlere örnek olarak verebiliriz. Bu çağda milyonlarca insan veba salgını dolayısıyla yok olmuş ya da yerlerini terketmek zorunda kalmışlardır. Uzmanlar Kara Ölüm (Black Death) denilen bu salgının, dünyanın nüfus yapısını önemli ölçüde etkilediğini, bunun sonucunda sistemlerin ve sosyal yapıların büyük ölçüde değiştiğini beyan etmektedirler (Schamiloğlu 1986: 260). Türk tarihini ilgilendirmesi noktasında baktığımızda Schamiloğlu'nun ortaya koyduğu verilerden hareketle biz de İdil-Volga Bulgarlarının ani bir yok oluşla yaşadıkları coğrafyadan silinmeleri ve konuştukları dilin sukut etmesi olayını bu salgın ile açıklayabiliriz.⁹

Tehlikeyi yakından hissetmek

Tehlike sınırına girmiş dil kavramı ile tam olarak neyi kastediyoruz? Yukarıda bahsettiğimiz iki tür etki (savaşlar ve doğal afetler) Türk dili ve onun lehçeleri söz konusu olduğu zaman nasıl bir rol oynamıştır ve bu nasıl bir sonuç olarak karşımıza çıkmıştır? Dil ölümünün safhaları ve geçirdiği süreç Kazakça bağlamında nasıl tezahür etmiştir?

Uluslararası dilbilim çalışmalarında kullanılan kıstaslara göre, tehlike sınırına girmiş dilden kasıt, onun artık yeni kuşaklar tarafından öğrenilmiyor

8. Kazakistan Sovyetler döneminde bu son üç afeti çok sık yaşamıştır.

9. Benzer şekilde İngiltere'deki nüfusun büyük bir kısmının yok olduğunu görmekteyiz. İrlanda gerçeğinde ise İngilizlerin baskıcı ve yok edici politikaları yanında veba salgınının payı büyük olmuştur. "14. yüzyılda Avrupa'da 25 milyondan fazla insanın öldüğü düşünülmektedir." (Crystal 1997: 147). Bu yüzden birçok millet topyekun ana dilini unutma veya terketme ile karşı karşıya kalmıştır.

olması ve yeni kuşaklara aktarılma noktasında sahipsiz kalmasıdır. Sahibini kaybeden dil hazinesi, yağmalanmaya veya bilinmeyen bir yerde unutulmaya mahkum olur. Bu unutulmanın birincil sebebinin bizzat o dili konuşanların yok olması veya yok edilmesi olduğunu söylemiştik, bir diğer sebep ise dilin asıl sahiplerinin ana dili terk ederek başka bir dili doğal iletişim aracı olarak tercih etmesi ve bu anlayışı yeni nesillere bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde aktarmasıdır. Bu ise yeni durumun kabullenilmesi ve ana dilin intihara sürüklenmesi demektir. İşte bu yüzden bize göre 20. yüzyıl bir *dil mezarlığı* olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Tarihin en eski çağlarından günümüze kadar geçen sürece baktığımızda görüyoruz ki 20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı ve değişik doğal felaketlerde ölen insan sayısı geçmişteki bütün yitimlere neredeyse yaklaşmıştır. Sadece iki dünya savaşında 30-40 milyon insanın öldüğü düşünülmektedir (Crystal 2001: 72). Aynı dönemlerde Rusya'da ne kadar insanın öldüğü kesin olarak bilinmemekle beraber, ölen insan sayısının 20 milyonu civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunun ne kadarı Türk unsurundan oluşuyordu ve ne kadarı savaş ve soykırımlar sonucu gerçekleşti, ne kadarına suni bir şekilde planlanan doğal afetler¹⁰ sebep oldu tam olarak bilemiyoruz. Bildiğimiz yeryüzünden pek çok topluluğun bazı nedenlerden dolayı yok olduğu ve bunun kayda değer bir kısmının Orta Asya'da özellikle Kazaklar arasında meydana geldiğidir.

Elimizde Türk topluluklarını bu anlamda inceleyen pek çok yazı ve rapor mevcuttur.¹¹ Biz bu yazımızda Kazak Türkçesini incelediğimiz için doğal olarak Kazak Türkleri ile ilgileneceğiz. Bu bağlamda baktığımız zaman yukarıda verdiğimiz genel kıstaslar çerçevesinde Kazak Türkçesini geçen onyıllarda tehlike sınırına yaklaşmış ve hatta sınırı geçmiş diller arasına dahil etme durumunda kalıyoruz.¹² Yani Wurm'un "çocuklar tarafından, en azından bir kısmı tarafından (%30 civarında) öğrenilmeyen herhangi bir topluluğun dili "tehlikedeki" diller veya potansiyel olarak tehlikeyi hisseden diller arasına dahil edilmelidir." (Wurm 1996: 2). şeklinde koyduğu kıstasla bakarsak Kazakça tehlikeyi potansiyel olarak hissetmeye başlamıştı diyebiliriz.¹³ Eğer

10. Halkın topraksız bırakılması, 1930'larda kolhoz ve sovhozların yaygınlaştırılması ve beraberinde gelen kuraklık ve açlığın insanları kırmaya gibi.
11. Ayrıntılı bilgi için bakınız Saray 1993a: 9-17, 1993b: 69-74, 1995: 1-210, 1999: 11-384; Gömeç 2003: 11-413.
12. 1990 sonrası süreç bu durumda gözardı edilmiştir.
13. Sema Barutcu-Özönder'in bildirdiğine göre 1926'da mesela Kazaklar arasında Rusçayı bilen ve ana dili olarak kabul eden Kazakların oranı 0.7 iken, Kazakçayı bilen ve ana dili olarak kabul edenlerin oranı 98.4'tür. 1989 nüfus sayımına göre Kazakların dil durumu ise ol-

bir toplumun çocukları ve hatta genç kuşakları ana dili yerine kendince üstün ve doğru olduğuna inandığı veya konuşmak zorunda olduğu bir dili tercih ederse, bu durumda "domino effect" (domino taşı etkisi) ile bütün yeni kuşaklar dikey dizilmiş domino taşlarının bir hareketle sırayla yıkılmasında olduğu gibi, bu yıkımda yer alacak ve kendi dillerini bir sonraki kuşağa bir enkaz olarak devredecektir. Nitekim Sovyetler döneminde "gençlik arasında zaten az bir alanda konuşularak değeri azalan veya hiç olmayan ana dilini öğrenme ve daha önemlisi kullanma isteğine ilgi" büyük ölçüde azalmıştı.¹⁴

Bir dilin tehlike sınırına girmesinin başka bir nedeni de dilin parçalara ayrılarak zayıflatılması ve o dilden birden fazla alt dilin ortaya çıkarılmasıdır. Bu olguya bir örnek olarak Orta Asya'da bir dönem genel yazı dili olan Çağatayca'yı verebiliriz. Bugünkü Türk cumhuriyetleri ortaya çıkmadan önce, Türkistan'da Çağatay Türkçesi edebi dil olarak 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Orta Asya Türkleri, bir boya aidiyet duygusu ile kendi içlerine kapanıp, ağızları da yazı diline dönüştürülünce genel dil parçalanmış ve yerel dillerden oluşan Türk dili lehçeleri tarih sahnesine çıkmıştır. Böyle olunca köklü bir yazı geleneği olmayan, daha çok ağızlara dayanan yeni yazı dilleri güçlenebilmek ve kendi geleneklerini oluşturabilmek için ya yerel kaynaklara yönelmiş ya da Rusçanın tesirinde yeni bir mecraya girmiştir.¹⁵ "Türkiye Türkçesinde de kullanılan pek çok İslami terimin Kazakça Türkçesinden temizlenmesi veya bu terimlerin Rusçalarıyla değiştirilmesi sonucunda 19. yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte şekillenen Türk lehçeleri eğitim ve bilim dili olarak yetersiz bir hale gelmişti. Bunun üzerine Sovyetler;

dukça dikkat çekicidir. Bu yıla gelinceye kadar, yaklaşık 60 yılda Rusça bilen ve ana dili gibi algılayan Kazakların oranı 0.7'den 60.4'e yükselmiştir. Kazakçayı ana dili olarak konuşan insanların sayısında ise yüzde 97.0 ile düşüş gözlenmiştir. Bu sonuçlara göre "her ne söylenirse söylesin, SSCB sınırları içindeki Türk topluluklarının çoğunda dereceleri farklı olmakla birlikte ana dili kaybının arttığı gözlemlenmektedir. Ana dillerini kaybedenlerin kendilerine ana dili olarak seçtikleri dil ise Rusça olmuştur." (Barutcu-Özönder 1999: 24). Burada bir yabancı dil bilmekle, yabancı bir dili ana dili olarak görmek arasında fark olduğunu, Türk topluluklarında Rusça bilme oranının yükselmesinin ana dilden Rusçaya kayış demek olduğunu görmek gerekir. Gerçekte Rusçayı ana dili mertebesine çıkartmak anlamına gelen bu durum, ana dil aleyhine işleyen bir süreç olarak karşımıza çıkmıştır. İki dilliliğin 1970'te yüzde 41'lik bir orana ulaşmış olması ve 20 yıllık kısa bir sürede bu oranın yüzde 60'a fırlaması Kazakça açısından hiç de iç açıcı bir durum değildir. Kazakça ve diğer Türk dillerinin iki dillilik bağlamında geldikleri durumu ayrıntılı bir şekilde görmek için bk. Barutcu-Özönder 1999: 21-30.

14. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Appel - Muysken 1987: 9-45.

15. "Sovyetler, Türkiye Türkçesinden geçen kelimeler ile İslami terimlerin de kullanılmasını yasaklamış ve bunların yerine Rusça kelimeler kullanılmasını istemiştir." (Saray 1999: 172).

'Biz yoldaşız, sizin ilim ve eğitim sahasında kalkınmanızı, ileri gitmenizi isteriz. Bunun için en iyisi Rusçayı eğitim ve bilim dili olarak kullanın' kampanyasını başlatmışlardır. Neticede Kazak Türkleri Rusçayı kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır." (Saray 1999: 173). Böylece halkların kardeş olduğu fikrini yayıp yoldaş düşüncesini benimsetmek, Türk halklarını kendilerine yabancı olan ortak bir dilde ve kültürde (Rus dili ve kültürü) birleştirmek istemişlerdir. Böyle olunca güçlü bir edebi geleneğe sahip Rusça, geleneği zayıf olan bu lehçeleri kolayca etkisi altına almış ve dayatma ile oluşturulan bu yazı dillerini tehlikenin içine itmiştir.

Bir dilin tehlike içine düşmesinin nedenlerinden biri de toplumun başka bir kültür ile eşit olmayan şartlarda teması ve sonuçta meydana gelen kültürel çatışmadır (cultural clash). Bu temas hiç kuşkusuz büyük ölçüde dillerin mücadelesi şeklinde tezahür eder. "Dil teması" (language contact) olarak adlandırılan bu olguda, "daha saldırgan ve güçlü kültürün taşıyıcıları", ki bunlar başka bir dili konuşurlar, daha fazla nüfusa, daha sağlam bir ekonomiye ve daha güçlü bir askerî yapıya sahiptirler, kendi dillerini alt kültürün dili karşısında hakim kılmaya çalışırlar.¹⁶ Böyle olunca bu yeni dilin taşıyıcıları zayıf unsurlar için zamanla örnek bir üst kültür (role model) olmaya başlarlar. Bu da sonuçta doğal iletişim aracı olarak ana dilini kullanan insanların kafa yapısını ve dünya görüşünü değiştirir. "Farklı dili konuşan insanlar arasındaki sürekli temas bu dillerin tarihi gelişimleri için çok önemli sonuçlar doğurur." (Trask 1996: 310). Bu sonuçlar hiç de küçümsenecek cinsten değildir. Telafisi artık mümkün olmayan bir mecrağa giristir bu. Yani dış etkenlerin tesiri ile ana dili doğal iletişim aracı olarak kullanan insanlar toprakları gibi bilinçaltılarını da işgale uğrattınca iş ana dil aleyhine dönmüş olmaktadır. Şöyle ki, "zayıf kültürün aileleri kendi dillerinin yerine çocuklarına güçlü kültürün dillerini öğrenmeleri için yön verirler. Kendileri de bu güçlü kültürün dilini öğrenmeye ve konuşmaya gayret sarf ederler. Genç kuşak kısa zamanda kendi geleneksel dilini hor görme eğilimine girer ve

16. David Crystal'a göre bir toplumun başka bir topluma göre sayıca üstün olması dil ölümü için mutlak şart değildir. Nüfusça az ama askeri ve ekonomik olarak güçlü topluluklar, sayıca fazla gruplara tesir edebilirler ve onların dillerini öldürebilirler (Crystal 2001: 68-91). Bu bağlamda her ne kadar Kazakistan'da Rus ve Türk olmayan diğer unsurlar sayıca üstün idi iseler de diğer Türk cumhuriyetlerinde bu böyle değildi. Örneğin Kırgızistan'da 1989 sayımlarına göre Kırgız Türkleri ile Rusların oranı şöyle idi: Kırgız Türkleri 2.310.000, Ruslar 1.090.137. Sayıca üstün olmalarına rağmen Kırgız Türklerinin dili de ölüm tehlikesini yakından hissetmiş bir yazı dilidir. Türk devletlerinin ve diğer Türk topluluklarının nüfus ve coğrafi bilgileri, Türk olmayan unsurlara oranları için bk. Saray 1999: 11-331; Özkan 1997: 19-32, 75-296 ve tarihsiz: 19-327.

ana dilini aşağı değer olarak görür, sonuçta onunla ilgilenmeyi bırakır." (Wurm 1996: 2). Bu da kaçınılmaz bir şekilde ana dilin ölümü ile sonuçlanacaktır. "(Eski) Sovyetler Birliği'ndeki ve Çin'deki pek çok küçük azınlık dili bu süreci halihazırda yaşamaktadır." (Wurm 1991: 7).

Diller arasında meydana gelen ilk temas kısa bir süre devam eden durgunluktan sonra karşılıklı kelime alışverişi şeklinde tezahür eder. Kuşkusuz, güçlü dilden zayıf dile akış daha hızlıdır ve çoğunlukla tek yönlüdür, yani akış sürekli olarak yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşir. Ekonomik, siyasî, askerî ve kültürel baskılar sonucunda meydana gelen bu akış *ödüncleyici* dili ikincil pozisyona iter. "Geleneksel bir yazı dili olmayan sözlü geleneğe dayalı bir yerel dil, köklü bir yazı dili geleneğine sahip doğal bir ifade aracı olarak kullanılan şehirli geleneğe sahip saldırgan bir yazı dili karşısında esner ve yavaş yavaş ona yol verir." (Wurm 1991: 7). Pek çok dil, bunu Kazakçadan daha ileri seviyede yaşamış ve öz varlığını büyük ölçüde yitirmiştir. Bugün İspanya'da yaşayan Bask dilini buna örnek olarak verebiliriz. "İki yüzyıldan daha kısa bir sürede Bask dili komşu dillerden, Romans ve Latin, binlerce kelime ödünçlemiş ve bu ödünçlenen kelimeler zamanla Bask dilini istilâ ederek ana dildeki kelime sayısını azınlığa düşürmüştü ve kuşkusuz yüz binlerce kelimenin yok olmasına sebep olmuştur." (Trask 1996: 309).

Sosyo-kültürel temasta Kazak Türkçesini şekillendiren üç etken:

İşgaller, göçler ve eğitim. 1552'de bugünkü Tataristan'ın başkenti Kazan'ı alarak başladıkları Türk illerini işgal hareketine, 1556'da Astrahan ve dolayısıyla Başkurdistan'ı alarak hız veren Ruslardan, 1731'de Kazakların Küçük Cüz lideri Ebul Hayr Han yardım talep etti. Moğol Kalmuk ve Jungar kabilelerinin saldırgan ve yıldırıcı saldırılarından kurtulmak için Ebu'l Hayr Han tarafından istenen hamilik ve buna karşılık Orenburg Kalesi'nin inşası (1734-1735) ile Ruslar nihai hedeflerine doğru ilk büyük zaferi elde ettiler. Orenburg Kalesi'nin inşası ile Orta Asya'nın kaderi değişmeye başladı.¹⁷ Bu önemli hadiseden sonra, Orta Asya'da ilk işgal Kazakistan'da başladı ve ilk göçler de buraya yaptırıldı. Çarlık Rusyasının planlı işgal faaliyetleri bazı Rusların gönüllü göçleri ile de pekiştirildi. Rusya'dan gelen ve Rusça konu-

17. "Ebul Hayr Han 1731'de topladığı mecliste Rusya himayesine girme meselesini beyler ve aksakallarla tartışmaya açmış, meclis; *Rusya ile barış içerisinde yaşayabiliriz, lakin Rusya'nın tabiiyetine girmeyiz* diye karar vermiştir. Daha sonra Ruslar bazı beyleri satın alarak Or ve Ural arasında Orenburg Kalesini inşa ettiler. 1734-1735 yıllarında tamamlanan bu kale, Türkistan'a doğru yayılma faaliyetlerinin merkezi oldu" (Gömeç 2001: 743; Saray 1999: 88).

şan bu insanlar avantajlı bir durumda Kazakistan'a yerleşmeye başladılar.¹⁸ Bir süre sonra da Kazak halkı bunlarla doğrudan veya dolaylı temasa geçmek durumunda kaldılar. Bu temas dilde teması da tetiklemiştir.¹⁹ Rus mujiklerinin (köylülerinin) göçü özellikle birinci Rus devrimi zamanında (1905-1907) oldukça yoğunlaşmıştır.²⁰ M. Tatimov'un (1994) verdiği bilgilere göre asıl büyük göç dalgaları 1930' lu yıllarda (yaklaşık 1.300.000 kişi), İkinci Dünya Savaşı yıllarında (yaklaşık 1.300.000 kişi) ve 1954 ile 1958 yılları arasında olmuştur (yaklaşık 1.450.000 kişi). Bu insanların çoğunu vasıfsız işçiler, rejim için tehlikeli addedilen Rus ve diğer uluslardan insanlar, toprağı olmayan köyüler, savaş esirleri oluşturmaktaydı.²¹ Göçler sonucu Kazakistan'da yabancı nüfus hızla artarken, Kazak nüfus hızlı bir şekilde azalmaya başlamıştır. Yukarıda saydığımız pek çok nedenden dolayı 1940 yılına geldiğimiz zaman Kazakları artık azınlıkta görmekteyiz. 1926 sayımında Kazaklar toplam nüfusun %58'ini (3.627.000) oluştururken, Ruslar 34,9'unu (2.164.000) oluşturuyordu. "1939'da yapılan sayıma göre ise Rusların sayısı: 2.877.000; Kazak Türklerinin sayısı: 2.833.000; diğerleri 436.000 idi." (Saray 1999: 165). Görül-

18. Kazakistan'a yerleştirilmeye başlayan iki büyük Rus göçmen grubunu Kossaklar ve Rus köylüleri oluşturmaktaydı. Geniş meralar Ruslara verilince, yeni göç dalgalarının Kazakistan'ı sarsması kaçınılmaz hale gelmiştir. Çarlık Rusyası için bir tehlike olan Kossaklar Orta Asya'ya gelmekle hem Rusları rahatlatmış hem de kolluk kuvveti rolünü üstlenmişlerdir.
19. 1891'deki "Bozkır Düzenlemeleri, Rus köylülerine özel mülk olarak verilen toprakları ellerinde tutmaları için özel haklar verdi." (Suleimenov 1963: 96-97). Çar hükümeti bu düzenlemeler vasıtasıyla Kazakistan'a yönelen büyük kitle göçlerini desteklemeye başlamıştır.
20. Tarihçi N. E. Bekmakhanova 20. yüzyılın başında yaklaşık olarak 1,3 milyon Rus köylüsünün Kazakistan'a ve Kırgızistan'a göç etmiş olduğunu belirtmiştir (Bekmakhanova 1989: 160). Nüfus bilimci M. Tatimov (1994: 1) yirminci yüzyılın başında Kazakistan'a göç eden 1.150.000 göçmenin varlığından bahsetmektedir. Daha 20 yıl önce ülke nüfusunun %82'sini oluşturan Kazaklar Sovyet Rusyası zamanında azınlık duruma düşecektir. "1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Kazakistan topraklarına gelen göçmenlerin sayısı 3.000.000'u bulmuştu... 1897'de Kazakistan'da %15 Rus veya Slav var iken, bu sayı 1916'da %41'e yükselmiştir. 1926'da 3.831.000 olarak verilen Kazak Türklerinin nüfusu, 1959'da 3.581.000'e düşmüş olarak beyan edilmiştir." (Gömeç 2001: 749).
21. Bu göçmen gruplar "1940-1941'de Baltık cumhuriyetlerinden, Batı Beyaz Rusya'dan ve Moldovya'dan getirilen grup "Sovyet karşıtı unsurlar"; 1937'de getirilen, Yunan ve Finlandiyalılar "toplumsal yönden tehlikeli unsurlar"; ve İran ve Afganistan sınırına yakın bölgelerden getirilenler "şüpheli insanlar" olarak adlandırılmışlardır (Zemskov 1990: 16). Kazakistan'da, Aralık 1938'e kadar Korelilere ait 6.905 aileyi kapsayan 57 bağımsız kolhoz (ortaklaşa çiftlik) kuruldu. İlaveten 3.784 Koreli aile bu mevcut kolhozlara yerleştirildiler (Kim 1991: 291). 1937 yılında toplam olarak 18.526 Koreli aile (100 bin kişiden fazla) Kazakistan'a geldi (Kozybaev 1990: 11). 1941'de Volga Bölgesi'nde yaşayan Almanlar zor kullanılarak Sibiry'a'da ve Orta Asya'da iskana tabi tutuldular. 1 Aralık 1941'e kadar Kazak Cumhuriyeti'ne sürgün edilen Sovyet-Almanların toplam sayısı 441.713 idi (Kozybaev 1991: 238). Sürgünlerin sayısı Ocak 1953'e kadar 2.753.356'ya kadar yükselmiştir.

düğü gibi Rusların sayısında artma, Kazakların sayısında azalma vardır. "13 senelik bir devrede normal şartlarda Kazak Türklerinin nüfusunda 1 milyonun üstünde bir artış olması gerekirdi. Bundan da şu anlaşılmaktadır ki 1929-1939 arasında Kazak Türkleri 2 milyonun üstünde bir insan kaybına uğramıştır. Felaket yılları olarak adlandırılan 1920-1938 arasında, Kazak Türklerinin 3 milyona yakın insan kaybına uğradığını görmekteyiz." (Caroe 1967: 163-71). 1940'da ise Ruslar 3.4 milyon, Kazaklar ise bir daha Kazakistan'da çoğunluk durumuna geçmemek üzere 3 milyonla azınlık durumuna düşmüştür.²² "Toplam olarak Sovyetler birliği döneminde yaklaşık 6.200.000 insan Kazakistan'a göç etmiştir." (Tatimov 1994: 1-3). "Kazakistan'da Sovyet hükümetinin kurulmasından önce 1.5 milyondan az Avrupalı yaşıyor idiyse de, henüz 1991 yılının ortalarında 8.9 milyon Avrupalı göçmen yerleşmiş durumdaydı." (Tatimov 1993: 135). Bugün bu sayı 10 milyonu geçmiş bulunmaktadır. Bütün bunlar Kazakların Türk olmayan unsurların karşısında ikincil konuma düşmesi anlamına geliyordu.

Bu süreçte göç ve iskân faaliyetlerini kararlı bir şekilde sürdüren Ruslar, bir yandan da eğitim ve ekonomi alanlarında yeni atılımlar yaparak istediklerini almayı bilmişlerdir. Sosyal ve ekonomik baskıyı yakından hisseden Kazak Türkleri, hakim kültüre entegre olabilmek için uzun uğraşlar vermek zorunda kalmışlardır. Bu duruma gelinceye kadar Orta Asya karşılıklı verilen mücadelelere sahne olmuştur.

19. yüzyılın ortalarında kendilerine ait bir yazı dili olmayan ve çoğunlukla göçebe bir hayat süren, fakat güçlü bir sözlü geleneğe sahip olan Kazaklar, bu yüzyılın sonlarına doğru hem yerleşik hayata geçmiş hem de medreselerde, Ceditçilerin açtığı modern okullarda ve sayıları giderek artan Rus-Kazak okullarında yazılı bir gelenek oluşturmaya başlamışlardır. Bu süreçte Kazakistan (diğer Türk topraklarında olduğu gibi) Kadimci, Ceditçi, Yerel Milliyetçi (Kazak, Özbek, Kırgız milliyetçiliği gibi) ve Rus (ve Rus yanlısı Kazak) fikir ve aksiyon gruplarının özellikle eğitim ve dil alanında karşılıklı mücadelelerine sahne olmuştur. Eğitimde geleneksel medrese ve mektep anlayışını benimseyen grup kadimciler olarak adlandırılmakta idi. Bunlar klasik eğitimi benimseyip, dinî anlayışı ön plana çıkaranlardan oluşmaktaydılar.²³ Bu yüzden

22. 1989 sayımına göre Kazakistan'ın toplam nüfusu 18 milyon idi. Bu nüfusun yaklaşık 8.1 milyonu Türklerden 10 milyonu Türk olmayan unsurlardan (Rus, Ukraynalı, Alman, Koreli) oluşuyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Saray 1999: 71, 74.

23. Bununla birlikte Kazak Türkçesinin Arap alfabesi esasındaki alfabetini 1912'de bir ceditçi olan dilci ve aksiyon adamı Ahmet Baytursunulu tespit etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Tamir 1998: 435.

Kazak Türkçesinin Arap ve Farsça ile zenginleştirilmesini savunuyorlardı. Bir Kırım Tatar Türkü olan İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı, Anadolu'dan da büyük destek alan Ceditçi (yenilikçi) hareket, uzun yıllar Orta Asya'ya eğitimde ve sosyo-kültürel planda yön vermiştir. 1883 yılında Gaspıralı İsmail tarafından ilk sayısı yayımlanan, İstanbul'da, Azerbaycan'da, İdil-Ural'da²⁴ ve Türkistan'da okunan ve anlaşılan *Tercüman* gazetesi "dilde, fikirde, işte birlik" anlayışını ve millî şuuru benimseyen, ama aynı zamanda Batılı değerleri de aktarmaya çalışan çağdaş eğitimi Orta Asya aydınlarına ve halklarına benimsetmeye çalışmıştır. Genel bir Türk dili ve kültürü adına *pozitif milliyetçilik* olarak adlandırılacak olan bu hareketin karşısında hiç kuşkusuz, Kadimciler, Yerel Milliyetçiler ve Rus yanlıları vardı. Çalışmamıza başlarken bir büyük dilin parçalanıp yeniden büyümek ya da ölmek üzere lehçelere ayrıldığını söylemiştik. Bu sürece, Kazak Türkçesi 19. yüzyılın sonlarına doğru işte böyle bir ortamda adım atmaya başlamıştır diyebiliriz.

Genel Türk dili ve kültürü adına *negatif milliyetçilik* diyebileceğimiz bir anlayışın Orta Asya Türklüğü arasında yayılmaya başladığı 20. yüzyıl, Çağatay Türkçesi veya genel Türk edebî dili yerine mahalli lehçelerin²⁵ ön plana çıkarıldığı yüzyıl olmuştur. Yüzyıllardan beri yazı dili olarak işlenmiş olan Çağatayca'yı veya Türkiye Türkçesini bilmeyen mahalli aydınlar, bunların karşısında çok iyi bildikleri kendi ağızlarına (sonradan Türk dilinin lehçelerine) ve Rusçaya öncelik vermeye başlamışlardır. Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında doğup eserler vermeye başlayan bazı Kazak aydınlar Kazak milliyetçiliği yaparak diğer Türk toplulukları ile aradaki ilişkileri dil bağlamında koparacak girişimlerde bulunmuşlardır. Bu anlayış görünüşte olumlu gözükse de, gerçekte Kazakçanın zayıflamasına (bugün her ne kadar edebî bir dil olabilmiş ise de), ve sonuçta Rusça karşısında mağlubiyetine zemin hazırlamıştır. "İbray Altınсарın (1841–1899), Çokan Velihanov²⁶ (1837–1865) ve Abay Kunanbay²⁷ (1845–1905) gibi yazarlar Kazak Türkçesi ile kaleme aldıkları eserleriyle Kazak dilinin temellerini attılar." (Gömeç 2001: 752).

24. Saadet Çağatay çocukken Kazan'ın bir köyünde *Tercüman*'ı okuyup anlayabildiklerini anlatır (Çağatay 1978: 147).
25. Bugün 20'nin üzerinde Türk yazı dili olduğu bilinmektedir. Bu konuda bk. Ercilasun 1987: 62–90.
26. "Ruslar olmadan Kazaklar sadece Asyalı bir kavimdir, diyen Çokan Velihan aşırı batılılaşma taraftarı bir kimse idi. Bunun için Ruslar örnek alınmalı ve onların rehberliğinden istifade edilmeliydi. Onun gibi düşünen İbrahim Altınсарın ise, bir adım daha ileri giderek İlimsky ile işbirliği yapmış ve Kazak gençlerini Rus kültürüne ve Hristiyanlığa sokmak için açılan "Rus-Kazak Okulları"nın Kazakistan'da yayılmasına yardımcı olmuştur... Neticede Rusların teşviki ile bu iki Kazak aydını, Gaspıralı'nın arzu ettiği umum Türk dilinden ayrı bir şekilde Kazakçanın gelişmesi için büyük gayret sarfetmişlerdir." (Saray 1999: 128).

Bu aksiyon ve fikir adamları, yazı diline dönüşecek olan Kazak Türkçesinin bu bağlamda kurucuları sayılırlar. Türkistan coğrafyasında her büyük Türk topluluğunun belli başlı aydınları aynı şekilde hareket edince kendi iç dinamiklerini harekete geçiremeyen, bilim ve genel anlaşma dili özelliğini kaybetmiş paramparça bir Türk dili ortaya çıkmıştır.

Bu anlayışlar, Rus kültürü ile beslenip, kavmî milliyetçiliği ön plana çıkarınca 1883'ten beri Gaspıralı'nın önderliğindeki 'umum Türk dili ve kültürü' mücadelesi de büyük yaralar almaya başlamıştır. Bu aydınların aksine, İsmail Bey Gaspıralı, ilk ve ortaokullarda yerel dillerde eğitim anlayışını benimserken, lise ve özellikle yüksek okulda bir tek Türk dilinin eğitim dili olması gerektiğini, bunun da Osmanlı (İstanbul) Türkçesi olacağı fikrini yaymaktadır.²⁸ Bu yıllarda Gaspıralı'nın karşısında, bölgesel ayırmıcılığı ön plana çıkaran bu tür yerel Türk aydınlarının yanında veya arkasında sürekli olarak iki önemli Rus ismi görmekteyiz: İlminsky ve Ostroumov.

Orta Asya Rus yayılcılığında ve bugünkü cumhuriyetlerin sınırlarının çizilmesinde, dillerin tespitinde hep İlminsky karşımıza çıkar (Devlet 1988: 47). Ağızlara dayalı yazı dili anlayışını benimseyen ve bunu bütün Türk halklarına da benimsetebilen İlminsky bugünkü Türk lehçelerinin de teorisyeni sayılır. İlminsky'nin dava arkadaşı Ostroumov, aynı yıllarda özellikle basın kanalıyla Rus dili ve kültürü adına faaliyetlerde bulunuyordu. 1883 yılının *Tercüman* gazetesinin çıkarılmaya başladığı yıl olduğundan yukarıda bahsetmiştik, ne tesadüftür ki aynı yıl Ostroumov da *Türkistan Vilayetinin Gazeti* isimli gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. 1917 yılına kadar çıkmaya devam bu gazete "Farsçanın tesirinde kalmış olan Taşkent ağzına dayanan (ses uyumu) bozuk bir yazı dilini Özbek Türklerine öğretmeye çalışıyordu." (Togan 1981: 501-503). Burada amaç hem genel Türk dilini parçalamak, hem Özbek Türkçesinin farklı bir mecrada gelişmesini sağlamak, hem de bu yeni dilin Rusçanın karşısında bir bakıma elini kolunu bağlamaktır. Buna rağmen, Abdullah Kadıfı, Abdurrauf Fıtrat, Çolpan ve Aybek²⁹ gibi ustaların elinde Özbek Türkçesi (biraz da Çağataycadan gelen bir gelenekle) Rusça karşısın-

27. Çokan Velihan ile İbrahim Altınсарın'dan sonra Kazaklar arasında Rus Kültürünün yayılmasının faydalı olacağına inanan üçüncü şahıs, şair ve düşünür Abaya Kunanbay (1845-1904) olmuştur. İslama ve medrese eğitimine pek rağbet etmeyen Abay, Kazakçanın geliştirilerek, Kazak çocuklarının Kazakça eğitim görmelerini istemiştir." (Saray 1999: 128).
28. "Maarif ve kültür işleri her halkın kendi idaresinde yürütülür. İlkokullarda eğitim dili olarak, her kabilenin kendi ana dili (lehçe) kullanılır, orta ve yüksek okullarda umum Türk dilinin kullanılması mecburidir." (İlgar 1988: 145-46). "Kazak aydınlarının, Türk birliğine inanmakla birlikte, Türklüğü birleştirecek olan Gaspıralı İsmail Bey'in bu teklifine biraz soğuk kaldıkları görülmektedir." (Zenkovsky 1967: 65).

da kendini korumasını bilmiştir. Buna karşın Kazak Türkçesi, Rusça karşısında adil olmayan ikili mücadelede, Özbek Türkçesinin aldığından daha fazla yara almıştır.

Karşıt anlayışların (kadimci, yenilikçi ve Rus yanlısı) sürekli çatışma içerisinde olduğu ortamlarda büyüyen Kazak nesli, sonuçta isteyerek ya da istemeyerek güçlünün yanında yer almak, yani Rus kültürünü, dil başta olmak üzere benimsemek zorunda kalmıştır. Nitekim 1970'lere gelindiğinde Kazakların artık tutunacak dalları da kalmamıştır. "13 Ekim 1973'te Yüksek ve Orta Teknik Eğitim Bakanlığının kararı ile kabul edilen eğitim programı Ruslaştırmanın yeni bir basamağını teşkil etti. Şimdiye kadar ana dilde okutulan dersler de Rusça okutulmaya başlandı." (Gömeç 2003: 86). Bunun sonucu olarak Rusça öğrenemez korkusu ile çocuklarını Rus ana okullarına gönderen aileler, ortaokulda "çocuklarımız Kazak Türkçesini iyi öğrenemediler, bu yüzden zorlanabilirler" gibi bir savunma mekanizması geliştirip, "ileride Rusçayı da unutmamaları gerekir" anlayışı ile orta ve lisede de Rus okullarını tercih edince, üniversitede başka seçenek kalmamıştır. Neticede, bilim dili tartışmasız bir şekilde Rusça olduğu için, Rusçayı birinci dil olarak benimseme yolunu seçmişlerdir. Okulda ve sonraki yıllarda, iş yerlerinde Rusça konuşmak zorunda oldukları ve bütün ihtiyaçlarını Rusça karşılayabildikleri için, zamanla sokakta ve kamu alanlarında kullanılan dil de Rusça olmuştur. Nihayet Rusça, özellikle şehirlerde yaşayan aile fertlerinin özel mülkiyetleri içinde (evde) bile doğal iletişim aracı durumuna gelmiştir. İşte asıl tehlike de buradan başlamıştır. Dış etmenler sonucunda zorla benimsenilen ikinci dil, evde bile ana dilin yerine kullanılmaya başlanınca, Kazak Türkçesinin geleceği tehlikeye düşmüştür. 1991'deki bağımsızlık ilanından önce Kazaklar (bazı aydınlar hariç)²⁹ her ne kadar millî şuura sahip idiyeler de dil konusunda duyarlılıklarını önemli oranda kaybetmişlerdi. Yukarıda tehlikeye giren dillerin yeni nesiller tarafından öğrenilmediğini, ihmalin her geçen gün arttığını söylemiş ve böyle bir dilin 'dil ölümü' gerçeği ile karşı karşıya kalacağını belirtmiştik. Bütün bu gelişmeler ışığında Kazakçanın hangi evrelerden geçtiğini ve bu evrelerde neler olduğunu anlayabilmek için Kazak Türkçesinin yaklaşık 250 yıllık macerasında acaba neler oldu bir bak-

29. Bu aydınlardan ilk üçünün akıbeti tıpkı bazı Kazak aydınları gibi kötü olmuştur. Ölüm tarihlerine baktığımızda karşımıza hep 1930'ların sonu çıkmaktadır. Yani bu milliyetçi aydınlar planlı bir temizlik hareketinin kurbanı olmuşlardır.

30. 1970'lerde "Askar Kunay, Kazak Türklerinin millî tarihinin ortaya çıkmasında, Olcas Süleyman da Kazak Türkçesinin ve kültürünün unutulmamasında büyük emekleri geçen insanlardır." (Saray 1999: 170).

mak gerekir. Tehlike sınırına ne zaman ve nasıl geldi? Dil ölümü gerçeğini hangi derecede hissetti? Bütün bu sorulara yukarıda değişik vesilelerle cevaplar bulmaya çalıştık. Bütün bunlardan anlaşıldı ki, Kazakça Rusça ile temas geçtiği 1730'lu yıllardan bugünlere değişik aşamalardan geçerek gelmiştir. Bu aşamaları beş farklı özellikte tespit ettiğimiz için, dil ölümü sürecinde Kazakçayı beş dönemde inceleme gereği ortaya çıkmıştır.

Kazak Türkçesinin dil ölümü sürecinde geçirdiği evreler

Dil ölümü sürecinde, Rusça ile temastan önceki dönemi genel Türk dili için Çağatay Edebi Türkçesi dönemi ve Kazakça için mahalli anlaşma dili (ağız) dönemi olarak adlandırabiliriz. Kazak Türkleri Rus işgalinden önce Rusça ile doğrudan ve sürekli temas kurmadığı için dilleri nispeten güvende idi. Yukarıda geniş bir şekilde bahsedildiği gibi, işgaller ve göçler vasıtasıyla ilk önemli temaslar başladı. Dil değişimine ve dil ölümüne ilk adımlar bu şekilde atıldı. Bu anlamda 1730'lu yılları ilk temas yılları olarak kabul edebiliriz. Bu ilk temas yıllarından sonra Kazakça için şöyle bir süreç başlamıştır:

İlk aşama:

Dil değişiminde gittikçe artan diller arası temas olgusu. Bu süreçte iki farklı dili konuşan Rus ve Kazak toplumları arasında gittikçe artan oranda hem kültür hem de dil alanında bir etkileşim ve alış veriş söz konusu olmuştur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu ilişki her ne kadar karşılıklı idi ise de daha çok baskın kültürün lehine gelişmiştir. Bu da Rus dilinin ve Rus anlayışının tek yönlü olarak sömürülen topraklara akışı demektir. Bu süreçte halkın bir kısmı her ne kadar bazı Rusça kelimelere aşına da olsalar henüz tek dillidirler (monolingual). Kırlık bölgelerde dillerin teması oldukça sınırlı olduğu için Rusçanın etkisi neredeyse yok gibidir. Bazı şehirli meslekleri icabı Rusçayı ikinci dil olarak öğrenmeye başlamışlardır. Orenburg ve Almatı gibi Ruslar tarafından kurulan şehirler Rus kimliği taşıdıkları için, burada yaşayan Kazaklar da kaçınılmaz olarak Rusçayı öğrenmek zorunda kalmışlardır. Özellikle Rusların çoğunlukta bulunduğu kuzey ve batı Kazakistan'da Rusçanın son derece tesirli olduğunu görüyoruz. Bu temas süreci Kazakistan'da yaklaşık yüz elli yıl sürmüştür. Bu uzun süreçte kayda değer oranda kelime ödünçlemeleri de söz konusu olmuştur. Benzer durum bütün Türk coğrafyası için de geçerlidir. "Almatı, Taşkent, Bakü gibi merkezlere göçürülen çok sayıda Rus nüfusu, Rusçayı büyük şehir halkı arasında da oldukça yaygın hale getirdi." (Ercilasun 1997: 38). Kelime ödünçleme konusunda Kazak Türkçesinin diğer Türk lehçelerinden farklı tarafları olmuştur. Geçmişte çoğunluk olarak yazılı bir geleneğe sahip olmadıkları ve büyük o-

randa konar-göçer bir hayat sürdürdükleri için Kazaklar uzun yıllar yabancı dillerin (Arapça ve Farsça dahil) doğrudan etkisi altına girmemişlerdir. Diğer Türk lehçeleri ile (mesela Özbek ve Türkmen Türkçesi ile) karşılaştırıldığında Kazak Türkçesindeki Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin daha az olması Kazak Türkçesini farklı kılar. Sözlü gelenekleri güçlü olduğu için de ödünçledikleri kelimeleri aslından farklı olarak Kazak Türkçesinin ses yapısına uydurmuşlardır. Arapça ve Farsça gibi Rusça da bu aşamada aynı kaderi paylaşmıştır.³¹ Ancak yine de, İslam dinini kabul ettikleri için, bu dönemde Arapça ve Farsçanın Rusçaya göre daha fazla etkisi olmuştur. Rusçadan ödünçlenen kelimeler daha çok tarımsal ve teknik bazı terimlerden oluşmakta idi. Yani, “ödünçlenen kelimelerin büyük bir çoğunluğu bilimsel alanlara aitti.” (Bacon 1980: 196). Bununla birlikte, Ruslar hem kurdukları şehirlere, hem oluşturdukları organizasyonlara, hem de açtıkları müesseselere Rusça isimler verdikleri ve halkı Rusçalarını kullanmaya zorladıkları için bu dönemde gittikçe artan hızda bir dil kirlenmesi ile karşılaşyoruz. Ama yine de Sovyet dönemi ile karşılaştırıldığında tehlike henüz çok uzak gözükmemektedir.

İkinci aşama:

Dil değişiminin başlaması ve çift dilliliğin yaygınlaşması. Yaklaşık yüz elli yıllık temas sonrasında 19. yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başlarında, Kazak Türkçesi bu ikinci evreye girer. Kazak Türk'ü, Rusçayı çok iyi bilen kendi aydınını bu sürecin başında Rus okulunda yetiştirmiştir artık. Örneğin, İbray Altınсарın (1841–1889)³² ve Ahmet Baytursınulı (1873–1938)³³ modern anlamda Rus okullarında eğitim almış önemli şahsiyetler olarak karşımıza çıkarlar. Bu süreçte, dönemine göre önemli sayılabilecek miktarda Rus okulu ile karşılaşmamız durumu daha iyi açıklamaktadır. Her ne kadar bu durum Kazak Türkünü temelden sarsabilecek büyük bir tehlike olarak gözükme de, biz gelecekte oluşacak tehlikeye (Ruslaştırmaya) ipucu niteli-

31. Rusçadan kelime ödünçleme ve izlenen yöntemler konusunda bk. Bacon 1980: 189–202.
32. Ferhat Tamir'in verdiği bilgiye göre Altınсарın Ruslar tarafından Türk çocuklar için açılmış olan Orenburg'taki Rus-Kazak mektebini bitirir. “1859'da Orenburg'ta (Orınbor) misyoner ve müsteşrik İlminsky ile tanıştı ve onun tesirinde kaldı. Onun tesiri ile Kazaklar için Kiril harfli bir alfabe hazırladı. Bu alfabeyle ve Kazak lehçesiyle yazılmış *Qazaq Qrestomatiyası* isimli bir okuma kitabı yayınladı (1879). Onun bu eseriyle Kazak Türkçesi ilk defa yazı dili haline gelmiş oldu.” (Tamir 1998: 432–433).
33. “Okuma yazmayı avulunda öğrenmiş, orta öğrenimini Torğay şehrindeki Rus-Kazak Mektebi'nde yapmış (1886–1891), Orınbor'daki Rus Öğretmen Okulu'nu bitirerek öğretmen olmuştur (1891–1895).” (Tamir 1998: 435).

ğinde olduğu için bu durumu kayda değer buluyoruz. Çünkü daha 20. yüzyılın başlarındaki okullaşma, araştırmacı Gömeç'in verdiği bilgi doğrultusunda kayda değer olarak karşımıza çıkar. "1913 senesinde şimdiki Kazakistan'da, Rus sistemi ile eğitim yapan 267 oba okulu ve 157 Rus-Kazak okulu vardı." (Gömeç 2003: 89).

Temas arttıkça ilişkiler geliştikçe ve Rus kültürü Kazak kültürüne baskıyı artırdıkça tek dillilik çift dilliliğe yol vermeye başladı. Yani 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Kazak Türk'ü her iki dili de ana dili gibi bilir ve kullanır hale geldi. En azından şehirlerde durum bu şekilde idi.³⁴ Ekonomik, siyasî ve sosyal bazı nedenlerden dolayı şehirde yaşayan insanlar, aldıkları eğitimin de tesiri ile Rusçaya daha çok önem vermeye başladılar. "Rusçanın birinci resmi dil olması ve ilkokuldan itibaren Rusça öğretiminin mecbur tutulması, Türk aydınlarının iki dilli olmasına yol açtı." (Ercilasun 1997: 38). 1900'lü yılların ilk çeyreğine rastlayan bu süreçte yaşanan iki devrim (1905 ve 1917), İç Savaş (1917-1920) ve 1. Dünya Savaşı; kurak geçen yazlar ve soğuk geçen kışlar, merasız kalan halkın kırılmasına neden olunca, özellikle hayvancılık yapan nüfusta önemli azalmalar ve şehirlere göçler oldu. Yaşam mücadelesi veren Kazak halkı Rusçayı bilmenin refah içinde yaşamak ile aynı olduğu kanaatine varmaya başladı. Bütün bunlara sayıları gittikçe artan Rus göçmenleri de eklenince Kazak Türkçesinin kaderi Rusça lehine değişmeye başladı. Bu dönemin dikkat çeken tarafı iki dilli insanların hala bir dil bilincine ve millî kültür anlayışına çoğunluk olarak sahip olduklarıdır. Yani insanlar her ne kadar Rusçayı iyi bilseler de ana dillerini daha çok önemsemekte idiler.³⁵

Üçüncü aşama:

Ana dilin kullanım alanının daralması. Üçüncü aşamada, baskın Rus kültürünün dili, zayıf Kazak kültürünün dilini sosyal hayatın dışına itmeye ve ana dil görevini üstlenmeye başladı. Yani, Kazaklardaki iki dillilik, zayıf Kazak Türkçesi aleyhine bozulmaya başlamıştır artık. Kazak halkı, uygulanan eğitim, toprak ve ekonomik programlar neticesinde gittikçe artan oranda Rusçayı öğrenmeye ve hayatının pek çok alanında kullanmaya başlamıştır.

34. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde önemli eserler veren bazı Kazak aydınlarını bu duruma örnek olarak verebiliriz: Mirjakıp Duwlatulı (1885-1935), Muhammetjan Seralin (1871-1929), Spendiyar Köpeyulı (1878-1956), Jüsipbek Aymawıtulı (1889-1931) ve diğerleri. Ayrıntılı bilgi için bk. Tamir 1998: 423-499.

35. Bu konuda geniş bilgi için, önceki bölümlerde bahsettiğimiz, Sema Özönder Barutcu'nun adı geçen makalesine bakılabilir.

1930'lardan başlayarak 1960'lara kadar devam eden bu süreçte Stalin dönemi (1930'lu yıllar) Kazakların hayatında dönülmesi zor bir değişiklik yapmıştır. "1930'ların sonlarına doğru yeni bir Orta Asya nesli yetişmiştir. Bunlar Rusça okumayı ve konuşmayı çok iyi biliyorlardı. Sonuçta Sovyet rejimi altında ekonomik ve politik kazançlar elde etmek adına Rusça bildikleri için kendileri ile gurur duyar hale gelmişlerdir." (Bacon 1980: 194). 1930'larda Kolektif Çiftlikler (kolhozlar) adı ile oluşturulan büyük çiftlikler adeta birer temerküz kamplarına dönüşmüştür. Zorla toprağı elinden alınan halk buralara sürülmüş ve insani olmayan şartlarda yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Milyonlarca Kazak bu aşamada telef olmuş, yaşamayı başaranlar da Ruslaştırma faaliyetleri çerçevesinde planlı bir eğitime ve öldürücü bir baskıya maruz kalmıştır. Doğal dili konuşanların sayısında bu şekilde meydana gelen muazzam azalmaya, çoğunluğu 1937 ve 1938'e denk gelen aydın ve aksiyon adamlarının ortadan kaldırılması³⁶ eklenince halk tamamen sahipsiz kalmış ve çaresiz bir şekilde kendilerine dikte edilen hayatı yaşamak zorunda bırakılmışlardır. "Bu dönemde katledilen Kazak aydınlarının sayısı 30'u bulmuştur." (Saray 1999: 167). Dilini iyi bilen yazar, gazeteci ve aksiyon adamlarının büyük oranda yok edilmesi sonucunda halk fikrî olarak da aç kalınca Kazak Türkçesini meçhul bir akıbet bekler olmuştur.

Dördüncü aşama:

Anne-babanın çocuklarıyla iletişimde baskın kültürün dilini kullanmaya başlaması. Bu evre³⁷ ebeveynlerin kendi dillerini dışlayıp çocuklarına karşı baskın kültürün dilini kullanmasıyla başlar. Böyle hareket etmenin gerekçesi hemen bütün toplum için (özellikle şehirde yaşayanlar için) bir geçerlilik arz eder gibidir. Ana babaların çoğu çocuklarının dış dünya ile irtibat halinde olması için çaba sarf ederler. Bu yüzden bunlardan kayda değer

36. "Sovyet Komünist Partisi, Stalin'in emriyle, Sovyetler için tehlikeli gördüğü Kazak aydınlarını zamanı geldikçe ortadan kaldırmaya başlamıştır. Alaş Partisi liderlerinden Alihan Bükeyhan'ı 1932'de, Ahmet Baytursun'u 1937'de, Muhammetjan Tınışbay'ı 1936'da, Halil Dostmuhammed'i 1937'de ve "Uyan Kazak" şiirinin şairi Mirjakıp Duwlatulı'yı 1937'de idam etmişlerdir." (Hayıt 1975: 257). Benzer şekilde komünist olmalarına rağmen bazı Kazak aydınlar da bu akıbetten kurtulamamışlardır. "Kazakistan'da ilk komünist aydınları arasında seçkin yerleri olan Saken Sefullin, Turar Riskulov ve Semagul Sadıvakasev gibi pekçok Kazak aydını Kazak Türkleri'nin haklarını koruyorlar diye idam edilmişlerdir" (Bennigsen ve Lemercier-Quelquejey 1967: 160).
37. Stalin'in baskıcı ve pek çok aydının yok edilmesiyle sonuçlanan temizlik faaliyetleri sonucunda yani 1940'lı yıllarda ve sonrasında başlar bu evre. 1930'lu yılların getirdiği doğal afetler ve yıldırma politikaları, 1940'lardaki savaş ve yoksulluk doğal olarak halkı en başta yaşamayı öncelemeye itmiştir.

önemli bir kısmı, özellikle 1960'lardan sonra Kazakça bilmeyi, ya da gündelik hayatta kullanmayı Rusçanın doğru ve akıcı bir şekilde öğrenilmesinin önünde bir engel olarak görmeye başlarlar. İkinci Dünya Savaşı sonrası gerçekleşmeye başlayan Rus politikasındaki nispi yumuşama ve akabinde gelen rehavet, bazı Kazak aydınlarının Rus kültürünü övücü yaklaşımları bu anlayışta etkili olmuştur.

Ailesinden Kazakçayı doğru ve yeterli bir biçimde öğrenmeyen çocuklar, eksiklerini tamamlama imkanını daha sonradan bulamamışlardır. Aslında, bu aşamada genç nesil ana dilini akıcı bir şekilde konuşma arzusu da duyulmamıştır diyebiliriz. Böyle olunca toplum başta çocuklar ve gençler olmak üzere "code switching" denilen bir *dil atlaması* sürecine girmişlerdir. Yani Kazak gençleri (hatta yaşlılar) zorlandıkları zaman Rusçaya dönmeyi, ya da Kazakça cümleler içine Rusça kelimeler katarak melez bir dil ile konuşmayı tercih eder olmuşlardır. Sonuçta, toplum Rusçanın lehine *tek dilli* (monolingual) hale gelmeye başlamıştır (%60 civarında bir oranla) (Barutcu-Özönder 1999: 23-26). Rusçayı ikinci bir ana dil olarak kabul eden bu %60'lık oranı, %70 oranla çocuklar ve gençler oluşturmaktadır. Geriye kalan %30'luk dilime ise 30 yaş üzeri Kazaklar girmektedir. Ana dil olarak Kazakçayı görenlerin kayda değer büyük bir bölümü ise köylerde ve kasabalarda yaşamaktadır. Başka bir deyişle şehirde yaşayan halkın neredeyse %80'lik bir kısmı aslında Rusçayı ana dil seviyesinde görmektedir. Yine bunların da %75-80'lik bir kısmını çocuklar ve gençler oluşturmaktadır. Bu da yeni yetişen neslin ana dilini öğrenmeden büyümesi demektir. 1960'lı³⁸ yıllardan 1990'lı yıllara gelinceye kadar Kazak Türkleri hep paradoks içinde yaşamış, içlerinde yaptıkları mücadeleyi de kaybetme noktasına gelmişlerdi. Hiç kuşkusuz bir sonraki (yani dil ölümünün gerçekleştiği son basamak) aşama Kazakça için söz konusu olmadı, ama bugün yaşları 50'nin üzerinde olan insanlar bile en basit mevzuları Rusça anlatmayı tercih ediyorlarsa ve Kazakça konuşurken sık sık Rusçaya geçiş (code switching) yapıyorlarsa ve bu hastalık genç nesli de sarmışsa bu oldukça endişe verici bir durumdur. En azından 1990'lara gelirken durum böyle idi. Dil ölümünün gerçekleşmekte olduğu bu aşama, "Genç insanların ana dillerini öğrenme konusunda başarısız oldukları son aşamadır. Bu da büyük bir oranda ana dilin kullanım alanını kaybetmesi sonucunda olur. Çocuklar çok az oranda ana dili ile muhatap olmakta, bu da akıcı konuşma için yeterli olmamaktadır. Çocuk bu durumda kendince gerekli ve doğru görmüyorsa ana dilini kullanmayı tercih etmemektedir."

38. Kazak Türkçesinde okutulan derslere de 1973'ten sonra Rusça okutulma mecburiyetinin getirildiğini bundan önce vurgulamıştık.

(Garzon 1992: 64). Rus okullarından yetişen bazı genç nesil ise Rus çoğunluğun yaşadığı ortamlarda kendi etnik kimliğini hatırlattığı ve aşağılanma, alaya alınma kaygısı taşıdığı için Kazak Türkçesini kullanmamayı, hatta öğrenmemeyi tercih etmektedir. Ana dilin genç nesiller tarafından reddi anlamına gelen bu süreçte Kazak halkı dil ölümü tehlikesi yaşayan diğer pek çok topluluğa göre kuşkusuz biraz daha bilinçli ve gerçeklerin farkındadır. Barutçu Özönder'in (1999: 21-29) aktardığına göre 1989 yılında Kazak Türkçesini ana dili olarak gören insanların oranı %96 olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayış ise öze dönüş ve dili yeniden planlama için Kazak Türkçesinin lehinde bir anlayıştır.

Beşinci aşama:

Siyasî ve sosyal yapının değişmesi ve geriye dönüş çabaları. Bütün bu gelişmeler yaşanmışken, hakim kültürün insanı, hükmettiği kültürün dilini öğrenir mi, ya da öğrenmek ister mi? Ruslar için Türk lehçelerini öğrenme isteği hiç bir zaman olmadı. Azınlıkta yaşadıkları cumhuriyetlerde bile çoğunluğun dilini öğrenmediler. Kazakistan'da yaşayan 7 milyona yakın Rstan sadece 53 bininin Kazakça bildiğini öğreniyoruz (Gömeç 2003: 104). Okuma yazma bilen her Kazak Türkünün, Rusçayı ileri seviyede, hatta ana dili seviyesinde bildiği düşünülürse durum daha net anlaşılacaktır. 1991'de Sovyetlerin dağılması, Kazak halkı ve Kazak Türkçesi için kaybedilen değerlerin yeniden kazanılması için bir fırsat oldu. Tehlike sınırına girmiş olan Kazak Türkçesi bu aşamada bir nevi uçurumun kenarından dönmüştür. Zamanın Kazakistan Komünist Partisi başkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimleri ile Eylül 1989 tarihinde alınan bir karar³⁹ ile Rusçanın yanında Kazakça resmî dil olarak kabul edildi. "Fakat uzun yılların tesiri ve hakimiyeti yüzünden aydınların çoğu birbirleri ile Kazak Türkçesinde değil (hâlâ) Rusça konuşmaktadır." (Saray 1999: 79). Diğer yandan, yönetim çoğunlukla Kazakların eline geçtiği için basın ve yayın organlarında Kazak Türkçesi hak ettiği yeri almaya başlamıştır diyebiliriz.

Yine bu süreçte Sovyetler döneminde yasaklanan Kazak fikir ve sanat adamlarının eserleri yeniden gün yüzüne çıkmaya başladı. Kazak Türkçesi dilbilgisi kitapları, ders kitapları bu kez özel niyetler güdülmeden, sadece Kazak Türkçesini doğru öğretmek için yayımlandı. Geçmişte ekonomik, si-

39. Kazak Anayasasının 8. maddesinde şöyle denir; "Kazak dili Kazak Cumhuriyeti'nin resmî dilidir. Rusça halklar arasında iletişimi sağlayacaktır. Ayrıca, hükümetimiz, diğer dillerin de kullanılmasını ve gelişmesini garanti eder. Vatandaşların, resmî dili bilmediği için haklarında kısıtlama yapılması yasaktır." (aktaran Söylemez 1994: 177).

yaşî ve sosyal kaygılardan dolayı öğrenilmeyen, konuşulmayan, yazılmayan Kazak halkının ana dili, bugün itibarlı dil olma yoluna girdi. Kazakçanın da bir bilim dili olabileceği anlayışı yaygınlaşmaya başladı. Bu bağlamda Kazak Türkçesi ile eğitim veren okulların sayısı artırıldı; üniversiteler kuruldu.⁴⁰ Bütün bunlara artan Kazak nüfusu ve azalan Rus ve diğer Avrupalı nüfusunun (başta Almanlar olmak üzere) olumlu etkisi eklenince sonuç Kazak Türkçesinin geleceği adına umut verici bir hale geldi. Bugün Kazakistan'da yaşayan Rus ve Alman nüfusunda önemli ölçüde azalmalar meydana gelmektedir. "Bağımsızlıktan sonra kendi ülkelerinde azınlıkta kalan Kazakların nüfusu hızla artmaktadır. 1992 istatistiklerine göre, Kazakistan'ın en fazla nüfusa sahip azınlığı (%36) Ruslar idi. Fakat daha sonraki yıllarda Rus nüfusta hızlı bir düşüş başladı ve Almanlar ve Ukraynalı bazı gruplar da kendi ülkelerine çekildiler. 1990-1995 arasında 600.000'e yakın Rus'un Kazakistan'ı terkettiği sanılmaktadır (Milliyet Gazetesi 1989; Zaman Gazetesi 1992). Buna karşılık "1989-1997 yılları arasında 1.5 milyondan fazla Rus'un Kazakistan'ı terk ettiği söylenmektedir." (Büyükkakıncı 2002: 365). Bir zamanlar dışarıdan gelen yabancı dilli unsurların bünyesine sokulduğu Kazakistan, bugün Kazakça konuşan insanların geri dönüşünü görmekte, Rusça konuşan unsurun ise dışı göçüne şahit olmaktadır. Kısacası, yeryüzündeki pek çok dilin yok olma sürecine girdiği şu yüzyılda Kazakça yeniden canlanma ve kimliğini kazanma yolunda ilerlemektedir.

Sonuç

Dillerin de toplumlar gibi doğduğu, geliştiği, alt dillere bölündüğü ve bazen da yok olduğu gerçeği ve Kazak Türkçesinin bu süreçteki durumu bu çalışmanın temelini oluşturdu. Böylece, yer yüzünden bir şekilde silinmiş olan toplumların ve onların ana dillerinin yok oluş süreçlerinden haberdar olduk. Bu bağlamda uzun bir zaman dilimi (yaklaşık 250 yıl) içinde dil kirlenmesini, dil ölümü tehlikesini ve yeniden öze dönüşü yaşayan dillerden birinin de Kazak Türkçesi olduğunu göstermeye çalıştık.

Dil ölümü sürecinin, Kazak Türkçesi bağlamında, bazı özel evreler içerdiğini ve bu evrelerin özellikle siyasi anlayış tarafından şekillendirildiğini gördük. Buna göre, Orta Asya'nın Rus işgaline uğraması ve bu işgalin askeri, ekonomik ve sosyal alanda pekiştirilmesi karşısında zayıf kalan Kazak Türkünün dilinin, 1730'lardan başlayarak 1990'lara kadar dil teması ve dil

40. Bağımsızlığın ilk dört yılında Kazak hükümeti ve halkının ana dil, basın-yayın, eğitim, siyaset, ekonomi ve öze dönüş konusunda kat etmiş olduğu mesafeyi görmek ve yapılan yenilikleri ayrıntılı takip etmek için bk. Söylemez 1994: 173-182.

değişimi neticesinde tehlikeli bir mecrada yaşadığını ve bu süreçte dil ölümü tehlikesini yakından hisseden diller arasına girmiş olduğunu göstermeye çalıştık.

Sonuçta, özellikle Sovyetler döneminde (1917–1990) büyük çöküş yaşayan, toplumsal alandan (public domain) olduğu gibi, özel alandan (private domain) da dışlanmaya başlayan Kazak Türkçesinin 1980'lerin ikinci yarısının getirmiş olduğu açıklık ve yeniden yapılanma politikaları ve neticede gelen bağımsızlık ile yeriden güçlenmeye ve özel alanda olduğu gibi toplumsal alanda da doğal anlaşma dili olmaya başladığını, dil ölümü tehlikesinden kurtulan dillerden biri olma sürecine girdiğini de göstermeye çalıştık.

Kaynakça

- Aitchison, F. (1981) *Language Change: Progress or Decay?*, New York: Fontana Paperbacks.
- Appel, R. – Muysken, P. (1987) *Language Contact and Bilingualism*, London: Edward Arnold Press.
- Arat, R. R. (1987) Türk Şivelerinin Tasnifi, in O. F. Sertkaya (haz.) *Makaleler 1*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 69–149.
- Bacon, E. (1980) *Central Asians Under Russian Rule*, İthaca – London: Cornell University Press.
- Barutcu-Özönder, S. (1999) Genel Türklük Alanı Çerçevesinde Türk Dilinin Durumu, İleriye Dönük Bakış ve Yaklaşımlar, *KÖK Araştırmalar 1/1* (Bahar), 31–39.
- Bekmakhanova, N. E. (1989) *Mnogonatsional'noe naselenie Kazakhstana i Kirgizii*, Moscow: Nauka.
- Bennigsen, A. – Lemerrier-Quellejay, C. (1967) *İslam in the Soviet Union*, London: Pall Mall Press.
- Büyükakıncı, E. (2002) Kazakistan'da Siyasal Bütünleşme ve Ulus Devlet Olma Süreci, in E. G. Naskali – E. Şahin (haz.) *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem, Hollanda: SOTA Yay., 356–364.
- Caferoğlu, A. (1988) *Türk Kavimleri*, İstanbul: Enderun Yay.
- Caroe, O. (1967) *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism*, London: Macmillan.
- Crystal, D. (1997) *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Crystal, D. (2000) *Language Death*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Çağatay, S. (1978) Dilimiz Üzerine Düşünceler, *Türk Kültürü* 183, 145–152.
- Devlet, N. (1988) *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara: Kültür ve Turizm Balanlığı.
- Ercilasun, A. B. (1997) *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ.

- Eren, H. (1990) Milli Kültür Unsuru Olarak Türk Dili, in AKM (haz.) *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler*, Ankara: AKM Yay, 45-57.
- Garzon, S. (1992) The Process of Language Death in a Mayan Community in Southern Mexico, in A. Taylor - J. Fishman (eds.) *International Journal of Sociology of Language*, Berlin - New York: Mouten de Gruyter, 57-76.
- Gömeç, S. (2001) Kazakistan Türk Cumhuriyeti, in Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (haz.) *Türk Dünyası El Kitabı; Tarih-Coğrafya 1*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 741-763.
- Gömeç, S. (2003) *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Grinevald, C. (1998) Language Endangerment in South America: a programmatic approach, in L. Grenoble - L. Whaley (eds.) *Endangerment Languages*, Massatch.: Cambridge Univ. Press, 132-141.
- Gross, J.-A. (1992) *Muslims in Central Asia*, Durham - London: Duke Univ. Press.
- Hayıt, B. (1975) *Türkistan: Rusya İle Çin Arasında*, İstanbul.
- Hale, K. (1994) On Endangered Languages and the Safeguard of Diversity, in K. Hale (ed.) *Endangered Languages*, Cambridge: MIT Press.
- İlgar, İ. (haz.) (1988) *Rusya Müslümanları Kongresi, Tutanaklar*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Neşri.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2002) *Türk Dili; Nereden Geliyor Nereye Gidiyor*, İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Kendirbaeva, G. (1997) Migration in Kazakhstan: Past and Present, *Nationalities Papers* 25/4, 741-751.
- Kim, G. (1991) Sovetskie koreitsy 1937-1940, in Zh. B. Abylkhochin (ed.) *İstoriia Kazakhstana: belye piatna*, Alma Ata, 287-298.
- Kocaoğlu, T. (1996) Dünyada Türk Dili Sosyo-Politik Bir Yaklaşım, *Türk Dil Kurumu*, 3 Ekim 1996, Ankara. [konferans]
- Kozybaev, M. K. (1990) Natsional'nye otnosheniia v SSSR nakanune i v gody Velikoi Otechestvennoi voiny, *Vestnik AN Kaz. SSR* 1, 289-298.
- Kozybaev, M. K. (1991) Nemtsy Sovetskogo Kazakhstana, in Zh. B. Abylkhochin (ed.) *İstoriia Kazakhstana: belye piatna*, Alma Ata.
- Özkan, N. (1997) *Türk Dünyası; Nüfus, Sosyal Yapı, Dil Edebiyat*, Kayseri: Geçit Yay.
- Özkan, N. (tarihsiz) *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ.
- Saray, M. (1993a) *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul: Nesil Yay.
- Saray, M. (1993b) *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Saray, M. (1995) *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Saray, M. (1999) *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Schamiloğlu, Uli (1986) *The Golden Horde: Economy, Society, and Civilization in Western Eurasia, Thirteenth-Fourteenth Centuries*, Ph.D. Thesis. [baskıda]
- Söylemez, O. (1994) Kazak Milliyetçiliğinin Yeniden Doğuşu, *Bir* 2, 173-182.

- Suleimenov, B. (1963) *Agrarnayi vopros v Kazakhstane v poslednei treti XIX-nachala XX v.*, Alma Ata: Nauka.
- Tamir, F. (1998) Kazak Türkleri Edebiyatı, in Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü (haz.) *Türk Dünyası El Kitabı 4* (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 423-450.
- Tatimov, M. (1994) *Immigratsionnaia volna prikhavsshikh v Kazakhstan evropeiskogo naseleniia po dannym demographicheskoi i migratsionnoi statistiki (chislennost' vsexh v'ekhavshikh za period XVII, XVIII, XIX i XX vekov)*, Almaty: Gylym.
- Thomason, S. G. - Kaufman, T. (1991) *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley - Los Angeles - Oxford: University of California Press.
- Togan, Z. V. (1981) *Bugünkü Türkleri (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun.
- Trask, R. L. (1996) *Historical Linguistics*, London - New York - Sydney - Auckland: Arnold Press.
- Wurm, S. (1991) Language Death and Disappearance: Causes and Circumstances, in R. Robins - E. Uhlenbeck (eds.) *Endangered Languages*, Oxford - New York: Berg Press, 1-16.
- Wurm, S. (1996) *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*, Paris - Canberra: Unesco Publishing/Pacific Linguistics.
- Zemskov, V. N. (1991) Kultaskaia ssylka v 30-e gody, *Sotsiologicheskie issledovaniia* 10, 1-19.
- Zenkovsky, S. A. (1967) *Pan-Türkism and İslam in Russia*, Cambridge, Mass.: University of Cambridge.

*Belirtisiz nesnenin söz dizimindeki yeri üzerine**

Leylâ Karahan

Gazi Üniversitesi, Ankara

Bu çalışmada cümle öğelerinden belirtisiz nesnenin Türkçe söz dizimi içindeki yeri hakkında tarihî lehçeler ve Türkiye Türkçesi ile sınırlandırılmış bir değerlendirme yapılacaktır. -A ekli -hatta -DAn ekli- bir kısım tamlayıcıların da bazı gramerlerde ve araştırmalarda nesne terimi ile karşılandığını dikkate alarak öncelikle bu çalışmada nesne terimi ile kastedilen öge hakkında bir açıklama yapmak gerektiğini düşünüyorum. Bu yazıda, nesne terimi ile *akkuzatif ekinden başka hâl eki taşımayan veya hâl eksiz de kullanılabilen* cümle ögesi kastedilmiştir. Yazının başlığı olan "belirtisiz nesne" terimi ise içinde anlamca belirlilik niteliği veren başka gramatikal ögeler bulunsa da nesnenin akkuzatif eki taşımayan hâli için kullanılmıştır. Ancak yazıda belirtisiz nesne ve belirtili nesne terimleri yerine -bu çalışmaya mahsus olmak üzere- daha çok *akkuzatif ekli nesne, akkuzatif eksiz nesne* terimlerine yer verilmiştir. Bu tercihte, *belirli, belirsiz, belirtili, belirtisiz* gibi terimlerin nesnenin aynı zamanda anlam boyutunu da çağrıştırdıkları için herhangi bir karışıklığa sebep olabilecekleri endişesi etkili olmuştur.

Türkçe söz diziminin karakteristik özne-tümleç-yüklem sırasına rağmen cümle öğeleri, bazı genel eğilimler yanında cümlenin anlamını çeşitli oranlarda etkileyebilecek bir hareketliliğe, bir esnekliğe sahiptir. Yer değiştiren bir öge, bazen özel bir anlam vurgusuna, bazen bir belirliliğe veya belirsizliğe işaret eder, bazen de cümlenin anlamını tamamen değiştirir. Cümle öğeleri içinde yer değiştirmeye en fazla direnen öğelerden biri de belirtisiz nesnedir.

Nesne, içinde yer aldığı cümlenin yardımcı değil zorunlu ögesi veya öğelerinden biridir; hâl eksiz veya akkuzatif eki ile kullanılır. Bu iki farklı kulla-

* v. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1, 20-26 Eylül 2004 (2004) Ankara: TDK, 1615-1624.

nuluş, nesnenin söz dizimi içindeki yerini ve anlamını etkilemiştir. Belirtisiz nesne -yani akkuzatif eksiz nesne- genellikle yüklem yanında yer alırken, akkuzatif ekli nesne yüklemle ilişkilerinde -akkuzatif ekli nesneye göre- bağımsız bir öge olarak söz dizimi içinde daha rahat yer değiştirir. Akkuzatif eksiz nesne, "belirsizlik" ve "genellik" niteliği ile zorunlu ögesi olduğu fiile bağımlıdır. Nesnenin anlamı yüklem anlamıyla birleşerek "dinleyenin şuurunda tamamiyle bütün bir tasavvuru çağırıştır." (Grønbech 1995: 110). "Söz vermek, ders çıkarmak" örneklerinde olduğu gibi birleşik fiil oluşturmaya diğer cümle öğelerinden daha elverişli olması, akkuzatif eksiz nesnenin bu "belirsizlik", "genellik" niteliğinden kaynaklanmaktadır. Aralarındaki ilişkinin mahiyetinden dolayı böyle nesnelere söz dizimi içinde yüklem yanında yer alırlar. Ancak nesne, çeşitli gramatikal yollarla "belirlilik" kazandığında fiille arasındaki bağ gevşemekte ve böylece gerektiğinde yüklem önünden uzaklaşabilmektedir.

Bu husus, nesneyi konu alan araştırmalarda ve gramerlerimizde vurgulanmıştır. Konuyla ilgili özel tespitleri olan Grønbech, belirtisiz nesnenin bu özelliğini şöyle ifade ediyor: "Nesneden başka bir diğer cümle unsuru doğrudan doğruya fiilin önüne gelirse ve dolayısıyla nesne daha geriye atılmak durumunda kalırsa, sonuncu daima ekin düşmesi gerektiği durumlarda da yüklem hâline dönüşür." (Grønbech 1995: 139). Bu genellemelere rağmen tarihî metinlerimizde ve bugün Türkiye Türkçesinde çok yaygın olmamakla birlikte bir anlamı öne çıkarma ve vurgulamaya ihtiyacıyla veya başka bir sebeple nesne dışındaki bir öge yüklemle yaklaştığında, akkuzatif eksiz nesne akkuzatif eki almadan da başka gramatikal yollarla belirlilik kazanarak yüklemden uzaklaşabilmektedir.

Akkuzatif eksiz bir nesne ile yüklem arasındaki bağımlı şekil ilişkisi *da/de, dahi, bile* gibi bağlama, pekiştirme işlevli edatlarla ve soru eki/edatı *-mi* ile gevşer. Bu gevşeme, bağımlılığın da derecesini göstermektedir. Akkuzatif eksiz nesne-yüklem ilişkisi, meselâ belirtisiz isim tamlamalarındaki tamlayan-tamlanan ilişkisine göre daha toleranslıdır. Çünkü belirtisiz isim tamlamalarında iki unsur arasına edat dahil hiçbir kelime giremez. Akkuzatif eksiz bir nesne ile yüklem arasındaki şekil ilişkisini etkileyen edatlar, işlevsiz dil birimleri olmadıklarına göre bu iki öge arasındaki anlam ilişkisini de etkileyeceklerdir. Meselâ *Roman da okudum* cümlesi, *da* edatı ile bize *Hikâye okudum, roman da okudum* gibi bağlı bir yapıyı çağırıştırabilir. Bu cümlelerde nesnelere, belirtisiz nesnelere. Ancak bunlar tek olarak değil, bağlı yapı içinde değerlendirildiğinde nesnelere belirsizlik dereceleri arasında fark ortaya çıkmaktadır. Tek bir cümle sınırları içinde bir cinsi, bir türü karşılayan

roman ve hikâye, bağlı yapıda anlam daralmasına uğrayarak *kitap* gibi anlam boyutu daha geniş bir cins, bir tür içinde kısmî bir belirlilik kazanmaktadır.

Bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tarihî lehçelerde de bir önceki cümle ile bağlantı sağlamak ve nesnenin anlamını pekiştirmek üzere akkuzatif eksiz nesne ile yüklem arasına bağlama/pekiştirme edatları ve soru eki/ edatı girebilmektedir. Aşağıda çok sık rastlanan bu kullanım ile ilgili birkaç örnek verilmiştir:

İncü dahı dizer (Marzubannâme 250)

İşâret hoz bilmez (Marzubannâme 242)

Amnâ eger sulh isteyib tuhfelar dahı viribiyevüz (Marzubannâme 255)

Şol kadar ni'met ve ganîmet dahı vermeye (Kelile ve Dimne 28)

Ebu Müslim Kahtabe'ye yardımçun on biñ er dahı göndürdi (Târih-i İbn-i Kesîr 246)

Bir köprüg dahı yasan (Eckmann 1988: 64)

Yataçak yir mi bulduñ, yurt mı bulduñ noldı saña (Dede Korkut 192/12)

Nesnelere “belirlilik”, dolayısıyla “bağımsızlık” kazandıran öğelerden biri akkuzatif ekidir. Bu ekin “belirlilik” kazandırma işlevi, tarihî ve bugünkü bazı lehçelerde sadece nesnede değil ismin isimle ve ismin çekim edatlarıyla ilişkisinde de ortaya çıkmaktadır. Yani akkuzatif ekinin işlevi sadece nesne ile sınırlı değildir. Ek, meselâ “Efrasiyabın oğlu, yığlamaknı sebebi” örneklerinde ismin isimle, “anı teg, bizni üçün” örneklerinde ise ismin çekim edatlarıyla ilişkisinde belirtme görevi yapmaktadır (Karahan 1996: 607). Böyle örnekler Türkiye Türkçesinde yoktur. Akkuzatif eki bu işleviyle ilgi hâli ekiner benzer. Nasıl isim tamlamalarında birinci unsur ilgi hâli eki ile bağımsızlaştırılıyorsa nesne de akkuzatif eki ile yüklemden bağımsız hâle getirilebilmektedir (Grønbech 1995: 123). Akkuzatif eki ile ilgili iki önemli tartışmayı da burada zikretmek istiyorum. Bunlardan biri akkuzatif ekinin içinde bulunduğu kategoridir. Ekin hâl kategorisi içinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği hususu bugün tartışılmaktadır (Uzun 2000: 232). “Belirli kavram kategorilerinin taşıyıcısı olmadığı” nı savunan Grønbech'e göre bu ek, isim ile fiil arasında sağlam bir bağlantı meydana gelmesini önleyen bir kelime ayırıcısıdır. O, örnek olarak Böhlingk'ten Yakutça *Ū istim* 'Su içtim' ve *Ūnu istim* 'Suyu içtim' cümlelerini nakleder ve cümlelerin ilkinde yapılan, ikincisinde de içilen şeyin ne olduğu anlatıldığı için iki cümle arasında fark bulunduğunu kaydeder. Akkuzatif ekinin diğer bazı hâl eklerinden farklı olarak fiil-tamlayıcı ilişkisini kuran, yönlendiren bir ek değil, nesneye tam veya kısmî belirlilik anlamı kazandıran bir ek olduğu dil bilminde seslendirilen bir görüştür (Karahan 1996: 610). Diğer bir tartışma da ekin *belirtme* işlevi etrafında cereyan etmektedir. Akkuzatif eki, yapısında *bir* belirsizlik sıfatı bulunan bir sıfat tamlamasını *-bir* belirsizlik sıfatına rağmen *belirli* ya-

pabilir mi? Johanson'a göre akkuzatif ekinin *belirlilik işlevi bir kitabı* gibi belirsizlik sıfatı *biri taşıyan* bir örnekte ortadan kalkmakta ve ek belirlilikten çok *özgüllük* (specificity) ifade etmektedir. Meselâ *Kitabı okudum* cümlesinde hangi kitabı okuduğumuz bellidir; *Bir kitabı okudum* cümlesinde ise hangi kitabı okuduğumuz belli değildir. Bu yapı bazı dil bilimi kaynaklarında *mantıksal olmayan bir birleşim* olarak değerlendirilir (Johanson 1977).¹

Akkuzatif eki ile belirlilik niteliği kazanan ve bağımsızlaşan nesne söz dizimi içinde serbestçe dolaşabilmektedir. Ancak bu dolaşma amaçlanan anlam vurgusu çerçevesinde gelişir. Yer değiştirmeler keyfi ve gelişigüzel değildir.

Nesnelere *belirlilik* anlamı veren gramatikal öğelerden biri de iyelik ekidir. İyelik eki, eklendiği ismi söylenen veya söylenmeyen bir başka kavramla ilişkilendirerek, o kavramı genellikten kurtarır, belirli yapar. Böyle olduğu için birinci unsuru iyelik ekli isim olan meselâ Uygur Türkçesinden *oglum savı*, *ögüküm könlü* (Grønbech 1995: 95), Eski Anadolu Türkçesinden *gönlüm odi*, *gözlerüm nuru*, *bahtum güneşi*, *kirpügün okı* (Timurtaş 1981: 67, 68), Çağatay Türkçesinden *atası atı*, *atası kabri* (Eckmann 1988: 58) gibi isim tamlamalarında birinci unsur ilgi hâli ekine ihtiyaç duymaz. Söz diziminde de akkuzatif eki taşımayan nesnelere, iyelik ekleri ile *belirlilik*, dolayısıyla *bağımsızlık* kazanmakta ve gramatikal bir engel olmadan -tabii gerektiğinde- kolayca yüklem yanından uzaklaşabilmektedir. Tarihî lehçelerden bu duruma pek çok tanık getirmek mümkündür:

Günlerüm dün eyledi (Şeyhî Divanı 125/3)

Düş gördüm ve nice gördüğüm girü unıtdum (Marzubannâme 263)

Oşbu beniüm haberüm ol balıklara degür (Marzubannâme 273)

Ben kız kardaşum Hâbile virmezem (Kıyas-1 Enbiyâ 101)

Ya Kâbil kardaşum niçün öldürdün? (Kıyas-1 Enbiyâ 101)

Bu örneklerdeki nesnelere, akkuzatif eki almamalarına rağmen bir türü, bir cinsi değil, *bana*, *sana*, *ona*, yani bir şahsa ait bilinen bir varlığı karşılarlar ve söz dizimi içinde belirli nesnelere olarak serbestçe dolaşabilirler. Böyle örnekler Türkiye Türkçesinde görülmez. Türkiye Türkçesinde iyelik ekli bir nesne mutlaka akkuzatif eki istemekte ve ancak akkuzatif eki ile söz dizimi içinde hareket kabiliyetine sahip olmaktadır.

Nesnelere bağımsızlaştırarak gerektiğinde yüklemden uzaklaştırabilen bir başka yapı da kelime gruplarıdır. Nesnelere belirtmek, pekiştirmek ve nitelenmek amacıyla kurulan kelime gruplarında, belirtilen, pekiştirilen, nitelen-

1. Alıntılar Türkçe çeviriden yapılmıştır.

nen isim *genel* olma, *tür* olma niteliğini kaybeder ve böylece kısmî de olsa bir belirlilik kazanır. Bunun için en uygun yapı, sıfat tamlamalarıdır. Sıfat tamlamaları, bir ismin niteleyen veya belirten tarafından daraltılmış anlamını taşır (Banguoğlu 1990: 500). Dil bilimi kaynaklarında gerek belirtme gerekse niteleme sıfatları *küme daraltıcı* olarak nitelendirilmektedir (Akerson 2000: 96, 100, 106). Yani isimler, niteleme ve belirtme sıfatları ile *genelden*, *türden* uzaklaşır, belirlilik kazanırlar. Bu özellik, tarihî lehçelerde, sıfat tamlaması kuruluşundaki akkuzatif eksiz nesnelere söz dizimi içindeki yerini etkilemiştir. Bu yapıdaki nesnelere, başka bir ögenin bir anlam vurgusu ile yüklem yanarda yer alması durumunda akkuzatif eki almadan yüklemden uzaklaşabilmektedir. Aşağıda verilen örnekler, çeşitli tarihî dönemleri temsil eden eserlerden alınmıştır. Örneklerde de görüleceği gibi nesne olan sıfat tamlamalarının bir kısmı belirtme, bir kısmı da niteleme sıfatlarıyla kurulmuştur:

- Bunça budun kop itdim* (Kül Tigin Abidesi, Güney Cephesi 2, 3)
Bunun gibi mâlihülyâlar şol kadar söyledi (Gülistan Tercümesi 178)
Şaşa munça türlü ni'met ve ziynet anı üçün birdi (Gülistan Tercümesi 2)
Dürlü ilm hikmet anlara talim itdürür (Marzubannâme 225)
Çok mâl dost düşmen yolında harc itmişem (Marzubannâme 220)
Yana bir sir söz kulagiña aydı (Nehcü'l-Ferâdis 157/6)
Bir altun bir yoldaşlarına virüb ta'âm alınğa viribidiler (Marzubannâme 222)
Bir kov anlar dahı getürdiler (Dede Korkut 11/10)
Amna ben bu ilan gerek bağuban eliyile öldürem (Marzubannâme 227)
Bizi hayır duâdan ferâmuş itmesin diyü bir gayrı kürk hakîre ihsân eyledi (Evliyâ Çelebi 101)
Biş biy dahı aña virdi (Tarih-i İbn-i Kesîr 139)
Men on miş yarmak bir kimerse katında emânat koydum (Nehcü'l-Ferâdis 195/3)
Tegme yılda altmış câme böz, bir kat ton za'îfenga bereyin (Kıyasü'l-Enbiyâ 144r)
Beş batman etmek, beş batman et, beş batman un, beş kümüş yarmak bir câme böz ol balık birle Süleymâna berdiler (Kıyasü'l-Enbiyâ 144r)
Ogul kız erdin bolur tesen Meryemge isi teg. ogul atasız ruzi kıldı (Kıyasü'l-Enbiyâ 67r)
Hızır gibi âb-ı hayat benden içti (Marzubannâme 239)
Belki yalıncağ padişahlık nice isteyelüm (Marzubannâme 236)
Acı tırnak ağ boynuna takalum (Dede Korkut 29/13)

Dede Korkut'ta geçen bazı örneklerde nesne uzaklaşması, vurgudan ziyade cümleler arasındaki öge paralelizminden (sentaktik paralelizm) kaynaklanmaktadır (Konuyla ilgili olarak bkz. Üstünova 2003: 50-59).

Kara otağa kondurdılar, kara kiçe altına döşediler, kara koyun yahnisından önine getürdiler (Dede Korkut 11/10)

Kara otağa konduruñ, kara kiçe altına döşen, kara koyun yahnisından önine getürüñ (Dede Korkut 13/2)

Bu cümlelerde *altına* kelimesi *otağa* ve *önine* kelimelerine paralel olarak yüklemde yer aldığı için nesne olan *kara kiçe* sıfat tamlaması yüklemden uzaklaşmıştır. Tekin, gramerinde uzaklaşmayı, nesnenin yapısına değinmeyerek "Bazı durumlarda, özellikle öznenin vurgulanması istendiğinde cümle devrik olabilir, yani özne tümleçten sonraya alınabilir." (Tekin 2003: 211) şeklinde açıklamakta ve nesnenin yapısına değinmemektedir. Ergin'e göre ise bu konuyu "Nesne uzaklaşması yerine yer tamlayıcısı yaklaşması şeklinde görmek de mümkündür." (Ergin 1963: 479). *El-Kavâninü'l-Külliy'e*'de belirtisiz nesnenin yeri ile ilgili olarak verilen "Birdüm bege bir at" örneğinde yüklemden uzaklaşan nesne sıfat tamlaması kuruluşundadır. Ancak eserde bu yapının değil belirtisiz nesnenin yüklemde hemen yanında bulunduğu "Bir at birdüm bege" yapısının en fasih ve en yaygın yapı olduğu belirtilir (El-Kavânin 44). Gerçekten de akkuzatif eksiz nesnenin yüklemden uzaklaşması olayı hiçbir dönemde yaygın değildir. Uzaklaşan nesnelere ise genellikle sıfat tamlaması kuruluşundadır. Çok seyrek olmak üzere isim tamlaması ve tekrar grubu kuruluşundaki bazı akkuzatif eksiz nesnelere de yüklemden uzaklaşabilmektedir.

Yazıtlarda geçen *Kagan at bunta biz birtimiz* (Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi 20) cümlesinde nesne, bir isim tamlamasıdır ve yüklemle arasına başka öğeler girmiştir. *Üze Türk tenrisi, Türk ıduk yiri subı ança itmiş* (Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi 10, 11) cümlesinin nesnesi de akkuzatif eksiz bir isim tamlamasıdır.

Yine yazıtlarda geçen şu cümlelerde, yüklemden uzaklaşan nesnelere tekrar grubu kuruluşundadır:

Yelme kargu edgüti urğıl (Tonyukuk Abidesi, Birinci Taş, Kuzey Cephesi 2)

Altun kiümiş işgiti kutay bunşuz ança birür (Kül Tigin Abidesi, Güney Cephesi 5)

Taranan eserlerde aykırı tek tük bazı örneklere de rastlanmıştır. Yazıtlardaki *Sab ança idmiş* (Tonyukuk Abidesi, Birinci Taş, Güney Cephesi 2) ve tartışmalı bir cümle olan *Öd tenri yaşar* (Kül Tigin Abidesi, Kuzey Cephesi 10) cümlesinde uzaklaşan nesnelere, kelime grubu değildir. Ergin'in (1958-1963) verdiği 12 örneğin 9'u sıfat tamlaması kuruluşundadır. *Yüz yire kodı* (204-11), *yüz göge tutdılar* (68-8), *at meydana sürdi* (286-3) örneklerinde ise uzaklaşan nesnelere tamlama değildir. Taranan diğer eserlerde de *Saman çok virür-*

ler (Marzubannâme 245), *Atka eger o yasadı* (Eckmann 1988: 64), *Beniim katında mâl nice emânat kor?* (Târih-i İbn-i Kesîr, 178), *Dahhâk'ın memleketine hatar nice irişdi.* (Gülistan Tercümesi, 136) cümlelerinde olduğu gibi aykırı birkaç örneğe rastlanmıştır.

Tarihî lehçelerde akkuzatif eksiz bir nesneyi yüklemden uzaklaştıracak kadar vurguya ihtiyacı olan ögelerin daha çok *anın için, anlara, anlar, anda, benden, niçe, ança, bunta, biz* gibi zamir kökenli olduğu görülmektedir. Zamerlerle ilgili araştırmalarda bu eğilimin sebepleri üzerinde durulmalıdır.

Akkuzatif eksiz bir nesneyi yüklemden uzaklaştıran bir başka yapı da bağlı cümlelerdir. Meselâ Türkiye Türkçesinde *İki kitap sana verçyim, üç kitap da arkadaşına vereyim* gibi bağlı bir yapıda akkuzatif eksiz nesnelere yüklem arasına başka ögeler girmiş ve nesne yüklemden uzaklaşmıştır. Tek bir cümlenin sınırları içinde gramatikal bir bozukluğa sebep olan bu durum, bağlı bir yapının sınırları içinde kurallı bir kullanımdır. Verilen bu örnekte de olduğu gibi, akkuzatif eksiz nesnelere yüklemden uzaklaşabilmeleri için sıfat tamlaması kuruluşunda olmaları, yapılarında mutlaka sayı veya belirsizlik sıfatı bulunması ve anlamca paralellik arz eden, karşılaştırma, beraberlik bildiren bağlı cümleler içinde yer almaları gerekmektedir. Bu hususu Gencan "de ile bağlanmış eşit kısımlardaki belirtisiz nesnelere yüklemler arasına başka tümleçler de girebilmektedir." şeklinde açıklar ve *Bir gömlek kendime, bir gömlek de Orhan'a aldım; Bir top Orhan'dan, bir top da Yalçın'dan aldım* örneklerini verir (Gencan 1971: 97). Aynı yapı, Uzun tarafından da değerlendirilmiş ve "Yandaşlık Türkçede mutlak değildir, sıralı yapılarda ve bazı bağlaçlarda belirtisiz ad öbeği – eylem yandaşlığı gerekmez." açıklaması ile *Ali bir kitap dün aldı, bir kitap bugün* (Uzun 2000: 204) örneği verilmiştir. Bu yapı, Türkçenin tarihî dönemleri için de mümkün olabilecek bir yapıdır. Ancak sınırlı taramalarımız sırasında bu yapıyı örneklendiremedik.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Akkuzatif eksiz bir nesne bugün Türkiye Türkçesinde ve tarihî lehçelerde bazı özel yapılar içinde yüklemden uzaklaşabilmektedir.
2. Nesneye belirlilik anlamı veren sadece akkuzatif eki değildir. Nesne başka yapılarla da belirlilik kazanmaktadır.
3. Bir cümlede imkânsız olan öge dizilişi, birbirine bağlı cümlelerde mümkün olabilmektedir. O hâlde öge diziliş kuralları, bağlı cümleleri de içine alacak şekilde belirlenmelidir.
4. Bu çalışmada üzerinde durduğumuz akkuzatif eksiz nesnenin söz dizimindeki yeri konusu, hem tarihî lehçelerde, hem de bugünkü lehçelerde daha geniş bir inceleme konusu olmalı, bu kullanımın hangi dönemlerde ve hangi lehçelerde daha yaygın olduğu araştırılmalıdır.

Örneklerin alındığı eserler

Dede Korkut	bk. Ergin (1958–1963)
El-Kavânin	bk. Toparlı – Çögenli – Yanık (1999)
Evliyâ Çelebi	bk. Gökyay (1996)
Gülîstan Tercümesi	bk. Özkan (1993), Karamanlıoğlu (1989)
Kelîle ve Dimne	bk. Zajaczkowski (1934)
Kısas-ı Enbiyâ	bk. Cemiloğlu (1994)
Kısasü'l-Enbiyâ	bk. Ata (1997)
Kül Tigin Abidesi	bk. Ergin (1970)
Marzubannâme	bk. Korkmaz (1973)
Nehcü'l-Ferâdis	bk. Eckmann (1995)
Târih-i İbn-i Kesîr	bk. Ergüzel (1999)
Tonyukuk Abidesi	bk. Ergin (1970)

Kaynaklar

- Akerson, F. E. (2000) *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual.
- Ata, A. (1997) *Kısasü'l-Enbiyâ*, Ankara: TDK Yay.
- Banguoğlu, T. (1990) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Cemiloğlu, İ. (1994) *Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, Ankara: TDK Yay.
- Eckmann, J. (1995) *Nehcü'l-Ferâdis*, Ankara: TDK Yay.
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı*, çev. G. Karaağaç, İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi Yay.
- Ergin, M. (1958–1963) *Dede Korkut Kitabı 1–2*, Ankara: TDK Yay.
- Ergin, M. (1970) *Orhun Abideleri*, 1000 Temel Eser, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ergüzel, M. M. (1999) *Târih-i İbn-i Kesir Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- Gencan, T. N. (1975) *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- Gökyay, O. Ş. (1996) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1*, Ankara: Yapı Kredi Yay.
- Grønbech, K. (1995) *Türkçenin Yapısı*, çev. M. Akalın, Ankara: TDK Yay.
- Johanson, L. (1977) Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 3/2, 1186–1203. [Türkçesi: Türkçe Tümcelerde Belirlilik ve İletişimsel Sözce Bakış Açısı, çev. M. Çelik – A. S. Özsoy, Manuskript.]
- Karahan, L. (1996) Yükleme ve İlgi Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler, *Üçüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, Ankara: TDK Yay., 605–611.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989) *Gülîstan Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (1973) *Marzubannâme Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- Özkan, M. (1993) *Gülîstan Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- Tekin, T. (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: TDA.

- Timurtaş, F. K. (1981) *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi Yay.
- Toparlı, R. – Çögenli, S. – Yanık, N. H. (1999) *El-Kavaninü'l-Külliyе Li-Zapti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.
- Uzun, N. E. (2000) *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual.
- Üstünova, K. (2002) *Dil Yazıları*, Ankara: Akçağ Yay.
- Zajączkowski, A. (1934) *Studja nad językiem staroosmańskim. Wybrane ustępy z anatolij-skotureckiego przekładu Kalili i Dimny*, Krakowie: Nakł. polskiej akademji umiejetnosci.

Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştircilerin bir karşılaştırması*

Birsel Karakoç

Uppsala Üniversitesi, Uppsala

0. Giriş

Bu çalışma, iki Türk dilini, Nogayca (nog.) ile Türkiye Türkçesi'ni (ttü.) tümleş yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştirciler (Prädikatoren)¹ açısından eşzamanlı bir bakış açısıyla karşılaştırmayı amaçlamaktadır.² Nogayca Türk dillerinin kuzeybatı (Kıpçak) grubuna dahildir ve Kazakça, Kırgızca, Kıpçak-Özbekçesi ve Karakalpakça ile birlikte Aral-Hazar (Güney Kıpçakçası) alt grubunu oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesi ise, bilindiği üzere Türk dillerinin güneybatı (Oğuz) grubuna (Batı-Oğuzcası) dahildir.³

Bu çözümleme sırasında dikkatimiz sözü edilen yüklemleştircilerin biçim-sözdizimsel ve içerik-sözdizimsel (morphosyntaktisch, inhaltssyntaktisch) özelliklerine yönelecektir. Böyle bir karşılaştırmalı çalışmanın her iki Türk dilinde incelenen bazı yapıların daha iyi anlaşılmasına, genel anlamda ise Türk dilleri arasındaki biçim-işlev ilişkilerinin aydınlatılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

- * Demir, N. – Turan, F. (eds.) (2002) *Scholarly Depth and Accuracy, Lars Johanson Armağanı*, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 193–216.
1. Bu makalede geçen fiille ilgili sözdizimsel, görünüşsel terimler L. Johanson'un değişik çalışmalarında (örn. bkz. 1971; 1973; 1990b; 2000) ifade edilen anlamlarıyla kullanılmaktadır ve bunların Almanca (alm.) ya da İngilizce (ing.) karşılıkları mümkün olduğunca ilk geçtikleri yerde parantez içerisinde verilecektir. Bu terimleri Türkçe'ye aktarıırken, eğer varsa, yerleşmiş ve kullanılmakta olan karşılıklarını tercih etmeye çalıştım. Bir bölümü için ise, henüz Türkçe'de kullanılan bir karşılıkları olmadığı için kendi uygun bulduğum ve öneri mahiyetinde sunduğum sözcükleri verdim.
 2. Çalışmanın ana çerçevesi eşzamanlı bir bakış açısına göre çizilmiştir. Buna rağmen, yer yer artzamanlı gözlemlere ve kullanılan şekillerin kökenleri üzerine düşüncelere de yer verilecektir.
 3. Türk dillerinin sözü edilen tasnifi için bkz. Johanson (1998: 82).

Çalışmanın veri tabanını yazı ve konuşma diline ait metinler ile anket (EUROTYP Questionnaire) ve soruşturmalar sonucu elde edilmiş örnekler oluşturmaktadır. Ayrıca Nogayca örneklerin Türkiye Türkçesi'ne çevrilmesi yoluyla da karşılaştırma yapılacak örnekler oluşturulmuştur. İnceleme aşamasında oldukça geniş bir veri tabanı üzerinde çalışılmış olmasına rağmen, bu makale çerçevesinde pratik nedenlerden ötürü yazı diline ait örneklerin alındığı kaynakların sayısı özellikle sınırlı tutulmuştur. Numaralandırılmış örnek cümlelerde, söz konusu olan yapılarla, eklerin içerisinde yer aldığı sözcükler italik olarak verilmiştir.

1. Tümleş yan cümlelerinin yapısı ve bu çalışmada incelenecek biçimler
Türk dillerinde bir üst cümlenin alt birimi olan yan cümle yapılarının oluşumunda fiilimsiler (infinite Formen) yüklemleştirici görev almaktadır. Bu fiilimsiler sıfat-fiil, zarf-fiil ve ad-fiil ekleridir. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, Türk dillerinde görülen bu adlaştırma (Nominalisierung) yoluyla yan cümle oluşturma işleminin Hint-Avrupa dillerindeki adlaştırma ile eş değerde tutulmaması ve kesinlikle birbirinden ayırt edilmesi gerektiğidir. Bu konuda Johanson (1990a: 240) şu ifadeye yer verir: "Türkei-türkische 'Infinitisierungen' dieser Art unterscheiden sich auch durch die Teilnahme an anderen satzhierarchischen Vorgängen entschieden von normalen 'Nominalisierungen' in indoeuropäischen Sprachen". Türk dillerindeki bu yapılar, cümle hiyerarşisi açısından, Hint-Avrupa dillerindeki yan cümle yapıları gibi gramatik olarak bağımlı önermelerdir (bkz. Johanson 1973; 1975a; 1975b; 1990b).

Türk dillerindeki anlamsal yan cümle kategorilerinden biri 'ad-fiil cümleleri'dir (nominale Aktionssätze). Bu yan cümlelerin kuruluşunda çeşitli ad-fiil ekleri (nomina actionis) yüklemleştirici görev üstlenirler (bu biçimlerin neler olduğuna birazdan değineceğim). Cümle hiyerarşisi açısından baktığımızda bu cümleler temel cümlenin yüklemine özne ya da nesne olarak tümleyicisi (Subjekt- oder Objektkomplemente) şeklinde ortaya çıkarlar. Bu çalışmada, sözü edilen 'ad-fiil cümleleri'ni, temel cümlenin yüklemi ile aralarında olan dilbilgisel bağlantıdan hareketle ve Türkiye'de yapılan çalışmalarda da sıkça kullanılan bir terim olduğu için 'tümleş yan cümlesi' (Komplementsatz) olarak adlandıracam. Bu arada 'niteleme cümlesi'nin bir türü olan 'başsız niteleme cümlesi'ni (headless relative clauses)⁴ 'tümleş yan cümlesi' tanımının dışında tuttuğumu belirtmekte fayda vardır. Bu cümle

4. Erkman-Akerson - Ozil (1998) bu cümle yapısını 'sıfat işlevli yan tümcelerin bir türü olan özerk niteleme' şeklinde adlandırmaktadır.

türü her ne kadar sözü edilen açıdan benzer bir şekilde tümleyici olarak işlev görse de bir ad-fiil cümlesi değildir (krş. Johanson 1990b: 199–200).

Ad cümlesi olan tümleç yan cümlelerinde, bu cümleleri bir üst yapının içine yerleştirme görevinde ekfiiller kullanılır. Yüklem olarak bir fiili içeren tümleç yan cümlelerinde ise basit ya da birleşik yapıli fiilimsiler yer alır. Bu çalışma çerçevesinde birleşik yapıli biçim ile «fiil çekim eki + ekfiil» şeklindeki ekfiilli yapıların söz konusu edildiğini özellikle belirttikten sonra Nogayca'da kullanılan *-(A)yatkan* ya da *-(A)yatıryan* türündeki şekillerin de aslında yapıcı başka bir bakış açısıyla birleşik oluşumlar olduğunu dile getirmekte fayda vardır. Bu şekiller bünyelerinde *tur-*, *yat-* gibi art-fiiller barındırırlar ve bu yönden kendi iç yapılarında basit değildirler (bkz. 1.2.2.2.). Bu yan cümle yapılarında sözü edilen fiilimsilere genellikle özneyi temsil eden iyelik ekleri getirilir ve bunlar temel cümleli fiilin yönetimine göre ad durum ekleri alırlar.

Gerek Türkiye Türkçesi gerekse Nogayca, tümleç yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştiriciler açısından zengin bir fiilimsi envanterine sahiptir. Kullanılan bu fiilimsiler şekilce ve sayıca iki dil arasında farklılık göstermekle beraber, dilbilgisel kategoriler büyük ölçüde aynıdır. Türkiye Türkçesi'nde, bilindiği üzere, yalnız *-DİK* ve *-(y)AcAK* biçimleri niteleme cümlelerinin yanısıra tümleç yan cümlelerinde de kullanılabilirler. Bunlar iyelik ekleri alabilen sıfat-fiil ekleridir. Niteleme cümlelerinde kullanılan *-mİş* ve *-(y)An* sıfat-fiil ekleri iyelik ekleri almazlar. Bunlardan *-(y)An* tümleç yan cümlelerinin kuruluşunda hiç yer almaz. *-mİş* biçimi ise ekfiil ile birlikte kullanılmak suretiyle sözü edilen yan cümlelerde de ortaya çıkar, örn. *ölmüş olduğunu bilmiyordum*. Nogayca'da ise, nicelik açısından baktığımızda, daha fazla sıfat-fiil eki bulunduğunu, bunların hepsinin iyelik ekleri taşıyabildiğini ve ayrıca bu biçimlerin tümleç yan cümlelerinin yapımında da kullanılabildiğini görüyoruz (krş. Csató – Karakoç 1998: 339). Nogayca'da *-GAN*'ın hem tek başına hem de ekfiil birimi *eken* ile birlikte kullanılabildiğini de belirtmek gerekir. Bu iki yapı arasındaki işlev farkına aşağıda (1.2.3.) değinilecektir.

Bu çalışma çerçevesinde, şekil ve işlev açısından iki dil arasında oldukça benzer bir kullanım gösteren gelecek zaman sıfat-fiil eki *-(y)AcAK* [ttü.] ve *-(A)yAK* [nog.] aracılığı ile kurulan tümleç yan cümleleriyle, mastar ekleri *-(m)A*, *-mAK*, *-(y)İş* [ttü.] ve *-(U)w*, *-MA*, *-(I)s* [nog.] aracılığı ile kurulan yan cümleleri konunun sınırlarını daraltmak amacıyla inceleme dışında bira-

karak,⁵ dikkatimi, aşağıdaki tabloda topluca gösterilen ekfiiller ile basit ve birleşik yapıli yüklemleştirciler üzerinde yoğunlaştırmaya çalışacağım.

		Nogayca	Türkiye Türkçesi
Ad cümlesi	Ekfiiller	<i>eken</i> <i>ekenlik</i> <i>bolyan</i> <i>bolyan eken</i>	<i>olduk</i>
Fiil cümlesi	1. Ekfiilsiz basit biçimler	-GAn -(A)yatkan -(A)yatıryan -Atayan ⁶	-DİK
	2. Ekfiilli birleşik yapılar	-GAn eken -(A)r eken -Adl eken	-miş olduk -(ø)lyor olduk -mAktA olduk

Tabela 1: *Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan ve bu çalışma çerçevesinde ele alınacak olan yüklemleştircilerin yapıları*

Tümleş yan cümlelerinde öznenin hangi durumda kullanıldığı konusuna gelince, Türkiye Türkçesi'nde özne genellikle ilgi durumu eki alır (krş. Erguvanlı-Taylan 1994: 33-34). Öznenin yalın halde ya da ilgi durumu ekiyle kullanılması bunun spesifik olup olmamasına bağlıdır (Csató-Johanson 1998: 221). Ayrıca konuşma dilinde öznenin, ilgi durumu ekinin beklendiği yerlerde de çoğunlukla yalın halde kullanıldığı görülmektedir (krş. Johanson 1975b: 528). Nogayca'da ise Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında öznenin çoğunlukla ilgi durumu eki almaksızın kullanıldığı, bunun hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde bu şekilde olduğu görülmektedir. Öznesi yalın halde olan Nogayca bu cümleleri Türkiye Türkçesi'nde genellikle ilgi eki almış öznelerle karşılamak mümkün olmaktadır.

5. Ayrıca bu ekleri içinde barındıran ekfiillerin ve bu ekfiillerle kurulan birleşik yapıların da (örn. -miş olma-, -miş olmak, -miş olacak, -(ø)lyor olmak v.s.) bu çalışmada ele alınmayacağını belirtmek gerekir.
6. Burada özellikle Nogayca açısından bütün biçimlerin sıralandığı iddia edilemez. Örneğin -(I)p turyan, -(I)p yatkan, -(I)p oltıryan ve -(I)p yürgen şeklindeki yapılar kendi içerisinde oldukça geniş bir konu olduğu için inceleme dışında bırakılmıştır.

1.1. Ekfiillerin yapısı ve işlevleri

Öncelikle, 'ekfiil' terimi ile, İngilizce'de *copula* (alm. *Kopula*) terimi ile karşılanan dilbilim kavramını ifade ettiğimi belirtmek gerekir. Ekfiiller özne ile yüklem arasındaki bağlantıyı sağlamak suretiyle dilbilgisel-sözdizimsel bir işlev görürler (bkz. Crystal 1997: 93). Bu anlamda Türk dillerinde, özel olarak Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde, farklı kökenlere sahip, ama sözdizim açısından ekfiil işlevi gören değişik yapılar kullanılmaktadır. Bunlar, eşzamanlı bağlamda ekleşmiş olarak ortaya çıkabilecekleri gibi, ekleşmeden ayrı bir sözcük olarak da kullanılabilirler. Türkçe literatürde şimdiye kadar *copula* karşılığı olarak 'ekfiil' sözcüğünden başka 'takı fiil', 'ekeylem', 'cevher fiil', 'verba substantiva' (örn. Gencan 1979: 230; Banguoğlu 1990: 474) terimleri de kullanılmıştır. Bundan başka *copula* işlevi gören ekleşmiş bazı biçimlerin ayrıca 'bildirme eki' başlığı altında verildiği de olmuştur (örn. Korkmaz 2003: 42-43). Ben burada bu birimleri, biçim ve köken açısından farklılıklarını bir kenara bırakarak, sadece sözdizimsel işlevlerinden hareketle 'ekfiil' olarak niteliyorum. 'Statik ekfiil' terimini bir durum eynesine işaret eden ekfiiller için, 'dinamik ekfiil' terimini ise bir hareketi, değişimi ya da dönüşümü ifade eden ekfiiller için kullanıyorum (bkz. Karakoç 2000: 143-145 ve 2005: 14-15).⁷

İncelemem sonucunda, tümleç yan cümlelerinde kullanılan ekfiiller açısından Nogayca'da birden fazla biçimbirim bulunmasına karşın (*eken*, *ekenlik*, *bolyan*, *bolyan eken*) Türkiye Türkçesi'nde işlevce bunlara karşılık olarak sadece *olduk* biçiminin kullanıldığı görülmektedir. Bu ekfiil şekillerine, yukarıda da belirtildiği üzere, özneyi temsil eden iyelik ekleri ile temel cümlenin fiilinin yönetimine göre ad durum ekleri eklenmektedir, örn. *eken-im-di*, *bolyan-ın-di*, *bolyan eken-i* [nog.], *olduğ-u-nu* [ttü.] v.b. Aşağıda Nogayca'daki bu biçimlerden ve bunların oluşturdukları birleşik yapılardan hareketle her iki dildeki biçim ve işlev ilişkilerine *intralingual* ve *interlingual* açıdan ayrıntılı bir şekilde girilecektir.

1.1.1. Nogayca *eken* ekfiili

eken şekli Nogayca'da sözdizim açısından çok işlevli bir birim olarak karşımıza çıkmakta, hem temel cümlelerde cümleyi bitiren hem de tümleç yan cümlelerinde kullanılan bir ekfiil olarak görülmektedir.⁸ Biçim olarak Nogayca *eken*'e benzeyen ve ekleşmiş olarak da ortaya çıkan Türkiye Türkçesi'n-

7. Buradan hareketle örneğin Almanca *werden* (ya da ing. *to become*) dinamik ekfiil tanımı, *sein* da (ya da ing. *to be*) statik ekfiil tanımı çerçevesinde Türk dillerindeki ekfiillerin aktarma karşılıkları olarak gösterilebilirler.

deki *iken* birimi ise temel cümlelerde ve tümleş yan cümlelerinde kullanılmamaktadır. Bu ekfiil sadece zaman anlamı taşıyan belirteç yan cümlelerinin (adverbiäle Nebensätze) oluşumunda kullanılır.⁹ Böylece Nogayca'nın *eken* birimi ile Türkiye Türkçesi'nin *iken* birimi her ikisi de yan cümlelerde ekfiil olarak kullanıldıkları halde, farklı yan cümle türlerinde görülmek suretiyle birbirlerinden ayrılırlar.¹⁰

Nogayca *eken*, cümle içindeki sözdizimsel farklı kullanımına göre, ayrıca farklı anlam kategorilerine de işaret eder. *eken* ekfiil olarak, bir cümleyi bitirmeyip, sözdizimi açısından yan cümle olarak temel bir cümleye bağladığında herhangi bir epistemik anlam kategorisine işaret etmez. Buna karşın aynı biçimbirim temel cümle bitiren bir ekfiil olarak kullanıldığında tamamen epistemik anlamlar yüklenir ve özellikle 'dolaylılık'ı (İndirektivität) ifade eder; *eken*'in işlevleri ile ilgili bkz. Karakoç 2005: 22–36.

Nogayca'da ad cümlesi olan tümleş yan cümlelerinde kullanılan ekfiil şekillerinin anlamlarına geçmeden önce, Türkiye Türkçesi'nde aynı sözdizimsel pozisyonda tek bir ekfiil şeklinin kullanıldığını tekrar belirtmek gerekir: *olduk*. Burada ayrıca, Eski Osmanlıca'da, sözü edilen yan cümle yapılarında *eken* şeklinde olduğu gibi köken olarak *er-* köküne giden *i-dük* formunun ekfiil olarak kullanıldığını da dipnot düşmekte fayda vardır. Bu şekil artık günümüz Türkiye Türkçesi'nde *ne idüğü belirsiz* ya da *ne idüğü belli değil* şeklindeki bir tabir dışında kullanılmamaktadır (krş. Banguoğlu 1990: 479).

Eğer Nogayca'ya geri dönecek olursak, *eken* biçimbirimi tümleş yan cümlelerinde sadece statik ekfiil olarak kullanılmakta, yani bir durum evresine işaret etmektedir. Bu biçimbirim zaman kategorisi açısından baktığımızda geçmiş zaman anlamı taşımaz, yani bu yönden belirtisizdir ve bağlı olduğu temel cümlelerin yüklemi ile aynı zaman dilimine işaret eder. Aşağıdaki örneklerde (1 ve 3) *eken* biçiminin kullanılışı görülmektedir. Türkiye Türkçesi'nde Nogayca *eken*'in bu işlevini, bahsedildiği üzere *olduk* ekfiili üstlenmektedir (2, 4, 5 ve 6).

8. *eken*'in, ayrıca *eken* ile kurulan birleşik yapıların tümleş yan cümlelerindeki işlevleri üzerine Nogayca ve Nogayca üzerine yapılan Rusça çalışmalarda sistematik bir bilgi bulunmamaktadır (örn. Baskakov 1940, Milh 1954, Kalmukova 1973).
9. Türkiye Türkçesi'ndeki *iken* biçimi ve bunun işlevleri için örn. bkz. Kononov 1956: 484–487; Lewis 1967: 190–191; Banguoğlu 1990: 480–481; Kornfilt 1997: 72.
10. Sadece biçimden hareket edilerek Türkiye Türkçesi'ndeki *iken*'in işlev olarak Nogayca *eken*'e karşılık olarak sunulduğu yanlış değerlendirmelerle de karşılaşılmaktadır (örn. Bozkurt 1992: 365).

- (1) Kıskayaklı Farıdadı tanıydı bayının anası *ekenin* de anlıyadı. (Metin 10: 57)"
- (2) Kadın Farıda'yı tanır, kocasının annesi *olduğunu* da anlar.
- (3) Babay-bâtir onu albaslı *ekenin* de bilmeydi, ol onu bir âriuw alal süt emgen kız dep biledi em aldanıp ketip üyleneği. (Kazakov 1983: 4)
- (4) Babay-bâtir onun cin *olduğunu* bilmez, (o) onu helal süt emmiş iyi bir kız sanır ve aldanıp evlenir.
- (5) Kim demiş sevginin barışık, katışksız, saf ve olumlu bir duygu *olduğunu*... (Çokum 1996: 149)
- (6) Nefret etmeye çalıştığı adamın "haklı" *olduğunu* derinden derine biliyordu. (Pamuk 1995: 205)

eken tümleş yan cümlelerinde ayrıca *-lik* ekiyle birleşerek de kullanılabilir (7).

- (7) Rauf'tın izlep tapkısız iygi kullıkşı *ekenliği*, tap süytip te aykasuwya on-aylı âdem *ekenliği* körindi. (Kapaev 1989: 12)
- (8) Rauf'un arayıp bulunamayacak iyi bir işçi (*olduğu*) ve de insanlarla ilişki kurmaya uygun bir kişi *olduğu* anlaşıldı.

Nogayca tümleş yan cümlelerinde kullanılan *eken* ekfiili, önüne getirilen *tu-wil* sözcüğü ile olumsuz hale getirilmektedir (9). Türkiye Türkçesi'nde ise *ol-duk* şekli *ol-* köküne getirilen *-mA* olumsuzluk eki sayesinde (*olmadık*) olumsuz anlam kazanır (10).

- (9) Sonnan sebep men baslarında akılları bolmayan bir keseklerge biz ben oynaw yaxşı zat *tu-wil ekenin* anlataman. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 128)
- (10) Bu sebepten dolayı akılları başlarında olmayan bir kısım insanlara bizimle oynamanın iyi bir şey *olmadığını* anlatıyorum.

Burada ayrıca *eken* ekfiilinin 'varolma'yı ifade eden sözcüklerle (Existenz-ausdrücke) nasıl kullanıldığına ve bunların Türkiye Türkçesi'nde hangi biçimlerle karşılandığına kısaca değinmekte de fayda vardır. Nogayca'da *eken* ekfiili, kullanıldığı yan cümlelerde, eğer 'salt bir varolma (buluruma) durumu' (11) ya da 'iyelik durumu' (13) ifade ediliyorsa, *bar* ve *yok* sözcükleri ile birlikte kullanılır.

11. Örnek cümlelerden sonra parantez içerisinde geçen 'Metin' ibaresi, söz konusu cümlelerin, 1997 yılında Kuzey Kafkasya'da Nogaylardan kendi derlediğim, Karakoç 2005'de yer alan dil malzemesinden alındığını göstermektedir. Kullanılan ilk sayı metin numarasına, ikinci sayı da satır numarasına işaret etmektedir.

- (11) "Makul seniki", dedi Şora'dın külemsirewinde bir yamanlık *bar ekenin* seze kelgen Paşa, a özi işinnen: "Kim biledi bu oıyrsızdın yüreginde ne *bar ekenin*." (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 55)
- (12) "Makul seninki", dedi Şora'nın gülümsemesinde bir kötülük *olduğunu* sezen Paşa, bir taraftan da kendi kendine içinden (şöyle diyordu): "Kim bilir bu uğursuzun yüreginde ne *olduğunu*."
- (13) Em onun aylak üyken bibliotekası *bar ekenin* esitken. (Kazakov 1983: 21)
- (14) Hem onun çok büyük bir kütüphanesi *olduğunu* işitmişti.

Eski Türkçe *är-* kökünden gelen *eken* ekfiil sadece statik bir ekfiil olarak kullanılmakta olup, ne dinamik ekfiil anlamına, ne de 'varolma' ve 'iyelik' anlamlarına işaret eder. Buna karşın Türk dillerinde *ol-* / *bol-* kökünden gelişmiş, yapıcı 'ön-dönüşümlü' bir kılışsal öbeğe (initialtransformative Aktionalphrase) sahip olan biçimbirimler,¹² ekfiil olarak, birbirini tamamlayan, yani biri diğerini öngören dinamik ve statik iki evreye işaret ederler. Her iki anlamı da bünyelerinde taşıyabilen bu ön-dönüşümlü ekfiiller, başka birçok dilde iki farklı biçimle dile getirilirler, örneğin Almanca'da *werden* ve *sein* ya da İngilizce'de *to become* ve *to be*. Bu ön-dönüşümlü ekfiil türü, ayrıca 'varolma'yı ve 'iyelik'i de yine aynı şekilde biri diğerini öngören (izleyen) dinamik ve statik iki anlamda dile getirebilir.

Verilen örneklerde de görüldüğü üzere, sadece statik bir ekfiil olan *eken* ancak *bar* sözcüğü ile birleşerek 'varolma'yı ifade eder duruma geçebilir. Türkiye Türkçesi'nde ise kullanılan ekfiil, zaten *ol-* kökünden gelen bir ekfiil olduğu için bu, tek başına, yani 'var' sözcüğü ile birleşmeye gereksinim duymadan 'varolma'yı ya da 'iyelik'i dile getirebilir (12, 14, 15 ve 16).

- (15) Kanarya kafesinin arkasında bir ayna *olduğunu* neden daha önce farketmemiştim? (Pamuk 1995: 94)
- (16) Ayşe'nin bir kızı bir oğlu *olduğunu* bilmiyordum.

Örnek 17 *eken*'in olumsuzluk ifade eden *yok* sözcüğü ile birlikte nasıl kullanıldığını göstermektedir. Bu şekil de yine Türkiye Türkçesi'ne *ol-* köküne *-mA* olumsuzluk eki getirilerek aktarılır (18).

- (17) Edigedin Ordada *yok ekenin* bilgen Toktamış xannın ulı Dželaeddin Altın Ordadın bos turyan tayın tartıp alıp olıradı. (Kurmanseitova 15)
- (18) Edige'nin hanlıkta *olmadığını* (*bulunmadığını*) bilen Toktamış hanın oğlu Celaleddin, Altın Ordunun boş duran tahtını ele geçirip oturur.

12. Kılış öbekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Johanson 1971: 197–200 ve 2000: 58–66. Nogayca'da *bol-* ekfiilinin işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karakoç 2000 ve 2005.

Belirtildiği üzere, Türkiye Türkçesi'nde *olduk / olmadık* şekilleri tek başına (*var* ve *yok* kullanılmadan) 'varolma', 'bulunma' ya da 'iyelik' ifadesi için de kullanılmaktadır (19).¹³ *olduk*- biçiminin *yok* sözcüğü ile bir araya geldiği durumlarda ise (*yok olduğu*), *ol*- kesinlikle dinamik bir anlam taşır (*yok olup gitmek* v.s.) (20). Statik bir anlamı gerektiren cümlelerde ise *yok olduğu* kullanılamaz (21).

- (19) Ona masada matematik kitabı var mı diye sordum. Bana masada böyle bir kitabın *olmadığını* söyledi.
 (20) Ona kitap nerede diye sordum. Bana kitabın masadan birdenbire *yok olduğunu* söyledi.
 (21) *Ona masada matematik kitabı var mı diye sordum. Bana masada böyle bir kitabın *yok olduğunu* söyledi.

Ayrıca incelediğim Nogayca metinlerde hem *bar* sözcüğünün hem de bunun *-lik* ekiyle genişletilmiş şeklinin (*barlık*) iyelik ve durum ekleri alarak, yani *eken* biçimiyle birleşmeksizin kullanıldığı da görülmektedir (22 ve 24). Bunları da yine Türkiye Türkçesi'ne *olduk* biçimiyle aktarabiliriz (23 ve 25). Türkiye Türkçesi'nde *var* ve *varlık* sözcüklerinin böyle bir sözdizimsel yapı içerisinde bu şekilde dilbilgisel bir işlevi olmadığını da burada belirtmekte fayda vardır. *Varlık* sözcüğünün iyelik eki alarak benzer bir sözdizimsel bağlamda kullanıldığı durumlarda ise, aslında sözlük anlamı (*existence, fortune*) ağırlık kazanmaktadır (26 ve 27).

- (22) Elbette, terbiyalawşı kiskayaklı bolıyannan sebep, onun anasına usayta-
yan yerleri *barın* köredi. (Kapaev 1989: 161)
 (23) Elbette, eğitmen bir kadın olduğu için, onun annesine benzeyen tarafları
olduğunu görür.
 (24) Derislerde tenlerinden özin akıllı etip körsetpey, aldılıktı almaya asıkpa-
dı, soranız dep kol kötermedi, tek okıtuwşı sorasa, okıwşıdın biliminin
barlıyı körendi. (Kapaev 1989: 161)
 (25) Derslerde arkadaşlarından kendini daha akıllı göstermeye (gösterme-
den), kendini öne çıkarmaya çalışmadı, sorunuz diye el kaldırmadı, sa-
dece öğretmen sorduğunda, öğrencinin biliminin (bilgisinin) *olduğu* an-
laşıldı.
 (26) Onun *varlığından* her zaman güç alıyoruz.
 (27) Böyle bir sorunun *varlığını* inkar edemeyiz.

13. Ayrıca *bulun-* biçiminin de Türkiye Türkçesi'nde benzer bir işlevde kullanılmakta olduğunu belirtmek gerekir. Ancak bu incelemede 'varolma', 'bulunma' belirten *olduk* biçimi ile *bulunduk* biçimi arasındaki ilişkiye ve farklılıklara, asıl konunun sınırlarını aştığı için ayrıntılı olarak değinmek mümkün değildir. Bu ayrı bir çalışma konusudur.

1.1.2. Nogayca *bolyan* biçimi

Nogayca'da *bolyan* tümleç yan cümlelerinde bir hareketi, değişimi ya da dönüşümü ifade eden dinamik ekfiil olarak kullanılmakta (28 ve 30), yani anlamca İngilizce'de *to become* ya da *to happen* ile Almanca'da da *werden*, *sich ereignen* ya da *sich zutragen* sözcükleriyle karşılanabilmektedir. Türkiye Türkçesi'nde, bu ekfiil de yine *olduk* şekliyle karşılanmaktadır (29 ve 31).

- (28) Dželaldin men Džanka Kobannuñ arıyı yayına ketken deydiler. Olar man ne *bolyanın* bilmeymen. (Kapaev 1989: 154)
- (29) Celaldin ile Canka Koban'ın öbür tarafına gitti, diyorlar. Onlara ne *olduğunu* bilmiyorum.
- (30) Tünegün maya ne *bolyanın* bilesiñme? Men ormanda yüreyatırıyan edim... (EUROTYP Questionnaire PRFQ: 9)
- (31) Dün bana ne *olduğunu* biliyor musun? Ormanda yürüyordum...

Türk dillerinde *ol-* / *bol-* sözcüklerinin, ekfiil görevlerinin dışında 'varolma' yı ve 'iyelik'i de statik ve dinamik anlamlarda ifade ettiği yukarıda belirtilmişti. Bu bağlamda Nogayca'daki *bolyan* ile Türkiye Türkçesi'ndeki *olduk* şekilleri ayrıca dinamik anlamda 'varolma'yı ('var olma durumuna geçme', 'oluşma', 'ortaya çıkma')¹⁴ ve 'iyelik'i ('sahip olma durumuna geçme', 'edinme')¹⁵ de dile getirirler.

1.1.3. Nogayca *bolyan eken* biçimi

Nogayca tümleç yan cümlelerinde karşılaşılan bir diğer ekfiil şekli ise birleşik bir yapı olan *bolyan eken*'dir. Bu yapı statik ekfiil işlevindedir, ayrıca zaman kategorisi açısından belirtilidir, yani geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır (32).¹⁶ Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, bu geçmiş zaman anlamının *bolyan* biçimi sayesinde oluştuğu ve bu biçimin temel cümlelerde geçmiş zaman belirten bir ekfiil olarak da kullanıldığıdır (bkz. Karakoç 2005: 40–41). *bolyan eken* biçimi de Türkiye Türkçesi'nde *olduk* şekli ile karşılanabilmektedir (33).

- (32) Atam maya onıñ bala zamanında şkolalardıñ taıy da iygi *bolyan ekenin* ayttı. (EUROTYP Questionnaire PRFQ: 63)
- (33) Babam bana, onun çocukluk zamanında okulların daha da iyi *olduğunu* söyledi.

14. Alm. *zustande kommen, entstehen*; ing. *come into being* v.b.

15. Alm. *erwerben, in Besitz nehmen*; ing. *to acquire*.

16. Kırgızca'da da *bolyan eken* birleşik ekfiili benzer bir işlevde kullanılmaktadır (Karakoç 2005: 34).

Gözlemlerime göre, Türkiye Türkçesi'nde, özellikle konuşma dilinde, eğer metin bağlamından tam olarak anlaşılamıyorsa, ortaya çıkabilecek anlam belirsizliği, geçmiş zaman anlamı taşıyan *olduk* ekfiili ile bir yan cümle kurmak yerine parataktik olarak iki temel cümleyi yan yana getirmek suretiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır (34).

- (34) Ayşe'nin öğretmen *olduğunu* biliyor musun?
Ayşe öğretmendi. Biliyor musun?

1.1.4. Ekfiillerle ilgili genel değerlendirme

Buraya kadar olan açıklamalardan da görüldüğü üzere Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan *olduk* biçimi 'çok anlamlı' olarak ortaya çıkmaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak izah edilmeye çalışılan bu durum örnekler üzerinde, temel cümlede kullanılan biçim ile tümleş yan cümlesinde kullanılan biçim birlikte verilerek ve böylece söz konusu olan farklı anlamlar vurgulanarak, topluca şu şekilde gösterilebilir (burada *olduk*'un sadece ekfiil olarak kullanıldığı durumlar için değil, 'varolma' ve 'iyelik' belirttiği durumlar için de -dinamik ve statik anlamlarıyla- örnekler verilmektedir):

	Temel cümle	Tümleş yan cümlesi
1.	Ayşe öğretmen(dir).	Ayşe'nin öğretmen <i>olduğunu</i> biliyor musun?
2.	Ayşe öğretmen oldu.	Ayşe'nin öğretmen <i>olduğunu</i> biliyor musun?
3.	Ayşe öğretmen idi.	Ayşe'nin öğretmen <i>olduğunu</i> biliyor musun?
4.	Bu çalışmada güzel şeyler var.	Bu çalışmada güzel şeyler <i>olduğunu</i> biliyor musun?
5.	Bu çalışma sonucu güzel şeyler oldu (oluştı).	Bu çalışma sonucu güzel şeyler <i>olduğunu</i> biliyor musun?
6.	Ayşe'nin bir kızı var.	Ayşe'nin bir kızı <i>olduğunu</i> biliyor musun?
7.	Ayşe'nin bir kızı oldu.	Ayşe'nin bir kızı <i>olduğunu</i> biliyor musun?

Nogayca'da ise farklı biçimler kullanıldığından temelde bu anlam belirsizliği söz konusu değildir. Tabela 2 Nogayca ile Türkiye Türkçesi'nin işlev açısından birbirine denk düşen şekillerini tekrar topluca göstermektedir.

		ttü.	nog.
1.	statik ekfiil	olduk	eken / ekenlik
2.	dinamik ekfiil	olduk	bolyan
3.	statik geçmiş zaman ekfiili	olduk	bolyan eken
4.	statik olarak varlık/iyelik ifade eden şekil	olduk	bar eken / bar / barlık
5.	dinamik olarak varlık/iyelik ifade eden şekil	olduk	bolyan

Tabela 2: Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde ekfiil biçimleri ile, 'varolma' ya da 'iyelik' ifade eden biçimler

1.2. Tümleş yan cümlelerinde görünüş kategorilerinin belirtilmesi

Burada görünüşsel değerlerin (aspektuelle Ideen) neler olduğunu öncelikle kısaca açıklamak gerekmektedir. Ara-sınırlılık (Intraterminalität) ve art-sınırlılık (Postterminalität) bir yönelme noktasından (Orientierungspunkt) söz konusu olan olaya doğru açılan perspektiflerdir. Ara-sınırlı bakış açısı, olayı başlangıcından sonra, bitiminden önce kendi sınırları içerisinde (bkz. Johanson 2000: 76–102), art-sınırlı bakış açısı ise olayı kritik sınırının aşıldığı bir noktada kavrar. Bu sınır fiilin kılış öbeğine göre farklılık göstermektedir (bkz. Johanson 2000: 102–135). Bu bakış açıları, olayı kılışsal açıdan karakterize etmezler, yani söz konusu eylemin iç yapısını, sözlüksel içeriğini değiştirmezler.¹⁷ Ara- ve art-sınırsal görünüş türleri ayrıca odaklılık (Fokalität) derecesine göre de kendi içlerinde daha alt gruplara ayrılırlar. Odaklılık psikolojik ilginin yönelme noktasında az ya da çok yoğunlaşmasını ifade eder. Yoğun odaklılık yönelme noktasındaki maksimal aksiyonal yoğunluğu, zayıf odaklılık ise güçlü bir odaklanmanın olmadığını belirtir (Johanson 2000: 85–89). Yoğun odaklı ara- ya da art-sınırlı yapılar dilin tarihi seyri içerisinde zamanla yoğun odaklı olma özelliklerini kaybederek, zayıf odaklı yapılar olma yönünde bir gelişme kaydederler (Defokalisierung) (bkz. Johanson 2000: 99–101 ile 129–135).

Aşağıda, kısaca ifade etmeye çalıştığım bu kuramsal çerçeveye dayanarak Nogayca'nın -GAN, -(A)yatkan, -(A)yatıran, -Atayan, -GAN eken, -(A)r eken ve -Adl eken gibi bünyelerinde statik ekfiil barındıran ya da barındırmayan şekilleri ile Türkiye Türkçesi'nin -DİK biçimi ve ekfiil birimi olduk ile kurulan birleşik yapıllı fiilimsileri -mAktA olduk, -mİş olduk, -(I)yor olduk görünüşsel değerler açısından ele alınacaklardır. Nogayca'da ve Türkiye Türkçe-

17. Görünüş-zamanlılar, kılış öbekleri ve türleri ayrıca kılışsal içerikler hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Johanson 1971: 194–233.

si'nde tümleç yan cümlelerinde yüklemleştirici görev üstlenen bu fiilimsilerin işlevlerine geçmeden önce belirtilmesi gereken önemli bir husus, bunların temel cümle bitiren yüklemleştiricilerle aralarındaki görünüşsel açıdan olan bağlantıdır. Temel cümlelerde kullanılan görünüş belirten yüklemleştiricilerin yan cümlelerde eşleri vardır. Bu eşler sözdizim bakımından farklı pozisyonlarda kullanılarak birbirlerinden ayrılırlar fakat belirttikleri görünüşsel içerikler açısından eş değerlidirler.¹⁸ Aşağıda, bu yazıda ele alınan fiilimsilerle, bunların görünüşsel açıdan temel cümlelerde kullanılan eşleri gösterilmektedir.

		Temel cümlenin yüklemleştiricisi	Tümleç yan cümlesinin yüklemleştiricisi
nog.	Ara-sınırlılık	<i>-(A)yatır</i>	<i>-(A)yatkan</i>
		<i>-Atayan</i>	<i>-Atayan</i>
		<i>-Adl</i>	<i>-Adl eken</i>
		<i>-(A)r</i>	<i>-(A)r eken</i>
	Art-sınırlılık	<i>-GAn</i>	<i>-GAn eken</i>
ttü.	Ara-sınırlılık	<i>-mAktA</i>	<i>-mAkta olduk</i>
		<i>-(ø)Iyor</i>	<i>-(ø)Iyor olduk</i>
	Art-sınırlılık	<i>-mİş</i>	<i>-mİş olduk</i>

Tabela 3: Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleç yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştiriciler ile bunların temel cümlelerdeki görünüşsel açıdan eşleri

18. Nogayca'nın temel cümlelerde görünüş belirten biçimbirimleri için bkz. Karakoç 2005; Türkiye Türkçesi'ndeki yapılar için bkz. Johanson, 1971.

Burada her iki dil için de ortak olan bir duruma değinmek gerekir. Temel cümlelerde kullanılan görünüş belirten yüklemleştirciler, bir takım farklı ekfiil şekilleri ile bir araya gelerek ek değerler açısından belirtili duruma geçerler. Örneğin temel cümlelerdeki bu yüklemleştirciler geçmiş zaman belirten ekfiillerle birleşerek zaman açısından da belirtili konuma geçerler. Aynı şekilde farklı epistemik anlam kategorileri olan 'dolaylılık' (Indirektivität) ya da 'varsayım' (Präsumtion) işaret eden ekfiillerle birlikte kullanıldıklarında belirttikleri görünüşsel bakış açısı ilave edilen bu anlamlar bakımından da belirtili durum kazanır. Temel cümlelerdeki yüklemleştirciler için geçerli olan bu kural, tümleç yan cümlelerinde kullanılan eşleri için geçerli değildir. Bunlar sadece görünüşsel değerler taşırlar. Bir takım ekfiillerle birleşerek, temel cümlelerde olduğu gibi zaman ve anlam kategorileri açısından da nitelenmezler. Tümleç yan cümlelerinde kullanılan ekfiil şekilleri olan Nogayca'daki *eken* ve Türkiye Türkçesi'ndeki *olduk*, bir araya gelerek birleşik yapı oluşturdıkları çekim eklerini, ne zaman, ne de epistemik anlamlar açısından belirtili kılarlar. Bu statik ekfiillerin işlevi görüldüğü kadarıyla sadece sözdizimseldir. Yani ait oldukları yan önermeyi sözdizimsel olarak bir üst önermeye bağlama görevi görürler. Temel cümlelerde ifadesini bulan 'dolaylılık' ya da 'varsayım' gibi anlam kategorilerinin yan cümlelerde hangi dil içi araç ve işlemler sayesinde dile getirildiği ise başlı başına bir araştırma konusudur (bu konu için örn. bkz. Ozil 1994).

Açıklamaya çalıştığım bu durumu Nogayca ve Türkiye Türkçesi açısından birer örnekle şu şekilde göstermek mümkündür:

Temel cümlenin yüklemleştircisi	Tümleç yan cümlesinin yüklemleştircisi
Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değeri]	Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değeri]
-Adl [ara-sınırlılık]	
-Adl edi [ara-sınırlılık + geçmiş zaman]	
-Adl eken [ara-sınırlılık + dolaylılık]	-Adl eken [ara-sınırlılık + Ø]
-A bolar [ara-sınırlılık + varsayım]	

Temel cümlenin yüklemleştircisi	Tümleş yan cümlesinin yüklemleştircisi
Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değer]	Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değer]
-mAktA [ara-sınırlılık]	
-mAktA idi [ara-sınırlılık + geçmiş zaman]	
-mAktA imiş [ara-sınırlılık + dolaylılık]	-mAktA olduk [ara-sınırlılık + Ø]
-mAktAdır [ara-sınırlılık + varsayım]	

1.2.1. -GAN [nog.] ve -DİK [ttü.]

Burada Nogayca'nın -GAN biçimi ile Türkiye Türkçesi'nin -DİK biçimi, belirtildiği üzere esas olarak görünüşsel değerler açısından gösterdikleri özelliklerle ele alınacaktır. -GAN ile -DİK bir yan cümleyi bir üst yapının içine yerleştirmek suretiyle sözdizimsel bir işlev üstlenirler ve Hint-Avrupa dillerinde kullanılan *Subjunktör*'lar ile bu açıdan karşılaştırılabilirler (bkz: Johanson 1998: 60; Csató – Johanson 1998: 219–220). Fakat, görüldüğü kadarıyla her iki fiilimsi de tümleş yan cümlelerinde, görünüş kategorilerinden olan araya da art-sınırlılığa işaret etme bakımından kayıtsızdılar. Bu fiilimsilerle bir üst cümleye bağlanan önermeler, zaman bakımından gerekli bilgiyi vermiyormuş ve farklı yorumlamalar açısından müsaitmiş gibi görünürler. Aslında bu belirsizlik ve farklı yorumlara açık olma, her iki ekin sözü edilen görünüşsel içerikler açısından belirtisiz olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yan önermeleri tam olarak anlamada, kullanılan fiilin kılınış öbeği, ayrıca metin bağlamı ve temel cümlenin fiilinin kılınış öbeği ile kullanılan yüklemleştirci ek bilgiler verebilirler. Türkiye Türkçesi'nde *Okuduğunu biliyorum* şeklindeki bir cümleyi hem *O okumuştun, ben bunu biliyorum* hem de *O şu anda okuyor (okumakta), ben bunu biliyorum* şeklinde parataktik olarak açımlayıp anlamak mümkündür. Ayrıca -DİK eki yerine görünüş açısından spesifik olarak gerekli bilgiyi veren ekler tercih edilebilir, şöyle ki: *Okumuş olduğunu biliyorum* (art-sınırlı bir yapı) ya da *Okumakta olduğunu biliyorum* (ara-sınırlı bir yapı) (bu biçimler için bkz. 1.2.2.2. ve 1.2.3.). Bu yönden bakıldığında örnek 35'deki Türkiye Türkçesi'ne ait cümlede ...sevdiğini yan önermesi tek başına gerekli bilgiyi içermez. Cümleyi ...sevmekte olduklarını anlayınca (seviyorlar; bunu anlayınca) ya da ...sevmiş olduklarını anlayınca (sevmişlerdi; bunu anlayınca) şeklinde yorumlayabiliriz. Aynı durum 36 numaralı Nogayca ör-

nekteki *-GAn* eki için de geçerlidir. Burada da ...*ne zat etkenimdi* yan önermesinde görünüş açısından açık bir bilgi yoktur. Fakat metin bağlamından bu bilgiyi çıkarmak mümkündür.

- (35) O son macerada, aynı amaç için birlikte nice savaşlar veren ve nice serüvenler yaşayan canciğer iki arkadaş aynı ülküye bağlı aynı kızı *sevdiklerini* anlayınca, bir masaya oturup sorunu dostça çözerler. (Pamuk 1995: 214)
- (36) Yaşlıyımızda ne bolyan aşlık bolyan aş zaman bolyan soyıs bolyan. Atam kalyan. Atam saklayan meni. Makux aşayamız biz yuwa aşayamız biz, yer-degi soyandı aşayamız biz, süytüp neşik bolsa da yürgömüz. Men ne kiyip ne zat *etkenimdi* de bilmeymin. Yalañ ayak yürgön bolarımız da. Süytüp yürgömüz. (Metin 15: 20)
- (37) Gençliğimizde ne olsun, açlık vardı, açlık çektiğimiz zamanlar oldu, savaş vardı. Babam kaldı (geride). Babam baktı bana. Yağ ekmeği yedik, çiğ soğan yedik, yerdeki soğanı yedik biz, bu şekilde iyi kötü yaşadık. Ben ne giyip, ne *ettiğimi* de bilmiyorum. Yalın ayak yürümüşüzdür. Böyle yaşadık.

Csató (1999) Türkiye Türkçesi'ndeki *-DİK* ve *-mA* filimsilerinin tümleş yan cümlelerinde belirttikleri farklı anlamları inceleyip, bunlardan *-DİK* biçiminin 'assertorik' (assertorisch), *-mA* biçiminin ise 'assertorik olmayan' (nicht-assertorisch) bir içerik kategorisine işaret ettiğini dile getirmektedir. Nogayca *-GAn* eki ise, gözlemlerime göre Türkiye Türkçesi'nde işlevce hem *-DİK* ile hem de *-mA* ve *-(y)İş* biçimbirimleriyle karşılanabilmektedir. Örnek 38'de ikinci cümlede yer alan ...*üylöngenimi* önermesini Türkiye Türkçesi'ne normalde *evlendiğimi* ya da *evlenmemi* şeklinde aktarmak mümkündür. Burada kaynak kişi hakkındaki bilgilerimiz, onun henüz evlenmemiş olduğunu biliyor olmamız, bize cümleyi doğru anlamakta yardımcı olmaktadır. Yani *evlendiğimi* şeklinde bir çeviri burada doğru olmayacaktır (39).

- (38) Tetem körmese de keleyek yaşawumda, o benim *üylöngenimi* köp aylak süyetayan edi. Amma Alladın işi tetem köralmadı men *üylöngenimi*. (Metin 16: 11)
- (39) Anneannem görmese de gelecek yaşantımda, o benim *evlenmemi* çok istiyordu. Ama, Allah'ın işi işte, anneannem göremedi benim *evlenmemi*.

Aynı şekilde örnek cümle 40'da yer alan ...*kelgenine* önermesini Türkiye Türkçesi'ne ...*bu konukların gelmiş olmasına* ya da olgusal olmayan bir anlamda ...*konuk gelmesine* (genel olarak *konuk gelmesine*) şeklinde aktarmak mümkündür.

- (40) Mine bügündö bizge bir min toγuz yüz toksan yetinşi yılda kurban bayramya bizge Turciyadan konaklar kelgenler. Biz solardı bek xoş körüp aldık. Süyünömüz bizim awulumuzya konaklar *kelgenine*. (Metin 2: 18)
- (41) Şimdi şu sıralar bize; bin dokuz yüz doksan yedi yılında kurban bayramına Türkiye'den konuklar gelmiş bulunuyor. Biz onları memnuniyetle karşıladık. Köyümüze konukların *gelmiş olmasına* seviniyoruz.

Türkiye Türkçesi'nde *-DİK* eki tümleç yan cümlelerinde sadece iyelik ve ad durum ekleri alarak kullanılabilir. Buna karşın Nogayca *-GAN* biçiminin ayrıca iyelik ekleri almaksızın da kullanılabilirdiği görülmektedir (42). *-GAN* eki bu şekildeki bir kullanışta işlevce Türkiye Türkçesi'ndeki mastar eklerine (iyelik eki almayan) benzemektedir (43).

- (42) *İşkendi* koydım. (Sikaliev 1968: 45)
- (43) *İçmeyi* bıraktım.

1.2.2. Ara-sınırlılığın belirtilmesi

1.2.2.1. *-Adl eken, -(A)r eken, -Atayan [nog.]; -(ø)Iyor olduk [ttü.]*

Nogayca'da zayıf odaklı ara-sınırlılığı (kesin olmayan şimdiki zamanı) ifade etmek için kullanılan farklı ekler vardır. Bunlardan *-Adl* fiil çekim eki hem kesin hem de genel anlamda şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılır (Karakoç 2005: 128–134). Temel cümlelerde bu çekim ekinin belirttiği görünüşsel içerik tümleç yan cümlelerinde *-Adl eken* birleşik yapısı ile dile getirilir (44 ve 46).

Her ne kadar Türkiye Türkçesi'nde, tümleç yan cümlelerinde kullanılabilen *-(ø)Iyor olduk* şeklinde bir birleşik yapı varsa da, bu, son derece az karşılaşılan, Nogayca'daki *-Adl eken* biçimine kullanım sıklığı açısından denk olmayan bir biçimdir. O nedenle *-Adl eken*'i Türkiye Türkçesi'ne aktarmada en uygun biçimin görünüşsel açıdan kayıtsız olan *-DİK* olduğunu düşünüyorum (45 ve 47).

- (44) Kılıplı kartın sözi kimge *tiyedi ekenin* Baymurza anladı em sonnan, sebeb aşuwin teγaran tıyp ayttı. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 126)
- (45) Sinsi ihtiyarın sözünün kime *dokunduğunu (yönelik olduğunu)* Baymurza anladı ve ondan dolayı öfkesini zor yenip konuştu.
- (46) Ene köresinme? Ol yuwık yer tuwıl. Onnan soγ ol nemeclerdin suwıktan kaytıp *korkadi ekenlerin* sen öziñ de bilesin. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 112)

- (47) İşte görüyor musun? Orası yakın yer değil. Sonra o Almanların soğuktan nasıl *korktuklarını* (*korkuyor olduklarını*; *korkar olduklarını*) sen kendin de biliyorsun.¹⁹

Nogayca'da -(A)r fiil çekim eki temel cümlelerde, Türkiye Türkçesi'ndeki biçimsel karşılığı olan -(V)r ekine göre daha çok kipsel anlamlar yüklenmiştir. Bir başka ifadeyle, -(V)r Türkiye Türkçesi'nde, kipselliğin yanısıra genel ve geniş zaman ifade etme rolünü de devam ettirirken, Nogayca -(A)r hemen hemen sadece kipselliği belirten bir ek durumunu almıştır (Karakoç 2005: 139-142). Nogayca'da bu ekin tümleş yan cümlelerindeki eşi olan -(A)r *eken* biçimi de gelecek zaman, istek, niyet, olasılık gibi konuşmacının öznel yaklaşımını belirten kipsel anlamları ifade etmek için kullanılır (48). Türkiye Türkçesi'nde -(V)r *olduk* biçimi tümleş yan cümlelerinde sadece belli kalıplaşmış ifadelerin dışında kullanılmamaktadır (bkz. örnek cümle 47). Örnek cümle 48'i Türkiye Türkçesi'ne aktarırken -(A)r *eken* biçimini, -(V)r *olduk* ile karşılamak mümkün değildir. En uygun biçim yine kipsellik belirten bir ek olan -(y)AcAk'tır (49).

- (48) Sonu man, graždanlar, sizge sol kader yaxşılık etetayan velikiy Germaniya aldında siz öz borışınızdı ak yüreğiniz ben *toltırar ekeniñizge* bek setetayanımdı ayıp, men sözimdi kutılaman. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 125)
- (49) Böylece, vatandaşlar, size bu kadar iyilik eden büyük Almanya'nın önünde sizin kendi borcunuzu ak yüreğinizle *ödeyeceğinizi* ümit ettiğimi söyleyip, ben sözümü bitiriyorum.

-Atayan biçimi Nogayca'da alışılmışlık, devamlılık v.b. içeren ara-sınırlılığı (habituelle Intraterminalität) gösterir. Bu ek hem yan cümle hem de temel cümle bitiren bir yüklemleştirici olarak kullanılmak suretiyle sözdizimsel bakımdan çok işlevlidir. Türk dillerinde bilindiği üzere sıfat-fiiller zamanla işlev alanlarını genişleterek temel cümlelerde de yüklemleştirici pozisyonda kullanılır olmuşlardır. Bu ek de bu şekilde zamanla temel cümlelerde de kullanılmaya başlamış olmalıdır. Aşağıdaki örnekte -Atayan ekinin tümleş yan cümlelerinde kullanılışı görülmektedir (50). Yan cümle bitiren bu -Atayan ekini de Türkiye Türkçesi'ne aktarmada en uygun ek, sanıyorum yine -DIK'tır (51).

19. Bu cümle üzerine fikrini aldığım kişiler, *korktukları* biçiminin, *korkuyor oldukları* ya da *korkar oldukları* biçimine göre daha alışılmış ve kabul edilebilir olduğunu, fakat bu biçimlerin de kullanılabileceğini ifade etmişlerdir.

- (50) "Atay", dedi Viktor, tawısın tömenletip, "menim munda *turatayanımdı* seni men Xarunnan baska bolıp, biletayan barma?" (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 135)
- (51) "Amca", dedi Viktor, sesini alçaltıp, "benim burada *yaşadığımı (bulunduğumu; bulunuyor olduğumu)* seninle Harun'dan başka bilen var mı?"

Nogayca'nın kesin olmayan ara-sınırlılığı belirtmek üzere sahip olduğu bu üç yüklemleştiriciye karşın Türkiye Türkçesi'nde özel olarak bu türdeki ara-sınırlılığı belirten bir *-(ə)liyor olduk* biçiminin söz konusu olduğu yukarıda belirtildi. Ancak bu, ifade edildiği üzere, çok yaygın olarak kullanılan bir biçim değildir. Yazı ve konuşma dilinde genellikle bunun yerine görünüş yönünden belirtili olmayan *-DİK* eki tercih edilir.

1.2.2.2. *-(A)yatkan, -(A)yatıryan [nog.]; -mAktA olduk [ttü.]*

Türk dillerinde yoğun odaklı ara-sınırlılığı (kesin şimdiki zamanı) ifade eden biçimler, dilin tarihi gelişimi içerisinde zamanla bu özelliklerini kaybetmişler (Defokalisierung) ve dil içi ihtiyaçlardan dolayı bunu tekrar sağlamak üzere yeni biçimbirimler oluşmuştur (bu konu ile ilgili bkz. Johanson 1995; 2000).

Nogayca'da da, diğer Türk dillerinde olduğu gibi ara-sınırsal ve art-sınırsal odaklılığı ifade etmek için yenilenmeler olmuş, yeni biçimbirimler oluşmuştur. Bu şekilde örneğin yoğun odaklı ara-sınırlılığı ifade etmek için bünyesinde art-fiil ihtiva eden bir *-(A)yatır* şekli oluşmuştur. Bu makale çerçevesinde bu biçimbirimlerin oluşumuna ayrıntılı bir şekilde girilmeyecektir. Bu konu için genel olarak bkz. Johanson (1995; 2000); Nogayca açısından bkz. Karakoç (2005). Temel cümlelerde kullanılan bir fiil çekim eki olan *-(A)yatır'* in ifade ettiği görünüşsel içerik, eğer bir yan cümlede dile getirilecekse, bu taktirde, biçim olarak bünyesinde basit bir *-GAN* ekini barındıran *-(A)yatıryan* (52) ya da *-(A)yatkan* (54) birimi karşımıza çıkar.

- (52) Onuñ *keleyatıryanın* körseler, balalar köz aldına tüspeske şalııp, tım-tırakay kaşadı ekenler. (Kapaev 1989: 165)
- (53) Onun *gelmekte olduğunu* gördüklerinde çocuklar ortalıkta görünmemeye çalışarak dağılıp kaçarlarmış.
- (54) Bolmayanda, yuwıktayı üyken yol betke şıktım em bir zamanda kolında tayayı bolyan, bir kisidiñ *keleyatkanın* kördim. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 240)
- (55) Buna rağmen yakındaki büyük yol tarafına çıktım ve bir süre elinde değneği (bastonu) olan bir kişinin *gelmekte olduğunu* gördüm.

Türkiye Türkçesi'nde durum biraz daha farklı bir görüntü sergiler. Burada temel cümlelerde kullanılan Nogayca fiil çekim eki *-(A)yatır'a* görünüş ve odaklılık içerikleri açısından benzer bir birim olan *-mAktA* eki kullanılmaktadır. Bu şekil de şimdiki zamanın yenilenmesi suretiyle dil tarihi bakımından sonradan oluşmuş (kendi içerisinde) bir birleşik yapıdır. Bu şekil yan cümle bitiren yüklemleştirici rolünde kullanılırken statik ekfiil olan *olduk* ile birleşir (53 ve 54). Ancak *-mAktA olduk* için de söylenmesi gereken durum, bunun çok az kullanıldığı, kullanım sıklığı yönünden Nogayca *-(A)yatıryan* ya da *-(A)yatkan'a* denk olmadığıdır.

1.2.3. Art-sınırlılığın belirtilmesi: *-GAN eken [nog.]; -mİş olduk [ttü.]*

Nogayca'da *-GAN* eki temel cümlelerde art-sınırlı bakış açısını göstermek için kullanılırken, aynı biçim tümleş yan cümlelerinde (tek başına, yani ekfiille birleşmeksizin kullanıldığında) görünüş açısından belirtisiz konumdadır (bkz. 1.2.1.). Sadece biçimden hareket edilerek, *-GAN*'ın her iki sözdizimsel pozisyonda da aynı içeriğe sahip olabileceğini düşünmek yanlıştır. Tümleş yan cümlelerinde art-sınırlılığın ifade etmek üzere birleşik, yani ekfiilli bir yapı olan *-GAN eken* kullanılmaktadır (56 ve 58).

Türkiye Türkçesi'nde art-sınırlılığın göstermek üzere *-mİş olduk* biçimi bulunmasına karşın bu da diğer ekfiilli birleşik yapılar gibi çok fazla tercih edilmez. Bunun yerine de genellikle *-DİK* kullanılır (57 ve 59).

- (56) Balaların anası da razı boladı balaları berip yibermege. Ol biledi özünüñ sonı künlörü *kalyan ekenin*. Em Farida eki baladı alıp ketedi orus dosuna. (Metin 10: 68)
- (57) Çocukların annesi de razı olur çocuklarını verip göndermeye. O (hayatta) son günlerinin *kaldığını (kalmış olduğunu)* bilir. Farida da iki çocuğu alıp Rus arkadaşına gider.
- (58) Soldat esikti aşır karadı da, son leytenantka burnılıp, policeyskiydi *äkelgen ekenin* ayttı. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 160)
- (59) Asker kapıyı açıp baktı ve sonra teğmene dönüp, polisi *getirdiğini (getirmiş olduğunu)* söyledi.

2. Sonuç

Sonuç olarak, aşağıdaki tabelada, Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nin ad cümlesi olan tümleş yan cümlelerinde kullanılan ekfiil yapıları ile yüklemi bir fiil olan tümleş yan cümlelerinde kullanılan fiilimsileri gösterilmektedir. Burada bu yüklemleştiriciler görünüş açısından gösterdikleri özellik itibariyle tasnif edilmişlerdir.

		Türkiye Türkçesi	Nogayca
Ad cümlesi		<i>olduk</i>	<i>eken</i> <i>ckenlik</i> <i>bolyan</i> <i>bolyan eken</i>
	Ara- ve artsınırlık açısından belirtisizlik	-DIK	-GAn
Fiil cümlesi	Ara-sınırlık	<i>-(ø)Iyor olduk</i> <i>-mıAktA olduk</i>	<i>-AdI eken</i> <i>-(A)r eken</i> <i>-Atayan</i> <i>-(A)yatkan</i> <i>-(A)yatıryan</i>
	Art-sınırlık	<i>-mİş olduk</i>	<i>-GAn eken</i>

Tabela 4: Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan yüklemlleştiricilerin görünüşsel açıdan özellikleri

3. Bibliyografya

- Banguoğlu, T. (1990) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Baskakov, N. A. (1940) *Nogayskiy yazık i ego dialekti*, Moskva – Leningrad: Nauka.
- Bozkurt, F. (1992) *Türklerin dili*, İstanbul: Kapı.
- Crystal, D. (1997) *A dictionary of linguistics and phonetics*, Oxford: Blackwell.
- Csató, É. Á. (1999) Modalität in türkischen Komplementsätzen und ihre Entsprechungen im Deutschen, in L. Johanson – J. Rehbein (eds.) *Türkisch und Deutsch im Vergleich*, Wiesbaden: Harrassowitz, 23–32.
- Csató, É. Á. – Johanson, L. (1998) Turkish, in L. Johanson – É. Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*, London – New York: Routledge, 203–235.
- Csató, É. Á. – Karakoç, B. (1998) Noghay, in L. Johanson – É. Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*, London – New York: Routledge, 333–343.
- Erguvanlı Tayan, E. (1994) Yantümcelerde Tamlayan Ekinin İşlevi Üzerine, in *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yay., 31–41.

- Erkman-Akerson, F. – Ozil, Ş. (1998) *Türkçe'de Niteleme. Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg.
- Johanson, L. (1971) *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Turcica Upsaliensia 1, Uppsala: Berlingska Boktryckeriet.
- Johanson, L. (1973) Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen, *Orientalia Suecana* 22, 82–106.
- Johanson, L. (1975a) Some remarks on Turkic 'hypotaxis', *Ural-Altäische Jahrbücher* 47, 104–118.
- Johanson, L. (1975b) Fiilimsi önermelerin görevleri üzerine, in *1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına sunulan bildiriler 1972*, Ankara: TDK, 525–529.
- Johanson, L. (1990a) Studien zur türkeitürkischen Grammatik, in Gy. Hazai (ed.) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* 1, Budapest: Akadémia, 146–278.
- Johanson, L. (1990b) Subjektlose Sätze im Türkischen, in B. Brendemoen (ed.) *Altaica Osloensia*, Oslo: Universitetsforlaget, 193–218.
- Johanson, L. (1995) Mehrdeutigkeit in der türkischen Verbalkomposition, in M. Erdal-S. Tezcan (eds.) *Belâk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, Wiesbaden: Harrassowitz, 81–101.
- Johanson, L. (1998) The Structure of Turkic, in L. Johanson – É. Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*, London – New York: Routledge, 30–66.
- Johanson, L. (2000) Viewpoint operators in European languages, in Ö. Dahl (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 27–187.
- Kalmikova, S. A. (1973) Glagol, in N. A. Baskakov (ed.) *Grammatika nogayskogo yazıka 1. Fonetika i morfolojiya*. Çerkessk: Karaçaevo-çerkesskoe otdelenie stavropol'skogo kniznogo izdatel'stva, 202–310.
- Karakoç, B. (2000) The finite copula *bol-* in Noghay and its functional equivalents in Turkish, in A. Göksel – C. Kerslake (eds.) *Studies on Turkish and Turkic Languages*, Wiesbaden: Harrassowitz, 143–149.
- Karakoç, B. (2005) *Das finite Verbalsystem im Nogaischen*, Turcologica 58, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kononov, A. N. (1956) *Granmatika sovremennogo tureckogo literaturnogo yazıka*, Moskva – Leningrad: Nauka.
- Korkmaz, Z. (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, J. (1997) *Turkish*, London – New York: Routledge.
- Lewis, G. L. (1967) *Turkish Grammar*, Oxford – New York: Oxford University Press.
- Milih, M. K. (1954) Glagol nogayskogo yazıka, *Çerkesskiy naučno-issledovatel'skiy institut istorii, yazıka i literaturı* 2, 129–182.
- Ozil, Ş. (1994) Temel Tümcelerde ve Ortaçlı Yapılarda Kip Anlatımı, in *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yay., 112–127.

Örneklerin alındığı kaynaklar

- Çokum, S. (1996) *Karanlığa Direnen Yıldız*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Džanbidaeva, Dž. K. – Ogurlieva, E. S. (eds.) (1995) *Nogay literaturası*. 6. Klass üşin, Çerkessk: Karaşay-Şerkeş kitap baspası.
- EUROTYP Questionnaire (PRFQ) = The Perfect Questionnaire. Eurotyp Project. European Science Foundation (2000) in Ö. Dahl (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 800–809.
- Kapaev, İ. (1989) *Sülde*, Çerkessk: Stavropol' kniga baspası.
- Kazakov, V. (1983) *Togız Kaptal. Povest'ler men habarlar*, Çerkessk: Stavropol' kniga baspası.
- Kurmanseitova, A. (1996) *Bayterektiñ Baylığı*, Çerkessk: Karaşay-Şerkeş kitap baspası.
- Metin = 1997 yılında Kuzey Kafkasya'da Nogaylardan kendi derlediğim, Karakoç 2005'te yer alan metinlerden alınan örnekleri göstermektedir (bkz. Dipnot 10).
- Pamuk, O. (1995) *Yeni Hayat*, İstanbul: İletişim Yay.
- Sikaliev, A. (1968) *Yıltın. Rasskazlar em novellalar*, Stavropol' Knigoizdatel'stvosının Karaşay-Şerkeş Bölige.

Kara Kitap'taki simgesel dönüş imgelerinin postmodernist açıdan yorumu

*Ramazan Korkmaz
Fırat Üniversitesi, Elazığ*

Giriş

Günümüz Türk edebiyatının en önemli yazarlarından biri olan Orhan Pamuk; Ahmet Mithat, Peyami Safa, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Oğuz Atay çizgisinde gelişen kent ve kültür romancılığını temsil eder. İlk romanı Cevdet Bey ve Oğulları ile başladığı roman serüveni, yaratıcı benî'nin en iyi açınılandığı ve şüphesiz en yetkin yapıtı Kara Kitap'la zirveye ulaşır. Masal, mesnevi, menkıbe gibi geleneksel anlatı yöntemlerinden yaptığı konu, söylem ve tip ödünclemeleri ile modern roman tekniğini çok iyi sentezleyen Orhan Pamuk, Kara Kitap'ta kent, kültür, birey ve zaman sorunsalını değişim ve dönüşüm perspektifinden inceler.

Kara Kitap,¹ modern zihniyet ve teknolojik ilerlemenin kötücül bir faturası gibi görülen *insani kültürün kalıplaştırılarak tekleştirilmesi*'ne karşı estetik bir tepkinin ürünü olarak görülebilir. Toplam 17 bölümden oluşan eserin her bölümünün başında anlatılacak olan hikayeyi tamamlayan, bütünleyen ve bir bakıma özetleyen epigram ifadeler mevcuttur. Bu ifadeler, bir araya toplandığında romanın çıkarımı olabilecek bir fikir kompozisyonu oluşturur. Bu fikir kompozisyonunun bireysel, ulusal ve evrensel boyutlu göndermelerini çözümlmek için, romandaki entrik kurgunun üzerine oturtulduğu simgesel değerleri çözümlmek gerekir.

1. Yazıdaki romanla ilgili alıntılar; Orhan Pamuk (1996) *Kara Kitap*, Ankara, İletişim yayınları baskısından yapılmıştır.

A. Değerler sınıflaması

Yazarın romandaki benimsenmiş değerlerini *kişi*, *kavram* ve *şeklinde* ayrıştırdığımız zaman, kişilerden ve kavramlardan çok simge değerler üzerinde ısrarla durulduğunu görürüz. Bu simge değerler nelerdir? Simge değerlerin göndermeleri ve çıkarımları hangi kültür kodlarını sorgulamaya yöneliktir? Bireysel duyarlılıktan yerel/toplumsal, daha doğrusu evrensel mesajlara nasıl ulaşılır? gibi sorular, anlatımdaki simge değerlerin çözülmesiyle cevaplanmış olacaktır. Bu bakımdan Kara Kitap adlı eseri, çözümlenmeyi bekleyen ve içerisinde kültürel, tarihsel boyutları olan bir gizli kodlar dizgesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Roman tanrısal bakış açısıyla kaleme alınır. Fakat bazı bölümlerde taşınmış metin birimleri ile ben anlatıcı ön plana çıkar. Ben anlatıcı, eserdeki norm karakter olarak değerlendirebileceğimiz Celal'dir. Aslında Celal'in ülkü ve karşı değerlerden oluşan ikili şematik sınıflamamızda, Sanat eserlerinde *kişi*, *kavram* ve *simge* düzeyinde görülen ve sanatçının benimsenmiş değerleri, doğruları içeren bir ibare olan ve karşıdeğerler ile çatışması sonucu eserdeki entrik kurgunun ortaya çıkmasını sağlayan *ülkü değer*'leri temsil eden kişiler grubunda yer alması gerekir. Oysa Celal, kendini arama yolunda, romandaki macerasıyla bir simge unsur haline dönüşür. Romandaki diğer kahramanlar, hatta kavramlar da böyledir; yani görünenin, şeklen var olanın ötesine geçme arzusu veya eşyanın ve evrenin farklı boyutlardaki sırlarını yakalama endişesi, kişilerin dışında kavramları da simgeleştiren estetik bir yaptırım gücüne sahiptir. Bilim, ahlak ve sanatta tekçiliği ve tekelciliği öne çıkaran, ayrıntıları silen *modernizm* (Touraine 1995: 111), "araçların aklılaşması"yle dünyanın ve hayatın büyümesini bozan ve insanı yalnızlaştıran kavram-simge değer olarak kabul edilmelidir. Her şeyin görünüşüyle, hacmiyle, fiyatıyla konuşulduğu bir zamanda dünyanın ve daha geniş ifadeyle evrenin bir gizli anlamı olduğuna inanmak, fabrikasyon tekleşmeye karşı bireysel duyarlılığı ve farklılığı öne çıkarmak ve onu yakalamaya çalışmak gereksiz bir çaba olarak görülebilir. Hatta bu yöneliş, saçmalık olarak da nitelenebilir... Bu bakımdan Kara Kitap'ta işlenen asıl tema, insanın tek boyutlu hale getirilmesine, yalıtılmasına, yalnızlaştırılmasına ve nesnelleştirilmesine karşı bir hareket olarak görebileceğimiz "insanın kendisi olma" problemi üzerine kurulur. Romanın asıl üzerinde durmak istediği sorunsal budur.

B. Düşlerden kovulma: evden apartmana geçiş

Yazar, bu sorunsalın çözümlenmesi için, önce eşyaların, nesnelerin gizli anlamlarını çözmeyi dener. Galip'lerin oturdukları apartmanın adı Şehrikalp'

tır. Bu apartman, tek tek odalar, katlar halinde satılmıştır. Burada oturan ailelerin yerine küçük konfeksiyoncular, gizli gizli kürtaj yapan kadın doktorları ve sigortacı yazıhaneleri taşınmıştır. Yani ev/yuva, yerini sanayileşmenin ve modernizmin soğuk birimlerine bırakmıştır. Ev/yuva imgesinin bütün sıcağın çağrışımları, insan hayatını acımasızca uyuşturan, parçalayan ve yok eden bir anlayış (kürtajcı doktor büroları) ile, bu ahlaksızlıkla pazarlık içinde ve birbirinin güvencesi sayılabilecek insan hayatı pazarlamacıları (sigorta şirketleri) tarafından satın alınmış ve parçalanmıştır. Bu apartman kavramı ise, daha geniş bir planda düşünüldüğü zaman, aydınlanma felsefesi ile başlayan insanla dünya arasındaki çatışmanın, zıtlaşmanın insan aleyhine bozulmuş doğal dengenin zirve noktası olarak görülebilir.

Pozitif bilimlerdeki ilerlemeler sonucunda teknolojik gelişimin hızlanması ve bu olumlu atılımın toplumda sağladığı geçici bir refah artışı; akla tapınma noktasında maddeyi Tanrılaştırmış ve Tanrı'yı yeryüzünden kovmaya kalkışmıştır. Şehir/kent, kültür itibariyle refahı, çağın kazanımlarını paylaşan insanların oluşturduğu yüksek seviyeli bir toplumsal organizasyon gibi görünürse de aslında *yabancılaşma, kalabalıklaşma ve yığınlaşma* tehlikesiyle yüz yüze gelmiş bir *çözük değerler sembolü* haline dönüşmüştür;

"Hava erkenden kararmış, bacalardan çıkan duman dar caddeye sisli bir gece gibi inmişti (...) Gece geç saatlere kadar çalışan iki işyerinde yanan soluk, ruhsuz lambalar. Karanlık dairelerin karanlık perdeleri çekilmişti; pencereler bir körün gözleri gibi boş ve korkutucuydu. Geçmişle kıyaslandığında gördüğüm soğuk, tatsız ve sevimsiz bir görüntüyü. (...) Esrarı ve ölümü pencere-mize getiren bu yeni yerden yeni kelimelerle söz ediyorlardı artık: Apartman aralığı, apartman karanlığı." (Pamuk 1996: 198-199).

Karanlık ve boşluk vehmi ile insanın üzerine yüklenen bu dar mekanların, labirentleşerek kaotik bir boşluğa dönüşmesi kaçınılmazdır. Boşluk ve kaos karanlıktır. Bu durumda mekan, dünyaya tutunmaya çalışan insanın iğretliliğini yansıtan bir araç konumundadır.

c. İçtenlik düşlerinin çağrısı: ruhumuzun barınaklarına dönelim!

c.a. Eve dönüş

Genel planda şehir/kent ve özel planda Şehrikalp apartmanı ve bu apartmanın ifade ettiği *ev* ve *yuva* imgesi, böyle bir dönüşümün, değersizleşmenin, çözümlüşün, yığınlaşmanın ve anlamsızlaşmanın dayanılmaz sıkıntılarını üstlenmektedir. Bu bakımdan romanda işlenen asıl çıkış, kurtuluş temalarından bir tanesi de; betonlaşmanın, parçalanmışlığın, yalnızlaşmanın ve ilişkilerin ölümünün timsali olan *apartman*'dan doğal sıcaklığın ve karşılıksız sevginin sembolü olan *ev'e dönüş*'tür;

"Galip sabahları işe gider. Akşamları dolmuşlarda, otobüslerde karanlık yüz-lü, kimliksiz dönüş kalabalığı içerisinde sahipsiz dirsekler ve bacaklarla bo-ğuşarak eve dönerdi. Gün boyunca her seferinde Rüya'nın dudak büktüğü bahaneler bulup yazıhaneden eve bir iki kere telefon eder. Akşam evin sıcak-lığına döndüğünde..." (Pamuk 1996: 57)

Bu alıntılardaki *evin sıcaklığı* ifadesi; dünyanın anlamını silen, hayatın büyü-sünü yok eden ve insanî ilişkileri sığlaştıran, boyutsuzlaştıran ve pragmatik çıkarlar bütününe dönüştüren modernliğin sembolü apartman yaşayışına ve dolayısıyla tanrılaşan aklın ve teknolojinin insanı yok etmek üzere üstüne gelmesine karşı bir kurtuluş ümidi olarak görülür. *Karanlık yüzlü insanlar, kimliksiz kalabalık, sahipsiz dirsekler ve bacaklar* gibi ifadeler, niteliksizleşen, yı-ğınlaşan ve nesneleşen insanları anlatır. Dikkat edilirse dolmuş ve otobüs-lerdeki kimliksizleşme ile ilk kısımda anlatılan apartmandaki çözülme ara-sında tematik bir benzerliğin olduğu görülecektir. Apartmandaki ev ve oda-lar arasında görülen *uyumsuzluk*, dolmuş ve otobüslerdeki *sahipsiz dirsekler ve bacaklar* ifadesiyle hareket halindeki topluma da yansıtılır. Zaten *apartman* sözcüğü, içinde insana ürküntü veren böceklerin barındığı karanlık bir ku-yunun tersine çevrilmiş ve dikeyleşmiş negatif görüntüsü gibidir;

"Apartmanın hemen yanı başındaki kuyuyu düşündüm (...) o dipsiz kuyuyu. Bir masal kuyusu gibi içinde yarasalar, zehirli yılanlar, akrepler ve fareler kaynaşır." (Pamuk 1996: 198-199).

Büyüsünü yitirmiş, kimliksizleşmiş ve sahipsizleşmiş madde/nesne, kişiye/ insana ve topluma terkedilmişliğini daha yoğun bir şekilde hatırlatacaktır.

Gaston Bachelard, yalnız düşlerimizin değil, unuttuklarımızın da içimizde *barındırılmış* olduğunu söyler ve "ruhumuz bir oturma yeridir ve evleri, odala-rı sürekli anımsayarak kendi içimizde oturmayı öğren(iriz)" (Bachelard 1996: 28) der. Bu bakımdan ev imgesini, içtenlik düşlerine mekansal bir çağrı ola-rak algılayabiliriz.

Ev, insan olarak var olduğumuz, kök saldıığımız bir dünya köşesi olma-nın yanı sıra, bu varoluş esnasında oluşturduğumuz değerlerin, kazanılmış değerlerin de barınağıdır. İçinde büyük bir güvenle varoluş kesinliğini kav-radığımız/yaşadığımız ev, bizi, anılar düzleminde içtenlik düşlerine davet ederek ülküdeğer bazında yükselen bir değer işlevi kazanır. Böylece beden-leri barındıran bir yer olmaktan çıkıp *ruhları barındıran kutsal bir çatı'*ya dö-nüşür. Burada sökükle zamanlar, kopuk zamanlar, yalıtılmış zamanlar imge-nin birleştirici işleviyle birbirine dikilir. Düş kurmanın bağlayıcı ilkesi, in-sanı, gerçek bir *time binders* olarak geçmiş ve geleceği şimdi'de bütünleme-nin erincine taşır.

c.b. Düşlere dönüş

İnsanlar Tanrı'yı kovdukları dünyada modernizm ve/ya teknolojik gelişim adına, dünyanın ve bütün fenomenlerin ikinci ve gizil anlamlarını silmişlerdir. Nicolai Hartman, bir insan için dayanılması en güç ıstırapın, değersizleşmiş ve büyüğü bozulmuş bir ortamda yaşamak olduğunu söyler. İnsan, yaratılış gereği kendisini, çevresini ve bütün evreni bir değerler sistemi bütününde kavramak zorundadır Romanın adının *Kara Kitap* olması, bu tarz bir saçmalasmaya (absürdleşmeye) karşı duyulan tepkinin simgesel ifadesidir. Böyle bir dünyada rüya görmek, rüyaları yorumlamak ekstra, lüzumsuz bir iştir. Bu yüzden romandaki rüya motifi kişileştirilerek sunulmaya çalışılmıştır. Galip, hem eşi Rüya'yı hem de bu metaforik yakınlığı kullanarak bireysel ve toplumsal bazdaki rüyaları arar, onları bulmayı, çözmeyi, anlamayı ister. Romandaki simgeleşen kişiler grubuna böylece Rüya'yı da dahil etmek mümkündür.

Rüya, Galip'in büyük bir heyecan ve üzüntüyle -romanın başından beri aradığı kadın mıdır? Yoksa boyutsuzlaşan, değersizleşen ve büyüğüleşen dünyadan kaçan yüksek değerlerin, insanî tükenişlerin sığınmak zorunda kaldığı kurmaca bir mekan mıdır?!

Kara Kitap'taki rüyalar, genellikle tinsel varlığımızın içinde barındığı ve çağrıştırdıkları imgelerle çeşitli derslerin alınması gereken sembolik mekanlardır: Galip, rüyasında kim olduğunu çıkaramadığı mavi saçlı güzel bir kızla alfabenin son sayfalarının okunacağı okuldan uzaklaşan otobüste kendini görür (Pamuk 1996: 19). Dede'nin mavi rüyasında; lacivert bir yağmur yağar ve sakalları sürekli uzar (Pamuk 1996: 15). Cellat, rüyasında; küçükken annesinin yaptığı incir reçeli kavanozuna yaklaştığında "incir diye gördüğü o küçük yeşil yuvarlakların ağlayan bir kellenin gözleri olduğu"nu anlar ve kavanozun kapağını açtığında içinden "ağlayan yetişkin bir erkeğin hıçkırıkları"nı duyar (Pamuk 1996: 275). Bütün bunlar, Cellat'ı suçluluk psikozuna iter ve "elini, kolunu bağlayan şey"e dönüşür (Pamuk 1996: 276).

Mavi rüyalarda uzayan sakallar, yağın lacivert yağmurlar ve kavanozdan çıkan hıçkırıklar, sürekli bir suçluluk/günah duygusu ile bu günahlardan arınma istencini imge diliyle bize anlatmaya çalışmaktadır.

İnsan, bir kirlenmişlik duygusu ile rüyaların birleştirici, zaman açıcı ve yenileştirici uyarılarına, bu düşselliğin sıcak içtenliğine sığınmak istemektedir. Zira tanrılaş(tırıl)an akıl, kurnazca geliştirmiş olduğu kurumlarla dış dünyada insanî değerlerin varlığına karşı adeta savaş açmış gibidir. Bu savaşta var olma kavgası vererek ayakta kalmaya, tutunmaya çalışan insanlar, Galip ve Celal'in şahıslarında ifade bulurlar. Bu kişilerin dışında Bedii Usta, Cellat ve Fotoğrafçı gibi insanlar da adeta bir rüyadan uyanır gibi zaman

zaman bu tükeniše karşı tavır geliştirmeye çalışırlar. Bireysel plandaki bu dışlanma, ilk evrelerinde garip düşünceler, "sanrı, akılcı çağrışımlar yapamama, sözcüklerin esin imlerini unutmaya gibi belirtilerle ve daha genel olarak örgensel bütünlüğü, işlev birliğini yavaş yavaş yitirmeyle kendini göstermeye başlayan şizofrenik bir vaka" (Reich 1991: 368-369) olarak karşımıza çıkar. Ortege Y. Gasset, insanın "kendi kendisi olmaktan çıkması"nın "biricik ve aktarılması olanaksız benliğini yitirme" tehlikesi ile karşı karşıya kalacağı"nı ve özüne ait bireyselliğini gerçekleştiremeyerek "kendi kendisine ihanet edeceği"ni söyler (Gasset 1995: 40). Oysa ancak kendisi olmaya çalışan ve olan insanlar mutlu olacaktır. Romandaki kişiler, Pindaros'un "her kimsen o olmayı başlar" sözünün fırtınalı bir deneyimini yaşarlar.

Bireysel ve kolektif ruhun ortaya çıkması için; bastırılan, dışlanan ve aşağılanan bu değerler, rüyalar aracılığıyla yeniden umut kaynağı haline gelebilmektedir. Eğer rüya kavramını içerik itibarıyla, gerçeğin negatif kurgusu olarak tanımlar isek, sayısız yeniden var oluş olanaklarını içinde barındırdığını da söyleyebiliriz. Kara Kitap'taki "Rüya" sözü, tipleştirme açısından bireysel anlamda Galip'in, kavram anlamıyla da bütün bir toplumun varoluş olanaklarını içinde barındıran bir ülküdeğer'dir. Yaşamımızdan kovduğumuz, aşağıladığımız, varlığından şizofrenik bir tarzda utanç duyduğumuz bizi biz yapan değerlerin, kaçarak sığındıkları bir ülküdiyardır rüyalarımız...

Kendilerini tanımamak ve sevmemek yüzünden "başkası" eksenli bir bilinç kilitlenmesine mahkûm olmuş/edilmiş insanların, toplumların geçmişten gelen değerlerle bağlantı kurmaları ve kalıcı, sentezleyici değerler üretmesi elbette olanaksızdır. Bu yüzden büyük istençlerin ve "olması gerek"lerin sesi rüyalar düzlemini, sökülük zamanları biri birine diken ve yeniden var oluş olanaklarını içinde barındıran en önemli içtenlik mekanlarından birisi olarak kabul edebiliriz.

c.c. Mahzene dönüş

Dikkat edilirse romandaki entrik kurgunun bütünüyle "kendisi olma" sorunsalı üzerine oturtulduğu görülür; "herkes kendisi olsun ve kimsenin de hikaye anlatmasına gerek kalmayın!" (Pamuk 1996: 204). Kendi olma, kendisi olmak, birey olarak Galip'in kendisi olması, Celal'in kendisi olması, toplum olarak Türk toplumunun kendisi olması... Zira Bedii Usta'nın eserlerini yer altına taşımasına neden olan bahtsızlık da yine, Türklerin kendi gerçekleri yerine kafalarındaki bir hayali satın alma, ona benzeme ve onun gibi olma istekleridir;

"Bu işlerde pişmiş bir vitrinçi, Bedii Usta'nın eserlerini hayranlıkla karşıladıktan sonra, ne yazık ki ekme parası için vitrinlerine bu "gerçek Türkleri, bu gerçek vatandaşları" koyamayacağını açıklamış: Türkler artık "Türk" değil, başka bir şey olmak istiyorlarmış çünkü. Bu yüzden kılık kıyafet devrimini icat etmişler, sakallarını traş etmişler, dillerini ve harflerini değiştirmişler. Daha veciz konuşmayı seven bir dükkan sahibi, müşterilerinin bir elbiseyi değil, aslında bir hayali satın aldıklarını açıklamış. O elbiseyi giyen "ötekiler" gibi olabilme hayalini asıl satın almak istedikleri.

Bedii Usta bu yeni hayale uygun düşecek mankenler yapmayı denememiş bile. Avrupa'dan ithal edilen ve tuhaf duruşları ve dış macunu gülümseyişleri sürekli değişen o mankenlerle rekabet edemeyeceğinin farkındaymış." (Pamuk 1996: 64).

İşte bütün problem bu noktada düğümlenir. Kendisi olamamış bütün fertler ve toplumlar asla bir başkası da olamazlar. Çünkü, yaşam tektir; parçalanamaz, bir başkasına aktarılamaz, bir başka şeye dönüştürülemez, tekrarlanamaz. Yazar, bu mantıktan hareketle kendi tezlerine geçmiş zamanlardan deliller bulmaya çalışır. Şehzade Celaleddin Osman Efendi'ye atfen nakledilen; "Kendisi olmanın bir yolunu bulamamış bütün kavimler köleliğe, bütün soylar soysuzluğa, bütün milletler yokluğa, hiçliğe mahkumdur." (Pamuk 1996: 396). sözleri, bu sorunun tarihsel bir boyutta sorgulanmasına ve evrensel bir nitelik kazanmasına zemin hazırlar. Kendisi olamayan kişi ve toplumlar kendilerine ait düşünceleri, değerleri ve kültür birikimini aşağılamak, yok saymak, dışlamak zorunda kalmış bir zavallılar, lanetliler bütünüdür. Bu lanetli durumdan kurtuluşun yolu da yine yazarın sözünü emanet ettiği kişi olan Şehzade tarafından gösterilir; "İnsanın kendisi olabilmesi için, içinde yalnızca kendi sesini, kendi hikayelerini, kendi düşüncelerini bulması gerekir." (Pamuk 1996: 396).

Bu başkalaşım sürecinde dışlanan -mahzene tıkılan- hiç bir değer kaybolmaz, aksine bilinçaltına itilmiş, bastırılmış kimi dürtüler gibi hiç umulmadık bir anda gün ışığına çıkarak yeni bir oluş'un müjdesini verebilirler. Bu bağlamda Rüya, kişi bazında Galip'i kendisi olmaya çeken bir araçtır. Onu arayışa iten ve oluşa zorlayan bir nevi tuzaktır. İnsan kendisinden kaçamaz. Eleştirilecek yanları bir tarafa Freudizmin tanımlaması doğrultusunda rüyaları; bilinçaltına itilen gerçek hayatta gerçekleşmesi mümkün olmayan arzu ve isteklerin, ertelenen yönelimlerin uyku halinde bilincin baskısından kurtularak kendilerini gerçekleştirme hali olarak tanımlayabiliriz.

Tanzimat'tan biraz öncesine dayanan Batılılaşma serüvenimiz de dikkate alındığında; romandaki bilinç altına itme eyleminin, aslında çözücülük kültürünün seçici olmaktan çok, savruk ve bilinçsiz bir *kendinden kaçma* eylemine dönüştüğünü söyleyebiliriz. Kişi bazındaki bu dışlaştırma, bilinçaltına atma, hap-

setme veya kendinden kaçma eğilimleri, kendisi olamayan bir toplumun başkası olma yolunda Bedii Usta'yı dışlaması ve onun yaptığı mankenlerin karanlık bodrum katlarına indirilmesiyle ifade bulur. Kollektif bilinç, kendine kendisini hatırlatan değerleri dışlamaktadır, mahzenlere tıkmaktadır. Ona kendisini yeniden kurma olanakları sunacak kaynakları işlevsizleştirme yöntemi'yle kurutmaktadır.

Bu yeraltına ya da bilinçaltına itilme motifleri, kara Cadillac otomobiliyle Boğaz'ın derin sularına gömülen kabadayı, Cellat hikayesinde yüzün karanlık bir kuyuya düşmesi imgeleri ve Osmanlı dönemindeki isyanlar yüzünden yasaklanan tarikatların yeraltı faaliyetlerine girişmesi gibi sembolik anlatımlarla desteklenir. Suda kaybolan kişiler ve yüzler, aslında sembolik anlamda biçim öncesine dönüşe tekabül eder. Var oluşun dayanılmaz bir hafifliğe dönüşmesi, mitik düzeyde insanı daima ilk oluşların büyüğü, sırlı ve kutsal başlangıçlarına yönlendirir.

d. Kutsanan yazı/metinleşen yüzler: ben ve herkes

Galip, romandaki baş kişidir. Dolayısıyla arayışların üzerinde yoğunlaştığı insandır. Galip, daha önceleri itilmiş bir kişilik olarak gördüğü ve saçma sapan yazılarıyla alay ettiği Celal'in gazete yazılarından etkilenerek Celal olmaya çalışır. Galip, kendisinin deşifre edemediği hayatın gizli anlamını Celal'in bildiğini ve herkesten sakladığı bu sırrın ancak onun vasıtasıyla kendini ifşa edeceğine inanır. Dünyanın içindeki esrar, ancak Celal'in delaletiyle çözülecektir. Galip, bu bakımdan Celal'i aramaktadır. Bu arayışa Rüya bir araç konumunda dahildir. Galip, Rüya'yı ararken -bu motif aynı zamanda biçim öncesine dönerek yeniden kendini kurma arayışının bir belirtisidir- Celal'leştğini fark eder. Zaman zaman kendisi olamamasına Celal'i engel olarak görür. Celalleşen yalnızca Galip değildir. Gazete yazılarını okuyan, sürekli takip eden pek çok okuyucu kendi kimlikleri dışında birer Celal haline dönüşmüşlerdir. Şehzade hikayesinde de yazı/yazdırmak, "kendisi olabilmenin bir yolu" (Pamuk 1996: 395) olarak görülür. Yazının bu dönüştürücü özelliği, insanın büyük gizlerine, kendisi tarafından tutulan bir ışık olarak görülmelidir.

Yazar, bu 'kendi olma ya da olamama' sorununa daha bir boyut kazandırmak için Hüsn ü Aşk ile Mevlana Şems-i Tebrizi ilişkisine de göndermeler yapar. Mevlana, Şems-i Tebrizi'yi kaybettikten sonra onu hayata bağlayan büyük bir anlamın yok olduğuna inanır. Onu günlerce, aylarca Konya'nın ve Bağdat'ın karanlık sokaklarında aramaya kalkışır. Hüsn ü Aşk'ta ise, Şeyh Galip, tasavvufi bir anlayışla birden bütüne doğru gider. Yani sonuçta 'bütünleşen ben'le, 'benleşen bütün' aynı anlam kategorisinde üst üste çakı-

şırlar. Fakat Kara Kitap'taki Galip'in Celal'i arayışı ile Hüsn ü Aşk'taki Aşk'ın Hüsn'ü araması veya Mevlana'nın Şems'i araması arasında yöneliş ve amaç farklılıkları vardır. Galip'in talihsizliği ben olamadan, benin sınırlarını belirlemeden bir başkası olmaya kalkışmasında aranmalıdır. Galip ve diğer gazete okurları, büyüü bozulan dünyada kendilerine garip hikayeler anlatarak, farklı anlamları yakalamaya, gizli yüzleri deşifre etmeye çalışan Celal'i modern bir mürşit olarak görürler.

Celal anlattığı hikayelerle Galip'i tamamlayan bir norm karakterdir (Stevick 1991: 184). Galip'in ülkü edindiği insan tipi Celal'dir. Okuyucu/gazete ve roman okuyucuları Celal ile yüzleşmezler; onu yazılarından tanımaya çalışırlar. Böylece yazı kavramı, dönüştürücü özelliğe sahip başka bir simge değer olarak karşımıza çıkar. Romandaki "hiçbir şey hayat kadar şaşırtıcı olamaz, yazı hariç" ifadesi, edebiyat eleştirmenlerini yazı kavramı üzerinde düşünmeye sevk eder.

Yazı, en bilinen tarafıyla düşünce ve duyguların belli sembollerle, harflerle ifadesidir/deşifre edilmesidir. *İnsan* zamanı ancak söze özellikle de yazıya dönüşmüş biçimiyle aşacak ve "öteki" insanlar üzerinde etkili olacak/yaşayacaktır: Celal, yazı yoluyla diğer insanların fikirlerini değiştirir ve onlara kendileri olma yönündeki arayışın kapılarını açar. O halde yazının değiştirici, dönüştürücü ve yönlendirici etkin bir gücü vardır. Zira yazı insan-oğluna yaratılışı ile verilmiş bir armağan/lütuf değildir; insanoğlunun sonradan düşünce yoluyla elde ettiği, hatta ölüm denen o büyük ve başedil(e)mez gerçeğe karşı kazanmış olduğu bir zaferdir. İnsan kendi düşüncelerini mekan ve zaman ötesi'ne ancak yazı aracılığı ile aktarabilir. Yazıya dönüşmüş fikirlerinde bir insan, onu okuyanların sayısı kadar çoğalıp yaşayabilir. Böylece Korzybski'nin ifadesiyle insan, "time binders" (Bachelard 1995: 95) bir varlık durumuna yükselir.

İnsanı tanımak sadece sembollere dönüşen, harflerle kitaplaşan metinlerle olmaz. Hurufilik insanın yüzündeki gizli esrarı araştırır. Celal de anlattığı hikayelerle sıra dışı bir çözümlemeye girişerek yüzlere yansımış ya da yüzlerde saklanmış esrarı ortaya çıkarmaya çalışır.

Kendisini ifade edemeyen boyutsuzlaşmış, dışlanmış insanların yüzlerinde onları tahlil etmek bizi, *metinleşen yüzler* ile karşılaştırır. Metinleşen yüzler; insan, eşya, dünyanın, tüm evrenin yüzü, bütün fenomenler metinleşen yüz halinde karşımıza çıkarak çözümlemeyi ve deşifre edilmeyi beklerler. Bu işi yapmak yaratılmışlar içinde en yücesi sayılan insana düşmektedir. *İnsan -gerçek anlamda bir time binders olarak- kendinden başlamak şartıyla metinleşen bütün evrenin yüzünü okumakla yükümlüdür.* Bu bir zorunluluktur. Oysa modern yaşam, gündelik davranışlarımıza hastalık bulaştırmıştır. İnsanlar

moda olana, geçici olana ve pratik kullanılabilir olana yönelmektedir. Moda başlı başına bir soysuzluğu imler; sürekli değişim noktasında da kendisini inkar eden bir çizgide yakalanır.

Yazar, değersizleşmelere alternatif kaçış odakları gösterir. Bunlardan en önemlisi rüyadır, rüyalar. Kara Kitap'taki rüya imgesi, bireysel ve kolektif değerlerin depolandığı, sürüldüğü bilinçaltıdır. Sürülme ve dışlanma bağlamında Celal'in annesinin ölmesi itibariyle babası tarafından terk edilişi, ailesince dışlanması; Celal'in metinleşen karakterini çok güzel bir şekilde ifade ederek Celal'i bilinçaltına sürülen, kovulan, itilen değerlerle bütünleştirir. O zaman Celal, insan olarak hem değerler bazındaki soysuzlaşmayı ve dışlanmayı, hem de insan bazındaki yalnızlaşmayı ve mutsuzlaşmayı simgeler. O halde Galip neyi aramaktadır? Yalnız ve mutsuz bir insanın nesi aranır? Celal, belki de bu itilmişliğin ve dışlanmışlığın etkisiyle, onların acılarıyla birtakım insani tükenişleri büyük sarsıntılar halinde duyabilen, insanlığın ölmez tarafıdır. Haşim'in "Melali anlamayan nesle aşına değiliz." sözündeki, melal ifadesi, işte bu tükenişlerin tamamına yönelik bir göndermeye sahiptir.

Koşve, efendiler ve köleler arasındaki ilişkiyi incelerken, kölelerin çalışma ve ıstırap ile hayatı kavrama noktasında önce kendilerini sonra da efendilerini aştıklarını söyler (Bumin 1987: 41 vd.). Demek ki birtakım yüksek değerleri idrak edebilmek, onu ifade edebilmek ve soylu bekleyişlere dönüştürebilmek için hayatın tekdüze akışından kopmak zaruridir. Bu kişilerin haksızlığa uğraması, belalara duçar olması, cezalara çarptırılması ve yalnızlığa mahkum edilmesi bir ilahi adalet gereği mi, yoksa alışlagelmiş "toplum için kendini feda etme" gözü pekliği midir...

İnsanoğlunun bütün macerası bir kovulma ve cezalandırma motifiyle başlamaz mı? Adem'in cennetten kovulması, Kışioğlu ve Promete'nin gökten kovulması, Celal'in evden kovulması; bütün bunlar mitik perspektif içerisinde insani özün metinleşen yüzleridir. İnsan "verilmiş" bir cennette "farkında olmadan" yaşama/ömür sürme yerine, dünyaya atılmak, şartlarıyla boğuşmak, kendine yeni bir dünya kurmak durumundadır. Bu onun kendini gerçekleştirme işlemidir. O halde *Tanrısal olan*'la *insanî olan*'ın ayırdaına varmak isteyen insan, bilinçli çabayla kendi "farkındalığı"nı kavramak, üretmek ve kurmak zorundadır, diyebiliriz. İnsanlığın bu evrensel boyutlu yitikliğini anlamak için, olayların kronolojik sıralamasından öte, kişilerin yüzlerine sinen *bireysel var olma macerası*'nı okumak gereklidir.

E. Yeniden varolma; hafızanın bahçelerine dönüş

Yazarın ikinci olarak bir kurtuluş imgesi halinde insanlara sunduğu kaçış mekanı "hafızanın bahçeleri"dir. Bu söz, çekirdek bir ifadedir. Bu ifade bağlamında hem bireysel, hem de kolektif maceramızı yakalama olanağına sahibizdir. Yazar, dışlanan ve sürülen değerleri hafızanın bahçesi'nde toplar. Bu bahçe, tarih bilincidir. Tarih, yalnızca olayların art arda sıralandığı, savaşların yapıldığı, insanların yok edildiği bir olaylar dizgesi değildir. Dünnün, bugünün ve yarının üst üste keştiği bir atılım noktasıdır. Hayatın sürekliliği, böyle bir hafıza bahçesinin olmasını zorunlu kılmaktadır. "Elan vital" denilen, varoluş için gerekli yaşamsal koşullar; dışlanmış, sürülmüş olsalar bile, hafızanın bahçelerinde her an yeniden faaliyete geçmek ve varlığı yeniden kurmak üzere toplanmış bulunmaktadır. O halde bunalım ve arayış içindeki insanların veya toplumların bir başkası olmasına gerek yoktur. İnsan önce kendisini tanımalıdır. Bunun için gerekli zaruri ve yaşatıcı değerler (elan vital) hafızanın bahçelerinde -daha çok yazı aracılığıyla- yaşatılmaktadır.

Hafızanın bahçelerine sürülen estetik değerleri insan bazında temsil eden Bedii Usta, zaman zaman tarihi gerçekleri açıklamak üzere yazarın sözünü emanet ettiği kişiye dönüşür. Onun asıl prensibi "bizi biz yapan hareketlere dikkat etmemiz gerektiği" (Pamuk 1996: 65) inancı üzerine kuruludur. İnsan böylece kimliksizleşmeden kurtulacak ve "kendisi olmak" yerine bir hayali satın almanın çilginca saçmalığından kurtulacaktır.

Kültürel yabancılaşma, insanın en derin, en boyutlu trajik bahtsızlığıdır. Modernleşen ve aklileşen dünyada, maddi ve manevi kirlenme, insanın kendisine ve dünyasına yabancılaşmasını sağlayan temel unsurdur.

Romanın başındaki tanker faciası, kara Cadillac'ın denize gömüldükten sonraki durumu vs. hep çevrenin/dünyanın kirlenmesine örnek anlatım öğeleridir. Teknoloji geliştikçe dünya, atıklar/artıklar dünyası haline dönüşmektedir. Suların çekilmesi motifi, insanın kendini yenilemesini sağlayacak varoluş olanaklarını ortadan kaldırması anlamına gelmektedir. Zira mitik anlamıyla sular, varlığı önceleyen, yenileyen büyüü bir güce sahip olduklarından tüm varlık aleminin *materia priması* (Eliade 1992: 181) olarak kabul edilmektedir.

F. Çıkarım

Kara Kitap, modernliğin bunalım ve bunaltılarına karşı insan(lığı)ımızı içtenlik düşlerine davet eden bir eserdir.

Belli bir kodlar düzeninin çözümünü sağlayan ve ön anlaşmalar düzenini harekete geçiren bir tür parola anlamında "anahtar kelime" yerine daha

Türkçe olduğu için *açar sözcük* terimini kullanıyoruz. Buradaki İçtenlik düşlerine girişteki *açar sözcükler*, "ev", "rüya", "yazı" ve "hafızanın bahçeleri"dir.

Bu *açar sözcükler*, kişinin kendini bulabilmesi ve kurabilmesini sağlamak için; sökülük ve yalıtık zamanları biri birine bağlayan simgesel işlevlere sahiptir. Zaten ara başlıklardan da anlaşılacağı gibi; dünya üzerinde insanın önce "kovulma" ile başlayan macerası, *içtenlik düşlerinin çağrısı* ile bir *yeni-den varoluş* sürecine dönüşür. İnsan, bu süreçte *kutsanan yazı* aracılığı ile kendini çözer ve yeniden varolma olanağına kavuşur.

Kara Kitap'ta kişinin kendini arama/bulma çabasını, derin bir varlık etiği olarak irdeleyen yazar, ayrıca; çevre-insan, çevre-dünya sorunsalına da gönderme yaparak, insanı evrensel bir bütünlük içinde kavramaya çalışır.

Kaynakça

- Bachelard, G. (1995) *Yok Felsefesi*, çev. A. Tümerteki, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Bachelard, G. (1996) *Mekânın Poetikası*, çev. A. Derman, İstanbul: Kesit Yay.
- Bumin, T. (1987) *Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Eliade, M. (1992) *İmgeler Simgele*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul: Gece Yay.
- Pamuk, O. (1996) *Kara Kitap*, İstanbul: İletişim Yay.
- Reich, W. (1991) *Kişilik Çözünmesi*, çev. B. Onaran, İstanbul: Payel Yay.
- Stevick, Ph. (1991) *Roman Teoris*, çev. S. Kantarcıoğlu, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.
- Touraine, A. (1995) *Modernliğin Eleştirisi*, çev. H. Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Değerli taşlar-I: Firûze*

Fatma Sabiha Kutlar

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

*"Firûze kubbelerle bizim şehrimizdi o;
Yalnız bizimdi, çehre ve rûhiyle biz'di o;"*

Yahya Kemal

İlkel toplumlardan beri, doğadaki birçok unsur gibi taşlar da insanoğlunun ilgisini çekmiş ve insanoğlu, taşları da kimi zaman günlük yaşamını devam ettirebilmek için bir araç, kimi zaman kutlu bir nesne, kimi zaman da süs eşyası olarak kullanmıştır. Değerli taşlar ise, özellikle görünümündeki güzellik sebebiyle, öncelikle insanın çevresindeki herhangi bir eşyayı ya da kendini daha güzel ve çekici gösterme amacına hizmet etmiş, dolayısıyla birer zenginlik ve güç göstergesi olmuştur. Ayrıca insanoğlu, kimi zaman psikolojik veya fizyolojik hastalıkların tedavisinde, kimi zaman da çeşitli tehlikelerden korunmak amacıyla onlardan yararlanmıştı. Eski dönemlerde yazılmış kitaplarda, söz konusu taşın hangi coğrafyada bulunduğu, nasıl oluştuğu, cinsleri, isimleri, değerleri, hangi hastalıklara iyi geldiği yolundaki bilgilerle taşla ilgili efsaneler ve inanışlar iç içe girmiş bir şekilde karşımıza çıkar (Tanyu 1968: 184-188). Çünkü "...dil ve doğa[nın] birbirinden farklılaşma[dığı]..." bir döneme ait olan bu tür kitaplarda "...Doğa, birbirinden ayrılmamış bir kelimeler ve işaretler bütünüdür ve bir doğa bilimcinin işi, ister 'insanların kitaplarında, ister Dünya'nın kitabında' varolan bu kelime ve işaretleri derlemekten ibarettir...". Dolayısıyla bunlarda, mesela bir taşın "...doğrudan doğruya gözleme dayalı...empirik özellikleri ile, ordan burdan derlenmiş ve bütünüyle rivayete dayalı uydurma duyumları..." yani "...(Mitoloji, Anekdot, Etimoloji vb.)..." bir arada yer alır (Yavuz 2003: 145-

* Arayışlar (İnsan Bilimleri Araştırmaları) 9-10 (2003), 57-70.

146; bugünün ve geçmişin bilim anlayışıyla ilgili olarak ayrıca bkz. Yavuz 1997: 83-84). Hatta bu bilgilerin sadece söz konusu eserler aracılığıyla değil, edebî eserler aracılığıyla da taşındıklarını söylemek de mümkündür. Hem geçmişin bilim anlayışıyla (episteme) yazılmış eski kitaplarda, hem edebî eserlerde, hem de günümüz kaynaklarında yer alan değerli taşlardan biri de *fîrûze*dir. Bu yazıda *fîrûze* hakkındaki bilgilerin bir araya getirilmesine, bunların beyitlerle örneklendirilmesine ve dolayısıyla *fîrûzenin* şiirlerdeki kullanımının somutlaştırılmasına çalışılacaktır.

Fîrûze veya *fîrûzec*, Pehlevîce *parênâk*, *pîrôzak*, *pîrôçaktan pîrûzec* ve *pîrûzeye* dönüşmüş Farsça kelimelerin muarrebî olup (Ferehveşi 1352: 85, 272; Crane 1987: 71) bileşiminde bakır ve az miktarda demir bulunan, maviye çalar yeşil renkli ve saydam olmayan değerli bir taşın adıdır.¹ Karahanlı Türkçesinde *çeş* ve *but* (Atalay 1998: 330; 1999: 120) denen *fîrûzeye* verilen diğer isimler arasında *atlı tılsım*, *ferruh*, *hacerü'l-ayn*, *hacerü'l-galebc*, *hacerü'l-mâ*, *talih taşı*, *Türk taşı*, *turkuaz*² sayılabilir.

Sibiryada bulunan ve bronz çağından günümüze ulaşan üzeri *fîrûze* ve elmas kakmalı altın levha -eski Mısır bir tarafa bırakılırsa- *fîrûzenin* dünyadaki en eski kullanımını yansıtır. Bu bağlamda Nişabur'daki üç bin yıllık madenle, Meşhed, Tibet ve Çin'deki madenleri de unutmamak gerekir. Tibet'te tercih edilen taşlar listesinin en başında yer alan *fîrûzenin* (Boyer 1995: 214; Newman 1996: 314; Symes 2000: 52) kehribâr, mercan gibi taşlarla bir arada bu kadar çok kullanılmasını bölgedeki doğal bitki örtüsüyle ilişkilendiren Laufer, "âdetâ bu taşların ölümsüzlüğü, doğanın ara sıra yok olmasının yerini doldurmak üzere kullanılır" (Boyer 1995: 214) değerlendirmesini yapar.

Fîrûzeyi, Türk ve Tibetli kavimler aracılığıyla çok eski çağlarda tanıyan Moğollar da takılarında değişik kompozisyonlarla *fîrûzeye* yer verirler. Çinliler ise, *fîrûzeyle* ilk kez Moğol *Yüan* hanedanlığı döneminde tanışmışlardır. Marco Polo, *Caindu* (Szechuan) dağlarında tuttuğu notlarda çok miktarda, oldukça güzel ve büyük *fîrûzeler* elde edilen bir dağdan söz eder ve bunların ulu hanın izni olmadan çıkarılmadığını belirtir. Moğolların Çince tarihinde *fîrûzelerin* hükümdarın ve diğer saraylıların elbiselerini süslediği

1. Burada söz konusu olan özellikler *fîrûzeye* yer veren sözlük ve kitapların büyük kısmında benzer ifadelerle yer almaktadır. Yazının sonraki kısımlarında taşın özellikleri anlatılırken bu kaynaklar gösterilmiştir.
2. *Fîrûze* karşılığında kullanılan kelimelerden *turkuaz* (Türkçe Sözlük 411)'den alınmıştır. Taşa verilen diğer isimleri aldığımız kaynaklar yazının diğer kısımlarında verileceği için burada gösterilmemiştir.

ve özellikle küpelerde altın yuvalar içerisine yerleştirildiğine değinilir. Manchu idaresi altındaki Çin'in imparatorluk kültürü içinde de fîrûzenin adı geçer. Buna göre fîrûzeye değer veren ilk Çin hükümdarı *Ch'ien-Lung*'dur (1736-1795). *Ch'ien-Lung*, *Cennet Sarayı*'nda lacivert taşından, *Dünya Sarayı*'nda toprağın rengi olan kehribârdan, *Güneş Sarayı*'nda mercandan, *Ay Sarayı*'nda fîrûzeden yapılmış tespih takarsa da aslında fîrûze, Çin'de çok değerli değildir ve sahip olduğu kötü koku nedeniyle kendine saygı duyan bir Çinli kadının takıları arasında bulunmaz. Asya'dan Balkanlara uzanan coğrafyada çok rağbet gören fîrûzenin doğuda bu kadar sık kullanımını mavi rengin nazara karşı olmasıyla bağlantılı popüler bir inancın yaygınlığıyla ilişkilendirilir (Boyer 1995: 214-215).

Kendine özgü mavi rengi zaman içinde yeşile dönse de (Symes 2000: 52) fîrûzenin, Doğuda renk olarak da çok beğenildiği ve yaygın bir kullanım alanı bulduğu mesela Karahanlı Türklerinde alına takılan kesmelerin üzerinde ve inci ya da altından yapılan mücevherlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Atalay 1998: 79, 192; 1999: 120). Öney (1999: 46-54); İran'dan Anadolu'ya uzanan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çinilerinde ise hakim rengin fîrûze olduğunu, bu dönemden kalma birçok yapı gibi, Selçuklu Sultanı *Alâeddin Keykubâd*'ın Beyşehir gölü kıyısındaki yazlık sarayı *Kubâdâbâd*'ın da fîrûze ve mavi tonlardaki figür tasvirli çinilerle bezendiğini, Selçuklu seramiklerinden günümüze fîrûze sırlı birçok kandil, sürahi, vazo, çanak, çömlek ulaştığını işaret ederek Selçuklu dönemi çinilerini -fîrûze rengin önde olması nedeniyle- *Selçuklu fîrûzesi* olarak değerlendirmektedir. Fîrûze, Osmanlı coğrafyasında da rağbet gören taşlardanır. Osmanlı şiiirindeki yaygın kullanımının yanı sıra mesela *Evliya Çelebi Seyahatnâme*'sinde de değerli taşlar arasında adı sıkça geçer. Evliya Çelebi, fîrûzeyi sadece mücevher olarak anmakla kalmaz, aynı zamanda yeri geldikçe fîrûzeden yapılmış *şerbet kâsesi*, *fincan*, *hançer kabzası*, *surhdân* gibi çeşitli nesnelere de söz eder. Ayrıca Süleymaniye Camiinin yapımı esnasında Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan'a çok sayıda cevahir verdiğini, bunlarla camii süslemesini istediğini, Mimar Sinan'ın emri yerine getirdiğini, bu cevherlerle bezediği minareye *Cevâhir Minâre* dendiğini, ancak zaman içinde hava şartlarının etkisiyle taşların bir kısmının bozulup yok olduğunu, fakat camii kible kapısı sofa kemerinin ortasındaki müdevver bir kâse büyüklüğündeki *pîrûze-i nişâbûr*'nin hâlâ durduğunu ve parlaklığının göz kamaştırdığını da ekler (Gökıyay 1996: 64; Dağlı 2001: 157-158).

Değerli taşlara olan ilgi eski dönemlerden beri bunlar hakkında birçok eserin yazılmasına sebep olmuştur. 15. yüzyıldan itibaren de ayrı konuda kimi Türkçe eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Ya müstakil kitaplar ya

da ansiklopedik kitaplar içerisinde bir bölüm oluşturan bu eserler genellikle tercümedir ve içerdikleri bilgiler eski Yunan, Arap ve Fars âlimlerinin anlatıklarına dayanır. Bu eserlerin sonraki çalışmalara da kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Söz konusu kitaplarda, cevherin nasıl oluştuğuna ve nerelerden elde edildiğine ilişkin bilgilere de yer verilir. Bu bağlamda firûze hakkında anlatılanları şöyle sıralayabiliriz: Firûze, bakır madeninden yükselen buhardan meydana gelir. Şayet bakır buharı üzerine *hararet* üstün gelirse kızıl renk, *yübûset* (kuruluk) galebe ederse *sevâd* (karalık) hasıl olur. Bu ikisinin karışmasından *gök rengi* ortaya çıkarak firûze cevheri oluşur (Mehmed Es'ad 1261/63: 1160; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40b-41a). Firûze, *Türkistân* vilayetinde *Tübüt* ve *Îlâk* (Aylâk), *Yezd* ve *Kirmân* arasındaki bir dağ, *Gazbîn* şehrine yakın bir dağın civarı, *Şebâvur*, *Siyâvük*, *Hârezm*, *Hocend*, *Gazne*, *Erzincân* vilayetleriyle *Horâsân*'da *Nişâbûr* (Nişâbûr)'la *Tûs* arasındaki dağın içinde *Besân* adlı köyün civarında bulunan madenlerden (Afşar 1365: 67-69; Ânenderâc 1363: 3190; Argunşah 1999: 158; Cevâhir-nâme 1273: 20-21; Deh-hudâ 1330: 679, Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160; Mustafa bin Seydî 614: 17a; Risâle-i Cevâhir-nâme: 17a; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a-40b; Za'îfî Pîr Muhammed 822: 176b) elde edilir:

Sorarsan milk içinde ol taşâ kân

Ya Nişâbûr olur yâhud Horâsân (Bâlî 323: 87a)

Firûze cinslerine verilen isimlerle bunların sayıları ve nitelikleriyle ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgiler de büyük oranda benzeşir. *Tuhfe-i Murâdî*'de, yedi cinsi bulunduğu belirtilen firûzelerin isimleri değerleri göz önünde tutularak sıralanmış ve aynı firûze farklı isim taşıyorsa bunlar da verilmiştir: *Ebû ishâkî*, *ezherî*, *süleymânî* (şîr-bâm), *zerhûnî* (abdü'l-mecîdî), *hâkî* (âsmângûnî), *keftârî*, *sefid-reng-i zer-bâm*. Sıralamadaki sonuncu firûze cinsinin tümünden aşağı olduğu da vurgulanmıştır (Argunşah 1999: 158-159). *Cevheri'l-Cevâhir*'de de firûzenin yedi çeşit olduğuna değinilmiş, fakat *ebû ishâkî*, *ezherî*, *süleymânî*, *zerhûnî* (abdü'l-mecîdî), *andelîbî* olmak üzere sadece beşinin ismi sıralanmıştır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a, 41a). *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*'de, *ebû ishâkî*, *ezherî*, *süleymânî*, *zer-hûy*, *âsmânî*, *keftâr* (Mustafa bin Seydî 17a-17b) olmak üzere altı; *Mustatrafta ishâkî* (ebû ishâkî), *halencî* (Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160) denen iki cinsinden söz edilmiştir. Za'îfî'nin tercüme ettiği *Cevâhir-nâme* (176b, 177a) ile mütercimi bilinmeyen iki *Cevâhir-nâme* (1273: 20) tercümesinde ise, *ebû ishâkî* dışındaki cinslerin isimleri yer almaz. Yüzük kaşından büyüğü olmayan *ebû ishâkî* firûze hoş renkli, şeffaf ve durudur. İçinde hiç ak yoktur, tam gök renginde ve parlaktır. *Hâ-*

fız-ı Şîrâzî, aşağıdaki beytinde hem *ebû ishâkî* fîrûzeden yapılmış parlak bir *hâteme*, hem de memduhu İran şahı Şeyh *Ebû İshâk'a* işaret etmektedir:

Râstî hâtem-i fîrûze-i bû ishâkî

Hoş dirahşîd velî devlet-i müsta'cel bûd (Afîfi 1376: 424)

Ezherî de *ebû ishâkî*ye yakındır. *Süleymânî*, süt rengine benzer. Süt gibi tatlı ve latif olur. Üzerinde sarı noktalar olan *zerhûnî* fazlasıyla taravettlidir. *Andelîbî*-nin de rengi *zerhûnî*ye benzer. En değerli fîrûze, Nişâbûr'daki birkaç madenden birinden çıkan *fîrûze-i nişâbûrî* de denen *ebû ishâkî*dir (Mustafa bin Seydî 614: 17a; Mütercim Âsım 2000: 606; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a, 41a; Za'îfî Pîr Muhammed 822: 176b). İranlılar buna aynı kelimededen muhaffef *bîshâkî* de derler. (Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160). Bu fîrûze dayanıklı ve sağlamdır. Rengi latiftir, değişmez ve bozulmaz. Diğer fîrûze cinslerinin terkipleri sağlam ve sabit değildir. Ham ve yumuşak oldukları, renkleri de çok dayanmayıp çabuk geçtiği için bunların *ebû ishâkî* kadar itibarları yoktur. *Ebû ishâkî*den sonra en değerlisi *ezherî*dir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a, 41a; Mustafa bin Seydî 614: 17a). *Bağlu* (kapalı) ve *telh-fâm* (acı renkli) olması şartıyla renk bakımından üstün fîrûze yeşildir. Daha sonra *âsmânî* yani *gök gönlegine* benzer olanı gelir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41a):

Meger ol taşun olur levni yaşıl

Karışur rengi olur göge mâyil (Bâlî 323: 87a)

Bazı fîrûzeler beyaz renklidir. Bunlar çok sağlam olmaz ve değerleri de diğerlerinden aşağıdır. Alaca renkli fîrûzeye *ebreş* derler. Üstün fîrûzenin endamı güzel, rengi latif, parlak ve durudur. Çok iri ya da ufak fîrûzenin pek değeri yoktur. Zaten kusursuz bir fîrûzenin beş dirhemden fazlası görülmemiştir. Çıkarılması bakımından fîrûze *kadîm* (eski) ve *cedîd* (yeni) olmak üzere iki kısma ayrılır. Kadîmin taraveti ve rengi değişmez. Erzincan'daki madenden elde edilen *cedîd* ise, çok dayanıklı değildir ve çabuk geçer. Sert ve yeşil *minâ*, macun cinsinden *pervîz* ve *mehâ* (kristal) da fîrûzeye benzer. Bunları ancak cevheriler birbirinden ayırabilir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39b, 41a-41b). Fîrûzenin hâlisi tek renklisidir ki az bulunur. Taşla toprakla karışmış fîrûzenin kıymeti yoktur ve böyle kötü fîrûzeye *bahtcı* derler (Argunşah 1999: 159).

Yaş ve acı nesnelere zarar verdiği için fîrûzenin rengi ve taraveti hamam havasından, rutubetten, ateş ısısından, zırnık, misk ve kâfûr kokusundan etkilenerek bozulur. Ter değerse de güzelliği gider, rengi döner (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a, 42a; Za'îfî Pîr Muhammed 822: 176b; Mustafa bin Seydî 614: 17b). Yağlı nesnelere taşın rengini ve taravetini artırır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 42a). Şayet fîrûze bozulmuşsa, önce taze kişniş suyun-

da, ardından bezir yağında kaynatılır ve soğuk suya bırakılır. Birkaç gün bezir yağında bekletilerek eski cilalı halini alması sağlanır. *Cevherü'l-Cevâhir*'de ise, *şirlûgan* (şirlagan/şirrûgan) da denen susam yağı içinde durursa bozulmuş firûzenin düzeleceği ve güzelleşeceği yazılıdır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a). Fakat her şeye rağmen firûze bir müddet sonra yine de bozulur ve cevheriler buna *mesihâ* derler. Firûzenin genellikle madenden çıkarıldıktan yirmi yıl sonra rengi tenezzüle başlar ve rengin etkisi kalmaz dereceye varır. Sadece Nişâbûr firûzesi, yukarıda sözü edilen ortamlardan uzak tutulursa, renk değiştirmez. Güzel ve tatlı günlerde miktarı ve cismi büyük görünen firûzenin rengi de havanın durumuna göre değişir ve eğer hava berraksa berrak, hava bulanıkta bulanık görünür (Mustafa bin Seydî 614: 18a; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a-39b):

Olur sâfi hevâ sâfi ola ger

Mükedder olsa hem olur mükedder (Bâli 323: 87a)

Firûze, çark veya taşla işlenerek yüzük kaşı, tavla, satranç, kaşık, kadeh, kâse ya da başka birçok nesnenin yapımında kullanılır. *Gelibolulu Âlî*'nin *Sur-nâme*sindeki sâdât ve eşrâfa verilen ziyafet bölümünde padişaha şerbet sunulan firûze bir kâse şöyle anlatılıyor:

Bir kâse-i şerbet aldı deste

Sundı şehe turdı dest-beste

Firûze imiş o nîm kâse

Tepsisi kapagı bir esâsa

Kılmış ana cevheriler efvân

Takdir-i bahâda mâl-i Kârûn (Arslan 1999: 539-540)

Sertse elmasla delinen ve işlendikten sonra cila verilen firûzenin Horasan ve Maveraünnehirliler *peykânî ve mahrûtiyyü's-şekl* (konik) olanını tercih ederler, ama biraz yuvarlağı daha çok revaç görür. Irak ve Şamlılar yüzü düz olanı tercih eder. Hitaylılar katında ise *tırmilh* (?) denen, madende taşlarla terbiye edilerek yontulmuş ve parlatılmış ecnebî firûze makbuldür. Hitaylılar bu siyah renkli taşlarla putlarını süslerler ve putların suretlerini yaparlar. Cevherilerin firûze kırıntılarında yaptıkları *şedd* (kemer) ise Bağdat ve Şam'da çok beğenilir ve tercih edilir (Mustafa bin Seydî 614: 17b; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39b, 40b, 41a).

Firûzeyle ilgili bazı rivayetler de mevcuttur. Selçukîler tarihinde anlatıldığına göre, *Sultan Alp Arslan*, Fars memleketini fethettiği zaman kendisine *Istahra* (Istahr) kalesinde veya *Istahra* kalesinden çıkarılmış *ebû ishâkî* firûzeden yapılmış bir kadeh takdim ederler. İçine iki batman abir, amber ve misk sıgacak büyüklükteki bu kadehin üzerinde *kâfirce* ya da *Mecûsî* veya *Pehlevî*

hattıyla *Cimşîd*'in adı yazılıdır (Afşar 1365: 74-75; Ânenderâc 1363: 3190; Argunşah 1999: 159; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39b-40a). Bu hikâyeye başka şekilde de anlatılır. Arap, Acem'i yendiğinde *Istahr* kalesinden içine on batman su alan kadehe benzer bir kap getirirler ve *Emîrû'l-mü'mînîn Ömer*'in önüne koyarlar. O, fîrûze kadehi kırmalarını ve ondan her birinin yüzük kaşısı (nigîn) yapmalarını emreder (Afşar 1365: 75). Hazreti Süleyman'ın veziri *Âsaf bin Berhiyâ*'nın hazinesinde de fîrûzeden yapılmış bir çanak olduğu ve içindeki yemekten üç kişinin doyduğu, *Nûh bin Mansûr*'un hazinesindeki fîrûze sürahinin bir buçuk batman gül suyu aldığı, *Sultan Sencer*'in tacına çok büyük ve taravetli fîrûze murassa edildiği de fîrûzeyle ilgili rivayetler arasındadır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a). *İskender, Arestatalis*'ten (Aristo) nasihat istediğinde o, *Nasîhat-nâme* isimli bir kitap yazıp *İskender*'e gönderir. Bu kitapta, yüzüğünün kaşında ve *hamâyilinde* (muska) daima fîrûze taşımamasını, fîrûzenin nuruna bakmayı ve üzerinde fîrûze taşımayı uğurlu, hayırlı ve iyi saymasını söyler. Bu taşı birlikte götürenlerin düşmanlarını yeneceğini ve asla katledilmeyeceklerini müjdeleyerek yüzüğünde ve muskasında fîrûze taşıyıp da maktul olanı hiç görmediğini de ekler (Argunşah 1999: 160).

Acem padişahları, güneş *hamel* burcuna girip ilkbahar geldiğinde yani *nevrûz*da hazinelerinde olan yakut, zümrüt, fîrûze ve lâl gibi cevherleri getirir, uygun nesnelere üzerlerine dökerlermiş. Özellikle fîrûzeyi sırça veya altın kadehlere koydurup o kadehlerden latif şerbetler, şaraplar içer, mübarek fal tutar, sabaha kadar ayştan ve sohbetten başka iş görmezlermiş. Cevherlerin tümüne bakmayı mübarek kabul eden bu hükümdarlar en çok fîrûzeye bakmayı kutlu sayarlarmış. Ulular ve ahali de baharın ilk günü olan *nevrûz*u fîrûzeyle kutlar, o gün sadece bu taşın nazar ederlermiş. Ayrıca eski bilgiler yeni ay gördüklerinde de fîrûzeye bakarlar (Argunşah 1999: 160-61; Mustafa bin Seydî 614: 18a; Yahyâ bin Muhammed 340(64): 41b-42a) ki bu bilgi, Çin hakanının *Ay Sarayı*'nda otururken fîrûze tespih taktığı (Boyer 1995: 214) yolundaki bilgiyle birlikte değerlendirilince *ay* ve *fîrûze* arasında Doğuda ortak bir inanışın varlığını da işaret eder. Bilgeler, özellikleri bakımından taşların en iyisi kabul edilen fîrûzeyi mübarek tutup adını *ferruh* koymuşlar ve padişahın kızdığı bir kişiye, "Üzerinde fîrûze taşırsan padişahın hüsnü ve gazabı geçer, merhamet ve inayete tebdil olur", demişlerdir (Cevâhir-nâme 1273: 21; Risâle-i Cevâhir-nâme: 17b; Za'ifi Pîr Muhammed 822: 176b). Yanında fîrûze bulunduranı düşmanı asla yenemez,³ onun hiçbir yaratıktan korkmasına gerek kalmaz, ayrıca bu kişi insanlar katında aziz ve

3. Fîrûzeyi "Tanrıların taşı" kabul eden Aztekler de savaşırken düşmana karşı başarılı olmak amacıyla kargıların ve okların ucuna fîrûze nazarlıklar asarlarmış (P Sanat 2000: 134).

muhterem olur. Cafer-i Sâdık ise, "firuzeden yüzük takanlar sıfrü'l-yed (fakir) olmazlar" buyurmuştur (Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160):

*Didi Ca'fer avez görmeye her bâr
Şol el kim hâtem[-i] firûzesi var* (Bâli 323: 87a)

Firûze taşıyanlar karışık rüyalar da görmez. Firûze yüzük takana katil ve gark gibi âfetler isabet etmez; büyü kâr eylemez (Kaptein §§13.127; Mustafa bin Seydî 614: 18a; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b-42a; Za'ifi Pîr Muhammed 822: 176b-177a). Kem gözlerden koruduğu için nazara karşı tılsım sayılır. Bu nedenle *hacerü'l-galebe*, *hacerü'l-mâ'*, *hacerü'l-ayn* (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b) gibi isimler de verilen firûze, birçok özelliğiyle emsalsiz bir taştır. Çünkü sabah firûzeye bakanın günü sevinç ve mutluluk içinde geçer, gözünün nuru artar, ömrü uzar. Firûze, insana ferah, göze cila ve kuvvet de verir (Ânenderâc 1363: 3190; Argunşah 1999: 160; Kaptein §§13.126; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b; Za'ifi Pîr Muhammed 822: 176b):

*Ana bakmak münîr ider uyûnı
Giderür derdi sağ ider sünûnı** (Bâli 323: 87a)

Göz üzerindeki iyi etkisi nedeniyle, *kuhlü'l-cevâhirin* (cevherlerden yapılan sürme) eczasından birisi de firûzedir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b). Bu sürme göze çekilirse her ne türlü maraz varsa def ettiği gibi, sırcaya katılarak sürülürse de o kimse bir daha göz ağrısı görmez. Zehirlenmelerde de faydalı olan firûze (Kaptein §§13.126) aynı zamanda *mensûbât-ı zehrden* sayılmıştır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a). Üzerinde firûze taşıyanlara attan bile düşseler bir şey olmaz. Pakalın, bu noktaya sadece Avrupalılar bağlamında dikkat çekmekte ve firûzenin düşme kazalarının tehlikesizce atlatılmasını sağladığına inandıklarını belirtmekteyse de (Pakalın 1983: 632) Ahmed-i Bîcân'ın Cevâhir-nâme'sinden alınan aşağıdaki beyitler bize aynı inanışın Doğulularda da mevcut olduğunu işaret etmektedir:

*Bir kişi pîrûze götürse müdâm
Korhu yok atdan yıkılsa ey hümmâm
Yâ yüce yirden düşerse anı Hak
Saklaya bu kudretine yahşî bak* (Kutlar 2002: 66)

4. Şair, "sünûn" kelimesini hem "dişler" hem de "yıllar" anlamıyla kullanmış olabilir de bizim gördüğümüz kaynaklarda firûzenin dişlere iyi geldiğine ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ya burada farklı bir bilgi aktarımı söz konusudur ya da şair, kelimeyi sadece "yıllar" anlamıyla kullanmış ve taşın "yıllar"ın gözdeki olumsuz etkisini iyileştirdiğini kastetmiştir. Ayrıca bu kelimenin "diş ağrısı ilacı, diş macunu" (bkz. Steingass 1988: 704) anlamlarında "senûn" şekli de mevcuttur.

Fîrûze, avcılara av bereketi getirir. Hayvanları hastalıklardan koruduğuna inanıldığı için de atlara takılan nazarlıklarda çok kullanılır ve Anadolu Türkleri bu nedenle fîrûzeye *atlı tılsım* derler (P Sanat 2000: 134). Sayılan yararlar her fîrûzede bulunmaz, sadece iyi ve halis olan *ebû ishâkîye* özgüdür (Argunşah 1999: 161). Ayrıca fîrûze, *sevr* (boğa), *cevzâ* (ikizler) ve *seretân* (yengeç) burcu erkekleriyle, *akreb* ve *cedy* (oğlak) burcu kadınlarının da uğurlu taşı⁵ sayılmıştır (Seyyid Süleyman 1977: 72, 80–88, 189, 213).

İran coğrafyasında birçok yerin ismi olarak da kullanılan *fîrûze/pîrûze-nin*,⁶ -*çâder*, -*çarh*, -*çenberi*, -*deryâ*, -*cyvân*, -*gâh*, -*gird*, -*günbed*, -*habâbi*, -*hargâh*, -*kâh*, -*legen*, -*magz*, -*manzar*, -*merkad*, -*micmer*, -*migfer*, -*pengân*, -*peykân*, -*rivâk*, -*sakf*, -*taht*, -*tâhûn*, -*tâk*, -*taşt*... ve -*gûn çenber*, -*gûn günbed*, -*gûn manzar*, -*gûn taht*, -*gûn târem* kelimeleriyle oluşturduğu birleşik şekiller ve tamlamalar; *günbed-i pîrûzefîrûze*, *günbed-i fîrûzefîrûze-peyker*, *hayme-i pîrûze*, *kubbe-i fîrûze-fâm*, *tâk-ı pîrûze* tamlamaları mavi gökyüzünden ya da felekten kinayedir. Yine *fîrûze-ferş*, birinci felek, felek; *fîrûze-kâh* ve *fîrûze-merkad*, dünya ve âlemi süflî; *fîrûze-i bâdâmî*, badem ve hava kabarcığı şeklindeki fîrûze; *fîrûze-i kühen*, iyi, hoş renkli ve pahalı fîrûze; *fîrûze-i reg-dâr*, bir fîrûze cinsi; saf ve kıymetli olmayan fîrûze; *fîrûze-i mürde*, kötü renkli fîrûze; *fîrûze-i zinde*, güzel renkli fîrûze; *pîrûze-i peykânî*, fîrûze cinsi anlamlarını taşımaktadır. Ayrıca sufilerin mavi renkli elbisesi anlamındaki *fîrûze/pîrûze-hırka*; İran şahı Pervîz'in kurduğu *Yezdgird* şehrinin eski adı *Pîrûze-gird*; Keyhüsrev'in tacı, zafer kazanmış hükümdarın tacı ve sâlikân-ı tarikten kinaye olarak da deriş anlamlarındaki *fîrûze-tâc* ile Keyhüsrev'in tahtı, Yediğer ya da Benâtü'naş da denen yıldız anlamlarındaki *fîrûze-taştı* da saymak gerekir. Bu tamlamalar ve birleşik şekiller daha çok edebî metinlerde karşımıza çıkar. Mesele *Şerîfî'nin Şehnâme* çevirisinden alınan aşağıdaki beyitlerde *Erdeşîr* ve *Pîrûz*'un tahta çıktıklarında taktıkları tacın -benzeri çok sayıdaki başka beyitte görüleceği gibi- fîrûzeden olması, sözlüklerde verilen anlamla da birleştirilince, şairin sadece tacın fîrûze gibi kıymetli bir taştan yapıldığına işaret et-

5. Avrupalıların aralık ayında doğanların taşı olarak kabul ettikleri ve başarı ile ilişkilendirdikleri fîrûzenin bu özellikleriyle Victoria dönemine ait şu şiirde yer aldığı görülmektedir:

Aylardan aralıkta geldiysen dünyaya,

Karlı, buz gibi, senlikler ayında,

Gök mavisi bir turkuvaz koy avucuna,

Başarısızlık uğramasın yanına (P Sanat 2000: 134)

6. Bu kısımda verilen birleşik şekiller için Afîfi 1376: 424–425, 1928–1929; Ahmet Vefik Paşa 2000: 617, 784; Ânenderâc 1363: 971, 3190–3191; Dehhudâ 1330: 356, 358–360; 1341: 679–681; Devellioğlu 1999: 269, 866; Hüseyin Kâzım Kadri 1928: 68; 1943: 669; Mütercim Âsım Efendi 2000: 257, 606; Steingass 1988: 265, 944; Şemseddin Sâmî 1978: 1010; Şükûn 1984: 522, 1454'ten yararlanmıştıdır.

mekle yetinmediğini, aynı zamanda muzaffer ve güç sahibi hükümdar imgesini pekiştirmek amacıyla da kullandığını gösterir:

Oturdu kürsi itdi taht-ı âci
Kodı başına bir firûze tâci (Kültürel 1999: 1522)
Gidüp Hümtüz yirine geldi Pîrüz
Gicesi Kadr oldı rûzı nev-rûz
Kodı başına bir firûze tâci
Götürdi bid'at ü bâc u harâci (Kültürel 1999: 1618)

Fîrûze, yeşile çalan mavi rengi dolayısıyla, gökyüzü ve felekleri anlatmak üzere yapılan teşbih veya istiarelerde benzetmelik olarak kullanılır. Kaşgarlı Mahmud'un, Karahanlı Türkçesinde fîrûze karşılığında kullanılan kelimelerden çeşi örneklemek için verdiği "Tanrı, fîrûze gibi yeşil gök yarattı ve üzerine beyaz yüzük kaşı gibi yıldızlar saçtı" anlamındaki;

Yarattı yaşıl çeş
Sawurdı ürüng kaş (Atalay 1998: 330-331)

beytinde yer alan istiarede *yaşıl çeş*, *gök* için benzetmeliktir ve bu örnek *fîrûze-gök* benzetmesinin oldukça eski bir benzetme olduğunu gösterir. Divan şiirinde de feleğin ve gökyüzünün fîrûzeye benzetildiği çok sayıda beyit bulmak mümkündür. Mesela, Nâbî'nin aşağıdaki beyti, felek ve fîrûzenin bu bağlamda kullanıldığı örneklerden biridir:

Eylemiş der-beste dükkânın tabîb-i rûzgâr
Hokka-i pîrûze-i gerdûnda dârû kalmamış (Bilkan 1997: 720)

Râsîd ise, şu beytinde zaman ve zemin nakşındaki olma ve bozulmanın sebebi olarak cihana takılmış fîrûze bir yüzüğe benzettiği feleği göstermektedir. Şairin, *nigîn* kelimesinin hükümrânlık alâmeti olan *mühür* anlamını da çağrıştırdığını, ayrıca bu ve benzeri başka beyitlerde *felek-fîrûze* benzetmesinde benzetme yönünü sadece renkle sınırlı tutmamak, hem felekte hem de fîrûze de görülen *değişme*, *bir kararda olamama*, *dönme* niteliklerini de hatırlamak gerekir:

Pîrûze-i felek ki cihânun nigînidür
Kevn ü fesâd-ı nakş-ı zamân u zemînidür (Çeltik 1998: 218)

Sâmî ise, feleği Allah'ın yaratıcı kuvvetinin fîrûze renkli küpüne benzetmekte ve bitkilerdeki farklı renklerin de sebebi olarak görmektedir:

Feleklerdür hum-ı firûze-fâm-ı sibgatı'llâhî
Nebâtâtun anuçün her libâsı leon-i diğerdür (Kutlar 1996: 415)

Ahmed Paşa, Sultan Mehmed'in medhinde kaleme aldığı *la'l* redifli kasidesinde padişahın cömertlik denizlerinden çıkan ağacı dikseler bu ağaca yeşil rengiyle *fîrûzenin* yaprak olacağını düşünmektedir:

*Cûdun denizlerinden ağaç çıksa dikseler
Pîrûze berg ola budagında simâr la'l* (Tarlan 1966: 34)

Adnî'nin beytinde ise, *la'lîn micen* (lal kalkan) gülün kırmızı yapraklarını, *sahn-ı pîrûze* de gülü çevreleyen yeşil yaprakları göstermektedir:

*Sûsenün tîgına karşı niçe kim bâgda gül
Sahn-ı pîrûze içinde duta la'lîn miceni* (Yücel 443: 35)

Fîrûzenin, *hat* -hem ayva tüyleri, hem de yazı- için de benzetmelik olarak kullanıldığı ve benzetme yönünü yine rengin oluşturduğu beyitler de vardır. Mesela Bâkî, aşağıdaki beytinde hattı, dağınık saçların eteğinin altına gizlediği, fakat sabah rüzgârının bulup ortaya çıkardığı bir fîrûzeye benzetmiştir:

*Hattınun pîrûzesin buldı çıkardı bâd-ı subh
Zîr-i dâmânında ol zülf-i perîşân gizlemiş* (Şentürk 1999: 464)

Şairler, "hattı yazı olarak [on dört] nitelikte anlatmışlardır". Bunlardan biri de *fîrûzedir* (Şerafettin Ramî 1994: 36-37). Mesela Gelibolulu Âlî'nin *Sûr-nâme*'sinde, payitaht sahaflarının padişaha sunduğu *Mushaf*'ın yazısı;

*Hattı fîrûze vü kâtib Yâkût
Sûrh-i ser-sûreler olmuş yâkût* (Arslan 1999: 422)

beytinde *fîrûzeye* benzetilmektedir.

Kuyumcuların *fîrûzeyi* özellikle yüzük taşı olarak kullanmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Bâkî, *hâtem* redifli kasidesinin;

*Fass-ı pîrûze ne hoş yaraşur anda seyr it
Oldı bir tûtîye gûyâ kafes-i zer hâtem* (Küçük 1994: 44)

beytinde *fîrûze* taşlı altın bir *hâtem*den söz etmekte; diğer beytinde ise, *hâl* (ben) ve *deheni* (ağız), *fîrûze* taşlı bir *hâteme* benzetmektedir:

*Şekl-i hâl ü dehenün hâtem-i fîrûze nigîn
Dûstum görmedüm agzun gibi hoş-ter hâtem* (Küçük 1994: 47)

Sonuç olarak;

1. Fîrûze hakkında eski kitaplardan aktardığımız bilgiler, henüz "doğaya ait olanla, dile ait olanın" (Yavuz 2003: 146) bir birinden ayrılmadığı bir dönemin bilim anlayışının ürünleri olup bunların bir kısmı doğrudan doğruya

fîrûzenin doğasına ilişkin olanları, diğer kısmı ise hakkındaki rivayetleri içerir. Daha sonra kaleme alınmış kitapların çoğunda, bu bilgilerin sadece küçük bir bölümünün benzeri ifadelerle yer alması da dikkat çekicidir.

2. Fîrûzeye yer veren şiiirler hiç şüphe yok ki sadece buraya aldıklarımızla sınırlı değildir. Divanların ve diğer edebî metinlerin taranması sonucunda, kaynaklarda fîrûze hakkında verilen bilgilerden yararlanarak yazılmış başka beyitler de belirlenebilecektir. Bu bilgiler aracılığıyla beyitlerdeki benzetme yönünün sadece renkle sınırlı olmadığı benzetmeler ve bugün birçoğu unutulmuş inanışlara ve rivayetlere yapılan telmihler de daha kolay anlaşılacaktır.

3. Okura bilgi vermek amacıyla yazılmış manzumelerden aktardığımız fîrûzeye yer veren beyitleri göz önüne alarak, bunların aynı konuda yazılmış mensur eserlerin sanki nazma çekilmiş şekillerinden ibaret olduğunu; edebî metinlerden seçilen örnek beyitlerde ise şairlerin, aynı kaynaklardan aldıkları bilgileri bir tarafa itmemek ve zaman zaman yer vermekle birlikte, fîrûzeyi özellikle süsleme unsuru olarak daha edebî bir söylem içerisinde kullandıklarını söylemek mümkün görünmektedir.

4. Fîrûze, edebî yönü ön plana çıkan eserlerde, özellikle teşbih, istiare ve kinaye yoluyla, mavi ile yeşil arası rengi, bu renkte zaman içinde görülen değişme ve bozulma nedeniyle en fazla felek ve gökyüzünü anlatmak üzere kullanılmaktadır.

5. Osmanlı şiiiri bugün çoğu okur için anlaşılması ve çözülmesi güç bir bilmecce durumundadır. Bu anlaşmazlığı sadece Osmanlı şiiirini meydana getiren dilin büyük ölçüde değişmesine bağlamak mümkün değildir. Bir edebî metni anlamak ve ona tam olarak nüfuz edebilmek, dilini anlamak kadar, onu meydana getiren ve besleyen kültürün kaynaklarını iyi tanımak ve iyi bilmekle de yakından ilişkilidir. Bu bağlamda edebî metinlerin yanı sıra diğer metinlerin de incelenmesinin ve dizinlerinin yapılmasının yapılacak çalışmalara önemli katkıları olacaktır.

Kaynakça

- Afifi, R. (1376/1928-1929) *Ferheng-nâme-i Şi'rî* 1, 3, Tehrân: Sürûş.
 Afşar, İ. (1365) *Ebu'l-Kâsım Abdullah-ı Kâşânî, Arâyisü'l-Cevâhir ve Nefâyisü'l-Atâyib*, Tehrân: Çâphâne-i Behmen.
 Ahmet Vefik Paşa (2000) *Lehce-i Osmânî*, haz. R. Toparlı, Ankara: TDK.
 Ânenderâc, M. P. (1363) *Ferheng-i Câmî'-i Fârsî* 2, 4, Tehrân: Çâphâne-i Hayderî.
 Argunşah, M. (1999) *Muhammed b. Mahnûd-ı Şirvânî. Tuhfe-i Murâdî*, İnceleme-Metin-Dizin, Ankara: TDK.

- Arslan, M. (1999) *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düşünleri ve Şenlikleri)*, Ankara: AKM.
- Atalay, B. (1998) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi 1-2*, Ankara: TDK.
- Atalay, B. (1999) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi 3*, Ankara: TDK.
- Bâli, *Hikmet-nâme*, Türk Dil Kurumu Ktp. Fotokopi 323.
- Bilkan, A. F. (1997) *Nâbî Dîvânı 2*, İstanbul: MEB.
- Boyer, M. (1995) *Mongol Jewelry*, London: Thames and Hudson.
- Cevâhir-nâme (1273)* İstanbul: Kayolzâde Tabhânesi.
- Crane, H. (1987) *Risâle-i Mi'mâriyye. An Early-Seventeenth Ottoman Treatise on Architecture*, Leiden: Brill.
- Çeltik, H. (1998) *Ömer Ferit Kam ve Âsâr-ı Edebiyye Tetkikatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Dağlı, Y. – Kahraman, S. A. (2001) *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi 4*, İstanbul: YKY.
- Dehhudâ, A. E. (ed.) (1330, 1341) *Lugat-nâme 1337*, Tehrân: Çâp-i Sîrûs.
- Devellioğlu, F. (1999) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. A. S. Güneyçal, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ferehveşi, B. (1352) *Ferheng-i Fârsî be-Pehlevî*, Tehrân: Çâphâne-i Gülkâr.
- Gökyay, O. Ş. (1996) *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi 1*, İstanbul: YKY.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1928, 1943) *Türk Lûgatı 2-3*, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Kaptein, L., *Dürr-i Mekkûn (Tenkidli Metin)*. [Yayımlanmamış çalışma]
- Kutlar, F. S. (1996) *Arpaemîni-zâde Sâmî Dîvânı, Tenkitli Metin-İnceleme-Özel Adlar Dizini 1*, Ankara: Hacettepe Üniv. [Yayımlanmamış doktora tezi]
- Kutlar, F. S. (2002) *Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi, Arayışlar 7-8*, 59-68.
- Küçük, S. (1994) *Bâkî Dîvânı, Tenkitli Basım*, Ankara: TDK.
- Kültürel, Z. – Beyrelî, L. (1999) *Şerîfî, Şehnâme Çevirisi 3*, Ankara: TDK.
- Mehmed Esâd – Ekmekçizâde Hâfız Ahmed (1261-1263) *Terceme-i Mustadraf 2*, İstanbul: Matba'a-i Âmire.
- Morris, D. (1999) *Koruyucu Tılsımlar, Uğurlar, Maskeler, Nazarlıklar*, çev. M. Harmancı, İstanbul: İnkılap.
- Mustafa bin Seydî, *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*, Millî Ktb. MFA A-5019, yk. 17a-18a, Atatürk Ktb. Muallim Cevdet K. 489.
- Mütercim Âsım Efendi (2000) *Burhân-ı Katı*, haz. M. Öztürk – D. Örs, Ankara: TDK.
- Newman, H. (1996) *An Illustrated Dictionary of Jewelry*, London: Thames and Hudson.
- Öney, G. (1999) *Selçuklu Fîrûzesi, P Sanat Kültür Antika 14 (Mavi ve Sanat)*, 44-55.
- Pakalın, M. Z. (1983) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, İstanbul: MEB.
- Risâle-i Cevâhir-nâme*, A. Gürer'in özel kitaplığındaki yazma.
- Seyyid Süleyman el-Hüseyini (1977) *Yıldızname-i Hüseyini, Astronomi ve Burçlar*, Türkçeleyen: M. Varlı, İstanbul: Esmâ Yay.
- Steingass, F. (1988) *Persian-English Dictionary*, London: Routledge.
- Symes, R. F. (2000) *Taşların Dünyası*, çev. G. Seyitoğlu, Ankara: TUBİTAK.

- Şemseddin Sami (1978) *Kâniûs-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yay.
- Şentürk, A. A. (1999) *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstanbul: YKY.
- Şerafettin Rami (1994) *Enisü'l-Uşşak (Klasik Doğu Edebiyatlarında Sevgiliyle İlgili Mazmunlar)*, çev. T. Karabey – N. Külekçi – H. İdris, Ankara: Ecdâd.
- Şükûn, Z. (1984) *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencinei Güftar Ferhengi Ziya 1, 3*, İstanbul: MEB.
- Tarlan, A. N. (1966) *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul: MEB.
- Türkçe Sözlük 1* (1983) Ankara: TDK.
- P Sanat [Anonim] (2000) Taşlar ve Simgeleri, *P Sanat Kültür Antika 17* (Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher), 130–135.
- Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî, *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir*, Topkapı Sarayı Ktb. Hırka-i Saâdet 340 (64).
- Yavuz, H. (1997) Cengiz ve Eski Tıp, *Okuma Notları*, İstanbul: Boyut Kitapları, 83–84.
- Yavuz, H. (2003) Kemal Tahir ve Söylemin Tekilliği, *Kara Güneş*, İstanbul: Can Yay., 145–146.
- Yücel, B. (tarihsiz) *Mahmud Paşa, Adnî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Za'îfi Pîr Muhammed bin Evranos bin Nüreddîn bin Fâris, *Külliyât, Risâle-i Cevâhir-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb., Revan Köşkü 822.

*„Pour apprendre une langue avec methode, il faut
commencer par étudier les termes de la grammaire“:
Eine türkische Grammatik aus dem Jahre 1730**

Astrid Menz

Universität Boğaziçi, Istanbul

Einführung

In der Bibliothek des Orient-Instituts der DMG in Istanbul befindet sich ein Exemplar der anonym erschienenen *Grammaire Turque ou méthode courte & faciles pour apprendre la langue turque* (Constantinople MDCCXXX. XVIII + 194 (+ 1 Doppelseite Tabelle) + VI S.). Das Buch ist in der Druckerei des Ibrahim Müteferrika gedruckt, der nach den Angaben im Vorwort (S. VI) auch inhaltlich zu Rate gezogen wurde. Das Erscheinungsdatum ist auf dem Titelblatt mit 1730 angegeben, einige Autoren geben es allerdings mit 1731 oder 1732 an (Kabacı 2000: 22; Silacı 1954–1955: 293).

Die Widmung (S. I–II), gerichtet an den Kardinal und Staatsminister [André-Hercule] de Fleury (1653–1743) ist unterzeichnet mit „Le tres humble & tres abeissant serviteur ***“. Im allgemeinen wird das Werk dem Jesuitenpater Jean-Baptiste Holdermann zugeschrieben. Es finden sich allerdings auch Hinweise, daß der eigentliche Autor ein Dragoman der französischen Botschaft war, der die Grammatik unter Holdermanns Anleitung zusammengestellt habe (vgl. hierzu etwa Babinger (1919: 14–15), aber dazu etwas widersprüchlich Fußnote 3 auf S. 14–15; sowie Kalus 1992: 85). Bei Kalus (1992: 85) ist auch erwähnt, daß diese Grammatik auf Wunsch der „enfants de la langue“¹ entstanden sei. Über Holdermann selbst könnte ich

* Demir, N. – Turan, F. (eds.) (2002) *Scholarly Depth and Accuracy, Lars Johanson Armağanı*, Ankara: Grafiker Yay., 295–306.

1. Über die „enfants de la langue“, tü. dil oğlanları, siehe etwa den Katalog zur Ausstellung „Enfants de langue et Dragomans : Dil oğlanları ve Tercümanlar“ [Frédéric Hitzel] Istanbul 1995.

nicht mehr herausfinden, als bei Babinger (1919: 14–15) angegeben ist. Aus diesen Angaben geht zumindest hervor, daß sich Holdermann selbst in Pera aufgehalten hat, was nicht unerheblich für die Beurteilung seiner Angaben ist.

Im Vorwort (S. v–vi) wird auf die Kenntnis vom Werke Meninskis² verwiesen, man hält es jedoch, aufgrund seiner Anordnung, für ungeeignet für Anfänger. Aus diesem Grunde habe man, nach Konsultation von Experten und insbesondere, wie oben erwähnt, Ibrahim Mütefferikas, die vorliegende Grammatik zusammengestellt, indem die wichtigsten Regeln aufgezeichnet und „die Schwierigkeiten eingeebnet“ wurden. Dem grammatischen Teil folgt ein Glossar, 17 Seiten mit Redensarten „les plus necessaires“ und 20 Dialoge zu verschiedenen Themen des Alltagslebens. Das Sprachmaterial erscheint parallel in arabischer und in Lateinschrift, genauer „en caractères françois, de s'approcher le plus qu'il a été possible de la prononciation Turque“ (S. vi). Die Präsentation des türkischen Materials in arabischer Schrift und in Lateinschrift, insbesondere diejenige der Suffixvokale, soll in diesem Beitrag näher betrachtet werden.³ Dabei wird das Augenmerk hauptsächlich auf die Repräsentation der Vokale in denjenigen Suffixen gerichtet, die von Johanson 1979 in seinem Beitrag zur Entwicklung der westghusischen Labialharmonie besprochen wurden.

Auf das Vorwort folgt eine Einführung in die türkische Sprache (vii–xiii), der als Motto das im Titel meines Aufsatzes verwendete Zitat vorangestellt ist. Demgemäß werden zunächst grammatische Termini erläutert und darauf die Wortarten des Türkischen vorgestellt. Am Ende der Einführung wird ein Überblick über die folgenden Kapitel gegeben.

Der grammatische Teil

Der folgende grammatische Teil (1–67) stellt im Prinzip eine stark verkürzte Version der Grammatik Meninskis dar. Sowohl die Einteilung als auch zahlreiche Beispiele und die Paradigmata sind ganz offensichtlich übernommen. Verkürzt wurde zum einen durch die Auslassung der Teile in Meninskis Werk, die das Arabische und Persische betreffen, zum anderen dadurch, daß Erklärungen und Anmerkungen stark gekürzt oder weggelassen wurden.

2. Zu Meninski und seinem Thesaurus s. Stachowski 2000.
3. U.a. hat Hazai (1978: 30–35 und 1990) auf den Wert der sogenannten „Transkriptionsdenkmäler“ für die türkische Sprachgeschichte hingewiesen, aber auch auf die mit der Bewertung dieser Quellen verbundenen Schwierigkeiten, insbesondere im Hinblick auf die Sprachkenntnisse der Autoren, aufmerksam gemacht.

Dies hat allerdings keinesfalls, wie im Vorwort behauptet, zu „Vereinfachung“ geführt.

Die Wiedergabe der Beispiele in Lateinschrift allerdings wurde verändert und basiert mehr oder weniger, wie im Vorwort angekündigt, auf der französischen Orthographie.

Im 1. Kapitel „De l'orthographe“ (1–7) werden zunächst die verschiedenen Duktus der für das Osmanische verwendeten arabischen Schrift und ihre Anwendungsbereiche erläutert. Zwischen den Seiten 1 und 5 ist eine Tabelle mit dem Alphabet in den verschiedenen Schrifttypen eingebunden, in der auch die verwendete Umschrift der Buchstaben angegeben ist.⁴ Dieser folgen ein Kapitel zur Aussprache und zum Wert der Buchstaben, in dem allerdings hauptsächlich phonologisch bedingte Varianten der Konsonanten erläutert werden. Hier fällt zudem erstmals deutlich ins Auge, was Kalus 1992 mit „Holdermann s'inspira de la grammaire de Meninski“ umschrieben hat, indem sich etwa zur Erläuterung der Desonorisierung des Buchstaben *b* in der Umgebung stimmloser Konsonanten dasselbe Beispiel wie bei Meninski findet. Im Gegensatz zu Holdermann hat Meninski aber sowohl jeden arabischen Buchstaben als auch die von ihm verwendete Umschrift recht ausführlich beschrieben.

Zu der unterschiedlichen Darstellung der Konsonanten und der Vokale in erster Silbe bei Holdermann bzw. Meninski's. die folgenden Tabellen:

Konsonanten:⁵

IA	Holdermann	Meninski	IA	Holdermann	Meninski
c	dg	ġ bzw. ġi	z	zh	z
ç	tch	ś		ai	
h	qh	ch	ğ	gh	gh
j	j	j	k	k	k
ş	ch bzw. che	ś	k	ki	k'
ş	ss	s und f	ñ	n (in Tab. n fin.)	n-
z	dh	z	g	gu	g'
t	th	t	y	i ⁶	j

4. Diese Tabelle ist nicht typographisch gesetzt, sondern mit einer Matritze hergestellt, wahrscheinlich weil keine Lettern für die verschiedenen Schrifttypen vorhanden waren.
5. Angegeben sind nur Fälle in denen die beiden Werke voneinander abweichen, aus technischen Gründen habe ich zur Darstellung der arabischen Buchstaben die Umschrift der İslâm Ansiklopedisi verwendet.

Darstellung der Vokale in 1. Silbe:⁷

	Holdermann		Meninski
a	a	<i>baba</i> ‚Vater‘	a
e	e	<i>et</i> ‚Fleisch‘	e
i	i	<i>iki</i> ‚2‘	i
ı	y	<i>kyrk</i> ‚40‘	y
o	o	<i>ot</i> ‚Gras‘	o
ö	eu	<i>deurt</i> ‚4‘	ö
u	ou	<i>sou</i> ‚Wasser‘	u
ü	u	<i>gun</i> ‚Tag‘	ü

In nichterster Silbe und insbesondere in den Suffixen finden sich in Bezug auf die Darstellung der türkischen Vokale allerdings andere Verhältnisse; so findet sich überaus häufig i für [ı] nach velaren Stämmen.

In den von Johanson 1979 analysierten lateinschriftlichen Azeri-Texten aus dem 17. Jahrhundert weicht die Wiedergabe der Vokale in nichterster Silbe ebenfalls oft von derjenigen in erster Silbe ab; unter anderem findet sich dort ebenfalls i für [ı]. Die inkonsequente Wiedergabe gerade von [ı] durch einen Autor französischer Muttersprache ist nicht verwunderlich, s. Johanson 1979: „Die Lautrepräsentation basiert auf der französischen Orthographie und ist selbstverständlich bei der Wiedergabe der im Französischen nicht vorhandenen Laute am wenigsten konsequent.“ (FN 8).

Ein weiteres Problem verbunden mit der Interpretation der von Holdermann verwendeten Graphie ist, daß ein großer Teil der Suffixe im grammatischen Abriß so behandelt werden, als folgten sie nicht der Vokalharmonie. Kalus (1992: 85) meint dazu: „Mais il ne connaît pas l'harmonie vocalique, /.../“. Da der Autor der *Grammaire Turque* das Werk Meninskis offensichtlich sehr genau gekannt hat, sollte er auch seine Bemerkungen und Beispiele zu Veränderungen der Suffixvokale zur Kenntnis genommen haben. Ich nehme daher an, daß die Auslassung dieser Bemerkungen zur Angleichung der

6. In der alphabetischen Tabelle ist unter „La valeur“ hier *i* angegeben, innerhalb des Werkes wird aber ansonsten so gut wie ausschließlich *ı* verwendet. Ich gehe daher hier von einem Druckfehler aus. Diese sind überhaupt recht häufig, wofür sich der Autor im Vorwort ausdrücklich entschuldigt und diese mit der Tatsache erklärt, daß die Setzer mit einer ihnen unbekanntem Sprache und Lettern arbeiten mußten.
7. Vgl. hierzu die Darstellung der Vokale für das Azeri in einem Text von 1683 durch einen ebenfalls frankophonen Autor in Johanson 1979. Der einzige Unterschied in Holdermanns Darstellung besteht in der Darstellung von *ı* in erster Silbe durch *y*, dies ist möglicherweise „inspiriert“ durch Meninski.

Suffixvokale nach hinteren Vokalen und die Darstellung der entsprechenden Suffixe als unveränderlich der Straffung und „Vereinfachung“ des Materials gedient haben sollten.

Innerhalb des grammatischen Teils folgt Holdermann, von den o.g. Verkürzungen abgesehen, zudem recht getreu Meninski, von dem Johanson (1979: 79) annimmt, daß seine „Angaben /.../ wahrscheinlich etwas konservativ“ seien. Auf die Abweichungen Holdermanns von Meninskis Darstellung der Vokale innerhalb des grammatischen Teils und insbesondere des Anhangs werde ich weiter unten noch genauer eingehen.

In Kapitel 2 „Des noms et pronoms“ wird zuerst darauf hingewiesen, daß es im Türkischen kein Genus gibt und das Adjektiv nicht kongruiert. Der Plural wird mit *ler* angegeben, auf palatalharmonische Veränderungen, wie sie bei Meninski ausdrücklich erwähnt werden („Pluralis numerus, ut dictum est, sit à singulari addito (Ir), quod regulariter est *ler*; sed un familiaris sermone sæpè legitur aut pronuntiat *lar*, præcedente, modo supra explicato, vocali a, o, u, i.“ S. 27) wird nicht hingewiesen und in den angegebenen Paradigmata wird auch ganz konsequent immer nur die vordere Variante angegeben (etwa *babaler* S. 9, *korkuler*,⁸ S. 10). Meninski gibt in den entsprechenden Paradigmata entweder beide Varianten an, so etwa *babalar*, *ler*; *ağalar*, *ler* oder aber an hinteren Stämmen nur die hintere, z.B. *korkular*, *yakalar* (S. 28).

Lediglich die Darstellung des Plurals der Pronomina weist bei Holdermann vokalharmonische Formen auf (*bunlar*, *onlar* bzw. *anlar*), allerdings haben diese bei Meninski ebenfalls ausschließlich hintere Vokale.

Die Kasus haben bei Holdermann in den Paradigmata ebenfalls ausschließlich vordere Varianten, etwa *babaye*, *babayi*, *babaden* (S. 9), *korkuye* usw. (S. 10), während Meninski auf die palatalharmonischen Varianten hinweist und vokalharmonische Formen zumindest als Varianten aufführt (S. 26 ff.).

Eine Ausnahme bilden hier wieder die Pronomina. Dativ- und Ablativformen⁹ der Pronomina im Singular sind hintervokalisch, *buna*, *bundan*, im Plural vordervokalisch *bunlare*, *bunlarden* (bei Meninski ist für diese Kasus im Plural nur Nominativ und Genitiv angegeben).

8. Ich habe mich dazu entschieden, im folgenden bei der Anführung der Beispiele die unterschiedliche Darstellung beider Autoren zu vereinheitlichen und stelle die Vokale in der heute für das Türkisch üblichen Lateinschrift dar. Das o.a. Beispiel ist bei Holdermann *korkouler*, bei Meninski *korkular* geschrieben.
9. In beiden Werken wird der Lokativ nicht als Kasus sondern als Postposition (Meninski: „Præpositiones Turcarum, ut apud Hungaror, dicaendæ sunt postpositiones, quia ponuntur non ante, sed post nomen, /.../“ S. 132) aufgefaßt.

Im gesamten grammatischen Teil fällt auf, daß die Palatalharmonie bei einigen Suffixen überhaupt nicht erwähnt und dargestellt wird, bei anderen jedoch erscheint, allerdings ohne daß dabei auf irgendwelche Regularitäten hingewiesen wird. Nicht vokalharmonisch dargestellte Suffixe sind etwa Plural, Dativ, Akkusativ, Genitiv, Ablativ, vordere und hintere Suffixvokale werden etwa beim Infinitiv *-mEk*, Komparativsuffix *+rEk* sowie dem Nominalsuffix *+LIK* angegeben. Hierbei hat man den Eindruck, daß der Autor vom Schriftbild der Osmanischen beeinflusst ist und die Opposition vorne/hinten dann darstellt, wenn sie durch die Wahl velarer oder palataler Konsonanten in der osmanischen Schrift erscheint.¹⁰

Auf die Deklination folgen Erläuterungen zur Komparativ- und Superlativbildung und Wortbildungssuffixen. Unter der Überschrift „Des Pronoms“ werden Personal- und Demonstrativpronomina in den verschiedenen Kasus aufgeführt, unter „Du pronom relatif“ diverse Entsprechungen des französischen Relativpronomens, an erster Stelle *ki* und *kim*, aber auch die Konstruktion *gelen adem* wird hier erläutert (bei Meninski auch *-dlğl*, S. 52). Es folgen die Possessivpronomia und -suffixe, sowie Numeralia.

Im 3. Kapitel „Du verbe“ werden zuerst diathetische Suffixe, die Negation und denominalen Verbalsuffixe aufgeführt. Hier führt Holdermann als Beispiele jeweils eine vordere und eine hintere Form anhand der Verben *sev-* und *bak-* an.¹¹ Es folgen die Paradigmata der Kopulaformen. Die Anordnung folgt wieder Meninski, die Paradigmata sind aber stark vereinheitlicht, d.h. alle Varianten die Meninski aufführt, wurden ignoriert. So beschränkt sich Holdermann für die Kopula der 1. Sg. Präsens auf *-im*, während Meninski als Varianten *-em* und *-üm* angibt und auch Bemerkungen zu deren Frequenz macht. Im Anschluß daran werden Paradigmata der diversen Tempora angeführt. Interessant sind in diesem Zusammenhang die Bemerkungen von Meninski im Anschluß an das Paradigma auf *-Vr*: (Indicativi tempus praesens et futurum) „Unde se ipsius Praesentis temporis actio realis, seu operatio in sieri designanda sit, dictunt *sewijürüm*, vel *sewejürüm*, amo, sum in actione amandi, quod in hoc rarum est, sed dicitur *g'elijürüm* venio, *g'elijürsin*, venis, *g'elijür* venit, *viene*. *ujjür* dormit, *okujür* legit, mutando *mek*, vel *mak* in *jür*, aut etiam in aliquibus in *ejür*, *ajür*. /.../“ (S. 72–73). Bei Holdermann findet sich ebenfalls im Anschluß an dieses Paradigma ein Hinweis auf diese

10. Die *hareke*-Vokalisierung wird im grammatischen Teil S. 5 zwar erläutert, im weiteren aber nicht verwendet.

11. Er geht davon aus, daß Türkisch zwei Konjugationen hat, eine auf *-mek* und eine auf *-mak*, s. S. 37.

Form: „Mais si l'action du tems present se passe aussitôt, ou en même tems qu'on parle, on change *mek*, ou *mak*, en *iurum* (=iyürüm), ex.: *gucliurum*, je viens, je suis dans l'action de venir, *guideiurum*, je vas, ou je suis dans l'action d'aller.“ (S. 38).

In seinen Dialogstücken jedoch ist das aktuelle Präsens bis auf eine Ausnahme (*isteyor* 161) immer *-ieur* (=yör, meist mit Gerundium *-E*, seltener *-I*), etwa *Bir şey yemeyörsın* ‚Vous ne mangez rien‘ (155); *İşte geliyör* ‚Le voila, qui vient‘ (171); *İsıtması dahi tutayörnü?* ‚La fievre le prend'il encore?‘ (151).

Kapitel 4 „Des autres parties du discours“ besteht aus einer Liste von Adverbien, Interrogativen, Postpositionen Konjunktionen und Interjektionen.

Das 5. Kapitel „De la syntaxe“ umfaßt nur 7 Seiten, mit Bemerkungen zu Anredeformen, Wortfolge, Attribution, Genitivkonstruktion, Rektion und Fragesätzen. Hier sind wieder zahlreiche Beispiele Meninski entnommen, aber zum Teil geringfügig verändert, etwa Holdermann (S. 66): *aghan bana bir eiutché at baghycheladi* ‚mon maître m'a donné un bon cheval‘; Meninski (S. 147): *agha ban-a bir ejüğe at baghyslady* ‚Dominus mihi donavit bonum equum‘; Holdermann (S. 62): *kanghysini agha ourdy* ‚le quel est ce, qu'a frappé le maître?‘, Meninski (S. 147): *kanghysini agha öldürdy?* ‚Quem eorum occidit Dominus?‘. Es finden sich aber auch Beispiele, die eine größere Eigenständigkeit aufweisen, so Holdermann (S. 65): *guitdi sandum* ‚j'ai crü qu'il étoit parti‘; Meninski (S. 161): *g'clür sandy* ‚putavit illum venturum‘ und Holdermann (S. 65): *anlar guitti* ‚ils sont allé‘; Meninski (S. 162): *anlar g'itty* ‚illi iverunt‘. Auf diese beiden Beispiele werde ich unten noch einmal zurückkommen.

Glossar, Redensarten und Dialogstücke

Das 6. Kapitel besteht aus dem Glossar und einer Liste mit Redensarten und Phrasen. Das Glossar ist nicht alphabetisch, sondern nach Wortarten (Nomen und Verben) und innerhalb der Nomen nach Themen geordnet zusammengestellt. Auch innerhalb der einzelnen Themenabschnitte¹² besteht keine

12. Die einzelnen Themen sind: Himmel und Elemente etc.; Zeiten, Jahreszeiten, Wochentage, Monate des Sonnenjahres, Speisen; Gewürze; Vögel; Vierfüßler; Reptilien, Insekten, Amphibien; Fische; Pflanzen; Früchte; Kräuter; Verwandtschaftsbezeichnungen; Schreibgeräte; Feuer, und was man braucht um es zu entzünden und in Gang zu halten etc.; Accessoires für den Kavalier; Kleidungsstücke, Körperteile; Gebrechen; Krankheiten; Teile des Hauses; Einrichtungsgegenstände; Bestandteile einer Stadt; Festland; Gewässer; Metalle und Mineralien; Farbbezeichnungen; Berufsbezeichnungen; Länder- und Städtenamen etc.; Nationalitäten und zum Schluß eine Liste von Verben.

alphabetische Ordnung. Naturgemäß finden sich die meisten der Einträge auch in Meninskis Wörterbuch, jedoch scheint es sich hier m.E. um ein eigenständig zusammengestelltes Glossar zu handeln, da die lateinschriftliche Darstellung der Einträge teilweise recht deutlich von den Einträgen bei Meninski abweicht, so sind etwa *sinir* ‚le nerf‘, *osmanlı* ‚Ottoman‘ bei Holdermann *sinur* und *osmanlı* bei Meninski. Bei den „Manieres de parler les plus necessaires“ handelt es sich um idiomatische Wendungen, wie *man-subini brakmak* ‚Laisser sa charge‘, Redensarten wie etwa *kurdi kulağinden tutmak* ‚Tenir le loup par le oreilles‘, Formeln wie *Allah berekiat virsun* ‚Dieu vous lerende‘ und kurzen Sätzen wie *benden yaşlıdır* ‚Il est plus âgé que moy‘, *mum yak de getur* ‚Apportés moi de la lumiere‘ etc. Auch innerhalb der Liste der Phrasen finden sich Beispiele aus Meninskis Grammatik wieder. Die zwanzig Dialogstücke beschäftigen sich mit Themen des Alltagslebens wie Besuche bei Bekannten, Reisen, Wetter, Neuigkeiten etc.

Die Repräsentation der Suffixvokale im Anhang

Wie oben erwähnt sind Palatal- und Labialharmonie in der eigentlichen Grammatik weitgehend ignoriert. In dem Glossar und in den Sätzen und Dialogstücken stellt sich die Situation etwas anders dar.

So folgen Suffixe mit tiefem Vokal zum großen Teil der Palatalharmonie. Das Pluralsuffix, aber auch Dativ und Ablativsuffixe, die im grammatischen Abriß an Nomina als invariabel erscheinen, haben interessanterweise im Anhang in den Dialogstücken und Redensarten hintere Varianten nach velaren Stämmen, etwa *dostlığa* (138), *zararından* (138), *kundurularım* (146), *tazıları* (166). Dies ist allerdings bei weitem nicht konsequent, es kommen auch nicht palatalharmonische Formen vor, etwa *ormanlerde* (187).

Die Suffixe mit engem Vokal bieten ein uneinheitliches Bild. Sie sind im folgenden unter Berücksichtigung der von Johanson 1979 dargelegten Theorie zur Entwicklung der westghusischen Labialharmonie angeordnet und besprochen.

Suffixe mit erhaltenem ungerundeten Vokal (Klasse 1) sind Perfekt *-miş*, Nomen actoris bildendes *+ci*, das Akkusativsuffix, das Possessivsuffix der 3. Person und die 3. Sg. Präteritum.

Das Perfektsuffix *-miş* hat in der Regel einen illabialen vorderen Vokal auch nach velaren Stämmen, der Vokal erscheint in der arabischen Schrift nicht: *bitürmiş* (147), *olmuş* (152), *urulmuş* (179). Die einzige Ausnahme ist die labialharmonische Form *doğmuş* (145), auch hier erscheint der Vokal in dem Gegenstück in arabischer Schrift nicht geschrieben.

Das Akkusativsuffix sowie das denominale Suffix *+ci* sind ausnahmslos illabial und nicht palatalharmonisch.

Das Possessivsuffix der 3. Pers. Sg. ist in der Grammatik mit *+i* bzw. nach Vokal *+si* angegeben. Das Paradigma der Possessivsuffixe ist am Beispiel *baba* exemplifiziert, die 3. Sg. *babasi*. Es werden keine palatalharmonischen Beispiele aufgeführt, bei Meninski (S. 56 ff.) hingegen finden sich sowohl harmonische als auch nichtharmonische Beispiele. Labialharmonische Formen hingegen finden sich in beiden Grammatiken nicht. Bei Holdermann findet sich auch in den Materialien im Anhang nur eine einzige labialharmonische Form *Arnavud köyüne* (arab. Schrift *kyynh*) (174). An hintervokalischen Stämmen kommen als Suffixvokal sowohl *i* als auch *ı* vor, so etwa *kuşi* (77), *kurdi* (83), *oti* (91) und *otı* (89), *mumi* (95). Häufig findet sich die hintervokalische Form an Stämmen, deren Auslautkonsonant auf *k* zurückgeht, im Schriftbild also ein velarer Konsonant erscheint (*ğ*), *balığı* (83), *tavuçı* (78) etc., aber auch *kulağinden* (131).

Die 3. Sg. Präteritum ist im Grammatikteil wie bei Meninski mit *-dı*, auch nach palatalen Stämmen, angegeben. Labialharmonische Formen finden sich nicht. In den Materialien im Anhang finden sich allerdings zum einen palatalharmonische Formen wie *çekdi* (137) und das oben bereits angeführte *gitdi*, das bei Holdermann ausnahmslos palatalharmonisch erscheint. Daneben finden sich auch mit *i* notierte Formen obwohl ein tiefer Vokal vorausgeht, z.B. *fisildadi* (128), *şaşdı kaldı* (138).

Suffixe der Klasse 2, deren Suffixvokal auf einen gerundeten Vokal zurückgehen, sind etwa der Optativ der 3. Person und das Kausativsuffix *-Dir*.

Der Optativ der 3. Sg. ist im grammatischen Teil mit *-sün* angegeben und erscheint in der Regel auch in den Materialien des Anhangs, auch nach vorausgehendem illabialen Vokal als Labialvokal, etwa *wirsün* (128), *gelsün* (148). Nach velarem Stamm folgt das Suffix in der palatalharmonisch angepassten Form, etwa *olsun* (192) und *götürsünler* (165). In allen Fällen in denen ein labialer Suffixvokal erscheint, ist allerdings im arabischen Gegenstück der Vokal geschrieben. Illabiler Suffixvokal erscheint überhaupt selten, sowohl nach vorausgehendem Illabialvokal und obwohl der Suffixvokal in der arabischen Schrift labial ist, etwa *gelsin* (arab. Schrift *klswn*) (161) und *rüzgiarlansin* (arab. Schrift *rwzkarlnswn*) (147), als auch nach vorausgehendem Labialvokal: *getürsin* (147). In letzterem Beispiel ist im arabischen Gegenstück der Vokal nicht geschrieben. Einige Seiten weiter aber hat dieselbe Form Labialvokal mit plene-Vokal in der arabischen Schrift: *getürsün* (173).

Der Kausativ ist in der Grammatik mit *-dür* angegeben. Sowohl im grammatischen Teil als auch im Anhang ist der Suffixvokal immer labial und

folgt nicht der Palatalharmonie. Doch während im grammatischen Teil der Suffixvokal in den Beispielen in der arabischen Schrift, wie bei Meninski, nicht erscheint, ist er im Anhang in den entsprechenden Beispielen plene geschrieben.

Das Verbalnomen *-DIK* hingegen ist in den meisten Fällen labialharmonisch angepasst, etwa *istediğini* (185), *dediğin* (160), aber auch Formen wie *istedüklerini* (180) erscheinen. Der Suffixvokal erscheint in der arabischen Schrift nicht.

Die Kopula der 3. Sg. ist ebenfalls unveränderlich *dür* (< *turur), so daß Formen wie *vardür* und *yokdür* die Regel sind. Diese Formen finden sich ebenfalls so bei Meninski. Palatalharmonische Uneinheitlichkeiten wie sie bei Hazai 1973 verzeichnet werden, die nach Johanson (1979: 83) „die ersten graphischen Anzeichen derjenigen neutralisierenden Reduktion dar[stellen], die den Ausgangspunkt für die zum (X)-Wechsel führenden Assimilationsprozesse ergibt“. Mit anderen Worten ergibt die Darstellung der Kopula bei Holdermann keine Anzeichen auf eine Entwicklungsstufe der Labialharmonie.

Suffixe der Klasse 3a, deren Vokal auf einen gerundeten Vokal zurückgehen sind u.a. die 1. und 2. Sg. Präteritum, das *p*-Gerundium, der Genitiv und adjektivbildendes *+li*.

Die 1. und 2. Sg. Präteritum haben in der Regel einen labialen Suffixvokal und folgen nicht der Palatalharmonie, etwa *alışamadım* (131), *sevdim* (129). In der arabischen Schrift erscheint der Suffixvokal nicht. Neben diesen nicht labialharmonischen Formen gibt es aber auch einige labialharmonische, etwa *çatdim* (130), *işitdim ki sen gitdin* (65), *içtin* (193).

Für das Gerundium finden sich nur wenige Beispiele, der Suffixvokal ist in der arabischen Schrift geschrieben, etwa *olub* (184), *gelüb* (152).

Der Genitiv ist im grammatischen Teil mit *+ün* bzw. *+nün* angegeben. Der Suffixvokal erscheint nicht in der arabischen Schrift. In Meninski (S. 16) findet sich schon ein Hinweis auf delabialisierte Varianten nach ungerundetem Vokal; dies bleibt bei Holdermann wieder unerwähnt. In seinen Dialogstücken und Redensarten allerdings finden sich nach vorausgehendem Illabialvokal im Genitiv sowohl labiale als auch illabiale Suffixvokale, etwa *çelebinün* (156), *aldığün* (133), *hepsinün* (162); aber auch *dostlığın* (130), *şeridin* (149), *vizirin* (162).

Im Grammatikteil (S. 12) ist angegeben, daß das Adjektivsuffix *lü* oder *li* ist, die Varianten sind jeweils auch in arabischer Schrift (*lw* und *ly*) angegeben. Wenn sich auch aus dem oben bereits erwähnten Beispiel *osmanlı* der Eindruck ergibt, als spiegele das Material bei Holdermann eine andere Stufe

der Entwicklung der Labialharmonie im Sinne Johansons 1979 als bei Meninski wieder, so muß doch gesagt werden, daß die Vertretungen des Adjektivsuffixes +*li* (< *+l°G) im gesamten Material keineswegs immer labialharmonisch und vor allem häufig auch nicht palatalharmonisch sind, vgl. etwa *sümüklü*, *hünerli* (Meninski *hünerlü*, S. 38) und *sinirli* mit *sinirlü*, *dikenlü*, *bedunli* und *yağmurlü*. Auch wenn man sicherlich von dem einen oder anderen Druckfehler ausgehen muß, so ergibt sich doch im ganzen der Eindruck einer mehr als zufälligen Uneinheitlichkeit. Es scheint sich vielmehr um genau die Erscheinung zu handeln, die Johanson (1979: 70) als *promiscue*-Gebrauch bezeichnet. Es sei aber darauf hingewiesen, daß bei diesem Suffix natürlich die Qualität des Vokals in bezug auf Labialität aus der arabischen Schrift ersichtlich ist und die lateinschriftlichen Einträge bei Holdermann, mit sehr wenigen Ausnahmen, wie *gözlü* in arabischer Schrift *kwzly* und *yaşli* in arabischer Schrift *yaşlw*, mit den Angaben in arabischer Schrift übereinstimmen. Meninski führt ebenfalls die Varianten *lü* und *li* an, seine Beispiele in der Grammatik haben aber ausschließlich *lü*, auch an velaren Stämmen. Im Wörterbuch hingegen findet sich etwa Spalte 1641 als Eintrag *sinirlü* und darunter *sinirli ot*.

An Suffixen der Klasse 3b finden sich bei Holdermann abstraktbildendes +*lik*, Passiv- und Reflexivformen.

Ähnliche Uneinheitlichkeit wie bei +*li* findet sich auch bei denominalen Nomina auf +*lik* (< *l°Q). Dieses wird im grammatischen Teil (S. 12 ff.) mit den Varianten *lik* (arab. Schrift lk) und *lk* (arab. Schrift lḳ) angegeben. Aus der arabischen Schrift kann man auf die Qualität des Konsonanten in Bezug auf vorne oder hinten schließen, nicht aber in Bezug auf Labialität/Illabialität des Vokals. Das im grammatischen Teil u.a. angeführte Beispiel *dostlik* läßt auf Illabialität schließen. Im Glossar und den Dialogen finden sich allerdings sowohl labialharmonische Formen wie *kuşluk*, *çokluk* als auch nichtharmonische wie *yağmurluk*, *bozükliḡi*. Vereinzelt kommen auch Verstöße gegen die Palatalharmonie vor, wie etwa *bel soḡuklüḡy*, hier gehe ich allerdings, da ein hinterer Suffixvokal folgt, von einem Druckfehler aus. Außerdem ist das häufige Vorkommen von *i* in zweiter Silbe velarer Wörter bzw. in Suffixen an velaren Stämmen, wie oben bereits angeführt, eher mit einem mangelnden Verständnis der Vokalqualität durch einen Autor in dessen Muttersprache dieser Laut nicht vorkommt zu erklären, als mit dem Entwicklungsstand der Labialharmonie im Osmanischen dieser Zeit.

Insgesamt gesehen scheinen jedoch eindeutig labialharmonische Formen von +*lik* stärker ausgeprägt zu sein als von +*li*. Dies deckt sich mit den Beobachtungen von Hazai 1973 zum Osmanischen des 17. Jahrhunderts.

Passiv- und Reflexuffixe sind sowohl im Grammatikteil als auch im Anhang ausnahmslos labialharmonisch, etwa *bulunmak* (122), *asılmak* (124), *çekinmek* (125). In der arabischen Schrift erscheint der Suffixvokal nicht.

Insgesamt gesehen ist das in der Grammaire Turque gebotene Material nicht leicht zu beurteilen. Zum einen ist die Frage, wer der eigentliche Autor war und wie umfangreich seine Türkischkenntnisse waren. Möglicherweise lässt sich die Frage, wie lange sich Holdermann in Istanbul aufgehalten hat, klären. Zur Frage seiner Sprachkenntnisse liesse sich auch eine Handschrift mit Nasreddin Hoca Geschichten in Lateinschrift mit französischer Übersetzung aus seiner Feder vergleichend heranziehen.¹³ Babinger 1919 erwähnt in einer Fußnote den Namen des Autors, der unter Holdermanns Anleitung die Grammatik verfasst haben soll. Dieser findet sich auch in der Liste der französischen Dragomane in Istanbul (s. Hitzel 1997), allerdings ohne Angaben zu seiner Aufenthaltsdauer. Möglicherweise stammen Grammatik und Anhang auch von verschiedenen Autoren. Das sprachliche Material im Anhang macht auf jeden Fall einen sehr lebendigen und authentischen Eindruck, so daß man davon ausgehen kann, daß der Autor über solide Sprachkenntnisse verfügt haben muß.

Was die Repräsentation der Suffixvokale betrifft, so läßt sich feststellen, daß dort, wo der Suffixvokal in den Einträgen in arabischer Schrift erscheint, eine deutliche Neigung zur Transliteration besteht, so daß sich hier nicht ohne weiteres Aufschluß über den Stand der Entwicklung der Labialharmonie gewinnen läßt. Diejenigen Suffixe aber, deren Vokal in der arabischen Schrift nicht erscheint, zeigen zum Teil einen Entwicklungsstand, der demjenigen in den Materialien Hazais 1973 ähnelt. Einzig der Genitiv ist in Holdermann Materialien progressiver und die 1. und 2. Sg. Präteritum zeigen eine Tendenz, zumindest nach *i* in der vorhergehenden Silbe, illabiale Suffixvokale anzunehmen. Problematisch bleibt die Interpretation der Notationen *i*, *ı* und *ü*. Das häufige Auftreten von *i* für [i] läßt sich aus der Tatsache erklären, daß der Autor für diesen Laut keine Entsprechung in seiner Muttersprache hatte und somit die Qualität des Lautes nicht erfasst haben mag. Dafür spricht auch die Tatsache, daß auf eine Notation mit *i* häufig hintere Suffixvarianten folgen, etwa *mancasina* (168). Ob es sich bei scheinbar palatalharmonischen Notierungen mit *ü* und *ı* nach velarem Stamm um einen Neutralvokal der Indifferenzstufe (s. hierzu Johanson 1979: 70) handelt,

13. Ein Blatt aus dieser Handschrift Bibliothèque nationale de France (Ms. turc 207) ist abgebildet in „Enfants de langue et Dragomans : Dil oğlanları ve Tercümanlar“ [Frédéric Hitzel] Istanbul 1995.

muß noch genauer, insbesondere statistisch und im Vergleich mit den Materialien Meninskis, geprüft werden.

Bibliographie

- Babinger, F. (1919) *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig: Deutscher Verein für Buchwesen und Schrifttum.
- Enfants de langue et Dragomans: Dil oğlanları ve Tercümanlar* (1995) [Frédéric Hitzel (ed.)] Istanbul: Yapı Kredi Yay.
- Grammaire turque ou methode courte & facile pour apprendre la langue turque : avec recueil des noms, des verbes & des manieres de parler le plus necessaires a sçavoir, avec plusieurs dialogues familiers* (MDCCXXX) Constantinople.
- Hazai, Gy. (1973) *Das Osmanisch-Türkische im xvii. Jahrhundert: Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*, Language Monuments of the Ottomans in Non-Turkish Scripts, The Hague – Paris: Mouton.
- Hazai, Gy. (1978) *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hazai, Gy. (1990) Die Denkmäler des Osmanisch-Türkisch-Türkischen in nicht-arabischen Schriften, in Gy. Hazai (Hrsg.) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft 1*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 31, Budapest: Akadémiai Kiadó, 63–73.
- Hitzel, F. (ed.) (1997) *Istanbul et les langues orientales: Actes du colloque organisé par l'IFÉA et L'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'École des Langues Orientales, Istanbul 29–31 mai 1995*, Varia Turcica xxxi, Paris – Montréal: L'Harmattan.
- Johanson, L. (1979) Die westghusische Labialharmonie, *Orientalia Suecana* 27–28 (1978–1979), 63–107. [Auch in ders. 1991: *Linguistische Beiträge zur Gesamt-turkologie*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 37, Budapest: Akadémiai Kiadó, 26–70.]
- Kabacalı, A. (2000) *Başlangıcından günümüze Türkiye'de matbaa, basın ve yayın*, İstanbul: Literatür Yay.
- Kalus, M. (1992) Les premières grammaires turques (xviie et xviiie siècles en France et leur édition), in J.-L. Bacqué-Grammont – R. Dor (eds.) *Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples, collègues et amis*, Varia Turcica xix, Paris: L'Harmattan, 83–86.
- Meninski, Francisci a Mesgnien (2000) *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ-Arabicæ-Persicæ* 4, Grammatica Turcica. Nachdruck der Ausgabe Vienna MDCLXXX, TDAD 30, İstanbul: Simurg.
- Sılacı, F. (1954–1955) Önemli bir gramer kitabı, *Türk Dili Dergisi* 41, 293–294.
- Stachowski, S. (2000) François à Mesgnien Meninski und sein *Thesaurus Linguarum Orientalium*, in Francisci a Mesgnien Meninski (2000) *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ-Arabicæ-Persicæ* 1, Grammatica Turcica. Nachdruck der Ausgabe Vienna MDCLXXX, TDAD 30, İstanbul: Simurg, xxiii–xxiv.
- Tütengil, C. O. (1975) 1730'lar Türkçesine tanıklık eden bir yapıt, *Türk Dili* 281, 88–90.

*Türk düğün geleneği içinde Karakeçili Türk düğünüünün ritüel açıdan değerlendirilmesi**

Gülin Öğüt Eker

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Millet olarak maddî mânevî her türlü problemin çözümlenebilmesinde; millî felsefenin müspet yönde gelişmesinde; sosyal bir varlık olan insanı, dolayısıyla toplumu ayakta tutan değer yargılarının gelecek nesillere aktarılmasında, mânevî anlamda birlik ve bütünlüğü sağlayan düğünler, tartışılmaz bir öneme sâhiptir. Dinî, millî, hukukî ve kültürel değerlerle, mahremiyete dayalı sorumluluk duygusuna, sosyal hayâtın özelliklerine göre biçim ve içerik kazanarak gelişen âile yapısı, evlenme ile teşkil edilir. İnsanın yaradılışında var olan karşı cinsle fizyolojik ve psikolojik bütünlük sağlama, çocuk sâhibi olma isteği, sosyal, kültürel ve ekonomik bir birliktelik olan evlilik kurumunun doğmasına sebep olmuştur. İnsanları bir araya getiren, bireyler arasındaki sosyal bağları güçlendiren, ortaklığı pekiştiren; kişilerin birbirlerine ve topluma karşı nasıl hareket etmeleri gerektiğini gösteren; insanları sâhip oldukları mirâsın bilincine vardırıarak, gelenek göreneklerini, inançlarını, değer yargılarını, törelerini canlandıran; eğlendiren; mutluluk veren fonksiyonları ile 'düğün', Türk kültürünün en önemli ve temel unsurlarından biridir.

Toplumların geçmişleri, ekonomik durumları, yaşayış şekilleri, sosyal normları diye adlandırabileceğimiz kültürel yapıları, evlenme biçimlerini belirler. Her toplum, kendi kültür yapısına uygun evlenme şeklini seçerken, farklı ve aykırı olan unsurlardan kaçınmaya çalışır. Toplumun kendine özgü nitelikleriyle, düğünlerde kullanılan âdet ve uygulamalar, aslında, toplumdaki düzeni, paylaşmayı, berâber olmayı sağlayan son derece önemli kilit noktalarıdır. Böyle bir disiplin ve düzen bütünlüğüne sâhip olan düğün,

* *Millî Folklor* 46 (2000), 92-100.

resmî yaptırım gücüne dayanmadan gönüllü ilişkiler çerçevesinde gerçekleşen en güzel ve kuvvetli sosyal dayanışma örneğini teşkil eder.

Karakeçili Aşiretini esas aldığımız çalışmamızın saha araştırmasını, Kırıkkale'nin Karakeçili ilçesinde gerçekleştirdik. Karakeçili Aşiretinin mensubu bulunduğu Kayılar, Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesinde en önemli rolü üstlenmiş Oğuz boylarından biridir. 16. yüzyıla dâir Anadolu'daki yer adları bunu açıkça göstermektedir (Sümer 1989: 6). Oğuzların (Bozoklu kolundan) Kayı boyuna mensup olan ve birçok oymağa ayrılmış bulunan Karakeçili topluluğu ise, Ertuğrul Bey ile birlikte Anadolu'ya gelmiş bir Türk aşiretidir. Hoca Sâdeddin Efendi, Karamânî Mehmet Paşa vb. Osmanlı târihçilerinin belirttiğine göre, 1049'dan itibaren Ertuğrul Gâzi'nin atalarıyla beraber Orta Asya'dan Horasan'a oradan da Anadolu'ya gelen Karakeçili toplulukları, Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynamıştır (Ülkütaşır 1955: 453; Çay 1989: 9).

Osmanlı Devleti'ni kuran hânedâna mensup Kayı Oğuz boyu içinde yer alan Karakeçili Türkmen grupları, yüksek millî şuura sâhiptir. Sultan II. Abdülhamit'in, Ermeni, İran ve Çarlık Rusya'sının tehditlerine karşı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya korumak üzere kurdurduğu Hamidiye Alayları'na Siverek Karakeçililerini de dâhil etmesi; Söğüt ve çevresindeki Karakeçili gençlerden meydana getirdiği alaya 'Ertuğrul Alayı' adını vermesi, devletin Karakeçili gruplarına duyduğu güvenin göstergesidir. Sâhip oldukları millî şuur, Karakeçililerin, devletin iskân politikası çerçevesinde Anadolu'nun belirli merkezlerine yerleştirilmelerine sebep olmuştur. Özellikle, Keçilü Cemaatleri, başta Karakeçililer olmak üzere Sarıkeçili, Kızılköçü, Akkeçili, Teke Türkmenleri, Karamanlı gibi adlar altında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde varlıklarını hâlâ devam ettirmektedirler (Eröz 1973: 19). Keçilü cemaatlerinden Karakeçili topluluklarına, Kırıkkale-Karakeçili, Ankara-Beypazarı, Eskişehir, Eskişehir-Sivrihisar, Sultanözü, Sivas, Kırşehir, Muğla, Antalya, Bilecik, Balıkesir, Kütahya, Bursa, Urfa, Urfa-Siverek, Urfa-Suruç, Bingöl-Simsor, Denizli, Çorum, Uşak, İçel ve Samsun gibi Anadolu'nun birçok yöresinde rastlamak mümkündür (Çay 1989: 7-9).

Her türlü dış etkiye karşı gelenek göreneklerini korumaya çalışan, mânevî değerlerine sâhip çıkmayı bir görev addeden Karakeçililer, her sene Söğüt'te düzenlenen, ve gelenek hâlini alan "Ertuğrul Gâzi'yi Anma ve Söğüt Şenlikleri"ndé bir araya gelir. Âdeta, bir "Yörük Bayramı" olan bu şenliklere mahallî kıyâfetleri ile katılan Karakeçililer, cirit, pehlivan güreşi, kına gecesi, halk oyunları gibi çeşitli gösterileri icrâ ederek geleneklerin yaşatılmasına katkıda bulunurlar. Otuz kırk yıl önce göçebeliği bırakarak, yerleşik ziraat kültürüne geçen Karakeçililer, günümüzde, çadırı da terkederek, köylerde

yaptıkları evlerde oturmaktadırlar; ancak, yaz aylarında yaylalara çıkarak çadırla berâber göçebe hayat tarzını yaşatmaktadırlar (Eröz 1973: 29).

Karakeçili Aşiretinde gerçekleştirilen evlenme töreninin, kız ve erkeğin bu arzularını göstermelerinden düğün sonrasına kadar devâm eden her safhası, ana yapısı aynı olmakla birlikte, bölgelerimizin kültürel özelliklerine göre, farklı âdet ve uygulamalarla ifâde edilmektedir. Gerçekleşme biçimlerinde çeşitli farklılıklar olsa da, evlilik, kuşaktan kuşağa aktarılan gelenek ve kurallar bütünüdür. Düğün olgusunun, farklı coğrafyalarda, insanları bir araya getirerek eğlendirme, gelenekleri canlandırma, eğitime gibi nihâî amaç hizmet etmesi, kültürel ve sosyolojik anlamdaki önemini ortaya koymaktadır.

Toplumun geleceğinin en önemli ve belirleyici yapı taşlarından biri olan âile kurumunun meydana gelmesindeki ilk basamak kabul edilen *evlilik*, kız ve oğlanın evlenme isteklerini belirtmelerinden gerdek sonrasına kadar devam eden her safhasında, Göstergebilimin renkli ve çeşitli örnekleriyle zengin bir tablo hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Sembollerle anlam gönderme esâsına dayanan *Göstergebilim*, sâhip olduğu tanımdan farklı bir mânâyı işâret eden 'gösterge' ile onların birbirleriyle ilişkilerini belirleyen 'kod'lar aracılığıyla kurulan bir iletişim sistemidir. İnsanlar arasındaki sözsüz iletişim temeline dayanan 'göstergebilim', grupların düşünce, yargı ve inançlarının sembollerle dile getirilmesine yardımcı olur.

İletişimin, dolayısıyla 'göstergebilim'in de aslî unsuru olan 'mesaj' duygusu, düşünce, tavır ve tutumlarla örülür. Toplumda, birbiriyle etkileşimde bulunan birçok sosyal sistem vardır. Bu sosyal sistemler içinde en temel olanı, toplumun düşünce, değer yargı ve inançları bütünü olarak tanımlanan kültür sistemidir (Yumlu 1990: 27). Bütün sistemlerin merkezinde yer alan kültür, bilgiye dayanan, kuramsal ve açıklayıcı bir rol üstlenir. Aynı zamanda da tüm temel yönelmeleri ve alt sistemleri birleştirir.

Göstergebilim açısından toplum, iletişimin hem kodlayan (iletken-kaynak) hem de kodu açan ve yorumlayan (iletilen-hedef alıcı) unsuru olarak görev yapar. Toplum, dünyadaki diğer toplumlarla ilişkilerin devam etmesi ve toplumun yeni üyelerine kültürün aktarılması için mesajlar kodlar. Duygularımızı, düşüncelerimizi çok uzak mekânlara ulaştırma gücüne sâhip olan iletişim, toplumsal haberleşme içinde büyük bir sorumluluğa sâhiptir (Cereci 1997: 23).

Bu bilimin temel taşı görevinde bulunan göstergenin sâhip olduğu özelliklerin asıl gâyesi, 'anlamlandırma'yı sağlamak; yâni, aynı kültür üyelerine, işâret edilen, yüklenilen ortak anlamı ifâde edebilmektir. Göstergeler, ortak kültür geleneğinde yaşayan insanlar tarafından üretilir. Bu sebeple, herhan-

gi bir gösterilenin göndermede bulunduğu kavram, sistemde birbirleriyle ilişki içinde bulunan göstergeler tarafından belirlenir. Göstergibilimin aslı unsuru olan göstergenin, üç fonksiyonu bulunmaktadır:¹

Birinci aşamasında gösterge, 'fizikî benzerlik' özelliğine sâhip olabilir; yâni, ses, şekil vb. nitelikleriyle işâret ettiği kavrama, nesneye benzeyebilir. Züriyet amacıyla, gelinin kucağına veya yatağına çocuk konması; isteme olayının olumlu sonucunu göstermek için, kız evinin oğlan evine 'kadınlık' organını temsil eden 'damak'; oğlan evinin de 'erkeklik' organını temsil eden 'koç boynuzu' motifli çorapları vermesi, göstergenin fizikî benzerlik örnekleridir.

Gösterge ikinci aşamada, 'belirti' özelliğini bünyesinde barındırır; bağlantı kurduğu nesneyle birebir fizikî benzerlikten çok, çağrıştırmaya, hatırlatma özelliğine sâhiptir. 'Ağız tadı' için şeker, bereket için buğday ve türevlerinin kullanılması; delikanlının evlenme arzusunu göstermek için, erkeklik simgesi olan sakalı kullanarak sık sık sakal traşı olması, sesini kalınlaştırarak konuşması; kız babasının olumsuz cevap vermesine engel olmak için o cakta deri parçası yakılması, büzüşen derinin, babanın ağızını da kapayacağına işâret etmesi; gerdek gecesi kullanılan 'çarşaftaki kanun, bekâreti sembolize etmesi kullanılan göstergelerin belirtisel özelliğidir.

Göstergenin sâhip olduğu üçüncü özellik, 'sebepsiz' bir bağlantı kurabilmedir. Göstergenin, çağrıştırdığı nesne ile yüklendiği anlam arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Gösteren ile gösterilen arasındaki benzerlik, hitap ettiği insanlar tarafından yaygın kabul olarak kullanılmasından ileri gelmektedir. Düğün bayrağına soğan asılması, evlenme isteğini göstermek isteyen delikanlının tesbih sallaması sebepsiz bağlantı örneklerinden sayılabilir.

'Anlam üretme' esâsına dayanan göstergeler, toplumsal etkileşimin temel ilkelerinden olan 'özdeşleşme' ve 'benimseme' kurallarıyla da uyum gösterir (İnceoğlu 1993: 30). *Özdeşleşmenin* 'egoyu tatmin eden tutumların onaylanması' ve *benimsemenin* 'değerlerin, kişinin değerleriyle aynı yönde olduğu zaman kabullenilmesi' mantığı, göstergenin toplumdaki ortak değer yargularını sembolize etmesini sağlar. Bir insanın belirli bir alanda harekete geçmesi, o konunun kültürel açıdan kabul edilebilirliğine bağlıdır. Göstergelerde saklı olan, bütünü bulmaya yönelik mesajlar içeren kodlar, bu kabul edilebilirliğin anahtarıdır. Yoğun anlam yüklü mesajlar içeren semboller, yaşanan toplumun ortak değerlerini yansıtır. Mesajların taşıdığı anlamlar,

1. Bu sınıflama, Saussure ve Peirce'nin gösterge kategorilerinden (Fiske 1996: 70) hareketle yapılmış yeri bir tasnif denemesidir.

karşılıklı ilişkiler vâsîtasıyla kazanıldığı için, toplumsal anlamda ortak değerleri yansıtır. Düşüncelerin davranışlarla ifâde edilmesi, o toplumun örf, âdet, gelenek olarak adlandırdığımız kültürünün görüntüsüdür.

Görüntü ve ifâdeleri algılama, fizyolojik anlamının yanında, “duyuların merkezî sinir sistemine elektro-kimyâsal yolla ilettikleri enerjilerin yapısal biçimde anlamlandırılma sürecidir” (İnceoğlu 1993: 45). Bu anlamlandırma, merkezî sinir sisteminde daha önceden depolanmış bilgilerle yeni bilgileri berâber değerlendirir. “Bir başka deyişle, duyuların algıya dönüşmesi; yâni, merkezî sinir sistemine gelen mesajların, kendilerine özgü geçmişleri, gelecekleri, değişimleri ile ilişkilerimizde anlam taşıyan varlıklar, aynı sürecin farklı yönleridir” (İnceoğlu 1993: 46).

Algılamayla ilgili önceden var olan tecrübelerimiz, sonraki algılamaların daha kısa sürede kabullenilmesini sağlar. İnsanın duygu ve düşüncelerinin harekete geçmesi, yaşadığı toplumda duyduğu ihtiyaçlarla paralellik arz eder. Semboller aracılığıyla bilince yansıyan anlamlar, kültürlere göre farklılıklar gösterir. Aynı târihi geçmişi ve değerleri paylaşmak, olayları berâber yaşamak, âit olunan toplumun kültürel öğelerini belirler.

Evlenme töreninin hemen her safhasında kullanılan, insan yaratıcılığının, tasarım gücünün ve anlam yükleme yeteneğinin göstergesi olan semboller, her toplumda geçerli olan davranış ve tutumları oluşturarak, olaylara o topluma özgü olma vasfı kazandırır. Evlenmek isteyen delikanlının sürekli, ayna karşısında traş olması, sinirli, huzursuz bir tavır takınması, çamaşırlarının yıkanmamasından yakınması; evlenmek isteyen genç kızın, bulaşıkları birbirine çarparcasına sert yıkaması, dama çıkıp kedi sesini taklit etmesi, kardeşleriyle ağız dalaşına girmesi; akrabalık bağlarının kuvvetlenmesi için kız evinden getirilen tuz ve külün erkek evindeki tuz ve küle karıştırılması; kız istemeye gidildiğini anlatmak için soy sürmeyi sembolize eden ocaktaki ateşin karıştırılması; kız evinin olumlu/olumsuz cevâbını ifâde eden gözleminin alınması; gelinin munis, iyi huylu olması için, arabadan inmeden yağının altına koyun postu serilmesi, baba ocağından umudunu keserek yeni evini benimsemesi için, kendi evinden getirdiği bardağı kırması, gelinin temiz, tertipli bir ev kadını olması için, yeni evinde altına süpürge konmuş yastığın üzerine oturtulması gibi sayısız işlem, sözsüz iletişimi ifâde eden sembolik hareketlerdir.

“Bir örnek üzerine kalıplaşmış davranışlar ve töreler bütünü” (Günay 1995: 2), “Yazıya geçmemiş, hiç değişmeyen ifâdelerin ve belirli şekildeki hareketlerin, kesin sınırlarla oyuncular tarafından ortaya konulması” (Rappaport 1992: 249) olarak tanımlanan ritüel, diğer bir tâbirle, ‘sosyal uzlaşmanın’ sahnede sergilenme şeklidir. Ritüelin en önemli özelliği olan değişmezlik, onun kudsi-

yetinden gelmektedir. Kudsiyet, düşünebilme özelliğinden ziyâde, ritüelin belli mantığının bir mâhiyeti olarak iletişim şartlarında anlaşılmalıdır (Rappaport 1992: 255). Yapılması zorunlu görülen bu kudsiyet, ritüelin tartışılmadan imâ yoluyla anlaşılmasına sebep olur. İnsanoglunun her zaman ihtiyaç duyduğu ve duyacağı kültür unsurları olan ritüeller, Durkheim'e göre "Toplu yapılan gösterilerdir; katılanları canlandırır, kışkırtır, korur, yeniden şekillendirir. Törenlerin nitelikleri, amaçları ne olursa olsun, hepsinde fertleri biraraya getirmek, aralarındaki bağları yoğunlaştırmak, yakınlaştırmak, daha samimi olmalarını sağlayarak toplum şuuruna ulaştırmak gibi nitelikler müşterektir. Fertler, birlik içinde toplumdaki yerlerini ve toplumla ilişkili duygularını ritüellerle yenilemiş olur" (Günay 1995: 2).

Bu derece kesin özelliklere sâhip olan ritlere, Karakeçili'de olduğu gibi, Anadolu'nun hemen her bölgesindeki düğünlerde rastlamaktayız. Hâyâtın en önemli geçiş dönemlerinden biri olan evlenme, insanın, kendine ve çevresindekilere duyduğu saygıyı, sevgiyi paylaşmanın güzel, renkli ve zengin örneklerini taşıyan alanıdır. Evlenme olayının hemen her safhasında karşımıza çıkan, Türk toplumunun ortak kabulleri olan ritüeller, bu paylaşmanın en çarpıcı örnekleridir. 'Gösterme, koruma, temizleme, bereket getirme, saadet temin etme, kırma, zürriyet, sakınma, birleştirme, ayrılma, üzüntü, hediye' gibi pek çok gruba ayırabileceğimiz ritler, aslında, evlenme olayının nihâi amacını yansıtan unsurlardır. Yapılış amaçlarına göre çeşitli gruplara ayırdığımız bu ritlerin birçoğu, eski Türk inanç sistemindeki Budist ve Şamanist unsurlarla ilgilidir:

Gelinin oğlan evine girerken eşiğe basmadan atlayarak veya modern uygulamalarda kocasının kucağında girmesi; eşiğe ve ocağa yağ sürülmesi, Budist inanç düşüncesinde yer alan 'cinlerin eşiğe basarak eve girmeleri; ocakları mekân edinmeleri, eşiğe basan kişinin, cinlerin etkisine gireceği' inanç temeline dayanmaktadır. *Cinler*, kanı ve karanlığı seven, insana kuvvet, enerji, dinçlik verdiği için tuzdan; tadı, kokusu ve dinî özelliği dolayısıyla kınadan; sağlamlığı ve gücü sebebiyle demirden, çelikten, katrandan, barut kokusundan nefret eden, tüfek gürültüsünden korkan ve bütün bunlarla kıyaslanamayacak derecede Kur'an-ı Kerim'den, mukaddes kelimelerden kaçan mahlûklardır (Westermarck 1938: 7-9).

Budist inançtaki cin ile, Şamanist inançtaki ruhların en çok ilgilendikleri hususlar, yeni evlenenler, lohusalar ve yeni doğan çocuklar gibi, yeniden oluşmayı, başlangıcı, tâzeliği ifâde eden şahıslardır. Genç evlilerin, yeni bir hayâta başlamalarının yanında, evlilikle gelen cinsel birlikteliğin kirliliği ve şehveti berâberinde getirmesi, odak noktası olmalarına sebep olmuştur.

Eski Türk inanç sisteminde, 'nur ve ziyâ âleminin büyük Tanrısı "Han Ülgen" dir (Kayra Han); karanlık âleminde ise, "Erlik Han" denilen 'kara iye/ruh' bulunur. Ülgen, kendisine kurban verilmeden de müşfik ve hâmi olabilen bir ilâhtır. Kurban vermenin zorunlu olduğu tek konu, evliliğdir. Evlenen delikanlı, atı kurban olarak vermek mecbûriyetindedir. Erlik ise, her vesileyle kurban isteyen, verilmediğinde, insanlara her türlü kötülüğü yapabilen, musallat olduğu âlemlere felâket ve ölüm getirebilen 'kara iye'dir. Kurban etmek için herhangi bir çeşit hayvan bulunamadığı taktirde, 'rakı ve şarap' ile de Erlik'i kandırmak mümkündür. Şamanist inanç sisteminde, mutlak hâkim olan Ülgen'in yanında, 'Yardımcı, Koruyucu ve Kara İyeler ile Gök, Yer, Ev İyeleri' bulunmaktadır. Yardımcı iyeler olan *Yayık, Suyla, Karlık* ve *Utkuç*; koruyucu iyeler olan *Umay, Ak Ana/Ak Ene, Ana Maygıl*; kara iyeler olan *Erlik, Albastı*; gök iyeleri olan *Gök, Güneş, Ay* ve *Yıldızlar*; yer iyeleri olan *Dağ, Kaya-Taş, Yer, Su, Ağaç/Orman/Bitki*; ev iyeleri olan *Ev, Ocak, Od/Ateş, Ağıl/Ahr*, bu inanç sistemindeki diğer önemli unsurlardır. Şamanizmdeki ruhlar ile insanlar arasında aracılık yapan, büyücülük, şairlik, müzisyenlik, oyunculuk gibi vasıflara sâhip olan 'Şaman/Kam/Ozan', dinî otoriteyi temsil eden bir şahsiyettir. Bu inanç sistemini yaşama biçimi olarak benimseyen insanlarda var olan, 'iyilik ve kötülüklerin, bu iyelerden kaynaklandığı' düşüncesi, 'kurban' ve 'saçı'larla onları memnun etme, kızdırmama şeklinde tezâhür eder. Çeşitli âyinlerde sunulan kurban ve saçlarla yetinecek kendilerine zarar vermeyeceği inancı, insanları, her vesileyle saçı saçmaya ve kurban kesmeye yöneltmiştir (Eberhard 1942: 80; Ercilâsun 1985: 54-55; İnan 1986: 15-26; Kalafat 1998: 8-35; Ögel 1971: 59-71).

Saçı saçma, yabancı soya mensup olan bir kızı, kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul görmesi için yapılan bir kurban âyininin kalıntısıdır. Avcılık döneminde avın kanı, yağı ve eti; çobanlık döneminde süt, kımız ve hayvanların yağı; çiftçilik döneminde darı, buğday, muhtelif meyvalar saçı olarak kullanılmıştır (İnan 1986: 167).

Orta Asya Türkleri arasında, ruhları memnun etmek için, gelinin, atın yele ve kuyruğuna kımız saçma ritüeli, günümüzde, gelin ve dâmâdın başından bereket, bolluk simgesi olarak un, buğday, şeker, para, çerez saçma şeklini almıştır. Şamanist inanç sisteminde saç, kız kaçırma olayında da kullanılır. Yakutlardaki kız kaçırma hâdisesinde, gençler atlarıyla meydanda toplanır. Şaman, kımız dolu bir tulumla atların yanına gelir ve bir avuç kımız alıp hayvanların çevresine saçı saçar. Kırk kötü ruhun adını söyleyerek gençleri bu kötü ruhlardan koruması için, Tanrıya duâ eder. Âyinden sonra gençler atlarına binerek kaçırılacak kızın kabilesine doğru yola çıkarlar (İnan 1986: 166).

Eski Türk inanç sistemine göre, kötü ruhlar, ışıktan korkar, karanlığı severler. 'Ateş', insanı kötü ruhlardan koruyan, uzaklaştıran; hattâ, onları yakan, temizleyen bir kùltürdür. Kazak ve Kırgızlarda gelin, kayın babanın evindeki ateşe yağ atıp, secde eder. Başkurlarda da var olan bu âdet, daha sonra ateşe tapmak dinen yasak olduğundan, din adamları tarafından kaldırılmıştır (İnan 1986: 166).

Bunun yanında, eski Türk hayâtında önemli fonksiyonları olan 'yer-su kùltü' (Tekin 1988: 10), Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra da uzun bir süre etkisini sürdürmüştür. Başkurlarda, âileye yeni gelin katıldığında uygulanan *hu köründürü* 'su gösterme' merâsimine göre, gerdek gecesinde sabâhında, köyün kadın ve kızları toplanarak gelini yakınlardaki kayın babalarının su içtikleri ırmak veya göle götürürler. İhtiyar bir kadın, gelini suya, suyu geline gösterdikten sonra *ataylardan kalgan hu, ineylerden kalgan hu* 'babalardan kalan su, analardan kalan su' diyerek çeşitli sözler söyler ve gelinin süslerinden gümüş paralarla saçı saçar (İnan 1987: 492).

Saçı saçma, ateşe yağ atma dışında kocasına veya onun soyuna mensup erkeklere adları ile hitap etmeme, belirli bir süre kayın vâlîde ve kayın pederle konuşmama gibi ruhlara saygı, korku, çekinme gibi sebeplere dayanan, kökeni Eski Türk inancına dayanan pek çok âdet, Türklerin İslâmiyet'i benimsemelerinden sonra, yeni inanç sistemlerine ve hayat tarzlarına göre farklı fonksiyon ve amaçlar üstlenerek bugün de hâlâ varlığını sürdürmektedir. İnanç sistemleri ve bunlara bağlı olan uygulamaların insan hayâtı üzerindeki tartışılmaz etkisi, bütün dünyâ milletleri için söz konusudur. Târih boyunca, farklı din ve kùltürle etkileşim içinde bulunan Türkler de, bu târihî süreç içinde, eski inanç sistemlerini İslâmî düşünce tarzıyla birleştirerek yeni bir sentez ortaya çıkarmışlardır. Bugün, evlenme geleneğinin hemen her safhasında kullanılan bu ritüeller, Budist ve Şamanist inançtan kaynaklanmakla beraber, Türk insanının İslâmî düşünceyle ona yüklediği yeni anlamları ifâde etmektedir.

Budist inançtaki cinlerden, Şamanizmde var olan kötü ruhlardan korunma; ruhların sunulan maddelerle yetinerek kişiye zarar vermesine önleme; çeşitli sesler çıkararak ruhların korkmasını ve kaçmasını sağlama; temizlik ile onlardan ve gelecek kötülüklerden arınma; çeşitli duâ ve sembollerle ruhların onlara zarar veremeyeceğine inanma gibi temellere dayanan; ancak, zamanla toplumun inanç sisteminde, gelenek göreneklerinde, değer yargılarında değişip şekillenerek biçimlenen bu ritler, yapıma amaçlarıyla paralellik taşıyan unsurları içermektedir. 'Ağız tadı' olarak tâbir edilen âiledeki huzur ve sükûnetin korunması için, evlenme olayının her safhasında şeker ve tûrevlerinin kullanılıp acıya yer verilmemesi; korku unsuru olarak sesi,

kuvveti ifade eden yumruk ve silâhın kullanılması; bolluk ve bereket için tahıl ürünlerinin yer alması; nazarın, kötülüklerin gitmesi için cam, tahta, çömlek gibi eşyaların kırılması örnekler, bu ritlerin aslı amaçlarını yansıtmaktadır. "Ritüellerin, bâzen kaynaktaki fonksiyonları, bâzen uygulama yöntemleri ve mekânları, aslı şekliinden farklılık gösterebilir" (Günay 1995: 2). Günümüzde fonksiyon değişikliğine uğrayarak, bolluk bereket, âile sıcaklığı ve huzuru gibi görevler yüklenen bu uygulamalar, evlenme olayının hemen her safhasında kullanılmaktadır.

Gösterme ritleri olan, kız ve erkek arasında sözün kesildiğini sembolize eden 'çevre'nin oğlan tarafına verilmesi, iki gencin birleşmesini topluma ilân etme ve insanların şahitliğinde kabul edildiğini gösteren nişan, düğün, genç kızlıktan kadınlığa geçiş sembolü olarak kızın saçına kâkül kesilmesi, görücülüğe giden kadınların kıyâfetlerini ters giymeleri; *sakinme ritleri* olan gelinin yüzüne duvak örtülmesi; *korunma ritleri* olan (bu ritleri: a. şeker, para, kuruyemiş gibi gıdâ maddeleri sunarak, kurban keserek ruhların onlarla yetinmesini sağlama; b. gürültü çıkararak; ve c. ateş yakarak ruhları korkutma ve yeni evlilere zarar vermesini önleme olmak üzere üç grupta ele alabiliriz) saç saçılması, gelinin oğlan evinde ekmekle karşılaşması, ekmeğin kolunun altına verilmesi, başında ufalanması; evlilik töreninin tamamlanıp bâkireliğin tescillenmesinin işâreti olarak silâh atılması, gelin adayının silâhla karşılaşması, dâmâdın gerdeğe sokulması esnâsında, sırtına yumruk atılması, davul ve zurnanın düğünün vazgeçilmez unsurları olması, nazara iyi geldiğine inanılan 'üzellik' otuyla 'alazlama' yapılması, gelinin ocak etrafında gezdirilmesi, çeşitli vesilelerle mum taşınması ve yakılması, gelinin altında bıçak bulunan yastığa oturtulması; *dinî (koruyucu) ritler* olan, her fırsatt a duâ okunması gelin ve dâmâdın câmi veya türbe gibi kutsal mevkîlerde gezdirilmesi, gelinin eline Kurân-ı Kerîm verilmesi veya Kurân-ı Kerîm'in altından geçirilmesi; *saadet ritleri* olan tatl, şeker, şerbet gönderme, ayra taşıma ve aynaya bakma; *birleştirme ritleri* olan gerdek gecesinde gelin, dâmâdın ellerinin üst üste konulması, yüzük takılması, her fırsatta ziyâfet düzenlenmesi, gelen misâfirlere yemek verilmesi; *zürriyet ritleri* olan gelin arabadan inmeden veya gerdeğe girmeden kucağına erkek çocuk verilmesi, gelin atının terkisine küçük çocuk bindirilmesi; *bereket ritleri* olan saç saçılması aynı zamanda korunma ritidir-, gelinin oğlan evinde ekmekle karşılaşması, ekmeğin kolunun altına verilmesi, başında ufalanması; *eğlence ritleri* olan müzik, oyun ve dansın düğünün ayrılmaz bir parçası olması; *temizlik ritleri* olan, gelinin gerdekten önce hamamda yıkanması, gelinin çeşmeye götürülmesi veya oğlan evine girmeden bir testi suyu devirmesi; *üzüntü ritleri* olan gelin kızın beline kemer bağlarken ya da kına yakılırken ağlanması, gelini

alabilme gâyesiyle, oğlan tarafının kızın yakınlarını bahşişle râzı etmesi şeklindeki pratiklerin tamâmı, insanların evlenme olayı ile ilgili duygu ve düşüncelerini ifâde eden uygulamalardır.

Nücelik olarak çok fazla olan ritler, aslında birkaç ortak amaca hizmet eder: *zürriyet ritleri*, gelinin doğurgan olması; özellikle de yeni kurulan âilenin soy sürmesi gâyesiyle erkek çocuk sâhibi olması; *bereket bolluk ritleri*, baht zenginliği, âilenin gelirinin artması; *birleştirme ritleri*, insanları bir araya getirerek berâberliği paylaşma; *gösterme ritleri*, toplum tarafından görerek onaylanma, evliliğin geçerli kabul edilmesinin önemini; *temizlik ritleri*, maddî mânevî temizlenmeyi amaçlama; *korunma ritleri*, kötü ruhlardan ve niyetlerden sakınmak için uygulanan pratiklerdir.

Evlenme geleneğinde uygulanan ritlerin hepsinin ortak amacı, evlenenlere, dolayısıyla yeni kurulan âileye saadet, bolluk, bereket, refah getirmek; soyun sürmesini sağlamak; aynı zamanda, her türlü olumsuzluk ve kötülüklerden korumaktır. Türk evlenme geleneğinde, İslâmiyet öncesi ile İslâmî dönemde kullanılan uygulamalar arasındaki benzerlik ya da örtüşme, 'toplumsal idealler' açısından paralellik içinde olduğunu göstermektedir. İnanç sistemindeki değişim esnâsında, târihî gelişimini sürdüren Türk âile modelinde, bu ilerlemenin izlerini görmek mümkündür. Nitekim, Eski Türklerde rastladığımız evlilik seremonileri, âile yapısıyla alâkalı gelenek ve görenekler, İslâmiyetle uyum sağlayarak niteliklerini korumuştur. Bu oluşumda eski Türk kodlarının etkinliği önemli bir rol oynamıştır. *Divanü Lügati't-Türk'te* "İl bırakılır, töre bırakılmaz" sözü, bu değişim sürecinin önemli bir kuralı olarak benimsenmiştir. İslâmî dönemin getirdiği yeni şartların 'Türk töresi'yle benzerlikler taşıması, kültürel bütünlüğün sağlanmasında aslî unsur fonksiyonunu üstlenmiştir. Zaman ve mekâna göre, insanların hayat şartları, yaşama biçimleri, istekleri, düşünceleri değişse de, insanoğlu, 'gelecek' olarak isimlendirilen ortak kabul, düşünce ve anlayış sistemleri ile geleneklerin toplumdaki uygulamaları olan ritüellere, her zaman ihtiyaç duyacaktır. Millet olma şuurunun aslî unsuru olan kültürel değerlerle mânevî bütünlüğü sağlama amacı taşıyan iletişim, geleneksel iletişim yöntemlerini yaşatırken, manevî değerleriyle bir bütün olan insanoğlu varolduğu müddetçe, çağdaş iletişim yöntemlerinde geleneğin izlerini sürdürmeye devam edecektir.

Kaynakça

- Bağ, Y. (1997) *Türklerde ve Çerkeslerde İslam Öncesi KÜLTÜR DİN TANRI*, İstanbul: Çivi Yazıları.
- Cerenci, S. (1997) *İletişiverelim*, İletişim Dizisi 6, İstanbul: Şule Yay.
- Çay, A. (1989) Ertuğrul Gâzi, Karakeçililer ve Söğüt Bayramı, III. Osmanlı Sempozyumu (Söğüt 1988), Ankara: Ertuğrul Gâzi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yay., 4.
- Eberhard, W. (1942) *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara.
- Ekincikli, M. (1998) *Türk Ortodoksları*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ercilâsun, A. B. (1985) Başlangıcından XII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri, in *Büyük Türk Klasikleri 1*, İstanbul: Ötügen-Söğüt Neşriyat, 1-187.
- Erdentuğ, N. (1969) Türkiye'nin Karadeniz Bölgesinde Evlenme Görenekleri ve Törenleri 1, *Antropoloji 4*, 27-58.
- Eröz, M. (1973) *Doğu Anadolu Hakkında Sosyo Kültürel Bir Araştırma*, Ankara: Baylan Matbaası.
- Fiske, J. (1996) *İletişim Çalışmalarına Giriş*, çev. S. İrvan, Ankara: Ark Yayınevi.
- Günay, U. (1987) Folklor Nedir?, *Türk Folklor Araştırmaları*, 23-30.
- Günay, U. (1995) Ritüeller ve Hıdırellez, *Milli Kültür 72*, 10-12.
- İnan, A. (1986) *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, A. (1987) *Makâleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İnceoğlu, M. (1993) *Tutum Algı İletişim*, Ankara: V Yay.
- Kalafat, Y. (1998) *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Eski Türk Dini İzleri*, Ankara: TC Kültür Bakanlığı.
- Köprülü, M. F. (1981) *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötügen Yay.
- Mutlu, E. (1985) *İletişim Sözlüğü*, Ankara: Ark Yayınevi.
- Ögel, B. (1971) *Türk Mitolojisi 1-2*, Devlet Kitapları, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Öğüt Eker, G. (1998) *Türk Düğün Geleneği İçinde Karakeçili Türk Düğünü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara, 1998. [basılmamış] [Rappaport]; B. (1992) *Folklore, Cultural Performances and Popular Entertaintments*, New York - Oxford: Oxford University Press.
- Sümer, F. (1989) Kayı Boyu ve Karakeçililer, *Türk Dünyası Tarih Dergisi 34*, 6-15.
- Tekin, T. (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Turan, O. (1978) *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Matbaa.
- Turan, Osman (1980), *Tarihin Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul, 1980.
- Turan, Ş. (1994) *Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tüfekçioğlu, H. (1997) *İletişim Sosyolojisine Başlangıç*, İstanbul: Der Yayınevi.
- Tümer, G. - Küçük, A. (1997) *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yay.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1955) Karakeçililerin Tarih ve Etnografyasına Dair Notlar, *Türk Yurdu 251* (Aralık), 453-457.
- Westermarck, K. (1938) *Cin*, İstanbul.
- Yumlu, K. (1990) *Kitle İletişim Araştırmaları*, İzmir: Neşa Yay.

*Ein Vergleich ausgewählter Lexik des Tofalarischen bei Castrén und Rassadin**

M. Gürkan Önal

Berlin

1. Einleitung

Die verschiedenen Aufzeichnungen der Lexik der südsibirischen Türk Sprachen, die von unterschiedlichen Personen vorgenommen worden sind, sorgen nicht selten für Verwirrung. Das unterschiedliche Hörvermögen – hierzu käme auch der Bildungsstand auf dem linguistischem Gebiet – der Feldforscher mag an vielen Stellen seinen Beitrag zu dieser Verwirrung geleistet haben, jedoch wird dieser Faktor nicht der ausschlaggebende Punkt gewesen sein. Es kommen auch der Zeitpunkt der Aufzeichnungen und die geographische Lage der Lokalität hinzu. Denn gerade bei den so jungen Türk Völkern, wie man es von den südsibirischen Türk Völkern behaupten kann (s. Schönig), spielt der Zeitpunkt eine große Rolle. Auch das Zeugnis der älteren Autoren darf nicht immer buchstäblich verstanden, sondern muß vor einem breiteren Hintergrund linguistischer wie biographisch-historischer Daten interpretiert werden. So konnte Helimski nur durch die Analyse des Wortmaterials und die Berücksichtigung des Umstandes, daß P. S. Pallas bei seinen Forschungsreisen keine Sojoten persönlich getroffen hat, die verbreitete Meinung widerlegen, daß die Sojoten als Vorfahren der heutigen Tuviner ursprünglich ein samojedisches Idiom sprachen, und sogar nachweisen, daß Wörter, die früher für sojot-samojedisch gehalten wurden, in Wirklichkeit dem karagassischen Dialekt des Matorischen entstammen (Helimski2 32–35). Diese lauthistorisch wohlfundierte Erkenntnis, in einer auf russisch erschienenen uralistischen Fachmonographie publiziert, entschlich leider der Aufmerk-

* Demir, N.–Yılmaz, E. (haz.) (2001) *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, 20–23 Mayıs 1999, Gazimağusa, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., 101–110.

samkeit vieler Türkologen. Die sich durchsetzende Türkisierung verschiedener Völkergruppen bezüglich ihrer Sprache, war nach den vorliegenden Materialien unterschiedlich ausgeprägt. So können wir die allmähliche Türkisierung der betroffenen Völkergruppen bei Helimski in der Einführung sehr deutlich erkennen, wenn wir z.B. von den kojbalischen Zahlwörtern ausgehen und die Unterschiede der Lexeme chronologisch betrachten. Die Angaben zu den kojbalischen Zahlwörtern von Pallas im Jahre 1772 und die heutigen Zahlwörter differieren in soweit, daß bei den Angaben von Pallas bei den Zahlen zwischen 1–10 lediglich die Zahl ‚neun‘ türkisch ist – bei den karagassischen (= tofalarischen) sogar keines dieser Zahlwörter – (Helimski 45), dem gegenüber stehen die heute benutzten Zahlwörter im Kojbalischen, die durchweg türkisch sind. Auch die Namen, mit denen die verschiedenen Völker dieser Gegend belegt worden sind, sind nicht einheitlich. Dieses bringt insoweit Probleme mit sich, daß man die einzelnen Völker bei verschiedenen Autoren nicht mit Sicherheit in ihrem Werdegang verfolgen kann.

Die Aussagen über die Entstehung der südsibirischen Türk Sprachen, ob nun die heutigen türksprachigen Völker dieser Region ursprünglich ein anderes Idiom benutzten oder inwieweit sie fremdsprachliche Elemente in die Phonetik und Morphologie der heutigen südsibirischen Türk Sprachen eingeflochten haben, sind noch sehr vage und beinhalten keine stichfesten Beweise, wie dies auch bei Helimski in der Einführung erwähnt wird. Die Lösung dieser Fragen wird ein langwieriger Prozeß sein, ist jedoch unumgänglich.

So könnte der systematische Vergleich der zugänglichen Wortlisten, die die Idiome der genannten Region betreffen, wichtige Ergebnisse liefern und die Weiterarbeit an dieser Fragestellung erleichtern. In dieses Feld möchte ich die vorliegende Arbeit einbetten.

Im Folgenden möchte ich einen Teil der tofalarischen Wörter aus Castrén und Rassadin gegenüberstellen. Die ausgesuchten Wörter gehören in die Gruppe der menschlichen Anatomie und es sind nur die Wörter in die Gruppe aufgenommen, die bei beiden Autoren vorkommen und lautliche Unterschiede aufweisen.

Die Wahl dieser einen semantischen Gruppe ist natürlich völlig willkürlich. Durch ihre anzahlmäßige Begrenztheit erschien sie für die Exemplifizierung von Lautdifferenzen zwischen den beiden Erforschern des Tofalarischen sehr günstig. Es versteht sich jedoch von selbst, daß sie für die Analyse der Lauterscheinungen in keinsten Weise repräsentativer ist, als alle

anderen semantischen Wortgruppen. Für die Ermittlung eines vollständigen Bildes muß natürlich der ganze Wortschatz untersucht werden.

Castrén ist von Anton Schiefner nach dem Tode Castréns herausgegeben worden und von Schiefner stammt auch die Einleitung des Werkes. Die tofalarischen Materialien wurden von Castrén im Januar 1848 aufgezeichnet (Helimski 61).

Aus der Einleitung bei Castrén stammt das folgende Zitat von A. Schiefner: „Eine Hauptschwierigkeit liegt in der richtigen Auffassung der Vocale. Es zeigt sich namentlich rücksichtlich der Quantität ein bedeutendes Schwanken, das zum Theil wohl daher kommen mag, dass die betonten Silben als lang aufgefasst worden sind“ (Castrén xvii). Diese Aussage habe ich aufgeführt, um auf eine der möglichen Fehlerquellen bei der Benutzung von Castrén aufmerksam zu machen. Bei Castrén gibt es aber auch Unstimmigkeiten im Vergleich zu der heutigen Lexik des Tofalarischen, wo die evtl. Fehlerquelle nicht auszumachen ist. So werden wir in der unten aufgeführten Tabelle sehen, daß bei den Wörtern die von Castrén stammen, keine Glottalisierung, die eine der Merkmale des Tofalarischen ist, zu erkennen ist, wie das auch Janhunens (23) bemerkt. Es stellt sich die Frage, wo dieser Umstand herrührt. Es gibt mehrere mögliche Antworten.

- [1] Die Glottalisierung war zu dem Zeitpunkt der Aufzeichnungen nicht vorhanden.
- [2] Die Glottalisierung konnte, da sie zu schwach war, von Castrén nicht wahrgenommen werden.
- [3] Die Glottalisierung konnte, obwohl sie vorhanden war, von Castrén nicht wahrgenommen werden.
- [4] Die Glottalisierung wurde bei der Bearbeitung der Unterlagen von Castrén seitens A. Schiefner übersehen.

Punkt [3] der obigen Aufzählung ist nicht überzeugend, da wir wissen, daß Castrén durchaus in der Lage war, die Glottalisierung zu hören und zu notieren. Dies wird aus seinen samojedologischen Arbeiten klar, wo er einen Kehlkopfverschluß gehört und diesen sogar historisch unterschieden hat (s.a. Janhunens 11ff.). Diese Tatsache veranlaßt mich zu der Annahme, daß es zu dem Zeitpunkt der Aufzeichnungen keine Glottalisierung im Tofalarischen vorhanden war. Die Möglichkeit [4] kann ich leider nicht überprüfen und die Annahme dieser Möglichkeit wäre höchst spekulativ, würde auch die vorliegende Arbeit in jeglicher Hinsicht hemmen, da ich sonst auch die anderen Unterschiede bei Castrén zu der heutigen tofalarischen Lexik in Frage stellen müßte.

2. Zur Transkription

Die Transkription wurde der Übersichtlichkeit halber vereinheitlicht. Die tof. Wörter, die in Rassadin vorkommen, habe ich, soweit möglich, in Rassadin₂ überprüft. Jedoch habe ich auf die sehr detaillierte und so auch komplizierte phonetische Wiedergabe, die in Rassadin₂ benutzt wird, verzichtet. Solch eine Vereinfachung der Transkription der Materialien aus Rassadin₂ ist für Vergleichszwecke wie die unsrigen völlig ausreichend und der an einer sehr detaillierten phonetischen Transkription des Tof. interessierte Leser wird hier auf das genannte Werk verwiesen.

Einige phonetische Zeichen möchte ich für diese Arbeit definieren: Das in Castrén mit dem phonetischen Zeichen *è* wiedergegebene Phonem finden wir bei Rassadin durchgehend durch *ɪ* (= *vi*) ersetzt. Dieses Phonem /*è*/ wird bei Castrén (2) wie folgt definiert: „...und das dunkle *è* zeichnet sich durch eine [dem *e*] ähnliche dem *ö* sich nähernde Aussprache aus.“. Die Formulierung legt den Gedanken nahe, daß der mit <*è*> gekennzeichnete Laut eine schwartige, reduzierte Variante eines Vokals ist, der auch in anderen sibirischen Sprachen vorkommt, wie tungusisch *a* (= in Menges' Schriften: *e*^o) oder uralisch *e* (in der estnischen Orthographie: <*õ*>).

3. Bearbeitung

Die unten angegebenen Zeilen sind wie folgt aufgebaut: Die Angaben links sind aus Castrén. Diesen folgen die Angaben aus Rassadin. Bei den Angaben aus Rassadins Werken habe ich versucht, wenn möglich Rassadin₂ als Quelle zu benutzen, da der zuletzt genannte mit einer sehr genauen phonetischen Transkription arbeitet (s.a. 1.1), diese Angaben aus Rassadin₂ stehen in eckigen Klammern. Da aber nicht alle in dieser vorliegenden Arbeit zur Bearbeitung herangezogenen Wörter in Rassadin₂ vorkommen, wurden diese fehlenden Wörter aus Rassadin entnommen. Diese Wörter sind ohne eckige Klammern angegeben.

3.1 Lautliche Differenzen

3.1a Vokalische Differenzen

§ 1. Anlaut

e- vs. *ä*-

ergäk ‚Finger, Zehe‘ 138a, 165b; [*ärğäk* id. 182]

e:- vs. *ä*:-

e:ğä ‚Rippe, Seite‘ 80a; [*ä:ği* ‚Rippe‘ 184]

e: ‚Ferse‘ 80a; [*ä:* id. 184]

o- vs. o:-

orha ‚Rückgrat‘ 85b; [*ō: rha* ‚Rücken, Wirbelsäule, Rückgrat‘ 213]

ö:- vs. ö"-

ö: kpä ‚Lunge‘ 86b; *ö" kpe* id. 174b

§ 2. Inlaut

-a- vs. -a:-

hai ~ *kai* ‚Nase, Vogelschnabel‘ 101a; [*hā:j* ‚Nase, Vogelschnabel, Maul, Schnauze‘ 187]

-a- vs. -a"-

tašak ‚Hoden‘ 106b; *ta" hjak* id. 201a
baš ‚Kopf, Gipfel, Spitze‘ 125a; [*ba" š* id. 159]
sahal ‚Bart‘ 119b; *sa" hal* id. 120b

-a- vs. -i-

sēñai ‚Blase‘ 121b; *siɣij* id. 229b

-ä- vs. -e-

čüräk ‚Herz‘ 116b; [*čüre* id. 199]
bö:räk ‚Niere‘ 128b; *bö:rek* ~ *bü:rek* ‚Niere‘ 220b

-e- vs. -i-

adeš ‚Handfläche‘ 76a; [*adiš* id. 151]

-e- vs. -e"-

keš ‚Haut, Baumrinde‘ 93b; *ke" š* id. 167b

-e- vs. -i- ~ -i-

čileñ ~ *čilig* ‚Knochenmark‘ 115a; *čily* id. 180b

-ê- vs. -i-

hèrèn ‚Bauch‘ 135b; [*hirin* ‚Bauch, Magen‘ 193]
alèn ‚Gesicht, Stirn‘ 76b; [*alim* ‚Gesicht, Vorderseite, Bergabhang‘ 153]
baltèr ‚Wade‘ 125a; [*baldır* ‚Wade, Schienbein‘ 158]
dèl ~ *tèl* ‚Zunge‘ 108b; [*dil* ‚Sprache, Zunge‘ 179]
sēñai ‚Blase‘ 121b; *siɣij* id. 229b

-i- vs. -e-

ki:ğir ‚Knorpel‘ 148a; *keğir* id. 274b

-öi- vs. -ö-

döiš ~ *töiš* ‚Brust‘ 110b, 117a; *döš* (~ *töš*) id. 140b

-ü:- vs. -ö:-

bü:räk ‚Niere‘ 128b; *bö:rek* ‚Niere‘ 220b

§ 3. Auslaut

-a vs. -ı

sa:ra ‚Fußsohle‘ 142b; *sa:rı* ‚Sandbank in einem Fluß‘ 60a

-ä vs. -e

ö:kpä ‚Lunge‘ 86b; *ö"kpe* ‚Lunge‘ 174b

-ä vs. -ı

e:gä ‚Rippe, Seite‘ 80a; [*ä:gi* ‚Rippe‘ 184]

-ö vs. -ü

šö:ndö ‚Darm‘ 103b; *šö:ndü* id. 166b

3.1b Konsonantische Differenzen

§ 1. Anlaut

k- vs. h-

kabaktük ‚Augenbrauen‘ 134b; *habak* id. 36a

s- vs. ś-

si:r ‚Ader, Sehne, Faden‘ 122a; [*śi:r* ‚Ader, Sehne‘ 227]

§ 2. Inlaut

-g- vs. -ğ-

e:gä ‚Rippe, Seite‘ 80a; [*ä:gi* ‚Rippe‘ 184]

ergäk ‚Finger, Zehe, Daumen‘ 141b, 165b, 138a; [*ärğäk* ‚Finger, Zehe‘ 182]

-g- vs. -k-

šagai ‚Fussknöchel‘ 102b; [*šakaj* ‚Fußknöchel, Knöchelspiel‘ 230]

-ñ- vs. -γ-

señai ‚Blase‘ 121b; *siγij* id. 229b

-r- vs. -r'-

čüräk ‚Herz‘ 116b; [*čürek* id. 199]

-š- vs. -hj-

tašak ‚Hoden‘ 106b; *ta''hjak* id. 201a

-t- vs. -d-

balter ‚Wade‘ 125a; [*baldir* ‚Wade, Schienbein‘ 158]

§ 3. Auslaut

-ñ vs. -g/-γ

čilenñ ~ *čilg* ‚Knochenmark‘ 115a; *čiliy* id. 180b

-š vs. -s

čüš ‚Gelenk‘ 116b; [*čüs* id. 199]

3.2 Erläuterungen

Wie auch schon in der Einleitung erwähnt, ist die größte Auffälligkeit im Vergleich der genannten Werke, daß bei Castrén keine Glottalisierung zu erkennen ist (s.a. 1). Sollte diese Erscheinung nach Castréns Besuch bei den Tofalaren aufgetreten sein, d.h. nach dem Jahre 1848? Der Vergleich des Wortmaterials spricht dafür.

Eine andere Auffälligkeit ist die Tatsache *è* vs. *ɪ*. Die Definition (s. 1.1) läßt eher einen reduzierten e-Laut zu. Aber auch ein reduzierter i-Laut käme m.E. in Frage. In dieser Hinsicht finden wir auch bei Rassadin2 diese genannten möglichen Laute wieder. Zum ersten notiert Rassadin einen e-Laut (*ə*), der im Zwischenraum der Laute *e* und *ü* variiere (Rassadin2 27), und auch bei Rassadin ist solch ein Phonem vertreten. Daneben finden wir auch einen *ï*-Laut – in Rassadin mit *i* und in Rassadin2 mit *ɪ* dargestellt – der von seiner Qualität her dem *è* entsprechen könnte. Ich möchte an einem Beispiel dieses zu deuten versuchen: Bei Castrén finden wir das Wort *hèrèn* ‚Bauch‘ (135b). Dieses Wort taucht bei Rassadin2 als *hirin* ‚Bauch, Magen‘ auf. In anderen sibirischen Türksprachen und im Alttürkischen enthält die erste Silbe entweder ein *-a-* oder aber ein *-i-* (soj. *sirin* ‚Bauch, Magen‘, jak. *xarin* id. Räsänen 238a; at. *karin* ‚Leib, Bauch‘ Gabain 327a). Somit könnte jenes *è* als ein Zeichen für denjenigen Laut interpretiert werden, der phonetisch zwischen *ä* und *ɪ* steht (Némeths *a₂*, Doerfers *ë*) und phonetisch sowohl als Allophon von */a/*, als auch das von */ɪ/* auftritt (s.a. Stachowski2, Stachowski3 22–28ff).

Einige vokalharmonische Unstimmigkeiten (*adeš* ‚Handfläche‘ 76a; *bokse* ‚Gurgel, Kehle‘ 127b usw.) bei Castrén's Materialien lassen bei den Tofalaren des Jahres 1848 eine noch nicht abgeschlossene Türkisierung ihrer Sprache vermuten. So könnten die starken vokalischen Differenzen beider Autoren erklärt werden, da im Zuge der Türkisierung das Tofalarische außergewöhnliche Vokalveränderungen durchgemacht haben muß. Dies allerdings nur, wenn man annimmt, daß Schreibungen wie <adeš>, <bokse> keine Druck- bzw. Schreibfehler für *<adeš>, *<bokse> sind.

Abkürzungen

at.	alttürkisch
jak.	jakutisch
soj.	sojonisch
tof.	tofalarisch

Abgekürzt zitierte Literatur

- Castrén Castrén, M. A. (1857) *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre*, St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Gabain Gabain, A. von (1950) *Alt türkische Grammatik*, Leipzig: Harrassowitz.
- Helimski Helimski, E. (1997) *Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte*, Unter Mitarbeit von Beáta Nagy, Studia uralo-altaica 41, Szeged: University of Szeged.
- Helimskiz Helimski [= Chelimski], E. A. (1982) *Drevnejšie vengersko-samodijskie jazykovye paralleli (Lingvističeskaja i etnogenetičeskaja interpretacija)*, Moskva: Nauka.
- Janhunen Janhunen, J. (1980) On Glottalization in Sayan Turkic, *Hoppo Bunka Kenkyu* 13 (*Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures* 23–41), 23–41.
- Janhunen2 Janhunen, J. (1986) *Glottal Stop in Nenets*, Mémoires de la Société Finno-ougrienne 196, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rassadin Rassadin, V. I. (1995) *Tofalarsko-russkij/russko-tofalarskij slovar'*, Irkutsk: Vostočno-sibirskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Rassadin2 Rassadin, V. I. (1971) *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*, Ulan-Ude: Burjatskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Räsänen Räsänen, M. (1969) *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Schönig Schönig, C. (1997) Wie entstand das Südsibirische Türkisch?, in B. Kellner-Heinkele – P. Zieme (eds.) *Studia Ottomanica*, Wiesbaden: Harrassowitz, 148–163.

- Stachowski Stachowski, M. (1991) Einige tofalarische Etymologien vor gemeintürkischem Hintergrund, *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* 10, 99–105.
- Stachowski² Stachowski, M. (1998) Lexikalisierung der Possessivbildungen im Dolganischen und der a – y-Wechsel, *Central Asiatic Journal* 42/1, 88–98.
- Stachowski³ Stachowski, M. (1993) *Geschichte des jakutischen Vokalismus*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.

*Eski Türk resmî yazışma geleneğine dair:
Timürlü hükümdarı Ebū Sa'îd Küregen'e ait
Uygur harfli 1468 tarihli bir bitik*

*A. Melek Özyetgin
Ankara Üniversitesi, Ankara*

Timürlü Hükümdarı Ebū Sa'îd Küregen'e ait, Akkoyunlu hükümdarı (Uzun) Hasan Bey'e yazılmış, 1468 tarihli Uygur ve Arap harfli bitik, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde E 12307 numarada kayıtlıdır. Söz konusu bitiği, eski Türk resmî yazışma geleneğinin Türkistan sahasına dâhil edebiliriz. Belge ile ilgili ilk tespitleri Zeki Velidî Togan yapmıştır (*Arşiv Kılavuzu* 129, Vesika xx). Bitik üzerindeki ilk bilimsel çalışma ise aynı yıl Akdes Nimet Kurat tarafından hazırlanmıştır. Bu incelemede Kurat (1940: 119-134), bitiğin özellikle Arap harfli kısmının yazıçevrimli metnini ve tercümesini yapmış, ayrıca belgenin genel Türk tarihi içindeki yerini ve önemini değerlendiren, kişi adları başta olmak üzere bitikte geçen belli başlı kelimeler için açıklamalar getirmiştir. A. N. Kurat (1940: 119), Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan Ebū Sa'îd Küregen bitiğinin, kayıtlı olduğu bu saraya, muhtemelen Fatih Sultan Mehmed ile (Uzun) Hasan Bey arasındaki Otlukbeli savaşı sonrasında, Uzun Hasan'dan alınan ganimetlerle birlikte gelmiş olabileceğini kaydeder.

Bugün elimizde sınırlı sayıda bulunan bu türden belgelerin incelenmesi, özellikle Uygur yazısının Türk resmî yazışma geleneği içindeki yerinin, kullanılma nedenlerinin ve ayrıca ne zamana kadar kullanılmış olduğunun tespitinde büyük önem taşımaktadır. Gerek belgenin resmî Türk yazışma geleneğimiz açısından son derece önemli olan Uygur yazısıyla yazılmış olması, gerekse söz konusu bitiğin Türk dili ve tarihi araştırmalarında yeterli derecede bilinmemesi, belgenin tarafımızdan filolojik ve stilistik açıdan yeniden ele alınmasında en büyük etken olmuştur.

Eldeki bu bitik Uygur yazısının resmî yazışmalarda kullanılma tarihini belirlemeye yönelik çalışmalar açısından son derece önemlidir.¹ İslâm çevresine girilmesiyle birlikte büyük ölçüde terkedilen Uygur yazısı, özellikle Cengiz soylu devletlerin resmî yazışma geleneğinde uzunca bir süre kullanılmış, hatta bu yazının kullanıldığı devletlere başka devletler tarafından yazılan mektupların da kimi zaman Uygur yazısıyla kaleme alındığı görülmüştür. Buna örnek olarak Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in 1473 yılında Otlukbeli savaşını kazandıktan sonra, Akkoyunlu hükümdarı (Uzun) Hasan Bey'in memleketlerine zaferini bildirmek için gönderdiği Uygur yazılı yarlık verilebilir. Bir tür fetihname olan bu yarlığın, aynı Ebü Sa'id Küregen bitiğinde olduğu gibi asıl metni Uygur yazısıyla yazılmış, satırların hemen altında Arap alfabesiyle olan metni yer almıştır. R. Rahmeti Arat, Fatih Sultan Mehmed'in 1473 tarihli bu yarlığının orijinalinin, devletin resmî dili ve alfabesiyle yazıldığını düşünmektedir. Eldeki Uygur yazılı (tamgası bulunmayan) bu nüshanın ise muhtemelen devletin divan teşkilâtında Uygur yazısını bilen kâtipler tarafından, bu yazının kullanıldığı yerlere gönderilmek üzere, orijinalinden kopya edilerek hazırlanmış bir nüsha olduğunu kabul etmiştir (Arat 1939: 288).

Timürlü devletinin resmî yazışma geleneğine ait bugün az sayıdaki belge bize Timürlü sarayındaki divan yazışmalarının Türkçe ve Farsça olarak yapıldığını göstermektedir. Bu dönemden kalan Türkçe belgelerin hepsi de Uygur yazısıyla kaleme alınmıştır.² Orta dönem Türk devletlerine ait mevcut resmî belgeleri tasnif eden István Vásáry (1987: 16-17), Timürlüler dönemine ait ikisi Türkçe, beşi Farsça olmak üzere toplam yedi resmî belge zikretmektedir. Uygur yazısıyla kaleme alınmış bu Türkçe belgelerden birincisi 1422 tarihli olup Timürlü hükümdarı Şahruh'a ait bir soyurgal yarlıktır.³ İkincisi ise 1469 tarihli Ömer Şeyh'e ait bitiktir.⁴ Vásáry'nin listesinde yer almayan üçüncü Uygur yazılı belge ise bu çalışmada ele alınan 1468 tarihli

1. Türk dilinin yazımında Uygur yazısının kullanımının tarihlendirilebilen en eski dönemi, mevcut belgelere göre 9. yüzyıl sonlarına kadar uzatılır. Daha geniş bilgi için bkz. Tezcan 1981: 41-42; Zieme 1986: 228-237.
2. Devlet yazışmalarını içeren bu Türkçe resmî belgeler yanında, Timür hâkimiyeti dönemine denk gelen Doğu Türk yazı dilinin edebî eserlerinin büyük bir kısmı da Uygur yazısıyla yazılmıştır. Özellikle Farsçanın da etkin olduğu bu dönemde Türkçenin devlet dili olarak varlık göstermesi yanında, edebî dil kimliğini kazanmasında Timür ve oğlu Şahruh dönemindeki, Timür ailesinin himayesindeki şair ve yazarların büyük rolü olmuş ve bunun akabinde Doğu Türk yazı dili Nevayî ile güçlenerek 19. yüzyıl sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Bkz. Barutcu-Özönder 2000: 291-294.
3. Bu soyurgal yarlık üzerinde J. Dény (1957: 253-266) çalışmıştır.
4. Bu bitik üzerinde P. M. Melioranskiy (1906: 0129-0140) durmuştur.

Ebû Sa'id Küregené ait bitiktir. Timürlü Sarayına ait Farsça resmî belgeler ise şunlardır: 1. Emirân-şah Küregen 798 Ramadân 27 (4 Temmuz 1396) (Fekete 1977: 63-65); 2. Timür Küregen 804 Muḥarrem 24 (3 Eylül 1401) (Fekete 1977: 71-75); 3. Şahruh 838 Muḥarrem 8 (14 Ağustos 1434) (Fekete 1977: 87-88); 4. Hüseyin Baykara, 879 Zi'l-ka'ada (1474) (Mokri 1975: 68-79); 5. Hüseyin Baykara 1469-1506 (Değişik konulardaki inşa' parçalarından oluşan koleksiyon) (Roemer 1952: 35-141).⁵

Bu çalışmada ele alacağımız Ebû Sa'id Küregené ait bitiğin en önemli özelliği iki alfabe ile yazılmış olmasıdır. Bitiğin Uygur yazısıyla yazılan orijinal metninin satırlarının hemen altında Arap alfabesiyle olan karşılıkları verilmiştir. Bu türün örneklerini biz yazışma geleneğimiz içinde mevcut birkaç belgede daha tespit edebiliyoruz. Altın Ordu resmî yazışma geleneği içinde yer alan 1393 tarihli Temir Kutluk Han tarhanlık yarlığı da Uygur ve Arap olmak üzere iki alfabeli olarak yazılmıştır (Özyetgin 1996: 253-254). Bunun yanında Ebû Sa'id Küregen bitiği ile paralel özelliklere sahip, daha önce zikrettiğimiz Osmanlı sahasında yazılmış Fatih Sultan Mehmet Yarlığı (Arat 1939: 285-322) da bu türe giren iyi bir örnektir. Altın Ordu ve Timürlü sarayında olduğu gibi Akkoyunlu sarayında da Uygur yazısının kullanıldığını görüyoruz. Her ikisi de Akkoyunlu hükümdarına yazılan, Ebû Sa'id Küregen ile Fatih Sultan Mehmed'in söz konusu bitik ve yarlığı buna tanıktır. Öte yandan Akkoyunlu devletinde resmî dilin Farsça olduğunu belgeleyen bir kısım berat, mektup ve ferman da Topkapı Sarayı Arşivinde kayıtlıdır (Uzunçarşılı 1988: 281).

Bitiğin stilistik özellikleri

Belgenin orijinal boyutları 144 cm. × 27 cm.'dir. 76 satırdan oluşan bitiğin, birbirine yapıştırılmış üç adet kalın beyaz kâğıt üzerine yazılmış asıl metni Uygur harfleriyle olup ve her kelimenin hemen altında Arap talik yazısıyla Türkçe karşılıkları verilmiştir (*Arşiv Kılavuzu* 129, Vesika xx).

Eski Türk yazışma geleneğinin Türkistan sahasına ait olan Ebû Sa'id Küregen bitiğinin stilistik açıdan gösterdiği özellikler, diğer Altın Ordu yazışmalarıyla benzer nitelikler taşımaktadır. Daha çok Osmanlı sahası yazış-

5. Ayrıca resmî yazışma geleneğine ait olmamakla birlikte Timür döneminden kalma en eski yazılı belge olarak değerlendirilebilecek 1391 tarihli Uygur yazılı, onbir satırlık bir kitabeyi de burada zikretmek yararlı olacaktır. Söz konusu kitabenin ilk üç satırı Arap harfli olup diğer satırları Uygur yazısıyla yazılıdır. Kazakistan'da, Ulutav'da bulunan bu kitabe, Timür'ün Altın Ordu hanı Toktamışa karşı yaptığı sefer ve kazandığı zafer hakkındadır (İnan 1991: 8). Bu yazıt metnini N. Poppe (1940: 185-187) yayımlamıştır, ayrıca bkz: İnan 1991: 14.

malarında görülen ve Arapça olarak verilen davet (*invocatio*) kısmı bu bitikte geçmemektedir.⁶ Ayrıca Timürlü belgelerinde Osmanlı sahasında kullanılan tuğranın da yer almadığı görülür (Uzunçarşılı 1988: 278). Bitik, eski Türk yazışma geleneğine ait bir kalıp ibare olan *sözüm*⁷ kelimesinin yer aldığı *sultân übü sa'id kürâgân sözüm* (E. 1) ile başlamaktadır. Bitiği gönderen hükümdarın unvan ve elkabının sıralandığı *intitulatio* kısmı Ebü Sa'id bitliğinde bulunmamaktadır. Özellikle Osmanlı resmî yazışmalarındaki Arapça ve Farsça tamamlardan oluşan uzun unvan ve elkab bölümü, Türk-Cengiz devletlerine ait yazışmaların büyük bir kısmında yer almaz. Ancak Altın Ordu sahasında, özellikle Kırım Hanlığı döneminde tâbî oldukları Osmanlı hükümdarlarına yazılan bitiklerde, hitap edilen Osmanlı hükümdarının unvan ve elkabının aynı Osmanlı sahasındaki üslûpla verildiği görülür. Bitiğin asıl sahibinin zikredildiği bu kısımdan sonra, muhatap olan kişinin adının geçtiği *inscriptio* kısmı gelir. Ebü Sa'id bitliğinde *inscriptio*'dan sonra gelen ilk iki satır (E. 2-3) içerden yazılmıştır. Satır atlama, boşluk bırakma, yazı hizasında içerden başlama Türk-Moğol resmî yazışma geleneğine ait bir üslûp özelliğidir. Bu gelenek İran yazışmalarında da mevcuttur. Bu atlama 2-3 satır kadardır ve belgenin başlangıç kısmında yapılır (Vásáry 1987: 67).⁸ Ebü Sa'id Küregen bitliğinde, diğer Altın Ordu bitiklerinde görmediğimiz dikkati çeken bir nokta; içerden yazma usûlünün daha sonraki satırlarda da belli ara-

6. İki alfabeli Fatih Sultan Mehmet Yarığının dua (*invocatio*) kısmında *huve'l-ganî* gibi Osmanlı sahasında kullanılan Arapça kalıp bir ibare geçmektedir. Belgelerin dua kısmında kullanılan buna benzer söz öbeklerini, Osmanlı resmî yazışma geleneğinin tesiriyle Kırım ve Kazan sahası yarlık ve bitiklerinde de görmekteyiz.
7. Altın Ordu'nun hem diplomatik hem de tarhanlık yarlıklarındaki üslûp özelliklerine bakıldığında dikkati çeken ve ortak olan en önemli unsur, belgenin giriş kısmındaki (*intitulatio*) *Sözüm* formülüdür. Altın Ordu hanı Toktamış'ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği 1393 tarihli diplomatik yarlık, *Toktamış sözüm Yagaylağa* ibaresi ile başlamaktadır. Aynı şekilde 1397 tarihli Temir-Kutluk Han'ın tarhanlık yarlığında *Temir Kutlug sözüm*; 1453 tarihli Hacı Girey Han'a ait tarhanlık yarlığında *Hacı Girây sözüm*; 1467 tarihli Mengli Girey tarhanlık yarlığında *Mängli Girây sözüm* ibareleri geçmektedir. Bu kökü oldukça eskiye dayanan formüle yapı saygı ve davet içeren bir ibaredir (Özyetgin 1999: 104). Bunun yanında Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a gönderdiği yarlıkta Arapça *huvä'l-ganî allâh ta'ala inâyâtidin* ile başlayan bir davet (*invocatio*) girişinden sonra *Sultan Mähmâd Han sözüm* cümlesi gelmektedir (Arat 1939: 298). Konuyla ilgili ayrıca bkz. L. Fekete 1957: 1-20.
8. Ayrıca Altın Ordu sahasında 1428 tarihinde Uluğ Muhammed Han'ın Osmanlı padişahı II. Murad'a gönderdiği bitikte *inscriptio*dan sonra gelen üç satır içe alınmıştır. Altın Ordu'ya ait eski tarihli Arap harfli bu belge dışında Uygur yazısıyla yazılmış 1393 tarihli Toktamış Han yarlığı ile 1397 tarihli Temir-Kutluk Han yarlığında ilk satırdan sonra gelen; Toktamış yarlığında dört, Temir-Kutluk yarlığında iki satır içerden yazılmıştır. Toktamış yarlığında satırların içeri çekildiği kısımlarda Altın Ordu'ya has kûfî yazılı al tamga bulunmaktadır (Özyetgin 1996: 251, 253).

lıklarla devam ettirilmiş olmasıdır. Metinde içerden yazılan satırlar şunlardır: E. 2-3, 5, 8-9, 14, 16, 17-18, 25, 28-29, 32-33, 38-39, 46, 48, 54-55, 58-59, 64-65, 70. Verilen bu satırların içeriğinden, belli konulara dikkat çekme ve vurgulama amacıyla bu üslûba başvurulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı yazışmalarında bu usûl bulunmamaktadır.⁹

Altın Ordu yarlık ve bitiklerinde geçen bazı özel isimlerin vurgulanmak amacıyla yaldızla yazıldığı görülür. Ebû Sa'îd Küregen bitiğinde de *Tâhri* kelimesi ile birlikte hükümdarın ismi ve ecdadına ait kelimeler altın yaldızla yazılmıştır. Söz konusu bitikte dikkati çeken bir başka özellik de *Tâhri* kelimesinin her defasında metinden ayrı yazılmış olmasıdır. Altın yaldızlı olarak asıl metin çerçevesinin biraz dışına yazılan kelime (E. 3, 13, 19, 28, 38, 47, 49, 51, 61, 63, 71), ait olduğu satır içinde *'inâyât* kelimesi ile birlikte değerlendirilmektedir. Örneğin bitiğin 13. satırında geçen ve satır dışına yazılmış *tâhri* kelimesinden sonra gelen *big çakıda kılğan hidnâtlarını hârgiz özgâ kılmadı 'inâyât kılıp* cümlesini, 'bey zamanında yaptığı hizmetlerini asla değiştirmeyip *Tanrı lütfedip*' şeklinde aktarabiliriz. Metinde *Tâhri* kelimesinin, geçtiği her satırda bulunan *'inâyât* kelimesiyle ilişkisi söz konusudur. Aynı özellik Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan ile olan mücadelesini anlattığı Uygur harfli yarlıkta da görülmektedir.¹⁰

Bitiğin ikinci satırında muhatap alınan kişinin adı (hasan bigkâ) geçirilerek selamlama (*Salulatio*) yapılıyor. Ardından yine ikinci satırdaki *söz ol kim* ibaresinden sonra 74. satırın sonuna kadar olan bölüm, bitiğin kontekstini oluşturan (*Narratio et dispositio*) kısmıdır. Bu kısımda Ebû Sa'îd, Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bey'le aralarındaki eskiye dayanan dostluk, kardeşlik ve işbirliğine atıflar yaparak (E. 3-22) bitiğin asıl yazılış amacını dile getirmiş (E. 22-30), ayrıca o dönemde söz konusu bölgede gelişen bazı siyasî olayları ve bunun sonuçlarını değerlendirmiş (E. 31-53) ve son olarak da konu ile ilgili dilek ve temennilerini sıralamıştır (E. 54-74).

Bitiğin sonunda yer alan tarih (*datatio*), 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile Hicrî Takvim bir arada kullanılarak verilmiştir: *sıçkan yıl rabi'ül-âvvâl ayının yi-*

9. Ancak Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'ın memleketlerine hitaben yazdığı yarlıkta, Ebû Sa'îd bitiğindeki kadar olmamakla birlikte, 81-82, 115-116. satırlar içerden yazılmıştır. Söz konusu satırlarda, Ebû Sa'îd bitiğinde de geçen *ürânlar hümâti bile* ibaresi yer almaktadır (Arat 1939: 300-301).
10. Fatih Sultan Mehmet yarlığının 173. satırında yine asıl metin çerçevesinin dışına yazılmış olan *tâhri* kelimesinden hemen sonra gelen *kâldük 'inâyâti bilâ hâmin kim*; 187. satırda yine *tâhri âmti 'inâyâti bilâ kışlay istambula*; 196. satırda ise *tâhri* kelimesi metnin dışında yazılmış olmakla birlikte takip eden satırda *âmrini bâr cay kâltürsünlâr* şeklinde bir yapı dikkati çekmektedir (Arat 1939: 302-303).

girmi ikisidâ 'Sıçan yılı, Rebiülevvel ayının yirmi ikisinde' (E. 75-76). Burada Hicrî yıl verilmemiştir. Bu tarih Hicrî olarak 22 Rebiülevvel 873, Milâdî olarak 9 Eylül 1468 tarihine karşılık gelmektedir.¹¹ Altın Ordu yazışmalarında bu tür tarihlendirmenin pekçok örneği vardır.¹² Yazıldığı yer (*locus*) kaydı olarak *Mâyanâ* (E. 76) şehir adı geçmektedir. Mâyane şehri bugün İran devletinin güney sınırları içinde, Hazar denizine yakın bir bölgede bulunmaktadır.

Bitikte 71-74. satırlar arasında sağ tarafa, orijinal metnin üstüne, Eski Türk kançlıyasına ait, kare şeklinde altın yaldızlı bir adet tamga basılmıştır. Belgenin resmîyetini gösteren; orijinal boyutu 8,5 cm. x 8,5 cm. olan bu tamga, şekilce diğer Altın Ordu tamgalarına benzemekle birlikte, daha büyük olması ve küfî yazıyla yazılmamış olması bakımından dikkati çekmektedir. Sülûs yazıyla yazılmış kare şeklindeki bu tamganın iç kısmında, birbirine paralel, uçları birbiriyle kesişen daha küçük kare bir çerçeve yer almaktadır. İç karenin çizgilerinin kesiştiği dört köşede 4 halifenin adları yazılıdır: Sağ üst köşede *Ebû bekr*, sol üst köşede 'Ömer, sağ alt köşede 'Osmân, sol alt köşede 'Alî'nin isimleri yer alır. İç çerçevede yer alan yazılardan üst köşede *bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm*, sağ yan çerçevede *lâ ilâhe illa'llah*, sol yan çerçevede *muhammâdu'n-râsûlu'llah*, alt köşede ise *âl-ḥasan âl ḥüsâyn* yazılıdır. Kare çerçevenin ortasında ise *âs-sultânul-'âzam vâ'l-ḥakân'ul âkrâm muḡisu'l-ḥakḫ vâ'd-dîn sultân âbû sa'id kûrâgân ḥallâdâ allahu mülkâhu ve sultânâhu* yer alır (Kurat 1940: 128).

Bitiğin içeriği¹³ ve genel Türk tarihi içindeki yeri

Timür Han'ın torunu Ebû Sa'id Küregen, 15. yüzyıl ortalarında, bir diğer Timürlü hükümdarı Abdüllatif'in öldürülmesiyle 1451 yılında Semerkant'ta

11. Bkz. Kurat 1940: 129; *Arşiv Kılavuzu* 1940: 129; ayrıca bkz. Unat 1959: 60.

12. Altın Ordu yarlıklarından 1393 tarihli Toktamış Han yarlığında: *takaḡu yıl târiḡ yiti yüz tok-san büştâ rüceb ayının säkiz yanıtı*; 1397 tarihli Temir Kutluk yarlığında: *târîḡ säkiz yüzdâ bars yıl şa'bân ayının altınçı künidâ*; 1466 tarihli Mahmud Han bitiğinde: *tavuk yıl târiḡ säkiz yüz-yâtmişdâ mübâruk bârât ayının baş iskidâ*; 1453 tarihli Hacı Girey Han yarlığında *tavuk yıl säkiz yüz älli yâdikde bitidi mübâruk şafâr ayının yigirmi altınçı kün*. Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasana gönderdiği Uygur harfli yarlığın tarih kısmı da yine aynı şekilde verilmiştir: *târîḡ säkiz yüz yitmiş säkiztâ yılan yıl, râbi'ül-ahır ayının bişitâ*.

13. *Arşiv Kılavuzunda* bu bitig ile ilgili bilgi veren Zeki Velidi Togan, belgenin içeriği konusunda şunları söylemektedir: "Timurilerden Ebu Said Kürkan Azerbaycan'da bulunmakta ve Tebrizi cediti Miranşahın yurdu olması hasebiyle alacağını, Uzun Hasana da Rum, Şam, Mısır taraflarını istilâ etmesini bildirmektedir. Uzun Hasan haberlerini biraderi Murat vasiyetiyle Ebu Said de bu yarlığı Mahmut Bey ile yollamıştır. Keza bu yarlık yazıldığı sırada Karakoyunlu Cihanşah'ın oğlu Hüseyin Ali Mirza'nın mağlup edildiği de memnuniyetle kayıt ve ilâve edilmektedir" (*Arşiv Kılavuzu* 1940: 129), ayrıca bkz. Kurat 1940: 128.

tahta oturmuş ve sınırları bütün Maverâünnehir, Horasan, Badehşan, Kabil, Kandahar ile Hindistan ve İran'a kadar uzanan geniş bir alanda hüküm sürmüştür (Kurat 1940: 131).

İncelediğimiz bitik, Ebü Sa'id'in Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın ölümü üzerine Azerbaycan sahasına yapmayı düşündüğü fetih zamanında, aynı şekilde bu sahayı ele geçirmek isteyen Ak Koyunlu hükümdarı (Uzun) Hasan Bey ile olan mücadelesi sırasında yazılmıştır. Tarihî kaynaklar özellikle bu dönemde, her iki hükümdar arasında elçi gidiş-gelişleriyle birlikte, diplomatik yazışmaların da yapıldığını bildirmektedir. Azerbaycan ve özellikle Tebriz bölgesinin ele geçirilmesi olayında karşı karşıya gelen bu iki hükümdardan (Uzun) Hasan Bey, başlangıçta Ebü Sa'id Küregen ile mücadeleye girmek istememiş, konunun barışla çözümlenebilmesi için Timürlü hükümdarına birçok elçi heyetleriyle birlikte bitikler göndermiştir (Kurat 1940: 130-131; Aka 1991: 92). Her ne kadar Tebriz üzerinde hâkim olmak istemekle birlikte, (Uzun) Hasan Bey başlangıçta Azerbaycan'ın kendisine bırakılması şartıyla, İran'ın Ebü Sa'id'in yönetimine geçmesini kabul etmiş, buna rağmen Ebü Sa'id'in önderliğindeki Timürlü ordusunun ilerlemesini durduramamıştır (Hinz 1992: 45). Tebriz bölgesinin hâkimi Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın 1467 yılında (Uzun) Hasan Bey karşısında yenilgiye uğrayıp hayatını kaybetmesiyle oğlu Hasan Ali Karakoyunlu tahtına çıktı ve ilk iş olarak Akkoyunlulara karşı savaş hazırlıklarına girişti. Merend dolaylarında Akkoyunlu hükümdarı (Uzun) Hasan Bey ile çarpışan Hasan Ali büyük bir bozguna uğrayarak Meyane'ye çekilmiş ve Azerbaycan'a yaklaşmakta olan Ebü Sa'id'e sığınarak ondan (Uzun) Hasan Bey'e karşı destek istemiştir. Bu arada (Uzun) Hasan Bey'in elçileri Ebü Sa'id ile görüşüp, Timür zamanından beri devam eden iyi ilişkileri öne sürerek, yine dost kalınmasını sağlamaya çalışıyorlardı (Aka 1991: 91-92). Ebü Sa'id, söz konusu bitiginde de belirttiği gibi Azerbaycan illerinin ve özellikle Tebriz'in fethinin çok önemli olduğunu ve bu topraklarda ata yurdu olarak kendi hakkının bulunduğunu söylüyordu (E. 24-28). 9 Eylül 1468 tarihinde yazılan bu bitikte Ebü Sa'id, (Uzun) Hasan Bey'e Azerbaycan'a ve Tebriz'e doğru yapacağı fetih hareketini haber vererek (E. 28-30), kendisine karşı çıkmamasını, Timür Bey zamanından beri Akkoyunlular ile Timürlüler arasındaki dostluk ve kardeşlik bağının sürdürülmesi gerektiğini (E. 63-68), bunun yanısıra (Uzun) Hasan Bey'in kendisine idarî ve askerî işlerde yardım edebileceğini, ayrıca kendisinin de ona destek olacağını (E. 55-59) ifade ederek fethedeceği topraklardan Mısır ve Rum (Anadolu) illerini kendisine vereceğini (E. 71-72) söylemiştir. Hatta Ebü Sa'id, (Uzun) Hasan Bey'in Cihanşah ve oğlu Hasan Ali ile olan mücadelesinde kendisine arka çıkarak sonucun kendileri için de

hayırlı olduğunu vurgulamaktadır (E. 31-32). Bunda muhakkak ki Ebū Sa'îd'in Cihanşah'ın hâkim olduğu Azerbaycan ve Tebriz'i kendi idaresi altına alma isteğinin ve bunun doğrultusunda takip ettiği siyasetin etkisi vardır. Eldeki bitik, Ebū Sa'îd'in söz konusu illeri almakta kararlı olduğunu (Uzun) Hasan Bey'e bildirmesi ve bu yönde hareket edeceğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bitik bize, (Uzun) Hasan Bey'in tüm girişimlerine rağmen bu meselenin diplomasi yoluyla çözümlenemediğini de göstermektedir. Nitekim Meyane'den ayrılıp (Uzun) Hasan Bey'in kışlağı olan Karabağ'a hareket eden Ebū Sa'îd erzak yollarının kesilmesi nedeniyle içine düştüğü güç durumdan kurtulamamış, hatta elçi ve bitik göndererek barış isteyen Ebū Sa'îd'in isteklerine bu sefer de (Uzun) Hasan Bey kayıtsız kalmıştır. Güney Mugan'da Timürlü ordusuyla yapılan çarpışmalarda Ebū Sa'îd, (Uzun) Hasan Bey karşısında yenilerek esir düşmüştür. Ebū Sa'îd, (Uzun) Hasan Bey'in himayesindeki bir diğer Timürlü şehzadesi olan Yedigâr Mehmed'in isteğiyle 7 Şubat 1469 tarihinde öldürülmüştür (Hinz 1992: 46; Kurat 1940: 130-131; Aka 1991: 92). Ebū Sa'îd'in (Uzun) Hasan Bey karşısındaki bu yenilgisi Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Akkoyunlu hâkimiyeti tekrar kurulmasına zemin hazırlamıştır (Togan 1981: 365).

Bitiğin dil ve imlâ özellikleri

Yazılış tarihi 15. yüzyıl ortalarına denk gelen Ebū Sa'îd Küregen bitiği, dil bakımından Çağatay yazı dili özelliklerini yansıtmakla birlikte, bir geçiş dönemi metni olma özelliğine de sahiptir. Yalın bir dil ile kaleme alınmış olan bitikte Harezmi yazı dilinin etkilerini de görüyoruz. Doğu Türk yazı dilinin ilk aşaması olan 11. ile 14. yüzyıl sonuna kadarki dönemde, başlangıçta Türkistan, Horasan ve İran sahasında, sonra Harezmi ve Altın Ordu'da gelişen Türk yazı dilinin, 15. yüzyılın ikinci yarısında Timürlüler devrinde Horasan ve Maverâünnehir'in Herat ve Semerkant gibi siyasî ve medenî merkezlerinde klâsik edebî dil hâlini almağa başladığı dönem, Klâsik Çağatay devrinin başlangıcı olarak kabul edilir. 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Çağatay yazı dili, Nevâyî ile klâsik dönem özelliklerini kazanmıştır (Barutcu-Özönder 1996: 5).

Bitikte hem Uygur hem de Arap alfabesiyle yazılmış iki metin yer almaktadır. Eş zamanlı yazıldığı şüphe götürmeyen bu iki metin arasında imlâ açısından bazı farklılıklar olmakla birlikte, tek bir metin hâlinde birbiriyle bütünüyle eşleşebilmektedir. Metinde Uygur yazı geleneğindeki imlâ tasarruflarından kaynaklanan bu farklılıklar, hem Uygur hem de Arap harfli kısmın harf çevrimi (transliterasyonu) yapılarak ortaya konmuş, bitiğin orijini-

nal metni ise bu iki harfçevrimli metne dayanılarak yazıçevrimli (transkripsiyonlu) olarak kurulmuştur.

Uygur harfli metin, ünlülerin kelime başında ve kelime içinde gösterilmesi bakımından genel olarak tutarlıdır. Kelime başında ve ilk hecede ince sıradan yuvarlak *ö, ü* ünlülerinin yazımının bir iki örnek dışında hep *y/siz* olduğu dikkati çekiyor. Ünsüzlerin yazımında ayırıcı işaretlerin kullanılmadığı görülür. Metin içinde sadece birkaç örnekte art damak *k* ve *n* için ayırıcı işaret geçmektedir. Bunun dışında bazı ünsüz harfler *t/d, s/z, h/q* birbiri yerine kullanılmıştır. Bu türden yazımlar için metnimizde etimolojik okumalar yapılmıştır. Orijinal metinde nazal *n* için *nk* kullanılmıştır. Bitikte Arapça ve Farsça kelimelerin bazı özellikli imlâları dikkati çekiyor. Kelime başında ve kelime içinde *h, ħ* için metinde hiçbir harf kullanılmamıştır. Kelime başında ve kelime içinde *h* yazımı için *q*, peltek *ğ ve z* yazımı için *d* harfi kullanılmıştır. Arapça kelimelerdeki ayın harfi için herhangi bir harf ya da işaret verilmemiştir. Eklerin imlâsına gelince, Uygur yazım geleneğine bağlı olarak hep ayrı yazıldıkları görülür. Bu açıdan Arap harfli metinle de büyük ölçüde birlik sağlandığı dikkati çekmektedir.

Ebū Sa'îd Küregen bitiğinin Arap harfli kısmında, Türkçe kelimelerde ünlüler hurûf-ı med harfleriyle yazımda her zaman gösterilmiş, metinde harekeleme yapılmamıştır. Bitiğin Arap harfli metni, döneminin bazı karakteristik ses değişmelerini Uygur yazılı metne göre daha iyi yansıtmaktadır. Bunların en başında Çağatay Türkçesi için kelime başında ve ilk hecede sistemli bir ses değişimi olan *ä > i* gelişimi gelmektedir. Uygur yazılı kısımda bu değişimde /ä/'nin yanında olan yazımlar söz konusuyken, Arap harfli metinde *e > i* değişimine uğramış kelimelerde, /e/ ünlüsü kelime başında her zaman elif-ye (ع) ile ilk hecede ise hep (ا) ile yazılmıştır: *ä- > i-: är- > ir- ~ Uyg. 'r- (E. 29, 16, 40, 44), bunun yanında i- ~ Uyg. 'y- (E. 53), ärän > irän ~ Uyg. 'r'n (E. 19, 39, 61), äsänlik > isänlik ~ Uyg. 's'nlyk (E. 74); é > i: elçi > ilçi ~ Uyg. 'lcy (E. 48); -ä- > -i-: bäg > big ~ Uyg. p'k (E. 4, 5, 6, 7, 10, 13, 15, 24, 42, 69), sän > sin ~ Uyg. s'n (E. 35, 41); kâç > kiç- (E. 34, 36, 44, 73) ~ kâç- (E. 19, 66) ~ Uyg. k'c-; käl- > kil- ~ Uyg. k'l- (E. 31, 33, 37, 30, 50, 51); taging > diginç (E. 73) ~ Uyg. t'knc [Bunun yanında täg ~ däg (Uyg. t'k) de metinde geçiyor]; kältür- > kiltür- ~ Uyg. k'ldwr- (E. 6), kârâklig > kirâklig ~ Uyg. k'r'klyk (E. 58); nâ > ni ~ Uyg. n' (E. 58, 66); -ê- > -i-: yêr > yir ~ Uyg. y'r (E. 9, 61); tê- > di- ~ ti ~ Uyg. t' (E. 34, 42).*

Uygur yazılı metinde *t/d* harflerinin imlâda büyük ölçüde birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bitikteki kelime başında *t- > d-* değişiminin olduğu belli başlı kelime örneklerini Arap harfli metinden tespit edebiliyoruz. Bunun yanında metinde *t- > d-* değişimi için ikili yazımlar da

dikkati çekmektedir. Söz konusu değişimin olduğu belirli sayıdaki *d*-'li kelimeler Doğu Türk yazı dilinde Oğuz özellikli kelimeler olarak eserlerinde de geçmektedir: *takı* > *dağı* (E. 7, 9, 10, 16, 22, 27, 35, 36, 37, 41, 47, 50, 64), *tè-* > *di-* (E. 34, 42) ~ *ti-*, *täginç* > *diginç* (E. 73), *täg* > *däg* (E. 20, 54) ~ *täg* (E. 9, 61); *tur-* > *dur-* (E. 10, 27, 30, 51, 63, 70) ~ *tur-* (E. 34, 45).

Yine Doğu Türk yazı dilinde Arapça ve Farsça ince sıradan kelimelere, Türkçe eklerin hep kalın sıradan, art ünlülü şekilleriyle eklendiği görülür. Ebü Sa'îd bitiğinde de ek uyumsuzluğunu gösteren bu türden örnekler vardır: *dävlät+i+ğa* (E. 6), *dävlät+ğa* (E. 31), *ināyät+i+ğa* (E. 28, 47), *māyanā+ğa* (E. 32), *vilāyät+lāri+ğa* (E. 37), *düşmān+i+ğa* (E. 43), *tābriz+ğa* (E. 48, 50).

Bitik metninde geçen *asru*, *basa*, *bat*, *bāğayät* Çağatay metinlerinde sıkça görülen zarflardandır. Bunlar içinde 'çok' anlamına gelen *asru* Çağatay sahasında daha çok Nevayî'den önce görülen zarflar arasında geçmektedir. Bunun yanında yine Çağatay metinlerinde sıkça geçen *ara* (E. 36), *bilän* (E. 35), *bilä* (E. 5), *çaıklık* (E. 59), *sarı* (E. 49), *täg* (E. 9) ~ *däg* (E. 20), edatları da Ebü Sa'îd bitiğinde geçmektedir. Hatta Klâsik Çağatay döneminde Nevayî'de *dik* ~ *dık* olarak çok sık geçen edatın, Nevayî öncesi eserlerde *däg* ~ *täg* olarak geçtiği kaydedilmektedir (Eckman 1996: 125).

Çağatay yazı dilini karakterize eden bir başka özellik, zamir n'sinin büyük ölçüde kullanımdan düşmüş olmasıdır. Bunun örneklerini Ebü Sa'îd Küregen bitiğinde de tespit edebiliyoruz: *dävlät+i+ğa* (E. 6), *'ināyät+i+ğa* (E. 28, 47), *vilāyät+lāri+ğa* (E. 37), *düşmān+i+ğa* (E. 43), *dost+i+ğa* (E. 43), *üstiğa* (E. 40), *'ināyet+i+din* (E. 51), *iki+si+dä* (E. 75-76), *üst+i+ğa* (E. 40), *oğlan+ları+ğa* (E. 12), *çağ+i+ta* (E. 13), *hinmät+i+din* (E. 19, 39, 61). Bunun yanında zamir n'sinin kullanıldığı iki örnek metinde geçmektedir: *ağa+ları+n+dın* (E. 20), *üstünä* (E. 47) (< üst+i+n+gä).

Bitikte 3. şahısta bildirme (copula) eki olarak *turur/durur* şekli geçmektedir: *ma'lüm durur* (E. 27), *yoğ turur* (E. 45), *ümüdüm ol durur* (E. 51, 63, 70), *birgän durur* (E. 10, 27). *Turur/durur* bildirme şekli Harezmi sahasında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise bu ek düzenli olarak *-turl-tür*; *-durl-dür* biçiminde geçer.

Bitikte cevher fiilinin imlâsında *ir-* (< *är-*) şeklindedir: *yibärip ir-dim* (E. 48), *bolup ir-di* (E. 40), *kiçip ir-di* (E. 44), *turup ir-di* (E. 34), *tüşüp ir-di* (E. 35), *kiçip ir-di* (E. 36), *mühim ir-di* (E. 38), *bildürüp ir-diñ* (E. 19), *kilip ir-dük* (E. 37), *kıldı ir-sä sen* (E. 16), *işüttük ir-sä* (E. 41), *kılğan ir-miş sän* (E. 49), *ir-gändä* (E. 76). Bitikte bir birleşik fiil çekimli örnekte /r/'nin düştüğü *i-* fiili tespit edilmiştir: *kıl-ğay i-se* (E. 53).

Ebü Sa'îd Küregen Bitiği

- (1) swld'n "pws'yt kwyr'k'n swz wm
sl'ñ 'bw s'd kwrk'n swzwm
sultân âbû sa'îd kürâgân sözüüm
Sultan Ebü Sa'îd Küregen sözüüm
- (2) 's'n p'k k' slm t'k'c swz 'wl kym
hšn byk k' slm tkc swz 'wl kym
hasan bigkâ sâlâm tâggâç söz ol kim
Hasan Bey! Selâm ederken söz(ümüüz) odur ki
- (3) t'nkry 'yn'y't y pwlwp s'yp çyr'ñ
tnkry 'n'yty bwlwb ş'hb qr'n
Tânri 'inâyâti bolup şâhib kırân
Tanrı'nun lütfu olup Sahip Kırân
- (4) t'mwr p'k t'm'm m'm'lyk ny mws'r qylyp ywrwk'n t' 'wlwq
tmwr byk tm'm mm'lk ny mşr qylyb ywrwk'n d' 'wlwğ
tâmür big tamâm mämâlikni muşahhar kılıp yörügändâ uluğ
Timür Bey bütün memleketleri ele geçirip ilerlediğinde ulu
- (5) 'd'ñk 'wdm'n p'k cyn kwnkly pyl'
t'nk 'wsm'n byk cyn kwnkly byl'
atan 'osmân big çın köñli bilâ
baban Osman Bey gerçek gönlüyle (içtenlikle)
- (6) p'k t'βl'ty q' p'ñq k'ldwrwp 'yql'z y ny pyldwrk'n 'wcwn
byk dvlty ğ' bn'h kyltwrb 'hl'sy ny byldwrk'n 'wcwn
big dâvlâtiga pânâh kiltürüp ihlâsını bildürgân için
(Timür) Bey(in) devletine sığınıp bağlılığını bildirdiği için
- (7) p'k tq y 'yn'y't lr qylyp p'rc' 'yl 'wlwz tyn 'rdwqz y kwrwp
byk d'ğy 'n'yt lr qylyb b'rc' 'yl 'lws dyn 'rtwq sy kwrwb
big dağı 'inâyâtlâr kılıp barça il ulusdın artuqsı körüp
(Timür) Bey dahi lütüflar edip bütün il (ve) ulustan daha fazla
görüp (ayrıcılıkli davranıp)
- (8) tyy'r p'kr βyl'y't y ny pyldwrwp q'z' 'wqwl 'wsq y
dy'r bkr vl'yty ny byldwrwb h's' 'wğwl 'wsqy
diyâr bâkr vilâyâtini bildürüp hâşşa oğul uşakı
Diyarbakır ilini (kendisine) özel mülk (hassa) (olarak) verip oğlu-
- (9) nynk tync lyq y 'wcwn 'myd t'k y'r ny tq y
-nynk tync lyqy 'wcwn hmyd t'k yyr ny d'ğy
-nun tınçlık için hamîd tæg yirmi dağı
-nun dirliği (rahatlığı) için Hamid gibi yeri de
- (10) swywrq'p ywrt p'rk'n twrwr 'wdm'n p'k tq y
swywrğ'b ywrt byrk'n dwrwr 'wsm'n byk d'ğy
soyurgap yurt birgân durur 'osmân big dağı
ihsan ederek yurt (olarak) vermiştir. Osman Bey de

- (11) p'k nynk 'wl 'yn'y't s'βq'dy ny 'wnwdm'yyn
byk nynk 'wl 'n'yt şfqtı ny 'wnwtm'yn
bignıñ ol 'ināyāt şāfkātini unutmayın
(Timür) Bey'in o lütuf (ve) şefkatini unutmayarak
- (12) p'k tyn swnkr 'wql'n l'r y q' cyn 'yql's y pyl' kwc p'ryp pwrwn
byk dyn swnkr 'gl'n l'ry g' cyn 'hl's byl' kwc byryb bwrwn
bigdin sonra oğlanlarığa çın ihlās bilä küç birip burun
(Timür) Bey'den sonra şehzadelerine gerçek bağlılık ile destek verip önceden
- (13) t'nkry p'k cq y t' qyl'q'n qydm't l'r y ny 'rkys 'wsk' qylm'ty 'yn'y't
tnkry byk cqd' d' qyl'g'n h'dmt l'ry ny hrkys 'wzk' qylm'dy 'n'yt
tāñri big çakıda kılğan hıdmätlerini härgiz özgä kılmadı 'ināyāt
(Timür) Bey zamarunda yaptığı hizmetlerini asla değiştirmedi. Tanrı lütfe-
- (14) qylyp s'yp qyr'n
qylyb ş'hb qr'n
kılıp şāhib kıran
-dip Sahip Kırān
- (15) p'k 'd'm nynk t'qdy ny
byk 'm nynk t'ıty ny
big atamnıñ tahtını
(Timür) Bey, babamın tahtını
- (16) m'nk' rws y qylty 'rz' s'n t'q y 'd'nk ywrt y ny
mnk' rwzy qyldy 'yrs' syn d'gy 't'nk ywrty ny
maña rüzi kıldı irsä sän dağı atan yurtını
bana nasip ettiğinde sen de babanın yurdunu
- (17) pylyp 'yl 'wlswnk ny p'sl'q'n tyn p'r y
bylyb 'yl 'lswnk ny b'sl'g'n dyn byry
bilip il ulusunı başlağandıñ biri
bilip (sahip çıkıp) ilinin ulusunun hākimi olduğundan beri
- (18) y's y lyqynk cyn 'yqdyq'dynk ny pyldwrwp
y'şy lygynk cyn 'tq'dynk ny byldwrwb
yaşılığın çın itikadını bildürüp
iyiliğini, gerçek inancını (bağlılığını) bildirmiş
- (19) t'nkry rdynk 'yn'y't y pyl' 'r'n l'r 'ymmdy tyn pw 'wcvr l'r t' pwrwnq y k'ck'n
tnkry 'yrdynk 'n'yty byl' 'yr'n l'r hmtı dyn bw 'wcvr l'r d' bwrwnğy kyck'n
tāñri irdin 'ināyāti bilä irānlār hümmätidin bu oçurlarda burunğı kaçğan
idin. Tanrı'nın lütfuyla, erenlerin yardımından bu zamanlarda önceki, geçmiş
- (20) 'd' 'q' l'rynk tyn 'rdwqz y kwnkwł tyl'k'n t'k s'yysd' qydm't
't' 'g' l'rynk dyn 'rtwqy kwnkwł tyl'k'n d'k s'yst' h'dmt
ata ağalarındın artuķsı köñül tilāğān dāğ şāyāstä hıdmät
baba ve ağabeylerinden (eccadından) daha fazla, gönlün dilediğı
gibi yaraşır hizmet-
- (21) l'r qyldynk 'yn y 'wqwł lwq twst lwq q'rynd's lyqynk ny pyldwrwkn
l'r qyldynk 'yny 'gl lwq dwst lwq qrynd's lygynk ny byldwrwkn

- lär kıldın ini oğulluk dostluk karındaşlığını bildürdün
-ler ettin. Küçük evlâtlığını, dostluk (ve) kardeşliğini bildirdin (gösterdin).
- (22) s'nynk pw qydm't l'rynk tyn 'srw r's y pwldwq 'ymty s'n t'q y pylwr s'n
snyk bw h'dmt l'rynk dyn 'srw r'zy bwldwq 'ymdy sn d'gy bylwrn
säniñ bu h'jdmätläriñdin asru räzi bolduk imdi sän dağı bilürsin
Senin bu hizmetlerinden çok memnun olduk. Şimdi sen de bilirsin
- (23) kym 'wlws "k' sy
kym 'lws 'yk'sy
kim ulus igäsi
ki ulus(un) sahibi
- (24) t'mwr p'k t'm'm m'm'lyk ny s'pd qylyp 'wl'sk'n t' t' prys
tmwr byk tm'm mm'lk ny zbt qylyb 'wl'sk'n d' tbyz
tämür big tamäm mämälikni zabt kılıp üläşkändä täbriz
Timür Bey, bütün memleketleri idaresi altına alıp paylaştığında Tebriz
- (25) t'qdy ny
t'hty ny
tahtını
tahtını
- (26) m'nynk "d'm
mynynk t'm
miniñ atam
benim babam
- (27) myr'ns ' myrz ' q' p'rk'n twrwr s'nk' t'q y m'lwm twrwr kym
mr'nş'h mrz' g' byrk'n dwrwr snk' d'gy m'lwm dwrwr kym
miränşäh mirzağa birgän durur saña dağı ma'lüm durur kim
Miranşah Mirza'ya vermiştir. Sen de bilirsin ki
- (28) t'nkry "d' ywrdy 'wyz ywrt pwlwr 'yn'y't y q' syqynp
tnkry t' ywrty 'wz ywrt bwlwr 'n'yty g' sygynyb
täñri ata yurtı öz yurt bolur inäyätiga sığınıp
(insanın) baba yurdu kendi yurdu olur. Tanrı'nın lütfuna sığınıp
- (29) pww pwrst l'r t' "d't p'yc'ñ ßyl'y't lr y ny s'pd qylyp
bw frst l'r d' 'zr b'yc'n vl'yt l'ry ny zbt qylyb
bu fırsatlarda azär bāycān vilāyätläriñni zabt kılıp
bu uygun şartlarda Azerbaycan illerinin idaresini alıp
- (30) "d'm ywrt y ny pwrwnq y yswn pyl' t'qd qyl'yyn typ k'l' twrwr
t'm ywrty ny bwrwnqy yswn byl' t'ht qyl'yn typ kyl' dwrwr
atam yurtını burunqı yosun bilä taht kılayın tip kilä durur
babamın yurdunu önceki kanun (düzen) ile yöneteyim diye geliyorum.
- (31) m'ñ "s'n "ly nynk pwswlq'n q'p'r y 'wdwrw tyn k'ldy p'q'y't t'ßl't q'
mn hsn 'ly nynk bwzwlğ'n hbry 'wtrw dyn kyldy b'g'yt dvl't g'
män hasan 'aliniñ buzulğan habäri ötürüdin kildi bā-gāyät dāvlätğa
Hasan Ali'nin bozguna uğradığı haberi sonradan geldi. Devlet (için) çok

- (32) mwnsyp 'ys pwlmys myy'n ' q' y'dk'n t' 'ynynk mwr't
mn'sb 'yş bwlms my'n' g' yytk'n d' 'ynynk mr'd
münāsib iş bolmış miyānāga yitkändā iniñ murād
uygun iş olmuş. Meyane'ye vardığında küçük kardeşin Murad
- (33) pyl' yqsy swz l'rynk k'ldy s'nynk kwnklwnk t' "ndq
byl' yḡşy swz l'rynk kyldy synynk kwnklwnk d' 'ndq
bilā yaḡşy sözlärin kildi siniñ köñlüñdā andaḡ
ile iyi sözlerin (haberlerin) geldi. Senin gönlünden öyle
- (34) k'cm'z wn kym t'pryz t' cy'ns ' twrwp 'rty m'nk' p'rm'ty lr t'p
kycm'swn kym tbryz d' ch'ns'h twrwp {r}'yrdy mnk' byrm'dy lr dyb
kiçmäsün kim tābrizdā cihānşāh turup irdi maña birmädilär dip
geçmesin ki Tebriz'de Cihānşāh yaşamıştı, (Tebriz'i) bana vermediler diyip.
- (35) s'n tq y pylwr syn kym cy'ns ' q' pyr β'syd' pyl'n 'ndq twswp 'rdy
syn d'gy bylwr'syn kym ch'ns'h g' byr v'st' byl'n 'ndq twşwb 'yrdy
sin daḡı bilürsin kim cihānşāhğa bir vasıta bilān andaḡ tüşüp irdi
Sen de bilirsin ki (Tebriz) Cihānşāh'a bir vesile ile öylece geçmişti.
- (36) 'r' t' pyr 'd swz y tq y kycyp 'rdy pz '
'd' byr 'hd swzy d'gy kycyb 'yrdy bs'
arada bir 'ahd sözi daḡı kiçip irdi basa
Arada bir yemin (anlaşma) sözü de geçmişti, sonra
- (37) pyz tq y qwrs'n βyl'y't lr y q' y'nkl' k'lyp 'rdwk pyr n'c'
byz d'gy ḡrs'n vl'yt l'ry g' y'nkl' kylyb 'yrdwk byr nc'
biz daḡı ḡorāsān vilāyātlärigā yañla kilip irdük bir nāçā
biz de Horasan illerine yeni (henüz) gelmiştik. Bazı
- (38) t'nkry βyl'y't lr nynk s'pdy ny qylmq mw'ym 'rdy 'yn'y't y
tnkry vl'yt lr nynk žbty ny qylmq mhm 'yrdy 'n'yty
tāñri vilāyātlärin žabtını kılmaq mühim irdi 'ināyāti
illerin idaresini almak önemli idi. Tanrı'nun lütfü
- (39) pyl' 'r'n lr 'ymmdy tyn 'wl βyl'y't lr mwsqr pwlwp
byl' 'yr'n lr hmty dyn 'wl vl'yt lr mşhr bwlwp
bilā irānlär himmätidin ol vilāyātlär musaḡḡar bolup
ile erenlerin yardımından o iller ele geçirilmiş
- (40) 'rdy kym cy'ns ' s'nynk 'wsdwnk' ywrwt y t'p 'ysyddwk
'yrdy kym ch'ns'h snynk 'wstyky ywrwdy tyb 'yşytwk
irdi kim cihānşāh siniñ üstigā yörüdi tip işit(t)ük
idi ki Cihānşāh seniñ üstüne yürüdü diye işittiğimizde
- (41) 'rz' 'wl 'qt 'r' t' q'lm'ty s'n tq y 'ysydmys pwlq'y s'n kym
'yrs' 'wl 'hd r' dq'lm'dy syn d'gy 'yşytmş bwlg'y syn kym
irsā ol 'ahd arada kalmadı sin daḡı işitmiş bolḡay sin kim
o yemin (anlaşma) arada kalmadı. Sen de duymuş olacaksın ki
- (42) 'lyp'k t'k'n cwr'm ny pydyk lr pydyp cy'ns' q' c'pdwr'dwm kym
'ly byk dyk'n cwr'm ny bytyk lr bytyb ch'ns'h g' c'btwr'dwm kym

- 'alî big digân çoramnı bitiglâr bitip cihânşâhğa çapturdum kim
Ali Bey denen saray amirimi, mektuplar yazıp Cihanşâh'a gönderdim
(koşturdum) ki
- (43) s'nynk pyl'n 'qt qylq'n t' pyr pyrymyz nynk twsdy q' twst twsm'n y q'
synynk byl' 'hd qylg'n d' byr byrymyz nynk dwsty g' dwst dşmny g'
sinin bilâ 'ahd kılğanda bir birimizniñ dostığa dost düşmâniğa
senin (Cihanşah) ile sözleşildiğinde birbirimizin dostuna dost düşmanuna
- (44) dwsm'n pwl'l y t'p swz k'cyp 'rty 'ymty
dşmn bwl'ly tyb swz kycyb 'yrdy 'ymdy
düşmân bolalı tip söz kiçip irdi imdi
düşman olalım diye söz verilmişti. Şimdi
- (45) pysynk 's'n p'k tyn y'qsy r'q twsdwmyz ywq twrwr ywz yyl tyn
byzynk hsn byk dyn y'şy r'q dwstwmyz ywq twrwr ywz yyl dyn
biziñ hasan bigdin yahşırak dostumuz yok turur yüz yıldın
bizim (Uzun) Hasan Bey'den daha iyi dostumuz yoktur. Yüz yıldan
- (46) p'r y 'wsk' pwlmq'n 'qt s'nynk 'wsdwnk t' pwlty
byry 'wzk' bwlmg'n 'hd snynk 'wstwnk d' bwlty
biri özgâ bolmağan 'ahd sinin üstünđâ boldı
beri değışmeyen anlaşma senin (Cihanşah) üstünde oldu.
- (47) t'ñkry m'n tq y 'yn'y't y q' syqynyp s'nynk 'wsdwnk' ywrwdwm t'p
tnkry mn d'gy 'n'yty g' sygynyb synynk 'wstwnk' ywrwdwm tyb
tänri män dağı 'inäyätiga sığınıp sinin üstünä yörüdüm tip
Ben de Tanrı'nın lütfuna sığınıp senin (Cihanşah) üstüne yürüdüm diye
- (48) pyldwr ' yyp'ryp 'rdym ypp'rk'n 'ylcy t'pryz q' y'dk'n t'
byldwr ' yyb'tyb 'yrdym yyb'rk'n 'ylcy tbryz g' yytk'n d'
bildürä yibärip irdim yibärgän ilçî tãbrizğa yitkändä
bildirmek için (elçi) göndermiştim. Gönderilen elçi Tebriz'e vardığında
- (49) t'ñkry cy'ns' nynk 'ys y ny pyr s'r y qylq'n 'rmys s'n 'yn'y't y pyl'
tnkry ch'nş'h nynk 'yşy ny byr s'ry qylg'n 'yrmyş sn 'n'yty byl'
tänri cihânşâhnın işini bir sarı kılğan ırmış sän 'inäyati bilâ
Cihanşah'ın işini hâletmişsin. Tanrı'nın yardımı ile
- (50) t'pryz q' k'lk'nym t' s'n tq y yyrq synm'yyn k'lyp kwr'r y'r'q y ny
tbryz g' kyl k'nym d' sn d'gy yrq synm'yn kylyb kwr'r yr'qy ny
tãbrizğa kilgänimdä sän dağı yıraşsunmayın kilip körär yarağını
Tebriz'e geldiğimde sen de uzak saymadan (çekinmeden) gelip
görür(sün). Uygun zamanını (fırsatını)
- (51) t'ñkry t'ps'nk k'lyp kwr'kyl 'yn'y't y tyn 'wmydym 'wl twrwr kym rwm mysyr
tnkry t'bs'nk kylyb kwr'kyl 'n'yty dyn 'mydym 'wl dwrwr kym rwm mşr
tänri tapsan kilip körgil 'inäyätidin ümidim ol durur kim rüm mişir
bulursan gelip gör(esin). Tanrı'nın lütfundan ümidim odur ki Rum
(Anadolu), Mısır
- (52) s'm p'slyq tm'm m'm'lyk p'tq y ny p't
ş'm b'slyq tm'm mm'lk fth'y ny b't

- şām başlıg tamām māmālik fāthını bat
Şam başta olmak üzere bütün memleketlerin fethini çabucak
- (53) pysk' rwz y qylq'y 'ys ''ll' t''l' 'mty pyl' pwlq'n
byzk' rwzy qylg'y 'ys'(r) 'lh t'l' 'ymdy byl' bwlg'n
bizgä ruzi kılğay isä allāh ta'ālā imdi bilä bolğan
bize nasip ederse, Allah Ta'ala şimdi (bizimle) birlikte olduk-
- (54) tyn swnk 'wmyd 'wl kym p'rc' 'ys kwnkwl tyl'k'n t'k pwlq'y
dyn swnk 'myd 'wl kym b'rc' 'yş kwnkwl tyl'k'n d'k bwlg'y
-dın sonj ümid ol kim barça iş köñül tilägän däg bolğay
-tan sonra ümidim o ki, bütün iş gönlün dilediği gibi olacak.
- (55) 'wl s'r y qy βyl'y't lr nynk yrq m'sl't lr y
'wl s'ry qy vl'yt lr nynk yrq m'slht l'ry
ol sarıkı vilāyätlärinj yarak maşlahatları
O taraftaki illerin uygun işleri-
- (56) ny s'n y'sy r'q pylwr s'n ''kt
ny sn y'şy r'q bylwr sn 'kr
ni sän yaşşırak bilürsin ägär
-ni sen daha iyi bilirsin, eğer
- (57) m'n 'wswm p'rmq lyq 'c't pwl'm'yyn 'wql'n l'rym tyn p'z'
mn 'wzwm b'rmq lyq h'ct bwlm'yn 'gl'n l'rym dyn bs'
mān özüm barmaklık hācāt bolmayın oğlanlarımdın basa
ben kendim, gitmeme gerek olmadan oğullarımdan (şehzadelerimden), sonra
- (58) p'klr tyn c'ryk tyn n' myqd'r k'r'klyk pwlz'
byk l' dyn cryk dyn ny mqd'r kyr'k lyk bwls'
biglä<r>din çarigdin ni miqdār kirāklig bolsa
beylerden, askerden ne miktar gerekli olsa
- (59) yrq kwrwp tyl's'nk 'wl c'qlyq kysy yyp'r'yyn pww
yrq kwrwb tyl's'nk 'wl c'qlyq kysy yyb'tyn bw
yarak körüp tilāsān ol çaklık kişi yibäräyin bu
uygun görüp istersen, o kadar kişi göndereyim. Bu
- (60) c'qlyq 'yn y lyk q'rynd's lyq qydm't k'r lyq ny s'n qyldynk
c'qlyq 'yny lyk qrynd's lyq h'dmtk'r lyq ny sn qyldynk
çaklık inilik karındaşlık h'dmätkārlikni sän kıldın
kadar küçük kardeşlik hizmetkārlığını sen yaptın.
- (61) t'nkry 'yn'y't y pyl' 'r'n lr 'ymm'dy tyn mysyr rwm s'm t'k yr lr ny
tnkry 'n'yty byl' 'yr'n lr h'mty dyn mşr rwm ş'm t'k yr lr ny
tāñri 'ināyati bilä irānlār himmätidin mışır rüm şām tæg yirlärni
Tanrı yardımıyla erenlerin yardımından-Mısır, Rum (Anadolu),
Şam gibi yerleri
- (62) 'lyp p'rm'k ny
'lyb byrm'k ny
alıp birmäkni
alıp vermeyi

- (63) t'nkry m'ñ pyl'yyn s'n tyn 'yn'y't y pyl'n 'wmydym 'wl twrwr kym
tnkry mn byl'yn sn dyn 'n'yty byl'n 'mydym 'wl dwrwr kym
tāñri mān bilāyin sāndin 'ināyāti bilān ümīdim ol durur kim
ben bileyim. Senden, Tanrı yardımıyla, ümidim (ricam) odur ki
- (64) mwndyn swnkr 'tq y 'yn y 'wqwl lwq qydm't
mwndyn swnkr 'd'gy 'yny 'gl lwq hdm't
mundin sonra dağı ini oğulluk hıdmāt
bundan sonra da küçük kardeş(lik) (ve) evlâtlık hizmet-
- (65) k't lyq ny 'rddwrq'y s'n 'rkzy 'wsk' pwlmq'y
k't lyk ny 'rtwrg'y sn hrkzy 'wzk' bwlmq'y
kârlıknı artturgay sän härgiz özgä bolmagay
-kârlıǵını arttıracaksın, asla değişmeyecek-
- (66) s'n ny 'wqwl pwlq'y kym pww k'c'r twny 't' pwrwnq y'y'sy
sn ny 'gl bwlg'y kym bw kyc'r dny d' bwrwnqy y'şşy
sän ni oğul bolğay kim bu kaçär dünyāda burunğı yahşı
-sin. Hangi oğul bu geçici dünyada önceki iyi-
- (67) l'r y ywz yyl tyn p'r y qylq'n twst lwq q'rynd's lyq
l'ry ywz yyl dyn byry qylg'n dwst lwq qrynd's lyq
ları yüz yıldın biri kılğan dostluk karındaşlık
-likleri, yüzyıldan beri süren dostluk, kardeşli-
- (68) ny 'wsk' qylq'y
ny 'wzk' qylg'y
-nı özgä kılğay
-ği deǵıştیرهcek!
- (69) t'mwr p'k 'd'ñk 'wdm'n p'kk' tyy'r p'kr ßyl'y't y ny
tmwr byk 't'nk 'şm'n byk k' dy'r bkr vl'yty ny
tāmür big atan 'oşmān bigkä diyār bākr vilāyätini
Timür Bey, baban Osman Bey'e Diyarbakır ilini
- (70) p'rk'n pwlz ' 'wmydym 'wl twrwr kym
byrk'n bwls' 'mydym 'wl dwrwr kym
birgän bolsa ümīdim ol durur kim
vermiş ise ümidim (dileğim) odur ki
- (71) t'ñkry m'ñ s'nk' 'yn'y'ty pyl' mysyr rwm ßyl'y't l'r y ny
tnkry mn snk' 'n'yty byl' mşr rwm vl'yt l'ry ny
tāñri mān saña 'ināyāti bilä mışır rüm vilāyätlärini
ben sana Tanrı'nun yardımıyla, Mısır, Rum (Anadolu) illerini
- (72) 'lyp pyr'k'y
'lyb brg'y
alıp birgäy
alıp vereceğim.
- (73) m'ñ k'c'r twny 't' qyy'm't k' t'kync pw y'sy 't' 't' t'
mn kyc'r dny d' qy'm't k' dykync bw y'şşy 't' r'd'

- män kiçär dünyâda kıyamâtkâ diginç bu yahşı at arada
Geçici dünyada kıyamete kadar bu iyi ad arada
- (74) q'lıq'y s'nynk 's'n lykynk ny kwr ' m'mwt p'k
q'lg'y snynk 'ys'n lykynk ny kwr mhmwd byk
kalğay säniñ isänlikiñni kör<ä> maħmüd big
kalacak. Senin esenliğini görmek (için) Mahmud Bey
- (75) ny yyp'rylty sycq'n yyl r'py'wl ''wl ''y nynk ykrmy
ny yyb'rylty sycq'n yl rb''wl 'y nynk ykrmy
-ni yibärildi sıçkan yıl räb'ül-ävväl ayınñ yigirmi
gönderildi. Sıçan yılı, Rebiülevvel ayının yirmi
- (76) 'ykyz y t' myy'n ' t' 'yrk'n t' pydylty
'ykysy d' my'n' d' 'yrk'n d' bytylty
ikisidä miyänädä irgändä bitildi.
ikisinde (9 Eylül 1468) Meyane'de iken yazıldı.

Notlar

E. 1 kürägän < Mo. *kürgän* 'damat, özel bir ünvan, Cengiz soyundan gelen kızla evlenen damat' (TMEN 1 340). Kelime bu şekliyle bir unvan olarak Moğolcadan Türkçeye geçmiştir. Bunun yanında Türkçede 'damat, güvey' anlamına gelen *küdägü* 'damat' (ED 703a) Mo. *kürägän* ile ilişkilidir. Haenisch Moğolların Gizli Tarihinde geçen *kürege(n)* şeklinin çok eski bir alıntılama olduğunu belirterek söz konusu kelimeyi **küzegü*'nün bir orta şekli olarak kabul eder (ED 703b). Kelimenin kökeniyle ilgili bir başka görüş Ramstedt ile Poppe'ye ait olup her ikisi de Tü. *küdägü* kelimesini Mo.'da 'zevcenin küçük kardeşi' anlamına gelen *kür dägüü* ile izah ederler. Abdülkadir İnan ise kelimenin kök şekli *küd-* ve *küdez-* 'gütmek, korumak, çobanlık etmek' fiilinden *küd-ä-gü* şeklinde türetildiği ve Mo. şeklin *kürägän* < *küzägän* < **küdägän* şeklinde bir gelişme geçirdiğini söylemiştir (İnan 1987: 335-336). Tarihî Türk dili alanındaki durumu için bkz. Çağ. PdC. *küregen* 'prince de la race de Timour, prince de race royale qui épouse une fille de roi'. Osm. *göreğen* 'güveyi' (TTS III 311), ayrıca Anad.ğ. *küreken* 'damat, güveyi' (DS VIII 3044). Kelime, Türk-Cengiz devletlerinde özel bir unvan anlamını kazanmıştır. Gerek Türkler ve gerekse Moğollar arasında güveyin yani damadın kızın ailesine karşı bir takım sorumluluklar taşıdığı, belirli bir süre için hizmet etmekle mükellef tutulduğu anlaşılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. (İnan 1991: 335-340; TMEN 1 340).

E. 3 şāhib kırān < Ar. *şāhib kırān* 'Mineccimlerce nihāyet derecede meymenet ad olunan sa'dında yani müşteri ile zührenin bir burçda ictimāları esnāsında dogmuş bulunan mes'ūd, bahtiyār, tāli yaru, daimā muvaffak ve gālib

gelen cihāngir hükümdar' (Kamus 1987: 801). Kaynaklarda Timür Han'ın unvanı olarak geçer.

E. 7 artuksı < *artuk* 'fazla' (ED 204b-205a) + sı. *artuksı* kelimesindeki +sl (Räsänän 1957: 110-111), ETü. 'gibi, benzer' anlamında isimden sıfat yapım eki +slg'in g > ø değişimine uğramış şekli olmalıdır (+slg için bkz. Erdal 1 70-73). Çağatay sahasında *artuk* ~ *artuksı* 'excess, abundance' (Seng. 36v27), Osm. *artuksı* 'fazla olarak, daha başka' (TTS 1 240) anlamında geçer. Kelime aynı teşkilde kurulmuş *ayruksı* 'verschiedenartig' ile karşılaştırılabilir. Modern Türk dili alanında Karayim Türkçesinde kelime yaşamaktadır: *artuksı* ~ *artıhsı* 'bol'sinstvo; preimuşçestvenno, po bol'sey çasti' (KarayRPSI. 75-76).

E. 19 oçur < Mo. *oçur* 'zaman'. Kelime 'zaman' anlamında diğer bir kelime olan *oğur* (ED89a) ile ilişkilendirilebilir mi? RSl. 1 1726 *oçur* 'Alt. Tel. Kum. Tar. (Çağ.) 1. der Sinn, die Bedeutung, der Inhalt; 2. (Çağ.) die Zeit, Epoche; 3. (Krm.Kar.) der Zufall, das Ereigniss'. Tarihî dönemde Altın Ordu bitiklerinde kelimeyi tespit edebiliyoruz: 1428 tarihli Uluğ Muhammed Bitiğinde *sonrağı zamānāda oçur bolup* 'sonraki zamanda fırsat çıkıp' (108) kelime *oçur bol-* teşkilinde 'fırsat çıkmak' anlamında geçer. 1466 tarihli Mahmud Han bitiğinde ise *bolğaymu tigān oçurda köp* 'olmazmı denen vakitte pekçok' (Özyetgin 1996: 108, 110) kelime temel anlamında geçer. Modern Türk dili alanında kelime yaşamaktadır: Kar. *uçur* 'sluçay, proışestvie; neşçastny sluçay; sud'ba, uçast'. (KarayRPSI. 587).

E. 27 mirzā < Fa. *emir-zāde*. Bir tür unvan olan *mirzā* han soyundan gelen anlamında mir-zāde veya emirzāde'nin kısaltılmış biçimidir. *Mirzā* unvanı hükümdar soyundan gelenlere verildiği gibi, asillere ve toplumun diğer ileri gelenlerine de verilen bir unvan olarak dikkati çekiyor. Bu yönüyle Tü. *ağa* kelimesiyle karşılaştırılabilecek *mirzā* unvanı Hindistan'ın Nadir Şah tarafından fethinden beri molla ve ulema sınıfı için de kullanıldığı bilinmektedir. Bu unvan şehzade isimlerinin sonuna, diğer şahıslarda ise ismin başına konularak kullanılıyordu (Levy 1960: 361-362). *Baburnāme*'de *mirzā* Timür sülâlesine mensup şahıslara ait özel bir unvan olarak geçmektedir. Babür Han, Kâbil'de yerleştikten sonra (1508), Timür sülâlesince tahta geçenler için kullanılan bu unvanı bırakarak kendisine padişah unvanı ile hitap edilmesini istemiştir. *Mirzā* unvanı yine Altın Ordu sahasında da han soyundan gelen kişiler yanında bölgenin beyleri ve büyük arazi sahipleri için de kullanılmıştır (Arat 1987 II: 632).

E. 37 yañla < *yañı+la* 'yeni, henüz, yenice' tarz zarfları yapan +la/+le ekiyle türetilmiş bir şekil. Krş. *tañla*. Kelime tarihî Türk dili alanında geçmektedir: Karah. MK. *yañla* 'yeniden, tekrar, ikinci defa' (DLT III 381-385); Harezmi ME *yañla* 'yeni olarak, yenileyin' (Yüce 1988: 203); Kıpçak CC. *yañla* 'aufs

Neue, wieder' (Grønbech 1942: 113), Memlûk-Kıpçak TZ. *yanla* 'yenile, yenileyin' (Atalay 1945: 278). Modern sahada Anad. ağ. *yenile* 'şimdi, az önce, henüz' (DS xı 4246) geçer. Zeynep Korkmaz, *+la/+le* ekinin seyrek olarak tarz zarfları meydana getirecek tarzda kullanılabildiğini söyleyerek bu türden örnekler arasında *yanla* şeklini de geçirmiştir (Korkmaz 1994: 33).

E. 42 çora < *çora* 'Saraya mensup kişi, saray memuru, hizmetkâr' (TMEN III 1136). Altın Ordu sahasında Kazan Hanı İbrahim Han yarlığında (1467-1479) *çora* kelimesi geçmektedir: *hoş kildi athğ çorasın birge bolsun tidük* 'Hoş Kildi adlı hizmetkârı birlikte olsun dedik' (Özyetgin 1996: 130). Ayrıca Çağ. PdC. 294 *çora* 'serviteur, page' geçer. Kelime Kazan-Rus savaşının destanlaşan kahramanı *Çora Batır*'ın isminde de geçmektedir (Çora Batır destanları için Çağatay (1935)). Kelime Eski Türk devlet teşkilâtında bir unvan olan *çor* (ED 427b) 'kağandan küçük fakat beg'den büyük idarî bir unvan' ile ilişkilendirilmiştir (Öner 1992: 151-152; Temir 1987: 97), Kelime Modern Türk dili alanında yaşıyor. Özellikle Tatar Türkçesinde geçen anlam dikkat çekicidir: Tat. *çura* '1. Esirlikte töşip kol itilgen kişi; 2. Altın Urda çorundagı hannarın politik vassalı, ayırım gasker başlığı; 3. 17.-18. gasırlarda esirlikte tüşip krepostnoy itilgen kişi' (TTASzl. III 447). Ayrıca Başk. *sura* 'kingiler buyhongan kişi, hizmetsi; han, gesker başlığı ergehindegi batır; ir-at ismi' (BaşTHl. II 243), Karay. *çora* 'batrak, rabotnik' (KarayRPSl. 631); Kırg. *çoro* '(Prens soyundan) oğlan, delikanlı' (Yudahin I 281).

E. 50 yıraksın- < *yırak+sın-* 'uzak saymak'. Kelime isim tabanına simulatif fiiller yapan *+sIn-* (ek için bkz. Erdal II 531-535) ekinin eklenmesiyle türetilmiş bir teşkil. Krş. *erksin-* (< *erk+si-n-*), *uluğsın-* (< *uluğ+sı-n-*). Genel Türkçede *emsı-* ve *umsın-* gibi özellikle /m/ ile sonlanan fiil köklerine gelen *-sI-* ve bu ekten *-n-* dönüşlülük ekiyle genişletilmiş *-sIn-* eki de vardır. Barutcu-Özönder, Genel Türkçede hem isim hem de fiil tabanlarına gelen *+sa-*, *-sa-* desideratif fiil eklerinin *sa-* fiili ile ilişkilendirilmesine dikkat çekerek, aynı şekilde hem isim hem de fiil köküne gelen ve simulatif bir anlam taşıyan *+sIn-*, *-sIn-* eklerinin de köken olarak *sa-* ya da başka bir fiil köküyle bağlanabileceğini ifade etmiştir (Barutcu-Özönder 1996: 157). Ekle ilgili ayrıca bkz. Vásáry 1993: 113-153.

E. 52 bat < *bat* 'hızlıca, çabuk' (ED 296a) Clauson kelimenin onomatope (ses taklidi) bir isim olduğunu kaydeder. Tarihî sahada Uyg. *bat* 'çabucak, hemen' (ED 296a), MK *bat* 'hızlı, çabuk' (DLT I 319), Çağ. *bat* 'hızlıca, çabucak' (ŞSül. 56). Kelime modern Türk dili alanında da yaşamaktadır: Tuv. *pat* 'son derece, pek' (Palm-TuvRSl. 328), Kırg. *bat* 'hızlıca, çabuk' (Yudahin I 97).

E. 59 çaklık < *çağ* 'ölçü' +*lığ* 'kadar'. Son sesteki *k/ğ* tonlulaşmasıyla kelime *çaklık*, ayrıca *çaklığ* şeklinde Çağatay sahasında son çekim edatı olarak kul-

lanılmıştır (Eckmann 1988: 90). Kelime -ğ > ø değişimli *çaklı* şeklinde aynı anlamda Astrahanlı Şerifi'nin 1550 tarihli Zafernamesi'nde de geçmektedir (Özyetgin 1993: 357). Ayrıca krş. Tat. *çaklı* 'kadar' (TatRSI. 397).

E. 73 diginç < *teg-inç* 'kadar'. Kelime *teg-* fiilinden çoğunlukla hareket isimleri yapan *-Xnç* ekinden türetilmiş bir teşkidir. Uygur metinlerinde *teginç* 'experience, occasion' anlamında geçmektedir (TT VIII D16, BT VIII A27, Maitr 164r5, Suv 610,4) (Erdal 1 275-279). Ebü Sa'id Küregen bitiğinde kelime *kıyāmātkā diginç bu yahşı at* (E. 73) cümlesinde bir son çekim edatı olarak geçiyor. Kelime muhtemelen daha sonraki dönemlerde kalıplaşarak bir edat işlevinde kullanılmıştır. Çağatay sahasında yine *teg-* fiilinden türetilmiş *degin*, *deginçe* ~ *degiinçe*, *tegi*, *tegi* geçmektedir (Eckmann 1988: 93).

Dizin

- ağa ağa**, büyük
a.-larındıñ (ata a.) E. 20
ahd < Ar. yemin, ant, anlaşma
a. E. 36, 41, 46
a. kıl- E. 43
al- almak
a.-ıp bir- E. 62, 72
'alī kişi adı, Ebü Sa'id Küregen'in bir beyi
(?)
a. E. 42
allāh < Ar. Allah
a. ta'ālā E. 53
andağ öyle
a. E. 33, 35
ara ara
a.-da E. 36, 41, 73
artuqsı daha çok, daha fazla
a. E. 20
a. kör- E. 7
arttur- arttırmak
a.-ğay sän E. 65
asru çok
a. E. 22
at ad, isim
a. E. 73
ata ata, baba
a. (a. ağa) E. 20
a. yurtı E. 28
a.-m E. 26, 30
a.-ıñ E. 5, 16, 69
a.-mnıñ E. 15
ay ay
a.-ınıñ E. 75
azer **baycān** yer adı, Azerbaycan
a. E. 29
bar- varmak
b.-maqlıq E. 57
barça bütün
b. E. 7, 54
basa sonra
b. E. 36, 57
başla- başlamak, hâkim olmak
b.-ğandın biri E. 17
başlığ başta olmak üzere
b. E. 52
bat hızlıca, çabucak
b. E. 52
bä-ğâyät < Fa. + Ar. çok, pekçok
b. E. 31
big bey
b. E. 4, 5, 6, 7, 10, 13, 15, 24, 42, 69
b.-ni E. 74
b.-kä E. 2, 69
b.-din E. 12, 45
b.-niñ E. 11
b.-lârdin E. 58

bil- bilmek

b.-ür sin E. 22, 35, 56

b.-äyin E. 63

b.-ip E. 17

bilä ile, birlikte

b. E. 5, 12, 19, 30, 33, 39, 43, 49, 53, 61, 71

bilän ile, birlikte

b. E. 35, 63

bildür- bildirmek

b.-dünj E. 21

b.-ä E. 48

b.-üp E. 8, 18

b.-gän üçün E. 6

bir sayı adı, bir

b. E. 35, 36, 37, 49

b. birimizniñ E. 43

bir- vermek

b.-gäy (alıp b.) E. 72

b.-ip (küç b.) E. 12

b.-gän E. 10

b.-gän bol- E. 70

b.-gän durur E. 27

b.-mäkni (alıp b.) E. 62

b.-mädilär E. 34

biri beri

b. E. 17, 46, 67

biti- yazmak

b.-ip E. 42

bitig mektup

b.-lär E. 42

bitil- yazılmak

b.-di E. 76

biz biz

b. E. 37

b.-gä E. 53

b.-iñ E. 45

bol- olmak

b.-ur E. 28

b.-dı E. 46

b.-duq (räzi b.) E. 22

b.-muş (münäsib iş b.) E. 32

b.-ğay sin E. 41

b.-ğay E. 54, 66

b.-sa E. 58, 70

b.-up (täñri 'inäyati b.) E. 3

b.-up (musaññar b.) E. 39

b.-ğandin E. 53

b.-alı (düşmän b.) E. 44

b.-mağay (özgä b.) E. 65

b.-mağan (özgä b.) E. 46

b.-mayın (häcät b.) E. 57

bu bu; krş. mu

b. E. 19, 22, 29, 59, 66, 73

burun önce, evvel

b. E. 12

b.-ğı E. 19, 66

b.-kı E. 30

buzul- bozguna uğramak

b.-ğan E. 31

cihäñsäñ kişi adı, Karakoyunlu hüküm-

darı Cihäñsäñ

c. E. 34, 40

c.-ğa E. 35, 42

c.-nıñ E. 49

çaq çağ, zaman

ç.-ıta E. 13

çaqlık kadar

ç. E. 59, 60

çaptur- (at) koşturmak, göndermek

ç.-dum E. 42

çärig asker

ç.-din E. 58

çın < Çin. gerçek

ç. E. 5, 12, 18

çora saray amiri, hizmetkâr

ç.-mını E. 42

dağı dahi

d. E. 7, 9, 10, 16, 22, 27, 35, 36, 37, 41,

47, 50, 64

däg gibi; krş. täğ

d. E. 20, 54

däviät < Ar. devlet

d.-ğa E. 31

d.-ığa E. 6

di- demek; krş. ti-

- d.-p E. 34
d.-gän E. 42
- diğınç** kadar
d. (kıyāmātkä d.) E. 73
- diyār bākır** yer adı, Diyarbakır
d. E. 8, 69
- dost** < Fa. dost
d. E. 43
d.-ığa E. 43
d.-umuz E. 45
- dostluğ** < Fa. + Tü. dostluk
d. E. 21, 67
- dur-** yardımcı fiil, durmak; krş. **tur-**
d.-ur män (kilä d.) E. 30
d.-ur E. 10, 27, 51, 63, 70
- dünyä** < Ar. dünya
d.-da (kâçär d.) E. 66, 73
- düşmān** < Fa. düşman
d. bol- E. 44
d.-ığa E. 43
- äbü sa'id kürägän** kişi adı, Timürlü hükümdarı Ebü Sa'id Küregen
ä. s. k. E. 1
- ägär** < Fa. eğer
ä. E. 56
- fäth** < Ar. fetih
f.-ini E. 52
- fursat** < Ar. uygun şart, fırsat
f.-larda E. 29
- habär** < Ar. haber
h.-i E. 31
- hacät** < Ar. ihtiyaç, gerek
h. bol- E. 57
- hamid** yer adı, Hamid
h. E. 9
- hasan** kişi adı, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasān
h. big E. 2, 45
- hasan 'alī** kişi adı, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşahın oğlu
h. 'a.-niñ E. 31
- haşsa** < Ar. hükümdara tahsis edilen, özel
h. E. 8
- hārgiz** < Fa. asla
h. E. 13, 65
- hidmät** < Ar. hizmet
h.-lär E. 20
h.-lärini E. 13
h.-lärinidin E. 22
- hidmätkär** < Ar. + Fa. hizmetkär
h.-lıkı E. 60, 63-64
- himmät** < Ar. yardım, emek
h.-idin (irānlär h.) E. 19, 39, 61
- horāsān** yer adı, Horasan
h. E. 37
- i-** imek yardımcı fiili; krş. **ir-**
i.-sär (kılğay i.) E. 53
- igä** sahip
i.-si (ulus i.) E. 23
- ihlās** < Ar. bağlılık
i. (çın i.) E. 12
i.-ını E. 6
- il il**, devlet
i. ulus E. 7, 17
- ilçi** elçi
i. E. 48
- imdi** şimdi
i. E. 22, 44, 53
- ināyät** < Ar. lütuf, yardım
i. E. 11
i. kıl- E. 13
i.-lär kıl- E. 3
i.-i (Tāñri i. bol-) E. 7
i.-ığa sığın- E. 28, 47
i.-i (Tāñri i.) E. 19, 38, 49, 61, 63, 71
i.-idin E. 51
- ini** küçük kardeş
i. oğulluğ E. 21, 64
i.-in E. 32
- inilik** küçük kardeşlik
i. karındaşlık E. 60
- ir-** imek yardımcı fiili; krş. **i-**
i.-dim (yibärip i.) E. 48
i.-di (bolup i.) E. 40
i.-di (kiçip i.) E. 44
i.-di (turup i.) E. 34

- i.-di (tüşüp i.) E. 35
i.-di (kiçip i.) E. 36
i.-di (mühim i.) E. 38
i.-diñ (bildürüp i.) E. 19
i.-dük (kilip i.) E. 37
i.-sä sän (kıldı i.) E. 16
i.-sä (işüttük i.) E. 41
i.-miş sän (kılğan i.) E. 49
i.-gändä E. 76
- irän eren**
i.-lär himmätı E. 19, 39, 61
- isänlik esenlik, sağık**
i.-iñni E. 74
- iş iş**
i. E. 54
i. (münäsib i. bol-) E. 32
i.-ini E. 49
- işit- işitmek, duymak**
i.-miş E. 41
i.-tük irsä E. 40
- i'tikäd < Ar. inanç, bağılık**
i'.-iñni (çın i'.) E. 18
- kal- kalmak**
k.-ğay E. 74
k.-madı E. 41
- karındaşlık kardeşlik**
k. (inülik k.) E. 60
k.-rı E. 67
k.-(ğ)ıñni E. 21
- käç- geçmek; krş. kiç-**
k.-är dünyä E. 66
k.-gän (burunğı k. ata ağı) E. 19
- kıl- kılmak, etmek, yapmak**
k.-duñ E. 60, (hidmet k.) E. 21
k.-ayın (taht k.) E. 30
k.-ıp (musahhar k.) E. 4
k.-ıp ('inäyät k.) E. 14
k.-ıp ('inäyätlär k.) E. 7
k.-ıp (zabt k.) E. 24, 29
k.-ğan E. 13, 67
k.-ganda ('ahd k.) E. 43
k.-mak (zabtını k.) E. 38
k.-ğay (özgä k.) E. 68
- k.-dı irsä E. 16
k.-ğay isä (rüzı k.) E. 53
k.-ğan irmişän (bir sarı k.) E. 49
- kıyâmet < Ar. kıyâmet**
k.-kä E. 73
- kiç- geçmek; krş. kaç-**
k.-är dünyä E. 73
k.-ip irdi E. 36, 44
k.-mäsün E. 34
- kil- gelmek**
k.-di E. 31, 33
k.-ip E. 50, 51
k.-gänimdä E. 50
k.-ip irdük E. 37
k.-ä durur män E. 30
- kiltür- getirmek**
k.-üp (penäh k.) E. 6
- kim ki (edat)**
k. E. 2, 23, 27, 34, 35, 40, 41, 42, 51, 54, 63, 66, 70
- kiräklig gerekli**
k. bol- E. 58
- kişi kişi**
k. E. 59
- könül gönül**
k. tilä- E. 20, 54
k.-i E. 5
k.-ündä E. 33
- kör- görmek**
k.-är E. 50
k.-gil E. 51
k.-ä E. 74
k.-üp (artuqsı k.) E. 7
k.-üp (yarak k.) E. 59
- küç güç**
k. bir- E. 12
- kürägän damat, Timürlülerde hükümdarlara verilen unvan**
k. (äbü sa'id k.) E. 1
- mañmüd kişi adı, bitiğı Uzun Hasanâ götüren elçi**
m. big E. 74
- ma'lüm < Ar. bilinen**

- m. durur E. 27
maşlahat < Ar. iş
 m.-larını (yarak m.) E. 55
män ben
 m. E. 47, 57, 63, 71, 73¹
 maña E. 16, 34
mämâlik < Ar. ç. memleketler
 m. E. 52
 m.-ni E. 4, 24
mışır yer adı, Mısır
 m. E. 51, 61, 71
mikdâr < Ar. miktar, parça
 m. E. 58
min sayı adı, bin
 m.-iñ E. 26
mirânşâh kişi adı, Miranşah, Ebu Sa'îd
 Küregen'in babası
 m. mirza E. 27
mirzâ < Fa. mirza, şehzade
 m.-ğa (mirânşâh m.-ğa) E. 27
miyâne yer adı, Meyane, bugün İran'da
 bir şehir
 m.-ğa E. 32
 m.-dâ E. 76
mu bu; krş. **bu**
 m.-dın E. 64
murâd kişi adı, Uzun Hasan'ın kardeşi
 Cihangir'in oğlu
 m. E. 32
musahhar < Ar. ele geçirme, fethetme
 m. kıl- E. 4
 m. bol- E. 39
mühim < Ar. önemli
 m. irdi E. 38
münâsib < Ar. uygun, yaraşır
 m. iş bol- E. 32
nâçâ nice, ne kadar, kaç
 n. (bir n.) E. 37
ni ne
 n. E. 58, 66
oçur zaman
 o.-larda E. 19
oğlan şehzade, prens
 o.-larığa E. 12
 o.-larımın E. 57
oğul oğul
 o. uşak E. 8
 o. bol- E. 66
oğulluk evlâtlık
 o. (ini o.) E. 64, 21
ol o
 o. E. 2, 11, 39, 41, 54, 55, 59
 o. durur E. 51, 63, 70
'oşmân kişi adı, Uzun Hasan'ın babası
 Osman Bey
 'o. big E. 5, 10, 69
ötürü sonra
 ö.-din E. 31
öz öz, kendi
 ö. E. 28
 ö.-üm E. 57
özgâ başka
 ö. E. 13
 özgâ bol- E. 46, 65
 özgâ kıl- E. 68
penâh < Fa. sığınma
 p. kültür- E. 6
râzî < Ar. razı
 r. bol- E. 22
râbî'ül-âvvâl < Ar. rebiülevvel ayı, Arabî
 ayların üçüncüsü
 r. ayı E. 75
rüm yer adı, Anadolu
 r. E. 51, 61, 71
rüzî < Ar. nasip, kismet
 r. kıl- E. 16, 53
şâhib kırân < Ar. Timür Han'ın ünvanı
 s. k. tāmür big E. 3, 14
sarı taraf
 s. (bir s. kılğan irmiş) E. 49
 s.-kı E. 55
sälâm < Ar. selam
 s. tæg- E. 2
sän sen; krş. **sin**
 s. E. 16, 22, 50, 56, 60, 66
 s.-iñ E. 22, 74

- s.-din E. 63
 sarıa E. 27, 71
sığın- sığınmak
 s.-ıp ('inâyâtiga s.) E. 28, 47
sıçkân sıçan
 s. yıl E. 75
sin sen; krş. sân
 s. E. 35, 41
 s.-in E. 33, 40, 43, 46, 47
soñ son
 s. E. 54
soñra sonra
 s. E. 12, 64
soyurğa- ihsan etmek
 s.-p E. 10
söz söz
 s. E. 2
 s. kiç- E. 44
 s.-üm (ebü sa'îd küregen s.) E. 1
 s.-i E. 36
 s.-läriñ E. 33
sultân < Ar. sultan
 s. ebü sa'îd küregen E. 1
şâm yer adı, Şam
 ş. E. 52, 61
şâyästâ < Fa. yaraşır, uygun
 ş. E. 20
şefkat < Ar. şefkat
 ş.-ini E. 11
ta'âlâ < Ar. Tanrı adından sonra geçen
 saygı sözü
 t. (Allâh t.) E. 53
taht < Fa. taht
 t. kıl- E. 30
 t.-nı E. 15, 25
tamâm < Ar. bütün
 t. E. 4, 24, 52
tap- bulmak
 t.-sarı (yaraşını t.) E. 51
tâbrîz yer adı, Tebriz
 t. E. 24
 t.-ğa E. 48, 50
 t.-dâ E. 34
tâg gibi; krş. dâg
 t. E. 9, 61
tâg- değmek, ulaşmak
 t.-gâç (selâm t.) E. 2
tâmür kişi adı, Timür Han
 t. big E. 4, 24, 69
tânri Tanrı
 t. 'inâyâti E. 3, 13, 19, 28, 38, 47, 49,
 51, 61, 63, 71
tıñlık dirlik, rahatlık
 t.-ı E. 9
ti- demek; krş. di-
 t.-p E. 30, 40, 44, 47
tilâ- dilemek, istemek
 t.-sân E. 59
 t.-gân E. 20, 54
tur- durmak, yaşamak; krş. dur-
 t.-ur (yok t.) E. 45
 t.-up irdi E. 34
tüş- düşmek, (payına) düşmek
 t.-üp irdi E. 35
uluğ büyük
 u. E. 4
ulus ulus
 u. E. 23
 u.-dın E. 7
 u.-unı başla- E. 17
unut- unutmak
 u.-mayın E. 11
uşak uşak, oğul
 u.-ınır (oğul u.) E. 8-9
üçün için
 ü. E. 6, 9
ülâş- paylaşmak
 ü.-kändâ E. 24
ümîd < Fa. ümid, rica
 ü. E. 54
 ü.-im E. 51, 63, 70
üst üst
 ü.-iğa E. 40
 ü.-ünjä E. 47
 ü.-ünjä E. 46
vasıta < Ar. vasıta, aracı

- v. E. 35
vilâyât < Ar. il
 v.-ini E. 8, 69
 v.-lâr E. 39
 v.-lârîğa E. 37
 v.-lârini E. 29, 71
 v.-lârın E. 38, 55
yağşı iyi, güzel
 y. E. 33, 73
 y.-rak E. 45, 56
 y.-ları E. 66
yağşılığ iyilik
 y.-ın E. 18
yañla yeni, henüz
 y. E. 37
yarak uygun zaman, fırsat
 y. E. 55
 y. kör- E. 59
 y.-ını tap- E. 50
yıl yıl
 y. (sıçkan y.) E. 75
 y.-dın E. 45, 67
yıraksın- uzak saymak
 y.-mayın E. 50
yibâr- göndermek
 y.-âyin E. 59
 y.-gân E. 48
 y.-ip irdim E. 48
yibâril- gönderilmek
 y.-di E. 75
yigirmi iki sayı adı, yirmi iki
 y. i.-sidâ E. 75-76
yir yer
 y.-ni E. 9
 y.-lârni E. 61
yit- ulaşmak, varmak
 y.-kändâ E. 32, 48
yok yok
 y. turur E. 45
yosun < Mo. kanun, töre, nizam
 y. (burunğı y.) E. 30
yörü- yürümek
 y.-düm E. 47
 y.-di E. 40
 y.-gântâ E. 4
yurt yurt
 y. E. 10
 y. bol- E. 28
 y.-ı E. 28
 y.-ını E. 16, 30
yüz sayı adı, yüz
 y. E. 45, 65
zâbt < Ar. idaresi altına almak
 z. kıl- E. 24, 29
 z.-ını kıl- E. 38

Kısaltmalar ve İşaretler

Alt.	Altay Türkçesi
Anad. ağ.	Anadolu ağızları
Ar.	Arapça
Başk.	Başkurt Türkçesi
BaşkTHL.	<i>Başkört Tilinin Hüdüliği</i> , bkz. Agışiv <i>et al.</i> 1993
Bkz.	Bakınız
Çağ.	Çağatay Türkçesi
CC	<i>Codex Cumanicus</i> , bkz. Grønbech 1942
Çin.	Çince
DLT	<i>Divanü Lugati't-Türk Tercümesi</i> , bkz. Atalay 1985-1986
DS	bkz. <i>Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i> 1993
ED	bkz. Clauson 1972

ETü.	Eski Türkçe
Fa.	Farsça
Kar.	Karayim Türkçesi (RSI.)
Karah.	Karahanlı Türkçesi
Karay.	Karayim Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Krm.	Kırım Türkçesi
Krş.	Karşılaştırmaz
Kum.	Kumuk Türkçesi
Mem.-Kıpçak	Memlûk-Kıpçak
Mo.	Moğolca
Osm.	Osmanlı Türkçesi
PdC.	bkz. Courteille 1870
RSI.	bkz. Radloff 1893-1911
Seng.	Senglâh, bkz. Clauson 1960
ŞSul.	bkz. Şeyh Süleyman 1298.
Tar.	Tarañci Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
TDAY	Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı
Tel.	Teleüt Türkçesi
TMEN	bkz. Doerfer 1963-1975
TTASzl.	<i>Tatar Tiliniñ Anlatmalı Süzligi</i> , bkz. Abdullin et al. 1977-1981
TTS	bkz. <i>Tarama Sözlüğü</i> 1963-1972
TTü.	Türkiye Türkçesi
TTüSl	bkz. Parlatur 1998
Tuv.	Tuva Türkçesi
Tü.	Türkçe
TZ	<i>Et-Tuhfetü'z-zekiyye Fi'l-luğati't-Türkiyye</i> , bkz. Atalay 1945
{}	Metinden çıkartılmıştır
◇	Metne eklenmiştir
()	Tercümede eklenen kısımları gösterir

Kaynaklar

- Abdullin, İ. A. – Ahuncanov, G. H. – Vahitova, S. B. – Gazizova, F. M. – Ganiyev, F. A. et al. (eds.) (1977-1981) *Tatar Tiliniñ Anlatmalı Süzligi* 1-3, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Agişiv, İ. M. – Biişev, E. G. – Zeynullina G. D. et al. (eds.) (1993) *Başkört Tilinin Hüd-ligi* 2 (1993) Moskova.
- Aka, İ. (1991) *Timur ve Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- Aka, İ. (2001) *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Arat, R. R. (1939) Fatih Sultan Mehmet Yarılgı, *Türkiyât Mecmuası* 4, 285-322.
- Arat, R. R. (1940) Un Yarlık de Mehmed II, le Conquéran, *Estratto dagli Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli Nuova Serie* 1, 24-68.
- Arat, R. R. (1987) *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur*, Vekayi Babur'un Hatıratı 1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Arşiv Kılavuzu*, 2. Fasikül (1940) İstanbul, 129, Vesika xx.
- Atalay, B. (1945) *Ettuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Atalay, B. (1985-1986) *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi* 1-4, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Barutcu-Özönder, F. S. (1996) *'Alî Şîr Nevâyi Muḥâkemetü'l-Luğateyn, İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Barutcu-Özönder, F. S. (2000) Doğu Türk Yazı Dili Edebî Çevresi ve Timür, *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, İn Memoriam Agâh Sırrı Levend Hâtıra Sayısı-11*, 24/3, 289-294.
- Clauson, Sir G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Clauson, Sir G. (1960) *Muhammad Mahdî Xân, A Persian Guide to the Turkish Language*, GMS, New Series xx, London: Headley Brothers Ltd.
- Courteille, P. de (1870) *Dictionnaire turc-oriental. Destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâbur, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir Nevâi*, Paris: L'imprimerie imperiale.
- Çağatay, S. (1935) *Çora Batır*, Krakow: AK. Um.
- Deny, J. (1957) Un Soyurgal du timouride Şâhrûh en écriture ouigoure, *Journal Asiatique* 245, 253-266.
- Doerfer, G. (1963-1975) *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1-4, Wiesbaden: Steiner.
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı*, çev. G. Karaağaç, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Fekete, L. (1977) *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, Budapest: Akadémia.
- Fekete, L. (1957) Arbeiten der grusinischen orientalistik auf dem gebiete der Türkischen und Persischen paläographie und die frage der formel Sözüümüz, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, 1-20.
- Grønbech, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: E. Munksgaard.
- Hinz, W. (1992) *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, xv. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, çev. T. Bıyıkta, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- İnan, A. (1991) Çağatay Edebiyatı Üzerine Bir konferans, in S. Çağatay (haz.) *Makaleler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 11-35.
- Korkmaz, Z. (1994) *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kurat, A. N. (1940) *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Levy, R. (1960) Mirzâ, in A. Adıvar - R. Arat - A. Ateş - C. Baysun - B. Darkot (haz.) *İslâm Ansiklopedisi* 8, İstanbul: Maarif Basımevi, 361-362.
- Melioranskiy, P. M. (1906) Dokument uygurskogo pis'ma sultana Omar-Şeyha", *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Archeologičeskogo Obşçestva* 17, 0129-0140.
- Mökri, M. (1975) Un Farmân de Sultân Husayn Bâÿqarâ recommandant la protection d'une ambassade ottomane en Khorasan en 879/1474, *Turcica* 5, 68-79.
- Öner, M. (1992) Or - Tor - Çor Sözleri Hakkında, *Törkilerin Tilleri, Ruhi Medeniyatleri hem Tarihleri: Traditsiyeler hem zaman (İyun' 9-13 1992)* 1, Kazan, 151-152.
- Özyetgin, A. M. (1993) Astrahanlı Şerif'inin 1550 Tarihli *Zafer-nâme'si*, *Türkoloji Dergisi* 11/1, 321-413.
- Özyetgin, A. M. (1996) *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Özyetgin, A. M. (1999) Altın Ordu Diplomasi Geleneğine Bir Bakış, in *KÖK Araştırmalar* 1/2 (Güz), Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 97-112.
- Parlatır, İ. - Gözaydın, N. - Zülfikar, H. (1998) *Türkçe Sözlük* 1-2, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu.
- Poppe, N. (1940) Karasakpayskaya nadpis' Timura, *Trudi Otdela Vostoka, Gosudarstvennyy Ermitaj* 2, Leningrad, 185-187.
- Radloff, W. (1893-1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opit slovaryä tyurkskix nareçiy)* 1-4, Sankt-peterburg: Nauka.
- Räsänen, M. (1957) *Materialien Zur Morphologie der türkischen Sprachen*, *Studia Orientalia*, ESOF 21, Helsinki.
- Reychman, J. - Zajaczkowski, A. (1993) *Osmanlı Türk Diplomatikası El Kitabı*, çev. M. F. Atay, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu: 10, İstanbul.
- Roemer, H. R. (1952) *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nâme des 'Abdullah Marwârid in kritischer Auswertung. Persischer Text in Faksimile*, Wiesbaden.
- Şemsettin Sami (1987) *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul: Dersaadet.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, *Lugat-i Çağatay ve Türki-yi Osmanî* (1298) İstanbul.
- Tarania Sözlüğü* 1-6 (1963-1972) Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Temir, A. (1987) *Yusuf Akçura*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Tezcan, S. (1981) Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi, in *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 41-42.

- Togan, A. Zeki Velidî (1981) *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1-9* (1993) Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Unat, F. R. (1959) *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klâvuzu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Usmanov, M. A. (1979) *Jalovannic Aktı Djuçieva Ulusa xiv-xvi vv*, Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988) *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Vásáry I. (1987) *Az Arany Horda kancelláriája, Keleti Értekezések 3*, Budapest: Körösi Csoma Társaság.
- Vásáry, I. (1993) *±sXn and Its Related Suffixes. Studies in Turkic Word Formation and Etymology*, *Journal of Turkology* 1/1 (Summer), 113-153.
- Zieme, P. (1986) *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler*, *TDAY-Belleten* 1982-1983, 228-237.

*Participial constructions in Old Anatolian Turkish: A morpho-syntactic analysis**

Fikret Turan

The University of Manchester, Manchester

1. Introduction

Participles are the deverbal forms that structurally may have the properties of noun, adjective and other nominal units in the sentence. Although various types of participial forms have been used in historical and modern Turkic languages and dialects, complexities of these participles and their syntactic functions on dialectal levels have not been studied sufficiently enough to show their dialectal specific and general structural and semantic peculiarities. Being the basic forms in composing complex sentences, participles take part in a large number of morpho-syntactic constructions in generating semantic nuances revolving around almost every major part of the sentence. Most of the time, these structural and semantic qualities of the participles are the dialectal-specific, and sometimes the sub-dialectal-specific. Each participial construction has its own semantic significance deriving from morpho-syntactically determined participial suffixes in terms of tense, aspect, place, case and other properties. Participles, like nouns, can take plural, possessive and case suffixes, as well as postpositions. They may constitute either part of the determinative groups. They serve as subject, object, attribute, adverbial modifier and predicate noun in the sentence. On the other hand, they are also like the verb, in having positive and negative forms, in distinguishing tenses, and in taking subject, object and adverbial modifiers. By taking subject, object and adverbial modifiers, and being a part of postpositional constructions, participles form nominalized secondary clauses in relation with

* *Zarf, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1 (2001), 51-76.

the main clause in complex sentences.¹ These nominalized clauses are semantically equivalent to what is known as subordinate clauses in Indo-European languages.² In this work, by using the samples from major Old Anatolian Turkish prose works, I will analyze and interpret the participles and their syntactic functions within their own syntactic contexts.

2. Participial suffixes and their general functions

In Old Anatolian Turkish, morpho-syntactically and semantically, there are nine sets of participial suffixes. These suffixes can be analyzed under three categories according to the tenses that they reflect.

1. Past Participles:
 - a. *-duk/dük*
 - b. *-muş/miş*
2. Present participles:
 - a. *-an/en*
 - b. positive form *-r* (*-ar/er*, *-[y]ur/ür*), the negative form: *-maz/mez*, rarely *-mas/mes*³
 - d. *-ıcı/ici*, rarely *-üclüci*
3. Future participles:
 - a. *-acak/ecek*
 - b. *-ası/esi*
 - c. *-isar/iser*

Among these participial suffixes, the suffixes *-duk/dük* and *-an/en* create syntactically active participles. These two form participle constructions in almost every part of the complex sentences by getting the verbal stems nominalized with a strong verbal force featuring tense and aspect. They can be also

1. For information on the syntactic functions of the participles in some other languages, see, Koptjevskaya-Tamm 1993; and for the functions of participles in Old Turkic, see, Eraslan 1980.
2. In this paper, I do not intend to get involved in discussions on the nature of complex sentences and subordinate clauses in Turkish which have already been elucidated by various scholars. See, Johanson 1973 and 1991, Slobin 1986, Boeschoten – Vandamme 1991, Comrie 1997, etc. My understanding of the complex sentence here is the sentence which has more than one subordinate clause attached to the main clause on semantic level. On the other hand, the subordinate clause is understood semantically, and therefore any 'syntactic' nominalization with the force of verb, time, subject and object is assumed a subordinate clause as long as it is a part of the main clause.
3. The form *-mas/mes* is originally used in Chaghatay as negative present tense participle, and among Old Anatolian Turkish texts it is encountered mostly in M. See, Eckmann 1966: 163.

the determined and determining nouns in determinative groups. They and their constructions, by taking the case suffixes and postpositions, make subordinate clauses in Old Anatolian Turkish. Participles in Old Anatolian Turkish have the following general functions:

a. They form action nouns: The participials *-duk/dük* and *-r (-ar/er, -[y]urlür)* may occasionally create action nouns. However, this is not the essential function of the participial suffixes in Old Anatolian Turkish, rather they function syntactically in larger structural combinations with various complex semantic significance.⁴

ummaduk 'unexpected, unthought' (MN 143-10)

siñer 'fitting' (MN 57a-6)

uyur 'sleeping' (MN 26b-3)

yumış 'washing' (KG 8a-13)

b. They form agent nouns as adjective:

göñül asıcı ve ciger yiyici 'the one who annoys and eats livers' (KD 18a-4)

felm öğredür gişi 'the one who teaches knowledge' (MN 42a-8)

cihân görmüş 'the one who has seen the world' (MN 39b-4)

c. They form determined participial nouns in a determinative groups: These participial constructs create subordinate clauses.

Tañrı arturduğı gişi 'the one whom God has made successful' (KN 32a-11)

Here the participle has a subject preceding and modifying the subject of the main clause:

{[subj.] + participle + possessive} < {[subj.] + (...) + [verb]}
Subordinate Clause Main Clause

Kalın Oğuzuñ gelini kızını bezenen çağda... 'At the time when daughters and brides of Kalın Oghuz embellish themselves...' (DK 21-7)

Here the participle construct, by taking a noun of time with the locative, creates an adverbial subordinate clause showing simultaneity:

{[subj.] + [partic.]} < {[word of time + locative]} < {[subj.] + (...) [verb]}
Subordinate Clause Main Clause

4. In Old Anatolian Turkish action nouns (verbal nouns) were formed predominantly by the infinitival *-mak/mek*, *-maklık/meklik*, *-ış/iş* and very rarely *-ma/me*. However, some other deverbal suffixes such as *-(u)ım* (bakım), *-ıç* (ilenc), *-ğü/gü* (sevgü) and occasionally "zero-suffix" (göç) may be operational in creating action nouns. For more information about the verbal nouns in Old Anatolian Turkish see, Timurtaş 1962, and my Harvard University doctoral dissertation, Turan 1996: 189-192.

Seni korkutmaduğına inanmak gerekmez 'It is not necessary to believe that he did not scare you.' (KD 32b-6)

Here the subject of the main verb is an {-mAK} infinitive clause, yet within the infinitive clause, the participial construction is the object with an action having itself a subject, an object and negativity:

{[obj.] + participle + poss. + prn. n + dative}}	<	{{verb}}
Subordinate Clause infinitive	<	{{[subj.] + [verb]}
{-mAK} Infinitive Clause		Main Clause

In the following participial constructions, participles, by simply modifying the nouns, create subordinate clauses:

yalan söyleyesi gişi 'the one who would lie' (KN 28b-12)
ere varan kız 'the girl who is marrying, the marrying girl' (DK 113-7)
kalan nesnecükler 'the things which remain, the remaining things' (MN 8a-12)
bilür gişi, bilmez gişi 'the one who knows, knowing one; the one who does not know, unknowing one, etc.' (MN 54a-5)

d. As a nominalized verb, either isolated or by taking declensional suffixes, they can be a subject, object, attribute and predicate in a sentence.

Subject:

[Alduđuñ satduđuñ] güzâfe olmasun 'That which you buy and sell should not be foolish' (KN 31b-12)
Gişi söylemeyece ma'lûm olmaz [ne miqdârlu gişiyidügi] 'One can not know what kind of person a man is, as long as that man does not speak.' (KN 29b-13)
[Allâh véren] umudun üzülmesin⁵ 'May the hope that God bestowed on you, not get lost.' (DK 66-8)

Object:

Aldannuş gişi oldur kim [bulınnuşı bulunmaduğa] değşüre 'The deceived one is the one who would change what has already been found with what has not been found.' (KN 32-1)
Yine [dédüğine] peşmân olur 'Again he regrets saying [that].' (TE 8b-12)
"Göreym [dédüđimi] getürdiler mi" dédi 'He said "let me see if they brought what I asked"' (DK 87-9)

- In DK, the participial *-an/en* may take a subject without getting nominalized. This is openly a characteristics of Chaghatay and other Eastern Turkish languages and dialects. When they are modifying nouns, participles usually do not take subjects in Old Anatolian Turkish as in Modern Turkish. However, in Azeri Turkish, participles may take subjects while modifying nouns as seen in DK. This situation has been rightly pointed out by Comrie in his recently published article. See, Comrie 1997.

Çün kim soralar [ta'bir 'ilminden bilenlerden] beşâret êde ol düş görenlere 'If they ask those who know about dream interpretations, they will give good news to those who have had dreams.' (KT 16b-8)

Attribute:

[Sanmaduğun] gişiden yardım isteme 'Do not ask for help from those whom you do not expect to help.' (KN 32a-3)

Ol gelecı kim bilür hem [söyleyecek] gelecidür ya'nı maşlahatlı gelecidür anı söyle-sün kim dînine ve hem dünyasına menfa'atı var 'He should say the word that is worth of saying, in other word, it is a reasonable word which is beneficial for his belief and life.' (KN 29a-11)

Predicate:

Oğuzuñ ol tanâm [bilicisiyidi] 'He was the soothsayer of all Oghuz [tribes]' (DK 2-2)

Ağam Beyrek gideli bize ozan [geldügi yok] 'Since my sir Beyrek went away no minstrel has come to us.' (DK 106-12)

e. They can make adverbial clauses by taking certain case suffixes and post-positions. In this case, the participials *-an/en* and *-duk/dük* are the most functional ones, and by taking case suffixes, they act converbially in the sentence: *gelende, geldükde, geldiğinde* 'when he comes, when he came', *geldükçe* 'as long as he comes, whenever he comes', *geldüğinden* 'because he came', etc.

{-an/en} + {locative +da/de} creates adverbial clause of time in simultaneity. This form is encountered mostly in DK.

Çokuz ay tar karınmda götürdüğüm oğul, [on ay diyende] dünyâya getürdüğüm oğul '[O my son] whom I carried in my tight belly for nine months, whom I brought out into the world when the tenth month started.' (DK 52-9)

In the following syntactic combinations, the possessive suffixes are not always used. When the possessive is used, it becomes the subject of participial action. However, when pronouns precede the participle, the possessive is sometimes skipped, and in this case no meaning change occurs, because the pronoun clearly becomes the subject of the participle.

{-duk/dük} + {locative +da/de} has the similar syntactic-semantic function as the one above:

Ve-likin ulaşmak ol olur kim ol [kesildükde] sen kesilmeyesin 'But arriving [there] is that when he stops [doing that] you should not stop.' (KG 168b-2)

{-duk/dük} + {possessive} + {ablative +dan/den} creates adverbial clauses of cause indicating the source of action:

Biz [üşendüğimizden] her gişiyi Şerîfe benzedürüz 'Because we are scared we take everyone for Sherif.' (SN 52b-3)

{-duk/dük} + [possessive] + [prn. n] + {inst. +layın/leyin} creates adverbial clauses of manner showing similarity:

Dağı öndin [dedüğünleyin] gine eyide 'And again he should say [it] as he said before.' (KG 14b-11)

{-duk/dük} + [possessive] + [prn. n] + {eqtv. +ça/çe} makes adverbial clauses of time (duration):

[Ömrüm oldukça] şükriüne meşgûl olup dilegüüne bël bağlayam 'As long as I am alive I will be busy with thanking and serving you.' (MN 32b-8)

g. They can function as deverbal noun suffixes, and create new nouns and adjectives:

bilici 'adviser, soothsayer' (DK 2-2)

düzen 'order, system, manner' (MN 13b-12)

oynayacak 'a plaything' (KN 1b-8)

olmaduk 'strange' (MN 26b-3)

yemiş 'fruit' (KN 45b-2)

yırtıcı 'beast of prey' (MN 30a-10)

yiyesi 'food, meal' (KN 45b-2)

3. Past participles

Past participles in Old Anatolian Turkish are formed by the suffixes *-duk/dük* and *-miş/miş* both of which have the non-future aspectual values.

A. *-duk/dük*

Even though this participle is morphologically a past tense participle, semantically it is a non-future participle, in other words, according to the context, it may denote past, present or infinitive meanings.⁶ As opposed to other participles, this participle forms mostly object clauses.

Past meaning

When used alone as a past participial suffix, it puts the verb in the past tense:

6. In Old Turkic, this participial shows up as *-duk/dük/tuk/tük*, and similarly, it had past and present temporal denotations also: Past tense: *Bilmedükügin için* 'On account of your having not know'; Present tense: *Biltükümün ödükümün bunça bitig bitidim* 'With what I know and remember I have inscribed all these inscriptions.', see, Tekin 1968: 178.

Kaçan kim gişi yarağ-ile sefere gidesi olur ise ol seferün lezzetin bulur, gökçek rāhat ile [görmedük yerleri] görür, [yémedük ni'metleri] yer ve [bilmedük nesaneleri] öğrenür ve [bulunmaduk nesaneleri] bulur 'If and when a person goes to travel prepared, he would get pleasure of the travel, very comfortably see the unseen places, eat the uneaten foods, learn the unknown things, and discover the undiscovered things [to him].' (KN 8a-5).

In this sentence, participles create object clauses within passive syntactic constructions:⁷

görmedük yerler 'the places have not been seen; unseen places'
yémedük ni'metler 'foods that have not been eaten; uneaten foods'
bilmedük nesaneler 'things that have not been known; unknown things'
bulunmaduk nesaneler 'things that have not been discovered; undiscovered things'

Present meaning

Together with the possessive suffix and ablative, dative or locative suffixes, this participle may be in the present tense according to the context.

[Gendü bildüğüne] mağrūr olma 'Don't be (too) proud of what you know' (KN 25a-5)

Infinitive meaning

Together with the third person possessive suffix +/i, this participle suffix may put the verb in the infinitive mood in subject position:

[Hož pāzişāh hizmetinden kesildügi] ve [anuñ yüzinden düşdügi] ölümnden béterdür 'It is worse than death for him to be excluded from the king's service and, falling on hard times as a result' (MN 27a-9)
Diñsüz тұrsa [ol süküt eyledügi] 'izn olmaz 'It is not accepted his being quiet, if he stays quiet' (M 61v-3)

7. Although the verbs *gör-*, *yé-* and *bil-* are transitive verbs and one expects them to be denoting 'the one who has not seen, eaten or known, etc.'. However these participial morphological constructions have no subjects – neither a pronoun preceding verbs nor a possessive encliticized – and therefore we need to translate them in passive. Also the last participle construct *bilinmedük* being intransitive, makes a semantic parallelism between all four verbs when we translate them in passive participle. Similar usage occurs in Modern Turkish as well. For instance, in *Okumadık kitap bırakmadı* the participle *okumadık*, structurally being a non-passive construction, needs to be understood as passive, meaning 'He did not leave any books unread.'. For more examples and explanations on this issue in Modern Turkish, see, Lewis 1967: 162–163.

Syntactic functions of the participial -duḡ/dük

1. By itself alone, this suffix may make the verb an adjective of a subject, object or the nominal predicate of the sentence with a verbal force:

Ve [ne 'aceb olmaduḡ nesene] gördüñ ki bu şovuk gülmek senden şadır oldı 'What strange thing did you see that this cold laughter came out of you?' (MN 26b-3)

2. By taking the possessive suffix, this participle creates what is called subordinate clauses in complex sentences:

Object clauses:

Öğretđi Pāzişāh-ı 'ālem ādem oġlanına [bilmedüġin] 'The Lord of the universe taught the mankind that which he did not know' (KN 2a-12, 13)

[Yédüġi şa'āmuñ] ve [içdüġi sunuñ] řalāvetin bula 'He should have the pleasure of food that he eats, and water that he drinks' (MN 40b-12)

[Avratına dedüġüm] yalan dedüm 'What I said to my wife was a lie' (KG 90a-10)

Subject clauses:

[Ol birledüġi] dahı yalandur 'His declaring him as one is a lie also.' (KN 4a-4)

İkraḡ dedüġüm sultān gücile şorkıtmaq olur "'Ikrah" that I said, means the king's scaring [people] with force.' (KG 143a-12)

3. This participle creates adverbial clauses of time by getting converbialized through taking certain declensional suffixes and postpositions in following semantic variations:

a. Simultaneity:

{-duḡ/dük} + {[possessive + pron. n] + locative}:

Boġdaydan şadaḡa-i şitr ol ġişiye vācib olur bayram gecesinin evvelinden Şāfi'ī şavolında, bizüm şavolumuzda [bayramı ġüni şubḡ toġduḡda] 'Charity of şitr from wheat becomes necessary for him before the night of the feast according to Şāfiī, according to our teachings [it should be] when the daybreak starts on the day of feast.' (M 86v-6)

[Oġlan doğduġında] koyn boġazlamak sünnetdür Şāfi'ī şatında 'It is a religious tradition to sacrifice a lamb when a child gets born according to Şāfiī' (M 133r-4)

Bayram geldüġde ölse aña nesne vācib deġül 'If he dies at the time of festival nothing is necessary for him' (KG 52a-2)

{-duḡ/dük} + {equative +ca/ce/ça/çe}:

Yıġitlerüñ meşeli şol ġüneş doğduġı vehlet řālīne beñzer kim [varduḡça] artar, nürlanur 'The case of young people resembles the moment when the Sun rises, and it gets stronger and lighter through the passage of time.' (KN 38a-13)

[Ömür geçdüġçe] ġüç kuvvet gider 'Power and strength weaken through the passage of life time.' (KN 38a-13)

b. Anteriority:

{-duğ/dük}} + {[posses. + ablative]} + {prep. soñ/soñra or gérü):

[*Itemām eyledükden soñra*]... 'After he completed [it]...' (M 94r-5)

[*Gün geçdüikden gérü*] olunan 'amel ne işe gelür 'What purpose it serves the deed that is performed after its time has passed.' (KN 35b-12)

Müdebber ol kul olur kim çelebisi eyitse ben öldüğümünden soñra sen āzādsın dese "Müdebber" is the slave whose master says "you are free after I have died". (KG 92b-3)

4. By taking the possessive, pronominal *n* and the ablative +*dan/den*, this participial suffix creates adverbial clauses of cause:

Bir yağır eşek [gicidüğünden] gelüp ol direge sürindi 'A donkey with sores on back came and rubbed itself to that pole, because it was itching.' (MN 38b-3)

5. By taking the possessive, pronominal *n* and instrumental +*layın/leyin* this participial suffix creates adverbial clauses of manner showing similarity in action.

Ben dahı senden şöyle götürü alurvan dese ya fülān aldüğünlayın dese bey' fāsīd olur 'If he says I also buy it in lump sum like that, or like so-an-so bought it, then the sale becomes invalid.' (KG 125b-9)

b. -miş/miş:

This participial suffix, making a past tense participle, is mostly added to intransitive verbal roots. The negative form of this participle is often substituted by the negative form of the other past participial *-duğ/dük*.⁸

[*İşlenmedük işi*] [*işlenmişe*] *duṡma* 'Do not assume an uncompleted deed completed.' (KN 33b-11, 12)

[*Kabül olunmuş yalan*] *yigrekdür kabül [olunmaduk muhāl gerçekden]* 'An accepted untruth is better than an unacceptable absurd fact.' (KN 27b-6)

[*Dögülmedük birinci*] [*dögülmüş birince*] *şatmağ revā olmaz* 'It is not acceptable to sell unthrashed rice in return for thrashed rice.' (KG 123b-10)

8. In Old Turkic, the *-miş/miş* participial suffix does not appear with the negative *-ma/me* as well, and instead, the negative form of *-duğ/dük*; *-maduk/mediük* are used. It seems that the tradition of this suppletive usage was followed in Old Anatolian Turkish widely. However, the form *-miş/miş* takes the negative suffix when it is used as tense suffix in Old Anatolian Turkish. Nevertheless, using the *-muş/miş* with the negative is widespread in Modern Turkish and Azeri. See, Banguoğlu 1995: 422-423; Abdullayev 1972: 74-79; Underhill 1976: 279-280.

Syntactic functions of the participial -mış/miş:

1. Like the participle suffix *-duğ/dük*, this suffix also makes the verb an adjective of a noun in a participial construction. The only difference is the fact that this suffix shows up mostly with intransitive or passive verbs, and it forms mostly subject clauses.

Muhammed kavlında [ol boğazlanmış koyın] lâzım olur 'According to the teachings of Muhammad, that slaughtered sheep becomes necessary.' (M 4v-13, 14)

[Kalmış namâzlar] bir ay kalsa bir aya değin tertibçe kılmak-lâzım olur 'If the unperformed prayers last one month, it becomes necessary to perform them within one month in order.' (M 25r-12)

[kesilmiş dirnak, çıkmış diş] 'clipped fingernails, fallen tooth' (M 116v-7)

Yokdur [gey kocalmış gişiyel] oruç için fidye vérmek 'It is not prescribed for the too old person to give alms in lieu of [unperformed] fasting.' (M 138v-14)

Sıçan [degmiş] yerin ve yöresin yumuş gerek 'It is necessary to wash its place and sides which the mouse touched.' (KG 8a-13)

2. By getting substantivized or being a participial modifier, this participle creates subordinate clauses in passive construction or subordinate clauses with an intransitive verb:⁹

Bilgil kim kimse vakf kılar olsa dürüsti ol olur kim üleşmiş nesneyi vakf kılsa ve ismarlasa 'Know that if someone establishes a charity organization, the best way is that he should use and put in it divided properties.' (KG 117a-13)

Bizüm 'ulenâ kavlında [geçmişil] ödemek lâzım degül 'According to the teachings of our religious scholars it is not necessary to perform [that] which is remaining from the past.' (M 25v-8)

Bizüm kavlumuzda rüçü'î noksân eylemeye ne [gitmişinde] ne gérü kalanında 'In our teachings, he should not devalue the returned portion, neither the consumed part nor the remaining part.' (M 51v-9)

Bir şahsı dağı bir şahşa eyitse 'Kuluñ biñ akçaya benim için âzâz eyle' kul issi âzâz eylese âzâzlık buyuranuñ olmaz [buyrılmışuñ] olur 'If one person tells another "liberate your slave for me in return for a thousand akças", and if the owner of the slave liberated the slave, that liberation would not belong to the one ordered, [but] to the one who was ordered.' (M 44r-18)

3. Together with the auxiliary verbs *ol-* and *bul-*, this participle forms compound participle tenses in which the action of verb is completed. In this

9. In Modern Turkish, this participle usually appears within intransitive verbs as well. In addition, in Modern Turkish, it mostly shows up together with another participle *olan* 'being' as *-muş olan/-miş olan*. *Kitap yazmış olan öğrenci* 'A student who has written a book.', etc. See, Underhill 1976: 279-280.

syntactic context, the verb with the participial *-muş/miş* shows past tense and perfect aspect (perfective):

Ol iş anuñ gözine ve gönline bezenmiş gösterem 'I will show his eyes and his heart that work embellished.' (KD 28a-2)

Pes görklü 'ibâret ile ve yumşak dil ile ve alçaklığı-ile ol işüñ ziyânuñ ve fesâdın aña añladam ve 'âkıbetin aña bildürem şöyle kim ayruk kulluğçılardan anuñ gibi söz ve öğüt görmemiş ola 'Then I should tell him about the harm and wickedness of that action and its results using eloquence, soft word and humility in a way that he would not have had such words and advice from his other servants.' (KD 28a-6)

Kaçurmuş olmaz 'He does not get him missed' (M 40r-7)

Arınmış ola 'He should get cleaned.' (M 41v-2)

Kağz cylemiş olsa... 'If he had it held...' (M 38v-19)

Depelenmiş bulsalar... 'If they find him killed...' (M 62v-3)

4. Present participles

A. -an/en:

This suffix forms a non-future active participle. According to the context, it may mean past, present and infinitive:

Past:

[Öldüreni] dağı bilmezüz, görmedük diyeler 'We do not know who killed him, we did not see it.' (KG 150b-5)

Sen [seni yaradana] ne kadar muñi' oldun? 'How much did you obey the one who created you?' (KN 4b-1, 2)

Present:

[Kızlar oturan otağa] geldi 'He came to the room in which the girls were sitting.' (DK 112-2, 3)

[Eylüg-ile bulınan eylük] şöyle oğul oğlına kalur 'The favor that is gained by the good deed would go up to the grand child like that.' (KN 19b-3)

Geyik [ilk dutanuñ] olur 'The deer belongs to the person who catches it first.' (KG 104b-11)

Infinitive:

[Bitüren bitürmeyen] Tañrı'dur, yériñ, ilduzuñ nesi var? 'It is the God who would grow and would not grow [it], what do the earth and star have [to do with it]?' (KN 1a-13)

Uşbu dedüğüümüñden soñra [içeniñ] iki fayidesi ola 'After that which we have said, [it may be said that] the one who drinks would have two benefits.' (KN 43a-3)

Syntactic functions of the participial -an/en:

1. By getting added to transitive verbs, it makes agent nouns:

Dağı serverlik ve [ululuk isteyen] zahmetden yüz döndürmemek gerek 'And also those who want leadership and greatness should not avoid hardships.' (MN 42b-3)

isteyen 'one who seeks, seeker'

Ol ölenün diyeti ol [korkıdanuñ 'akilesi] üzerine olur 'The blood money of the one who died falls on the family and relatives of the one who scared [him].' (M 19v-14)

korkıdan 'one who is scaring, one who has scared somebody'

Kul, vekillige buyuranuñ olur 'The slave gets to be owned by the one who made [that person] a proxy [for himself].' (KG 140b-1)

vekillige buyuran 'the one who makes someone a proxy'

2. By itself alone, this participle acts as the subject of the sentence.

Ve [çevre yırtıcılardan ürken] senüñ himâyetüñe sığınalar 'Those who get scared of the beast of prey would take refuge in your protection.' (MN 30b-6)

3. By preceding the nouns, it functions as an adjective:

[Kalan] kuşlar arasında anuñ ne hürmeti ola? 'How much honor he may have among the remaining birds?' (MN 34a-13)

4. It may be both the modifier and modified by getting substantivized:

Modifier:

[Eli altındağın hoş dutanlaruñ arasında] 'adl-i siyâset eyleye 'He would administer justice among those people who treated well those who were under their administrations.' (KN 2a-6)

[Şüfa dileyenüñ şüfa dilemeği] bätıl olmaz 'The desire of the use of pre-emption by someone does not get void.' (KG 133b-6)

Modified:

[Kaçanıñ] Qazan Bég komadı, [âmân diyenini] öldürmedi 'Qazan Beg did not let go those who were [trying] to run away, [and] he did not kill those who asked for forgiveness.' (DK 65-2, 3)

5. By taking subject, object and postpositions, this participial suffix forms subordinate clauses in complex sentences:

Subject clause:

Ëy Süleyman utanmaz mısın ki [benüm gibi kimseyi senüñ için besleyenler] sen uyku düzersin uyuyasın dër 'O Süleyman, don't you feel ashamed by the fact that those who are providing for me, say that you are sleeping' (TE 17b-13)

'İlm- ehlin h̄ör kılan] dünyāda āhiredde ȳer bulmaz 'Those who look down on scholars will find a place neither in this world nor in the next world.' (MN 26a-5)

[Hakk̄ yanduran ıraęuñ] yana ırsun 'May your candle which God has lit, last [forever].' (DK 35-8, 9)

[İlden ıkup Ayęir Gzler Őuyı'ndan at yzdren], [elli yedi kal'anuñ kilidin alan], [Ağ Melik eŐme kızına nikāh den], [Sfi Őandal Melik'e kan usduran], [kırk cbbe brinp otuz yedi kal'a bginn maħbb kızlarını alup bir bir boynın ucan], [yzinde, udağında pen] Eylik Koca oğlı Alp Eren apar yedi Alp Eren, the son of Eylik Qoca, who [once] left the tribe and had [his] horse swim across the Ayęir Gzler River, who got married to the daughter of Ag Melik eŐme, who oppressed Sofi Sandal Melik ruthlessly, who by wearing forty [kinds of] robes, abducted lovely daughters of the lords of thirty seven castles, and then embraced their necks one by one and kissed them on cheeks and lips, arrived in haste.' (DK 62-8, 9, 10)

Subject clause:

Biz dağı buña [elmzden gelen işi] devz 'We will also do for him every thing that we can do.' (MN 56a-8)

Adverbial clause:

Dānā ęiŐiler, bu dnyā sarayı kim 'amel evidr, [Şol yağmur atresinden olan uyucuklar gibi] grdler 'The wise ones viewed this world which is the house of deed, as puddles made of the rain drops.' (MN 31a-5)

6. By taking the locative suffix, it forms the converb *-andalende*, and it is encountered mostly in DK. The function of this converb is to make a temporal clause in simultaneity:

[Birin atanda] ikisin in yıkdı '[Each time] when he threw one [stone] he felled two or three people.' (DK 41-10)

Yād oğulı sağlamağ-ile oğul olmaz, [byyende] Őalur gider 'The child of someone else would not be the [real] child [like one's own] by raising him, when he grow up he would leave abandoning.' (DK 3-5)

b. -r (-ar/er, -[y]ur/r), neg. -maz/mez:

This participle is called as aorist participle by some grammarians (Lewis 1967: 161-162, Underhill 1990: 281-282). This is not a very productive and functional participle in Old Anatolian Turkish. It mostly modifies nouns and by getting nominalized, it forms nouns and adjectives:

Bilr 'the knowledgeable one, knowledgeable' (KG 2a-6)

Bilmez 'the ignorant one, ignorant' (KG 2a-6)

1. The main function of this participle is to make the verb an adjective of a noun in the present tense showing an act habitual or continual:

[Bilür gişi] dahı [bilmez gişi gözine] eyle hakîr görinür 'The knowledgeable one looks low to the eyes of the ignorant one.' (MN 57b-14)

[Görür gözüm aydını] oğul 'The son, the light of my seeing eyes.' (DK 119-3)

[Kimsenenün akar başı] olsa... 'If someone had a bleeding wound... ' (KG 11a-1)

In the above examples *bilür*, *görür* and *akar* denote habitual and continual action modifying the nouns. Therefore it has an adjectival character showing general features in present tense.

2. By taking subject, object and adverbial modifiers, this participle makes subordinate clauses in the present and present continuous tenses within the structure of complex sentences:

Subject clause:

[Zâhiri delü, gendözin esrük gösterür, gönli ayağı 'Utârîde fehîm öğredür gişi] var idi 'There was a man who looked mad and appeared to be drunk, and whose heart [as if] was teaching Mercury skills [i.e. he was very knowledgeable].' (MN 42a-8)

İşitdüm kim [bir yüz yıl yaşar pîr] süksüni iki bükilmiş halka yay gibi olmuş, yola girmiş gider 'I heard that a man who is a hundred years old, bent double like a bow, was going down entering into the street.' (KN 37b-5)

Here the complex sentence structure is formed by the Persian style *ki/kim* clause – dependent clause introduced by relative conjunction *ki/kim* – and the Turkic participial construction forming the subject clause within the first subordinate clause:

{main clause} > {dependent clause: [participle] < [subject] > (...)} [verb]

Object clause:

Bakdı gördi kim [ayun on dördine beñzer bir mahbûb ala gözlü genç yigit] burçak burçak derlemiş uyur 'She looked and saw that a lovely hazel eyed young man, resembling the full moon, was sleeping while sweating very much.' (DK 266-12)

Eger 'avrat yüklü olsa ya [süd emer oğlançuğı] olsa, oruç dutsa südi şoğulur ya yüklü olup gücünür olsa, orucın yése kayurmaz 'When she is pregnant or she has a suckling, and as a result of fasting if she does not have enough milk or if she feels hard [to manage things] by the time when she is pregnant, it has no harm if she does not fast.' (KG 53a-3)

c. **-ıcı/ici:**

This participial suffix makes morpho-syntactic constructs with a present meaning showing the subject of an action, and therefore it is used with non-passive verbs denoting habitual and continual acts as the participial *-r* (*-ar/er, -[y]ur/lür*). The negative form of this participle is rarely used, and it occasionally functions as a deverbal noun suffix and creates new nominal lexical items:

eydici 'story-teller' (MN 38b-13)

götürücü 'porter' (MN 7b-4)

çalıcı 'player' (GT 8a-13)

1. This participial suffix makes agent nouns:

Çaya baksa çalımlı, çal kara kuş erdemli, kur kurma kuşaklı, kulağı altun küpelü, [kalın Oğuz béglerini bir bir atından yıkıcı] Kazılık Qoca oğlu Bég Yigenek çapar yétđi 'Bég Yigenek, the son of Qazılık Qoca, who was a swaggering one when he looks at the stream, who was with the manners of the grey eagle, who was with the tight arrow belt and a gold earring, who fell the heroic Oghuz leaders from their horses one by one, arrived galloping.' (DK 61-9)
yıkıcı 'one who brings sb. down, one who fells [someone]'

2. As an adjectival participle, it modifies the noun:

Kocalık [bir incidici yoldaşa] beñzer 'The old age resembles a hurting friend.' (KN 39a-12)

3. By taking an object and getting substantivized this participle forms subordinate clauses in complex sentences:

Subject clause:

Bir cömerd er var idi [konuk ağırlayıcı] ve [garib egleyici] 'There was a generous man who welcomed and served guests and strangers.' (MN 20a-12)

[Bir buyruk dutıcı] Tañrı'nuñ 'âciz kulıdır 'It is only the weak slave of the God who would follow the order.' (KN 1a-13)

[Hayra kulavuzlayıcı gişi] ol hayrı işlemiş gibi olur 'The one, who would lead [others] to the good deed, is deemed as he performed that deed.' (KN 16b-11)

Object clause:

[Nesene dileyiciyi] hörmetsüz eyleyüp kovma 'Do not humiliate and turn out the one who asks for something.' (KN 23a-5)

Predicate clause:

Bu ni'met ve milk elden ele [gidicidür] 'This good fortune and worldly rich are [the things] that move from hand to hand.' (GT 21b-13)

5. Future participles

The main distinctive feature of the future participles in Old Anatolian Turkish is the fact that these participles always have the future, voluntative and rarely present meanings. These suffixes originally function as future tense morphemes and appear together with other personal suffixes. Within the context of complex syntactic constructions these participles have tense, aspectual and modal values. Although in Old Anatolian Turkish three sets of suffixes operate as future participial forms, they are not very productive. They act mostly adjectivally and denote wish and desire. They are rarely substantivized and shown up with declensional suffixes in the sentence, and they usually do not have negative forms. When these participles are substantivized they look rather as any deverbal nouns and adjectives.

A. -acak/ecek:

This is the most productive participial form among future participles in Old Anatolian Turkish. They form mostly positive participial constructions.¹⁰ It shows following functions.

1. By taking subject, object and adverbial modifiers this participle makes dependent clauses in the future and rarely in the present tenses (non-past):

Beyrek'den soñra başuña [bu hâl geleceğin] bilür idük 'We knew that this thing would happen to you after Beyrek [has gone].' (DK 114-8)

Senden soñra [sığınacağımı] yokdur 'I have no place to take refuge in but you.' (GT 50b-1)

Hiç kimesne İbrâhim'i [nice oda atacağıın] fikr edemediler 'No one could find how they would throw Ibrahim into fire.' (KE 52a-7)

2. As a participial modifier, it has the meaning of 'desire, wish, being worth of, being supposed to, might' in optative mood:

Ol gelecı kim bilür hem [söyleyecek] gelececiür ya'nı maşlahatlı gelececiür anı söyle-sün 'He should tell the word that he knows and is also worth mentioning.' (KN 29a-11)

Boy, [delü boğma çıkaracak] olanca 'aybumuzı kaçıldı 'Oh this man – may he have a bad croup – cast all of our faults in our teeth.' (DK 114-7)

Söz kim [inanılacak degüldür], söyleme 'Do not say the word that is not credible.' (KN 27b-7)

10. On the etymology and morphological peculiarities of the -acak/ecek in Turkic languages and dialects see, Korkmaz 1959: 159-168.

3. As a modifier of the words *yér* and *vakt*, it has the meaning of 'place to...' and 'time to...' in present tense consecutively. Then it functions as adverbial clauses indicating time and place in semantically complex constructions:

[*Yatacak yér*] *mi bulduñ* 'Did you find a place to sleep.' (DK 192-12)

[*Anuñ girecek ve çıkacak yérlerin*] *endişe kılmak gerek* 'It is necessary to be careful about places where he comes in and go out.' (MN 41b-7)

[*Doğacak vakt*] *ol meşime ayrılır* 'At the time of birth that placenta gets separated.' (MN 9b-14)

[*Bu cânlaruñ varacak yéri*] *ğayb 'ālemdir* 'It is the world of emptiness where these souls will go to.' (MN 25a-11)

Çarasuzluk vaktında [*kaçacak yéri*] *olmaya elin kesegen kılıca karşı dutar olur*. 'If he does not have a place to flee he puts his hand to the sharp sword at the time when he is helpless.' (GT 9b-3)

Bu ne [gülecek vakt]dur! 'What [a strange] time is this to laugh!' (GT 19a-7)

B. -ası/-esi:

This participial suffix has a very restricted usage in Old Anatolian Turkish. It sometimes functions as a deverbal noun suffix and forms nouns:¹¹

géyesi 'clothes' (GT 72a-2)

yiyesi 'food, meal' (MN 53b-11)

This participle has following functions:

1. It functions as a participial modifier as an adjective with a verbal force in optative mood.

In future tense:

Bu yıl varmazın, [gelesi yıl] varam dersen revâdur 'It is acceptable if you say I do not go this year, I will go next year.' (KN 9b-4)

In present tense:

Bu bir ağaçdur ne [göresi gözi] var ne [işidesi kulağı] var 'This is a tree [which] has neither a seeing eye nor a hearing ear.' (MN 34b-13)

Bu évi harâb olası ere varaldan berü dahı kırnım toymadı 'Since I got married to this husband – may his house be destroyed – my stomach has not had enough [food].' (DK 8-1)

[*Sen varası kâfir*] *degül* 'This is not [a kind of] unbeliever you can go against.' (DK 130-8)

11. About etymological and morphological analyses and explanations on this participial suffix, see, Korkmaz 1969.

2. By getting nominalized and taking other syntactic elements, it makes subordinate clauses in a non-past temporal connotation.

[*Ol ele giresi*] *ma'lûm degül* 'It is not known whether it will come into hand.' (MN 41a-12)

[*Yalan söyleyesi gişi*]... 'The one who would lie...' (KN 28b-12)

3. By modifying nouns of time and place *vaqt/vaķıt* and *yér* this participle forms adverbial clauses of time and place.

[*Ol eri sancasın vaķıt*] *deñedüm, göz ucu-y-ile ol ere baķdum, dayım Emen imiş* 'By the time I was about thrusting [the spear] in, I tested him out, I cast a furtive glance at him, [I figured out that] he was my maternal uncle Emen.' (DK 207-3, 4)

Andan ol feriřtenüñ [ayağı durası yér] yoĝ-idi 'And also there was not any place for that angel to put his foot.' (KE 5a-11)

4. Together with the auxiliary verb *ol-* this participle suffix is widely used as the prothesis of the conditional sentences in present-future meaning:

Bu ağacın yemişine [ériřesi olur iseñ] baña andan tuhfe getürgil 'If you reach [the time of] the fruit of this tree, bring me [some] of it as gift.' (MN 67a-13)

Eger bu iş niteligin řāh [bilesi olursa], bana kaçtı 'ukübet kılısar 'If the king knows the nature of this matter, he will punish me severely.' (MN 57b-9)

Eger nice içmek geregin [öğrenmeyesi olur iseñ] ağudur 'It is poison, if you do not learn how to drink it.' (QN 42b-6)

c. -isar/iser:

This participial suffix functions as a tense suffix, and usually it neither gets nominalized nor takes syntactic formations in complex sentences as opposed to other participial forms in Old Anatolian Turkish. Therefore, it has a very restricted function lacking the adjectival and clausal capacity.

Buĝday ekisi olur iseñ [şeker bitüriser degül], ya aĝu eker iseñ [tiryak bitüriser degül] 'If you sow wheat, he is not the one who will grow sugar, if you sow poison, he is not the one who will grow the antidote.' (KN 1a-10)

Ol güç, kuvvet ve zevk dimāĝda kalmışdur, gerü arzü ederler, [ele giriser degül] 'That strength, power, and pleasure have been in the memory, they desire [them] again, [but] they are not the things that will be obtained again.' (QN 37a-9)

6. Conclusion

Participles in Old Anatolian Turkish act as the main nominalizers of the secondary clauses in complex sentences. They fulfill this function by making the participle constructions to be the subordinate parts of the sentence. Even

though these sentences are grammatically simple sentences, they are semantically complex sentences, because of the verbal force, tense and agent that the participle constructions create in a series of clauses. Participles in Old Anatolian Turkish have following qualities:

Almost all participial suffixes occasionally create new nouns and adjectives as deverbal noun forms.

While the participials *-duk/dük* and *-miş/miş* have a non-future temporal meaning, and usually show past and present tense, the participles *-acak/ecek*, *-ası/esi*, *-ısar/ıser* have a non-past temporal denotation and usually show future and present tense. In contrary to the both, the present participle *-an/en* shows the quality of past, present and future tenses according to the context.

The forms *-duk/dük* and *-an/en* are the most productive participials in terms of getting added to transitive, intransitive, negative and other verbal stems and creating various syntactic formations. Therefore, they can be subject, object and predicate of the sentence, and sometimes they can be adverbial complements by taking certain case suffixes or "words of place and time". As a result, they form subordinate clauses of subject, object, predicate, and adverbial clauses.

The past tense participle *-miş/miş* usually does not take any negative suffixes, and instead, when necessary, the negative form of the other past participial *-duk/dük* is used.

The present tense participials *-r* (*-ar/er*, *-[y]ur/ür*) and *-ıcı/ici* function mostly as adjectival forms showing acts that are habitual and continual.

Future tense participles usually have no negative forms and negative denotations. However, they may have modal denotations showing sometimes no tense properties.

Abbreviations of the texts used

DK	Kitâb-ı Dede Korkut (Dresden copy), see Ergin 1958
GT	Gülistân Tercümesi, see Özkan 1993
M	Manzûme fi-l- Hilâfiyya, see Adamović 1990
MN	Marzubân-nâme, see Korkmaz 1973
KD	Kelile ve Dimne, Manuscript; Süleymaniye Library (Laleli, no. 1897)
KE	Kısas-ı Enbiyâ, see Cemiloğlu 1994
KG	Kitâb-ı Gunya, see Akkuş 1995
KN	Kâbus-nâme, see Birnbaum 1981
KT	Kitâbü't-Ta'bir, Manuscript; Süleymaniye Library (Hekimoğlu, no. 588)
SN	Saltuk-nâme (Malatya copy), see Akalın 1987-1990
TE	Tezkiretü'l-Evlîyâ, see Olcay 1965

Bibliography

- Abdullayev, E. – Seyidov, C. – Hesenov, A. (1972) *Müasir Azerbaycan Dili: Sintaksis*, Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Adamović, M. (1990) *Die Rechtslehre des Imâm an-Nasafi in Türkischer Bearbeitung vom Jahre 1332*, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Stuttgart: Harrassowitz.
- Akalın, Ş. H. (1987–1990) *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî – Saltuk-nâme*, 1–2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Akkuş, M. (1995) *Kitab-ı Gunya*, Ankara: TDK Yay.
- Banguoğlu, T. (1974) *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Birnbaum, E. (1981) *The Book of Advice (Kâbûs Nâme)*, Cambridge: Harvard University Printing Office.
- Boeschoten, H. – Vandamme, M. (1994) Rabghuzi's Syntax Revisited, in I. Baldauf – M. Friedrich (Hrsg.) *Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten ESCAS IV*, Bamberg 8.–12. Oktober 1991, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 87–98
- Cemiloğlu, İsmet (1994) *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüşhası Üzerinde Sentax İncelemesi*, Ankara: TDK yay.
- Comrie, B. (1997) Turkic languages and linguistic typology, *Turkic Languages* 1, 14–24.
- Çağatay, S. (1948) Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları, *DTCF Dergisi* 5, 27–47.
- Eckmann, J. (1966) *Chagatay Manual*, Bloomington: Indiana University.
- Eraslan, K. (1980) *Eski Türkçe'de İsim-fiiller*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ergin, M. (1958) *Dede Korkut Kitabı* 1, İstanbul: TDK Yay.
- Ergin, M. (1986) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Feser, R. (1981) *Die infiniten Verbalformen des Osmanisch-Türkischen [Funktionen, Konstruktionen, Entwicklungswege]*, Freiburg: HochschulVerlag.
- Johanson, L. (1972) Fiilimsi Önermelerin Görevleri Üzerine, in *Bilimsel Bildiriler*, Ankara: TDK Yay., 525–529.
- Johanson, L. (1973) Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen, *Orientalia Suecana* 22, 82–106.
- Johanson, L. (1991) Die "Problematischen" Türkischen Nebensätze, in *Türk Kültür Araştırmaları. Muharrem Ergin Armağanı* 28/1–2, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 201–209.
- Koptjevskaja-Tamm, M. (1993) *Nominalizations*, London – New York: Routledge.
- Korkmaz, Z. (1954) Türkçe'de -acak/-ecek gelecek zaman (Futurum) ekinin yapısı üzerine, *DTCF Dergisi* 18:3–4, 159–168.
- Korkmaz, Z. (1969) -ası/-esi Gelecek Zaman İsim-fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine, *TDAYB* 1968, 31–38.
- Korkmaz, Z. (1973) *Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu – Marzubân-Nâme Tercümesi*, Ankara: AÜ, DTCF Yay.
- Lewis, G. L. (1967) *Turkish Grammar*, Oxford: The Clarendon Press.

- Olçay, S. (1965) *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Özkan, M. (1993) *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- Prokosch, E. (1980) *Studien zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen*, Freiburg: Klaus Schwarz.
- Slobin, D. I. (1986) The Acquisition and Use of Relative Clauses in Turkic and Indo-European Languages, in D. I. Slobin – K. Zimmer (eds.) *Studies in Turkish Linguistics*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 273–294.
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- Timurtaş, F. K. (1962) Şeyhî ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları 2, Şekil Bilgisi, *TDAYB* 1961, 53–136.
- Turan, F. (1996) *Old Anatolian Turkish: Syntactic Structure*, Ann Arbor: UMI Company. [Doctoral Diss., Harvard Univ., 1996]
- Underhill, R. (1976) *Turkish Grammar*, Cambridge: The MIT Press.

Zur Rolle der Schrift bei der Standardisierung der Sprache*

Mustafa Uğurlu
Universität Muğla, Muğla

o. Jede heutige sog. „Hochsprache“ hatte einmal im Lauf ihrer Geschichte ein wichtiges Problem, das unbedingt gelöst werden mußte: das der Standardisierung. Ein Wort oder eine grammatische Einheit bei einer Sprachgemeinschaft hat normalerweise keine einheitliche feste Form, sondern weist in den Dialekten phonetische und morphologische Unterschiede auf. Aus sozialen, kulturellen, sprachlichen etc. Gründen hatte man aber das Bedürfnis, Lexik und Grammatik im Sprachgebiet, das meist auch das Staatsgebiet darstellt, festzulegen und in festgelegter Form zu benutzen. Dabei hat jede Sprache ihre eigene Geschichte. Bei der Normierung des Türkischen im Gebiet des Osmanischen Reiches spielt z. B. die Sprache des Hofes und der Hauptstadt eine bedeutende Rolle. Daher entspricht die standardisierte Form der meisten Elemente des Türkeitürkischen dem damaligen Dialekt, der ab dem 15. Jahrhundert in Istanbul gesprochen und geschrieben wurde.

Die Standardisierung der nicht „eigenen“ Wörter einer Sprache, in diesem Fall des Türkeitürkischen, bei denen es sich entweder um inner- oder außertürkische Entlehnungen, besser gesagt, im Sinne von Johanson (1992: 13) Kopien handelt, stellt einen interessanten Gegenstand dar, den wir in dieser Untersuchung anhand von exemplarisch ausgewählten Beispielen zu behandeln versuchen.

Um die normierte Form im ganzen Sprachgebiet einheitlich verwenden zu können, braucht man zuerst eine schriftliche Fixierung der Sprachelemente. Sprache und künstlich geschaffene Schrift sind zwei verschiedene Systeme von Zeichen; das letztere besteht nur für den Zweck, das erstere

* *Diyalog, Interkulturelle Zeitschrift für Germanistik* 94/2 (1994), 79–87.

darzustellen. Dabei entstehen manchmal auch Mißverhältnisse zwischen Aussprache und Verschriftlichung.

In früheren Zeiten hatte man sehr geringe Möglichkeiten, ein „fremdes“ Wort oder einen Ausdruck selber zu hören und in eigener Sprache zu kopieren oder gar schriftlich zu fixieren. Meist hatte man sie geschrieben vorgefunden. Sogar bei der Muttersprache erging es einem nicht anders. Wenn es sich um ein Wort handelt, das irgendwo anders gesprochen wird, so ist man erst recht auf das Zeugnis der Schrift angewiesen. Also verbreiteten sich die fremden Sprachelemente durch Bücher, Briefe, Erlasse des Herrschers etc.

Wir können uns wohl vorstellen, daß die aus anderen Sprachen „kopierten“ Wörter am Anfang als so „fremd empfunden“ worden waren, daß man nicht wußte, wie man sie aussprechen sollte. Man hatte nur geschriebene Texte in der Hand. Das schriftliche Zeugnis hat aber nur Wert, insofern es interpretiert wird. Dabei hat ein einziges Mittel gebildeten Menschen damals geholfen; und zwar die Orthographie.

Sogar in den dreißiger Jahren noch waren die Intellektuellen in bezug auf englische Wörter auf die Orthographie angewiesen:

Beispielsweise war das Wort *okay* = [okey] (Avery 1977: 673) im Türkentürkischen „neu“, und man wußte allerdigs nicht, wie es ausgesprochen wurde. Wenn die Parlamentarier z. B. eine Rede akzeptierten, riefen sie „Okay!“. Sie artikulierten dieses Wort, wie es im Englischen geschrieben wird. „İngilizcenin *okay* kelimesi bile alınarak yazıldığı gibi okunmuş ve Mecliste milletvekilleri bir konuşmayı tasvip ettikleri zaman ‚Okay‘ diye bağırmaya başlamışlardı“ (Güngör 1987: 109).

Einen ähnlichen Fall habe ich in den letzten Tagen selber erlebt: Mein zehnjähriger Neffe saß bei mir, während ich mit dem Computer arbeitete. Er wollte mir sehr gern dabei helfen. Er fragte:

- Was machst du jetzt?
- Ich werde den Text ausdrucken.
- Den ganzen oder seitenweise?
- Seitenweise.
- Dann mußt du *pages* drücken (*‚Pagese basacaksın!‘*).

Er lernt in der Schule noch nicht Englisch, und es ist ihm nur durch die Computerspiele oder – Programme bekannt. Woher könnte er wissen, daß das englische Wort *page* nicht als [page], sondern als [peyc] zu artikulieren ist; siehe phonetische Schrift bei Avery (1977: 692). Wir können uns vorstellen, daß er sich also ähnlich in bezug auf die Artikulation eines fremden Wortes, hier Englisch, so ausgedrückt hat, wie es bei türkischen Gebildeten

in älteren Zeiten bei nicht gut bekannten Sprachen wie Arabisch oder Persisch der Fall gewesen war.

Die Hilfe der Orthographie brachte, wie wir meinen, Mißinterpretationen mit sich und damit nicht richtig standardisierte Formen mancher Wörter, die wir heute noch im Türkeiitürkischen ähnlich benutzen.

Es sei jedoch darauf hingewiesen, daß wir nicht meinen, daß alle Wörter, die heute eine standardisierte Form aufweisen und bei deren Mißinterpretation unserer Meinung nach ihre Orthographie entscheidend war, nicht von Anfang an so gelesen worden sind. Es ist durchaus möglich, daß sie in späteren Zeiten, u.U. sogar erst bei Einführung der Lateinschrift mißinterpretiert worden sind.

1. Sprachelemente aus anderen Türkisprachen

1.1. Timur

Der Herrscher des Timuriden-Reiches hieß eigentlich *temür* ‚Eisen‘. Ein entsprechendes Wort existierte damals auch im Oghusischen und lautete *demür* (Dilçin 1983: 63), was im heutigen Türkeiitürkischen *demir* ist. Der Name des Herrschers ist zum ersten Mal wahrscheinlich durch ein Schreiben o.ä. im osmanischen Sprachraum erschienen, und dies „fremd empfundene“ Wort wurde von den Lesern nach der Orthographie, nämlich */tymwr/* entziffert. In der ersten Silbe interpretierte man den Buchstaben */y/* als *[i]* und den Vokal */w/* in der zweiten Silbe als *[u]*. Diese Interpretation der damaligen Leser war ganz normal und gewöhnlich für fremde Wörter, die z. B. aus dem Arabischen oder Persischen ins Türkische kopiert wurden. Siehe auch im Persischen *timur* ~ *taimuz* (Steingass 1975: 344). Wie bekannt, konnte man in der arabischen Schrift den Unterschied zwischen geschlossenem *e* und normalem *i* nicht zeigen. Das Problem des geschlossenen *e* gehört zu den immer noch nicht endgültig gelösten Problemen der Turkologie. Daher kann man wohl nicht sicher sein, daß dieses Wort damals tatsächlich vom Herrscher als *temür* und nicht *timür* gesprochen wurde. Jedenfalls hätte man aber das */tymwr/* geschriebene Wort nicht als *timur* interpretiert, wenn man es als türkisch empfunden hätte. Das Wort *Timûr*, eine falsch interpretierte Form, setzte sich in der Geschichte durch und erscheint jetzt in der Fachliteratur sowie in den Schulbüchern als *Timur*; siehe z. B. Kafalı 1993: 336.

Ein Beispiel aus der Diwanliteratur:

Hezârân özr-i leng eyler kaçar meydâna gelmezdi
Eger Tâtâr-ı gamzen da'vet itse cenge Timûr'i (Ergün 1935: 207)

Die Namen von Persönlichkeiten aus der Geschichte, deren Namen mit dem Wort *Timur* verbundenen sind, wurden ähnlicherweise standardisiert; siehe *Timurtaş* z. B. bei Sevim 1993: 370. Es sei darauf hingewiesen, daß man in einzelnen heutigen Darstellungen auch die "besonders" korrigierte Lesung dieses Wortes antreffen kann; siehe *Temür* bei Togan 1981: 213.

1.2. yahşi

Dieses Wort bedeutet „gut“ und wurde im heutigen Türkeitürkischen so standardisiert, daß es sich nicht der türkischen Lautharmonie anpaßt (Eren 1985: 259). Ähnlicherweise wird es als Ortsname verwendet, z. B. *Yahşihan*, welches in der Nähe der Stadt Kırıkkale liegt. In der osmanischen Schrift schrieb man */yhşy/*. Wir vermuten, daß der letzte Buchstabe */y/* nicht als ein morphologischer Bestandteil des Wortes betrachtet wurde, sondern als arabisches Adjektivsuffix */y/* = [i], z. B. [*kitabi*]. Von der Etymologie her kommt das Wort *yahşi* von < *yaqşı* < *yaqış-ı*: das Verb „passen“ plus Gerundialsuffix -ı (Bang 1919: 29); es ist nach der Auffassung Doerfers ein deverbales Nominalsuffix (1975: 179); siehe auch Gabain 1974: 70. Das verb *yaqış-* existiert auch im Oghusischen. In der Bedeutung „gut“ hatte jedoch das Oghusische ein anderes Wort, nämlich *eyü* (Dilçin 1983: 88). Es scheint so, daß diese Ableitung vom Verb nicht erkannt und das Wort als ein „fremdes“ Element empfunden worden ist. Dabei half auch Analogie, weil *yahşi* wie ein Wort, das mit arabischem Adjektivsuffix versehen ist, vor den Nomen steht und als Adjektiv dient, z. B. *yahşi kitap* ‚gutes Buch‘ // ‚ilmî kitap ‚wissenschaftliches Buch‘.

1.3. denk

Dieses Wort wurde im heutigen Türkeitürkischen, wie zitiert, standardisiert und bedeutet „Gleichgewicht“ etc. Es sind auch mehrere davon abgeleitete Wörter vorhanden (Eren 1985: 88). In den Darstellungen der älteren Türk-sprachen erscheint dasselbe Wort als */tnk/* = [täñ], z. B. Caferoğlu 1968: 233, Arat 1979: 435; */tynk/* = [teñ] Uğurlu 1987: 299 usw. In der arabischen Schrift notierte man es im Tschaghataischen und Kiptschakischen als */tnk/* usw., im Oghusischen als */dnk/* = [denk] (Dilçin 1983: 364). Das Wort stammt nach der Meinung mehrerer Turkologen wahrscheinlich aus dem Chinesischen *deñ*; siehe Doerfer 1965: 576. Wie bekannt wurde der velaro-nasale Laut [ñ] im Tschaghataischen und Kiptschakischen mit dem arabischen Buchstaben */nk/* geschrieben, z. B. */swnkra/* = [soñra] ‚nachher‘ etc. (Uğurlu 1987: 280), sowie in manchen Texten im Altosmanischen. Im Osmanischen wurde jedoch dieser Konsonant nur durch */k/* notiert. Wir vermuten, daß in der osmani-

schen Zeit die archaische Schreibart des Wortes der Schrift zu Folge [denk] gelesen wurde. Sonst wäre es nach normalen Lautentwicklungen *den* geworden, wie *beñ* > *ben* „Leberfleck, Muttermal“; *deñiz* > *deniz* „Meer“.

1.4. Türkân

Dieser Frauenname ist heute in der Türkei sehr beliebt, z. B. heißt eine berühmte Schauspielerin Türkân Şoray. Das Wort *türkân* ist, wie wir meinen, auch durch Mißinterpretation der schriftlichen Fixierung entstanden. Im Türkischen ist das Wort zum ersten Mal im Uigurischen belegt, und zwar als Männertitel (Caferoğlu 1968: 235). Kaşgarî notiert es /t(a)r.k(a)n./ = [tärkän], und es wurde als Titel für beide Geschlechter verwendet (Dankoff 1982: 332); siehe jedoch *terken* ‚kadınlara ait bir ünvan‘ (Arat 1979: 438). Dieser Titel wurde nach dem Karakhanidischen speziell für Damen gebraucht. Wie Doerfer meint, ist die Etymologie des Wortes *tärkän* schwierig. „Vielleicht hängt er mit *tärım* zusammen, von derselben Wurzel **tär* und zwar demselben Suffix *-han/-kän* < *han* ‚Herr‘ abgeleitet wie z. B. *bur+han* ‚Buddha‘, *pärikän* ‚Fee‘ usw. /.../ Anscheinend ist, genauso wie *päri* (= pers. ‚Fee‘), *bur* (chin. ‚Buddha‘) auch *tär* ursprünglich fremder Herkunft“ (Dorfer 1965: 498). In späteren Zeiten wurde es als /trkan/ geschrieben, so wie die Pluralform des Wortes *Türk* im Persischen, nämlich /trkan/ = [tärkän]; siehe Dorfer 1965: 495. Obwohl diese zwei Wörter von der Etymologie her nichts miteinander zu tun haben, wurden sie wegen ihrer Orthographie in ähnlicher Weise interpretiert und heute so verwendet. In den populären Wörterbüchern findet man daher eine solche Erklärung, daß *türkân* die persische Pluralform des Wortes *türk* sei; siehe z. B. Aysan 1992: 110.

1.5. Eretna

Der Name dieses Herrschers, der im 13. Jahrhundert in Anatolien ein Fürstentum gründete, ist unserer Meinung nach entweder dem Interpreten oder dem nicht Türkisch könnenden Historiker, der wahrscheinlich das Wort falsch vokalisiert hat, zum Opfer gefallen. Heute erscheint das Wort in der Fachliteratur sowie in Schulbüchern als *Eretna*; siehe Varlık 1989: 570; vgl.: *Ertene* bei Turan 1993: 648. Das Wort sollte in der Regel *ertana* lauten, das aus *er* ‚Held‘ etc. und *tana* ‚Kalb‘ besteht. Wie bekannt, waren die Namen solcher Tiere als Personennamen bei den Türken in früheren Zeiten sehr beliebt; vgl.: *ertogan*, *ertugrul*, *aqboga*, *altunboga* etc. Siehe hierzu z. B. Turan 1993: 313, 576 und Togan 1981: 509.

2. Sprachelemente aus anderen Sprachen

2.1. *kâtip*, *kâğıt*, *dergâh*, *rüzgâr* usw.

Die Wörter, in denen die Buchstaben /k/ und /a/ nebeneinander vorkommen und die in der Gebersprache – Arabisch oder Persisch – nicht ein palatales [a] haben, wurden im Türkeitürkischen nur wegen der Schrift mit einem palatalen [a] standardisiert, obwohl diese Lautkombination normalerweise im Türkischen nicht möglich ist. Deswegen werden die in der Standardsprache als [*kâğıt*], [*kâtip*] erscheinenden Wörter in den Dialekten [*qağıt*], [*qaat*], [*qıyat*]; [*qatıp*], [*qatip*] etc. gesprochen. Die türkischen Gelehrten kannten den Unterschied der Buchstaben /q/ und /k/ in solchen Wörtern wie /*qwl*/ = [*qul*] ‚Sklave‘ und /*kwl*/ = [*kül*] ‚Asche‘ in ihrer Muttersprache. Sie haben die kopierten Elemente des Arabischen und Persischen ähnlich wie in ihrer Muttersprache interpretiert und bemüht sich, haargenau Buchstabe um Buchstabe zu sprechen. Im Arabischen und Persischen werden die Buchstaben aber nicht wie im Türkischen artikuliert. Den Buchstaben /k/ spricht man velar, fast wie [q] im Türkischen, und /q/ als ein gutturales [g].

2.2. *köy*

Das persische Wort [*kuy*] ‚Dorf‘ wurde ins Türkeitürkische kopiert. Es ist im pers. Original als /*kwy*/ geschrieben (Steingass 1975: 1065). Wie erwähnt, nehmen die Türken den Buchstaben /k/ als einen vorderen Konsonanten an. Wenn ein Buchstabe /w/ damit zusammenkommt, liest man dies normalerweise als [*kö*] oder [*kü*]. Aus diesem Grund wird das Wort /*kwy*/ als [*köy*] gelesen, und es ist in eben dieser Weise standardisiert.

2.3. *nalın*

Das im Türkeitürkischen verwendete Wort *nalın* ‚hölzerner Stelzenschuh‘ ist auch durch Mißinterpretation der Schrift entstanden. Im arabischen Original lautet das Wort /*n'l*/ = [*na'l*] ‚shoe; horseshoe‘ (Wehr 1980: 979). Natürlich wird der Schuh im praktischen Leben immer paarweise gebraucht, und dies wird im arabischen Original in der Dualform ausgedrückt. Diese Möglichkeit hat das Arabische im Gegensatz zum Türkischen. Beim Lesen des Wortes /*n'lyn*/ = [*na'leyn*] ‚zwei Schuhe‘ haben türkische Leser vermutlich die Dualität nicht erkannt und es als Singularform verstanden, so daß das Wort als *nalın* gelesen wurde. Das ist eigentlich die ganz normale Interpretation für einen Türken, der die Orthographie des Wortes nach normalen Regeln interpretiert.

2.4. Paris

Der Name der Hauptstadt Frankreichs wird im Türkeitürkischen als [paris] ausgesprochen, was nicht zum Original paßt, nämlich [pari]; siehe die phonetische Schrift bei Schlegelmilch 1985: 704. Der Name der Stadt wurde im Osmanischen /pars/ geschrieben (Bianchi 1846: 574), ähnlich wie das Modell Nomen agentis (İsm-i Fâil) bei arabischen Wörtern, z. B. /hars/ = [haris] ‚habgierig‘ oder /fars/ = [faris] ‚Reiter‘; siehe Brockelmann 1987: 64. Die meisten Türken haben diesen Namen sicherlich in den Büchern gesehen und nach der ihnen gut bekannten Form im Arabischen gelesen und gesprochen. Die „glücklichen“ Leute, die einmal in Paris gewesen waren und gar Französisch konnten, waren zahlenmäßig weniger und hatten damit keinen Einfluß auf die allgemeine Aussprache.

3. Wir wollten in dieser Arbeit nicht alle Sprachelemente, die durch eine Mißinterpretation der Schrift zustande kommen, auflisten, sondern durch einige Beispiele zeigen, daß bei der Standardisierung der Sprache u.a. die schriftliche Fixierung der Elemente eine wichtige Rolle spielen kann.

Literatur

- Arat, R. R. (1979) *Kutadgu Bilig 3 (İndeks)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Avery, R. et al. (Hrsg.) (1977) *Redhouse English-Turkish Dictionary*, İstanbul: Redhouse Yay.
- Aysan, A. – Tuncay, S. (1992) *Türkiye’de Kadın-Erkek Adlar Sözlüğü*, Ankara: Doruk Yay.
- Bang, W. (1919) *Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen 2-3*, Abhandlungen der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse (1919) 5, Berlin: Akademie.
- Bianchi, T.-X. (1846) *Dictionnaire Français-Turc 2*, Paris: Mme Vve Dondey-Dupré.
- Brockelmann, C. (1987) *Arabische Grammatik: Paradigmen, Übungsstücke, Glossar*, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Caferoğlu, A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Dilçin, C. (1983) *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Dankoff, R. – Kelly, J. (1982) *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of the Turkic dialects (Diwan Lugat at-Turk) 1, Sources of Oriental languages and literatures 7, Turkish sources 7*, Cambridge, Mass.: Harvard University.
- Doerfer, G. (1965) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen – Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongo-*

- len- und Timuridenzeit 2, Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der orientalischen Kommission xix, Wiesbaden: Steiner.
- Doerfer, G. (1975) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen – Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit* 4, Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der orientalischen Kommission XXI, Wiesbaden: Steiner.
- Eren, H. (1985) *İmlâ Kılavuzu*, Ankara: TDK Yay.
- Ergün, S. N. (1935) *Bakî – Hayatı ve Şiirleri* 1 (Divan), İstanbul.
- Gabain, A. von (1974) *Alttürkische Grammatik*, Porta Linguarum orientalium, neue Serie xv, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Güngör, E. (1987) Cumhuriyet Devrinde Türkiye'nin Kültür Politikası, in *Dünden Bugünden. Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yay., 101–119.
- Johanson, L. (1992) *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*, Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main 29, 5, Stuttgart: Steiner.
- Kafalı, M. (1993) Timur, in A. Adivar (haz.) *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* 12/1, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 336–346.
- Schlegelmilch, A. (1985) *Handwörterbuch Französisch-Deutsch* 2, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Sevim, A. (1993) Timurlaş, in A. Adivar (haz.) *İslâm Ansiklopedisi. İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* 12/1, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 370–371.
- Steingass, F. (1975) *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban.
- Turan, O. (1993) *Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071–1318)*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Togan, Z. V. (1981) *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi Yay.
- Uğurlu, M. (1987) *Münyetü'l-Guzat*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Varlık, M. Ç. (1989) Eretna Beyliği, in H. D. Yıldız (Hrsg.) *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* 8, İstanbul: Çağ Yay., 570–586.
- Wehr, H. (1980) *A Dictionary of modern written Arabic*, Edited by J. M. Cowan, Beirut – London: Librairie du Liban.

*Turkish poetry in popular culture in post-1980 period**

S. Dilek Yalçın-Çelik

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Until 1980s Turkish poetry occurred in verbal, written and audio-visual environments. Since 1980s, however, poetry has frequently occurred in the popular culture, as well. In this paper, this phenomenon which is a new trend in the cultural life of our society will be analysed, and the intersection of the popular culture of post-1980 period and Turkish poetry will be studied.¹ Firstly, the brief history of the relation between Turkish poetry and communication instruments will be studied, which has paved the way to this phenomenon. Secondly, Turkish poetry in popular culture in post-1980 period will be discussed through the analysis of the groups, namely the "sub-groups", who have pioneered this phenomenon and the themes they used, respectively. The sample poems in this paper have been selected from the poems which have been read on in the radio broadcasts or on television through video-clips and those included in the albums of poems available in the music market.

Poetry and communication instruments

In the very beginning, Turkish poetry has first appeared in the verbal accounts of culture, most probably accompanied by music and dance.² Since the 5th century poetry has appeared in the written accounts belonging to the Orkhon region of today's Mongolia in Yenisey (5th-7th century) and Orkhon

* Pultar, G. – İncirlioğlu, E. O. – Akşit, B. (derl.) (2003) *Kültür ve Modernite*, İstanbul: Tetragon İletişim Hizmetleri, 331-350.

1. In this study, *Literary into Cultural Studies* (1993) by Anthony Eastrope has been taken up as basis for the cultural analysis model and the ideas in the study have been duly organized.
2. Epic poems and *sagas*, the oldest samples of poetry, are known to have been sung collectively accompanied by stringed instruments called *saz* and *tar*.

(7th–8th century) inscriptions (Tekin 1995; Sertkaya 1995). Later on, in the process thus launched, the folk and the Divan literature,³ which have both stemmed from the synthesis of Islamic and Turkish culture, have passed a great treasury of poetry on to today's society, through calligraphy.⁴

In the 18th century when Ibrahim Muteferrika established his printing office, Turkish society moved on to the written, namely *modern* culture. 19th century has been the time of dynamic and useful formations of the tradition of written culture. The innovations brought by these two centuries in calligraphy and content resulted in a new synthesis in Turkish poetry.

On the other hand, by the late 19th century, it is by no means possible to say that the necessary infrastructure was available for the written accounts of culture in our country; nor the modernization process was complete.⁵ Therefore, in the first quarter of the 20th century, Turkish society who could not entirely formulate her tradition of written culture, found a new platform for self-expression: electronic communication instruments. First radio,⁶ then

3. This distinction is solely a formal classification today as the both literatures have influenced one another.
4. Calligraphy is not only the continuum of verbal culture but also a form of technology. According to Walter Ong (1995: 101) "Plato regarded calligraphy a foreign, outsider technology... just like many people regard computer to be, today".
In contrast with spoken language, calligraphy develops in an artificial setting. One needs a medium, some competence and some instruments to write; for instance paper, pencil, brush, ink, carefully selected animal skin or wood (Ong 1995: 101). Provision of various instruments is not enough for writing. Transmission from the memory to written accounts necessitates some adjustments. First of all, one who writes has to make use of a medium. The piece of writing has to meet some audience. For this to take place paper, printing and distribution sector have to complete their development. Paper factories and printing houses should be established, the technological gear has to be complete. In the meantime, mediators and personnel should be recruited. Editors, editorial directors, publishers, revisors, graphic designers, publicity coordinators, property agency, distributor companies, increasing number of literates and their reading demands all play their role in the process of publishing of the piece of writing (Ong 1995: 145).
5. Technological infrastructure was not complete. The rate of literacy was low. The units that the printing necessitated, editorial directors, revisors, graphic designers, publicity coordinators, property agency, distributor companies, typography and all of its complicated components... were not sufficient. Property payments of the authors created dilemma. The attempts of the authorities to take part in culture programmes, turning creativity systematically into art did not prove useful.
6. Despite the experimental attempts in 1921–1922, the first systematic state-led radio broadcast dates back to 1927. Poetry which reached then a limited number of audience in Ankara and Istanbul through two small transmitters could reach a much larger audience especially in 1960s as the local radio stations were built in Izmir, Adana, Antalya, Gaziantep, Kars and Van (Aksan 1994: 293).

television⁷ and then computer (and all sorts of communication it has provided) assumed their roles in our lives. And, in a sense, poetry has been reproduced verbally or visually on the radio, television or Internet.⁸ Thus, Turkish poetry has taken its place in the popular culture through radio and television broadcasts, respectively.

Reading has a private quality whereas listening has a general one and through the radio broadcasts including poetry or by reading poems on the air resulted in a coalescence of verbal and written accounts of culture. Turkish poetry has then occurred in audio-visual environment as well as in verbal or written accounts. Now that the communication instruments co-existed, no matter how old or new, dependence on written accounts has been observed in verbal radio and television broadcasts despite the generally held belief to the opposite. Walter Ong (1995: 15) defines this electronic age dominated by telephone, radio and television, three of which have originated from the calligraphy and printing technology, as "the age of secondary verbal culture". However, in contrast with the other cultures Ong has witnessed, Turkish society has met electronic communication instruments by not having completed its own tradition of written accounts (and

In accordance to the 1961 Constitution, TRT was established in 1964 and all radio broadcasts were unified. In 1974 channels TRT1, TRT2 and TRT3 were opened, which are still on the air, today.

7. 1952 was the year of the first television broadcast in Turkey: The 9th July 1952 saw the first experimental television broadcast in Istanbul Technical University, through the sound film on landing of the Korean troops. Until 1970, television broadcast took place in the studios of Istanbul Technical University and later on TRT was assigned with the power to broadcast (Tuğrul 1975).

Television broadcasts were initially experimental, and consequently regular. Programmes on poetry were also included in the broadcasts. These ones reached the audience through black-and-white screen. The 1st July 1984 saw the first colour screen and on the very date Ünsal Oskay commented: The colouring of television depends on colouring of our lives. If the life is dull no matter how many colours are apparent on the screen (even you give more and more colours than seven to the screen) people will not see those. The recognition of the colours depends on one's consciousness, consciousness depends on the hope and hope depends on the life experience to keep hope. If everyone collectively contributes to his own and one another's life, we all can be aware of the colours on the screen by learning more, producing more and dreaming more. If not, it is by no means possible. Because, our dreams are not colourful and recently they have been dominated by one single colour: a dark, gloomy colour of a nightmare (cited in Özcan 1982: 103).

...to point out the close interaction between the television-social structure-individual and so doing he makes a criticism about the time.

8. As the Turkish poetry on the web is an extensive subject *per se* which requires a study on its own has been outside the scope of this paper.

not having developed a standard policy for culture and education), which means for Turkish society to come to terms with the advanced technology of the West.

In the post-1980 period, the process of utilizing from the advanced technology of the West was accelerated and the state policies were actively in favour of the adoption of the Western technologies (Technology involving public and private transportation and housing and comfort should also be mentioned here among the policies adopted in that respect). The concepts included in the economic programme of Turgüt Özal government who came to power in 1983 were dominated by the main idea of "why not we?"⁹ In those years, Turkish society, who was provided with the goods and services of the West or who found it available all around, thought that she was more actively involved in the Western way of modernization when compared to the time since the Reformation Period and completely surrendered to the industry of popular culture.

So, it is possible to say that just like other societies, our society has found and built up the technology and the communication instruments it needed and made use of them. However, it is important to point out that such a transfer of technology has blocked the understanding of modernization both mentally and practically; therefore, social structure could not be built on a sound basis; in other words, modernism and consequently post-modernism could only exist in our society as a result of an "implantation".

In Turkey, which has experienced the electronic age as a result of the implantation and has moved on to the "secondary verbal culture age", as suggested by Ong, there has been a speed-up in the formation of "mass culture", which depends on "mass production, and mass production on reproduction; therefore, on the ongoing continuity of sameness of the difference" (Huysen 1988: 62).

It would be worth noting that the poetry, which has had its place in the radio broadcasts which first appeared in 1927 (and generally held by TRT in 1964), has been a part of the systemic policy of "enculturation" during the "planning period", which started in 1960 with the establishment of State

9. The model for being able to do it was formulated as "working harder, being aware of the economic rules and actively making wise decisions", which in return encouraged individuals to keep hope – though there was no fortune of having a splendid future. Jean Baudrillard (1991: 8) suggests that despite various dilemmas within the groups who have such a hope, feel "free" and "think that they are able to do anything".

Planning Institution¹⁰ when an attempt is made to rapidly reproduce technology and to carry out culture programmes. Thus, in the beginning poetry reached masses of people without losing its artistic quality.

On the other hand, radio has not been state-led from 1990s and on, as an implication of the events taken place in post-1980. Private radio stations use the developed technology in their non-stop broadcasts. The pace of the technology is immense. Until then, there was already a general paucity in the studies carried out on Turkish poetry. It could not keep pace with this speed. While the radio broadcast devoured everything like a giant, populist non-qualified studies on Turkish poetry were carried out besides quality ones. Even in some broadcasts on the radio, some flow of words forming rhyme couplets were presented to the audience as artistic poetry.

The case on the radio was no different on TV. During the time when only TRT held the television broadcasts, Turkish poetry was supported by the formal ideology. On the other hand, from 1st May 1991 onwards, state's domination over broadcasting institutions came to an end as private TV channels opened in parallel with the establishment of private radio stations.¹¹ Privatization of radio and TV broadcasts was mostly supported by the advertisement sector¹² and as a consequence of this incentive, private TV channels have quickly become popular.

At first, Turkish society watched private channels in an atmosphere similar to that of the first time when the TV broadcast was on the air. That was not the first time that the TV broadcast was discovered but that free

10. The first development plan envisages the years 1962–1967 and the second five-year development plan 1968–1972.
11. Despite the Constitution, broadcasting private TV channels in Turkey should not be regarded as the breach of codes by means of technological advancements. Private broadcasts with a different content and style, outside the ruling ideology, have influenced many aspects of social life, ranging from the notion of democracy to politics, from bureaucracy to daily life and to the formation of popular culture.
12. As quoted from Nurdan Gürbilek (1993: 19–20): The language of advertisements has not only put the word at the service of scenery or image but also turned the whole culture into the raw material to be made use of in marketing some good, and into a whole of allusions. It has turned interaction with the culture into a jest and bewitching, a sudden stimulation and shock, and a relationship of shop-window and spectacle. While loosening the relationship between those who know about an object and those who advertise it, and between the knowledge based on experience and the know-how in promotion, the language of advertisements encouraged a synthetic, arbitrary and preferential language use in reference to the language of press, technical jargon, theoretical or philosophical language, street jargon and literary or political discourse but at the same time remaining its distance to any of them.

broadcast outside the formal discourse reached the target audience. "Private life" was the most significant concept to represent this period.¹³

Thus, a mass production system was created in a haste with overheard information, as stated above, without available background for the development of the genuine art and in a setting where culture policies were not yet complete. Thus, our society failed to produce high quality cultural products and/or protect already existing ones. Artistic and cultural products just became the objects of mass production to make up an artificial market in turn. It is not possible to tell for sure who is responsible for using this cultural industry today.

Literature and literary genres have also been affected by this sort of an "enculturation process". In an attempt to confine this study to the popular poetry as a genre, we can say that new ways of reading appeared developed in the post-80s. From then onwards, popular poetry has become an object to consume in the mass culture. However, poetry was the fiction to be constructed and deconstructed before the 80s in the environment of oral and written culture.

Thus 1980s, when the daily life was the primary topic for discussion, has been the period to turn all the cultural elements including poetry into a *merchandise* as well as the life with all of its aspects, creating in turn a new phenomenon of consumption. Once the product of a high culture, Turkish poetry had to take its place in such a setting of consumption and cultural industry.¹⁴ For instance, in the TV broadcasts of TRT poems were read live by heart or from the written parole by the speaker accompanied by the back

13. That was the time of the news programmes presented on TV (and radio) by beautiful girls with *décolleté* instead of the speakers renowned for their correct spelling and proper accents and of the arabesque singers such as Küçük Emrah, Ferdi Tayfur, Müslüm Gürses, Kibariye, etc. who were not allowed to appear on the screen (or be played on the radio). In the discussion platforms such as *Kırmızı Koltuk* it was possible to discuss the issues regarded as taboo before. Supervision was not that frequent as it used to be. With the initiative of the artists such as Cem Özer and Rüstem Batum talk shows began to be held where people heard the jokes they had not heard before, and enjoyed the opportunity to talk to the people they had no chance to see on TV before (such as transsexual or homosexual people, members of '68 generation, leftist or rightist groups, young yuppies, and representatives of some organizations) (Maktav 1993). Telephone lines starting with 900 personalized the white screen into a member of the family. Private channels which were able to receive more advertisements this way managed to make popular programmes where they offered money awards (Turnike - Star, Seç Bakalım - Kanal 6, Saklambaç - Show TV).
14. The term "cultural industry" was used in reference to "the process of manufacturing, distributing and consuming the cultural products, and the organization of technology and labour in that process", see Özbek 1991: 90.

ground music and in this process the content and the meaning of the poems were stressed. However, after 1990s poetry has been broadcast through videos in which imagery and sound was integrated into a more complex form¹⁵ just like the songs which have been dramatised into videos. Thus, image has become more important than the poetry itself as the video and the CDs offered a much developed technology rich in visual material. Frequent repetition of videos on TV would leak into the conscious of the audience making the content of the poetry an object of advertisement.

After the appearance of the pirate recordings it was possible to produce many albums and discs. Thanks to these materials music products were copied non-stop. This way music was copied and gained access to private life which was the first step for the other arts. The next step was making use of technology for Turkish poetry, story, novel, tale, etc.

The perception of culture in Turkey in post-1980 period has been increasingly carried out through radio in oral ways and TV, which makes use of written and visual materials. Thus, the personal interaction means with the world have largely turned into just watching. In that phase of transformation, mass culture has played a crucial role as well as the developed advertisement.¹⁶ Mass culture uses technology and presents the "thing" manufactured through mass production to the user after distribution in a short time. In that order, Turkish poetry turns into an image and becomes the representative of some certain styles. Poetry, which has a place in the oral culture in radio stations and tape recorders, is confronted with less bureaucratic obstacles in that medium when compared to the other organs of broadcast and has been increasingly copied and sold through pirate recordings.

To conclude, '80s and '90s have been a special period when the popular culture was created and supported through the presence of private radio stations and TV channels. This period has affected Turkish poetry. In the remaining part of the study, this effect will be discussed through the analysis of those who produce poetry in popular culture and the themes of their products.

15. Contribution of many fields has been necessary during shooting videos for the poem such as choreography, scenario, lights, costumes, acting, dance, etc.

16. Because introducing any good/object/individual necessitates creating an image of that to make it real or look real, rather than introducing its characteristics and real value.

Producers of Turkish poetry in popular culture: sub-groups

Turkish poetry has not followed a one-faceted spreading when moving into popular culture but the diversity in Turkish society created a multi-faceted/pluralistic point of view which most of the time resulted in uncertainty. To classify this pluralistic point of view for poetry, we can say that a small group is of a higher cultural level. This group is selective in their perception and interpretation of poetry. So, this group has shown an ideal attitude in placing Turkish poetry in popular culture as they have integrated a particular artistic view with technology. Notable poets in Turkish literature have vocalized their own works and recorded them as albums so as to place them in the popular culture.¹⁷ Particular groups, publishing-house owners and researchers have found the original recordings of the notable poets in our history of poetry, modified them by making use of the computer technology and data banks on-line and prepared documentaries or voiced recordings. From time to time, they prepared anthologies and marketed these on CDs.¹⁸ Remarkable examples of integration of technology and poetry has not been confined to these individual efforts. Notable poetry works of Turkish and world literature have been brought in the form of a composition and transferred to audio-visual environment by actors and actresses.¹⁹ In the post-1980 period, voice recordings of the poets over their own works and actors' and actresses' voice over recordings of these works, with full respect to their artistic value, have been a remarkable incentive and first step for the creation of Turkish poetry history and development of literary and cultural policies.

17. The poems of the artists which they voiced on radio and TV programmes are as various as to be a thesis subject and thus, have been outside the scope of this study.
18. The poems like the following have been recorded as voiced by their producers and taken their place in the environment of audio-visual culture: *Tandık Dünya*; Ahmet Arif, *Hasretinden Prangalar Eskittim* (1998); Ahmet Arif and Rahmi Saltuk, *Hani Kurşun Sıksan Geçmez Gece* (1998); Özdemir Asaf, *Yalnızlık Paylaşılmaz* (1995); Atıf Behramoğlu *Kendi Sesinden Şiirleriyle*, *Bir Gün Mutlaka* (1992); Nazım Hikmet, *Kendi Sesinden Şiirler* (1991) and *Şiirleriyle Nazım Hikmet* (1993); Atilla İlhan, *Ben Sana Mecburum* (1999) and *Kendi Sesinden Şiirleriyle* (1997).
Similar samples seem to be too few when we consider the poetry heritage of Turkish literature.
19. For instance, Bertolt Brecht, *Şiirler* (Voice over: Zeliha Berksoy and Genco Erkal, 1992); Nazım Hikmet, *Şeyh Bedrettin* (Voice: Tuncel Kurtiz, 1994); Murathan Mungan, *Bir Garip Orhan Veli* (voice: Müşfik Kenter, 1995); and *Shakespeare'den Brecht'e, Dünya Şiirinden Seçmeler* (voice: Can Yücel, 1987). The productions like recorded Turkish tales, Dede Korkut tales, Nasrettin Hodja tales in the form of poems so as to transfer into audio-visual environment for children have been outside the scope of this study.

Such an incentive as to develop an elite culture in Turkish poetry represents an elite understanding of poetry, as well.

However, the developments in the post-1980 period in Turkey resulted in structural transformations and a replacement of modern approach by post-modern approach which in turn paved the way to the formation of new "subgroups" in Turkish culture. These subgroups have created their own discourse outside the formal discourse. Cultural sub-groups now started to make use of all media and technology available to express their discourse, quite naturally, also including literature and literary texts. It is the same period when literary texts (including poetry) have become visual objects and have been regarded as a product to consume.

It is also possible to classify the sub-groups to appear mostly in post-1980 and to transfer their notion of poetry to the popular culture environment as the following: media-workers interested in poetry, pop music stars, those who reflect their traditional opinion through a modernist identity, youth, those interested in politics and outsiders of the dominant religious ideology.

Media-workers interested in poetry

Vocalization artists using electronic communication technology and/or speakers, programme advisors, programme directors in radio and television, actors and actresses, journalists; in other words, those who are appraised and approved by the society through the programmes they produce, their voice and behaviours also record poetry albums.

Most of the time the background of those included in that category is not Turkish literature or world's literature. Thus, they must have a limited background knowledge on the theory of poetry, historical development of poetry, and notable representatives of poetry in Turkey and in the world. Their selection of poetry and the compositions they produce for audio-visual environment are of a popular quality. Examples of this category include: Kerem Alışık, *Kerem Misali* (2001); İclal Aydın, *Kızıma* (2002); Bedirhan Gökçe, *Üçüncü Sayfa Şiirleri* (1999); İkbâl Gölpinar, *Simidin İki Yakası* (1999); Şebnem Kısaparmak, *Bir Şiirdi Yokluğun* (2002); Mesut Mertcan, *Şimdi Şiirler* (2001); and Tayfun Talipoğlu, *Seyyah* (2000).

This way, Turkish poetry first started to appear with the year 2000 in the music and entertainment programmes on TV (especially in the morning broadcasts) and in music and video programmes. For example, Bülent Çarıkcı who reads poems in his programme "Yanar Döner Saatler" for Kral TV, a music channel, İkbâl Gölpinar in the programme "Nane Limon Ka-buğu", and Ayşe Egesoy in various entertainment programmes fall into this

category. So, poetry has become a product to consume in the service of any other art and to complete different information domains owing to the efforts of these media professionals.

Pop music stars

Pop music stars also started to release poetry albums and shoot videos. This attitude can be considered another extension of the above-mentioned development. For instance, in the poetry album by Cem Karaca called *Hep Kahr* (2001) there are poems vocalized by himself and various other artists (Ayla Algan, Uğur Aslan, Savaş Ay, Ayşe Egesoy, Bedirhan Gökçe, Nedret Güvenç, Ahmet Selçuk İlkan, Müşfik Kenter, Haluk Kurdoğlu, Nihat Nikerel and İbrahim Sadri). Later on, a poem in the album is published on TV as a video.

Easy production and consumption of pop necessitates some new quests as a result of the need to keep update and *en vogue*. Some arabesque and pop music stars also read poetry in music albums and videos. This way music is being deliberately decomposed by the post-modernist approach of the pop music stars. For instance, in the album *Kemal Isık* whose producer was Zerrin Özer (2001) poetry and music goes hand in hand. That is a deliberate action. Though not that overt, a similar tendency can be observed in the albums of Soner Arıca, Murat Gögebakan, Haluk Levent, Rafet el Roman and Yasar.

Those who reflect their traditional opinion through a modernist identity

Nostalgia, which can be defined as yearning to past, has been one of the notable themes of the Turkish poetry in the audio-visual environment in post-1980. In the Turkish society, where the post-modern discourse is strongly felt, an alienation process has launched in parallel with "forgetting" and "losing memory" due to the decomposed way of spending time (Oskay 1998: 148). As Unsal Oskay (1998: 148) points out,

Nostalgia has adopted alienation as a reason *d'être* in an attempt to maintain various aspects of the past, make it visualized and perceived; so as to make us find hope in it as to keep our "humane" qualities for tomorrow.

From late '80s on, which is the period of a value transformation and loss, poets have taken up the theme "nostalgia" in order to reconsider the past to judge today. In this evaluation they adopt traditional values as themes rather than the current ones in order to maintain and transfer them into the future. İbrahim Sadri is among those who express the longing to the past experiences, rather than the realities of today, in the form of a poem in the

audio-visual environment. Some of his albums are the following: *Adam Gibi* (1998), *Bir Adın Kalmalı* (1999), *Öylesine Sevmişim* (1999) and *Bir Şey Söyle* (2001).

The realities of early lives and past moments have been collected together to be reconstructed into a post-modern discourse and thus a new form has been produced in poetry. This way, those included in the mass culture has been supported by music, thus offered a one-way message to the recipient. Anyone who reads/listens or watches these poems can find something familiar in them.

Youth

In Turkey youth is also studied as a sub-group (see Doğan 1994). This sub-group has not created its own discourse and culture, yet. However, the frustration caused by the modernization process in this country is one of the major problems that confronts and affects the young people. This frustration leads youth to question many concepts with a new point of view in the practise of living. These concepts include love, destiny, interpersonal relations, happiness, patience, death and loneliness. As Meral Özbek points out, love, especially, turns into a sort of "emotional ethos" in this sub-group (1991: 115). Ahmet Selçuk İlkan (for instance, *Bir Tutku*, 2000) and Yusuf Hayaloğlu (1999, 2001) are included in the poets who take up such concepts as themes in the poems in their albums. These poets are very popular; İlkan is invited to various TV programmes and Hayaloğlu produces and presents a TV programme himself.

Those who are interested in politics

It is widely acknowledged that election and selection activities have been carried out through a multi-faceted and complicated process in democratic societies. Effective propaganda activities necessitate making use of other domains than politics in an attempt to persuade people. Using information technology, mass communication instruments, popular culture and advertisement make up only one dimension of today's domain of propaganda activities.

Since the very beginning of the multi-party period, policy makers in Turkey have used poetry and poetic discourse to support their ideologies during election processes. In post-1980, political elites tried to reach the target audience not only in the election process by using audio-visual environment. They have released poetry albums and have taken their place in this sector. For instance, Recep Tayyip Erdoğan released a poetry album called

Bu Şarkı Burada Bitmez. Burhan Çaçan released the album *Mevlit-İlahiler* in the period when he put his candidacy for membership to the Parliament from the Virtue Party. Poems with religious themes in Turkish literature were included in this album.

Outsiders of the dominant religious ideology

Although the majority of the people are Muslim in Turkey, independent views and diversifications were observed besides the dominant religious ideology and sect in the religious culture and the perception of the religious culture of the country in post-1980 period: fundamentalists (Mevlevî, Nakşîbendî, Kadiri, etc.), followers of some religious orders, those who obey the rules of their religious beliefs, Muslims who lead a secular lifestyle (Sunni, Alevî and Şafîî), those who hold religious beliefs other than Islam (Jewish and Christians), atheists, Satanists, etc. Each "group" comprise a subgroup according to their own beliefs and thus each of them has developed a discourse to represent their group. This religious subgroup discourse has increasingly spread to reach the audience through poems or poetic talk show programmes by means of audio-visual communication techniques during the phases of perception, adoption and application of religion since post-1980s. Thus, the subgroup discourse of each religious order can easily follow the way to the individual's subconscious through the music in poetry.

On the other hand, in the religious literature which has been produced under the Islamic influence (Sufi literature, in particular) poetry and music goes hand in hand to make up a complementary composition. For instance, *Mevlit* can only be read with a special music. Religious songs are enriched with music. Along with the albums produced by Turkish Religious Foundation; in other words, religious poems which have been recorded under the state-held cultural policy, some other, sometimes *kitsch*, productions are also available which have been produced for some commercial interests under no controls at all and which are sold in Hacı Bayram Veli Mosque in Ankara and in the whereabouts. These samples are too many to fall within the scope of this study.

What are the themes used by the subgroups which produce poetry in the popular culture? This part of the study is allotted to this subject.

Themes in Turkish poetry in the post-1980 popular culture

Turkish poetry in the post-1980 popular culture²⁰ can be classified to the following subgroups with respect to the themes used: "Love, love, love...", "Oh, those big cities...", "It was our village", "This is a minority culture" and "Those were the days..."

"Love, love, love..."

Love makes up the primary motive of the poetry in audio-visual environment. However, the notion of love in this category is abnormal in that there is always a cruel woman, and a man who likes to be in pain. There are loves unreturned. A transition occurs from such an understanding of love to a different philosophy of life. As Meral Özbek (1991: 106) points out:

Love relates itself with all concepts from the right to live to reaction and trouble; reactions of the "lover" to himself, to the beloved, to the others and to the social problems are integrated within "love" and are expressed by means of love.

The attitude in these poems is a continuum of the traditional attitude and approach to love which makes up the theme of almost all poems in audio-visual environment, however the way of expressing it is quite new.

*I'm gone
I'm gone my love
Before you asked.
Now, now you're only in my mind when I sleep
In my dreams.
Oh I wish I could hold my heart with your hands again
I wish I could take a deep breath*

*You're a rose faded before wilting
I'm always in sorrow, always in pain
I wait for you for months
If only you come to me once in a blue moon*

Kenan Işık, from the album *Kenan Işık* (2001).

20. Turkish poems classified this way were selected among the popular culture products which were recorded as albums and videos in between 1998–2002. In classification "content analysis" approach of Leo Lowenthal (1961) was used.

Here, the originality of once a popular song "Senede Bir Gün" was undone and a secondary text was added to it; thus, poetry and song was introduced together with a post-modern point of view under the theme of love.

To conclude, it is important to emphasize that in most poems the theme of love is not an earthy and realistic love but a symbol. So, it is possible to note that the concept of love in the post-1980 Turkish poetry in audio-visual environment resembles the notion of love held in the public literature and Divan literature.

"Oh, those big cities..."

The urbanization movements in Turkey have increasingly developed since 1950s. By 1980s the overall view in cities already underwent a profound change. The experiences in urbanization and collaboration irreversibly changed the nature of the interpersonal social and economic relations. This breaking point in social relations blocked the past entirely.

The concepts like family, quarter and work place have gained in new meanings. Individual has been alienated from himself, society and the social institutions. Loss of identity has been slowly but increasingly going on. Discrimination, all sorts of smuggling, money laundering, mafia, bribery and corruption have become everyday events which confront people living in the urban area. A situation has emerged in which aggression, thievery, fury, violence, drugs and prostitution have been perceived as concepts co-related with big cities as well as individuality, selfishness, being all alone in life, and "easy money". The city which is named as the "outside" is a place to oppress and depress human. For the individual who is desperate, unhappy, penniless and tired the outside is unbearable, which means a wreckage, a dynamite, betrayal, panic and crush.

Individual fails to figure out the life in city and to adapt to the lifestyle. For this reason, he feels helpless. He needs to react to this helplessness as a man. Because he lost his trust in government. The institution of family has dissolved. Politics is full of bans and punishments. Police is a suppressing force.

*Once I remember
A few tramps haunted to live on me;
As he got the chair, Rıza
Chased the guys to the hospital! ...
We would wear the same shirt, smoke the same cigar,
Support the same team...
Bet on each Fener's* match*

*And the treats were on us for dinner...
It would be up on our luck, one day,
We would divorce the wife and buy a Mercedes
Get a chick or two
Show off by the road to Bosphorus!*

Hayaloğlu, from the album *Ah Ulan Rıza* (1999)

There are many poems like that in popular culture.

"It was our village..."

Human being is no longer able to lead his own life as an individual in modern cities. Just like the working and production processes have been categorized into portions, simplified and processed to be deconstructed, life and individual has been deconstructed. Individual who fails to understand the whole of the work in his work place also fails to understand the ever-changing order of life outside the work place. He is obliged to live a life in bits.

The thoughts and behaviours of the individual do not seem to be coherent. Institutions and rules have changed. Thoughts are corrupted with tabloids while fashion, making a difference, being a yuppie and luxurious consumption gain in importance. Corruption, porn and violence start to appear along with all these. Discrimination between religion and religious orders and ethnic discrimination increasingly appear. The collapsed world of ideals is replaced by the world of interests and financial expectations.

*I have sent you to the large town,
Complete the education, and come back.
If you are to waste my efforts in vain
I lay you down and cut your throat, son!
There were many strumpets over there
Beware of the hustlers and hookers
May God save you from Godfathers.
Be careful, son Behtanam!*

Gökçe, from the album of *Üçüncü Sayfa Şiirleri* (1999)

The individual who fails to figure out the city life longs for his village and environment where he suffers no alienation at all. He goes on to look for and raise the undone and ideal human. Villager tries to find a way in the city to overcome the difficult situation. The never ending circle goes on forever.

"This is a minority culture..."

The minorities and small groups have been widely taken up as themes in post-1980 Turkish poetry. Minorities such as Bosnians, Circassians, Armenians, Kurds and Jewish people begin to search for an identity. They comprise a subculture to express the characteristics of their culture through poems:

There must be a reason why your hand sweats in the cinema, your voice echoes in my voice... as if you're happy or sorry for the one on the screen and coincidentally your face has flown deep inside of me... Lie!... You watch the screen, I have the vision of you... it's the American Movie that I watch in Kurdish...

Erdoğan, from the album *Kayıp Kentin Yakışıklısı* (1998)

This sample which represents the principle of pluralism in post-modern discourse introduces the position of different cultural sections of these groups of subculture in the society.

"Those were the days..."

For the individual who finds comfort in the past left behind the lost values, nostalgia is an escape. The one who would like to question today selects the beauties in the past to introduce us as a new composition.

*One day, in the morning, we saw that all the good things
The ayvansaray dock
Fade away
Like a ship
Sailing off to the dream world*

*That the ayvansaray waters receded,
Said the papers
That süheyla hanım raci bey
melahat mehveş abla
niko, ercüment efendi faded,
They did not say, why
Yet they are not here, not here.*

*There is neither Harman cigarette left to us,
nor Olimpos soda water
nor sadri alışık...
but a longing, perhaps.*

İbrahim Sadri, from the album *Adam Gibi* (1998)

The past has passed on to today in the most beautiful form after being distilled with its characters and sections from life. It should be born in mind that those who adopt traditional discourse have mostly taken up the theme nostalgia in post-1980 poetry.

Conclusion

Since 1980s old and new communication instruments have been inevitably used together, as a result of which Turkish poetry has become popular to take its place in mass culture. As a result of mass production, poetry has become an object which created its own market where it is consumed. It is by all means possible to hold that poetry has been consumed in audio-visual cultural environment rather than written and oral cultural environment, today.

When the themes are analysed, it is observed that a notable characteristics of post-1980 poetry is that the urban identity is dominant in the themes. This is the identity of the subgroups who use poetry to express themselves in popular culture in post-1980 society. In this respect, notable themes are stuck somewhere between tradition and technology due to the alienation of those, who live in metropolises, to the city and people.

The presence of poetry in visual-intense audio-visual cultural environment rather than the written culture introduces new ways of poetry reading. Technology has become the power to shape Turkish poetry by means of electronic communication instruments today.

In conclusion, post-modern enculturation and mass culture has brought along profound changes in the profile of Turkish poetry and its developmental course.

References

- Aksan, T. (1994) Radyo, in *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., 293.
- Baudrillard, J. (1991) *Sessiz Yiğınların Gölgesinde Ya Da Toplumsalın Sonu*, translated by O. Adanır, İstanbul: Doğu Batı Yay.
- Bilgin, N. (1982) Kültürel Tüketim ve Arabesk Üstüne, *Seminer (Felsefe, Sosyoloji, Psikoloji, Eğitim, Antropoloji Araştırmaları)* Haziran 1982, 109-126.
- Doğan, İ. (1994) *Bir Alt Kültür Olarak Ankara Yüksel Caddesi Gençliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Easthope, A. (1993) *Literary in to Cultural Studies*, London: Routledge.
- Gürbilek, N. (1993) *Vitrinde Yaşamak (1980'lerin Kültürel İklimi)*, İstanbul: Metis Yay.

- Huyssen, A. (1988) Saklı Diyalektik: Avangard-Teknoloji-Kitle Kültürü, tr. by S. Erener, *DeFTER Ocak* 1988, 55-70.
- Kongar, E. (1992) 21. *Yüzyılda Dünya, Türkiye ve Kanuoyu*, Deneme-İnceleme Dizisi 5, İstanbul: Simavi Yay.
- Lowenthal, L. (1961) *Literature. Popular Culture and Society*, NJ: Prentice Hall.
- Maktav, H. (1993) *Türkiye'de Popüler Kültür ve Televizyon*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]
- Ong, J. W. (1995) *Sözlü ve Yazılı Kültür (Sözün Teknolojileşmesi)*, tr. by S. P. Banon, İstanbul: Metis Yay.
- Orkun, H. N (1936) *Eski Türk Yazıtları 1*, İstanbul: Yayınevi belli değil.
- Oskay, Ü. (11-12 Mart 1982) *Televizyonda Renkli Yayın Semineri*, edited by Zafer Özcan, Ankara, sf: 103. [Yazarın TRT'de verdiği seminer.]
- Oskay, Ü. (1998) "Yıkılmak İstemeyen Çocuklar" *Olalım*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Özbek, M. (1991) *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*, İstanbul: İletişim Yay.
- Paz, O. (2000) Hareketli Şiir: Video, *DeFTER* 39, 17-21.
- Sertkaya, O. F. (1995) *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: TKAE Yay.
- Tekin, T. (1995) *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay.
- Tuğrul, S. (1975) *Türkiye'de Televizyon ve Radyo Olayları*, İstanbul: Koza Yay.

List of cassettes

- Arif, A. (1988) *Hasretinden Prangalar Eskittim* (Şiir Kaseti), İstanbul: Saltuk Plâk ve Kasetçilik Sanayi ve Ticaret.
- Arif, A. - Saltuk, R. (2000) *Hani Kurşun Sıksan Geçmez Geceden* (Şiir Kaseti), İstanbul: Saltuk Plâk ve Kasetçilik Sanayi ve Ticaret.
- Alışık, K. (2001) *Kerem Misali* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- Anday, M. C. (?) *Tanıdık Dünya* (Şiir Kaseti), İstanbul: Yeni Dünya Müzik Dağıtım.
- Asaf, Ö. (1995) *Yalnızlık Paylaşılmaz* (Şiir Kaseti), İstanbul: Yeni Dünya Müzik Dağıtım.
- Aydın, İ. (2002) *Kızıma* (Şiir Kaseti), İstanbul: Düet Müzik Yapım.
- Behramoğlu, A. (1992) *Bir Gün Mutlaka* (Şiir Kaseti), İstanbul: Yeni Dünya Plâkçılık.
- Erdoğan, Y. (1998) *Kayıp Kentin Yakışıklısı* (Şiir Kaseti), İstanbul: Prestij Müzik Yapım San. Ltd. Şti.
- Ersöz, C. (?) *Senin Gemin Camdan Sevgili* (Şiir Kaseti), İstanbul: Trikont LTD.
- Gökçe, B. (1999) *Üçüncü Sayfa Şiirleri* (Şiir Kaseti), İstanbul: Şahin Özer AŞ.
- Gürpınar, İ. (1999) *Simidin İki Yakası* (Şiir Kaseti), İstanbul: Biraderler Müzik Yapım.
- Hayaloğlu, Y. (1999) *Ah Ulan Rıza* (Şiir Kaseti), İstanbul: Aşanlar Müzik Yapım.
- Hayaloğlu, Y. (2001) *Bir Acayip Adam* (Şiir Kaseti), İstanbul: Aşanlar Müzik Yapım.
- İşık, K. (2001) *Kenan İşık* (Şiir Kaseti), İstanbul: Kiss Müzik.
- İlhan, A. (1999) *Ben Sana Mecburum* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- İlhan, A. (2001) *Ne Kadınlar Sevdim* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- İlkan, A. S. (2000) *Bir Tutku* (Şiir Kaseti), İstanbul: Ferdifon Plâkçılık ve Kasetçilik AŞ.

- Karaca, C. (2001) *Hep Kahır* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- Kısaparmak, Ş. (2002) *Bir Şiirdi Yokluğun* (Şiir Kaseti), İstanbul: Elenor Müzik.
- Mertcan, M. (2001) *Şimdi Şiirler* (Şiir Kaseti), İstanbul: İber Müzik Yapım.
- Mungan, M. (1995) *Bir Garip Orhan Veli* (Şiir Kaseti), İstanbul: Nepa Müzik Yapım.
- Nazım Hikmet (1991) *Kendi Sesinden Şiirler* (Şiir Kaseti), İstanbul: Nepa Müzik Yapım.
- Nazım Hikmet (1993) *Şiirleriyle Nazım Hikmet* (Şiir Kaseti), İstanbul: Anadolu Müzik Yapım.
- Nazım Hikmet (1997) *Kuvâyi Milliye* (Şiir Kaseti), İstanbul: Yeni Dünya Müzik Yapım.
- Sadri, İ. (1998) *Adam Gibi* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- Sadri, İ. (1999) *Bir Adın Kalmalı* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- Sadri, İ. (1999) *Öylesine Sevmiştim* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- Sadri, İ. (2001) *Bir Şey Söyle* (Şiir Kaseti), İstanbul: Folk Müzik Center.
- Talipoğlu, T. (2000) *Seyyah*. (Şiir Kaseti), İstanbul: Beyoğlu Metropol Müzik.
- Telli, A. (1997) *Kül ve Kil* (Şiir Kaseti), İstanbul: Ezgi Müzik.
- Ünal, C. (1995) *Yunus Emre Deyişler* (Şiir Kaseti), İstanbul: Emre Plâk.
- Yücel, C. (1987) *Sesini Kaybetmeyen Şiir* (Şiir Kaseti), İstanbul: Yeni Dünya.
- Yücel, C. (1999) *Kendi Sesinden Şiirlerle* (Şiir Kaseti), İstanbul: Güvercin Müzik Üretim.

-*(y)XşXn* zarf-fiili üzerine*

Faruk Yıldırım

Çukurova Üniversitesi, Adana

Giriş

Anadolu ağızlarındaki varlığı, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden; Karamanlıcadaki varlığı ise, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren seslendirilmiş olan *-(y)XşXn* zarf-fiilinin, yapısı ve fonksiyonları, birkaç değerli bilimsel çalışmayla tespit edilmiştir. Bu yazıda, söz konusu zarf-fiile ilişkin daha önceki çalışmalar değerlendirilecek; ekin yapısı ve fonksiyonları ele alınacak, Anadolu ağızlarındaki dağılımı haritaya işlenip yorumlanacak ve Hazar ötesi Türkmenlerinin de bu eki kullandığına değinilecektir. Yazı, *-(y)XşXn* zarf-fiilinin, Anadolu ağızlarını, bir yandan Ortodoks Türkler tarafından konuşulan ve batılı bilim adamları tarafından "Karamanlıca" olarak adlandırılan ağızlara diğer yandan da Türkmen Türkçesine bağlayan şekillerden biri olduğunu ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır.

İlgili araştırmalar

-(y)XşXn zarf-fiilinin Anadolu ağızlarında varlığını ilk olarak ortaya koyan Thury'dir. Thury (1885; 20), Kastamonu ağzından *gal-uşun* 'kalınca', *goy-uşun* 'koyunca', *gor-uşun* 'görünce', *dişle-yüşün* 'dişleyince', *kükre-yüşün* 'kükreyince', örneklerini vermiş ve bu zarf-fiili Osmanlıcadaki *-ıncal-ince* zarf-fiiliyle birleştirmiştir.

Deny, 1921'de yayımladığı *Grammaire de la Language Turque (Dialecte Osmanli)* adlı eserinde, Karamanlıcada *-meksizin*'le anlamdaş bir *-meyişin* ekin den söz etmiş ve *ol-mayışın* örneğini vermekle yetinmiştir. Deny (1941a: 906), eserine koyduğu dipnotta, on yedinci yüzyıldan kalma bir Kazan metninde rastladığı *hem bar-ış kil-iş it-iş-in dost-un-a dost bol-ub duşman-ın-a duşman bol-*

* v. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1, 20-26 Eylül 2004 (2004) Ankara: TDK, 3207-3218.

ub dost-luk it-iş-ti örneğini de bozuk bir metin olabileceği kaydıyla aktarmıştır. Eseri Türkçeye çevirerek 1941'de yayımlayan Ali Ulvi Elöve, bu bölüme koyduğu notta, "lehçemizde *-iş*'li masdar sonuna *-in* aletlik lâhikası getirilerek yapılan şöyle bir misâl var" deyip *dön-üş-ün bize gel* örneğini vermiştir (Deny 1941a: 906).¹ Deny konuyla ilgili başka bir makalesinde konuyu yeniden ele almış ve işe gramerinde bulunan "bozuk bir metin olabilir" kaydını düzeltmekle başlamıştır: *Bu notun üzerini çizmek ve -(y)işin zarf-fiilini (yetersizlik zarf-fiili -meyişin tek başına incelenmemeli) de dilbilgisinde başka bir bölüm altında incelemek gerekiyor. Bu bölüm, tercihen sonuç zarf-fiili -(y)ince'den sonra olabilir* (Deny 1941b: 119). Deny (1941b: 119-128), aynı makalesinde, Karamanlıca metinlerdeki *-(y)XşXn* zarf-fiilinin biri zaman diğeri de sebep olmak üzere iki temel fonksiyonu olduğunu ileri sürmüştür.

Kowalski, *Eine unbekannte gerundiale Konstruktion im Anatolisch-türkischen* adlı makalesinde *-(y)XşXn* zarf-fiiline değinmiş, Martti Räsänen'in, *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien* adlı dört yazılı dizisinin ilk iki bölümündeki *-XşXn* zarf-fiil ekli 26 cümleyi incelemiş ve makalenin adından da anlaşılacağı üzere, şekli "belirsiz bir zarf-fiil kuruluşu" olarak değerlendirmiştir. Kowalski (1938: 120), Räsänen'in yazılarından üçüncüsünde bulduğu *gelişie kadar* yapısının da *gelişin* ve *gelesie kadar* şekillerinin birleşmesinden oluştuğunu dile getirmiştir.

Eckmann da 1950'de yayınladığı *Karamanlıca -işin'li Gerundium Hakkında* başlıklı makalesinde hem daha önceki çalışmaları değerlendirmiş hem de 1756, 1782, 1806 ve 1815'te yayımlanan dört Karamanlıca kitapta bulunduğu verilere dayanarak söz konusu zarf-fiilin fonksiyonlarını tespit etmiştir. Buna göre, *-XşXn* zarf-fiilinin Karamanlı metinlerinde zaman, sebep, şart ve olmayış fonksiyonları vardır. Zaman zarf-fiili işlevinde ise anterioritas, simultaneitas, limitativus olmak üzere üç farklı kullanımı vardır.

Daha sonra yapılan çalışmalarda da burada üzerinde durduğumuz ekten söz edilmiş, ekle ilgili yeni örnekler belirlenmiştir. Caferoğlu (1959: 259), ekin, isim-fiil eki ile vasıta hâli ekinden mürekkep olduğunu belirtip, *-nce*, *-rken*, *-dikten sonra*, *-diği zaman* görevlerinde kullanıldığına değinmiştir. Ergin (1984: 346) ise söz konusu ekin, Eski Anadolu Türkçesinde Karamanlı sahasında ve bugün aynı sahadaki Anadolu ağızlarında yaşadığını; *-(y)XncA* fonksiyonunda olduğunu yazıp *başla-y-ışın*, *gel-işin*, *otur-uşun*, *süz-üşün* ör-

1. Yazı dilimizde benzer bir kullanışa rastlanmıştır: "Bizim oğlan askerden dönüşün, baba, dedi, ben askerde şoförlük öğrendim..." (Aziz Nesin 1984: 221). Gerçi bu hikâyede konuşan kişi bir köylüdür. Yazar, ağız özelliğini yansıtmak amacıyla böyle bir yapıyı kullanmıştır. Ancak, yine de burada kayıt altına almak istedik.

neklerini vermiştir. Korkmaz (1971: 29), ekin bir Avşar özelliği olduğu görüşündedir. Başka bir yazısında ise ekin "Konya, Karaman, Nevşehir vb. Orta Anadolu ağızlarında yaygın" olduğunu belirtmiştir (Korkmaz 1977b: 425). Yüce, bir makalesinde eke değinmiş (Yüce 1972: 194-195), *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung* kitabında da önceki çalışmaları değerlendirerek Anadolu ağızlarında kullanımına dair örnekler vermiştir (Yüce 1999: 81-83).

Karahan (1996a: 174), üzerinde durduğumuz ekin fonksiyon bakımından -(y)XncA'ye benzediğini ve Afşın, Elbistan, Gökşun, Andırın, Adana, Hatay, Tarsus ve Ereğli ağızlarında işlek olduğunu göstermiştir. Ekin Kütahya'da (Gülensoy 1988: 114), Malatya'da (Gülseren 2000: 205); yaygın olarak Kırşehir'de (Günşen 2000: 152), seyrek olarak Uşak'ta (Gülsevin 2002: 136) ve Afyon'da (Boz 2002: 125) bulunduğu da ilgili ağızlar hakkında yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir. Biz de ekin Çukurova ağızlarındaki dağılımını bir haritayla göstermiş, kullanımına dair örnekler vermiş ve bölgedeki ağız gruplarını belirlemede kullandığımız ölçütlerden birinin bu zarf-fiil olduğunu göstermiştik (Yıldırım 1999: 303-304; 26). Başka bir yayınumuzda ise ekin "Oğuzların Bozok koluna ait şekillerden biri" olduğunu, ihtimal kaydıyla dile getirdik (Yıldırım 2002: 149).

-(y)XşXn zarf-fiilinin yapısı ve ses özellikleri

Birçok araştırmacı, -(y)XşXn zarf-fiilinin fiilden isim yapma (işim-fiil) eki -(y)Xş ve +(X)n vasıta hâli ekinden mürekkep bir şekil olduğu görüşünde birleşmektedir (Kowalski 1938: 118; Dery 1941b: 119; Eckmann 1950b: 47; Caferoğlu 1959: 259; Yüce 1999: 81-83). -(y)XşXn'ı "işim-fiil eklerinden genişlemiş ekler" arasında değerlendiren Karahan da, bu görüşü zikretmiş ve sondaki -n ekinin pekiştirici bir unsur olarak başka ek ve kelimelerin yapısında bulunduğunu dile getirmiştir (Karahan 1996b: 226-227). Araştırmacılar, ekin birleşik bir yapı olduğu konusunda hemfikirlerdir.

Ek, Anadolu ağızlarında, genel olarak, kalınlık-incecik ve düzlük-yuvarlık uyumuna tâbi olarak kullanılır. Ünlüyle biten tabanlara gelirken /y/ yardımcı ünsüzünü alır.

-(y)XşXn zarf-fiil eki, Kastamonu ve Tokat ağız bölgelerinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak düz ünlülü tabanlara -(y)UşUn şeklinde gelebilmektedir: *galuşun, dişleyüşün, kükreyüşün* (Thury 1885: 20, Kastamonu), *atılışun* (Caferoğlu 1944: 174, Artova-Tokat). Ekin, yine düzlük-yuvarlık uyumuna aykırı olarak, -üşin şeklinde kullanıldığı örnekler vardır: *çöküşin* (Caferoğlu 1944: 76, Sivas). Ek, nadiren, kalınlık-incecik uyumuna aykırı o-

arak da kullanılır: *ânâyışın* (Caferoğlu 1944: 173, Artova-Tokat), *sarmâyışın* (Caferoğlu 1944: 182, Zile-Tokat), *galmâyışın* (Biray 2001, Çivril-Denizli).

-(y)XşXn zarf-fiil ekinin sonundaki -n sesinin, yer yer (özellikle Yozgat-Sivas-Malatya hattında), art damaklılaşarak -ñ sesine dönüştüğü de olur: *söyleyişin* (Sarıyıldız 1996: 103, Boğazlıyan-Yozgat), *gelişin* (Räsänen 1935: 91, Yozgat), *oluşun* (Räsänen 1933: 52, Sivas), *değmeyişin* (Gülseren 2000: 348, Doğanşehir-Malatya), *görüşün* (Öz 1972: 43, Tarsus-Mersin).

Ek, nadiren, ünlüyle biten tabanlarda /y/ yardımcı ünsüzünden sonra gelen ünlünün düşmesiyle -yşin şeklinde veya fiilin sonundaki ünlüyle ekin başındaki ünlünün kaynaşmasıyla -ışin şeklinde karşımıza çıkabilmektedir: *öldürmeyişin* (Caferoğlu 1994: 73, Eğirdir-Isparta), *galmâyışın* (Biray 2001, Çivril-Denizli); *delinmişin* (Kılıç 2001: 65, Kahraman Maraş).

Adana-Osmaniye bölgesinde, ek, son hecesi geniş-düz ünlülü olan tabanlar üzerine gelirken, /y/ yardımcı ünsüzünün iki tarafındaki ünlülerin yer değiştirmesiyle -(y)AşIn şeklinde karşımıza çıkabilir: *başlıyaşın*, *sabınniyeşin*, *patlamıyaşın* (Yıldırım 1999: 97, Adana, Osmaniye). Aynı bölgede görülen ve -(y)XşXn zarf-fiiliyle aynı görevi yapan -(y)XşXX şekli de (*görüşük*, *başlayışık* vb., Yıldırım 1999: 303) bu ekin ses değişmesiyle oluşmuş bir başka formu olmalıdır.

İşlevleri

-(y)XşXn zarf-fiilinin Karamanlıcadaki durumunu inceleyen araştırmacılar-dan Deny, ekin biri zaman diğeri sebep olmak üzere iki; Eckmann ise, zaman, sebep, şart ve olmayış olmak üzere dört işlevinden söz etmiştir. Eckmann'ın zaman işleviyle ilgili yaptığı üçlü sınıflandırma (anterioritas, simultaneitas, limitativus); ve *deyişin* yapısının sayı bildiren sözlerle birlikte kullanımına dair tespitleri, ekin ağızlardaki durumuyla ilgili çalışmalar için de ufuk açıcı niteliktedir. Aynı zarf-fiilin Anadolu ağızlarındaki üzerine söz söyleyen araştırmacıların çoğunun, ekin -(y)XncA ekiyle aynı veya paralel görevde kullanıldığını söylediğine yukarıda işaret edilmişti. Ancak, Anadolu ağızlarında, -(y)XşXn zarf-fiili, -(y)XncA zarf-fiilinden daha geniş bir işlev alanına sahiptir. Ekin işlevleri, iç içe geçmiş dört temel grupta incelenebilir: zaman bildirme, sebep gösterme, ulama ve şarta bağlama.

1. Zaman zarf-fiili

Anadolu ağızlarında, -(y)XşXn ekli zarf-fiilin en önemli görevi zaman ifade etmektir. Bunu, hem incelediğimiz ve bir kısmını buraya aldığımız metinler hem de Kowalski (1938: 118) ve Eckmann'ın (1950b: 47) tespitleri ile Caferoğlu'nun

-(y)XşXn'li yapıları açıklamak için koyduğu dipnotlar² teyit etmektedir. Ancak, bu zarf-fiilin zaman işlevi, yukarıda da belirtildiği gibi, yalnızca -(y)XncA zarf-fiil ekinin paraleli olmakla sınırlı değildir.

a. -(y)XşXn zarf-fiili, çoklukla, bağlı olduğu fiilin kendisinden hemen sonra gerçekleştiğini gösterir ki bu işleviyle, standart Türkçedeki -(y)XncA zarf-fiiliyle eş görevli olarak kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında -(y)XşXn zarf-fiilinin en yaygın işlevi de budur:

Senin aslın neredi ve kimlerdensin deyi soruşun, diyör ki elbâledenim Ali Gadölu-nun öluuyum 'Senin aslın neredi ve kimlerdensin diye sorunca, diyor ki Elbeyli-denim, Ali Kadioğlu'nun oğluyum.' (Caferoğlu 1945: 134, Andırın-Kahraman Maraş)

Elbölu mu yiğ sen mi yiğitsin, deyişin: allah bilir efendim (...) der demes 'Elbeyoğlu mu yiğit sen mi yiğitsin, deyinca: Allah bilir efendim (...) der demez.' (Caferoğlu 1945: 134, Andırın-Kahraman Maraş)

Yaz gelişin ışılaşır yaylağı 'Yaz gelince yaylası ışıldar.' (Caferoğlu 1945: 142, Andırın-Kahraman Maraş)

su kaynamahlıya başlayışın vezir dedı ki... 'Su kaynamaya başlayınca vezir dedi ki...' (Caferoğlu 1945: 165, Kahraman Maraş)

hacı ka burada garadurduladan hısım oluyodu ya oreya arpa deye geliyo, orayada gelişin gara bekirde gayınıydı ya Bekir diyö giTde şu arpeyi getir 'Hacı Kâhya burada, Kara Durdulardan hısım oluyordu ya, oraya arpa diye geliyor, oraya gelince, Kara Bekir de kayın biraderiydi ya, "Bekir" diyor, git de şu arpayı getir.' (Kılıç 1991: 168-169, Tufanbeyli-Adana)

itiñ ğarnı doyuşun baña burun ğaldırdı 'İtin karnı doyunca, bana burun (baş) kaldırdı.' (Kılıç 1991: 215, Tomarza-Kayseri)

önüne iki avrat çıkmış mı, şurdan vuruşun şu işiä ällah bakanaka ölmüş 'Önüne iki kadın çıkmış, şuradan vurunca, şu işiğe, Allah, bakıncaya kadar ölmüş.' (Kılıç 1991: 240, Sarız-Kayseri)

pâdişah başğa yere êniyor. ênişin onlar diyor ki 'Padişah başka yere iniyor, inince onlar diyor ki...' (Paçacıoğlu 1987: 169, Sivas)

Gece yarısınaca uyuyor, Gece yarısı oluşun uyanıyor, beklenıya başlıyor 'Gece yarısına kadar uyuyor. Gece yarısı olunca uyanıp beklemeye başlıyor.' (Räsänen 1933: 51-52, Sivas)

şöyle zorladışın, onnardan evel silaha yetişeceK oluşun, sudan çıkmışlar '[Onlar, onun] şöyle zorlayıp onlardan evvel silaha yetişeceğini anlayınca, sudan çıkmışlar.' (Yıldırım 1999: 303, Toprakkale-Osmaniye)

baña böyle söyleyişin didim ki 'Bana böyle söyleyince dedim ki...' (Sarıyıldız 1996: 103, Boğazlıyan-Yozgat)

2. Caferoğlu, -(y)XşXn'li yapıları, -(y)XncA, -rken ve -DIKtAn sonra'lı yapılarla açıklamaktadır (bkz. Caferoğlu 1944: 15, 54, 55, 59, 76, 77, 173, 174, 182; Caferoğlu 1945: 142, 146, 159, 163).

işlerinden güccüK gârdaşı eKmā gidişin... bıçā hazıllasınnar getir 'İçlerinden küçük kardeşi ekmeğe gidince... bıçağı hazırlasınlar, getir.' (Sarıyıldız 1996: 113, Boğazlıyan-Yozgat)

dev gelişin başını kes, elmayı kurtar! 'Dev gelince başını kes, elmayı kurtar!' (Räsänen 1935: 46, Yozgat)

ğiz getirdi suyu başi andan döktü. döküşün bir ala^p gaçti 'Kız getirdi, suyu başından döktü. Dökünce bir alev kalktı.' (Räsänen 1935: 82, Sungurlu-Yozgat)

aradan üç beş sene geçissin omer vardı 'Aradan üç beş yıl geçince Ömer vardı.' (Räsänen 1935: 88, Sungurlu-Yozgat)

oriya varıncağ necibe söiler-de gulerse, gelişin başa söyle, gelişin anşei kesimim 'Oraya varınca Necip'e söyler de gülerse, [sen] gelince bana söyle, gelince Ayşe'yi keseyim.' (Räsänen 1935: 91, Sungurlu-Yozgat)

Yatā yatışın sığı sarılmaz 'Yatağa yatınca sıkı sarılmaz.' (Deliceoğlu 2002: 167, Ağırnas-Kayseri)

Kapımı tipi kapadı/Çıktım yıkılı yıkılı/Varışın tamamı söylen/olmam evinin vekili 'Kapımı tipi kapadı/Çıktım yıkıla yıkıla/Varınca tamamını söyleyin/[yoksa] olmam evinin vekili.' (Özdemir 1994: 349, Sarız-Kayseri)

Sarıkanuş alınışın/Sağ olanlar mektup aldı 'Sarıkanuş alınunca/Sağ olanlar mektup gönderdi.' (Özdemir 1994: 37, Tomarza-Kayseri)

Ağca ceren indi sandım görüşün 'Görünce, akça ceren indi, sandım' (Öz 1972: 43, Tarsus-Mersin)

Burie gelişin oynamış 'Buraya gelince oynamış.' (Kılıç 2001: 70, Kahraman Maraş)

Dönüşün gine hediye alıp gëdiyik '[hacılar] dönünce [biz] yine hediye alıp gidiyoruz.' (Gülseren 2000: 246, Malatya)

yanımı bi kadın otdu. oturuşun başa dedi ki 'Yanıma bir kadın oturdu. Oturunca bana dedi ki...' (Gülsevin 2002: 254 Banaz-Uşak)

Söra gızın varnuycamı ânâyışın gız varmaduhdan söna, nası verek deyolar 'Sonra kızın evlenmeyeceğini anlayınca, Kız evlenmek istemezse nasıl verelim diyorlar.' (Caferoğlu 1944: 173, Artova-Tokat)

Gız orda silkelenip tüyünü döküşün begölu bayılmış 'Kız orda silkelenip tüyünü dökünce bey oğlu bayılmış.' (Caferoğlu 1944: 77, Sivas)

Bunnar gëdişin haylı bir müddet söna bir ormannuñ yere varıyollar 'Bunlar gidince,³ hayli bir müddet sonra bir ormanlık yere varıyorlar.' (Caferoğlu 1944: 59, Sivas)

Gızın babasının üzerine atılışun gızı da yaralanıyo bileşinden 'Kızın babasının üzerine atılınca, kızı da bileğünden yaralanıyor.' (Caferoğlu 1944: 174, Artova-Tokat)

3. Caferoğlu, "gittikten sonra" şeklinde anlamlandırmıştır.

ondan sonâ "harla da ge yâ mubareK" deyverişin, ğayalân içinden, hamamın içindeki ğayalân içinden "haril haril" bi seslê gelivemiş 'Ondan sonra, "harla da gel ya mübarek" deyiverince, kayaların içinden, hamamın içindeki kayaların içinden "haril haril" sesler gelmiş.' (Gülensoy 1988: 156, Kütahya)

b. -(y)XşXn zarf-fiili, bazen, bağlı olduğu fiilin kendisinin hemen arkasından gerçekleştiğini gösterir. Bu işlevde fiillerin gerçekleşme zamanları arasındaki süre, -(y)XncA zarf-fiiline göre daha kısadır. Bu durum, standart Türkçede -r...-mAz yapısıyla karşılanır. Elimizdeki metinlerde ekin bu görevine seyrek olarak rastlanır:

üzeñiye basışın aT yol alıyor '[O] üzengiye basar basmaz (basınca?), at yol alıyor.' (Yıldırım 1999: 303, Ceyhan-Adana)

adam parayı alışın çarşıya çıkıveriyor 'Adam parayı alır almaz (alınca) çarşıya çıkıveriyor.' (Gülensoy 1988: 166, Kütahya)

c. Anadolu ağızlarında, olumsuz tabanlar üzerine gelen -(y)XşXn (-mAyIşIn) eki, çoklukla, bildirdiği hareket gerçekleşmeden, bağlı olduğu fiildeki hareketin gerçekleşmeyeceğini bildirir. Bu işleviyle, standart Türkçedeki mA-DIKÇA ve -mAdAn zarf-fiillerine benzer:

Şimdi şuradan ğelsin adam/Seni bana vërsin ğidem/İnce belli güllü fidan/sarmâ-yışın ğedermiyem 'Şimdi şuradan gelsin adam/Seni bana versin gideyim/İnce belli güllü fidan/Sarmadıkça (sarmadan) gider miyim?' (Caferoğlu 1944: 182, Zile-Tokat)

Demir çarığ delinmişin demiş, demir asa âlmışın Allah beni sâ gösdermesin demiş, ğız 'Demir çarık delinmedikçe demiş, demir asa almadıkça Allah beni sana göstermesin demiş, kız.' (Kılıç 2001: 82, Kahraman Maraş)

benim elim deĝmeyişin yaran peren eyi olmaya 'Benim elim deĝmedikçe yaralarım iyileşmesin.' (Gülseren 2000: 348, Doĝanşehir-Malatya)

atatürk olmayışın burdu duru mu bilcez dedim 'Atatürk olmadan burada durabilecek miyiz dedim.' (Gülsevin 2002: 254, Banaz-Uşak)

Onu-da öldürmeyşin bizâ rahatlıq vérmâz dedi 'Onu da öldürmeden (öldürmedikçe) bize rahatlık vermez dedi.' (Caferoğlu 1994: 73, Eğirdir-Isparta)

d. -(y)XşXn, bazen, zamana bağlı hâl zarf-fiili olarak da kullanılır. Standart Türkçede -rken yapısıyla karşılanabilecek bu durumun örneği azdır:

Namas ğılmıya ğedişin, ğuş bana ne yapıyor, ğelin bahın '[Ben] namaz kılmaya giderken, kuş bana ne yapıyor, gelin bakın.' (Caferoğlu 1944: 76, Sivas)

e. Anadolu ağızlarındaki -(y)XşXn ekli bazı örnekler, standart Türkiye Türkçesinde -DIK+iyelik+DA, -DIK+iyelik zaman, -DIK+DAn sonra kalıplarıyla karşılanabilir:

Senden ayrılışın bir deyişime vardım 'Senden ayrıldıktan sonra bir deyişime vardım.' (Räsänen 1933: 83, Sivas)

Geçen sene biz buraya gelişin sırda bir adam-mı varmış? İzi diyinemiş. Biz buradan gelişin arxanı-sıra gelmiş 'Geçen sene biz buraya geldiğimizde (geldiğimiz zaman) burada bir adam mı varmış? Bizi dinlemiş, biz buradan gidince arkamızdan gelmiş.' (Räsänen 1933: 85, Sivas)

II. Sebep zarf-fiili

Anadolu ağızlarında, *-(y)XşXn* zarf-fiili, kimi durumlarda, asıl fiilin gerçekleşme sebebini gösterir. Standart Türkçede *-DXK+iyelik için* ve *-DXK+iyelik +DAn* kalıplarıyla karşılanabilecek bu durumda da, zaman anlamı sezilir:

Çocuklar zor edişin, gurdun işini söylemiye mecbur gâlmış 'Çocuklar zorladığı için, kurdun işini söylemek mecburiyetinde kalmış.' (Caferoğlu 1944: 54, Sivas)

haⁿıya düün olacâdı. o furuluşun bırağdılar 'Haftaya düğün olacaktı, o vurulduğu için vazgeçtiler.' (Yıldırım 1999: 303, Yumurtalık-Adana)

oreya varınca dönmüş denemiş buu da içersine goynmuş evkar. evkar gelişin bunu böyle söylemiş 'Bu, oraya varınca dönmüş bakmış ve efkarlanmış. Efkarlandığı için bunu böyle söylemiş.' (Kılıç 1991: 198, Kayseri, Sarız)

üş tâne düşüK yapdı yapışın gene olmadı olmayışını gene tedâvi gördu 'Üç tane düşük yaptı. Yapınca yine olmadı. [Çocuk] olmadığı için tedavi gördü.' (Doğan 2001: 139, Sivas)

eyle söyleyişin kör-ölunan bir birine gâuya yapıyollar 'Öyle söylediği için Kör-oğlu ile kavga ediyorlar.' (Räsänen 1935: 62, Yozgat)

bu öğüdü dineneyişin arabüzeñgi buña döru yürüyir 'Bu öğüdü dinlemediği için Arabüzeñgi (Zenci Arap?) buna doğru yürüyor.' (Koraş 1992: 190, Karaman)

şindi o köy büyüyüşün, muğdarlığı ayrılmak icâb etti 'Şimdi o köy büyüdüğü için muhtarlığını ayırmak icap etti.' (Yıldırım 1999: 303, İmamoğlu-Adana)

dabancayı çekmişler, o da gorhuşun gelmiş 'Tabanca çekmişler, o da korktuğu için gelmiş.' (Yıldırım 1999: 303, Karataş-Adana)

Boz duman çöküşin, yarı yoldan geri dönmüş 'Boz duman çöktüğü için, yarı yoldan geri dönmüş.' (Caferoğlu 1944: 76, Sivas)

gözel yenge deyişin korktum enmem dedim 'Güzel yenge dediği için korktum, inmem dedim.' (Akçay 1997: 47, Sivaslı-Uşak)

III. Ulama zarf-fiili

-(y)XşXn zarf-fiili, Anadolu ağızlarında, yüklemi olduğu zarf-fiil grubunu ana cümlelerin yüklemine bağlar. Bunu yaparken, kimi durumlarda, ana cümlelerin bildirdiği hareketten az önce veya onunla aynı anda gerçekleşen bir hareketi gösterir. İki hareketin birbirine bağlanmasıyla Standart Türkçe-

deki -(y)Xp zarf-fiiliyle benzer bir işlevi yerine getirir. Kimi durumlarda, u-lamayla birlikte bir hâl bildirme işlevi de sezilir:

k'edi dolmayı kaçırışın bir şeyuk k'upun dibine yemiye başlıyor 'Kedi dolmayı büyük bir küpün dibine (yanına/arkasına) kaçırıp, yemeye başlıyor.' (Räsänen 1933: 85, Sivas)

ğıralıñ ğızı, ondan sora onu ğoyuruşun beni, dimiş, sora al 'ondan sonra, kralın kızı, 'onu bırakıp beni al' demiş.' (Günşen 2000: 323, Kırşehir)

Ağam şehirden binişin/Ağpınara. indi m'ola 'Ağam şehirden binip (binerek?)/Akpınara indi mi ki.' (Özdemir 1994: 37, Pınarbaşı-Kayseri)

Avrat yekinişin saçını yoldu, bir fiğan etti 'Kadın yekinişin⁴ (yekinerek?) saçını yoldu [ve] fiğan etti.' (Caferoğlu 1945: 142, Andırın-Kahraman Maraş)

iv. Şart zarf-fiili

-(y)XşXn zarf-fiili, nadiren şart tarzı görevinde de kullanılır:

oylum ben susayıp attan düşüşün şeytana uyup bana bir şey etmeyesin 'Oğlum ben susayıp attan düşersem (düştüğüm takdirde), şeytana uyup bana bir şey yapmayasın.' (Räsänen 1933: 53, Sivas)

Anadolu ağızlarındaki dağılım

Elimizdeki metinlere göre, -(y)XşXn zarf-fiili, Karahan'ın tasnifinde Doğu ve Kuzey grubunda yer alan ağızlarda hiç kullanılmamaktadır. Batı grubundan vi., vii., viii. alt gruplarda işlek olarak kullanılırken, ii. alt grupta örneğine rastlanmamıştır. Thury'nin -(y)XşXn ekine dair örnekler verdiği Kastamonu, Karahan tasnifinde iii. ve iv. alt gruplara dahildir. Kastamonu dışında, bu alt gruplara ait metinlerde örnek bulunamamıştır. i. ve ix. alt gruplarda yer yer -(y)XşXn ekine rastlanırsa da, kullanım sıklığı, bu eke rastlanan diğer ağız gruplarına göre düşüktür. i. grupta batı sınırı Kütahya, Eşme (Uşak), Çivril (Denizli) hattıdır. Afyon ve Isparta'da da tek tük örneklerine rastlanmaktadır. ix. grupta yer alan Karaman'da örneklerine rastlanmıştır. Konya'da yaygın olarak kullanıldığı (Korkmaz 1977b: 425) dile getirilmişse de, Räsänen, Vincze ve Caferoğlu'nun bu ile dair metin yayınlarında -(y)XşXn ekine rastlanmamıştır. Konya'da bu ekin kullanıldığını tespit edebildiğimiz tek bölge olan Ereğli (Kaynak 1970: 66), Leylâ Karahan'ın tasnifinde vii. gruptadır. Konya'nun çok büyük bir il olduğu ve ağız metinlerinin kısıtlı bulunduğu dikkate alınınca, yorum yapmak zorlaşmaktadır. Mevcut yayınlara göre, -(y)XşXn zarf-fiil ekinin kullanıldığı illeri şöylece tespit edebiliriz:

4. Caferoğlu "kalkınca" şeklinde anlamlandırmıştır.

Adana (Yıldırım 1999), Osmaniye (Yıldırım 1999), Hatay (Haşimi 2001), Kahraman Maraş (Caferoğlu 1945; Kılıç 2001), Malatya (Gülseren 2000), Sivas (Räsänen 1933; Caferoğlu 1944; Paçacıoğlu 1997; Doğan 2001), Giresun (Akin 1959-1960), Tokat (Caferoğlu 1944), Yozgat (Räsänen 1935; Sarıyıldız 1996), Kayseri (Kılıç 1991; Ekinci 1993; Özdemir 1994; Deliceoğlu 2002), Nevşehir (Korkmaz 1977b), Mersin [İçel] (Öz 1972), Karaman (Korkmaz 1977b; Koraş 1992), Konya (Kaynak 1970; Korkmaz 1977b), Kırşehir (Günşen 2000), Kastamonu (Thury 1885), Isparta (Caferoğlu 1994), Afyon (Boz, 2002), Denizli (Biray 2001), Uşak (Akçay 1997; Gülsevin 2002), Kütahya (Gülensoy 1988).

Harita incelendiğinde, söz konusu zarf-fiilin, Bozok boyları tarafından kurulan Dulkadiroğulları beyliğinin egemen olduğu bölgede yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu beyliğin egemenlik alanı dışında kalan ancak $-(y)X\dot{s}Xn$ ekinin kullanıldığı yerlerin büyük kısmı da yine Bozoklu boyların ve "Dulkadirli Ulusu"na bağlı grupların yerleştiği bölgelerdir (Yıldırım 2002: 148). Ekin görüldüğü batıdaki bölgeler de, büyük ihtimalle Bozok yerleşim alanlarıdır. Harita, Zeynep Korkmaz'ın $-(y)X\dot{s}Xn$ zarf-fiilinin Avşar özelliği olduğu görüşüyle (Korkmaz 1971: 29) bizim aynı zarf-fiilin Bozok (Avşar, Bayat, Beydili) boylarına ait özellik olduğu yolundaki görüşümüzü (Yıldırım 2002: 149) doğrular niteliktedir.

Türkmencede $-(y)X\dot{s}Xn$ eki

Türkmence gramerlerde doğrudan doğruya $-(y)X\dot{s}Xn$ ekinden söz edilmez; ancak Clark $+in/in$ vasıta hâli ekinden söz ederken $-(y)X\dot{s}Xn$ ile ilgili olarak, şu örnekleri vermektedir:

gidiş 'going' > *gidşin* 'on the way (there)', *barış* 'going' > *barşin* 'on the way',
geliş 'coming', *gelşin* 'on the way (here)' (Clark 1998: 546)

Tekin başkanlığında hazırlanmış olan *Türkmence Türkçe Sözlük*'te aşağıdaki maddeler yer almaktadır:

GAYDIŞIN (gaydışın) *bel.* dönüşte, dönerken g. size degip geçerin dönüşte size uğrarım (Tekin 1995: 240)

GELŞİN (gelşin) *bel.* dönüşte, dönerken, gelirken: kitabını g. getirerin senin kitabını. dönüşte getireceğim g. bize-de degip geçin dönüşte bize de uğrayın (Tekin 1995: 249)

GİDİŞİN (gidişin) *bel.* geçerken, yanından geçerken, yolu üzerinde: g. bize-de degip geçgin dönüşte bize de uğrayın (Tekin 1995: 272)

Gerek Clark'ta gerekse *Türkmence-Türkçe Sözlük*'te yer alan *gidşin/gidişin*, *barşin*, *gelşin*, *gaydışin* örnekleri, *Türkmence*'de zarf-olarak kullanılmaktadır. Yapılar, tıpkı Anadolu ağızlarındaki gibi, *-Iş* isim-fiil eki üzerine vasıta hâli ekinin gelmesiyle oluşturulmuştur. Ancak *-(y)XşXn* eki, Anadolu ağızlarında daha çok *-(y)XncA* ekiyle paralel görevde kullanılırken, *Türkmencede -rken/ -Arken* zarf-fiilinin muadili görünümündedir.

Sonuç

-(y)XşXn zarf-fiilinin yazıya geçmiş en eski örneği, tespit edebildiğimiz kadarıyla Deny'nin söz ettiği 17. yüzyıldan kalma Kazan metnidir.⁵ Anadolu'daki yazılı metinler 18. ve 19. yüzyıldan kalma Karamanlı metinleridir. Ekin, Anadolu ağızlarında oldukça geniş bir coğrafyada kullanılmasına rağmen, yazılı kaynaklarda yer almayışı, yazı dili geleneğinin baskınlığıyla açıklanabilir.

Söz konusu zarf-fiilin Anadolu ağızlarındaki dağılımı, yerleşme tarihi ve etnik yapıyla birlikte düşünüldüğünde, *-(y)IşIn* şeklinin bir Bozok özelliği olduğu sonucuna varılabilir. Bu sonuç, Ortodoks Karamanlıların kökeni ko-

5. Tiken, bu ekin Eski Türkiye Türkçesinde tek örneğine rastladığını dile getirip, "zamandaşlık ifade eden bir zaman zarfı olarak fiile bağlanmaktadır" bilgisini verdikten sonra *Yusuf u Zeliha*'dan aldığı *Anı bunda indeyclüm soralum düşün/Ol hod bize eydivirür görüşi* örneğini zikretmektedir (Tiken 2004: 146). Ancak metin dikkatlice incelenirse buradaki *görüşin* yapısının zarf-fiillikle ilgisinin olmadığı görülecektir: Yusuf'un bir düş gördüğü haberi kardeşlerine ulaştır. Yusuf'un kardeşleri, onun sultan olmasından kaygı duymaktadırlar ve gördüğü düşün ne olduğunu Yusuf'a sormaya karar verirler. Beyit "Onu çağıralım, gördüğü düşü soralım, o da bize gördüklerini anlatsın" şeklinde anlaşılmalıdır (Şeyyad Hamza, 1946: 6 ve tıpkıbasım bölümü: 3/6). Buradaki *-üşin* yapısının *-üş* fiilden isim yapma eki, *+i* teklilik 3. kişi iyelik eki, *+n* belirtme durumu eki şeklinde olduğu ve *-XşXn* zarf-fiiliyle ilgisinin bulunmadığı açıktır.

nusundaki tartışmalara da yeni bir boyut getirecek niteliktedir. Aynı sonuç, ağız araştırmalarının, etnik yapı ve yerleşim tarihi araştırmalarıyla birlikte yürütülme zorunluluğunu bir kere daha ortaya koymaktadır.

-(y)XşXn eki, Anadolu ağızları ve Karamanlıcanın yanı sıra Türkmençe ile Kazan metinlerinde karşınıza çıkmaktadır. Bu durum, bizi, karşılaştırmalı lehçe araştırmalarının ilgi çekici veriler ortaya koyabileceği ve Türkolojinin bir çok problemini aydınatabileceği sonucuna götürmüştür. Türkiye Türkçesi ağızlarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi de benzer sonuçlar verecektir.

Kaynaklar

- Akçay, H. (1997) *Sivashlı Ağızı*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Akın, H. (1959–1960) *Giresun Ağızı Üzerine Bir Dil Araştırması*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü. [Yayımlanmamış lisans tezi]
- Aslan, A. (2003) *Afyon-Çıkrık Ağızı*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi. [Yayımlanmamış bitirme tezi]
- Aziz Nesin (1984) *Medeniyetin Yedek Parçası*, Kaplan: Dergâh.
- Biray, N. (2001) *Çivril Ağızı Ses ve Şekil Özellikleri, Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu*, 18–19 Eylül 2001, http://www.civril.gov.tr/1/soy/ses.htm#_ftn1 (05. 08. 2003).
- Boz, E. (2002) *Afyon Merkez Ağızı (Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük)*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Caferoğlu, A. (1942) *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*, İstanbul: TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1943) *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul: TDK.
- Caferoğlu, A. (1944) *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul: TDK.
- Caferoğlu, A. (1945) *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilâyetleri Ağızları)*, İstanbul: TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1946) *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu, Zonguldak İlleri Ağızları)*, Ankara: AKDITYK-TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1946) *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları)*, İstanbul: TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1956) *Anadolu Ağızlarındaki Metathèse Gelişmesi*, *TDAY-Belleten* 1955, 1–7.
- Caferoğlu, A. (1958) *Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi*, *TDAY-Belleten* 1958, 1–11.
- Caferoğlu, A. (1964) *Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri*, *TDAY-Belleten* 1963, 1–32.

- Caferoğlu, A. (1959) Die anatolischen und rumelischen Dialekte, in J. Deny et al. (ed.) *Philologie Turcicae Fundamenta 1*, Wiesbaden: Steiner, 239-260.
- Caferoğlu, A. (1994) *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme 1 (Oyunlar, Tekerlemeler, Yanılmaçlar ve Oyun İstihlaları, Konya, Isparta, Burdur, Kayseri, Çorum, Niğde Vilâyetleri Ağızları)*, Ankara: AKDTYK-TDK Yay.
- Caferoğlu, A. (1995) *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler (Niğde, Kayseri, Kırşehir, Yozgat, Ankara Vilâyetleri ile Afşar, Saçıkara ve Karakoyunlu Uruklarının Ağızları)*, Ankara: AKDTYK-TDK Yay.
- Clark, L. (1998) *Turkmen Reference Grammar*, Turcologica 34, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Deliceoğlu, F. (2002) *Gesi, Ağırnas, Mimarşinan ve Yöresi Ağızları*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Deny, J. (1941a) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. A. U. Elöve, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Deny, J. (1941b) Le gérondif en -(y)işin, d'après les écrits du moine Ioanni Hierothéos, en turc des Grecs-orthodoxes turcophones d'Anatolie, *Körösi Csoma Archivum* 3, 119-128.
- Doğan, Ş. (2001) *Sivas Merkez İlçe ve Köyleri Ağzi*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Eckmann, J. (1950a) *Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar*, 1. *Phonetica*, AÜ, *DTCF Dergisi* 8/1-2, 165-200.
- Eckmann, J. (1950b) *Karamanlıca -işin'li Gerundium Hakkında*, *Türk Dili Belleten* 3/14-15, 45-52.
- Ekinci, M. (1993) *Yeşilhisar ve Yöresi Ağızları*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Ergin, M. (1984) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi.
- Gülensoy, T. (1988) *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, Ankara: TDK, Yay.
- Gülseren, C. (2000) *Malatya İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, Ankara: TDK Yay.
- Gülsevin, G. (2002) *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, Ankara: TDK Yay.
- Günşen, A. (2000) *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara: TDK Yay.
- Haşimi, A. (2001) *Hassa Ağzi İncelemesi (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Karahan, L. (1996a) *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yay.
- Karahan, L. (1996b) *Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri*, *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Z. Korkmaz'a Armağan)* 32/1-2, 205-236.
- Kaynak, D. (1970) *Ereğli (Konya) Ağzi*, Ankara: AÜ, DTCF. [Yayımlanmamış mezuniyet tezi]

- Kılıç, A. (1991) *Auşar Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Koraş, H. (1992) *Karaman ve Yöresi Ağızları*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Korkmaz, Z. (1971) Anadolu Ağızlarının Etnik Yapıyla İlişkisi Sorunu, *TDAY-Belleten* 1971, 21-32.
- Korkmaz, Z. (1977a) *Neuşehir ve Yöresi Ağızları 1, Ses Bilgisi (Phonétique)*, Ankara: AÜ, DTCF Yay.
- Korkmaz, Z. (1977b) Türkiye Türkçesi, in *Türk Ansiklopedisi* 32, Ankara: MEB, 393-426.
- Korkmaz, Z. (1994) *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara: AKDITYK-TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: AKDITYK-TDK Yay.
- Kowalski, T. (1938) Eine unbekannte gerundiale Konstruktion im Anatolisch-türkischen, *Archiv Orientalni* 10/1-2, 115-120.
- Öz, Y. (1972) *Tarsus - Toros Türkmenleri'nin Dili Üzerine*, Ankara: AÜ, DTCF. [Yayımlanmamış mezuniyet tezi]
- Özdemir, A. Z. (1994) *Öyküleriyle Ağıtlar 1*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Paçacıoğlu, B. (1987) *Sivas İlbeyli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Gazi Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Räsänen, M. (1933) Türkische Spachproben aus Mittel-Anatolien 1, Sivas Vil., *Studia Orientalia* 5/2, 1-151.
- Räsänen, M. (1935) Türkische Spachproben aus Mittel-Anatolien 2, Jozgat Vil., *Studia Orientalia* 6/2, 1-106.
- Räsänen, M. (1936) Türkische Spachproben aus Mittel-Anatolien 3, Ankara, Kaiseri, Kırşehir, Çankırı, Afyon Vil., *Studia Orientalia* 8/2, 1-130.
- Räsänen, M. (1942) Türkische Spachproben aus Mittel-Anatolien 4, Konja Vil., *Studia Orientalia* 10/2, 1-83.
- Sarıyıldız, N. (1996) *Boğazlıyan ve Yöresi Ağızları*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Söyegow, Myratgeldi et al. (1999) *Türkmen Diliniñ Grammatikasy, Morfolojiya, Aşgabat*: TDK-Ruh.
- Şahin, H. (2002) Türkiye Türkçesinde -IP Ulaçlı Fiillerin Durumuna Bir Bakış, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, 99-105.
- Şeyyad Hazma (1946) *Yusuf ve Zeliha*, Nakleden Dehri Dilçin, İstanbul: TDK Yay.
- Tekin, T. et al. (1995) *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, TDA 18., Ankara: Simurg.
- Tiken, K. (2004) *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Ankara: AKDITYK-TDK Yay.
- Thury, J. (1885) *A kasztamun-i török nyelvjárás*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- Vincze, F. (1908) Beiträge zur Kenntnis des anatolischen Türkisch, *Keleti Szemle* 10, 141-179.
- Yelok, V. S. (1999) *Divriği Merkez İlçe Ağzı*, Ankara: Gazi Üniversitesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]
- Yıldırım, F. (1999) *Çukurova Ağızları -Adana ve Osmaniye İlleri- 2*, Adana: Çukurova Üniversitesi. [Yayımlanmamış doktora tezi]
- Yıldırım, F. (2002) Türkiye Türkçesinin Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği, *Türkbilig* 2002/4, 136-153.
- Yüce, N. (1972) Einige auffällige Gerundialformen im Türkischen, *Ural-Altäische Jahrbücher* 44, 194-199.
- Yüce, N. (1999) *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, TDA 23, İstanbul: Simurg.

Ana Türkçede kapalı e ünlüsü*

Emine Yılmaz

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Giriş

Ana ve Eski Türkçenin ünlü sayısı konusunda iki ayrı görüş W. Radloff ve V. Thomsen tarafından daha runik harfli metinlerin okunuşu sırasında ortaya atılmıştır.

W. Radloff (1882: 84) Ana Türkçe için yalnız (ön, geniş) *e* ünlüsünü kabul etmiş ve bu ünlünün daha sonra farklı diyalektlerde *i*, *é*, *ie* biçimlerine geliştiğini veya *e* biçiminde korunduğunu öne sürmüştür.

V. Thomsen (1896: 15) Orhon Yazıtları'ndaki *beş*, *yer*, *yeti* gibi sözcüklerin ilk hecelerinde görülen \uparrow (= *i*, *ı*) ünlü işaretinin bazan yazılıp, bazan yazılmayışının *e/i* arasında dokuzuncu bir ünlüyü (*é*) gösteriyor olabileceğini belirtmiştir.

W. Radloff (1897: 5) bunu tamamıyla reddetmiş ve *e-é-i* kuramını öne sürmüştür.

V. Thomsen (1913: 1-19) bu kez iddiasına Yenisey Yazıtları'ndan kanıt getirmiş ve Orhon Yazıtları'nda iki türlü yazılan köklerin Yenisey Yazıtları'nda özel bir işaretle (\uparrow) gösterildiğini belirtmiştir.

Daha sonra bu tartışmaya katılan Foy, önce Radloff'un kuramındaki tutarsızlıkları eleştirmiş (Foy 1900: 180-214), daha sonra da *é* sesi için Azeriden kanıtlar getirmiştir: Az. *er* 'erkek' ~ *ér* 'erken' (Foy 1903: 126-193; 1904: 197-265).

W. Radloff'un K. Foy'a karşı çıkıp *e-é-i* kuramını yinelediği makalesinden sonra (Radloff 1901: 428) hiç biri bu konuya geri dönmemiştir.

Tartışmayı sürdüren Türkologlardan V. Grønbech *é*'nin birincilliğini kabul etmiş ve bu ünlünün Yakutçada uzun bir ünlüyle (Orh. *bir-* = Osm. *ver-* =

* Türk Dilleri Araştırmaları 1991 (1991), 151-165.

Yak. *bier-*; Orh. *biş* = Osm. *beş* = Yak. *bies* vb.) karşılandığını, Çuvaşçada ise *par-* 'vermek', fakat *pillik* 'beş' gibi iki ayrı uygunluğun söz konusu olduğunu belirtmiştir (Grønbech 1902: 237–238).

Konuyla ilgili olarak Türkmenceye ilk kez Ye. D. Polivanov (1927: 151–153) değinmiş ve şöyle bir genellemede bulunmuştur: Türkmence dar *e* hiç bir zaman uzun değildir, fakat geniş *e* her zaman uzundur. GT *e* = Trkm. *e*:dir.

J. Németh 1914'te Yakutça ile ilgili iki makale yayımlamıştır. Almanca olarak yayımlanan ilk makalede Ana Türkçe için sekiz ünlü varsaymış (Németh 1914a: 153), Macarca olarak yayımlanan ikinci makalesinde Ana Türkçe için *é* ünlüsünü de kabul etmiş, ayrıca kök hecede *é* bulunduran sözcüklerin bir listesini vermiştir (Németh 1914b: 298).

J. Németh daha sonra *e* ve *é* sesiyle ilgili olarak iki uzun makale daha kaleme almıştır. İlkinde Osmanlıca ve Çağataycada Eski Türkçe *e* sesinin ü ile gösterilmesinin bir *é* sesini sezdirebileceğinden söz etmiş, sonunda da Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntılarında topladığı örnekleri vermiştir (Németh 1939: 515–531). İkinci makalesindeyse *Codex Cumanicus*'taki yazımdan yola çıkarak eski Kıpçakçada *é* sesinin varlığını kanıtlamaya çalışmıştır (Németh 1964: 3–19).

K. Grønbech, Ana Türkçe için *é* sesini kabul etmiş ve bu sesin hâlâ Orta ve Doğu Anadolu'da, Azeride, Özbekçe ve Doğu Türkçesinde bağımsız bir fonem olarak korunduğunu belirtmiştir (Grønbech 1936: 15).

N. Poppe konuyu Azeri, Yakutça ve Çuvaşça açısından ele aldığı "Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien" adlı makalesinde (Poppe 1925: 410–427) önce Yakutça ve diğer Türk dillerini karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışmışsa da, diğer Türk dillerindeki *e* sesine karşılık Yakutçada bazen *e*, bazen *i*, bazan da *ie* bulunuşu karşısında Yakutça verilerin, dolayısıyla Yakutçanın kesin bir ölçüt olarak kullanılamayacağını belirtmiştir. (Yak. *bi:l* 'bel' = ET *bel*; Yak. *il* 'barış' = ET *el*; Yak. *sir* 'yer' = ET *yer*; fakat Yak. *er* 'erkek' = ET *er*; Yak. *bier-* < **be:r-* 'vermek' = ET *ber-* vb.)

N. Poppe, Yakutçadaki durumu *Das Jakutische* (Poppe 1959: 671–684) adlı makalesinde tekrar ele almış ve Ana Türkçe–Yakutça ilişkisi açısından beş denklik oluşturmuştur:

1. AT **e* > Yak. *e*: **er* > Yak. *er* 'erkek'; **sen* > Yak. *en* 'sen'.
2. AT *é* > Yak. *i*: **eki* > Yak. *ikki* – *ekki*; **él* > Yak. *il* 'barış'; **élt-* > Yak. *ilt-* 'iletmek'; **yér* > Yak. *sir* 'yer'. (N. Poppe bu iki maddedeki kökleri kısa ünlülü gösteriyor. Fakat Yak. *ikki*, Çuv. *ikki*, Hal. *ekki*; Çuv. *yal*, Trkm. *il* biçimleri *eki* ve *el* köklerinde uzun ünlü olduğuna işaret ediyor.)
3. AT **i* > Yak. *i*: **bil-* > Yak. *bil-* 'bilmek'; **iç* > Yak. *is* 'iç'.

4. AT *e: > Yak. *ie*: **ke:n̄* > Yak. *kieñ* 'geniş'; **ke:p* > Yak. *kiep* 'kalıp'; **ke:çe* > Yak. *kiche* 'akşam'.
5. AT *ê: > Yak. *ie* (**e*: ile aynı): **ye:-* > Yak. *sie-* 'yemek'; **bê:ş* > Yak. *bies* 'beş'; **yé:l* > Yak. *siel* 'yele' vb.

Söz konusu denkliklere ilişkin kurallı örnekler artırılabilceği gibi, Poppe'nin söz etmediği aykırı gelişimler de örneklenebilir.

Tekrar Poppe'nin 1925'teki çalışmasına dönersek, araştırmacının Türkçe *e* sesinin Çuvaşça *a* ve *i* (~ *ï*) sesleri ile karşılandığını belirledikten sonra da Çuvaşça ve Azeriyi karşılaştırarak şu denklikleri kurduğunu görürüz (Poppe 1925: 412-413):

Çuv. *a* (< **e*) = Az. *e* (< **e*)

Çuv. *i* ~ *ï* (< **ê*) = Az. *ê* (< **ê*)

Örneklersek:

Çuv. *ar* 'erkek' = Az. *er*, Çuv. *ak-* 'ekmek' = Az. *ek-*, Çuv. *alî* 'el' = Az. *el*.

Çuv. *ir* 'erken' = Az. *erte*; Çuv. *yikîr* < **ikir* 'ikiz' = Az. *ekiz*; Çuv. *pillîk* 'bel' = Az. *bêl* vb.

Her iki denkleğe ilişkin aykırı örnekler kolayca bulunabilir: Örneğin, Çuv. *par-* 'vermek' = Az. *vêr-*, Çuv. *yal* 'köy' = Az. *êl*, Çuv. *kimî* = Az. *gêmi*, Çuv. *timîr* 'demir' = Az. *demir* vb. (Son iki Çuvaşça biçim Tatarcadan ödünçlenmiş olabilir.)

N. Poppe bu makalede Moğolca *e* sesine de değinerek 13-14. yüzyılların Moğol dilinde her iki *e* sesinin varlığını göstermiştir (Poppe 1925: 409-427). Moğolcadaki durumu daha sonra tekrar ele alan Poppe, Ana Türkçe ve Ana Moğolca için *e*, *ê*, *e*: ve *ê*: olmak üzere dört *e* sesi kabul etmişse de *e* ~ *ê* ayrımının birincilliğini şüphyle karşılamıştır (Poppe 1960: 102-106).

Poppe (1926-1932), daha sonra Çuvaşçanın durumunu başka bir makalesinde daha farklı bir açıdan tekrar ele almıştır. Konuya, vurgulu (uzun) ve vurgusuz (kısa) ünlüler açısından yaklaşan Poppe vurgulu **ê* sesinin Çuvaşçada *i* sesine (Çuv. *pillîk* = Yen. *bêş*, Çuv. *siççi* = Trk. *yeti* vb.) söz başında, bir kaç durumda ise *ya* sesine değiştiğini (Çuv. *yal* < **êl*, krş. Yen. *êl*, Çuv. *yat* < **êt* = Uyg. *êt*) belirtmiştir (Poppe 1926-1932: 67).

M. Räsänen, Poppe'nin (1925: 410-427) verdiği Çuvaşça ve Azeri malzemesi, W. Bang ve A. von Gabain'in (1931) verdiği Uygurca malzeme ile karşılaştırarak şu denklikleri kurmuştur: 1. Az. *e* = Çuv. *a* = Uyg. *e* (elif), 2. Az. *ê* = Çuv. *i* ~ *ï* = Uyg. *i* (*ye*) (Räsänen 1949: 88-89).

Räsänen yalnız Uygurca *ilig* ~ *elig* 'el', Çuvaşça *alî*, Azeri *el* ve Uygurca *eşid-* ~ *işid-*, Çuvaşça *ilte-*, Azeri *işit-* sözcüklerinde (söz konusu denkliklere) aykırı bir gelişme gösteriyor. Fakat bu aykırı örnekler kolayca çoğaltılabilir.

Räsänen Yakutça ve Türkmenceyi de dikkate alarak şunları söylüyor: *e: sesinin Yakutçadaki kurallı temsilcisinin *ie* (Yak. *bier-* ~ Çuv. *par-* 'vermek'; Yak. *kiep* ~ Trkm. *ge:p* vb.); *é*: sesinin *i*: (Yak. *bi:l* ~ Trkm. *bi:l*, Osm. *bel*) ve **é* sesinin de *i* (Yak. *ikki* ~ Çuv. *ikki*, Trkm. *eki* vb.) olduğu söylenir. Fakat Yakutça bir *i*, Çuv. *a* ile (Yak. *kim* ~ Çuv. *kam*) ya da Yakutça bir *ie*, *e* birincil bir *é*: veya *é* ile de temsil edilebilir (Yak. *sic-* ~ Çuv. *ši-*, Trkm. *i:-*; Yak. *sette* ~ Çuv. *şıççı*) (Räsänen 1949: 89).

Türkmencede de **e*: için beklenene uygun olarak bir *e*: sesi görülür (sözlükte *ə*); Trkm. *er*: 'erkek' ~ Çuv. *ar*; Trkm. *edik* 'çizme' ~ Çuv. *atı* vb. Fakat pek çok durumda *i*: sesi ile de karşılaşırız: Trkm. *in-* ~ Çuv. *an-*, Yak. *enie* 'iniş'; Trkm. *it-* 'yedmek, gütmek' ~ Çuv. *šavıt-*, Yak. *siet-* vb.) (Räsänen 1949: 89).

Uzun kapalı *e* (**é*;) Türkmencede *i*: ile temsil edilir: Trkm. *ir* 'erken' ~ Çuv. *ir*, Az. *erte*; Trkm. *bi:l* 'bel' ~ Çuv. *pillik*, Az. *bél* vb. (Räsänen 1949: 89).

Çuvaşça *i*, Az. *é*'ye karşılık Yakutça ve Türkmençe birincil bir uzun *e* (**e*;) gösterirler: Trkm. *be:ş*, Yak. *bies* ~ Çuv. *pillik*, Az. *bêş* (Räsänen 1949: 89).

Räsänen (1937: 246-255), Macarcadaki Türkçe alıntılarının ünlülerindeki uzunluk sorununu incelediği makalesinde ise *e* sesinin Ana Türkçe ile ilişkisinin biraz karışık olduğunu belirttikten sonra şu saptamayı yapıyor: Yakutça kısa *e* sesine Türkmencede daha çok *é* ve seyrek olarak da *e*: (*ə*: *er*), Yakutça *ie* diftonguna da Türkmençe *i*: ve seyrek olarak *é* (*ber-*) veya *e* (*ə*: *be:ş*) karşılık gelir. Çuvaşça, Azeri ve Yenisey Yazıtları da dikkate alınırca Ana Türkçe için *e* ve *é* seslerinden söz edilebilir (Räsänen 1937: 250-251).

Konuya; ilk kez Brahmi alfabesiyle yazılı metinlerle açıklık getirmeye çalışan Türkolog A. von Gabain olmuştur. *Alttürkische Grammatik*'te söz konusu Brahmi alfabesinde *e/é* ayrımı olduğunu göstermiş ve bu alfabe ile yazılan metinleri daha sonra TTT VIII'de toplamıştır. Gabain ayrıca Eski Türkçe için *e* ve *é* seslerini kabul etmiş, uzun ve kısa biçimleri bulunduğunu da belirtmiştir (Gabain 1959: 45).

A. C. Emre *Türkçede Bulanık e (é) Fonemi* adlı makalesinde ortaya farklı bir kuram atmıştır (Emre 1946: 487-497). Ona göre Yakutça *ie* diftongu kapalı *e* ünlüsünün en eski biçimidir ve bu diftongun büzülmesi sonucu *e*, *é*, *i*, *i*: sesleri ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak *é* sesi eski bir diftongun bıraktığı izden başka bir şey değildir.

V. Minorsky (1950: 83-106) de kapalı *e* sesinin varlığı konusunda Halaççadan ilk kez örnek getiren Türkolog olmuştur.

W. Radloff'tan sonra kapalı *e* ünlüsünü kesinlikle reddeden ikinci Türkolog R. R. Arat'tır. Arat, bu ünlünün kanıtlanması için gereken delillerin bulunamadığını, *e* sesinin yazımında görülen ikiliğin diğer ünlülerin yazımı

için de geçerli olduğunu belirttikten sonra *e/i* sorununun çözümü için bir *é* sesi kabul edilse bile diğer ikiliklerin nasıl açıklanacağını sormuştur (Arat 1992: 117–120; 1953: 306–313)

L. Ligeti (1960: 57–64), Afganistan Afşarlarının diliyle ilgili araştırmasında Eski Türkçede açık ve kapalı olmak üzere iki kısa *e* sesi olduğunu, bu iki sesin Osmanlıca ve Türkmencede ayrılmadığını, Azeri Türkçesinde korunduğunu belirttikten sonra, Afganistan Afşarcasında Eski Türkçe *e'*ye karşılık *â*; *e'*ye karşılık da kapalı uzun bir *e* sesi bulunduğunu gösteriyor.

K. Thomsen (1957: 150–153) de *e* sesinin kapalılık özelliğinin uzunlukla ilişkili olduğunu öne sürerek birincil *é* sesini reddetmiştir.

K. Thomsen, kuramını üç sözcük öbeği üzerine kurmuştur:

1. Yazıtlarda ve çağdaş diyalektlerde kök hecedeki *i* sesi kısa ve uzun olmak üzere iki türlü olabilir: Orh. *bil-*, MK *bil-*, Osm. *bil-*, Az. *bil-*, Trkm. *bil-*, Yak. *bil-* < **bil-*; Yak. *is-ten-* < *iş-len-*, krş. Osm. *işle-*, Trkm. *iş* < **iş*.
2. Yazıtlarda ve çağdaş diyalektlerde sürekli *e* (Yazıtlar $\emptyset = e$) ile gösterilen grupta yalnız kısa *e* sesinin örnekleri vardır: Orh. *kel-* ($\emptyset = e$), MK *kel-*, Yak. *kel-*, Trkm. *gel-*, Az. *gel-* < **kel-*; MK *kes-*, Yak. *kes-*, Trkm. *kes-*, Çuv. *kaş-*, Az. *kes-* < **kes-*.
3. Yazıtlarda ($\emptyset = e \sim i$) ve çağdaş diyalektlerde *e \sim i* değişimi gösteren üçüncü grup kökte iki ayrı durum söz konusudur.

a. Kısa ünlülü olup *e \sim i* değişimi gösteren ve Azeri *é* sesine karşılık gelen kökler: Orh. *yer* ($\emptyset = e$) \sim *yir*, Uyg. *yer* \sim *yir*, MK *yer* \sim *yir*, Trkm. *yer*, Yak. *sir* < **yir*, Çuv. *şir* < **yir*, Az. *yer* vb.

b. Uzun ünlülü olup *e \sim i* değişimi gösteren ve Azeri *é* sesine karşılık gelen kökler (*é*, genellikle *e* ve seyrek olarak *i* olduğu için Azeride *e \sim i* değişimi olduğu her zaman anlaşılmıyor): Yak. *bi:l*, Trkm. *bi:l*, Osm. *bel*, Az. *bél*; Yak. *die-*, Trkm. *di-*, Osm. *de-*, Az. *dé-*.

Sonuç olarak, *i* ve *i:* sesleri asla iki *e* sesi ile karışmaz. *e* sesi palatal ortamda *i* ve Azeride de *é* olabilir. (Runik alfabede *e* sesinin ünlüsüz veya *i* ünlüsü ile gösterimi ikincil bir *é* sesini gösteriyor olabilir.) Uzun-açık *e* yoktur. *é* sesi Yakutçada *i:* veya *ie* ile Türkmencede ise *i:* veya *e:* ($e > i$, e) ile temsil edilmiştir. İkincil *e:* sesi vardır. Fakat Azeri *e* sesine karşılık gelen Yakutça bir *ie* veya Türkmençe *e* sesi yoktur. Kısa *é* yoktur. Diğer diyalektlerde palatal olmayan ortamlarda Azeri *e* sesine denk gelen bir *e \sim i* değişimi yoktur. *e:* için en iyi ölçüt Azeri *é* (diğer diyalektlerde *e \sim i*) ve uzunluğun açık tanıklığıdır (Thomsen 1957: 153).

M. Mansuroğlu (1957: 215–223) yalnız Karahanlıcadaki kapalı *e* sorunu ile ilgilenmiştir. Araştırmasında önceki ve sonraki gelişmeleri dikkate almaksızın, yalnız Karahanlıcada, kök hecede *e \sim i* değişimi gösteren kelimele-

ri toplayarak bir *é* listesi vermiştir. Başka bir makalesinde ise *Kutadgu Bilig'* in bir nüshasında var olduğunu söylediği *üstünlü ye* (ع) yazılışını *é* gösterimi için bir kanıt olarak getirmiştir (Mansuroğlu 1959: 90).

J. Eckmann da aynı yıl yayımladığı makalesinde (1959a: 113-137) *Nehcü'l-Ferâdis'*teki *üstünlü ye* yazılışı üzerinde durmuş ve bu yazılışın *e* ile *i'*den farklı bir sesi gösteriyor olması gerektiğini belirtmiştir.

Eckmann (1959a: 138-160 ve 1966), Çağataycada kök hecede genelleşen ع gösteriminin de *é* ile ilgili olabileceği üzerinde durmuştur.

A. M. Şçerbak K. Thomsen'in görüşüne katıldığını belirtmiş (1966: 146-162), çeşitli araştırmalarında Ana Türkçe için yalnız *e* ve *e*: seslerini kabul etmiştir (Şçerbak 1963: 25-26, 35-36; 1970: 27-33).

T. Tekin (1968: 54) kısa *é* ünlüsünün kısa *e'*ye zıt olmadığını, ayrıca uzun kapalı *e* ünlüsünden ayrı uzun *e* ünlüsünün varlığının çok güç iddia edilebileceğini öne sürerek *é* ünlüsünün ön, düz ünlünün; ve *e*: ünlüsünün de -eğer varsa- uzun, ön, düz ünlünün bir değişkeni (alt sesbirim) olduğunu belirtmiştir.

Minorsky'den sonra Doerfer (1970: 17-58) de Halaççada *e/e* ayrımı olduğunu göstermiş ve *Khalaj Materials* (1971) adlı eserinde de Ana Türkçe *e* ve *e'*ye karşılık Çuvaşçada *a* ve *i* seslerini kabul etmiştir.

Doerfer (1976: 1-59), dört yıl sonra yayımladığı bir makalesinde konuya iki temel soruyla yaklaşmıştır: 1. Genel Türkçe *e* : *é* karşıtlığı var mıdır? 2. Ana Türkçe *e* : *é* karşıtlığı var mıdır? Doerfer ilk soru için Eski Türkçe ve ondan gelişen lehçelerin, ikinci soru için de Çuvaşçanın incelenmesi gerektiğini belirtmiş ve **e* : **é* karşıtlığı sorununun tartışma konusu olmakla birlikte Eski Türkçe ve bazı Türk dilleri için bir *i*² : *e*² karşıtlığının kabul edilmesi gerektiğini öne sürmüştür (Ana Türkçe *i*² : *e*²) (Doerfer 1976: 15).

N. Poppe (1975: 145-146), K. Thomsen ve Şçerbak'ın görüşlerini eleştirdiği makalesinde Azeri ve Türkmenceyi karşılaştırarak iki değil, dört ayrı durumun söz konusu olduğunu belirtmiştir:

1. Az. *e*, Trkm. *é* < **e* - Az. *bezek*, Trkm. *bézég*; Az. *berk*, Trkm. *bèrk*; Az. *demir*, Trkm. *démir* vb. (tümü *e*).
2. Az. *e*, Trkm. *e* < **e* - Az. *beri*, Trkm. *be:ri*; Az. *deli*, Trkm. *de:li*; Az. *er* 'erkek', Trkm. *e:r* (tümü **e*;) vb.
3. Az. *é*, Trkm. *é* - Az. *dêş-*, Trkm. *dêş-*; Az. *ét-*, Trkm. *ét-*; Az. *êşit-*, Trkm. *êşit-* (hepsi **é*) vb.
4. Az. *é*, Trkm. *i* - Az. *bêl*, Trkm. *bi:l*; Az. *bêşik*, Trkm. *bi:şik*; Az. *dê-*, Trkm. *di:-* (tümü **e*;) vb.

1. Tarihi Türk lehçelerinde kapalı e

1.1. Runik harfli metinlerde kapalı e

Radloff (1895: 376), Yenisey Yazıtları'nda Y𐰚 harfleriyle yazılan bir sözcüğü, 𐰚 işaretini *b*² değerinde kabul ettiği için *bel* olarak okumuş ve bunu bir tanrı adı varsaymıştı. Uzun süre geçerliliğini koruyan bu görüş, V. Thomsen'in şu açıklamasıyla tartışılır olmuştur: Yenisey Yazıtları'ndaki 𐰚 işareti *b*²'yi karşılayan işaretlerden biri değil, *e* ile *i* arasında yer alan *é* sesini gösteren bir işarettir ve Y𐰚 harfleri *él* 'ülke, halk' biçiminde okunmalıdır (Thomsen 1913: 4-5). Thomsen (1896: 15-16), Yenisey Yazıtları dışında bu işaretin bulunmadığını, Orhon Yazıtları'nda 𐰚 yerine bazan 𐰚 (= *ı, i*), bazen de *ø* bulunduğunu belirtmiştir.

Böylece runik harfli metinler için iki durum söz konusu olmaktadır: 𐰚 işaretinin kullanımı; 𐰚 ile ve 𐰚'siz yazılışlar.

Bu araştırmada 1. Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk, Ongin, Küli Çor; 2. Uygur Yazıtları: Şine-Usu, Taryat, Suci, Uygur, Tes; 3. Yenisey Yazıtları; 4. Hoytu-Tamir Yazıtları; 5. Talas Yazıtları; 6. Doğu Türkistan Yazmaları incelenerek *e* sesinin sesbirimsel (phonemic) zıtlık durumunda bulunduğu kökler, 𐰚, 𐰚 işaretleri ve 𐰚'li ve 𐰚'siz yazılışlar değerlendirilmiş ve şu sonuçlar ortaya konulmuştur:

1.11. 𐰚, 𐰚 işaretlerinin kullanımı açısından: Orhon Yazıtları'nda *b*² değerindeki tek işaret 𐰚 işaretidir. Ancak Ongin yazıtında *b*² için 𐰚 işareti de görülür. 𐰚 işaretinin tek değeri *b*²'dir.

Uygur, Hoytu-Tamir yazıtları ve Doğu Türkistan yazmalarında 𐰚 işareti görülüyor. Yalnız Taryat yazıtında *b*² değerinde 𐰚 yanında 𐰚 de kullanılmıştır.

Talas yazıtında *b*² için 𐰚 kullanılmıştır. Ünlü değeri yoktur.

Yenisey Yazıtları'nda *b*² karşılığında 𐰚, *e* karşılığında da 𐰚 kullanılmıştır. (Çakul ve Acura yazıtlarında birer kez *b*² için 𐰚 görülüyor.)

1.12. Ünlü yazılışındaki ikilikler açısından: Runik harfli metinlerde söz başı ve söz içi *a/e* sesleri gösterilmediği halde, kök hecesinin *e* ile kurulduğu bilinen bir kısım kökte bazan bir 𐰚 (= *ı/i*) işareti görülmektedir. Thomsen (1896: 15-16), bu durumun, Orhon Yazıtları'nda *e*'ye özgü bir işaret bulunmayışından kaynaklandığını öne sürerken, Radloff bu köklerde *e* bulunduğunu düşünmekte ve 𐰚 işaretinin yazım işareti olarak kullanıldığını öne sürmektedir. Yani 𐰚 işareti aynı ünsüzle kurulan kökler arasında anlam ayırıcılığı görevini üstlenmektedir. Örneğin, *et-* ve *te-* eylemleri yalnız *h* (*t*) ünsüz işaretiyle yazılmış olsalardı anlam karışıklığı doğardı. Fakat *th* ve *ht* gibi iki ayrı yazılış bu karışıklığı önlemektedir (Radloff 1897: 8).

K. Foy (1900: 189) bu iddiaya karşılık, *e* sesi için yazım işareti olarak \downarrow (= *a/e*) kullanılması gerekirken, neden \uparrow işaretinin kullanıldığını sormuştur.

Yazıtlardaki durumu ve sonraki gelişmeleri dikkate alarak kök hecede *e/ê/i* bulunduran kelimeleri üç grupta toplayabiliriz:

1.13. Kök heceleri, Yenisey Yazıtları'nda \downarrow , diğer runik harfli metinlerde \uparrow ~ \emptyset değişimi gösteren ve çağdaş Türk dillerinde *e* (*ie*), *ê*, *i* sesleriyle görülen kelimeler: *êki*, *êl*, *êş*, *bêş*, *bêl*, *kêş*, *yêtmîş* (*yêti*), *êt*- (Thomsen'in kapalı *e* listesi).

1.14. Kök heceleri Yenisey Yazıtları'nda \downarrow ile kurulmadığı halde, diğer runik harfli metinlerde -ve Yenisey Yazıtları'nda- \uparrow ~ \emptyset değişimi ile görülen ve çağdaş Türk dillerinde *e* (*ie*), *ê*, *i* sesleri ile temsil edilen kelimeler: *elt*- ~ *ilt*-, *ber*- ~ *bir*-, *kerü* ~ *kirü*, *kedin* ~ *kidin*, *keyik* ~ *kiyik*, *te*- ~ *ti*-, *ter*- ~ *tir*-, *ye*- ~ *yi*-, *yeg* ~ *yig*, *yegirmi* ~ *yigirmi*, *yer* ~ *yir*, *er*- ~ *ir*- 'olmak'.

1.15. Kök heceleri, yazıtlarda düzenli olarak *e* veya *i* ile yazıldığı halde çağdaş Türk dillerinde *e* (*ie*), *ê*, *i* sesleri ile temsil edilen sözcükler: *eşid*-, *kedim* 'giyim', *kîçe*, *kisre*, *yel*-, *yet*- 'gütmek'.

Ayrıca birincil *e* ve *i* köklerinin yazımlarında da çelişkiler görülmektedir.

Bu ünlünün niceliği konusundaki görüşler giriş bölümünde verilmişti. Burada, yukarıda üç grupta toplanan sözcükler *Divanü lûgat-it-türk* ve çağdaş Türk dillerindeki biçimleriyle karşılaştırılarak, uzunluk ve kısalık açısından değerlendirilmiştir:

UZUN: *bê:l* (Trkm. ve Yak. *bi:l*); *bê:r*- (Trkm. *be:r*-, Yak. *bier*-); *bê:ş* (Trkm. *be:ş*, Yak. *bies*); *ê:ki* (Yak. *ekki* ~ *ikki*, Çuv. *ikkî*); *ê:l* (Trkm. *il*, Çuv. *yal*); *ê:ş* (MK *i:ş*, Çuv. *yîş* < Tat.); *ê:t*- (Yak. *it*-, Hal. *ê:t*-); *kê:ş* (MK *ki:ş*); *kê:çe* (Trkm. *gi:ce*, Yak. *kiehe*); *tê:-* (Trkm. *dî:-*, Yak. *die*-); *yê:-* (Trkm. *i:-*, Yak. *sie*-); *yê:g* (MK *yi:g*); *yê:l*- (Yak. *siel*-); *yê:t*- (Trkm. *i:t*-, Yak. *siet*-); *yê:ti* (Az. *yêddi*, Yak. *sette*, Çuv. *şicçi*); *yê:tmiş* (Çuv. *şitmiş*, Trkm. *yetmiş*).

KISA: *êlt*- (Trkm. *elt*-, Yak. *ilt*-); *êşit*- (Trkm. *eşit*-, Yak. *ihit*-); *kêdin* (Yak. *kelin*, Çuv. *kay*); *kêrü* (Az. *gêri*); *kêstre*; *yegirmi* (Az. *iyirmi*, Çuv. *şırım*).

1.2. Mani alfabesinde kapalı *e*

Bu alfabede *ê* için özel bir gösterim yoktur. *Huastuanift*'in Le Coq (1941) ve S. Ye. Malov (1951: 117-120) tarafından yapılan yayımlarının karşılaştırılması sonucu kök hecesi *ê* ile düşünülen kelimelerin büyük bir çoğunlukla *i* ile yazıldığı, seyrek de olsa *e* ~ *i* alternasyonu gösterdiği belirlenmiştir. Buna karşılık birincil *e* ve *i* kökleri düzenli olarak *e* ve *i* ile gösterilmiştir.

1.3. Soğd alfabesinde kapalı *e*

A. von Gabain'in (1976: 69-77) yayınladığı Soğdca metinleri incelediğimizde Mani alfabesiyle aynı durumu görüyoruz.

1.4. Uygur alfabesinde kapalı e

Malzemenin bol oluşu nedeniyle, Uygurca yazmalardaki durum Soğd ve Mani yazmalarına göre daha net olarak izlenebilmektedir. Bang ve Gabain'ın *Index*'iyle (1931) A. Caferoğlu'nun Uygurca Sözlüğünden (1968) yararlanılmıştır. Ayrıca D. Maue ve K. Röhrborn (1984: 292) Uygur alfabesinde kapalı e sesi için *y-* işaretinin kullanıldığını belirtmiştir.

1.5. Brahmi alfabesinde kapalı e

A. von Gabain (1974: 34), Brahmi alfabesinde *e* ve *é* seslerinin ayrıldığını söyler. Bu alfabede *e* ile gösterilen şu kökleri buluyoruz: *bër-, bês, êl, êlig, êlt-, ênçgü, êş, êşit-, êtig, êyin, êzil-, kêng, kêt-, sêzik, tê-, têngin, yê-, yêg, yêgirmi, yêl, yêr, yêti, yêtirü.*

1.6. Tibet alfabesinde kapalı e

D. Maue ve K. Röhrborn (1984; 1985), Tibet alfabesiyle yazılmış metinlerde *e* için özel bir işaret bulmuş, bunu Brahmi ve Uygur alfabelerindeki durumla karşılaştırarak yayınlamışlardır. Buna göre *e* taşıyan kökler şunlardır: *bër-, bês, êgid 'yanlış', êlig, ên 'beden', ênç, êyin, kên 'sonra', kêt-, sêzig, tê-, yê-, yêr, yêti.*

1.7. Kuban Bulgarcasında kapalı e

8. yüzyıldan önce Kuban Bulgarcasından Macarcaya geçen alıntıları inceleyen Z. Gombocz (1912: 155), Ana Macarcada kapalı ve açık olmak üzere iki uzun *e* sesi olduğunu ve bu iki sesin bugün eski yazıtlar ve diyalektler yardımıyla ayrılacağını belirtmiştir. Buna göre Gombocz'un kapalı uzun *e* ile verdiği sözcükler şunlardır: *bélyeg [bè:leg] 'işaret', bér [bè:r] 'paha, değer, ücret' (< bè:r-), ér- [è:r-] 'olgunlaşmak', érdem [è:rdem], kėső [ké:ső:] 'geç', kęp [ké:p] 'resim, tasarım'.*

1.8. Arap harfli metinlerde kapalı e

Arap alfabesinin ünlü sisteminin yetersizliğinden ötürü Arap harfli Türkçe metinlerde *e* sesinin durumu konusunda fikir edinmek oldukça güçtür. Belli lehçeler veya eserlerde zaman zaman görülen özel yazımlar üzerinde durmaya değer. Fakat *e* sesi için *ye* veya *kesre* kullanımı yaygındır.

1.81. *Karahanlı Türkçesinde e* sesinin varlığı konusunda M. Mansuroğlu'nun öne sürdüğü iki kanıt vardır: 1. *i/e* sesleri arasındaki oynaklık (birincil *i* ve *e* için değil); 2. *Kutadgu Bilig*'in el yazmalarından birinin *e* sesini çoğunlukla *fethalı ye* ile göstermesi (Mansuroğlu 1959: 90). *Kutadgu Bilig*'in bu özelliğine Brockelmann (1954: 59) da değinmiş, fakat bu özel yazımın, yazıcının çift

söyleyişleri anlatma isteğinden de kaynaklanıyor olabileceğinden söz etmiştir.

Aynı kararsız yazım *Divanü lûgat-it-türk*'te de görülüyor. K. Foy (1900: 199), *Divan*'daki *e* sesinin üç rengi olduğu inancındadır: *sân, ket-, dê-*.

M. Mansuroğlu kök hecede *e ~ i* değişimi gösteren kökleri toplayarak yüz on kelimelik bir *e* listesi hazırlamıştır. Ayrıca *e* ve *i* listeleri de vermiştir (Mansuroğlu 1957: 219–223). Ancak tarihsel ve karşılaştırmalı bir çalışma olmadığı için listelerin sağlıklı olduğu söylenemez.

Sonuç olarak Eski Türkçenin çelişkili yazılan köklerinin bu özelliklerini Karahanlı Türkçesinde de korudukları söylenebilir.

1.82. *Harezmi Türkçesinde e ~ i* kararsızlığı devam etmektedir. Bu açıdan lehçenin en ilginç ürünü *Nehcü'l-Ferâdis*'tir. Eserin Yeni Cami nüshasındaki *fethalı ye* yazılışını J. Eckmann (1959a: 117) *e*'nin gösterimi olarak kabul etmiştir. Çünkü Farsçada kapalı uzun *e* ile söylenen kelimeler de Türkçeye geçtikten sonra bu yazımla gösterilmektedirler (14. yüzyılda). Örn. *هَج* *hé:ç*. Ancak bu yazım birincil *e* ve *i* köklerinde de görülmektedir. Z. Velidî (1926: 344) *fethalı ye* yazımını farklı bir biçimde açıklıyor: "Yazar *Kaşgari Tili* gereğince *ع* yazılması gerektiğinde *ع* yazıyor, fakat hareketleri Harezmi söyleyişine göre koyuyor."

1.83. *Eski Kıpçak Türkçesinde*, yazımın çeşitliliği ve tarafsızlığına rağmen Türkologlar bir *e* sesinin mevcut olduğu inancındadırlar. O. Pritsak (1959: 78) *elê* ayrımı için: "كرتمه *kertme* 'armut', fakat *دے* *dê-*" örneklerini veriyor. J. Németh (1964: 9) de, sürekli aynı biçimler verilmemiş olsa bile Eski Kıpçak metinlerinde *elê* ayrımı yapıldığını umduğunu belirtiyor: Örn. Ebu Hayyan (Caferoğlu 1931): *el 'el' = il 'ülke'; et 'et' = it- 'yapmak' vb.*

e sesi açısından *Codex Cumanicus*'un özel bir yeri vardır. Ana Türkçenin dokuz ünlüsü bu eserde Latincenin beş ünlüsüyle karşılanmak durumundadır. K. Grønbech (1942: 7) *Komanisches Wörterbuch*'un girişinde, *e* sesinin *e ~ i* değişimi ile gösterildiği inancındadır. Yalnız *Codex* içinde yer alan *Hymnus Reminiscens Beati Sanguinis* adlı bölüm özel bir yazım gösterir. K. Grønbech'e göre burada kapalı *e* ve açık *e* arasında ayrım gözetilmiştir. Grønbech'in *e* ile gösterdiği kelimeler şunlardır: *bêr-, bêygine, Yêzuz, -mên, -sên* (Grønbech 1942: 15).

Eski Kıpçak Türkçesine ait beş sözlük [*Ettuhfet-üz-zekiyye fil lugât-it-türkiyye*, Atalay 1945; *Kitâb al-idrak li-lisân al atrâk*, Caferoğlu 1931; *Tercümân-ı Türki ve Arabî* (*Ein türkisch-arabischer Glossar*), Houtsma 1894; *Codex Cumanicus* (*Komanisches Wörterbuch*), K. Grønbech 1942; *İbn-i Mühennâ Lugâti*, Apdullah Battal (Taymas) 1934] arasında yaptığımız karşılaştırmada *elê* kar-

şıtlığının kaybolduğunu, yazımın sözlükten sözlüğe ve aynı sözlük içinde değiştiğini görüyoruz.

1.84. *Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada kök hecede e sesi için ı ye yazılışı* yaygındır. Türkologlar çoğunlukla, bugün Türkiye Türkçesinde e ile söylenip de Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Osmanlıcada ı ye ile işaretlenmiş köklerde bir ê görme eğilimindedirler. Fakat K. Foy (1900: 3) 13. yüzyıl Osmanlıcasında bu sesin i olduğu inancındadır. Foy'a göre Göktürkçe gibi Osmanlıcada da aynı diyalekt içinde e ve i'li, çift biçimler vardır (Foy 1900: 215).

Foy'un i'li okuyuşunu yerinde bulmayan Németh, çift yazılışları e'nin kanıtı sayar (Németh 1939: 518). Németh'in Osmanlıcada e'nin varlığı konusundaki ilginç bir kanıtı da şudur: 1960'ta J. Káldy-Nagy tarafından yayımlanan, 16. yüzyıla ait *Steuerkonskriptionen* adlı eserde, Türk vergi memurları Macarca adları yazarken Macarcanın uzun ve kapalı e (è) sesini ı ile göstermişlerdir. Eski Macarca yazımda bu sesi karşılamak için hiç bir zaman i sesi kullanılmamıştır. Türk memurlar kendi dillerinde e sesi i ile karşılandığından bu yöntemi dışardan getirmişlerdir (Németh 1964: 4-7).

Bu döneme ait bir kısım metin [*Çarhânâme*, M. Mansuroğlu 1956a; *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, M. Mansuroğlu 1958; *Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi*, M. Mansuroğlu 1956b; *Süheyl-ü nevbahar*, T. Banguoğlu 1938; *Harnâme*, F. K. Timurtaş 1965; *Müeyyiret-iil-ulûm*, B. Atalay 1946] üzerinde yaptığımız karşılaştırmalı çalışma sonucu üç ayrı durum belirlenmiştir:

ET ve OT e ~ i // EAT, Eski Osm. ı // TT e

ET ve OT e // EAT, Eski Osm. ' // TT e

ET ve OT e ~ i // EAT, Eski Osm. ı // TT i

1.85. 13 ve 14. yüzyıllardan kalma Arap alfabesiyle yazılmış mezar yazıtlarıyla tanıdığımız Volga Bulgarcasında, Ana Türkçe biçimini ê ile tasarladığımız şu sözcükleri buluyoruz (Tekin 1988): AT *bê:ş* = VB *bielim* 'beşinci'; AT *yê:ti* = VB *cieti*; AT *ê:ki* = VB *eki* ~ *iki*; kısa ê ile AT *yêgirmi* = VB *cirem* ~ *ci:rem*.

1.86. Çağatay metinlerinde kök hecede ı yazılışı genelleştiği için, bu işaretin gösterdiği sesin rengi tartışmalıdır; dolayısıyla bu metinler ê sorununa açıklık getiremiyor.

1.9. Grek harfli Karamanlı Türkçesinde kapalı e

16. yüzyılın ortalarından, 19. yüzyılın sonlarına kadar, Anadolu Karamanlılarının Grek alfabesiyle meydana getirdikleri eserlerin yazımı üzerinde çalışan J. Eckmann'ın (1950a: 27-31; 1950b: 165-200) yayınladığı metinlerde *eli*

değişimi gösteren şu kelimeleri buluyoruz: *de- ~ di-, eşit- ~ işit-, et- ~ it-, gece ~ gice, gene ~ gine, get- ~ git-, gey- ~ giy-, ver- ~ vir-*.

2. Çağdaş Türk dil ve lehçelerinde kapalı e

Çağdaş Türk yazı dillerindeki gelişmeler çok çeşitlidir. Ana Türkçenin kök hece *elê* ünlüsü bu dillerde *ê, ê:, e, e:, ie, i, i:* sesleriyle gösterilmiştir. Özbekçe gibi kök hecede *e'*'nin genelleştiği ve Tatarca gibi kök hecedeki bütün *e'*lerin *i* olduğu diller bir yana bırakılacak olursa, *ê* sesi açısından iki grup dil oluşturabiliriz: 1. Kök hecede *elê* ayrımını koruyan diller; Azeri, Halaçça, Sarı Uygurca, Afganistan Afşarcası; 2. Kapalı *e* bulundurmeyen, fakat seslik izler taşıyan diller: Türkmençe, Yakutça, Çuvaşça.

2.1. *elê* Ayrımını koruyan diller

2.11. *Azeri Türkçesi*: Azeri Türkçesinde *elê* ayrımı fonemiktir, anlam farkı yaratır: *bêl* 'gövdenin ortası, bel' ≠ *bel-li* 'açık' vb.

Azeri *ê* sesi genel olarak Yakutça *i, i:, ie, Çuvaşça i (~ i)* ve Türkmençe *i:* sesleriyle karşılanır. Ancak Azeri Türkçesinde palatal ortamlarda oluşan ikincil bir *ê* sesi de vardır; bu *ê*, birincil *ê* ile karıştırılmamalıdır: Az. *gêç-* 'geçmek' fakat Trkm. *keç-*, Yak. *kes-*, Çuv. *kaş-*.

Ana Türkçe *elê* sesine karşılık Azeri *ê* bulunduran şu kelimeleri buluyoruz (Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti 1-iv, 1964-1987; *Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazıkov*, A. M. Şçerbak 1970; *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov*, 1955; Altaic Linguistics - An Overview, N. Poppe 1975): *bêl, vêr-, bêş, bêşik, bêz, êv, êkiz, êl, êlêt-, ên, ên-, êr, êşit-, êşik, êt-, gêç/gêce, gêç-, gêy-, sêv-, dê-, yê-, yêy, yêl, yêñ, yêr, yêdek, yêt-, yêddi, yêtmiş*.

İki sözcükte Ana Türkçe *elê*'ye karşılık Azeri *ê* görülür: *iki, iyirmi*.

2.12. *Halaçça*: Halaççada *elê* ayrımı gözetildiğini ilk olarak V. Minorsky'nin *Halac Türk Diyalekti* adlı makalesinden öğreniyoruz. Daha sonra bu konuda ayrıntılı olarak çalışan Doerfer (1971; 1980) iki ayrı sözlük yayımlamıştır. Bu çalışmada söz konusu eserler dışında Doerfer'in 1970'teki malzemesinden de yararlanılmıştır. Malzemedен genel olarak şöyle bir sonuç çıkarabiliriz:

AT *ê*: > Hal. *î*, AT *ê* > Hal. *ê*;

AT *elê*: > Hal. *î*: *bi'l* 'bel', *bi:ş* ~ *be:ş* 'beş', *i:n-* 'irmek', *i:şük* 'eşik', *i:t-* 'etmek', *ki:çe* 'gece', *ki:ñ* 'genişlik', *yi:* 'yemek', *yi:ti* 'yedi', *yi:tmış* 'yetmiş';

AT *elê* > Hal. *ê*: *êşit-*, *yêl* 'rüzgar, yel', *yêr* ~ *yier*, *yêt-* 'gütmek, yedmek'; fakat AT *yegirmi* > Hal. *yirmi*, AT *e:ki* > Hal. *ekki*, AT *e:n* 'genişlik' > Hal. *he:nlux* 'enli, geniş'.

2.13. *Sarı Uygurca*: Tarihi Türk lehçelerinde *e ~ i* değişimi gösteren kökleri, Sarı Uygurcada genellikle *e* ve *i* sesleriyle temsil edilmiş buluyoruz. *Yazık*

Jeltix Uyurov'da (1957) verilen malzemeye göre Ana Türkçe *el'é*'ye karşılık Sarı Uygurca *é* bulunduran kökler: *pér-, pês ~ pis, êlig, êlt-, ér ~ yér* 'erkek', *ér* 'erkek', *ét- ~ it-, ét ~ yét, kês 'geç', kês- 'geçmek', kél- ~ kil-, kên 'geniş', kêp, kèik 'geyik', tèr-, yè- ~ yi-, yér, yét- 'erişmek', yèti ~ yiti, yèton 'yetmiş'.*

Ana Türkçe *el'é*'ye karşılık Sarı Uygurcada *i* bulunduran kökler: *işke ~ ike ~ şike* 'iki', *igirmi* 'yirmi', *yil ~ yıl* 'rüzgar', *yiñ* 'yen', *yit-* 'gütmek, yedmek', *di- ~ ti-* 'demek'.

2.14. *Afganistan Afşarcası*: L. Ligeti (1960: 57–64), Afganistan Afşarlarının diliyle ilgili makalesinde AT *e* > Af. *â*, AT *é* > Af. *ê*: denkliliğini vermiştir. Fakat malzeme, durumu aydınlatacak yeterlikte değildir.

Daha sonra aynı konu üzerinde çalışan M. Fuat Bozkurt (1977) da hem aynı sonuca varmış, hem de çok sayıda malzeme vermiştir. Buna göre:

AT *el'é* > Af. *ê*: *bêl* 'bel', *uêr-* 'vermek', *bêş, êqe, iki, êşit-, gècâ, gêt-, dê-, ê- ~ yê-, êl, yér, yètmîş;*

AT *el'é* > Af. *e*: *eşêk* 'eşik', *yeddê* 'yedi';

AT *el'é* > Af. *i*: *igerme* 'yirmi'

2.2. Seslik izler taşıyan diller

2.21. *Türkmençe*: Türkmencede kapalı *e* söyleyişi yoktur. Ancak *el'é* sesi Türkmençe *e*, *e*; *i* ve *i*: sesleriyle temsil edilmiştir ve son iki sesin *é*'ye karşılık geldiği düşünülmektedir. AT *el'é*'ye karşılık *i*: gösteren şu kökleri buluyoruz: *bi:l* 'bel', *bi:şik* 'beşik', *i:ge* 'eğe', *i:l* 'ülke', *i:n* 'genişlik, en', *i:n-* 'inmek', *i:r* 'erkek', *gi:ç*, *gi:ce*, *gi:ñ*, *gi:ñiş* 'geniş', *di:-* 'demek', *di:r-* 'dermek', *i:-, i:y-* 'yemek', *i:t-* 'gütmek, yedmek'.

AT *el'é* > Trkm. *i*: Trkm. *iki, git-*.

2.22. *Yakutça*: Yakutçada da *é* söyleyişi yoktur. *el'é* sesi bu Türk dilinde *e*, *ie*, *i*: ve *i* sesleriyle temsil edilmiştir:

Ana Türkçe *e* sesine karşılık Yakutça *e*; Ana Türkçe *é*: sesine karşılık Yakutça *i*, *ie*; *é* sesine karşılık olarak da Yakutça *i* sesi düşünülmektedir.

E. K. Pekarskiy (1945) ve O. Böhtlingk'in (1964) sözlüklerinde verilen malzemeye göre: AT *el'é* > Yak. *ie* – *biebeke* 'bebek', *bier-* 'vermek', *bies* 'beş', *iex-* 'eğmek', *ien* 'en', *kies* 'geç', *kieñ* 'geniş', *kiep* 'kalıp', *kier* 'geri', *die-* 'demek', *sie-* 'yemek', *sieł-* 'yelmek', *sieñ* 'yen', *siet-* 'gütmek, yedmek'

AT *el'é* > Yak. *i* – *big* 'bey', *bisik* 'beşik', *igi* 'eğe', *ikki ~ ekki* 'iki', *il* 'ülke', *ili* 'el', *ilt-* 'iletmek', *ihit-* 'işitmek', *tiy-* 'değmek', *timir* 'demir', *tirit-* 'terlemek', *tiri* 'deri', *diriñ* 'derin', *sillie* 'yel', *sir* 'yer', *sit-* 'erişmek, yetmek'

AT *el'é* > Yak. *i*: – *bi:l* 'bel', *i:t-* 'yapmak, etmek'.

2.23. *Çuvaşça*: AT *e/é* sesi *Çuvaşçada* iki ayrı sesle, *a* ve *i* (~ *ï*) sesleriyle temsil edilir. Genel bir kural olarak, kök hecede *a* sesinin Ana Türkçe *e* sesine ve *i* (~ *ï*) sesinin de Ana Türkçe *é* sesine karşılık geldiği kabul edilirse de aykırı örnekler çoktur. M. Ya. Sirotkin (1961); H. Paasonen (1950) ve *Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien* (Poppe 1925) adlı makaledeki malzemeye göre Ana Türkçe *e/é*, *Çuvaşça* ~ *i* durumu gösteren şu kelimeleri tespit ediyoruz: *pike* 'bey', *pilik* 'bel', *pillik* 'beş', *ikki*, *yikir* 'ikiz', *ir* 'erkek', *itlq-*, *ilt-* 'iletmek', *timir* 'demir', *tir* 'deri', *ši-* 'yemek', *širim* 'yirmi', *šil* 'yel', *šili* 'kısırak memesi', *šir* 'yer', *šit-* 'yetmek, erişmek', *šičçi* 'yedi', *šitmil* 'yetmiş'.

3. Moğolcada kapalı *e*

N. Poppe (1925), ilk kez *Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien* adlı makalesinde, 13. ve 14. yüzyılların eski Moğol dilinde kapalı bir *e* sesi olduğunu ortaya koymuştu.

Poppe bu sorunu daha sonra tekrar ele almış ve Ana Moğolca için *e*, *é*, *e*: ve *é*: olmak üzere toplam dört *e* sesi kabul etmiştir (Poppe 1960: 102–106). Poppe, bu seslerin farklı Moğol ve Türk dillerindeki karşılıklarını da vermiştir:

e – Ana Mo. **e*, Yazı Mo. *e*, Kalm. *e*; Tung. *e*; Çuv. *a*, Az. *e*, Trkm. *e*, Yak. *e*;

é – Az. *é*, Yak. *i*; Yazı Mo. *e*;

e: – Ana Mo. **e*:, Yazı Mo. *e*, Kalm. *e*; Tung. *e*, Çuv. *a*, Trkm. *e*:, Yak. *ie*, Az. *e*;

é: – Ana Mo. *é*:, Yazı Mo. *e*, Kalm. *e*; Tung. *e*:; Çuv. *i*, Trkm. *i*:, Yak. *ie*, Az. *é*.

Poppe (1960: 102) bu ayrımın birincilliğinden emin değildir ve birincil *e* sesinin hangi koşullarda Ana Türkçede veya İlk Türkçede bir *é* sesine geliştiği sorusuna yanıt vermenin çok güç olduğunu belirtmiştir (Poppe 1960: 105).

Sonuç

Tarihi Türk lehçelerinde kullanılmış olan farklı alfabelerdeki gösterimler ve çağdaş Türk dillerinde kapalı *e* sesi veya Ana Türkçedeki *e/é* karşılığına işaret eden seslik izler dikkate alındığında, birincil bir *é* sesi bulunduran kökler için yaklaşık bir liste oluşturmanın mümkün olduğu görülmektedir. Ünlü niceliği de dikkate alınarak *é* ve *é*:li kökler şu biçimde belirlenmiştir:

Ana Türkçede kök hecesi kapalı uzun e ile kurulmuş olan sözcükler

<i>bē:l</i>	'gövdenin ortası'	<i>kē:ç</i>	'geç'
<i>bē:r-</i>	'vermek'	<i>kē:çe</i>	'akşam'
<i>bē:ş</i>	'beş'	<i>kē:d</i>	'arka'
<i>bē:şik</i>	'beşik'	<i>kē:ñ</i>	'geniş'
<i>ē:ki</i>	'iki'	<i>kē:rü</i>	'geri'
<i>ē:kiz</i>	'ikiz'	<i>kē:ş</i>	'okluk, sadak'
<i>ē:keg</i>	'eğe'	<i>kē:t-</i>	'gitmek'
<i>ē:l</i>	'ülke, halk'	<i>tē:-</i>	'demek'
<i>ē:n</i>	'genişlik'	<i>tē:r-</i>	'dermek'
<i>ē:n-</i>	'inmek'	<i>yē:-</i>	'yemek'
<i>ē:nç</i>	'huzur, dinlenme'	<i>yē:g</i>	'yeğ'
<i>ē:r</i>	'erken'	<i>yē:l</i>	'rüzgar'
<i>ē:ş</i>	'eş, arkadaş'	<i>yē:ñ</i>	'kol'
<i>ē:şik</i>	'kapı'	<i>yē:t-</i>	'gütmek'
<i>ē:t-</i>	'düzenlemek'	<i>yē:tmiş</i>	'yetmiş'

Ana Türkçede kök hecesi kapalı kısa e ile kurulmuş olan sözcükler

<i>ēb-</i>	'acele etmek'	<i>sēz-</i>	'sezmek'
<i>ēlt-</i>	'iletmek'	<i>yēgirmi</i>	'yirmi'
<i>ēşit-</i>	'iştirmek'	<i>yēlin</i>	'kısrak memesi'
<i>kērtü</i>	'gerçek'	<i>yēr</i>	'yer'

Kısaltmalar

Af.	Afganistan Afşarcası
AT	Ana Türkçe
Az.	Azeri
Bar.	Baraba Tatarcası
Çuv.	Çuvaşça
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ET	Eski Türkçe
GT	Genel Türkçe
Hal.	Halaçça
Kalm.	Kalmukça
Kum.	Kumukça
MK	Mahmud Kaşgarlı
Mo.	Moğolca
Orh.	Orhon Türkçesi
Osm.	Osmanlıca
Trk.	Türkçe
Trkm.	Türkmençe

Tung.	Tunguzca
Uyg.	Uygurca
VB	Volga Bulgarcası
Yak.	Yakutça
Yen.	Yenisey Yazıtları

Kaynakça

- Aptullah Battal (Taymas) (1988) *İbn-i Mühennâ Lugâti*, TDK Yay., Ankara: TTK.
- Arat, R. R. (1953) Türkçe Metinlerde *ç/i* Meselesine Dair, RO 7, 306-313.
- Arat, R. R. (1992) *Atabetü'l-Hakayık*, TDK Yay., Ankara: TTK.
- Atalay, B. (1945) *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK Yay., İstanbul: Bürhaneddin Basımevi.
- Atalay, B. (1946) *Müeyyessiret-ül-ulûm (Tıpkıbasım, çevriyazı, dizin)*, TDK Yay., İstanbul: İbrahim Horoz.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti I-IV* (1964-1987) Azerbaycan SSSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilcilik Institutu, Bakı.
- Bang, W. - Gabain, A. von (1931) *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*, Sitzungsband d. preus. Akad. D. Wis. Phil.-Hist. Klasse XVII, Berlin: Akademie.
- Banguoğlu, T. (1938) *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Leipzig: Druck der August.
- Bozkurt, M. F. (1977) Kabil Afşar Ağzı, *TDAYB* 1977, 205-261.
- Böhtlingk, O. (1964) *Über die Sprache der Jakuten*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, The Hague: Mouton.
- Brockelmann, C. (1954) *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden: Brill.
- Caferoğlu, A. (1931) *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf.
- Caferoğlu, A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, İstanbul: Burhaneddin.
- Doerfer, G. (1970) Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili, çev. S. Tezcan, *TTK Belleten* 34 (Ocak 1970), 17-58.
- Doerfer, G. (1971) *Khalaj Materials*, UAS 115, Bloomington: Indiana University.
- Doerfer, G. (1976) Proto-Turkic: Reconstruction Problems, *TDAYB* 1975-1976, 1-59.
- Doerfer, G. (1980) *Wörterbuch des Chaladsch, Dialect von Charrab*, Budapest: Akadémia.
- Eckmann, J. (1950a) Yunan Harfli Karamanlı İmlâsı, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, Ankara: TTK, 27-31.
- Eckmann, J. (1950b) Anadolu Karamanlı Ağzlarına Ait Araştırmalar, *AÜ DTCF Dergisi* 8/1-2, 165-200.
- Eckmann, J. (1959a) Das Chwarezmtürkische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*, Wiesbaden: Steiner, 113-137.

- Eckmann, J. (1959b) Das Tschaghataische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*, Wiesbaden: Steiner, 138–160.
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı*, çev. G. Karaağaç, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Emre, A. C. (1946) Türkçede Bulanık e (è) Fonemi, *Türk Dili-Belleten* 3/6–7 (Mart), 487–497.
- Foy, K. (1900) Das Aidinisch-Türkische, *Keleti Szemle* 1, 180–186.
- Foy, K. (1903–1904) Azerbajğanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen 1–2, *MSOS* 6, 126–193; *MSOS* 7, 197–265.
- Gabain, A. von (1952) *Türkische Turfan-Texte* 8, Berlin: Akademie.
- Gabain, A. von (1959) Das Alttürkische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*, Wiesbaden: Steiner, 21–48.
- Gabain, A. von (1974) *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gabain, A. von (1976) Alttürkische Texte in sogdischer Schrift, in Gy. Káldy-Nagy (ed.) *Hungaro-Turcica, Studies Honour of Julius Németh*, Budapest: Loránd Eötvös University, 69–77.
- Gombocz, Z. (1912) *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, MSFOu 30, Helsinki: Druckerei der finnischen Litteraturgesellschaft.
- Grønbech, K. (1936) *Der türkische Sprachbau*, Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- Grønbech, K. (1942) *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen: E. Munksgaard.
- Grønbech, V. (1902) *Forstudier til tyrkisk lydhistorie*, København. [= Die langen Vokale der Wurzelsilbe, *Keleti Szemle* 4/2, 229–240]
- Houtsma, M. Th. (1894) *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden: Brill.
- İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov 1*, Fonetika (1955) Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Moskva: Nauka.
- Le Coq, A. von (1941) *Huastuanıft*, çev. S. Himran, TDK, Ankara: Ulusal Matbaa.
- Ligeti, L. (1960) Afganistan Afsarlarının dili üzerine, *Bilimsel Bildiriler* 1957, 57–64.
- Malov, S. Ye. (1951) *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva: Nauka.
- Malov, S. Ye. (1957) *Yazık Jeltix Uygurov*, Alma-Ata: Nauka.
- Mansuroğlu, M. (1956a) *Çarhnâme (Ahmed Fakih)*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul: Pulhan.
- Mansuroğlu, M. (1956b) Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi, *Türk Dili-Belleten*, 125–144.
- Mansuroğlu, M. (1957) Das geschlossenen e im Karakhanidischen Türkisch, *UAJb* 29/3–4, 215–223.
- Mansuroğlu, M. (1958) *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul: Pulhat.
- Mansuroğlu, M. (1959) Das Karakhanidische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*, Wiesbaden: Steiner, 87–112.

- Maue, D. – Röhrborn, K. (1984) Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift (I), *ZDMG* 134/2 (1984), 287–313; (II) *ZDMG* 135/1 (1985), 68–91.
- Minorsky, V. (1950) Halac Türk Diyalekti, *TDED* 4/1–2, 83–106.
- Németh, Gy. (1914a) Die langen Vokale im Jakutischen, *Keleti Szemle* 15/1–3, 150–164.
- Németh, Gy. (1914b) Az ősjakut hangtan alapjai, *Nyelvtudományi Közlemények* 43, 276–326.
- Németh, Gy. (1939) Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen, *KCSA* 1, 515–531.
- Németh, Gy. (1964) Zu den E-Lauten im Türkischen, *StO* 28/14, 1–19.
- Paasonen, H. (1950) *Çuvaş Sözlüğü*, TDK C III 7, İstanbul: İbrahim Horoz.
- Pekarskiy, E. K. (1945) *Yakut Dili Sözlüğü* 1 (A–M), TDK Yay., İstanbul: Ebuzziya Matbaası.
- Polivanov, Ye. D. (1927) *Kratkaya grammatika Uzbekskogo yazıka* 1, Taşkent – Moskva: Turkpetsat'.
- Poppe, N. (1925) Türkisch-tschuwassisch vergleichende Studien, *Islamica* 1/4, 409–427.
- Poppe, N. (1926–1932) Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türk-sprachen, *KCSA* 2, 65–83.
- Poppe, N. (1959) Das Jakutische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 671–684.
- Poppe, N. (1960) *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen* 1, Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, N. (1975) Altaic Linguistics – An Overview, *Sciences of Language*, Tokyo: Advanced Studies of Language, 130–186.
- Pritsak, O. (1959) Das Kiptschakische, in J. Deny et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden: Steiner, 74–87.
- Radloff, W. (1882) *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig: B. G. Teubner.
- Radloff, W. (1895) *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* 3, St. Petersburg: Akademie.
- Radloff, W. (1897) *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg: Gedrukt auf Verfügung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1901) Zur Geschichte der türkischen Vokalsystems, *Bulletin de l'Académie imperiale des Sciences* 14/4, 425–462.
- Räsänen, M. (1937) Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen, *FUF* 24/1–3, 246–255.
- Räsänen, M. (1949) *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, StO 15, Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica.
- Şçerbak, A. M. (1963) O tyurkskom vokalizme, *Tyurkologičeskiye İssledovaniya*, Moskva – Leningrad: Nauka, 25–40.
- Şçerbak, A. M. (1966) Tyurkskiye glasniye v količestvennom otnošenii, *Tyurkologičeskiy sbornik*, 146–162.
- Şçerbak, A. M. (1970) *Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazıkov*, Leningrad: Nauka.

- Sirotkin, M. Ya. (1961) *Çuvaşsko-russkiy slovar'*, Moskva: Nauka.
- Tekin, T. (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*, UAS 69, Bloomington: Indiana University, The Hague: Mouton & Co.
- Tekin, T. (1988) *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara: TDK Yay.
- Thomsen, K. (1957) The closed *e* in Turkish, *AO* (Copenhagen) 22, 150-153.
- Thomsen, V. (1896) *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, MSFOu 5, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- Thomsen, V. (1913) Une lettre méconnue des Inscriptions de l'éniissei, *JSFOu* 30/4, 1-9.
- Timurtaş, F. K. (1965) Şeyhi'nin Hamame'si Üzerinde Dil Araştırmaları, *Türk Kültürü Araştırmaları* 1/2 (1964), 254-281.
- (Togan) Z. Velidi (1926) Harezmdede Yazılan Eski Türkçe Eserler, *Türkiyat Mecmuası* 2, 344.

STUDIA URALO-ALTAICA

- No. 1 Róna-Tas, A. – Fodor, S. (1973) *Epigraphica Bulgarica*.
- No. 2 *Die erste sölkupische Fibel aus dem Jahre 1879* (1973) Eingeleitet von P. Hajdú.
- No. 3 Новицкий, Гр. (1973) *Краткое описание о народе остяцком* (1715).
- No. 4 Paasonen, H. (1974) *Tschuvaschisches Wörterverzeichnis*. Eingeleitet von A. Róna-Tas.
- No. 5 A. Molnár, F. (1974) *On the History of Word-Final Vowels in the Permian Languages*.
- No. 6 Hajdú, P. (1975) *Samojedologische Schriften*.
- No. 7 N. Witsens *Berichte über die uralischen Völker* (1975) Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von T. Mikola.
- No. 8 Ph. Johann von Strahlenberg (1975) *Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm 1730, With an Introduction by I. R. Kruger.
- No. 9 Kiss, J. (1976) *Studien zur Wortbildung und Etymologie der finnisch-ugrischen Sprachen*.
- No. 10 U. Kóhalmi, K. (1977) *Chrestomathia Sibirica. Auswahl aus der Volksdichtung der sibirischen Urvölker*.
- No. 11 Mikola, T. (1977) *Materialien zur wotjakischen Etymologie*.
- No. 12 Попова, Я. Н. (1978) *Ненецко-русский словарь. Лесное наречие*.
- No. 13 Tardy, L. (1978) *Beyond the Ottoman Empire*.
- No. 14 Clauson, G. (1981) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Index Vol. 1*, With a Preface by A. Róna-Tas.
- No. 15 Clauson, G. (1982) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Index Vol. 2*.
- No. 16 Honti, L. (1982) *Nordostjakisches Wörterverzeichnis*.
- No. 17 *Studies in Chuvash Etymology 1* (1982) Edited by A. Róna-Tas.
- No. 18 Domokos, P. (1982) *Handbuch der uralischen Literaturen*.
- No. 19 M. Korchmáros, V. (1982) *Definiteness as Sematic Content and its Realization in Grammatical Form*.
- No. 20 Tardy, L. (1983) *Sklavenhandel in der Tartarei*.
- No. 21 Berta, Á. (1983) *Die russischen Lehnwörter der Mundart der getauften Tataren*.

EGY- ru

XB 23873

- No. 22 Helimski, E. (1983) *The Language of the First Selkup Books.*
- No. 23 Puszta, J. (1984) *Die Pur-Mundart des Waldjuralischen. Grammatikalischer Abriss aufgrund der Materialien von T. V. Lehtisalo.*
- No. 24 Radics, K. (1985) *Typology and Historical Linguistics. Affixed Person-Marking Paradigms.*
- No. 25 Róna-Tas, A. (1986) *Language and History. Contributions to Comparative Altaistics.*
- No. 26 Keresztes, L. (1986) *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus 2, Etymologisches Belegmaterial.*
- No. 27 Keresztes, L. (1987) *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus 1.*
- No. 28 *Papers on Derivation in Uralic. Szegeder und Turkuer Beiträge zur uralischen Derivation (1987).*
- No. 29 Schulze, B. (1988) *Der Wortparallelismus als ein Stilmittel der (nord-)ostjakischen Volksdichtung.*
- No. 30 Berta, Á (1988) *Tatarische etymologische Studien 2.*
- No. 31 Berta, Á. (1989) *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte.*
- No. 32 Zimonyi, I. (1990) *The Origins of the Volga Bulgars.*
- No. 33 Róna-Tas, A. (1991) *An Introduction to Turkology.*
- No. 34 Bereczki, G. (1992) *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte 2.*
- No. 35 Bereczki, G. (1995) *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte 1.*
- No. 36 Mikola, T. (1995) *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen.*
- No. 37 Doerfer, G. (1996) *Formen der älteren türkischen Lyrik.*
- No. 38 Kakuk, Zs. (1996) *Mischärtatarische Texte mit Wörterverzeichnis.*
- No. 39 *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe, Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference [PIAC], Szeged, Hungary: June 16–21, 1996 (1997) Edited by Árpád Berta.*
- No. 40 Rybatzki, V. (1997) *Die Toñuquq-Inschrift.*
- No. 41 Helimski, E. (1997) *Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte, unter Mitarbeit von Beáta Nagy.*
- No. 42 Месарош, Э. (1999) *Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке.*
- No. 43 Wagner-Nagy, B. (2001) *Die Wortbildung im Nganasanischen.*
- No. 44 Ivanics, M. – Usmanov, M. A. (2002) *Das Buch der Dschingis-Legende. Däftär-i Čingiz-namä 1.*
- No. 45 Mikola, T. (2004) *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen, Aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy.*
- No. 46 Körtvély, E. (2005) *Verb conjugation in Tundra Nenets.*

X 25544

*toğuglı ölür kör qalır bälgü söz
eki nän bilä är qarımaz özi
kişi toğdı öldi sözi qaldı kör
tiriglik tiläsä özün ölmägü*

*sözün ädgü sözlä özün ölgüsüz
bir ädgü qilinçi bir ädgü sözi
özi bardı yalñuq atı qaldı kör
qilinçiñ sözün ädgü tut ay bügü*

Qutadğu Bilig 180–183

ISBN 963-482-774-8

9 789634 827740